

REPRINT FROM THE PANDIT.

श्रीः

विधिविवेकः ।

श्रीमदाचार्यमण्डनमिश्रविरचितः

पूज्यपादश्रीमदाचस्पतिमिश्रनिर्मितया न्याय-
कणिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

वाराणसेयराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालायां साहि-
त्यशास्त्राध्यापकेन मानवल्लयुपाहृतैलङ्क-
रामशास्त्रिणा परिशोधितः ।

काश्याम्

मेडिकल हाल=नामि मुद्रणालये संमुद्र प्रकाशितः ।

विक्रमसंवत् १९६४ । ई० सं० १९०७ ।

मास्टर सेल्सडिप्लोमा एंड सन्स
सम्पूर्ण व. ए. ए. सी.
कचोर्लीमली, यमस्त सिटी ।

अथ विधिविवेकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

साधने पुरुषार्थस्य सङ्गिरन्ते त्रयीविदः ।
बोधं विधौ समायत्तमतः स प्रविविच्यते ॥

अथ न्यायकणिका ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

परामृष्टः क्लेशः कथमपि न यो जातु भगवान्
न धर्माऽधर्माभ्यां चिभिरपि विषाकैर्न च तयोः ।
परं वाचां तत्त्वं यमधिगमयत्योमिति पदं
नमस्यामो विष्णुं तममरगुरुणामपि गुरुम् ॥ १ ॥
भुवनभवनस्येमध्वंसप्रबन्धविधायिने
भवभयमिदे तुभ्यं भेत्ते पुरां तिसृणामपि ।
क्षितिहुतवह्वेचक्षाऽम्भःप्रभञ्जनचन्द्रम-
स्तपनवियदित्यष्टौ मूर्तीर्नमो भव बिभ्रते ॥ २ ॥
'अज्ञानतिमिरशमनीं परदमनीं न्यायमञ्जरीं रुचिराम् ।
प्रसवित्रे प्रभवित्रे विद्यातरवे नमो गुरवे ॥ ३ ॥
आचार्यकृतिनिवेगनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पविचयति ॥ ४ ॥
प्रकरणाऽऽरम्भे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनहेतुकं प्रकरणस्य
विधिविषयविवेचनं प्रयोजनमाह—

साधने पुरुषार्थस्य सङ्गिरन्ते त्रयीविदः ।

बोधं विधौ समायत्तमतः स प्रविविच्यते ॥

इह केचिदाहुः । यदप्रयोजनविषयं न तत्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिगोचरः ।
यथा काकदन्तपरीक्षा । तथा चैतत् प्रकरणमिति व्यापकविरुद्धोप-
लब्धिः । न चेयमसिद्धा । प्रयोजनं खल्विह विधेर्वेदप्रामाण्यसिद्धि-
र्वा, पदार्थसंसर्गप्रतीतिर्वा, हिताऽहितसाधनताऽवगमो वा प्रवृत्तिनि-
वृत्तिनिमित्तम् । न तावत्प्रामाण्यसिद्धिरन्तरेणाऽपि विधिं तत्सम्भ-
वात् ।

स्यादेतत् । विधिविरुद्धे कार्यशून्यतया भूताऽर्थोऽवगाहिनो
भूतस्य च मानान्तरविषयतया तदपेक्षत्वाद्देदस्य प्रामाण्यं विहन्येत,
पुरुषवाक्यवत्तदनुपपन्नम् । अत्रेदं तु भवान् पृष्टे । व्याचष्टां, यदेतत्पुरुष-
वचसां मानान्तराऽपेक्षत्वं, तत्किं भूतार्थतया, ऽऽहेस्वित् पुरुषबुद्धि-
प्रभवतया ? न तावद्भूतार्थतया । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः ।
तान्यपि हि भूतार्थान्येव । चैत्यवन्तनादिवाक्यस्य च कार्याऽर्थोऽभि-
धायिनो निरपेक्षतया प्रामाण्यप्रसङ्गात् । विनियोगमात्रपरमेतन्न कार्य-
परमिति च स्वतन्त्रसिद्धान्तश्रद्धामात्रविजृम्भितं, न प्रामाणिकमिति
निवेदयिष्यते । तस्माद्वक्तृधीप्रभवत्वमेव सापेक्षत्वे हेतुः । तच्च भूता-
र्थे ऽपि वैदिके नास्तीति नास्ति सापेक्षता । सा च कार्यनिष्ठानामपि
पुरुषवचसाम् । तन्न प्रामाण्यसिद्धिरर्थो विधेः ।

नाऽपि पदार्थसंसर्गप्रतीतिः । विना ऽपि विधिना स्यात्कामो-
दनं पचति चैव इति पदार्थसंसर्गप्रतीतिरुपपत्तेः । यदि मन्येत विव-
क्षाऽधीनरचनानि पुंसो वचनानि, विवक्षा च मानान्तराऽवधारणा-
ऽधीना, मानान्तरं च पदार्थसंसर्गगोचरं न पदार्थमात्रगोचरमिति
तत्प्रभवतया पुंवाक्यान्यपि पदार्थसंसर्गमेव गोचरयन्ति । न त्वेवं
वेदवाक्यान्यपौरुषेयाणीति पदार्थसंसर्गसिद्ध्यर्थे विधिरेषितव्य इति ।

तदयुक्तम् । विधावपि तदनुपपत्तेः । तस्मिन् सति तदाकाङ्क्षानिव-
न्धनः सम्बन्धः पदार्थानामिति चेत् ? तदाकाङ्क्षैव कुतः तदपर्य-
वसानादिति चेत् ? न । क्रियादिष्वपि साम्यात् । यथा हि शब्दा-
ऽभिहितो विधिर्विषयनियोज्यादिभिर्विना न पर्यवस्यति तथा
क्रियादयोऽपि पदार्थाः कारकादिभिर्विनेति तथैव पदैरुपात्ता आका-
ङ्क्षायोग्यतासन्निधिसध्रीचीनाश्च संसर्गं गमयिष्यन्तीति कृतं विधिना ।
विशिष्टाऽर्थप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन च पदानां सम्भिव्याहारस्य लोके
विदितत्वात्तदुपायत्वाच्च वैदिकाऽर्थप्रतीतेः ।

नाऽपि हिताऽहितसाधनताऽवगमस्तस्य प्रयोजनं सम्भवति ।
सन्तापमपनयति च तत्प्रस्य सलिलाऽवसेकः, दहति च ज्वलनज्वाला-
कलापाऽऽलिङ्गनमिति वर्तमानाऽपदेशादपि हिताऽहितसाधनताऽव-
गमात् । ततश्चेष्वाजिहासाभ्यां प्रमाणान्तरादिव प्रवृत्तिनिवृत्त्ये-
रुपपत्तेर्व्यर्थे विधिरिति सिद्धा व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । अतो नाऽर-
म्भणीयमेतत्प्रकरणमिति । तान् प्रत्याह-साधने पुरुषार्थस्य सङ्गि-
रन्ते त्रयीविदः । बोधं विधौ समायतमिति । मा भूषन्नन्यानि
प्रयोजनानि विधेः । पुरुषार्थसाधनताऽवबोधस्तु विधिनिबन्धनः ।
न हि स्वर्गकामो यजेतेति विधौ असति स्वर्गो भावनाया भाव्यः
सम्भवति । सा हि भाव्यमात्राऽपेक्षिणी । भविता च भाव्यो
यागादयश्च भवितार इति समानपदोपादानतया प्रकृत्यर्थतया
च तदनुरक्ताया एव भावनायाः प्रतीतिः । स्वर्गस्य च पदान्त-
रोपादानतया पुरुषविशेषणतया च व्यवस्थानात्तत्प्रहाय यागादीनेषु
भाव्यतया भावना गृहीयात् । कर्षपेक्षितोपायतारूपविध्युपहितमर्थादा
पुनरियं भावना समानपदोपादानमपि प्रथमाऽवगतमपि दुःखाकरतया
कर्षनपेक्षितमपहाय धात्वर्थमसमानपदोपादानमपि पुरुषविशेषणम-
प्यपेक्षिततया स्वर्गमेव भाव्यमवलम्बते । समासादिततथाविधभा-

स खलु शब्दभेदो वा, तद्व्यापाराऽतिशयो वा, ऽर्थ-

या च यागादीन् करणतया स्वीकरोतीति पुरुषार्थसाधनता तेषां सिद्धा भवति । कथं तर्हि वर्तमानाऽपदेशेभ्यो लोके^१ पुरुषार्थसाधनताऽवगतिः ? प्रमाणान्तरवशात् शब्दसामर्थ्यात् । यथा चैतत्तथा द्रव्य-संस्कारकर्मस्विति चाऽमाधकं तु तादर्थ्यादिति च व्याचक्षाण उपपादयिष्यति स्वयमेवाऽऽचार्यः ।

नन्वेव विधिः शब्दात्प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा । स चैत्र-सिद्धो, नाऽनेन प्रकरणेन प्रतिपादनीयः । शब्दप्रतिपन्नस्याऽप्रतिपत्तिसत्त्वात् । निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य तत्राऽनुपपत्तेः । अप्रसिद्धश्चेन्नतरां वेदार्थतया प्रतिपाद्यः । तस्मादनर्थकमेतद्विषयं प्रकरणमिति । अत आह—अतः स प्रविधिच्यते इति । सत्यं शब्दाऽवगम्योऽपि विधिर्विप्रतिपत्तेः साधकबाधकप्रमाणधिरहे सति संशयमात्रः सन् प्रतिपत्तिसत् उपपन्नानुपपत्तिभ्यां परीक्ष्य शङ्कितसमारोपितरूपव्यवच्छेदेन यथावत्प्रतिपाद्यते । तदुच्यते^२—विधिच्यते इति ।

नन्वस्य विवेकोऽपि वार्तिककृतप्रभृतिभिरकारीति सोऽपि व्यर्थ एवेत्यत आह—प्रति । कृतोऽपि तैर्विवेको ऽकृतकल्प एव । ‘अभिधाभावनामाहुः’^३ रित्यादिसङ्कीर्णशब्दप्रयोगात् । इह तु कर्तुरिष्टाऽभ्युपाय इति निष्कृष्याऽभिधानात् तस्य च व्युत्पादनात्प्रकर्षोपपत्तेरर्थवदेतत्प्रकरणमिति^४ । तत्र प्रथमं तावद्विप्रतिपत्तिनिमित्तं विमर्शमाह—स खलु शब्दभेदो वा । लिङादिः । शब्दान्तराद्विद्यते इति भेदः । तस्य खलु लिङादेरयस्कान्तमणेरिव वस्तुस्वभावजो ऽतिशयो येन लाहमिव चेतनं प्रवर्तयति । तद्व्यापाराऽतिशयो वा । प्रवृ-

१ वर्तमानापदेशे तथा लोके इति ३ पु. पा. ।

२ तर्हिदमुच्यतेः ३ पु. पा. ।

३ अभिधा भावनाम् ३ पु. पा. ।

४ इति सिद्धम् ३ पु. पा. ।

भेदो वा । यदभिधानाच्छब्दो ऽपि तथा व्यपदेश्यः ।

प्रमाणत्वादनियमात्प्रवृत्तेः संविदाश्रयात् ।

समभिव्याहृतेः शब्दो न विधिः कार्यकल्पनात् ॥

प्रमाणं हि शब्दः प्रतिज्ञायते । बोधकं च प्रमाणम् । तत्र प्रवृत्तिहेतुं कं चनाऽर्थातिशयमवगमयन् शब्दश्चोदनात्वेन प्रमाणतामश्नुते । स्वयमेव तु प्रवृत्तेः कारकस्तां प्रमाणतामपजह्यात् । न हि कारको हेतुः प्रमाणम् । अपि तु ज्ञापकः ।

निहेतुरूपेयते । अर्थभेदो वा वक्ष्यमाणभेदः । यदर्थभेदः, कथं तर्हि चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति चे?त्यत आह—यदभिधानाच्छब्दो ऽपि तथा व्यपदेश्यः ।

तच्च शब्दस्वरूपस्य तावद्विधिभावं निषेधति-

प्रमाणत्वादनियमात् प्रवृत्तेः संविदाश्रयात् ।

समभिव्याहृतेः शब्दो न विधिः कार्यकल्पनात् ॥

कारिकां व्याचष्टे—प्रमाणं हि शब्दः प्रतिज्ञायते चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म इति । बोधकं च प्रमाणम् । अबाधिताऽनधिगताऽसन्दिग्धाऽर्थप्रमाजनकमात्रं प्रवृत्तिहेतुं कं चनाऽर्थातिशयमवगमयन् शब्दश्चोदनात्वेन प्रमाणतामश्नुते शब्दस्वरूपविधिवादिनां मते । स्वयमेव तु प्रवृत्तेरप्रमायाः कारकस्तां प्रमाणतामपजह्यात् । नन्वप्रमाया अपि प्रवृत्तेः कारकः कस्मान्न प्रमाणमिति आह—न हि कारको हेतुः प्रमाणम् । मा भूद्वीजादीनामङ्कुरादिकारकाणां प्रामाण्यम् । किं तर्हि प्रमाणं ? मित्यत आह—अपि तु ज्ञापकः । इन्द्रियादौ तथाभावात्^१ ।

ननु मा नाम वादीत्प्रवृत्तिहेतुं कं चनाऽर्थातिशयम्, अस्तु शब्दः स्वयमेव प्रवृत्तिहेतुः । तथाऽपि यच्च प्रवृत्तिरनेन जनयितव्या

१ प्रभेदः २ पु पा ।

२ नन्वयमप्रमायाः २ पु पा ।

३ तथा भावात् प्रवृत्तिहेतुभूतमर्थं प्रमापयत एव प्रामाण्यात् २ पु पा ।

विषयाऽवबोधनान्न दोष इति चेत् ? न ।
 तन्मात्रस्याऽन्यत्राऽपि तुल्यत्वात् । चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म
 इत्यभ्युपगमाऽनर्थक्यात् । शब्दस्वातन्त्र्ये च नियोगतो
 ऽवश्यं प्रवृत्तिः स्यात् । तथा चाऽकुर्वन् विहितं कर्मेति नि-
 र्विषयं स्यात् । न हि तदानीं बलवदनिलसलिलौघनुद्य-
 तद्विषयः^१ पुरुषस्य व्यापारो बोध्यते^२ इति कारकहेतोरपि विषये प्रमा-
 जनकत्वात्प्रमाणतोपपत्स्यते । अङ्कुरस्येव पत्रादिहेतोः स्वकारणं
 प्रमप्यत इति शङ्कते—विषयाऽवबोधनान्न दोष इति चेत् ? निराक-
 रोति—नेति । कुतः ? तन्मात्रस्याऽन्यत्रापि^३ वर्तमानापदेशे ऽपि चैवः
 पचतीत्यादौ तुल्यत्वात् । न हि तत्र भावना नाऽवगम्यते । अस्तु
 तुल्यता, का नो हानि ? रित्यत आह—चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म इत्य-
 भ्युपगमाऽनर्थक्यात् । प्रवर्तकत्वं चोदनात्वं प्रवृत्तिहेतुं कं चनाऽर्था-
 ऽतिशयमवगमयन्ननेन रूपेण प्रामाण्यमश्नुते, न भावनामात्रवचन-
 त्वेन । तस्याऽन्यत्रापि तुल्यत्वात् । तस्मादेन रूपेण प्रामाण्यं न
 तेन चोदना, येन चोदना न तेन प्रामाण्यम्, तस्य प्रवृत्तिं प्रति
 कारकत्वादित्यर्थः । प्रमाणत्वादिति हेतुं व्याख्याय अनियमात् प्रवृत्ते-
 रिति व्याचष्टे, शब्दस्वातन्त्र्ये च पुंसः प्रवृत्तौ नियोगतो ऽवश्यं प्रवृ-
 त्तिः स्यात् । भवतु, को दोष ? इत्यत आह—तथा चाऽकुर्वन् विहितं
 कर्मेति धर्मसूचकारवचनं निर्विषयं स्यात् ।

नन्विच्छाधीनप्रवृत्तित्वात्पुंसां तस्याश्च कादाचित्कत्वात्
 न विहिते ऽप्यवश्यम्भावनियमः प्रवृत्तेरिति सम्भवति विहिता-

१ स विषयः २ पु. पा. ।

२ व्यापारः शब्दस्तदबोधने इति. २ पु. पा. ।

३ तस्याऽन्यत्रापि. २ पु. पा. ।

मानस्येवेच्छा ऽपि तन्त्रं प्रवृत्तिं प्रति पुरुषस्य । ज्ञापकश्च स्वरूपकर्मसम्बन्धविषयज्ञानमपेक्षते । लिङादिस्वरूपं च प्रवृत्तेः कारकमित्यनुपयुक्तस्वरूपतत्कर्मसम्बन्धविषयसंविदो ऽपि पुंसः प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।

ननु शङ्खध्वनिवदेतत् स्यात् ? यथा हि शङ्खशब्दात् प्रवर्तितव्यमित्युपयुक्तस्वरूपसम्बन्धसंविद एव प्रवर्तन्ते, नेतरे । न च शङ्खशब्दः प्रवृत्तेरभिधायको ऽन्यस्य वा कस्य चिः प्रवृत्तिहेतोः, येन ज्ञापकः स्यात् । वार्तमेतत् । न हि शङ्खध्वनिः प्रवृत्त्युपयुक्तसङ्गतितया प्रवृत्ति-

करणेन^१ निर्वक्ष्यता वचनस्य, इत्यत आह—न हि तदानीं बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानस्येवेच्छा ऽपि तन्त्रं प्रवृत्तिं प्रति पुरुषस्य । संविदाश्रयादिति व्याचष्टे—ज्ञापकश्च स्वरूपतत्कर्मसम्बन्धविषयज्ञानमपेक्षते, न तु कारकः । लिङादिस्वरूपं च प्रवृत्तेः कारकमित्यनुपयुक्तस्वरूपतत्कर्मसम्बन्धविषयसंविदो ऽपि पुंसः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । एतदुक्तं भवति, स्वकार्ये संविदाश्रयत्वं ज्ञापकत्वेन व्याप्नोति, धूमादौ तथा दर्शनाद्वीजादौ चाऽनुपलब्धेः । तदिह तद्विरुद्धकारकत्वोपलब्धिरूपो ऽनुपलब्धिरेव^२ संविदाश्रयत्वं निवर्तयेदिति ।

चेदयति ननु शङ्खध्वनिवदेतत् स्यात् ? तदेव स्फुटयति—यथा हि शङ्खशब्दात् प्रवर्तितव्यमिति प्रवृत्त्युपयुक्त^३ स्वरूपसम्बन्धसंविद एव प्रवर्तन्ते नेतरे । न चाऽस्य तत्र ज्ञापकत्वम्, अनभिधानात् । अपि तु कारकत्वमेवेत्याह—न च शङ्खशब्दः प्रवृत्तेरभिधायको, ऽन्यस्य वा कस्य चित्प्रवृत्तिहेतोः, येन ज्ञापकः स्यात् । अनभिधायको ऽपि शङ्खध्वनिर्न प्रवृत्तेः कारको ऽपि तु प्रवृत्तिहेतुमभिप्रायविशेषमनुविधेयस्याऽवगमयन् ज्ञापक एवेति न व्यभिचार इति । परिहरति—वार्तमेतत् ।

१ विहिताऽकरणमिति २ पु. पा. ।

२ कारकोपलब्धिरेव २ पु. पा. ।

३ इत्युक्तं १ पु. पा. ।

कारणं शङ्खशब्दात् प्रवर्तितव्यमिति, अपि तु प्रवर्तितव्यमिति । प्रकृत्यर्थाऽतिरिक्ते प्रत्ययार्थे च विधेयस्य पुंसेऽभिप्रायभेदे कृतसङ्केतस्तमनुस्मारयति । ततस्तदनुविधायिनः प्रवर्तन्ते । अविदितविषयतया नाऽनधिगतसमयाः प्रवर्तन्ते इत्यपि मिथ्या । तन्मात्रसङ्गतिज्ञस्याऽपि तत्प्रसङ्गात् । अप्रत्ययपूर्वायां च शब्दपरतन्त्रस्य प्रवृत्तौ विषयन हि शङ्खध्वनिः प्रवृत्त्युपयुक्तसङ्गतितया प्रवृत्तेः कारणम् । कुतः ? शङ्खशब्दात् प्रवर्तन्ते इत्यस्मादपि स्वकार्ये प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमस्याऽवगम्यते । हेतौ पञ्चमीविधानात् । ततश्चाऽनेन प्रकारेण विदितस्वकार्यशब्दाच्छङ्खध्वनेरेवाऽभिप्रायविशेषाऽनुमानसिद्धात् प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । कथं ततः प्रवृत्तिरित्यत आह—अपि तु प्रवर्तितव्यमिति प्रकृत्यर्थाऽतिरिक्ते प्रत्ययार्थेऽनुविधेयस्यऽभिप्रायभेदे आह्लादौ कृतसम्बन्धः कृतसङ्केतस्तमनुस्मारयति । तमभिप्रायविशेषमुपलक्षणीकृत्याऽनुमातुमुद्दिश्येति यावत् । स्मारयति सम्बन्धम् । ततः कृतसम्बन्धस्मरणसहकारिणः शङ्खध्वनेरेवाऽभिप्रायविशेषाऽनुमानसिद्धिः ।

क्व चित्पाठः । कृतं सम्बन्धमनुस्मारयति तावत् । अथ तत्स्मरणसहकारी सन्नभिप्रायभेदमनुमापयतीति द्रष्टव्यम् । एतेन शङ्खध्वनेर्ज्ञापकत्वाद्वाभिचार इति दर्शितम् । भवत्वेषं, प्रवृत्तिस्तु कुत ? इत्यत आह—ततोऽभिप्रायभेदादनुमितान्तदनुविधायिनः प्रवर्तन्ते ।

ननु भवतु प्रवृत्तेः कारको यच्च त्वनेन प्रवर्तयितव्यः पुरुषः स विषयोऽज्ञातो न^१ प्रवृत्तिविषयो भवतीति तच्च लिङादिज्ञापकोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा चाऽस्य संविदाश्रयत्वमुपपन्नम् । प्रवृत्तिकारकस्याऽपि प्रवृत्तिविषये प्रामाण्यादित्यत आह—अविदितविषयतया नाऽनधिगतसमयाः पुमांसे लिङादिभ्यः प्रवृत्तिकारकेभ्योऽपि प्रवर्तन्ते इत्यपि मिथ्या । कुतः ? तद्विषयमात्रसङ्गतिज्ञस्याऽपि तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

१ स्वकार्यम् २ पु. पा. ।

२ ध्वनेरेव प्रवृत्तिः पु. पा. ।

३ अनुविधेयस्य पुंसेऽभिप्राय २ पु. पा. । ४ पुरुषो यो ज्ञान २ पु. पा. ।

यवेदनाऽनुपयोगात् । प्रबलपवनेरितस्येवाऽन्धपङ्गवादेनं वेदनं प्रवृत्त्यङ्गम् । कारके ऽपि प्राणिस्थो ऽहिदंशो ज्ञानमपेक्षते । नैवम् । ज्ञानस्यैव तत्र कारकत्वात् । विना ऽप्यहिदंशं शङ्काविषेणाऽपि मरणदर्शनात् ।

यो ऽप्याह—अभिधेयविज्ञानं प्रति कारकहेतुरपि शब्दो यथा शक्तिज्ञानमपेक्षते तथा प्रवृत्तिशक्तिसंविदमपीति । तेनाऽपि न ज्ञापकादन्यत्र ज्ञानाऽपेक्षा प्रदर्श्यते । ज्ञानकारकस्यैव ज्ञापक इत्याख्यानात् ।

दूषणान्तरमाह—अप्रत्ययपूर्वायां च शब्दपरतन्त्रस्य प्रवृत्तौ विषयवेदनाऽनुपयोगात् । कस्मादुपयोगो नास्तीत्यत आह—प्रबलपवनेरितस्येव नाऽन्धपङ्गवादेवेदनं प्रवृत्त्यङ्गम् । चोदयति—कारको ऽपि प्राणिस्थो ऽहिदंशो ज्ञानमपेक्षते इति व्यभिचारः । परिहरति—नैवम् । ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वात्^१ । कुतः ? विना ऽप्यहिदंशं शङ्काविषेणा^२ ऽपि मरणदर्शनात् । दंशस्यैव मरणकारणत्वे ऽसति तस्मिन् न शङ्काविषेण प्रेयात् । न जातु बीजविज्ञानमङ्कुरमसति बीजे जनयति । बालानामपि प्राग्भवीयभावनाप्रबोधादहिदंशविज्ञाने सति भयसम्भवान्मरणमिति मन्तव्यम् ।

यो ऽप्याह—अभिधेयविशेषविज्ञानं प्रति कारकहेतुरपि शब्दो यथा शक्तिज्ञानमपेक्षते तथा प्रवृत्तिशक्तिसंविदमपीति । तेनाऽपि न ज्ञापकादन्यत्र ज्ञानाऽपेक्षिता प्रदर्श्यते । ज्ञानकारकस्यैव ज्ञापक इति आख्यानादिति न सपक्षेण व्यभिचार इति भावः । सर्वस्यैव ज्ञापकस्य कार्यजनकतास्वरूपतच्छक्तिसंविदाश्रयभावितोक्ते^३ति मत्वा

१ कारकत्वात् २ पु. पा. ।

२ विशेषण १ पु. पा.

३ भावेनोक्तेति २ पु. पा. ।

ननु ज्ञानकारको ऽपि चक्षुरादिर्न शक्तिज्ञानमपेक्षते ।
किमतः ? शब्दस्याऽकारकत्वप्रसङ्गः^१ । अयमपरो दोषः ।
कुतस्तर्ह्यर्थबोधः?

अभ्यासात् कशाऽङ्कुशवत् । उक्तं च-

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुः सर्वः शब्दः समासतः ।

भ्रान्तश्चोदयति । ननु ज्ञानकारको ऽपि चक्षुरादिर्न शक्तिज्ञानमपेक्षते ।
समाधातुं निगूढाऽभिसन्धिराह-किमतः ? अत्रान्तरे पार्श्वस्थः प्रसङ्ग-
मापादयति-ज्ञानं प्रति^२ शब्दस्याऽकारकत्वप्रसङ्गः । ज्ञानकारकच-
क्षुरादिवैधर्म्यात् । अत्रानन्तरतया पार्श्वस्थं प्रति तावदुत्तरमाह-
अयमपरो दोषः । न वयं मीमांसकाः, येन शब्दार्थयोः स्वाभाविकं
सम्बन्धमाचक्ष्महे इति भावः । ननु यद्यवाचकः शब्दः, कुतस्तर्ह्य-
र्थबोधः ? न च नास्तीति वक्तव्यं, वचनेन भवतो ऽस्मत्प्रतिपादना-
याऽप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः । उत्तरम्-अभ्यासात् कशाऽङ्कुशाऽभिघात-
वत् । नाऽभिधानाऽर्थिनो ऽर्थबोधः शब्दा,दपि त्वभ्यासाऽधीनः । यथा
हि खलु कशाऽङ्कुशाऽभिघातादयो ऽनभिधायका अपि वाजिगजादीना-
मभ्यासात् स्वतः^३ प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमर्थप्रतिभासां प्रतिभां भावयन्तः
प्रवर्तका निवर्तकाश्च तथा सङ्क्षेपतः सर्वः शब्दो^४ व्युत्पन्नानामव्यु-
त्पन्नानां चेह जन्मनीत्यर्थः । उक्तं च-

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुः सर्वः शब्दः समासतः ।

१ प्रसङ्गादिति मूलपुस्तके पाठः ।

२ ज्ञानं प्रति, नास्ति २ पु. ।

३ स्वतो न २ पु. पा. ।

४ सर्वे एव शब्दाः २ पु. पा. ।

बालानां च तिरश्चां च यथा ऽर्थप्रतिपादने ।

अनागमश्च सो ऽभ्यासः समयः कैश्चिदिष्यते । इति ।

न च ब्रूमः सर्वो ज्ञापको ज्ञानाऽपेक्षः, किन्तु स एव,
नेतरः । बीजादिष्वदर्शनात् ।

व्युत्पन्नानां पुनरर्थभिधानतः^१ । अभ्यासजनितां भावना-
मभ्यासशब्देनाह । कार्ये कारणोपचारात् । अयं च प्राग्भवीयो ऽभ्यासो
ऽवश्याऽभ्युपेय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

बालानां च तिरश्चां च यथा ऽर्थप्रतिपादने ।

न हि तेषां प्राग्भवीयभावनामन्तरेण प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूता-
ऽर्थप्रतिभासप्रतिभोत्पादनसम्भवः । अर्थाऽऽभासप्रतिभोत्पादनेन चा-
ऽर्थप्रतिपादनमुक्तम् । एतच्च सिद्धान्ते विस्तरेण वक्ष्यते ।

अनागमश्च सोऽभ्यासः

आगम्यते प्राप्यते ऽस्मादिति कारणमागमः । अविद्यमान
आगमो यस्मिन्नसावनागमो ऽनादिरित्यर्थः ।

समयः कैश्चिदिष्यते ॥

समय इत्यादिमत्तामाह । नैयायिकादयो हीश्वरनिर्माणं
शब्दार्थसम्बन्धं, समय इत्याचक्षते । स चाऽभ्यासस्य भावनाया
विषय इत्यभ्यास उक्तः । एवं पार्श्वस्थं निराकृत्य प्रकृतं चोदकं
प्रत्युत्तरमाह—न च ब्रूमः, सर्वो ज्ञापको ज्ञानाऽपेक्षः किन्तु स एव
ज्ञापक एव, नेतरः कारकः । कुतः ? बीजादिष्वङ्कुरादिकारकेष्वदर्श-
नात् ज्ञानाऽपेक्षायाः । यत्र ज्ञानाऽपेक्षा ऽवधार्यते स तु ज्ञापकः^२
एतेन निगूढो ऽभिसन्धिरुद्घाटितः ।

ननु ज्ञापकत्वे समाने ऽपि के विदनाश्रितसंविदो ज्ञानं जन-
यन्ति, यथा चक्षुरादयः । के चित्पुनराश्रितसंविदः, यथा धूमादयो

१ न पुनरभिधानतः २ पु. पा. । ३ सिद्धार्थसम्बन्ध २ पु. पा. ।

३ ज्ञानाऽपेक्षायाः । ज्ञानाऽपेक्षा अवधार्यते नतु ज्ञानापेक्षेणैव ज्ञापकत्वम् २ पु. पा. ।

न च दृष्टविपरीतस्वभावकल्पना लिङादीनाम् अनु-
पपत्त्या । तादृशाऽनुसारेणाऽप्युपपत्तेः । प्रत्ययश्च सहा-
ऽभिधानात्प्रकृत्या, तदनुवादाद्वा, तद्द्योतनाद्वा, तत्स-
म्बन्धर्थान्तराऽभिधानाद्वा तथा समभिव्याहारमर्हति ।
अवाचकस्य तु प्रवृत्तेः कारकस्य स न युक्तः । संख्या-
द्यभिधेयान्तरनिबन्धनः स इति चेत्?

धूमध्वजादिविज्ञानम् । एवं यद्यप्यन्ये कारका हेतवः स्वकार्यजननं
प्रत्यनाश्रितसंविदस्तथा ऽपि शब्दप्रवृत्तिकारको ऽपि संविदमाश्रयिष्यते?
अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—न च दृष्टविपरीतस्वभावकल्पना
लिङादीनामन्यथा ऽनुपपत्त्या । कुतः ? प्रवृत्तिहेतुभूताऽर्थज्ञापकतया
दृष्टाऽनुसारेणाऽप्युपपत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोः सहाऽभिधानम् । तथा च
प्रत्ययश्च सहाऽभिधानात्प्रकृत्या सह समभिव्याहारमर्हति नाऽन्यथा ।
सहाऽभिधानप्रकारं दर्शयति—तदनुवादाद्वा प्रकृत्यर्थाऽनुवादात् ।
यथैको द्वौ बहव इति । तद्द्योतनाद्वा प्रकृत्यर्थद्योतनाद्वा । यथा
कुमारीति हेप्रत्ययः^१ स्त्रीत्वं द्योतयति । तत्सम्बन्धर्थान्तराभिधा-
नात् । यथा पचति पाचको दण्डीति तिबकेनयः^२ प्रकृत्यर्थविशिष्ट-
भावनाः कर्तृसम्बन्धार्थाः । अस्तु, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—
अवाचकस्य तु लिङादेः प्रवृत्तेः कारकस्य न समभिव्याहारो युक्तः ।
सहाऽभिधानाऽसम्भवात् । शङ्कते—अभिधेयान्तरनिबन्धनः स इति
चेत् ? । न हि वयमनभिधेयतां सर्वथैव लिङादीनां ब्रूमः, येन सहा-
ऽभिधानाऽसम्भवात् प्रकृत्या^३ समभिव्याहृतिर्न स्यात् । किन्तु कर्तृ-

१ आश्रयति २ पु. पा. ।

२ लोप प्रत्ययः ३ पु. पा. ।

३ तिबकेनयः २ पु. पा. ।

४ प्रकृत्या सह ३ पु. पा. ।

अस्तु । प्रवृत्तेस्तु प्रत्ययेनाऽप्रतिपाद्यमानायाः कथं प्रवृ-
त्त्यभिसम्बन्धः ? अभिधेयैव प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थाऽनुरक्ता
प्रवृत्तिरिति चेत् ? न तावद्भावना कार्यरूपा लिङाद्यभि-
धेयेति शब्दविधिवादिभिः शक्यं वक्तुम् । तस्यां तर्हि
तादृशलिङादेः कारकत्वेन सङ्गतिः । समभिव्याहृतिस्तु
तस्या वाच्यं लक्ष्यं वा तथाविधेन सम्बन्धमुपाश्रुते ।

सङ्ख्यादयो हि तस्याऽभिधेयाः । ते च कथञ्चित्प्रकृत्या सम्बद्धा इति
समभिव्याहारोपपत्तिरित्यर्थः । निराकरोति-अस्तु समभिव्याहार-
मात्रम्, विशेषस्तु न सिध्यतीत्याह-प्रवृत्तेस्तु प्रत्ययेनाऽप्रतिपाद्यमा-
नायाः कार्ययाः कथं प्रकृत्यर्थसम्बन्धः ? न खलु समभिव्याहारमात्रं
लिङादीनां प्रकृत्या सहाऽवगम्यते, अपि तु कर्तव्यतोपहितसीमानं
प्रवृत्तिभावनां प्रकृत्यर्थविशिष्टामभिदधताम् । न च कर्तृसङ्ख्यादाभि-
धाने सत्यप्ययं विशेषः सेदुमर्हतीत्यर्थः । शङ्कते-अभिधेयैव
प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थाऽनुरक्ता प्रवृत्तिभावना । तेन समभिव्याहारविशेषः
उपपन्न इति चेत् ? निराकरोति-न तावद्भावना कार्यरूपा लिङा-
द्यभिधेयेति शब्दस्वरूपविधिवादिभिः शक्यं वक्तुम् । कर्तव्यता^१ऽऽका-
राया एव भावनायाः प्रवृत्तिहेतुतया विधित्वेन शब्दस्वरूपस्य तत्त्वा-
ऽनुपपत्तेः । तस्मात्प्रवृत्तिमात्रं लिङाद्यर्थो न पुनः कर्तव्यतारूपेति
तेरभ्युपगन्तव्यम् । तथा च तस्यां तर्हि प्रवृत्तौ तादृश्यां कर्तव्यता-
ऽऽकारायां लिङादेः कारकत्वेन सङ्गतिर्न पुनरभिधायकत्वेनेति प्रकृत्य-
र्थाऽनुरक्तकार्यरूपप्रवृत्त्यभिधायकत्वेन रूपेण । विशिष्टसमभिव्याहृ-
तिस्तु कुतः सा किमित्यहेतुकेत्यत आह-वाच्यं लक्ष्यं वा तथा-

१ विशेषः सिध्यति २ पु. वा. ।

२ व्याहारप्रवृत्तिरिति विशेषः २ पु. पा. ।

३ कार्यता २ पु. पा. ।

अप्रतीतयोर्घटनाऽयोगात् । कार्यायां तु प्रवृत्तौ न नियमनिमित्तं समस्ति अनभिधेयस्य प्रवृत्तिहेतोः । अपि चाऽश्रुतफलेषु फलाऽध्याहारः, क्वचित् क्रतूपकारकल्पना, श्रुतानामपि स्वर्गादीनां फलत्वाऽध्यवसाय इति सर्व एष महिमा विधेः । स शब्दस्य तद्भावेऽनुपपन्नः । न हि तदा शब्दादनवगम्यमानमन्यथा गम्यते । न हि लिङादिस्वरूपस्यैवाऽन्यथाऽनुपपत्तिः । प्रवर्तकस्येति चेत् ? न । तस्याऽपि विधेन वाच्येन लक्ष्येण वा सम्बन्धमुपाश्रुते । शब्दादप्रतीतयोर्घटनाऽयोगात् । शब्दे प्रमेये प्रवृत्तिमात्रस्याऽभिधेयत्वात् । कार्यायां तु कर्तव्यताऽऽकारायां प्रवृत्तावनभिधेयायां न नियमनिमित्तं विशिष्टसमभिव्याहारनिमित्तं समस्ति अनभिधेयस्याऽविद्यमानविशिष्टाभिधेयस्य शब्दस्वरूपविधिवादिनो मते प्रवृत्तिहेतोर्लिङादेः । कार्यकल्पनादिति विवृणोति-

अपि चाऽश्रुतफलेषु पिण्डपितृयज्ञादिषु स्वर्गादिफलाऽध्याहारः । क्वचित् क्रतूपकारकल्पना समिदादेः । श्रुतानामपि पुरुषविशेषणतया स्वर्गादीनां फलत्वाऽध्यवसाय इति सर्व एष महिमा विधेः । स शब्दस्य तद्भावे विधिभावेऽनुपपन्नः । कस्मात् ? न हि तदा शब्दादनवकल्प्यमानमन्यथा फलं क्रतूपकारं विना^१ किञ्चिद्गम्यते । यच्छब्दादवगतं फलादिना विनाऽनुपपद्यमानं फलादीनां कल्पनावीजं भवेत् । मा भूत् लिङादिगम्यस्याऽन्यथाऽनुपपत्तिः । लिङादिरेव सेति चेत्^२ तच्चाह-न हि लिङादेः स्वरूपस्यैवाऽन्यथाऽनुपपत्तिः । न हि तद्रूपस्य श्रोत्राद्यस्य सांनिध्ये फलादि वर्तते, येन तद्विना नोपपद्यते । शङ्कते-प्रवर्तकस्येति चेत् ? लिङादयः खलु पुंसां प्रवतकाः । न चेते

१ एव० सू० पु० ।

२ क्रतूपकारकत्वेन विना २ पु० ।

३ लिङादिरेव भवेदिति चेत् २ पु० पा० ।

पवनादिवर्तिन इवोपपत्तेः फलरूपं कारकं विना । तस्मान्न विधिः शब्दस्तद्व्यापारो वा ।

नन्वनभिधेये एते दोषाः, अभिधेये एव तु लिङादि-
शब्दानां पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापार आत्मीयः प्रवर्तना ।
एवं ह्युक्तम् । ‘अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः’ ।
तथा च ज्ञापकत्वात्प्रामाण्यम् । प्रवृत्तिहेतुं बुद्ध्वा पुरुषस्ये-
च्छया प्रवृत्तिः संबन्धबोधाऽपेक्षा च । अभिधेयसम्बन्ध-
निष्फले प्रवर्तयितुं पुरुषमीशते इति तदन्यथाऽनुपपत्त्या फलकल्पने-
त्यर्थः । निराकरोति-न । तस्याऽपि प्रवर्तकत्वस्य पवनादिवर्तिन
इवोपपत्तेः । न हि यो यः प्रवर्तयति स सर्वः फलमपेक्षते । पवना-
दीनां प्रवर्तयतामपि तदनपेक्षत्वदर्शनादित्यर्थः । कारिकार्थमुपसंहर-
ति-तस्माद्धेतुपञ्चकान्न विधिः शब्दः । तद्व्यापारो वा न विधिः ।
अत एव हेतुपञ्चकाच्चोदयति-नन्वनभिधेये शब्दव्यापारे एते दोषाः
पूर्वाक्ताः । अभिधेये एव तु लिङादिशब्दानां पुरुषं प्रवर्तमानं प्रयोजं
प्रति प्रयोजकव्यापार आत्मीयः प्रवर्तना । न चैतत्स्वोत्प्रेक्षितमि-
त्याह-एवं ह्युक्तम्-

‘अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः’ । इति ।

अभिधायाः शब्दस्य भावनां प्रवर्तनामाहुरित्यर्थः । एवं च
यत्कारणत्वेनाऽऽप्रामाण्यमासंज्ञितं तत्स्वकार्यप्रवर्तनाज्ञापकत्वेन परि-
हृतं भवतीत्याह-तथा च ज्ञापकत्वात् प्रामाण्यम् । इच्छासहकारि-
णश्च प्रवर्तकत्वात् इच्छायाश्चाऽवश्यम्भावाऽनियमात् । प्रवृत्तिनियमे
ऽप्युपपन्न इत्याह-प्रवृत्तिहेतुं बुद्ध्वा पुरुषस्येच्छया प्रवृत्तिः । ज्ञापकत्व-
सति संविदाश्रयत्वमप्युपपन्नमित्याह-सम्बन्धबोधाऽपेक्षा च । प्रकृत्य-

नियमश्च । अभिधेयत्वात् । प्रतीतप्रवर्तनाऽन्यथाऽनु-
पपत्त्या कार्यकल्पनेति ।

नैतत्सारम् ।

न प्रयोगाऽनिरूप्यत्वाद्द्वैयर्थ्यात्पूर्वदोषतः ।

अप्रवृत्तेः फलाऽयोगाद्रूपोक्तेर्व्यापृतिः श्रुतेः ॥

विधिरित्यनुषज्यते । न हि प्रेरणाऽध्येषणाऽभ्यनु-
ज्ञालक्षणः शब्दस्य व्यापारो निरूप्यते । तस्य पुरुषधर्मत्वात् ।

न्तराऽनुरक्तप्रवर्तनाऽभिधायिना च प्रत्ययेन सह प्रकृतेः समभिव्याहा-
रविशेषोऽप्युपपन्न इत्याह—अभिधेयसम्बन्धनियमश्च । अभिधेययो-
धात्वर्थप्रत्ययार्थप्रवर्तनयोः सम्बन्धनियमात्प्रकृतिप्रत्यययोः समभि-
व्याहारविशेषोऽप्युपपन्न इत्यर्थः । कुतः ? प्रवर्तनाया अभिधेयत्वात् ।
शब्दव्यापारश्चाऽभिहित इच्छासहकारी प्रवर्तयतीति । कार्यकल्पना
ऽप्युपपन्नेत्याह—शब्दप्रतीतप्रवर्तनाऽन्यथानुपपत्त्या कार्यकल्पनेति ।
तदेतद् दूषयति—नैतत्सारम् । तथा हि ।

न प्रयोगाऽनिरूप्यत्वाद्द्वैयर्थ्यात्पूर्वदोषतः ।

अप्रवृत्तेः फलाऽयोगाद्रूपोक्तेर्व्यापृतिः श्रुतेः ॥

विधिरित्यनुषज्यते । स च न व्यापृतिः श्रुतेरिति निषिध्यते ।
प्रयोगाऽनिरूप्यत्वादिति विवृणोति—न हि प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञाल-
क्षणः शब्दस्य प्रयोगो व्यापारो निरूप्यते । ननु शब्दोच्चारणाऽनन्तरं
तदवगमानेनोक्तमिति^१ कथं प्रेषणादिलक्षणः शब्दप्रयोगो न निरूप्यत-
इत्याह—तस्य पुरुषधर्मत्वात् । सत्यं शब्दविज्ञानाऽनन्तरमुपलभ्यते ।

नाप्यन्यस्तत्समर्थाचरणलक्षणः कारीषादिवत् । अनुप-
लब्धेः । तत एवोपलब्धिः सम्बन्धाऽपेक्षणादसमीचीना ।
न च णिज्वत्प्रेषणाद्यतिरिक्ते तत्समर्थाचरणमात्रे लिङा-
दयो निरूपितप्रयोगाः । कारीषादिस्तु शीतापनोदनादिना

न त्वसौ. शब्दस्याऽभिप्रायभेदत्वात् । प्रेषणादेरचेतनत्वेन शब्दे
ऽसम्भवादित्यर्थः ।

अथ मा भूवन् प्रेषणादयः पुरुषधर्माः शब्दे, यथा तु कारीषे
ऽग्निरध्यापयतीत्यध्ययनप्रवृत्ते समर्थे शीताऽपनोदनमध्येतुर्भावयन्
कारीषे ऽग्निरध्ययने प्रवर्तयति पुरुषम् एवं लिङादयो ऽपि प्रवृत्ति-
समर्थे कञ्चिदुपकारं पुरुषस्याऽऽचरन्तः स्वव्यापारेण प्रवर्तयिष्यन्ती-
त्यत आह—नाप्यन्यः प्रेषणादिभ्यस्तत्समर्थोऽऽचरणलक्षणः कारीषा-
दिवत् । कुतः ? अनुपलब्धेः । प्रमाणान्तरेण ।

यद्युच्येत, मा ज्ञायि प्रमाणान्तरेण, शब्दादेव स व्यापारो ऽव-
गम्यते इत्यत आह—तत एवोपलब्धिरसमीचीना । कुतः ? सम्ब-
न्धग्रहणाऽपेक्षणात्^१ । अयमर्थः । गृहीतसम्बन्धः खलु शब्दः स्वार्थ-
मवबोधयति । सम्बन्धबोधश्च सम्बन्धसंवेदनाऽधीनः^२ । शब्दादेव
हेतुर्थः सम्बन्धी प्रतिपत्तव्यो, दुरुत्तरमितरेतराश्रयं प्रसज्येत ; सम्ब-
न्धबोधे शब्दो ऽर्थमवबोधयति, तदवबोधे च सम्बन्धबोध इति ।
ननु यथा णिच्प्रत्ययः कारीषादीनामध्ययनप्रवृत्त्यनुकूलं व्यापारम-
भिधत्ते अभिधास्यन्ते तथा लिङादयः स्वव्यापारमेव पुरुषप्रवृत्त्यनु-
कूला प्रवर्तनमित्यत आह—न च णिज्वत् प्रेषणाद्यतिरिक्ते तत्समर्था-
ऽऽचरणमात्रे लिङादयो निरूपितप्रयोगा मानान्तरेण लिङादीनां व्यापार-

१ सम्बन्धाऽपेक्षणात् २ पु. पा. ।

२ अधीनजन्या २ पु. पा. ।

शक्ततां सम्पादयन् प्रवृत्तिहेतुः । शब्दस्तु कथमिति न निरूप्यते ।

स्यान्मतम्-पवनादिरिव लिङादिः प्रेरयति पुरुषम् । तदसत् । अभिधानवैयर्थ्यात् । अप्रतीतव्यापारस्याऽपि वाय्वादेरिव स्वभावतः प्रेरकत्वात् । पूर्वोक्तदोषापाताच्च । न हि प्रवृत्तिं प्रति कारकत्वे शब्दस्य सदपि तद्व्यापाराऽभिधानमङ्गम् । अनभिहितव्यापारस्याऽपि तस्य कारकत्वात् । कारकस्याऽनपेक्षितज्ञानत्वात् । उपेत्यापि तु शब्दस्य प्रयोगं ब्रूमः । न प्रवर्तेत पुरुषः । प्रवर्तयतो ऽपि शब्दस्याऽननुरोध्यात्वात् । न हि सर्वस्मिन् प्रवर्तयितरि

रस्याऽनुपलब्धेरित्युक्तम् । णिज्याच्यस्तु कारीषादीनां व्यापारो न तथेत्यत आह- कारीषादिस्तु शीताऽपनेदनादिना शक्ततां सम्पादयन् प्रवृत्तिहेतुः । शब्दस्तु कथमिति न निरूप्यते वैयर्थ्यादिति विवरीतुं शङ्कते-स्यान्मतम् । पवनादिरिव लिङादिः प्रेरयति पुरुषम्, किं मानान्तरतस्तद्व्यापारग्रहणेने ? ति । निराकरोति-तदसत् । अभिधानस्य वैयर्थ्यात् । कुतः ? अप्रतीतव्यापारस्याऽपि लिङादेर्वाय्वादेरिव स्वभावतः प्रेरकत्वात्, पूर्वोक्तदोषाऽऽपाताच्च । अप्रमाणत्वादितोषप्रसङ्गादित्यर्थः ।

नन्वनभिधेयत्वे व्यापारस्यैते दोषा, न त्वभिधेयत्वे इत्युक्तम्, अत आह-न हि प्रवृत्तिकारकत्वे शब्दस्य सदपि तद्व्यापाराऽभिधानमङ्गं प्रवृत्तिं प्रति । अनभिहितव्यापारस्याऽपि तस्य कारकत्वात् । कुतः ? कारकस्याऽनपेक्षितज्ञानत्वात् । एतेन वैयर्थ्यात्पूर्वदोषत इति च विवृते । अप्रवृत्तेरिति विवृणोति-उपेत्याऽपि तु शब्दस्य प्रयोगं ब्रूमः, न प्रवर्तेत पुरुषः । कुतः ? प्रवर्तयतो ऽपि शब्दस्याऽननुरोध्यात्वात् । न हि सर्वस्मिन् प्रवर्तयितरि प्रवृत्तिः प्रेक्षावताम्,

प्रवृत्तिः प्रेक्षावताम्, अपि त्वनुविधेये । न चार्थाऽनर्थप्राप्ति-
परिहाराद्यनुविधानकारणं स्वाम्यादाविव शब्दे समस्ति ।
फलात्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम् । तत एव फलाऽवगमादवैयर्थ्यमि-
ति चेत् ? तन्न । फलाऽयोगात् । आप्ते हि सप्रत्ययक्रिये
हितकरे एव प्रवर्तयितरि अन्यथानुपपत्त्या फलाऽवगमः ।

अपि त्वनुविधेये । अथाऽनुविधेयः शब्दः कस्मान्ते न भवती ? त्यत
आह—न चार्थाऽनर्थप्राप्तिपरिहाराद्यनुविधानकास्यां स्वाम्यादाविव
शब्दे समस्ति । आदिशब्दाभ्यां कर्षणादुःखिनोर्यहणम् । यद्युच्येत,
फलप्राप्तिरनुविधानकारणमस्तीति, तच्चाह—फलात्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम् ।
तदिति शब्दव्यापारं परामृशति । शङ्कते—तत एव शब्दव्यापारात्
शब्देन कृताऽवभासनात् फलाऽवगमादवैयर्थ्यमिति चेत् ? तन्न ।
फलाऽयोगात्, स्वव्यापारेण कृताऽवभासनेन । शब्दे प्रवर्तयितरि फल-
स्याऽयुक्तत्वमाह—आप्ते हि सप्रत्ययक्रिये हितकरे एव प्रवर्तयितरि
अन्यथाऽनुपपत्त्या फलाऽवगमः । प्रमाणेन हिताऽहितप्राप्तिपरिहारो-
पायतन्वाऽवगतिराप्तिः, तथा सह वर्तते इत्याप्रस्तस्मिन् । स च
हिताऽहितप्राप्तिपरिहारोपायतन्वाऽवगतावपि कदा चिदकारुणिकतया
नोपदिशति । अत उक्तं—हितकरे परेषाम् । एते च तत्त्वज्ञानकारुण्ये
परात्मवर्तिनी इति कुतोऽवगम्यते ? इत्यत उक्तम्—सप्रत्ययक्रिये ।
प्रत्यय उपदिष्टस्याऽर्थस्य मानान्तरेण संवादस्तेन सह वर्तते इति स-
प्रत्यया क्रिया यस्योपदेशरूपा सा यस्योपदेशुः स तथोक्तः, तस्मिन् ।

एतदुक्तं भवति । यदेव यस्मै हितमुपदिशति कर्म तस्य
तत्प्रवृत्तौ हितप्राप्तेः संवाददर्शनादुपदिष्टवर्तिनी अपि तत्त्वज्ञानका-
रुण्ये ईषत्करज्ञाने एवेति तदेतस्मिन् प्रवर्तयितरि^२ तत्प्रवर्तना-

१ ऊपा आप्रस्य. २ पु. पा. ।

२ एतस्मिन्नाप्ते प्रवर्तयितरि. ३ पु. पा. ।

शब्दे तु किमनुपपन्नम् ? प्रवर्तनामात्रस्य वाख्यादाविव विपरीते ऽप्युपपत्तेः ।

पुरुषश्रेयार्थं प्रवृत्तेः शास्त्रस्य नैव मिति चेत् ? न । प्रमाणाऽभावात् । प्राक् शास्त्रत्वाऽसिद्धेः । लिङादिव्यापारे च विधौ स्वरूपाऽभिधानप्रसङ्गः । अन्यथा शब्द-विशिष्टव्यापाराऽप्रत्ययात्सन्निधानाद्विशिष्टत्वे ऽर्थस्यापि तत्प्रसङ्गात् । योग्यत्वस्योभयत्राऽपरिज्ञानात् । तस्मान्नाऽभिधेया भावना विधिरूपम् ।

ऽन्यथानुपपत्त्या फलाऽवगम इति युक्तम् । शब्दे तु किमनुपपन्नम् ? प्रवर्तनेति चेत् ? तच्चाह—प्रवर्तनामात्रस्याऽऽप्राप्ताप्रप्रणेतृकस्य वाख्या-टाविव विपरीते ऽप्युपपत्तेः । शङ्कते—पुरुषश्रेयोऽर्थं प्रवृत्तेः शास्त्रस्य नैव-मिति चेत् ? शासनाद्वि शिष्याणां शास्त्रमुच्यते, शासनं च शङ्कित-समारोपितरूपव्यवच्छेदेन हिताऽहितप्राप्तिपरिहारोपायतत्त्वज्ञापनम्, ततश्च शास्त्रत्वादेव पुरुषश्रेयोऽवगतिरित्यर्थः । निराचष्टे—न प्रमा-णाऽभावात् । प्राक् फलाऽवगमाच्छास्त्रत्वाऽसिद्धेः । फलाऽवग-माच्च शास्त्रत्वे परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति भावः ।

तदनेन फलाऽयोगादिति विवृतम् । रूपोक्तेरिति व्याचष्टे—लिङादिव्यापारे च विधौ लिङादिस्वरूपाऽभिधानप्रसङ्गः । कस्मात् ? अन्यथा यदि लिङादिस्वरूपं नाऽभिधीयते ततस्तन्नाऽवगतमिति विशिष्टव्यापाराऽप्रत्ययात् लिङादेः संनिधानात् तेन विशिष्टत्वे ऽर्थ-स्याऽपि तद्व्यापारवत्त्वप्रसङ्गात् संनिधानाऽविशेषात् । अथाऽर्थस्य प्रवर्तनां प्रति योग्यत्वं नाऽवधृतमिति संनिधाने ऽपि न तस्य प्रवर्तना व्यापार इति तच्चाह—योग्यत्वस्योभयत्राऽपरिज्ञानात् । न हि लिङादे-रपि योग्यत्वमन्यतो ऽवधृतमित्यर्थः । कारिकार्थमुपसंहरति—तस्मा-न्नाऽभिधेया भावना विधिरूपम् ।

अथ मतम्-अभिधैव भावना विधिर्लिङाद्यर्थ इति ।
अत्रोच्यते-

प्रवृत्तेः सर्वतो ऽर्थे वा प्रसङ्गात्कार्यतो गतेः ।

अस्थानान्नियतेर्हेतोरभावाच्चाऽभिधैव न ॥

विधिरित्यनुषज्यते । अभिधा चेद्विधिः सर्वशब्दानां
यथास्वमभिधेयेषु तद्भाव इति घटादिशब्देभ्यो ऽपि प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः । अस्या^१ अविशेषात् । अभिधेयविशेषाद्देदे स
एव प्रवृत्तिहेतुरन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । अनन्यलभ्यस्तु

अथ मतं, नाभिधेया भावना ऽभिधाभावर्नात, अपि त्वभि-
धेयाऽर्थाऽभिधाव्यापारः शब्दस्य भावना विधिर्लिङाद्यर्थ इति ।
तस्य च शब्दऽर्थसंवेदनाफलप्रथितसद्भावस्य^२ प्रवृत्तिजननं प्रति साम-
र्थ्यमात्रमुन्नेयमिति भावः ।

अत्रोच्यते-

प्रवृत्तेः सर्वतो ऽर्थे वा प्रसङ्गात्कार्यतो गतेः ।

अस्थानान्नियतेर्हेतोरभावाच्चाऽभिधैव न ॥

विधिरित्यनुषज्यते । स च नाभिधेति निषिध्यते । अस्यां
प्रतिज्ञायां प्रवृत्तेः सर्वतः प्रसङ्गादिति हेतुं विवृणोति-अभिधा
चेद्विधिः सर्वशब्दानां यथास्वमभिधेयेषु तद्भावे । अभिधाव्यापारसद्भाव^३
इति घटादिशब्देभ्यो ऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । कुतः ? अस्या अभिधायां
अविशेषात् । यद्युच्येत, अर्थाभिधात्वमात्रेणाऽविशेषे ऽपि अभिधेयवि-
शेषाद्देदो भविष्यत्यभिधायाः । तादृशः खल्वभिधेयविशेषो लिङा-
दीनां, येन लिङाद्यभिधैव प्रवर्तयति, न तु घटादिशब्दाऽभिधेति,

१ तस्याः-सू. पु. पा. ।

२ फल प्रवेदनीयसम्भावस्य २ पु. पा. ।

३ व्यापारभावः २ पु. पा. ।

शब्दार्थ इति स्थितौ कार्योन्नेयाया अभिधायाः शब्दार्थ-
त्वमयुक्तम् । अभिधायाश्चाऽभिधाऽपेक्षणे ऽनवस्थापा-
तात् । अर्थाऽभिधैवाऽपेक्षते इति चेत् ? न । नियामकस्य

तत्राह—अभिधेयविशेषाद्दे स एवाऽभिधाविशेष एव प्रवृत्तिहेतुर्नाऽभि-
धा । कुतः ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयविशेषाऽवगमे सति प्रवृत्तेः ।
सत्यामप्यभिधायां घटादिशब्देभ्यस्तदभावे प्रवृत्तेरभावादित्यर्थः ।

तदनेनाऽर्थे वेति विवृतम् । कार्यतो गतेरिति विवृणोति—
अनन्यलभ्यस्तु शब्दार्थ इति स्थितौ सत्यामर्थप्रतीतिलक्षणकार्योन्ने-
याया अभिधाया अनन्यलब्धत्वाच्छब्दार्थत्वमयुक्तम् । अस्थानादिति
विवृणोति—अभिधायाश्चाऽभिधाऽपेक्षणे ऽभिधाऽभिधा ऽप्यभिधात्वे-
नाऽभिधेया,^१ एवं तदभिधा ऽपीत्यनवस्थापातः । शङ्कते—अर्था-
ऽभिधैवाऽपेक्षते ऽभिधां नाभिधेति चेत् ? निराकरोति—न । नियाम-
कस्य हेतोरभावात् ।

अपि चाऽर्थाऽभिधा ऽभिधीयमाना तथैवाऽभिधीयेताऽभि-
धान्तरेण वा । यदा ऽभिधान्तरेण तदा तयोर्योगपदं क्रमो वेति
विकल्पा उपपन्नन्ते । तत्र न तावत्प्रथमः कल्पः । स्वात्मनि वृत्ति-
विरोधेनाऽपास्तत्वात् । नाऽपि योगपदम् । फले फलान्तराऽनुपपत्तेः ।
न ह्यस्ति सम्भवः, पाकः पच्यते, छिदा^२ छिद्यते इति । क्व चिदस्ति,
यथा ज्ञानं ज्ञायते इति चेत् । न । फलावस्थायां तदनुपपत्तेः । फला-
न्तरोत्पादसमये च तस्य ज्ञेयतया कर्मकारकत्वेन फलाऽभावाऽभावात् ।
अस्तु तर्हि क्रमः । प्रथमं लिङादिभिः स्वार्थो ऽभिधीयते, अथ
स्वार्थो ऽभिधेति । तन्न । शब्दबुद्धिकर्मणामनावृत्तानां विरम्य व्यापा-
राऽनुपपत्तेः ।

हेतोरभावात् । अर्थाऽभिधानस्य च । न ह्यत्र हेतु रस्ति ।
अर्थाभिधैवापेक्षने नाऽभिधेति । अभिधीयते ऽभिधेति
पुरुषस्य च प्रवृत्तिरिति किं केन सङ्गतम् ? तस्मादभिधा
न विधिः ।

अस्तु तर्ह्यर्थभेदः । नैतदपि ।

अपौरुषेये प्रेषादिर्नृधर्मो नाऽवकल्पते ।

न च प्रवर्तनामात्रमविशेषमकर्तृकम् ॥

लोके हि प्रतीतः प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणो
ऽभिप्रायाऽतिशयः प्रयोक्तृधर्मो लिङ्गार्थः । तस्याऽपौरुषेयेषु

एतेनैव क्रमशो ऽभिधानं प्रत्युक्तम् । तदनेनाऽभिसन्धिना
ऽऽह-अर्थाऽभिधानस्य च । अर्थाऽभिधाया अपि हेतोरभावादित्यर्थः ।
अनेन नियतेहेतोरभावाच्चेति व्याख्यातम् । चेत्यभिधानाऽभावहेतु-
समुच्चयादिति । नियमहेत्वभावमाह-न ह्यत्र हेतुरस्ति । अर्थाऽभि-
धैवापेक्षते ऽभिधां नाऽभिधाऽभिधेति । अन्यलभ्यस्याऽपि शब्दा-
र्थत्वाऽभ्युपगमादिति भावः । अपि चाऽभिधीयते लिङादिभिः स्वार्था-
ऽभिधेति च प्रेषावतां हिताऽहितप्राप्तिपरिहारार्थिनां प्रवृत्तिरिति किं
केन सङ्गतम् ? न खलु प्रासादः श्वेत इति पिपासवो दहनमाहरन्ति ।
उपसंहरति-तस्मादभिधानमपि न विधिः ।

अस्तु तर्ह्यर्थभेद एव लिङादीनां विधिः । नैतदपि । कुतः ?

अपौरुषेये प्रेषादिर्नृधर्मो नाऽवकल्पते ।

न च प्रवर्तनामात्रमविशेषमकर्तृकम् ॥

लिङाद्यर्थभेदश्चेद्विधिस्तस्य लोकाऽधीनाऽवधारणत्वाज्ज्ञोके
च प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणस्य तस्योपलब्धेः स एव विधिः
स्यात् । तस्य च पौरुषेयतया ऽपौरुषेयेषु वेदवाक्येष्वसम्भव
इत्याह-लोके हि प्रतीतः प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणो ऽभिप्राया-

वेदवाक्येष्वसम्भवः । प्रतीतेः सम्भव इति चेत् ? न ।
पौरुषेयत्वापत्तेः । वेदात्मनो ऽभिप्राय इत्यतिस्थवीयः ।
तेनाऽसंदृब्धत्वे ऽभिप्रायाऽवगत्यभावात्, संदृब्धत्वे पौरु-
षेयत्वदोषात् ।

ऽतिशयो ऽनुविधेयपुरुषधौरेयधर्मतया ऽतिशयः प्रयो ह्यधर्मो लिङ्गार्थः ।
तस्याऽपौरुषेयेषु वेदवाक्येष्वसम्भवः । शङ्कते-लोकाऽवगतसामर्थ्या-
ल्लिङ्गादेर्वेदे ऽपि श्रूयमाणत्वेऽपि प्रतीतिः सम्भव इति चेत् ? न
हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामेति भावः । निराकरोति-न, पौरुषेयत्वापत्तेः ।
ये ऽपि वेदान्तवादिनो ऽपौरुषेयमङ्गीकृत्य वेदं वेदशरीरिणमन्तर्या-
मिणमास्थिषत 'अथाऽधिदैवं' यः सर्वेषु वेदेषु प्रतिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदे-
भ्योऽन्तरो यं सर्वं वेदा न विदुर्गम्य सर्वं वेदाः शरीरं यः सर्वान् वेदा-
नन्तरो यमयति एष तत्रात्मा ऽन्तर्याम्यमृत' इति श्रुतेः ; तान्
प्रत्याह-वेदात्मनो ऽभिप्राय इत्यतिस्थवीयः । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः
शरीरमिति हि तद्विदः । न च कस्य चिदात्मनश्चेष्टार्थानां वेदराशि-
राश्रयो भवितुमर्हति । न जातु देवदत्तादिशरीरवदस्मिन् बुद्धिपूर्वाः
सन्ति क्रियाः । न च पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवीयाऽदृष्टोपनिबद्धकर्णने-
मिमण्डलाऽवच्छिन्नभोभागात्मनामिन्द्रियाणाममूर्तवेदाधारता सम्भ-
वति । न च मनोमात्रस्य बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य भोगसाधनत्वमुप-
पद्यते ।

एतेन विषयाश्रयत्वमस्य प्रत्युक्तम् । तस्मिन्नेहलक्षणविरहा-
द्वेदात्मनो वेददेहस्या ऽत्मनो ऽभिप्राय इत्यतिस्थवीय इति । अपि च
यदा लोके गामभ्याजेत्यादि वाक्येभ्यो वक्तुराज्ञादयो ऽभिप्रायभेदाः
प्रतीयन्ते नाऽन्यस्य तदा यद्यन्तर्यामी वेदसन्दर्भो ततस्तेन तस्या-
ऽसम्बद्धत्वेन तदभिप्रायाऽवगत्यभावात्, सन्दृब्धत्वे पौरुषेयत्वदोषा-
दयुक्तमेतत् ।

यदपि मतम्—अनेकसामर्थ्यपरिकल्पनादोषाद्व्यभिचाराच्च प्रैषादीनामवाच्यत्वादव्यभिचारात्प्रवर्तनामात्रं लोके लिङ्गाद्यर्थस्तस्य वेदे ऽप्युपपत्तिरिति । इदमप्य^१-चतुरस्रम् । निर्विशेषसामान्याऽयोगात् । अकर्तृकत्वे व्यापाराऽनुपपत्तेश्च । न तावत् प्रैषादयो विशेषा वेदे सम्भविनः । नाऽप्यन्यो विशेषः कश्चिदुपदर्श्यते । तदुपदर्शने वा सामान्याऽभिधानप्रसाधनमस्मिन्नवसरे व्यर्थम् । तदेतदपास्तसकलभेदं प्रवर्तनासामान्यं ब्राह्मण्यमिव समुज्झितकठादिभेदं स्यात् । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुर्व्यापारः स तमन्तरेणेति नाऽतिविराजते । पुरुषस्याऽभा-

यदपि मतं, तत्तत्प्रेषणद्व्यभिप्रायविशेषाऽभिधाने ऽनेकसामर्थ्यपरिकल्पनादोषाद्व्यभिचाराच्च प्रैषादीनामवाच्यत्वादव्यभिचारात्प्रवर्तनामात्रं लोके लिङ्गाद्यर्थं, न पुनः प्रैषादयः । तस्य चाऽपौरुषेये वेदे ऽप्युपपत्तिरिति । अभिप्रायभेदाः खल्वर्मा प्रैषादयः पुरुषान्तरीयकतया तमवगमयन्ति, न प्रवर्तनामात्रम् । तस्य तन्नान्तरीयकत्वाऽभावादिति भावः^२ । निराचष्टे-इदमप्यचतुरस्रम् । कुतः ? निर्विशेषसामान्याऽयोगात् । अकर्तृकत्वे व्यापाराऽयोगाच्च ।

प्रथमं हेतुं विवृणोति—न तावत्प्रैषादयो विशेषा वेदे सम्भविनः, अपौरुषेयत्वव्याघातात् । नाऽप्यन्यो विशेषः कश्चिदुपदर्श्यते । तदुपदर्शने वा सामान्याऽभिधानप्रसाधनमस्मिन्नवसरे व्यर्थम्, विशेषस्यैव प्रवर्तकत्वात् । तदेतदपास्तसकलभेदं प्रवर्तनासामान्यं ब्राह्मण्यत्वमिव समुज्झितकठादिभेदं स्यात् । गगनकुसुमायमानं स्यादित्यर्थः ।

द्वितीयं विवृणोति—प्रवर्तना च प्रवर्तयितुर्व्यापारः, स तं प्रव-

वात् । शब्दस्य च प्रवर्तकत्वनिषेधात् प्रवर्तयितुरभावः ।

यदि मन्येत फलं प्रवर्तकं तद्व्यापारः प्रवर्तना, फलार्थिनः पुरुषस्य तत्साधने प्रवृत्तेः । अन्यथा ऽभावात् । न कश्चिद्व्यापारविशेषः प्रवर्तना ऽपि तु प्रवृत्तिसमर्थं व्यापारमात्रं च प्रयोजकव्यापारः । भिक्षा वासयति, कारीषो ऽग्निरध्यापयतीति दर्शनात् । तदसत् ।

अर्थिता व्यापृतिः पुंसे नियमः किंनिबन्धनः ।

फलसाधनता कर्मनिश्चेया साध्यता कदा ॥

फलार्थिता चेत् प्रवृत्तिहेतुः सेच्छा तद्योगो वा

तयितारमन्तरेणेति नास्तिविराजते । ननु पुरुषः प्रवर्तयिता भविष्यतीत्यत आह—पुरुषस्याऽभावात् । नापि शब्द इत्याह—शब्दस्य च प्रवर्तकत्वनिषेधादधस्तात् । तस्मात्प्रवर्तयितुरभावः, तदभावात्तद्व्याप्रायाः प्रवर्तनाया अप्यभावः । यदि मन्येत फलं प्रवर्तकमिति तद्व्यापारो ऽर्थिता प्रीत्यात्मता वा प्रवर्तना । कस्मात् ? फलार्थिनः पुरुषस्य तत्साधने^१ प्रवृत्तेः । अन्यथा फलव्यापारमन्तरेणाऽभावात् । न हि कश्चिदेव विशेषे व्यापारः प्रवर्तना, ऽपि तु प्रवर्तनसमर्थे^२ व्यापारमात्रं प्रयोजकव्यापारः, प्रवर्तनासमर्थे^३श्चायमर्थितालक्षणः प्रीत्यात्मतालक्ष्यो वा फलस्य व्यापारः । भिक्षा वासयति, कारीषो ऽग्निरध्यापयतीति दर्शनात् । अन्नोपादानशीताऽपनेदनाभ्याम् । तद् दूषयति—तदसत् ।

अर्थिता व्यापृतिः पुंसे नियमः किंनिबन्धनः ।

फलसाधनता कर्मनिश्चेया^४ साध्यता कदा ॥

१ तत्साधने फलसाधने २ पु. पा. ।

२ प्रवृत्तिसमर्थम् २ पु. पा. ।

३ प्रवृत्ति-समर्थः २ पु. पा. ।

४ कर्मनिष्ठा वा १ पु. पा. ।

इच्छासमवायो वा । कृतद्वितसमासेषु सम्बन्धाऽभिधानं
त्वतलभ्यामिति वचनात् पुरुषधर्म इति न फलं व्यापृतिः ।
अथ तदिच्छोपहारमुखेन फलस्य प्रवृत्तिहेतुधर्मः प्रीत्या-
त्मता फलव्यापारः प्रवर्तना ? साऽपि तत्रैव न कर्मणि ।
फलव्यापाराच्च प्रवर्तमानः सर्वत्र प्रवर्तते । नियमनि-
मित्ताऽभावात् । तत्साधनत्वात् कर्मण्येव प्रवर्तते, न
सर्वत्र । तत एव तर्हि तत्साधनत्वं प्रवृत्तिहेतुः कर्मणि

फलार्थिता चेत्प्रवृत्तिहेतुः सेच्छा, तद्योगो वा इच्छासम-
वायो वा कृतद्वितसमासेषु सम्बन्धाऽभिधानं त्वतलभ्यामिति वार्ति-
ककारवचनात् पुरुषधर्म एव, न फलधर्म इति न फलं व्यापृतिः ।
न खल्वन्यत्र समवेतोऽन्यव्यापारो भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् ।
शङ्कते—अथ तदिच्छोपहारमुखेन फलस्य प्रवृत्तिहेतुधर्मः, प्रीत्या-
त्मता फलव्यापारः प्रवर्तना, इष्टलक्षणं फलं, सुखाऽनुशायिनी
चेच्छेति फलेन सुखात्मना भवितव्यं, सुखत्वेन तदिच्छामुपह-
रति, इच्छा च प्रयत्नं प्रसूते, इतीच्छोपहारमुखेन फलसम-
वायिनी प्रीत्यात्मता प्रवृत्तिहेतुव्यापारत्वाद् भवति प्रवर्तनेत्यर्थः ।
निराचष्टे—सा ऽपि प्रीत्यात्मना ऽपि तत्रैव फले एव । न च
फलं प्रवृत्तिविषय इत्युक्तम्, फलेन साक्षात्करणे कर्तुंश्चेष्टेति । यत्र
च फलसाधने कर्मणि प्रवृत्तिः तस्य च दुःखतया न प्रीत्यात्मते-
त्याह—न कर्मणि ।

यद्युच्येत, फलसमवायिनो ऽपि प्रीत्यात्मताव्यापारात्पुरुषः
कर्मणि प्रवर्त्यति, तत्राह—फलव्यापाराच्च प्रवर्तमानः सर्वत्र प्रव-
र्तते । कुतः ? फलादन्यत्वेन तत्साधनस्याऽन्येषां चाऽविशेषान्नि-
यमनिमित्ताऽभावात् । चेदयति—तत्साधनत्वात्कर्मण्येव प्रवर्तते ।
सर्वत्र सर्वेषां फलसाधनत्वाऽभावात् । परिहरति—तत एव तत्सा-
धनत्वे सति प्रवृत्तिभावादेव । भवतु तर्हि तत्साधनत्वं प्रवृ-

न फलरूपं, तच्च कर्मसमवायीति कर्म प्रवर्तकं स्यात् । एवं तर्हि तत्साध्यता प्रवृत्तिहेतुः, सा च फलसमवायिनीति न दोषः । तथा हि । समभिलषितस्य तृष्यादेः कर्मविशेषेण साध्यत्वात्तत्रैव प्रवृत्तिः । का पुनरियं साध्यता ? यदि रूपं फलस्य, सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः । कारकविशेषः । स हि फलस्य साधननियतः शक्तिभेदो रूपादिवत् । अन्यथा कारकत्वाऽभावात् । यथा हि रूपादीनां

तिहेतुः कर्मणि, न पुनः फलरूपम् । भवतु को दोषः ? इत्यत आह—ततश्च कर्मसमवायि न फलसमवायीति कर्मैव प्रवर्तकं स्यात् । चेदयति—एवं तर्हि तत्कर्मसाध्यता प्रवृत्तिहेतुः, सा च फलसमवायिनीति न दोषः । ननूक्तं फलसमवायिनी सा कथमन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तिहेतुरिति प्रसङ्गादिति ? तच्चाह—तथा हि समभिलषितस्य तृष्यादेः कर्मविशेषेण साध्यत्वात्तत्रैव कर्मविशेषे एव प्रवृत्तिर्नाऽन्यत्र ।

इतदुक्तं भवति । फलसमवायिन्यपि साध्यता साधनाऽर्धना-
निरूपणतया साधनमपि गोचरयति, न पुनरसाधनमपि । तेनैव तस्माद्विशेषात्साधने एव प्रवर्तयति, न तु सर्वत्रेति । तदेतद्विषयत-
का पुनरियं साध्यता ? यदि रूपं फलस्य, ततस्तस्य साधनाऽधीन-
निरूपणत्वाऽभावात् साधने प्रवर्तयेत् । प्रवर्तयेद्वा सर्वत्रैव, अन्यत्वा-
विशेषात् । चेदयति—कारकविशेषः । विशेष्यते व्यावर्त्यते कर्म-
कारकं गगनतत्कुसुमादिभ्यो येन शक्तिभेदेन स तथोक्तः । ननु तथा
ऽपि कुतस्तस्य साधने प्रवर्तकत्व ? मित्यच्चाह—स हि फलस्य साधन-
नियतः शक्तिभेदः । अतः साधने प्रवर्तते इत्यर्थः । निदर्शनमा-
ह—रूपादिवत् । कुतः शक्तिभेदप्रत्ययः ? इत्यत आह—अन्यथा यदि
फलस्य शक्तिभेदो न स्यात्ततो ऽस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धस्य कर्म-
कारकत्वस्याऽभावात् । शक्तिमत्कारकमिति तद्विदः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके

शक्तिविशेषाद् ग्रहणे साधननियमः तथा फलेष्वपि द्रष्टव्यः । गगनतत्कुसुमादेरनुत्पादात्, तृप्त्यादेश्च कर्ममात्रेण । कदा पुनरयं शक्तिभेदः साध्यताऽभिधानः ? फलस्य भावसमये न तावत् । वैयर्थ्यादप्रवृत्तिहेतुत्वाच्च । न खलूत्पन्नस्योत्पादो, यद्योगिनी^१ शक्तिरर्थवती । नापि सिद्धे फले तत्साधने कश्चित्प्रवर्तते । अभावकाले ऽप्यसत्कथं शक्तिमत् खपुष्पवत् ?

ननु सदेव कार्यमुत्पद्यते ?

विभजते-यथा हि रूपादीनां कर्मकारकाणां शक्तिविशेषाद्ग्रहणे चक्षुरादिसाधननियमः, तथा फलेष्वपि द्रष्टव्यः । सम्भवति खलु स तादृशः फलस्य कर्मकारकस्य सामर्थ्याऽतिशयो येनाऽभवनधर्मणश्च गगनकुसुमादेर्भवनधर्मणश्च घटादेस्तथा साधनाऽविशेषाच्च भेदः सिध्यतीत्याह-गगनकुसुमादेरनुत्पादात् । तृप्त्यादेश्च फलस्य कर्ममात्रेण । तदेतद्विकल्प्य दूषयति-कदा पुनरयं शक्तिभेदः साध्यताऽभिधानः ? फलस्य भावसमये न तावत् । कुतः ? वैयर्थ्यादप्रवृत्तिहेतुत्वाच्च । वैयर्थ्यादिति हेतुं विवृणोति-न खलूत्पन्नफलस्योत्पादः, यद्योगिनी शक्तिरर्थवती । अप्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति विवृणोति-नाऽपि सिद्धे फले तत्साधने कश्चित्प्रेक्षावान् प्रवर्तते । फलस्याऽभावकाले ऽप्यसत् कथं शक्तिमत् ? खपुष्पवत् । चोदयति-ननु सदेव कार्यमुत्पद्यते ?

इदमत्राऽऽकूतम् । यदसत्तन्न क्रियते यथा शशविषाणम् । असन्नेत्कार्ये^३ तदपि न क्रियेत, असत्त्वात् । क्रियते च, तस्मात्सत्ता ।

१ उत्पादोपयोगिनी. सू. पु. पा ।

२ गगनतत्कुसुमादेः २ पु. पा. ।

३ कारणे कार्यम् २ पु. पा. ।

इदं तावदसत्कार्यवादिनो ऽनुनाथ्य वक्तव्यम् ।

तथा हि । क्रियमाणत्वं भवनकर्तृतया व्याप्तं, सा चाऽसतो व्यावर्तमाना स्वव्याप्यं क्रियमाणत्वं व्यावर्तयन्ती सत्येव व्यवस्थापयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अपि च कारकत्वाऽविशेषे ऽपि कस्मात् तन्त्वाद्यात्मका एव पटादयो, न कुर्विन्दाद्यात्मकाः ? न ह्यसत्त्वे कश्चिद्विशेषः । तन्त्वाद्यात्मानश्चोपलभ्यन्ते । तस्मात्तन्त्वादिषु सन्तः पटादयः । अपि च यदि तन्त्वादिष्वसन्तः पटादयः, कस्मात्तन्त्वादिभ्य एव भवन्ति, न तु वीरणादिभ्यः ? पट एव वा तन्तुभ्यः कस्माज्जायते, न जायन्ते कटादयः ? न खल्वसत्त्वे कश्चिद्विशेषः । सो ऽयमुभयविधो नियमः स्वकारणे कार्यस्य सत्त्वमसत्त्वमन्यथाऽवगमयति । अपि चाऽशक्तादशक्यकार्यस्याऽनुत्पत्तेरतिप्रसङ्गात् शक्तादेव कारणात्कार्येण शक्येनोत्पत्तव्यम्, शक्तियुक्तश्च शक्तः, शक्तिश्च सम्बन्धरूपा संयोगवदुभयाश्रया शक्याऽभावे न भवतीति शक्यभावे ऽभ्युपेयः । अपि च कारणं नाम कार्योपहितमर्थादं यदि तदभावे नाऽर्हति भवितुं, न हि यद्यदुपहितमर्थादं तत्तदभावे भवति; यथा कुण्डलोपहितसीमा कुण्डली न कुण्डलाऽभावे । तस्मात्कारणभावात्तच्च कार्यं सत् । तदिदं सत्कार्यसाधनमधीतपञ्चकमाचख्युः साङ्ख्याः । परिहरति-इदं तावदसत्कार्यवादिनो ऽनुनाथ्य वक्तव्यम् ।

इदमाकूतम् । न तावत्क्रियमाणत्वमत्र प्रमाणं भवितुमर्हति, असाधारणत्वात्, अनुपलब्धिविरोधाच्च । यथा हि खल्वसदशक्यक्रियमेवं सदपि न जातु सतीति शक्तिरपरिणामिन्यनन्ता क्रियागोचरः । अपि च इदममन्त्रोपधमिन्द्रजालमार्गेण शिसितं, १

यदिदमजातऽविनष्टरूपाऽतिशयमव्यवधानमनतिदूरस्थानं तस्यैव
तदवस्थेन्द्रियादेरेव पुंसः कदा चित्प्रत्यक्षं परोक्षं च, येन कदा
चिदस्य प्रत्यक्षमुपलब्धेः, कदा चिदनुमानं, कदा चिदागमः ।
तस्मिन्नेवाऽनतिशये ऽमीषां प्रकाराणां विरोधात् । यदि मन्येत,
नाऽनतिशयमेकाऽतिशयोक्त्या पराऽतिशयनिवृत्त्या च व्यवहारमे-
दोपलब्धेः । तिस्रः खल्विमा भवपरिणतिविधा भवन्ति साङ्ख्यानं,
धर्मलक्षणाऽवस्थाभेदात् यथास्वं धर्मधर्मलक्षणाधिकरणाः । तदयथा
सुवर्णतत्त्वमेकं धर्मं, तस्य परिणामाः स्वस्तिकरुचकादयो धर्मा
उपजनाऽपायधर्माणस्तेषाञ्च लक्षणपरिणामः तथा हि । यदा खल्वयं
हेमकरः स्वस्तिकं भङ्क्ता रुचकं रचयति तदा स्वस्तिको वर्तमान-
तालक्षणं हित्वा ऽतीततालक्षणमापद्यते । रुचकस्त्वनगततालक्षणं
हित्वा वर्तमानतां प्रतिपद्यते । तथा ऽवस्थापरिणामो लक्षणगतः ।
प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मणो ऽभिनवतमाऽभिनवतराऽभिनवपुराण-
पुराणतरपुराणतमत्वादयः । प्रयत्नरक्षितस्यापि वस्त्यदेः प्रान्ते पुरा-
णतमत्वोपलम्भात् । सो ऽयं चिविधः परिणामो ऽतिशय इति ।
अथाऽयमतिशयस्त्रिविधो ऽपि धर्मिणि सनातनः कादाचित्को
वा ? यदि सनातनस्तदा स्वस्तिकादयश्च वैकाल्यं च नवपुराणत्वा-
दयश्चाऽपर्यायं धर्मिण्येकस्मिन् सुवर्णे उपलभ्येरन् । कादाचित्कत्वे तु
कथं नाऽसतामुत्पादः ? तेषां शक्त्यात्मना सत्त्वादयमदोष इति चेत् ?
न । शक्तिरतिशयश्च किमेकमेव तत्त्वं नाना वा ? तत्रैकत्वे जन्मा-
ऽजन्म निवृत्तिरनिवृत्तिः प्रत्यक्षतापरोक्षताऽर्थक्रियासूपयोगो ऽनुप-
योगश्चेति कथमेकत्र निष्पर्यायं परस्परपराहतं युज्यते ? नानात्वे वा
सत्त्वे ऽपि शक्तेरसन्नतिशयः कादाचित्क इति कथं नाऽसत उत्पत्तिः ?
सर्वदा ऽतिशयस्य सत्त्वे वा कथं न पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः ? अतिशयस्य

व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामविरोध इति चेत् ? व्यक्त्यव्यक्ती अप्यतिशयस्य सदातन्यो न वा ? तच्च सदातनत्वे तद्द्रव्यैव विरोधप्रसक्तिः । कादाचित्कत्वे वा कथं नाऽसत उत्पाद ? इति । भव्यत्वञ्चाऽसत उपपादयिष्यते ऽधिकारनिरूपणप्रस्तावे । असत्त्वे ऽपि च कारणसामर्थ्याग्न्यमात् कार्यनियम उपपद्यते । अन्यथा भवन्मते ऽपि प्रधानोपादानत्वाद्विश्वस्य^१ प्रधानस्य चाऽन्वयितया सर्वत्रैकरूपत्वादुपादानात्मकत्वादुपादेयस्य कार्यजातस्य सर्वं सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वथा सदतीदमते। नेदमिदमिह नेदमिदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमिति नियमो न स्यात् । कस्य चिदपि रूपस्य कथं चित्कदा चित् क्व चिद्विवेकहेतोरभावात् । सर्वत्र सत्त्वाऽविशेषे ऽपि हेतुसामर्थ्यनियमादभिव्यक्तिनियम इति चेत् ? हन्ताऽसत उत्पत्त्या किमपराद्धं, येन तस्यामपि नियमो न स्यात् ? भवतां तु सर्वेषां सर्वात्मकत्वादभिव्यक्तिभेदाऽनुपपत्तेश्च दुरधिगमो नियम इत्युक्तप्रायम् ।

एतेन कुविन्तादिसमवधाने ऽपि पटस्य नियमेन तन्त्वात्मकत्वेन^२ सत्कार्यसाधनं प्रत्युक्तम् । शक्तिश्च शक्यविषया ऽपि शक्ताश्रया विनापि शक्यसद्भावं ज्ञानमिव ज्ञेयविषयमपि ज्ञानाश्रयमन्तरेण पि ज्ञेयमुपपत्स्यते । कारणत्वञ्च कार्यं प्रति कारणस्य शक्तिभेदः । स च कारणाश्रय ए^३, न कार्यकारणाश्रयः । निरूपणमप्यस्य कार्याऽवगमाधीनं, न तु कार्यसत्त्वाऽधीनमिति नाऽवीतपञ्चकं सत्कार्यसाधने प्रभवति । तस्मात्तन्त्वादयः स्वव्यापारात्प्रागसत्कार्यमुत्पादयन्ति कारणत्वादभिव्यक्तिकारणवदित्यसत्कार्यवादिनो दर्शयाम्बभूवुः । तेन ताननुनाथ्यैतद्वक्तव्यं, सदेव कार्यमुत्पद्यते इति^४ ।

१ विश्वस्य १ पु. पा. ।

२ तन्त्वात्मकत्वम् २ पु. पा. ।

३ आश्रयो भवेत् २ पु. पा. ।

४ इति । तस्मात् सत्यमवदातम् पु. २. ।

अपि च निरुपादानकार्याऽनुत्पादात्तदत्यन्तव्यतिरेकाऽभावादुपादेयस्योपादानरूपेण सत उत्पत्तिरुच्यते । सर्वात्मना तु सत्त्वे तदनुपपत्तेर्वैयर्थ्याच्चोपादेयवत् । साध्यं नोपादानम् । कथं तर्हि कर्म कारकम् ? नैव कर्मकारकं कारकाश्रितमिति केचित् । विकार्यप्राप्ययोर्वा सत्त्वाद-

अपि च समानतीर्था अपि स्वायम्भुवा एकान्ताऽनभ्युपगमादिति वदन्तो न सर्वात्मना सत उत्पत्तिमभ्युपयन्ति, अपि तूपादेयस्योपादानरूपेण स्तो, न पुनरुपादेयरूपेणापि सत इत्याह-अपि च निरुपादानकार्याऽनुत्पादात्तदत्यन्तव्यतिरेकाऽभावादुपादेयस्योपादानरूपेण सत उत्पत्तिरुच्यते । निष्क्रान्तमुपादानात्कार्यं निरुपादानं, तन्त्वादिभ्यो भिन्नदेशमिति यावत् ।

एतदुक्तं भवति । यथा कुविन्दोदिभ्यो भिन्नदेशे एतदुपलभ्यते, नैवं तन्त्वादिभ्यः, सो ऽयं धर्मधर्मभावो नैकान्तिकभेदे भवितुमर्हति, गवाश्वस्येव । नाप्यभेदे ऐकान्तिके, धर्मरूपस्येव । तस्मात्कथञ्चिद्वेदः कथञ्चिदभेद एषितव्यः । सो ऽयमनेकान्ताऽभ्युपगम इत्यर्थः ।

अथोपादेयस्वरूपेणापि सतः किमित्युत्पत्तिर्नैच्यते ? इत्यत आह-सर्वात्मना तु सत्त्वे तदनुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तेरनुपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह-वैयर्थ्याच्च साधनानाम् । कुतः ? उपादेयवत् । उपादेयरूपेण तद्वत् तदन्वितमिति यावत् । साध्यं साधनार्हं नोपादानं, यतो निष्पादितक्रिये वर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायाऽतिपातात् । ननु यद्यमेत उत्पत्तिस्तत्तस्याऽसत्त्वेन क्रियां प्रति निमित्तभावाऽभावात्कथं कर्म कारक ? मित्याह-कथं तर्हि कर्म कारकम् ? तदेकदेशमतेन परिहरति-नैव कारकं कर्मकारकाश्रितमिति केचित् ।

दोषः । त्रैविध्यं तर्हि हीयते । कामं, न त्वसतः कारकत्वं शक्याऽध्यवसानम् । कथं तर्हि घटं^१ करोतीति प्रयोगः ? उपादेयश्रुत्या उपादाननिर्देशात् । बुद्धिस्थस्य वा क्रिया-सूपयोगाद्युक्तो निर्वर्त्यस्य कारकभावः । यथोक्तम्-

यथाहुः 'कारकादुत्पत्तेः कर्म' इति । तदेतत्कारकाऽधिकारे कर्म-संज्ञाविधानविस्तृतमत्यनादृत्य पक्षान्तरमुपन्यस्यति-विकार्यप्र-योर्वा सत्त्वाददोषः । चोदयति-त्रैविध्यं तर्हि वैयकारणप्रवरसंमतं कर्मणो हीयेत । निर्वर्त्यस्याऽसत्त्वेनाऽकर्मत्वात् । परिहरति-कामं, न त्वसतः कारकत्वं शक्याऽध्यवसानं; तत्रभवतो ऽभियुक्तस्य पाणिने-विरोधे कात्यायनस्याऽसद्वादित्वमिति भावः । ननु यदि न निर्व-र्त्यस्य कर्मता, कथं तर्हि घटं करोतीति द्वितीयाप्रयोगः ? तस्माल्लौ-किकप्रयोगविरोधात्पाणिनेरेवाऽसद्वादित्वमित्यर्थः । समाधत्ते-उपा-देयस्य घटस्य श्रुत्या । घटशब्देनेति यावत् । उपादानस्य कपालानां तादर्थ्यनिमित्तोच्चारात् । उपादानस्य च सत्त्वेन कारकत्वोपपत्तेर्द्वि-तीयाप्रयोगसिद्धिः ।

एतदुक्तं भवति, प्रयोगो लौकिको घटं करोतीति, न पुनस्तस्य मुख्यत्वमपि, औपचारिकस्याऽपि तस्य लोके दर्शनात्; मञ्जाः क्रोग-न्तीति यथा । तदिह कारके कर्तुरीप्सिततमं कर्म, कर्मणि द्वितीये-त्यभियुक्तस्मृतेरौपचारिक इति निश्चीयते । अतो यस्य स्मृत्या विरोधो मुख्यत्वस्य, न तस्य लौकिकत्वं, यस्य तु प्रयोगस्य लौकि-कत्वं, न तस्य विरोध इति । अस्तु वा मुख्यत्वं, तथा ऽप्यविरोध इत्याह-बुद्धिस्थस्य वा क्रियासूपयोगात् । क्रियानिमित्तत्वोपपत्तौ युक्तो निर्वर्त्यस्य कारकभावः । यथोक्तम्-

व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।
 कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥
 एतेन साध्यसाधनयोः परस्पराऽऽनुकूल्यं परास्तम् ।
 अस्तु तर्हि कर्म प्रवर्तकम् । अभिमतसाधनता तस्य प्रव-
 र्तना, प्रवृत्तिहेतुरूपत्वात् । न । तस्य विषयत्वात् । अपि च-
 प्रज्ञायते लिङादीनां व्यञ्जनीया प्रवर्तना ।
 प्रयोक्तृधर्मा न णिचो यथा ऽनियतकर्तृका ॥

व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।
 कारकत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥
 आकृतौ हि पदार्थे तस्याऽनित्यत्वाज्जन्यमानत्वानुपपत्ते-
 रित्यर्थः । तस्मान्न फलस्य शक्तिभेदः साध्यता । गतेन फलगत-
 शक्तिभेदसाध्यतानिराकरणमात्रेण साध्यसाधनयोः सिद्धिं प्रति पर-
 स्पराऽऽनुकूल्यं सम्बन्धः साध्यता परास्ता वेदितव्या । तत्राऽपि
 साम्यात्कदेति प्रश्नस्य ।

अस्तु तर्हि कर्म प्रवर्तकम् । अभिमतसाधनता तस्य प्रवर्तन-
 प्रयोजकव्यापारः । कुतः ? प्रवृत्तिहेतुरूपत्वात् । तथा खल्वभिमत-
 साधने कर्मणि स्वयं दुःखरूपे ऽपि पुरुषः प्रवर्तते । तदेतद्वृत्त्यति-
 न, तस्य विषयत्वात्प्रवृत्तिकर्तुः प्रयोजकः प्रवर्तकः, सिद्धश्च स
 भवति, तदिह सिद्धं चेत्कर्म प्रवृत्तेः प्राक् प्रवृत्तेर्भावनाया विषयो
 न भाव्यम् । न जातु गगनमस्या भाव्यं भवितुमर्हति । विषयश्चेत्कर्म
 असिद्धत्वात्कथं प्रवर्तकमित्यर्थः । अपि च-

प्रज्ञायते लिङादीनां व्यञ्जनीया प्रवर्तना ।
 प्रयोक्तृधर्मा न णिचो यथा ऽनियतकर्तृका ॥

लोकाद्वि शब्दार्थाऽधिगमः । तत्र च प्रवर्तना नियता-
धारा प्रयोक्तृसंश्रयैव लिङाद्यर्थो ऽवगम्यते । णिजर्थस्तु
सा ऽनियताधारा । न च णिजर्थवल्लिङ्गाद्यर्थोऽपि भवितु-
मर्हति । यथालोकप्रज्ञानं शब्दार्थव्यवस्थानात्^१ ।

यस्य त्वेवं सति पुरुषप्रयत्नो ऽनुवादो होमाऽनुगतस्तु
व्यापारः श्रुत्योच्यते इति दर्शनाच्चेतनकर्तृव्यापारात्मिका,
इतरथा वा स्पन्दाऽस्पन्दसाधारण्येनौदासीन्यप्रच्युत्यात्म-
व्यापारमात्रं भावना विधिशब्दपर्याया लिङ्गार्था ऽपरा-
मृष्टकालभेदा । लिङादिषु तु सत्त्वेऽपि कालविशेषेण विधि-
रूपप्रतिबन्धादप्रवृत्तिहेतुत्वात् यज्यादिभिरिव लिङ्गभि-

लोकसिद्धो हि शब्दसामर्थ्याऽधिगमः । तत्र च प्रवर्तना निय-
ताधारा प्रयोक्तृसंश्रयैव लिङाद्यर्थो ऽवगम्यते । णिजर्थस्तु सा अनियता-
धारा । न च णिजर्थवल्लिङ्गार्था ऽपि भवितुमर्हति, यथालोकप्रज्ञानं
शब्दार्थव्यवस्थानात् सुगमम् । यस्य तु दर्शनमिति परेण सम्बन्धः
कृतः । किं तदित्याह—गवं सति पुरुषप्रयत्नो ऽनुवादः, होमाधारग-
तस्तु व्यापारः श्रुत्योच्यत इति तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेषु भाष्यकार-
व्याहारदर्शनाच्चेतनकर्तृव्यापारात्मिका प्रयत्नशब्दप्रवेदनीया । इतरथा
स्पन्दाऽस्पन्दसाधारण्येनौदासीन्यप्रच्युत्युपलक्ष्यमाणाऽऽत्मव्यापारमात्रं
भावना विधिशब्दपर्याया लिङ्गार्थाः ।

ननु यदि भावनैव विधिः पचत्यपाक्षीत्यक्षतीत्यचाऽप्यस्ति
भावेनेति पचेदित्यनेन तुल्यार्थत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—अपरा-
मृष्टकालभेदा प्रवृत्तिहेतुभावना विधिरपरा-
मृष्टकालभेदा तद्धेतुः । सा च लि-
ङ्गार्थाः । न त्वेवं लिङाद्यर्थः^२ इत्यर्थः । लिङादिषु सत्त्वे ऽपि भावनायाः

धेयाया इति दर्शनम्; तम्प्रत्युच्यते-

नैकं विबद्धं न च तद्विशेषश्चेत्स कथ्यताम् ।

कालभेदाऽपरामर्शः कामं नाऽस्मात्प्रवर्तते ॥

लिङादिषु कालभेदेन विधिरूपस्य प्रतिबन्धे भाव-
नाज्ञानाऽभावो,ऽभेदात् । अविबद्धे भेदप्रसङ्गात् । न खल्वेकं
विबद्धमविबद्धं च कल्पते । विशेषस्य प्रतिबन्धो न भाव-
रूपस्य । विशेषरूपभावाऽभावाऽनुविधानात् प्रवृत्ति-
भावाऽभावयोः । स तर्हि विशेषो विधिः । न भावो भाव-

कालविशेषेण वर्तमानादिना विधिरूपप्रतिबन्धादप्रवृत्तिहेतुत्वान्न
लिङादितुल्यार्थता, यज्यादिभिरिव लिङभिधेयाया इति । यथा 'यदि
रथन्तरसामा सोमः स्या' 'द्यस्योभयं हविरातिमार्च्छती',त्येवमादिषु;
तं प्रत्युच्यते-

नैकं विबद्धं, न च तद्विशेषश्चेत्स कथ्यताम् ।

कालभेदाऽपरामर्शः कामं नाऽस्मात् प्रवर्तते ॥

यदि हि भावना विधिरित्येकमेव तत्त्वं ततो लिङादिषु
कालभेदेन विधिरूपप्रतिबन्धे भावनाज्ञानाऽभावः । विधेर्भाव-
नाया अभेदात् । अविबद्धे वा भावनाया विबद्धाऽविबद्धविरुद्ध-
धर्माऽध्यासाद् भेदप्रसङ्गात् । विरुद्धधर्माऽध्यासाऽसम्भवमेकस्य
दर्शयति-न खल्वेकं विबद्धमविबद्धञ्च कल्पते, घटते । चेद-
यति-विशेषस्य प्रतिबन्धो न भावरूपस्य । भाव इति गयन्ताद्भव-
तेरेरजित्यचि कृते भावनामाह । परिहरति-विशेषरूपभावाऽभावा-
ऽनुविधानात् प्रवृत्तिभावाऽभावयोः । स तर्हि विशेषो विधिः ।

ना विधिरूपदेशः प्रेरणमित्येकम् । निदर्शनीयश्चासौ ।
कर्तव्यतेति चेत् ? न । तस्या एव बुभुत्सनात् ।

ननु कालभेदपरामर्शविरह एव विशेषः किमन्येन ?
वर्तमानादिरूपाया अननुष्ठेयत्वात्तदभावे ऽप्यनुष्ठेयत्व-
प्रतीतिः । भवत्वेष विशेषो न तु पुरुषस्य प्रवृत्तिहेतुः ।
कामं प्रत्येतु कालभेदविभक्तां भावनाम्, ? अनुष्ठानं तु
कुतः ? न हि वस्तरूपमात्रप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
न खलु घट इति प्रतिपद्य ततोर्थं तावत्येव तस्मिन्प्रवर्तते ।

अतो न भावो भावना विधिरूपदेशः प्रेरणमित्येकं वस्तु । निदर्श-
नीयश्चासौ । शङ्कते-भावनायाः कर्तव्यतेति चेत् ? निराकरोति-
न । तस्या एव बुभुत्सनात् । सत्यं, कर्तव्यता विधिः, सैव तु कीदृ-
शीति जिज्ञास्यतइत्यर्थः । चेदयति-ननु कालभेदपरामर्शविरह
एव विशेषो भावनायाः कर्तव्यताविधिः, तत्किमन्येन विशेषेण ?
अथैवाऽन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति-वर्तमानादिरूपाया भावनाया अन-
नुष्ठेयत्वात्तदभावे चाऽनुष्ठेयत्वप्रतीतिर्विधिनिबन्धनत्वाच्च ऽनुष्ठेयत्वस्य
कालभेदाऽपरामर्श एव भावनायाः कर्तव्यता विधिरिति साम्प्रतम् ।
तद् दूषयति-भवत्वेष विशेषः, न तु पुरुषस्य प्रवृत्तिहेतुः । अतद्वे-
तुश्च कथं विधिः ? नन्वनुष्ठेयत्वाऽवगतेरेव प्रवृत्तिः, सा च भावना-
याः कालभेदाऽपरामर्शे आपततीत्यत आह-कामं प्रत्येतु कालभेदवि-
भक्तां भावनामयं पुमान्, अनुष्ठानं तु कुतो हेतोः ? ननु कालभेदा-
ऽपरामर्शभावाऽभावाऽनुविधानादनुष्ठेयत्वाऽवगतिभावाऽभावयोः स
एव विशेषः प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम्, तत्किं हेतुप्रश्नेने ? त्यत आह-न हि
वस्तरूपमात्रप्रतीतिः प्रवृत्तिहेतुः । कस्मात् ? न हि घट इति प्रति-
पद्य ततो घटशब्दादर्थकालभेदपरामर्शरहितं तावत्येव तस्मिन्

साध्यतया प्रवर्ततइति चेत् ? केयं साध्यता ? यद्यसिद्धत्वं,
खपुष्पम् । मृत्पिण्डाऽवस्थायां च घटो नास्तीत्यपि प्रसङ्गः ।
अथ कारकविषयत्वं तैर्विषयीकृतायां प्रवृत्तिकारिकायां
किमर्थं प्रवर्तेत ? साध्यायां चाऽनेन प्रवर्तितव्यमिति कुत-
स्त्यम् ? फलवत्ताऽवगमात्प्रवर्ततइति चेत् ? । स एव कुतः ?
अनुष्ठेयत्वाऽवगमादिति चेत् ? न । सिद्धेऽनुष्ठेयत्वे फलक-
ल्पना ततश्चाऽनुष्ठेयत्वमितीतरेतराश्रयत्वात् । एवमे-
वाऽप्रवृत्तस्याद्या प्रवृत्तिः आकृतं चिकीर्षा अध्यवसायो

घटे प्रवर्तते । तस्मादन्वयो व्यभिचारीत्यर्थः । शङ्कते—साध्य-
तया प्रवर्तते इति चेत् ? विकल्प्य निराकरोति—केयं साध्यता ?
न तावत् कालभेदपरामर्शविरहो, व्यभिचारदित्युक्तमथस्तात् । तथा
च सति यद्यसिद्धत्वमत्यन्तप्रागभावभ्यां खपुष्पम् । मृत्पिण्डाद्यशम्या
याञ्च घटो नास्तीत्यपि साध्यमिति प्रवृत्तिप्रसङ्गः । अथ कारकविष-
यत्वं, तैर्विषयीकृतायां प्रवृत्तिकारिकायां किमर्थं प्रवर्तेत ? साधन-
प्रवर्तकत्वं हि कर्तृव्यापारः, प्रवृत्तानि चेत्साधनानि स्वव्यापारे
कृतं तर्हि प्रवर्तकेनेत्यर्थः । अपि च साध्यायाञ्च भावनायामनेन
प्रेक्षावता हिताऽहितप्राप्तिपरिहारार्थिना प्रवर्तितव्यमिति कुतस्त्यम् ?
शङ्कते—फलवत्ताऽवगमात्प्रवर्ततइति चेत् ? निराकरोति—स गवा-
ऽन्तरङ्गतया धात्वर्थभाष्यावरुद्धायां भवन्मते कुतः ? अनुष्ठेयत्वा-
वगमादिति चेत् ? न । सिद्धेऽनुष्ठेयत्वे फलकल्पना, फलकल्पने चा-
ऽनुष्ठानमितीतरेतराश्रयम्^१ । एवमेवाऽप्रवृत्तस्याऽऽद्या प्रवृत्तिः । तामेव
विभजते—आकृतं चिकीर्षा अध्यवसायो वा प्रयत्नस्तत्पूर्वो लिङर्थ, उत्तर-

१ प्रवर्तकेन कर्त्रा २ पु. पा. ।

२ कल्पनातश्च २ पु. पा. ।

३ इतरेतराश्रयत्वात् २ पु. पा. ।

वा लिङाद्यर्थः । उत्तरकाला प्रवृत्तिः प्रयत्नो वा देहवचनचेष्टा वा लङाद्यर्थ इति विशेषाऽभिधानं प्रत्युद्धम् । तद्धेतुत्वभावात् । पुरुषरूपमात्रप्रतीतेरप्रवृत्तेः, हेत्वन्तराऽप्रतीतेश्च । तां च भूतवर्तमानौ प्रतिबध्नीतो, नेतरः कालो, भविष्यत्यनुष्ठेयत्वाऽविरोधात् ।

यदपि समर्थनम्—अप्राप्तसम्बन्धया क्रियया आत्मनः सम्बन्धस्य प्रतीत्या प्रवृत्तिः यथा ऽद्य तवेदं कर्मेति लोके । अत्रापि तु लुडन्ते श्रोतुः प्रमाणान्तरेणाकाला प्रवृत्तिः प्रयत्नो वा देहवचनचेष्टा वा लङाद्यर्थ इत्याचार्यदेशीयानां विशेषाभिधानं प्रत्युक्तम् । एवमित्यतिदिष्टं हेतुमादर्शयति—तद्धेतुत्वभावात् । तदित्याद्यां प्रवृत्तिं परामृशति । स एव कुतः ? पुरुषस्य रूपमात्रप्रतीतेरप्रवृत्तेर्हेत्वन्तरस्य साध्यताया वा फलस्य वा ऽप्रतीतेः । अपि च स नाम कालभेदपरामर्शस्त्यज्यतां, यः साध्यतां विहन्ति भावनायाः, अतीतवर्तमानौ च तथा; न त्वनागतः । तस्य तथा सह विरोधाऽसिद्धेः । तेन पक्ष्यतीत्यादावनुपहतसाध्यभावा भावना ऽवगम्यते इति विधित्वप्रसक्तिरित्याह—ताञ्च भूतवर्तमानौ प्रतिबध्नीतो, नेतरः कालो, भविष्यत्यनुष्ठेयत्वाऽविरोधात् ।

यदपि समर्थनम्, अप्राप्तसम्बन्धया क्रियया ऽऽत्मनः सम्बन्धस्य प्रतीत्या प्रवृत्तिः । यथा ऽद्य तवेदं कर्मेति लोके । स्वामिना हि यदा भृत्यं प्रत्युच्यते चैव ! अद्य तव नगरगमनं कर्मेति तदा खल्वयं चैव आत्मनो नगरगमनसम्बन्धं स्वामिवचनादन्यतो ऽनधिगतमवगम्य गमने प्रवर्तते, तथेहापि स्वर्गकामादेर्यागादिक्रियासम्बन्धं लिङादेरन्यतो ऽनधिगतमवगम्य स्वर्गकामस्य यागादौ प्रवृत्तिरित्यप्राप्तक्रियाकर्तृसम्बन्ध एव विधिरित्यर्थः । एकदेशी तु

ऽनधिगतमर्थमवगमयति विधित्वप्रसङ्गः ।

न । निमित्तान्तराऽप्राप्ते तस्य तदभिधानं, तत्र निमित्तान्तरप्राप्तस्यैव भविष्यत्वेनाऽभिधानादर्थस्यालिङ्गादिभिस्तु तथा ऽभिधानम् । अतश्चाऽज्ञातज्ञापनमप्रवृत्त-प्रवर्तनमुभयविधप्राप्तिप्रतिषेधेनाऽप्राप्तक्रियाकर्तृसम्बन्धा विधिरिति विधिविदामुद्गाराः ।

नैतत्सारम् । यस्मात्-

न प्रवृत्तिर्योगधियो लोके ऽभिप्रायवेदनात् ।

मृषा भवेत्तथा कामं किं मुधैष प्रयस्यति ॥

प्रसङ्गमापादयति-अचाऽपि समर्थने पक्ष्यतीत्यादौ लृङन्ते श्रोतुः प्रमाणान्तरेणाऽनधिगतमर्थमवगमयति वचने विधित्वप्रसङ्गः । परिहरति चेदकः-न । निमित्तान्तराऽप्राप्ते क्रियाकर्तृसम्बन्धे तस्य लिङादेस्तदभिधानं सम्बन्धाभिधानं, तत्र लृङादौ निमित्तान्तरप्राप्त-स्यैव भविष्यत्वेन रूपेणाऽभिधानादर्थस्य सम्बन्धस्य । लिङादिभिस्तु तथा ऽभिधानं निमित्तान्तराऽप्राप्ततया ऽभिधानम् । अप्राप्ते हि द्विविधा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते, उत्पत्तिः प्रमितिश्च । तत्र मानान्तरा-ऽनधिगतं सम्बन्धमवगमयति लृङन्ते यद्यपि प्रमितिरूपा प्राप्तिर्न समस्ति, समस्त्युत्पत्तिरूपा, निमित्तान्तरादुत्पत्त्यमानस्यैव तस्य तत्राऽभिधानात् । न त्वेवं लिङन्ते^१ तद्वाक्यार्थाऽवगतिर्निबन्धनं पुरुषप्रयत्नमन्तरेणाऽन्यतो यागादिसम्बन्धाऽसिद्धेरित्यर्थः । यत एवमत-श्चाऽज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्तनमुभयविधप्राप्तिप्रतिषेधेनाऽप्राप्तक्रियाकर्तृ-सम्बन्धो विधिरिति विधिविदामुद्गाराः । तदेतदुपपत्ति-नैतत्सारम् । यस्मात्-

न प्रवृत्तिर्योगधियो लोके ऽभिप्रायवेदनात् ।

मृषा भवेत्तथा कामं किं मुधैष प्रयस्यति ॥

प्रतिपद्यतां नामाऽयमात्मनः क्रियायोगं शब्दात्, तं च तथाभावे तथेति निश्चिनोतु, विपर्यये नैतदेवमिति । प्रवर्तते तु कस्मात् ? लोके त्वद्य तवेदं कर्मेति वचनादधिगतवक्त्रभिप्रायो यो यदभिप्रायाऽनुरोधी स प्रवर्तितुमर्हति, अन्यथा सर्वस्य प्रवृत्तेः । नन्विहापि शब्दाऽनुरोधी प्रवत्स्यति । न शब्दाऽनुरोधे किं चन निमित्तम् । नन्वस्ति प्रामाण्यम् ? तच्च प्रवृत्तौ समर्थितं भवति । अन्यथा मृषात्वाऽऽपातात् । कथम् ? भूतवर्तमानयोः सम्बन्धयोरभावात् ।

प्रतिपद्यतां नामाऽयमात्मनः क्रियाया योगं शब्दा, तच्च तथाभावे मानान्तरेण संवादे च तथेति निश्चिनोतु । विपर्यये मानान्तरेण बाधे नैतदेवमिति । प्रवर्तते तु कस्मात् ? ननूक्तं यथा तवेदं कर्मेति लोके, इत्यत आह—लोके तु अद्य तवेदं कर्मेति वचनादधिगतवक्त्रभिप्रायभेदो यो यदभिप्रायाऽनुरोधी स तदभिप्रायाऽवगमात् प्रवर्तितुमर्हति । न हि तदा क्रियाकर्तृसम्बन्धबोधः प्रवर्तयति, अपि त्वनुविधेयाऽभिप्रायभेद आज्ञादिरित्यर्थः । कुतः ? अन्यथा यदि क्रियाकर्तृसम्बन्धबोधमात्रं प्रवृत्तिहेतुः, न त्वनुविधेयाऽभिप्रायभेदबोधः, ततः सम्बन्धबोधः सर्वसाधारण इति सर्वस्य प्रवृत्तेः । चेदयति—नन्विहापि शब्दाऽनुरोधी प्रवत्स्यति । यथा लोके ऽभिप्रायानुरोधी । दूषयति—न शब्दाऽनुरोधे किञ्चिन्निमित्तम् । यथा ऽभिप्रायाऽनुरोधे ऽनुविहितभावः खल्वयं स्वामी हितं तु भृत्याय प्रयच्छति, अहितं वा न विधत्ते । चेदयति—नन्वस्ति प्रामाण्यं, प्रवृत्तिहेतुभावस्तस्य कथमित्यत आह—तच्च प्रवृत्तौ समर्थितं भवति । कस्मात् ? अन्यथा प्रवृत्त्यभावे कर्तुः क्रियासम्बन्धविरह आत्यन्तिक इति तदभिधायिनो वेदराशेर्मृषात्वा-

भविष्यत्यपि न चेत्पुरुषः प्रवर्तते न तत्स्यादिति मृषात्वा-
पातः । पुरुषप्रवृत्त्या तर्हि प्रामाण्यम्, भवतु कामं मृषा,
किमर्थो ऽयमस्य शब्दप्रमाणीकरणप्रयासः ? बहुतरं च
तस्यैवमायसितव्यमापतति । सकलमिथ्याज्ञानप्रमाणीकर-
णात् । ननु न शाब्दं मिथ्याज्ञानम् । द्विविधहेत्वभावात् ।
यद्यपि हेतुदोषो न स्यात्, बाधकस्तु दुर्वारः । भूतवर्तमा-
नयोः संबन्धयोरुपलब्धिगोचरयोरनुपलब्धेः । भविष्यतो

ऽऽपातात् । पृच्छति-कथं पुनः प्रवृत्त्यभावे सम्बन्धाऽभावः ?
उत्तरं-भूतवर्तमानयोः सम्बन्धयोरुपलम्भाऽहंयोरनुपलब्धेरभावात् ।
भविष्यत्यपि सम्बन्धे न चेत्पुरुषः प्रवर्तते ततस्तस्य कालत्रयविवेके
गगनकुसुमवदात्यन्तिकमसत्त्वमिति तद्विषयस्य न तत्स्यादिति न
तत्प्रामाण्यं स्यादिति । सो ऽयं मृषात्वापातः । तदेतद्वृषयति-
पुरुषप्रवृत्त्या तर्हि प्रामाण्यम् । भवतु को दोषः ? इत्यत आह-ततः
कामं भवतु मृषा शब्दः, किमर्थो ऽयमस्य पुंसः शब्दप्रमाणीकरण-
प्रयासः ? न खल्वस्य प्रेक्षावतस्तत्प्रमाणीकरणे हितप्राप्तिरहितनि-
वृत्तिर्वा । तदि प्रामाण्यसिद्धिमात्रमीहितं तत्र बहुतरं च तस्यै-
वमायसितव्यमापतितं, सकलमिथ्याज्ञानप्रमाणीकरणात् । चेद-
यति-ननु न शाब्दं मिथ्याज्ञानं द्विविधहेत्वभावात् । तस्मात्प्रामा-
ण्यमेव शब्दस्य पुरुषप्रवृत्तमात्रेऽप्यतीत्यर्थः । दूषयति-यद्यप्यपौरु-
षेयतया हेतुदोषो न स्याद् बाधस्तु दुर्निवारः । कुतः ? भूतवर्त
मानयोः सम्बन्धयोरुपलब्धिगोचरयोरुपलम्भकप्रत्ययान्तरसाकल्य-
स्वभावविशेषशालिनोरनुपलब्धेः । भविष्यतो हेत्वभावात् । हेत्व-

हेत्वभावात् । शब्दप्रामाण्यं हेतुः । न । प्रवृत्तौ तस्य भावादितरेतराश्रयत्वात् । ननु स्वतः प्रामाण्याद्विज्ञानस्य नेतरेतराश्रयम् । न । प्रवृत्तिहेत्वभावेन तस्याऽपवादात् । प्रमाणस्य परिच्छेदकत्वात्स्वतोऽप्रवृत्तिकारणत्वात् । प्रवृत्तिहेतुसद्भावादेव प्रामाण्यसिद्धेः ।

ननु च स्वतः प्रामाण्यात्प्रवृत्तिहेतुः कल्पयिष्यते तस्मात्प्रमितसिद्धावन्यपरिच्छेदात् । अन्याऽपरिच्छिन्त्या च प्रमितताहानात् । कः फलम् । न । फलवत्यप्यर्थिनोऽप्रवृत्तेः । क्रियासंबन्धस्याऽविशेषेण प्रवृत्तेः । कल्पितेपि भावे च कायाऽभावः । अन्यथा कादाचित्कत्वानुपपत्तेरिति भावः । चोदयति-शब्दप्रामाण्यं भविष्यतः सम्बन्धस्य हेतुरस्ति । दूषयति-न । प्रवृत्तौ तस्य प्रामाण्यस्य भावात् प्रामाण्ये तु सति प्रवृत्तिसिद्धेरितरेतराश्रयात् । चोदयति-ननु स्वतः प्रामाण्याद्विज्ञानस्य न प्रवृत्तिनिबन्धनं प्रामाण्यमिति नेतरेतराश्रयम् । निराचष्टे-न । प्रवृत्तिहेत्वभावेन तस्य प्रामाण्यस्योत्सर्गिकस्याऽप्यपवादात् । ननु प्रमाणमेव प्रवृत्तिहेतुः, स्वतः प्रामाण्याऽन्यथानुपपत्त्या तदाक्षेपकत्वादित्यत आह-प्रमाणस्य परिच्छेदकत्वात्, स्वतोऽप्रवृत्तिकारणत्वात् । प्रवृत्तिहेतुसद्भावादेव^१ प्रामाण्यसिद्धेः ।

इदमाकूतं, कोऽयमाक्षेपो नाम ? न तावत्प्रज्ञापनम् । तस्या अहेतुकायाः खण्ड्यवदत्यन्ताऽसत्याः प्रवृत्तेः प्रज्ञापने शब्दप्रामाण्याऽनुपपत्तेरर्थदुत्पादकत्वमेषितव्यम् । तच्च चेत्को दोषः । चोदयति-ननु च स्वतः प्रामाण्यात्प्रवृत्तिहेतुः कल्पयिष्यते । कस्मात् ? स्वतः सिद्धप्रमाणभावात् प्रमाणात् प्रमितस्य सिद्धौ तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यस्य तदुत्पादकस्य परिच्छेदात् । अन्यथाऽनुपपत्तिमेव प्रमितस्य दर्शयति-अन्याऽपरिच्छिन्त्या च प्रमितताहानिप्रसङ्गात् । कोऽसावन्यः प्रवृत्तिहेतुः ? उत्तरं फलम् । तदेतदूषयति-न फलव-

तस्मिंस्तदनुपपत्तेः ।

ननु स्वर्गकामादय एव क्रियासम्बन्धिनः श्रूयन्ते ? सत्यं, न तु सर्वत्र 'विश्वजिता यजेत' 'यावज्जीवमग्नि-होत्रं जुहुया' दिति । अत एव सर्वस्याऽभिलषितमेकत्र फलम् अन्यत्राऽपायपरिहारः कल्प्यते । सत्यम् । न त्वेव-मपि श्रुतोपपत्तिः । तथा हि-

अर्थिनो ऽपि नियोगेन न क्रिया न निमित्तिनः ।

आलस्यादन्तरायेभ्यो विहिताऽकृत्यभावतः ॥

न खलु फलकामो निमित्तवान्वा ऽपायपरिहारप्रयो-

त्यप्यर्थिनो ऽप्रवृत्तेः । ननु मा भूदनार्थिनः प्रवृत्तिः अर्थी तु प्रवर्त्स्यतीत्यत आह-क्रियासम्बन्धस्याऽविशेषणाऽर्थिनो ऽनर्थिनश्च प्रवृत्तेः^१ । कल्पिते ऽपि फले तस्मिन्नाविशेषप्रवृत्तस्य क्रियासम्बन्धस्याऽनुपपत्तेः । प्रमितं खल्वनुपपद्यमानमुपपादकमुपकल्पयति, न पुनरनुपपद्यमानमात्रमुपपादकम् । अनुपपादकञ्च फलमविशेष-प्रवृत्तस्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्येत्यर्थः-चोदयति । ननु स्वर्गकामा-दय एव क्रियासम्बन्धिनः श्रूयन्ते न तु पुरुषमात्रम् । दूषयति-सत्यं, क्व चिन्न तु सर्वत्र । विश्वजिता यजेत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया-दिति । चोदक आह-अत एव सर्वस्याऽभिलषितमेकत्र विश्वजिति स्वर्गः फलमन्यत्र नैमित्तिके ऽपायपरिहारः प्रयोजनं कल्प्यते, न फलं तत्कामस्याऽनधिकारादिति सर्वशक्तौ प्रवेदयिष्यते । तदेतदू-षयति-सत्यं, न त्वेवमपि श्रुतोपपत्तिः । तथा हि-

अर्थिनो ऽपि नियोगेन न क्रिया न निमित्तिनः ।

आलस्यादन्तरायेभ्यो विहिताऽकृत्यभावतः ॥

न खलु फलकामो निमित्तवान्वा ऽपायपरिहारप्रयोजनः कर्ता

जनो नियोगतः क्रियासम्बन्धमनुभवति, येन श्रुतक्रियासम्बन्धोपपत्तिः स्यात् फलाऽपायपरिहारकल्पनयोः सतोः । यतो ह्यवश्यं क्रियासम्बन्धः स हेतुस्तमुपपादयितुं क्षमते । कथं पुनः फलकामस्याऽपायभीरोर्वा न क्रिया ? अलसतया । न तर्ह्यर्थिता । न प्रत्यात्मवेद्या ऽर्थिता क्रियाऽभावेन शक्यनिहूवा । तथा मरणादिभ्यो ऽन्तरायेभ्यो ऽप्रवृत्तिः । यदि च नियोगतः प्रवृत्तिः, विहिताऽकरणाऽभावप्रसङ्गः । अपि च—

निमित्तान्तरतः प्राप्तिर्मौहादेश्च प्रकल्पते ।

न चापदेशकः शब्द उदीक्षेत ततः पुमान् ॥

फले हि प्रवृत्तिहेतौ कल्प्यमाने न शब्दनिमित्तः

नियोगतः क्रियासम्बन्धमनुभवति प्राप्तिः, येन श्रुतक्रियासम्बन्धोपपत्तिः स्यात्, फलोपायपरिहारकल्पनयोः सतोः । कस्मात्पुनर्न स्या ? दित्यत आह—यतो ह्यवश्यं क्रियासम्बन्धः स हेतुस्तमुपपादयितुं क्षमते—पृच्छति । कथं पुनः फलकामस्य विश्वजिदादावपायभीरोर्वा नैमित्तिके नावश्यंभाविनी क्रिया ? उत्तरम्—अलसतया । प्रपूर्वचनं न तर्ह्यर्थिता । न ह्यस्ति सम्भवस्तदर्थिता च तदक्रिया चेत्यर्थः । उत्तरं—न प्रत्यात्मसंवेद्या मनसा संयुक्तसमवायादिष्टाऽर्थिता क्रियाभावेनानुमानेन शक्यनिहूवा । अनुमानस्य मानसप्रत्यक्षव्याधितविषयतया ऽनुत्पादादित्यर्थः । तथा मरणादिभ्यो ऽन्तरायेभ्यो ऽर्थितो ऽप्रवृत्तिः । यदि च नियोगतः प्रवृत्तिस्ततो विहिताऽकरणाऽभावप्रसङ्गः । तथा चाऽकुर्वन्विहितं कर्मेति निर्विषयं प्रसज्येतेत्युक्तम् । अपि च—

निमित्तान्तरतः प्राप्तिर्मौहादेश्च प्रकल्पते ।

न चापदेशकः शब्द उदीक्षेत ततः पुमान् ॥

क्रियासम्बन्धो, ऽपि तु शाब्दपरिप्रापित इति निमित्तान्तराऽप्राप्तताऽनुपपत्तिः । प्रमाणान्तराऽनधिगतत्वादुपपत्तिर्यदि; लुङन्ते ऽपि प्रसङ्ग इत्युक्तम् । अपि च मोहयदृच्छादौ सम्भविनि क्रियासम्बन्धहेतौ नैकान्ततः फलवत्त्वं परिकल्प्यम् । शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोभिधायकत्वात्फलकल्पनेति चेत् । न । अशास्त्रत्वात् । उपदेशकं हि शास्त्रम् । न चैतेषामुपदेशका यजेतेत्यादयः शब्दाः । न ह्येभिरिदं कुर्वित्युपदिश्यते । अपि तु स्वर्गकामादेर्यागसम्बन्धो ऽव-

फले हि प्रवृत्तिहेतौ^१ कल्प्यमाने सति न शब्दनिबन्धनः क्रियया सम्बन्धो^२ ऽपि तु शाब्दफलपरिप्रापित इति निमित्तान्तराऽप्राप्तताऽनुपपत्तिः । यदि मन्येत, भवतु फलं निमित्तमस्योत्पादकतया, चापकतया तु सम्बन्धस्याऽन्यतो ऽप्रज्ञातस्य शब्दे निमित्तं भविष्यतीति शङ्कते-प्रमाणान्तराऽनधिगतत्वादुपपत्तिर्यदीति । निराकरोति-लुङन्ते ऽपि विधित्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । अपि च मोहयदृच्छादौ सम्भविनि क्रियासम्बन्धहेतौ नैकान्ततः फलवत्त्वं क्रियायाः शक्यपरिकल्पनम् । आपधादाविव मोहादपि प्रवृत्तेरुपपत्तेः । क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य यदृच्छाहेतुरपि क्रिया करकिसलयकलितलीलाक्रमलदलसङ्कलनादिलक्षणा लोकसिद्धैव । शङ्कते-शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वात् मोहयदृच्छादिपरिहरणात् फलकल्पनेति चेत् ? निराकरोति-न । अशास्त्रत्वात् । तदुच्यते-उपदेशकं हि शास्त्रम्, न चैतेषामुपदेशका यजेतेत्यादयः शब्दाः, यस्मान्न तैरिदं कुर्वित्युपदिश्यते, ऽपि तु स्वर्गकामादेर्यागेन सम्बन्धो

गम्यते, दण्ड्यादिश्रुतिभिरिवाऽदण्डादिसम्बन्धः । स च भूतो वर्तमानो वा ऽनुपलब्धिनिराकृत इति भविष्यन्नवशिष्यते ।

अपि चैवं न प्रत्ययपूर्वं पुरुषः प्रवर्तते । सामुद्रविदाख्यातमिवाऽनिरूपितनिमित्तं क्रियासम्बन्धमुदीक्षेत । तथा च वचनवैयर्थ्यम् । पुरुषकाराऽभावात् ।

यदपि दर्शनं-प्रमाणान्तराऽगोचरः शब्दमात्राऽऽल-
ऽवगम्यते यजेतेत्यादिशब्दैः । गम्यतइति णिचि रूपम् । दण्ड्या-
दियुतिभिरिवाऽनुदेशिकाभिर्दण्डादिसम्बन्धो देवदत्तादेः । स च भूतो वर्तमानो वा ऽनुपलब्धिनिराकृत इति भविष्यन्नवशिष्यते । तत्र च फलमिव मोहयदृच्छदयो ऽपि हेतवः सम्भविन इति नैकान्ततः फलकल्पनासम्भव इति ।

अपि चैवं न प्रत्ययपूर्वं पुरुषः प्रवर्तते यथोपदेशकादिदं कुर्विति वाक्यात्, किन्तु सामुद्रविदाख्यातमिवाऽनिरूपितनिमित्तविशेषं क्रियासम्बन्धमुदीक्षेत । ननुदीक्षतां, को दोषः ? इत्यत आह-
तथा च वचनवैयर्थ्यम् । कुतः ? पुरुषकाराऽभावात् । यत्र हि वचनादर्थे प्रतिपद्य प्रवर्तमानः समीहितं किञ्चिदाप्नोति तत्रार्थो वचनस्य, तदभावे त्वप्रतीतेरप्रवृत्तेः^१ समीहितप्राप्त्यनुपपत्तेः । यदा तु वचनादर्थे प्रतिपद्याऽपि पुंसेदीक्षितव्यं, न प्रवर्तितव्यं, तदा ऽनर्थकं वचनमित्यर्थः ।

सम्प्रति टीकाकारीयं मतमुपन्यस्यति-यदपि दर्शनं, प्रमाणान्तराऽगोचरो न च निष्प्रमाणकः । यतः शब्दमात्रालम्बनः, शब्दमात्र-

म्बनो नियुक्तो ऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयः सुखादिवत् अप-
रामृष्टकालत्रयो लिङादीनामर्थो विधिरिति ।

अत्रोच्यते—

पदार्थ एव वाक्यार्थो न च सो ऽनन्यगोचरः ।

नाऽकर्तृका क्रिया कालविविक्तञ्च खपुष्पवत् ॥

मालम्बनमाश्रयः प्रतिपादकतया यस्य स तथोक्तः । कथम्पुनरस्य
शब्दप्रतिपाद्यत्वः ? मित्यत आह—यतो लिङादियुक्त्वाक्यश्रवणसमन-
न्तरं स्वर्गक्रमादिना नियोज्येन नियुक्तो ऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयः
सुखादिवत् । यथा हि सन्तापदूनश्चन्दनाऽनुनेपनाऽनन्तरमान्तरमपि
मनोमात्रवेदनीयमामीलितलोचनः सुखभेदमनन्यप्रमाणकमनुभवति,
एवं नियोगमपि लिङादिवाक्यश्रवणाऽनन्तरमित्यर्थः । प्रमाणान्तराऽगो-
चरत्वे हेतुमाह—अपरामृष्टकालत्रयः । सदुपलम्बनानि हि प्रत्यक्षादीनि
मानान्तराणि, कालभेदसम्भेदश्च सता^१तद्विषयाणाम्, अयं पुनर्नि-
योगो ऽतीताऽनागतवर्तमानादीनामन्यतमेनाप्यात्मना न परा-
मृश्यतइति कार्यतया न मानान्तरगोचरः । कार्यप्रतिपक्षतया च
विद्यमानोपलम्बनत्वं, नाऽतीताऽनागतप्रतिपक्षतया । तेनाऽनुमाना-
दिष्वतीताऽनागतविषयेष्वपि तदस्तीति न भागाऽसिद्धता हेतोः । सो
ऽयं लिङादीनामर्थो नियोगो विधिः । एवंविधार्थत्वे च चेदनाया
अनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धिरिति ।

अत्रोच्यते—

पदार्थ एव वाक्यार्थो न च सो ऽनन्यगोचरः ।

नाऽकर्तृका क्रिया कालविविक्तञ्च खपुष्पवत् ॥

स खलु शब्दप्रमाणको वाक्यार्थः पदार्थो वा । तत्र पदार्थस्यैव पदार्थान्तरोपकल्पितविशेषस्य वाक्यार्थत्वाद-पदार्थत्वे तदनुपपत्तिः । सम्बन्धवाक्यार्थवादिनो ऽपि तद्विशेषो वाक्यार्थः सम्बन्धिनश्च पदार्थो एवेति नाऽप-दार्थो वाक्यार्थः ।

अस्तु तर्हि पदार्थः ? नैवम् । अनन्यप्रमाणगोचरस्य तत्त्वाऽनवकृतेः । सम्बन्धसंवेदनसापेक्षत्वात् । तस्य च

स खलु शब्दप्रमाणको नियोगो वाक्यार्थः पदार्थो वा स्यात् । अपदार्थस्य तस्य वाक्यार्थत्वं दूषयति-तत्र पदार्थस्यैकस्येतरपदा-र्थान्तरोपकल्पितविशेषस्य वाक्यार्थत्वल्लोके तथा दर्शनात् । अपदा-र्थत्वे तदनुपपत्तिः । सम्बन्धवाक्यार्थवादिनो ऽपि मते न तावत्सम्ब-न्धमात्रं वाक्यार्थः । तस्य विशेषनिबन्धनव्यवहाराऽनङ्गतया वाक्य-आविणः क्व चित् कुतश्चित् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपपत्तेः । तस्मादेत-द्विशेषो वाक्यार्थः । न च नियोगस्तद्विशेषो, ऽसम्बन्धरूपत्वात् । सम्बन्धश्च विशेष्यमाणः सम्बन्धिभिर्विशेषणीयः । तस्य सम्बन्धि-निरूपणतया स्वरूपेण विशेषाऽनुपपत्तेः । सम्बन्धिनश्चास्य पदार्थो इति नियोगेनापि सम्बन्धिनो सता पदार्थेनैव भवितव्यं, नाऽपदा-र्थेन । न च सम्बन्धमात्रं वाक्यार्थ इत्याह-सम्बन्धमात्रमविशिष्टं सम्बन्धिभिः पदार्थैः पदार्थ एव सम्बन्धाऽन्वयव्यतिषङ्गादिपदगो-चरमात्रमेव, न तु विशिष्टव्यवहारार्हमित्युक्तमिति । तस्मात्सम्बन्ध-वाक्यार्थवादिनो ऽपि मते नाऽपदार्थो नियोगो वाक्यार्थ उपपद्यते । अपदार्थस्यापि सम्बन्धभेदस्यैव वाक्यार्थत्वात् । अपदार्थभूतस्य नियोगस्याऽसम्बन्धितया तदवच्छेदकत्वाऽनुपपत्तेरित्युक्तमित्यर्थः ।

द्वितीयं विकल्पमवलम्बते-अस्तु तर्हि पदार्थः । निराक-

सम्बन्धिपरिच्छेदपुरःसरत्वात् । प्रमाणादृते च तस्याऽयोगात् ।

नन्वस्ति शब्दः प्रमाणम् ? न । इतरेतराश्रयत्वात् । प्रमिते हि शब्देन नियोगे सम्बन्धग्रहः, सति च तस्मिन् शब्देन तस्य प्रमा । अविदितसङ्गतः पदस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य चाऽप्रत्यायकत्वात् ।

रोति-नैवम् । अनन्यप्रमाणगोचरस्य तत्त्वाऽनवकृप्रेः । पदार्थत्वाऽनुपपत्तेः । कुतः ? सम्बन्धसंवेदनसापेक्षत्वात्पदार्थत्वस्य । भवतु संवेदनसापेक्षता, ततः किं ? मित्यत आह-तस्य च सम्बन्धसंवेदनस्य सम्बन्धिपरिच्छेदपुरस्सरत्वात् । यवमपि किं ? मित्याह-प्रमाणादृते कार्यसम्बन्धिपरिच्छेदस्याऽयोगात् । परिच्छेदो हि प्रमाणस्य फलं, तन्न तदभावे भवितुमर्हत्, अङ्कुर इव बीजाभावे इत्यर्थः । चेदयति-नन्वस्ति शब्दः प्रमाणम् । परिहरति-नेतरेतराश्रयत्वात् । तद्वृण्यति-प्रमिते हि शब्देन नियोगे तेन सह सम्बन्धग्रहः, सति च तस्मिन् सम्बन्धग्रहे शब्देन तस्य नियोगस्य प्रमा ।

यस्तु मन्यते, अस्ति खलु लिङादेस्तादृशः सामर्थ्याऽतिशयो, येनाऽगृहीतसम्बन्धो विलक्षणविषयः कतिपयश्रवणसहकारी^१ जनयति विलक्षणविषयमवबोधम् । कतिपयश्रवणसमनन्तरं तद्भावात् । न चाऽन्येनाऽगृहीतसङ्गतितया शब्दाः स्वार्थमभिदधतीत्यनेनापि तथा भवितव्यम् । मा भूदन्येषां न साक्षात्कार्यार्थेत्यस्यापि तथाभावः ।

तन्निराकरोति-प्रमाणान्तराऽविदितसङ्गतः पदस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य चाऽप्रत्यायकत्वात् । अयमभिसंधिः । प्रथमश्रवणादिव संबन्धाऽग्रहे शतशो ऽपि श्रुतात् लिङादेर्विलक्षणविषयबोधाऽनुत्पत्तेः,

प्रैषादीनां लोके प्रतीतेस्तद्गतस्य तदुपाधेः सम्बन्धग्रहः ।

व्यवहारदर्शनस्य चाऽर्थरूपसम्बन्धिदर्शनगर्भतयोत्पत्तेरुपपत्तेर्नाऽदृष्ट-
चरसामर्थ्याऽतिशयपरिकल्पनादैः नैसर्गिक^१शब्दमात्रवर्तिसम्बन्धाऽपे-
क्षाऽपवादोऽसति^२ बलवद्वाधकोपनिपाते युज्यतइति ।

अथ चेदयति-प्रैषादीनां लोके प्रतीतेस्तद्गतस्य तदुपाधेः
सम्बन्धग्रहः । इदमाकूतम् । कार्याऽभिधायिता तावज्जिज्ञादीनामवगता
आचार्य्यवाक्येषु माणवक समिधमाहरेत्यादिषु । तथा हि । एत-
द्वाक्यश्रवणानन्तरं प्रवर्तमानं समिधहरणे माणवकमुपलभ्य पार्श्व-
स्थो व्युत्पित्सुरेवमवधारयति, बुद्धिपूर्व्वयमस्य प्रवृत्तिः, स्वतन्त्र-
प्रवृत्तित्वात्, मदीयप्रवृत्तिवत् । यच्चाहं बुद्ध्वा प्रवृत्तस्तदेवायं मदवि-
शेषात् । अहं च न क्रियामात्राऽवगमाच्चापि फलमत्राऽवगमाच्चापि फ-
लसाधनत्वाऽवमात्; किन्तु कार्यताऽवगमात्^३ । न खल्वन्ततोऽर्भकः
स्तनपानादिकामपि क्रियां कार्यतया यावच्चावगतवानस्मि न ताव-
तस्यामपि प्रवृत्तः । न च या श्रेयःसाधनता सैव कार्यता ।
परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधाधारत्वात् । न ह्यस्ति संभवः,
यदेव समीहितं प्रति साधनत्वं तदेव कृतिं पुरुषप्रयत्नं प्रति साध्य-
त्वमिति । क्रेशात्मनस्तु कर्मणः फलसाधनताऽन्वयिनी कार्यतेति
के चिदभेदं प्रतीतवन्तः । तथा सुखस्य फलसानतां विना च
कार्यताऽवगतिरस्ति । अतः फलसाधनताऽतिरिक्तकार्यतादोधात्

१ नैसर्गिक-१ पु. पा. ।

२ अपवादो नापि. २ पु. पा. ।

३ कार्यमात्राऽवगमात्. २ पु. पा. ।

प्रवृत्तिर्ममेति माणको ऽपि तदवबोधादेव प्रवृत्त इति निश्चि-
 नेति । तदवबोधश्चास्याऽऽचार्यवचनाऽनन्तरमुपजायमानस्तन्निब-
 न्धन एवेति कार्याऽभिधायितां शब्दस्य कल्पयति । तच्च कार्यमन्वि-
 तमभिधेयमिति स्थितौ सत्या 'मग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिषु
 वाक्येषु षष्ठ्याद्वाराद्धान्ताऽनुसारेण स्वर्गकामपदेन नियोज्यतया स्वर्ग-
 कामः समर्पणीय इति स्थितम् । यच्च कार्यमवबुध्यते स नियोज्यः ।
 स्वर्गकामश्च साध्यस्वर्गकामविशिष्टः । स च तस्मिन्नेव कार्ये नियो-
 ज्यतया ऽन्वेति, यदेव तस्य काम्योपायतामनुभवितुं शक्नोति । न च
 क्रिया क्षणभङ्गिनी कालान्तरभाविफलहेतुरिति न कार्यतया नि-
 योज्येन सहाऽन्वेति । यत्कालान्तरस्थायि कार्यं तदेव तेन सहाऽन्वयं
 गन्तुमर्हतीति क्रियाऽतिरेकिमानान्तराऽवेद्यमेव लिङादयः कार्यमभि-
 दधतीति । तच्च मानान्तराऽपूर्वतया ऽपूर्वमिति च कार्यतया ऽवगम्य-
 मानमात्मनि पुरुष नियुञ्जानं नियोग इति च व्यपदिश्यते । न च
 क्रियाऽनन्तरं भवदपि देशकालादिसहकार्यपेक्षया ऽनन्तरमेव स्वर्गादि
 भावयति । न च फलजनकतया गुणभावात्पूर्वस्य वाक्यार्थत्वहानिः,
 स्वाऽनुगुणनियोज्यलाभाय फलानुकूलताऽवलम्बनात्स्वामिवत् । यथा
 ऽऽत्मन एव संविदधानः^१ स्वामी गर्भदासस्योपकरोति, तथैतदपि ।
 न चैवं वेदे एव व्युत्पत्तिः । लोकव्युत्पत्तेरेव वेदवाक्याऽनुसारेण
 अपूर्वपर्यन्तगमनात् । न चाऽनेकार्थाऽभिधायिता लिङादीनां न प्रती-
 यते । वदति हि माणवक आचार्यचोदितः प्रवर्तितः कार्यमव-
 बोधित इति यावत् । न खल्वन्यथा चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते ।
 यतस्तदेवं प्रेषादीनां लोके प्रतीतेः कार्याऽवबोधमन्तरेण च प्रवृत्त्यनु-
 पपत्तेस्तद्गतस्य सम्बन्धग्रहस्तदुपग्रहमपोद्य च वेदे पर्यवसानात् ।

तेषामेव तर्हि प्रतीतेः सम्बन्धज्ञानं न नियोगस्य ।
उपाधयस्ते न शब्दार्थाः, व्यभिचारात् । प्रवर्तकस्तेष्वनु-
यायी शब्दार्थः । सर्वत्राऽपरित्यागात् ।

ननु प्रेषादयो ऽप्यवगम्यन्ते लोके, तत्कथं कार्याऽभिधायक-
त्वमेव लिङादीना ? मित्यत आह—तदुपाधेः । प्रेषाद्युपाधेः । एतदुक्तं
भवति, उपाधय एते, न तु शब्दार्थाः । तएव चोपाधयः
ये तटस्थाः प्रयोगदर्शनमात्रच्छब्दार्थे विशेषे व्यवस्थापयन्ति,
यथा हरिपदाऽभिधेयस्य पशुत्वमुपाधिः । तथा हि । पशुत्वं
तटस्थमेव ऽभिधानाऽविनिवेशादिति हरिपदार्थ इति हर्तृत्वं^१ पशावेव
नियच्छति । एवं प्रेषादयो ऽप्यभिधानाऽविनिवेशिन एव कार्ये विशेषे
व्यवस्थापयन्ति, न पुनरभिधेया इति सम्बन्धग्रहणसम्भवादुपपन्नं
नियोगाऽभिधानं लिङादीनामिति ।

तदेनदूषयति—तेषां प्रेषादीनामेव तर्हि प्रतीतेः सम्बन्ध-
ज्ञानं न नियोगस्याऽपूर्वस्य । ननूक्तमुपाधयस्ते न शब्दार्थाः, व्यभि-
चारात् । न हि प्रेषादयो लिङार्थाः, समं प्रत्यामन्त्रणे ऽपि तस्या-
प्रयोगात् । नामन्त्रणं, ज्यायांसं प्रत्यध्येषणे ऽपि प्रयोगात् । नाऽध्ये-
षणं, हीनं प्रति प्रेषणे ऽपि प्रयोगात् । सो ऽयं व्यभिचारः ।

प्रवर्तकस्तेष्वनुयायी शब्दार्थः । कुतः ? सर्वत्राऽपरित्यागात् ।
सर्वेष्वेव प्रेषादिषु कर्तव्यतेका संभवेत्^२ । अन्यथा स्वतन्त्रप्रवृत्तेरनुप-
पत्तेरित्युक्तम् । तस्मात्कर्तव्यताऽभिधायिनो लिङादयः स्वर्गकामपद-
सम्बन्धान्नियोज्यविशेषणीभूतासाध्यस्वर्गादानुकूलस्याऽऽशुतरविनाशि-
यागादातिरिक्तस्याऽपूर्वस्याऽभिधायिनः । तदेवं प्रमाणान्तराऽगोचरता
लिङादर्थता नियोगस्येति सिद्धम् ।

नैतत्सारम् । उपाधयश्चेन्मानान्तरसिद्धाः नैकस्तेष्व-
न्वयी प्रवर्तको नियोगः । प्रमाणान्तरगोचरत्वात्तेषां सम्ब-
न्धज्ञानं न तस्य । अविदितविषयस्य सम्बन्धस्य प्रत्येतुम-
शक्तेः । तएव च शब्दार्था विदितसङ्गतित्वाच्चेतरे ।

तदुपपत्ति-नैतत्सारम् । उपाधयश्चेन्मानान्तरसिद्धाः, नैक-
स्तेष्वन्वयी प्रवर्तको नियोगः । अपूर्वमिति यावत् । अतः प्रमाणा-
न्तरगोचरत्वात्तेषामुपाधीनामेव सम्बन्धज्ञानं लिङादिवाच्यत्वज्ञानम् ।
न तस्याऽपूर्वापरनाम्नो नियोगस्य । कुतः ? अविदितविषयस्य सम्ब-
न्धस्य प्रत्येतुमशक्तेः ।

भवतूपाधिषु सम्बन्धज्ञानं, मा च भूदपूर्वे, किमेतावते ? त्य-
तआह-तएव शब्दार्था विदितनियोगसंगतित्वात् नेतरे नियोग-
सङ्गतिष्वेदमविरहात् । इदमचाकूतम् । सत्यं कर्तव्यताऽभिधायिने
लिङादयः, कर्तव्यता तु क्रियाया एव, नाऽपूर्वस्य, लोकाधीनाऽवधा-
रणत्वाच्छब्दसामर्थ्यस्य । तस्या एव च कार्यतया प्रवृत्तिहेतुत्वेन
स्वात्मनि मानान्तरेण विदितत्वात् । नन्वपूर्वस्य तस्य मानान्त-
रागोचरत्वात् कर्तव्यतामात्रविदितसङ्गतीनां लोके लिङादीनां स्वर्ग-
कामपदसम्बन्धाद्वेदेऽपूर्वविशेषप्रतिलम्भ इति चेत् ? अस्तु तावद-
स्येव तु कर्तव्यस्य लिङाद्यर्थता, न पुनः क्रियाया अपि लौकिक्या
इति कुतस्त्यम् ? अनेकार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वात् । लक्षणस्यापि च कर्त-
व्यायां क्रियायां लौकिकस्य लिङादीनां प्रयोगस्योपपत्तेरपूर्वकर्तव्यता-
नान्तरीयकत्वात् । क्रियाकर्तव्यताया असाधितायाः क्रियायास्तत्सा-

धनत्वाऽनुपपत्तेः^१ । लौकिकप्रयोगाऽविरोधात् । अपूर्वकर्तव्यतायास्तु लौकिकक्रियाकर्तव्यतानान्तरीयकत्वाऽनुपलब्धेर्वैपरीत्याऽनुपपत्तेरत्यन्तप्रयोगाभ्यासाल्लाघविकस्यापि वाचकत्वाऽभिमानादपूर्वाऽभिधाननियोगसिद्धिरिति चेत् ? नन्वेकार्थत्वमन्याय्यमित्येतदेव कुतः ? अनेकशक्तिकल्पनागौरवादिति चेत् ? नन्वपूर्वमपि नैकविधप्रधानाङ्गवर्ति नानेति कथमेकार्थं लिङः ? कृतिव्याप्यतायाः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सर्वत्राऽविशेषादूपभेदेऽप्यपूर्वाणामेकशक्तिरस्या लिङ एकहायन्यादिशब्दवदिति चेत् ? हन्त भोस्तपस्विन्या क्रियया किमपराद्धं ? यदस्यां कर्तव्यतारूपायामभिधानायकः पतिरिव लिङादिः शक्यन्तरमुत्कोचं रोचयते । शब्दसाम्येऽपि कर्तव्यताभेदादयमदोष इति चेत् ? न । भेदाऽभावात् ।

यदि मन्येत, यद्यपि कर्तव्यताशब्दसाम्यं तथाऽपि कृतिं प्रतीप्सिततमता कर्तव्यताऽपूर्वस्य, तदुद्देशेन पुरुषप्रयत्नस्येति कृतेः प्रवृत्तेः सैव च लिङादिप्रवृत्तिनिमित्तम् । न चैवंरूपा क्रियाकर्तव्यता, तस्या दुःखतया तां प्रति प्रधानभावाऽनुपपत्तेः । आदनादर्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यतालक्ष्यौदनादिहेतोस्तस्याः कर्तव्यता, सा त्वन्यत्वान्न शक्यन्तरमन्तरेण लिङादिगोचर इति । तन्न । विशेषाऽभावात् क्रियाकर्तव्यतायाः । न खल्वपूर्वमुद्दिश्य कृतिः प्रवर्तितुमर्हति । सा हि पुरुषप्रयत्नः । स चेच्छानुशयीति तदेवोद्दिश्येत । यदिच्छाकर्म तदेव च तस्याः कर्म यत्सुखं सुखानुशयित्वादित्च्छायाः । न चाऽपूर्वं सुखमिति कथमिष्टम् ? अनिष्टं चेत् कथं तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्तिः ? शब्दात्तथाऽवगतेः । असुखमप्यनिष्टमप्यपूर्वं कृतिं प्रति प्रधान-

१ क्रियाकर्तव्यतानान्तरीयकत्वात् । अपूर्वकर्तव्यताया अपाधनत्वाऽनुपपत्तेः

मित चेत् ? तत्किं शब्दे । ऽवगमयतीत्यनिरप्यस्तु धूमः ? आनन्द-
स्वभावं वा विज्ञानं, 'विज्ञानमानन्द'मिति श्रुतेः । प्रमाणान्तरविरोधा-
न्नेवमिति चेत् ? न । इहाऽपि तस्य साम्यात् । समिदादिविषयस्या-
ऽपूर्वस्याऽननुष्ठेयस्याऽनुष्ठेयाऽधिकाराऽपूर्वपरत्वेन कर्तव्यतात्वाऽभ्युप-
गमनात् । स्वर्गाद्यनुकूलत्वादपूर्वस्याऽसुखस्यापीच्छाविषयत्वमिति
कुतो मानान्तरविरोध इति चेत् ? न । क्रियायामपि समीहितसाध-
नतायास्तथाभावात् । नैमित्तिकनिषेधाऽपूर्वयोश्च फलविरहिणोस्तद-
नुपपत्तेः । एवं च नैमित्तिकनिषेधाऽपूर्वयोर्नाऽपूर्वविद्विलिङ्गादीनाम् ।
निमित्तवतो निषिध्यमानक्रियाकर्तुश्च सिद्धविशेषणावच्छिन्नस्य नियो-
ज्यस्य क्रियाकर्तव्यताऽवगमाऽविरोधात् । प्रधानाऽङ्गयामसहभाव-
स्याऽशब्दार्थभूतकल्पिताऽपूर्वद्वारेणाप्युपपत्तेः । अपि च साध्यस्वर्ग-
विशिष्टो ऽपि नियोज्यः कस्मात् क्रियामेव नावैति कर्तव्याम् ? तस्या
आशुतरविनाशिनीत्वेन तदनुकूलत्वाऽभावात् । तद्वि तदुत्पादाऽनुकूलं
यस्मिन् सति यदुत्पद्यते, नाऽसति । न चाऽऽमुष्मिकं स्वर्गादि सति
कर्मेणि भवति चिरविनष्टे । तस्मिंस्तदुपपत्तेरिति चेत् ? किमिदानी-
माग्नेयादिष्वपि न साधनत्वमधिकारऽपूर्वस्य, भाक्तो वा साधनभाव-
स्तेषाम् ? न हि तस्य भाक्तत्वे इतिकर्तव्यतासम्बन्धो घटते । न
जातूपचरितवह्निभावो माणवको दाहपाकयोरुपयुज्यते । तेषां च
विषयत्वमेकं नाना च करणत्वं भवद्विरभ्युपेयते । तयोर्भिन्नप्रस्थानोप-
धिरूपत्वात् । प्रतिपत्त्यनुबन्धो हि विषयो^१ यथाप्रतीति व्यवतिष्ठते ।
तच्चोच्चारिताश्चाऽऽग्नेयादयो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति
सकृदवगतेस्तथैव विषयभावमनुभवन्तीत्येकमेवैषमधिकाराऽपूर्व प्रति
विषयत्वम् । उत्पत्त्यनुबन्धस्तु करणत्वम् । स च स्वरूपाऽधीनो, न

प्रतिपत्त्यधोनः । स्वरूपं चेशामग्नेयादीनां 'यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल'
इत्यादिभ्यो भिन्नभावमवगतमिति तदनुवर्तिनी साधनता ऽपि भिन्नेव ।

न चेवमन्योन्यनिरपेक्षाणामुपायभावः । यथाश्रुतकरणाऽधी-
नसिद्धित्वात् परमाऽपूर्वस्य । बहूनि चाऽस्य करणानि श्रूयन्ते,
इति नैकोपायसाध्यता भावितु मर्हति । अनेककरणसाध्यत्वं चैकस्या
अपि क्रियाया लोके ऽपि दृष्टमेव । यथा ऽश्वेन दीपिकया खड्गपा-
णिभिरप्रेसरैः संचरते राजा प्रदोष इति । अवान्तरव्यापारभेदाद-
श्वादीनां साधनानां भेद इति चेत् ? इहाप्युत्पत्त्यपूर्वाण्येवाऽवा-
न्तरव्यापाराः । ते च प्रत्याग्नेयादि भिद्यन्ते इति समानम् । एवं
चाऽऽज्योषधसान्नाय्येषु न सङ्करो धर्माणम् । परमाऽपूर्वप्रयुक्तत्वे
ऽप्यवान्तरव्यापारोत्पत्त्यपूर्वभेदेन साधनभावस्य भेदादपूर्वसाधन-
निवेशितत्वाच्च तेषाम् । अन्यथा तदभेदे सङ्करप्रसङ्गात् । तस्मा-
द्यथैवाधिकाराऽपूर्वोत्पत्तिसमये आग्नेयादीनामसनामपि शब्दाऽवग-
तसाधनभावानामुत्पत्त्यपूर्वाण्यवान्तरव्यापाराः शक्तयो वा तथा फलं
प्रत्यवगतसाधनभावायाः क्रियाया अवान्तरव्यापारः शक्तिर्वा ऽपूर्वं
भविष्यति । कथमन्यसमवेता ऽन्यस्य शक्ति, रसति वा व्यापारवत्य-
वान्तरव्यापार इति चेत् ? आग्नेयादीनामपि परमाऽपूर्वसाधनानाम-
वान्तरव्यापारेषु शक्तिषु वोत्पत्त्यपूर्वेषु तुल्यत्वात्पर्यनुयोगस्य । अनपेक्ष-
शब्दाऽवगतसाधनभावानामाग्नेयादीनामसहभुवामन्यसमवेतान्यप्य-
समानकालान्यप्युत्पत्त्यपूर्वाणि व्यापाराः सामर्थ्यं वेति चेत् ? तत्किं
'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो ऽर्जेते'ति लोकाऽनुसारतः साध्यस्वर्गवे-
शिष्टेन' क्रिया कार्या नाऽवगम्यते, स्वविशेषणं वा साध्यरूपं प्रत्यय-
स्याऽनानुकूल्यं, येन तद्घटनायाऽवान्तरव्यापारः सामर्थ्यं वा
क्रियाया नाऽपूर्वमास्थीयेत ?

फलसाधनं साधनं न फलसाधनं क्रियेत्यपि मिथ्या । फल-
प्रवृत्ताया एव तस्यास्तत्साधनत्वात् । यथा परमाऽपूर्वसाधनप्रवृत्ता-
नामाग्नेयादीनामुत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वम्, सस्यागमोद्देशेन प्रवृत्तस्येव
कृषिकर्मणो भूषाटनादिसाधनत्वम् । न च परमाऽपूर्वं प्रत्युत्पत्त्यपूर्-
वाणामेव साधनत्वं, नाऽऽग्नेयादीनामिति साम्प्रतम् । न हि दश-
पूर्णमासाभ्यामिति च यजेतेति चोत्पत्त्यपूर्वाणामभिधानं, अपि तु
षण्णामाग्नेयादीनां कालविशेषसम्बन्धेनोत्पन्नानामनूदितानां समुदा-
यिनाम्^१ । न चैषामुत्पत्तिवाक्यान्येव यथास्वमुत्पत्त्यपूर्वाणि प्रति कारण-
त्वमधिगमयितुमीशते । अधिकारवाक्यसन्निधिसमान्नातानां तदु-
त्पत्तिवाक्यानामधिकाराऽपूर्वप्रत्यभिज्ञाशङ्कया द्रागिवाऽपूर्वान्तरप्रत्यया-
ऽजननात् । उत्पन्नानूदितानां तु पश्चादाग्नेयादीनामधिकाराऽपूर्वं
प्रत्यधिगतविषयकरण^२भावानामपरस्परं सम्भवतां तदनुपपत्तेः ।
तत्सिद्ध्यर्थमुत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पितानि प्रत्ययवाच्यान्यपि कार्यरूपा-
ण्यपि नाऽऽग्नेयादीनां साधनानां प्रधानं प्रति स्वकरणतामापादयि-
तुमर्हन्ति । तैराग्नेयादिभिः परमाऽपूर्वं जनयितव्ये ऽवान्तरव्यापार-
तया तत्कल्पनात् । तथैव च लिङ्गार्थव्यवस्थापनात् प्राधान्या-
ऽनुपपत्तेः । प्रधानद्वयसम्बन्धस्यैकत्र दुरधिगमत्वात् । तस्माद्यथा
तवाऽऽग्नेयादीनामुत्पत्त्यपूर्वाऽवान्तरव्यापाराणां परमाऽपूर्वं फलं चेक-
कृतिकर्म तथा विवृद्धं साध्यं प्रत्येक एव करणभावः, तथा ममा-
प्यपूर्वाऽवान्तरव्यापाराया एव क्रियाया अपि स्वर्गानुकूलतेति
साध्यस्वर्गविशिष्टो ऽपि शक्त एव क्रियाकर्तव्यतामबोधेदुम् । न च यो
यत्कामः स तदुपायमेव कार्य्यमवेति, नाऽनुपायमित्यस्यैकान्तिक-
त्वमिति निवेदयिष्यते । दर्शितं च भाषनाविवेके । कर्तृरुमीहितो-
पायस्य कर्तव्यताज्ञानालम्बनतायां फले चाऽप्रसङ्ग इत्युपरिष्ठात्रिवे-

१ सस्याधिगम २ पु. पा. ।

२ समुदायानाम् ३ पु. पा. ।

३ अधिगतकरण २ पु. पा.

अथ मानान्तरात्सिद्धिः ? न । मानान्तरविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वसिद्धेः ।

अपिच नियोक्तृव्यापारो नियोगो न नियोक्तुर्विनाऽवकल्पते । न चाऽस्य सम्भवो, अपौरुषेयत्वाऽभ्युपगदयिष्यते । तस्मान्न स्वर्गकामादिसम्बन्धान्मानान्तराऽपूर्वाऽभिधानसिद्धिर्लिङ्गादीनाम् ।

नाऽपि लोके माणवक ! सन्ध्यामुपास्वेत्याचार्यवचनाऽनन्तरं माणवकस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य तस्याश्च कार्याऽवगमाऽधीनत्वात्सन्ध्याोपासनकर्मणश्च दुःखतया तदनुपपत्तेः तदतिरिक्ते कार्ये मानान्तराऽवेद्ये लिङ्गादेः सङ्गतिग्रह इति चतुरस्रम् । क्रियाया एव कर्तव्यतोपपत्तेः । दुःखतयाऽनुपपत्तिरिति चेत् ? एवं तर्हि धरं तस्या एव हिताऽहितप्राप्तिपरिहारयोरन्यत्वेऽप्यायतापरिकल्पनं, तादृश्या एव तस्या आत्मनि प्रवृत्तिहेतोरुपलब्धेः । तदेतदप्यतिपेलवम् । तस्मान्मानान्तराऽविषयत्वेनाऽपदार्थत्वाच्च नैव वाक्यार्थत्वं नियोगस्याऽपूर्वस्येति सिद्धम् ।

यदि तु नियोगस्य पदार्थत्वलिप्सयाऽनभिमतमपि मानान्तरगोचरत्वमास्थीयते ततो मानान्तरविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वं चोदनायाः स्यादित्याह—अथ मानान्तरात्सिद्धिः ? न । मानान्तरविषयत्वेनाऽनपेक्षत्वसिद्धेश्चोदनायाः । अपि च नियोग इति प्रवर्तनेति च प्रेरणेति च नियोक्तृव्यापारे निरूढवृत्तयः शब्दास्तं गमयन्ति । न चाऽसौ नियोक्तुर्विनाऽवकल्पते, कारणाऽभावे कार्यनिवृत्तेरित्याह—अपि च नियोक्तृव्यापारो नियोगो न नियोक्तुर्विनाऽवकल्पते । अस्तु तर्हि नियोक्तृत्याह—न चाऽस्याऽस्ति सम्भवः । ननु पुरुषो नियोक्ता भविष्यतीत्यत आह—अपौरुषेयत्वाऽभ्युपगमात् । पुरुषाऽभावाद्देदे ।

मात् । शब्दस्य पुरस्तात् प्रतिषेधात् । कुर्विति तदपराम-
र्शादनन्यगोचरत्वम् । तद्यदि शब्दतो घटादावपि प्रसङ्गः ।
न हि घटादिश्रुतयोपि भूतादीनामन्यतममामृशन्ति ।
अथाऽर्थतः ? अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् । एतल्लक्षणत्वा-
दत्यन्ताऽसत्तायाः । नित्यानां च वर्तमानत्वादव्यभि-
चस्तु तर्हि शब्दे नियोक्तेत्यत आह—शब्दस्य पुरस्तात् प्रतिषेधात् ।
प्रमाणत्वादित्यादिना । यदपि प्रमाणान्तराणां कालविपरिवृत्त्यर्थविष-
यगोचरत्वात् कुर्विति तदपरामर्शात् कालत्रयाऽपरमर्शात्करिष्यसि,
अकार्षीः, करोषीत्यभिन्नार्थत्वप्रसङ्गादनन्यगोचरत्वम् । तद्यदि
शब्दतो घटादावपि मानान्तराऽगोचरत्वप्रसङ्गः । न हि घटादिश्रु-
तयोऽपि भूतादीनामन्यतममामृशन्ति । न हि घट इति भूतादीनाम-
न्यतमामर्शे घटोऽभूदस्ति भविष्यतीति प्रयोगसम्भवः । विरोधपौ-
नरुत्याभ्यां चयामर्शे चाऽपौनरुत्यमेवेत्यर्थः । अथाऽर्थतस्तेकाल्या-
ऽनामर्शो, न पुनः शब्दमात्रात् । दूषयति—अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पा-
दिवत् । यथा खपुष्पादयो नाऽभूवन्न भवन्ति न भविष्यन्ति तथा
चेन्नियोगोऽपि न स्यातेभ्यो विशेषः । न ह्यत्यन्ताऽसत्ताया अन्य-
लक्षणम् । अतः कालत्रयविवेकादित्याह—एतल्लक्षणत्वादत्यन्ताऽस-
त्तायाः । कालाऽतिरिक्तस्य हि सत्त्वं कालाऽवच्छेदेन व्याप्तं, स तद-
वच्छेदोऽकालात्मनो नियोगान्निवर्तमानः सत्त्वमप्यस्य निवर्तयति,
निवर्तमाना वृत्ततेव शिंशपात्वमेकशिलामयात् गिरिप्रदेशादित्यर्थः ।
ननु कालाऽतिरिक्ताः परमाणवाकाशादयः सन्तो न च कालाऽवच्छिन्ना-
स्तस्माद्भुविचार इत्यत आह—नित्यानां च वर्तमानत्वादव्यभिचारः ।
अतीताऽनागताभ्यां व्यपवृत्तयाऽस्तिक्रियया स्वाऽयोगं नित्येषु नियो-

चारः । यदीतरप्रतियोगिता वर्तमानता न नित्येषु सा ।
कालाऽसंसृष्टमपि तर्हि मानान्तरविषय इति व्यर्थः काल-
विवेकोपन्यासः ।

गेन व्यर्चच्छन्दन्या उपहितानां नित्यानां वर्तमानता सदातनीत्यर्थः ।
शङ्कते-यदीतरप्रतियोगिता वर्तमानता, न नित्येषु सा, या खल्वना-
गतता कारणद्वारेणोपमृद्य भवति या च अतीततया स्व'नाशक-
कारणद्वारेणोपमृद्यते,^१ सा वर्तमानता । न चेयं नित्येषु सम्भवति ।
प्राक् प्रध्वंसाऽभावाऽविनाभावितया नित्यत्वविरोधिनीत्वादित्यर्थः ।
तदेतत्पारिभाषिकं वर्तमानत्वं न लोकसिद्धम् । अस्ति हि प्राक्
प्रध्वंसाऽभावरहितेष्वप्याकाशादिषु वर्तमानतानिसर्गाऽनुभवा लौकि-
कानाम् । विद्यते व्योमाऽऽकाशो ऽस्ती^२त्यादिप्रयोगदर्शनात् । न च
भाक्तः प्रयोगः, विशेषाभावात् । न खल्वात्मा ऽस्ति, विज्ञानम-
स्तीति विशेषो ऽवगम्यते । अविशेषे ऽपि^३ चेकस्य भाक्तत्वकल्पने
तदतिरिक्तस्यापि भाक्तत्वप्रसङ्ग इति ।

सत्यप्यत्र दूषणे स्थवीयसि दोषान्तरमाह-कालाऽसंसृष्टमपि
तर्हि मानान्तरविषय इति व्यर्थो नियोगस्य कालविवेकोपन्यासः ।

एतेन यदाहुः कारकव्यापारो हि कालत्रयाऽवच्छेदो ना-
ऽधिकार इति, तदप्यपास्तं वेदितव्यम् । यथा ऽव्यापारात्मतया
ऽधिकारो नियोगः कार्य्यं, न कालत्रयसंभिन्नः तथा घटादयो
ऽपि । न जातु ते ऽपि व्यापारा^४ न च मानान्तराणां गोचराः । तथा
ऽधिकारो ऽनच्छिन्नो ऽपि कालेन मानान्तरगोचरः स्यादिति व्यर्थः
कालविवेकोपन्यासः । ननु न कालसम्बन्धः सता, नापि तद्वाप्रा,
कालस्य तदसम्बद्धस्याऽसत्त्वप्रसङ्गात् । नाऽपि सामान्यं, पूर्ववि-

१ याचस्व २ पु. पा. ।

२ उपरममनुते २ पु. पा. ।

३ तथापि ३ पु. पा. ।

३ आत्मास्ति ३ पु. पा. ।

४ घटादयो ऽप्यव्यापाराः ३ पु. पा. ।

प्रमाणग्राह्यता सत्त्वलक्षणम् । अतो नाऽत्यन्तास-
त्त्वम् । न । अभावस्यापि प्रमेयत्वात् । अभावः प्रमेय
इति सुव्याहृतम् । नास्ति प्रमीयते चेति कथं ? यदा ना-
ऽभावः प्रमेयः कण्टकादीनामिति निरटङ्कि, कथं तर्हि ना-
मर्शोऽभावे' तदनुपपत्तेः । यथा कालाक्षीमीक्षितवतः स्वस्तिमत्यां
मत्रि तदवमवर्शो, नैवं हिमशेलादिषु च चसरेषवादिषु च रूपदिषु
चोत्प्रेषणादिषु गोत्वादिषु च तदवमर्शः समस्ति गतेन द्रव्यत्वादयो
ऽपि प्रत्युक्ता वेदतव्याः । तस्मान्न सामान्यमपि सता, ऽपि तु
प्रमाणग्राह्यता सत्त्वलक्षणम् । सा च चैकाल्याऽनवच्छिन्नस्य कालस्येव
नियोगस्याऽपि शास्त्रप्रमाणप्रयोगवेदनीयस्याऽस्तीति नाऽत्यन्ता-
ऽसत्त्वम् ।

गगनकुसुमादयस्त्वतीतसमस्तमानकर्मभावा अत्यन्ताऽसन्त
श्वेत्याशयवान् परिचोदयति—प्रमाणग्राह्यता सत्त्वलक्षणम्, अतो
नाऽत्यन्ताऽसत्त्वं नियोगस्य । दूषयति—नाऽभावस्यापि प्रमेयत्वात् ।
न खलु प्रमेयता सता, तदनुवृत्तावपि सताया अभावाद् व्यावृत्तेः ।
यद्वि यस्मिन् अनुवर्तमाने व्यावर्तते तततो ऽन्यदेव, यथा
सूत्रात् कुसुमानि । सदसदिति च परस्परव्यावृत्ते लोकसिद्धे
प्रमेये । यदाहुः प्रामाणिकाः “सत् सदिति गृह्यमाणं यथाभूत-
मविपरीतं च तत्त्वं सत् । असदसदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वमस” इति । तदेतदसत्त्वेन नित्यं परस्परव्यावृत्तं सदसत्त्वं व्य-
च्छिन्नमनुभूयते । चोदकः सोपहासमाह—अभावः प्रमेय इति
सुव्याहृतम् । उपहासबीजं दर्शयति—नास्ति प्रमीयते चेति कथम् ?
न हि यथा द्रव्यगुणसामान्यान्यन्योन्यविलक्षणानि स्वभावभेदवन्ति
च तद्भेदाश्चकासति तथा ऽयमभावो ऽपि कश्चित् परस्परव्या-

ऽस्तीति व्यवहारः ? विषयावच्छेदात् । अवच्छिन्नविषयं हि प्रमाणं तदवबोधयदन्यदनवबोधयन्नास्तीति व्यवहारयति । कथमन्यविषयो व्यवहारो ऽन्यविषयात्प्रमाणात् ? नायऽमन्यविषयः । तस्य प्रमाणविषयाऽवच्छेदविषय-

वृत्तश्च स्वभावभेदवांश्च ऽनुभव एव च प्रमाणमार्गसङ्गते । लोकस्तन्वा लोकनात्, न पुनः पुरुषप्रवादमात्रम् । विप्रवादे हि सम्भवेत् स्रष्टव्यवत् । तस्मान्नास्तीति व्यपदेशो ऽप्रमीयमाणतामात्राऽऽलम्बनो न पुनरभावं विग्रहवन्तं गोचरयति । तथा च घटो नास्ति, न प्रमीयत इत्यर्थः । तस्य कथं प्रमीयत इत्यनेन सङ्गति ? विरोधादित्यर्थः । यद्येवमभावव्यवहारस्य भूतले कण्टकादि नास्तीति चरणन्यसादिलक्षणस्य प्रवृत्त्यात्मकस्य घटादि नास्तीति च निवृत्त्याऽऽत्मकस्याऽसत्यभावे किं बीज ? मित्याह । यदा नाऽभावः प्रमेयः कण्टकादीनामिति निरटङ्क, कथं तर्हि तदानीं नास्तीति व्यवहारः ? उत्तरमाह-विषयाऽवच्छेदात् । प्रमाणस्य भूतलगाहिणः । तदेव स्फोटयति-अवच्छिन्नविषयं हि प्रमाणमेकाकिभूतलगाहि न घटकण्टकादिस द्वितीयभूतलगाहीति यावत् । तदवबोधयद् भूतलमन्यदनवबोधयत् घटकण्टकादि नास्तीति व्यवहारयति ।

तदेतद्विशदीकर्तुं शङ्कते-कथमन्यविषयो व्यवहारो घटाद्यभावविषयो ऽन्यविषयाद् भूतलादिविषयात् प्रमाणात् ? अभावव्यवहारस्तावदयं सर्वजनीनो न निन्द्यमर्हति, भावव्यवहारवत् । तदनेनाऽभावादेवोत्पत्तयम्, अन्यव्यवहारस्याऽन्यत उत्पत्तावतिप्रसङ्गादित्यर्थः । निराकरोति-नायमन्यविषयः । न व्यतिरिक्ताऽभावविषयः, तस्याऽभाववद् विग्रहवतो ऽप्रतीतेः । किंविषयस्तर्ही ? त्यत आह-तस्याऽभावव्यवहारस्य प्रमाणविषयाऽवच्छेदविषयत्वात् ।

त्वात् । तस्या विषयान्तरत्वात् । तथा हि-नास्तीत्यय-
मर्थो नेदं प्रतीयते भूतलं प्रतीयते न घट इति । अतस्तत्रा-
ऽप्रमितिः प्रमाणमित्यलौकिकमिति ।

उच्यते-अनिरूपितव्यवहारमत्रभवन्तं पश्यामः ।
इदं हि भवान्निरूपयतु, य एष लौकिकानां क चिन्नास्ती-
ति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा व्यवहारः किमयमपरिच्छेदा-
दुताऽन्यपरिच्छेदात्, उत तदभावपरिच्छेदात् ? यद्यपरि-

नन्वेवं विषयावच्छेदो ऽपि भावरूपाद्विषयाद् भिन्न इति कथं
नाऽन्यविषयो ऽयमभावव्यवहारः ? इत्यत आह-तस्या विषयान्तर-
त्वात् । न ह्यवच्छेदो नाम भूतलभावाद् भिन्नः, किं तर्हि दृश्ये
प्रतियोगिनि घटकण्टकादौ भूतलमात्रोपलम्भः । स चैकाकिभूतल-
विषयः । यस्मिन्दृष्टे यस्मिन् प्रतियोगिनि दृश्ये भवति^१ तस्या-
भाव उच्यते, प्रवर्तयति च तदभावव्यवहारम् । ननु भवतु नामै-
तद्विषयो ऽयमभावव्यवहारो नास्तीति व्यपदेशो लौकिकानां भावा-
ऽतिरिक्तमर्थमत्रलब्धव्यत इत्यत आह-तथाहि । नास्तीत्ययमर्थो नेदं
प्रतीयते, भूतलमेकाकि प्रतीयते । न घट इति व्यपदेशो ऽपि
प्रमाणविषयावच्छेदविषय एव, न निर्विषयः । प्रमाणविषयावच्छेदश्च
व्याकृतः । तस्मादुपपन्न उपहास इत्याह-अतस्तत्राऽप्रमितिः प्रमाणं
चेत्यलौकिकम् ।

तदेतदूषयितुमुपक्रमते-उच्यते । अनिरूपितव्यवहारमत्रभ-
वन्तं पश्यामः । निरूपणे त्वभावव्यवहारस्यानुपपन्नमेतदिति तन्नि-
रूपणे प्रवर्तयति । इदं हि भवान्निरूपयतु, य एष लौकिकानां क
चिन्नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा व्यवहारः किमयमपरिच्छेदात्सर्वो-
पाख्याविरहलक्षणात्, उताऽन्यपरिच्छेदात्, उत तदभावपरिच्छेदात् ?

१ यस्मिन् प्रतियोगिनि दृश्ये भवति २ पु. प्रा. ।

च्छेदात्, नेष्टस्याऽभावं जिज्ञासेरन्, अपरिच्छेदादेव निवर्तेरन्, अनिष्टस्याऽपरिच्छेदादेव प्रवर्तेरन् । प्रमाणविषयाऽपरिच्छेदनिबन्धन एव व्यवहारः । न । विशेषाऽभावात् । न हि तदितरयोरपरिच्छेदो विशिष्यते । अप्रत्ययपूर्विके च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यसमीचीनम् ।

तत्र प्रथमं कल्पं दूषयति—यद्यपरिच्छेदात्, नेष्टस्याऽभावं जिज्ञासेरन् । किञ्चाऽपरिच्छेदादेव निवर्तेरन्, अनिष्टस्याऽपरिच्छेदादेव प्रवर्तेरन् । जिज्ञासमानो ऽपि खल्वपरिच्छेदमेवाऽप्नुयात् । तदतिरिच्यमानदेहस्य प्रमेयाऽभावस्याऽनभ्युपगमात् । स च प्रपञ्चमेवेति प्रेक्षावतामभावजिज्ञासा न स्यात् ।

शङ्कते—प्रमाणविषयाऽपरिच्छेदनिबन्धन एव व्यवहारः । नाऽपरिच्छेदमात्रमत्र विवक्षितम्, अपि तु दृश्यस्य प्रतियोगिन इत्यर्थः । निराकरोति—न । विशेषाऽभावात् । तमेवाह—न हि तदितरयोरपरिच्छेदो विशिष्यते । न हि दृश्यत्वे ऽदृश्यत्वे वा प्रतियोगिनोरपरिच्छेदस्य प्रसज्यप्रतिषेधात्मनः सर्वोपाख्याविरहणः कश्चिद्विशेषः सम्भवति । तत्सम्भवे तु तुच्छत्वाऽनुपपत्तेः ।

दूषणान्तरमाह—अप्रत्ययपूर्विके च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यसमीचीनम् । न खलु गगनकुसुमायमानस्तुच्छो ऽपरिच्छेदः प्रत्ययः कारणं वा विज्ञानं वा सम्भवति । ततश्चाऽपरिच्छेदात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिनिवृत्ती वृषाण आकस्मिकत्वं वा तयोरविज्ञानपूर्वकत्वं वा वाचायुत्यन्तरेणाऽभिदधीत, तच्चाऽनुपपन्नम् । कादाचित्कत्वप्रेक्षावत्प्रवृत्तिनिवृत्तित्वयोरनुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननूभयी भूतलादौ संवित्, सद्वितीयभूतलविषया चैकाकिभूतलविषया चेति । उतरा ऽपि च द्वयी, दृश्ये प्रतियोगिनि अदृश्ये

वस्त्वन्तरप्रत्ययात् प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चेति मिथ्या । भावे ऽपि प्रतियोगिनस्तत्प्रसङ्गात् । भावे घटककण्टकयोज्ञायमानयोस्तन्निबन्धने एव प्रवृत्तिनिवृत्ती । हन्त तर्हि तदभावाद्विपर्ययो, न वस्त्वन्तरभावात् । इष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानस्य तदापि भावात्पुरस्ताच्च ।

च । दृश्यत्वं चास्योपलम्भाय^१ प्रत्ययान्तरसाकल्यं, स्वभावविशेषश्च । स च स्वभावविशेष उच्यते । यस्मिन्सति सत्त्वन्त्येषूपलम्भप्रत्ययेषु सद्भावो ऽनुभूयते । एवं च या दृश्ये प्रतियोगिनि भूतलप्रतीतिः सैवाऽभावव्यवहारसाधनी । तस्याश्चाऽतुच्छत्वात् सम्भवति विशेषणयोगः । तत्सिद्ध्यर्थं च युज्यते सूक्ष्मक्रीटकण्टकादिजिज्ञासेत्यत आह—वस्त्वन्तरप्रत्ययात् प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चेति मिथ्या । कुतः ? भावे ऽपि प्रतियोगिनो घटादेर्भूतलदौ तत्प्रसङ्गात् । घटो नास्तीति निवृत्तेः कण्टको नास्तीति प्रवृत्तेः प्रसङ्गात् ।

शङ्कते—भावे घटककण्टकयोर्जायमानयोस्तन्निबन्धने गव प्रवृत्तिनिवृत्ती ; न भूतलज्ञाननिबन्धने । निराचष्टे—हन्त तर्हि तदभावात् घटककण्टकयोर्भवाद्विपर्यय इष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानस्य घटककण्टकज्ञानस्य । अथ भूतलभाव गव कस्मादिष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानविपर्ययहेतुर्न भवती ? त्यत आह—न । वस्त्वन्तरभावत् । न भूतलभावाद्विष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानविपर्ययः । कस्मात् ? तदा ऽपीष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानस्य समये ऽपि भावादूतलस्य । गतदुक्तं भवति । यदीष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानविरोधो भूतलस्याऽभविष्यत् ततस्तस्मान्नदनङ्गत्वं^३ न त्वनयोर्विरोधः । तज्ज्ञानसन्तत्या सह तस्य चिरमवस्थितेरिति ।

न चेष्टसाधनज्ञानाऽसहभुवो ऽपि भूभागस्य तज्ज्ञानविपर्ययविरोधिता ऽपीत्याह—पुरस्ताच्च । भूतलस्य भावात् । इष्टाऽनिष्टसाधनज्ञानस्य घटककण्टकज्ञानस्य पुरस्तात्तदभावे दृश्यमानं भूतलं न तत्सहभावनियतमित्यर्थः ।

१ वस्त्वन्तरेत्यादि सू० पु० नास्ति ।

२ उपलम्भतः २ पु. पा० ।

३ तस्मादन्वभविष्यत् २ पु. पा० ।

अवेदमाकूतम् । यो ऽयमभावव्यवहारो लौकिकानां घटो नास्तीति निवृत्तिलक्षणः, कण्टको नास्तीति प्रवृत्तिलक्षणः, स न तावद् दृश्ये घटकण्टकादौ भूभागग्रहनिबन्धने, दृश्यमाने ऽपि तद्गते घटादौ प्रसङ्गात् । न ह्यदृश्यः, दृश्यमानत्वात्^१ । केवलभूभागग्रहण-निबन्धनत्वादयमदोष इति चेत् । किं पुनरस्य कैवल्यं ? स्वरूपमिति चेत् । न । घटकण्टकादिग्रहे ऽपि तत्सद्भावात् । तदुर्म^२ इति चेत् ? स तर्हि घटादिभावविरोधी भूमिकान्तरेण तदभाव एवेति सिद्धं नः समीहितम् । नन्वभावप्रमेयवादिनामपि भूतलग्रहणसद्भाव-ज्ञानकारणमेषितव्यम् । यदाह । “गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रयोगिनि”मिति । तत्र न तावत् संसृष्टभूतलग्रहस्तद्धेतुर्विरोधात् । न खल्वस्ति सम्भवा, घटसंसृष्टभूतलग्रहश्च तत्र घटाऽभावनि-श्चयश्चेति । नापि घटाऽभाववद्भूतलग्रहः । आत्माश्रयप्रसङ्गात् । न खलु स एव तस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । तस्माददृश्ये प्रति-योगिनि घटादौ भूतलमात्रग्रहणं घटाऽभावपरिच्छेदहेतुरित्यक्ता-मेनाऽपि घटाभावादप्यन्तं कैवल्यं भूतलस्य स्वीकरणीयम् । तदेव चाऽभावव्यवहारनिबन्धनमिति किमन्तर्गडुना घटाऽभावेनेति ।

तदेतदयुक्तम् । वस्तुसद्भावाग्रहणमात्रस्याऽभावज्ञानहेतुत्वा-ऽनभ्युपगमात् । अपि तु तुल्योपलम्भयोग्यस्य प्रतियोगिनो ऽनुपल-म्भने सत्यस्य तत्कारणत्वमिष्यते । तदाह-स्मृत्वा च प्रतियोगिनि-मिति । अनेनाऽगृह्यमाणतामस्य सूचयति । तन्वे स्मृत्यनुपपत्तेः । न चैकज्ञानसंसर्गिभूतलोपलम्भ एव घटाऽनुपलम्भ इति साम्प्रतम् । नोपलब्धचरघट^३संसृष्टभूतलोपलम्भे ऽपि घटाऽनुपलम्भप्रसङ्गात् । तदा ऽपि भूतलोपलम्भस्य भावात् । घटाऽनुपलम्भस्य च तदव्यति-रेकात् । नन्वयमनुपलम्भः प्रतीतो वा स्यादभावज्ञाने हेतुरप्रती-

१ न ह्यदृश्यो दृश्यमानः २ पु. पा. ।

२ तद्धर्मः २ पु. पा. ।

३ साम्प्रतं घट २ पु. पा. ।

तो वा ? न तावत् प्रतीतो, ऽनवस्थाऽऽपातात् । सो ऽपि ह्युपल-
म्भाऽभावरूपत्वादनुलम्भान्तरेण प्रमातव्यः, एवमनुपलम्भान्तरम-
पीत्यनवस्थानात् । अप्रतीतत्वे तु सतया हेतुः स्यात् । तथा च
यदा ऽयं प्रमाणोपलम्भचरचत्वरभूतलप्रमित्वाऽभावात् तस्मि-
न्नप्रतीतचरे चैवाऽभावं त्वचिरप्राप्तैवविशिष्टचत्वरतलोपलम्भवान्
पृच्छते मैव प्राक् किमासीदिह चैव इति स तदा तत्प्रश्नसमुदित-
जिज्ञासः प्राक्तनीं दृश्यमानस्य चैवस्याऽसतां तदानीमेवाऽवधार्योत्तर-
माह, आयुष्मन्नासीदिह चैवः सम्प्राप्त इति ।

तन्नोपपद्यते । तदानीन्तनेनोपलम्भेन तदनुपलम्भाऽपवा-
दत् । न च प्राक्तनो ऽनुपलम्भस्तस्य सम्प्रतितनीमभावधियमाधा-
तुमर्हति । न खलु निमीलितनयनयुगलः प्राच्या नयनसतया सम्प्रति
रूपं पश्यति । तस्मादेकज्ञानसंसर्गवस्त्वन्तरोपलम्भ एवाऽभाव-
ज्ञानकारणमेषितव्यम् । तथा च स्वसंवेदनसिद्धेः स एवाऽभावव्यव-
हारसाधनाय पर्याप्त इति कृतमभावेन प्रमेयेनेति ।

अत्रोच्यते । न तावद्विना घटाऽनुपलम्भम् भूतलोपलम्भ-
मात्रमभावव्यवहारसाधनम् । न च भूतलोपलम्भ एव तदनुपलम्भ
इति चेत्तम् । अतो ऽनुपलम्भो वरं^१ प्रतियोगिन एषितव्यः । न
चाऽसावप्रतीतस्तदभावव्यवहारसाधनं, प्रेक्षावद्व्यवहारस्याऽबुद्धिपूर्-
वकत्वाऽनुपपत्तेः । तदभावज्ञानसाधनं तु भवेत् । अज्ञातस्या-
ऽपि ज्ञानोपायत्वदर्शनाच्चक्षुरादिवत् ।

नन्वेवं सतामात्रेणोपायत्वमभ्युपेतं भवति । तच्चाऽनुपप-
न्नम् । असत्यनुपलम्भे तदभावबुद्धिसमुत्पादप्रसङ्गादित्युक्तम् । न ।
अनुपलम्भाऽभावस्याऽसिद्धेः । नन्वत्र चत्वरतले किमयमासीच्चैव इति

प्रश्नसमये तदुपलभमानः स एव मैत्रः^१ कथं तदुपलम्भवान् ?
 सत्यं, गृह्णाति चैवं, न तु स्मरत्यस्य प्राक्तनीं तत्र सतां, चत्वर-
 तलस्येव । न च स्मृतिरनुपलम्भ इति तदभावो ऽप्यनुपलम्भ
 गव । तेन यथा ग्रहणार्हस्याऽग्रहणं^२ तदभावधीक्षासाधनम्^३, एवं
 सत्यपि सम्प्रति तस्य ग्रहणे प्राक्तनी चैवस्य सता चत्वरस्येव
 तत्र मध्यन्दिने स्मरणार्हो न स्मरतइति माध्यन्दिनस्मरणाऽभावः
 सन्निति प्राक्तनाऽभावविषयं माध्यन्दिनं प्रत्ययं शक्त एव जनयितुम् ।
 न च प्रत्यक्षाऽनुपलब्धिरेवाऽभावज्ञानसाधनमिति साम्प्रतम् । योग्य-
 प्रमाणाऽनुपलब्ध्यस्तत्साधनत्वात् । अतत्साधनत्वे त्वनुमानादि-
 निवृत्तेः । मकरगतस्य सवितुर्मानादिषु सतायाश्च चैत्यवन्दनादिध-
 र्मतायाश्च दर्विहोमाऽपूर्ववत्त्वस्य च ध्वन्यागमनमाचोपपन्नश्रवणश-
 ब्दस्य सजातीयपरम्परारम्भणस्य निवारणाऽभावात् । प्रमाणान्तरा-
 णामिवाऽप्रमाणस्याऽपि स्मरणस्य स्वविषये योग्यत्वोपपत्तेः ।
 प्रत्ययान्तरसाकल्यलक्षणस्य च दृश्यत्वस्य विषयकारणकगव प्रत्य-
 यउपपत्तेः । तदभावे चाऽनुमानादिनिवृत्तेरनुमेयाद्यभावसाधनत्वात् ।
 न ह्यनुमानादौकविषयाणां प्रमेयाणां क्व चिदभावस्तद्व्यवहारो वा
 विषयाऽतिरिक्तप्रत्ययान्तरसाकल्ये सम्भवति । तस्मिन् सति तद्वि-
 रोधिभावप्रत्ययव्यवहारोपपत्तेः । न च विषयकारणे ऽपि प्रत्ययान्तर-
 साकल्यसम्भवः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैवाऽसत्यर्थे ऽनुपपत्तेः । तस्मा-
 त्संस्काराऽभावे ऽपि स्मरणाऽर्हत्वमुपपन्नम् । न चोपलम्भाऽनुप-
 लम्भयोर्विरोधो, ऽसमसमयवृत्तिभावाऽभावसाधनतया भिन्नविषय-
 त्वात् ।

१ तदुपलम्भवानेव मैत्रः २ पु. पा. । ३ ग्रहणार्थयोग्यग्रहणं ३ पु. पा. ।

३ अभावसाधनं ३ पु. पा. ।

स्यादेतत् । संतामात्रेणाभावसाधने त्वनुपलम्भस्य दृश्यत्व-
मप्यस्य तथेति तज्ज्ञानसिद्ध्यर्थं सूक्ष्मकीटकण्टकादिजिज्ञासा न
स्यात् । मैवम् । दृश्यत्वसिद्ध्यर्थं हि सा । अजिज्ञासितस्य तत्त्वा-
ऽनुपपत्तेः । न तु दृश्यत्वज्ञानार्थम् । भवतु वा दृश्यत्वज्ञानं हेतु-
र्भूतलज्ञानवत्, किमायातमनुपलम्भस्य ? न ह्यालोको ज्ञायमानः
कारणमिति चक्षुषा ऽपि तथा भवितव्यम् । न च धूमे ऽवगतो
ऽनुमानज्ञानकारणमिति मनो ऽपि तत्कारणं ज्ञातव्यम् । तस्मात्स-
न्तया ऽनुपलम्भे ऽभावज्ञानकारणमिति नाऽनवस्था । नाऽपि प्रमेया-
ऽभावाऽतिरिक्तकैवल्यऽङ्गीकारः । चत्वरतलोपलम्भस्य चैवाऽनुपलम्भे
सति तत्कारणत्वात् । तदयमभावव्यवहारो वस्तुसद्भावग्रहणतत्-
प्रतियोगितत्स्मरण'तद्बुभुत्साऽतिरिक्तनिमित्तजन्मा । यथा सत्स्वपि
तन्तुषु कदा चित्पटः प्रादुर्भवंस्तदतिरिक्ततत्संयोगभेदजन्मेति ।
दृश्ये प्रतियोगिनि स्मर्यमाणे वस्तुसद्भावग्रहणे सत्यभावव्यवहारो
ऽवश्यम्भावीति हेतुरसिद्ध इति चेन्न । गृह्यमाणे ऽपि प्रतियोगि-
न्यस्मर्यमाणे किमसीदिति प्रश्नाऽनन्तरं प्राक्तनतदभावव्यवहारप्र-
वृत्तेः । भवतु तर्हि बुभुत्सिते प्रतियोगिनि बोधाहं वस्तुसद्भावज्ञान-
मभावव्यवहारसाधनम् । अस्ति च गृह्यमाणे चैव किमसीदिति
प्रश्नसमनन्तरं तच्च तदीयप्राचीनसद्भावसुस्मृषा । तदेतस्यां सत्यां
प्राक्कालवर्तितचत्वरतलस्मृतिरेवाऽवश्यं तदभावव्यवहारप्रवृत्तिनिमित्त-
मित्यसिद्धता हेतोः । न । एतस्यामप्यवश्यम्भावनियमाऽभावात् ।
प्रतीतिस्मरणाऽनुभवयोः सतोरपि नितान्तवद्भूततया सुस्मृषाऽनुबुभू-
षयोरविरामात्^२ । तथा च प्रतियोगिने ऽनुभवे स्मरणे च तच्च तच्च
तदभावव्यवहारप्रसक्तेः । असंस्मरणे ऽननुभवे चेति विशेषणान्न

तस्मान्नाऽन्यप्रमितिनिबन्धने नाप्यप्रमितिनिबन्धने
अनभिमतमभिमतं नास्ति, अभिमतं नास्तीति प्रवृत्तिनि-
वृत्ती, अपि त्वभावाऽधिगमनिबन्धने । नास्तिज्ञानस्य को
विषयो निरूपितः ? ननूक्तं, किमपराहं भवतो विषयाऽभा-
दोष इति चेत् ? अङ्गीकृतं तर्हि तदतिरिक्तं निमित्तमभावः ।
तथाप्युपलम्भाऽभावरूपत्वादस्य न प्रमेयाऽभावसिद्धिरिति चेत् ।
अत्रोत्तरमनन्तरमेव वक्ष्यति स्वयमेवाऽऽचार्यः ।

नन्वभावो नाम विग्रहवान्न कश्चिदनुभूयतइत्युक्तं, तत्किम-
यमभावव्यवहारो नास्ति, नास्तिनिमित्तो वा ? न तावन्नान्तिनिमित्तः ।
कादाचित्कत्वाऽनुपपत्तेः । न च निर्मितान्तरमस्याऽस्तीत्युक्तम् । न
च नास्ति, भावव्यवहारस्याऽपि अपहूवप्रसङ्गादित्युक्तम् । निःस्वभा-
वस्य कथमनुभूयमानते ? ति चेन्न । सङ्घावृत्तिरूपस्य तस्य प्रतीय-
मानत्वान्स्वतोऽवान्तरविशेषाऽनुपलब्धेः । निःस्वभावतेति चेत् ? न ।
ज्ञानशक्त्यादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । तेषामपि हि न स्वतो भेदो
निरूप्यते । ज्ञेयशक्त्यभेदाऽध्वानं तद्भेदनिरूपणमिति चेत् ? न । इहापि
प्रतियोगिभेदेन तद्भेदनिरूपणादिति सर्वमवदातम् ।

प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्नाऽन्यप्रमितिनिबन्धने नाऽप्यप्रमि-
तिनिबन्धने ऽनभिमतं नास्ति, अभिमतं नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्ती,
अपि तु पारिशेष्यादभावाऽवगमनिबन्धने । न केवलं व्यवहाराऽन्य-
थानुपपत्तेरभावसिद्धिः, अपि तु घटो ऽस्तीति ज्ञानव्रतदभावज्ञान-
मप्यवगम्यते । न च ज्ञानं निरालम्बनमिति निवेदयिष्यते । तदस्या
ऽऽलम्बनं नाऽभावादन्यदस्तीत्याशयवान् पृच्छति—नास्तिज्ञानस्य को
विषयो निरूपितः ? अपर आह—ननूक्तं, नेदमिह प्रतीयतइत्यर्थः ।

तच्च न तावददृश्ये ? प्रतियोगिनि वस्तुसद्भावज्ञानं, प्रतियो-

वेन ? यत्तमतिलङ्घ्य प्रमाणाऽभावो विषय इत्युच्यते ।
ज्ञेयाऽभावो न प्रमेयः । भवतु यद्यस्ति तद्विशेषो हेतुः ।
ज्ञानाऽभावे ज्ञानभ्रमो व्यवहाराऽभावे व्यवहारभ्रमः ।
आलोकाऽदर्शने ऽन्धकारभ्रमवत् ।

गिनेऽप्यप्रमितिः सम्भवतीत्युक्तम् । अतस्तद्व्यतिरिक्ताऽनुपलम्भा-
ऽभावो वक्तव्यः । तथा च किमपराद्धमवभवतो विषयाऽभावेन ? यत्
प्रमीयमाणमतिलङ्घ्य प्रमाणाऽभावो विषय उच्यते ।

शङ्कते-प्रातिस्विकभेदाऽनुपलब्धेर्ज्ञेयाऽभावो न प्रमेयः ।
निराचष्टे-भवतु यद्यस्ति ज्ञानज्ञेयाऽभावयोर्विशेषः । न हि ज्ञानाऽभावो
प्याजानतो भेदवान् । तद्वेदस्याऽपि प्रतियोगिभेदाऽधीननिरूपण-
त्वात् । तथा च चैवो नास्तीति प्रतीतिस्तदभावाऽवभासलक्षणकार्य-
समधिगमनीया, न कुकविकृतिरिव क्लेशेन कथं चित्रमाणाऽभाववि-
षयतया व्यख्यातुमुचिता । अथापि वैयात्यात् उच्यते, न च
तत्त्वतो नास्तीति बुद्धिव्यवहारौ स्तः, किन्तु चैवदर्शनाऽभावे चैवो
नास्तीति ज्ञानं भ्रमः, चैवचितव्यवहाराऽभावे च तदभावे व्यवहा-
रभ्रमः ।

अथैव निदर्शनमाह-आलोकाऽदर्शने ऽन्धकारभ्रमवत् । न
किलाऽन्धकारो नः तत्त्वतो ऽस्ति, तत्प्रत्ययो वा । तथा हि तद्
द्रव्यादीनामन्यतममेव भवेत् । तैरेव विश्वस्य सङ्ग्रहात् । तच्च
द्रव्यत्वे तमः पृथिव्यादीनामन्यतममन्यद्वा ? न तावदन्यतमम् । क्षि-
तिसलिलात्मसु चतुर्दशगुणेषु, नेजसि चैकादशगुणो, मातरिश्वनि च
नवगुणो, मनसि चाष्टगुणो, नभसि च षड्गुणो, टिक्कालयोश्च पञ्चगुण-
योरविनाशिनोरनन्तर्भावात् । अन्तर्भावे वा तावद्गुणत्वप्रसङ्गान्नित्य-
त्वापत्तेश्च । नाऽपि द्रव्यान्तरं, निर्गुणस्य तत्त्वाऽनुपपत्तेः । नीलोत्पल-

न । सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रसङ्गात् । अप्रमिते च भ्रमा-
ऽयोगात्सुषुप्त्यादिवत् ।

पलाशश्यामलमुपलभ्यमानं महच्च तमो न निर्गुणम् । अतो द्रव्या-
न्तरमिति चेत् ? न । कृष्णरूपस्य गन्धाद्येकार्थसमवायिनस्तद्व्याप्तस्य
तदभावे ऽभावात् । तथा च निखिलगुणविरहिणो न द्रव्यत्वम् ।
गुणकर्मसामान्यभावे ऽप्यनाश्रयस्य न सम्भवति । न च पृथिव्या-
दिद्रव्यमस्याश्रयः । तदाश्रयत्वे तदुक्तानां तत्सहचरितानामुपलब्धि-
प्रसङ्गात् । न चास्य तमस उपलब्धिरुपपद्यते । उपलम्भकाऽभा-
वात्^१ । न चेन्द्रियाणामेतमो लोचनं गोचरयति । तदभावे तद-
नुपलब्धिप्रसङ्गात् । अस्ति च निमीलितलोचनस्याऽपि तमः
पश्यामोऽन्यभिमानः । घ्राणादीनां गोचरस्तम इति स्थग्यः ।
मनो ऽपि चाऽऽन्तरगोचरनियतं बहिरसतीन्द्रियलिङ्गादौ दर्शयिष्ये ।
न च कारणाऽभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हति । तस्याऽऽकस्मिकत्वेन कदा-
चित्कत्वाऽनुपपत्तेः । तस्मान्न तमो नाम किञ्चिदस्ति वस्तु । नापि
तज्ज्ञानम् । अथ च तमस्तमालनीलमुपलभामह इत्यभिमानो लौकि-
कानामालोकाऽदर्शने । सो ऽयं विप्रवः । एवमभवदर्शने तद्व्यवहारश्च
विप्रवण्वेति भावः ।

तदेतन्निराकरोति-न । सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रसङ्गात् । यदि हि
ज्ञानव्यवहारयोर्भावे तद्विभ्रमः, सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि तथा प्रसङ्गः ।
न हि तदा ज्ञानं, नाऽपि व्यवहारः । समस्तविज्ञानोपसंहृतिलक्ष-
णात्वात्सुषुप्त्याद्यवस्थायाः । हेत्वन्तरमाह-अप्रमिते च भ्रान्त्य-
योगात् सुषुप्तादिवत् । प्रमितस्य हि भावस्य प्रमितएव भावे
समारोपभ्रान्तिर्न पुनरसतो नापि ज्ञानाऽऽकारस्य, नाप्यग्रह इत्युप-
पादितं विभ्रमविवेके । अत्रापि सूचयिष्यति । न च ज्ञानव्यवहारा-

तमोदर्शनं तु भूच्छायादर्शनम् ।

भावौ क्व चिदुपलब्धपूर्वौ । तदुपलम्भे वा कृतमत्र भ्रमोपन्यासेन । तस्मादप्रमिते भ्रान्त्यनुपपत्तेरयुक्तमेतदित्यर्थः ।

दृष्टान्तस्तु साध्यविकल इत्याह-अत एव तमोदर्शनं तु भूच्छायादर्शनम् । अयमत्राऽभिसन्धिः । प्रमीयते तावत्तमस्तमालमालाश्यामम् । न चाऽप्रमितावेव प्रमितिबिभ्रमसम्भवः । न चास्य बाधकमस्ति प्रमाणम् । न च तदभावे प्रमीयमाणमपह्नवमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । न च तमसि प्रमाणोऽनुपलब्धेः प्रमा प्रथमानाप्यपह्नोतुमुचिता । रूपाद्युपलब्धेरपि तत्प्रसङ्गात् । न हि तत्प्रमाणमिन्द्रियाद्युपलभ्यते । रूपाद्युपलब्धिलिङ्गकमनुमानस्योपलब्धिरिति चेत् ? न । इहापि समानत्वात् । ननु चक्षुरादिगोचरत्वमस्येत्युक्तम् । तर्हि वरमस्तु तमसि समस्तजनसाक्षात्काराऽऽस्पदे प्रमितिकार्यदर्शनात् प्रमाणान्तरमनुपलब्धपूर्वमपि, न पुनस्तस्याऽन्यतोऽनुपलम्भात् स्पष्टदृष्टकार्यविपर्ययो युज्यते । अस्तु वा चक्षुरेवाऽस्य कारणम् । न च निमीलिताक्षस्य पटलवतो वा तन्नास्ति, अपि तु पिहितम् । कथं तर्हि पिहितं ? घटादाविव बाह्ये तमसि प्रवर्ततेति चेत् ? मा प्रवर्तते । किन्नश्छिन्नम् ? परिच्छेत्स्यति हि तच्छायां पद्मणोः पटलस्य वाऽत्यासन्नामपि पिधातृणी पटलपद्मणी पिदधतीं तामेवेक्षते चक्षुः, न तु पटलपद्मणी । आलोकाप्यायितं तत्पृथिव्यादियहे प्रभवति, न तु तच्छायायां तद्विरोधिन्यां, केवलस्यैव तत्र सामर्थ्यात् । कार्यदर्शनोन्नेयत्वात्तस्य सूक्ष्ममपि चेषीकतूलादि चक्षुराच्छादकमासन्नमनुभूयमानमतिमहदनवधि चकास्ति तथेयमपि । न चाऽन्धानामितरगाच्चावयववद् गोलकाधिष्ठाने तत्कार्योपलम्भसम्भवः । तद्भावे वा वरमुपलम्भकान्तरकल्पनेत्युक्तम् ।

कतमत्युनर्द्रव्यादीनां तमः ? ननु द्रव्यमेव, कालिभूगुणशालित्वात् स्पन्दवत्त्वाच्च । तथा हि । कालिमेवाऽस्य रूपमुपलभ्यते । अप्रेजसोरिव श्वेतिमा । एवं सङ्ख्या ऽप्येकत्वादिका परिमाणं, तच्चतुर्विधम् । पृथिव्याद्यणूनामिव तमोऽणूनामप्यनुमानात् । पृथक्क्षययोगविभागपरत्वाऽपरत्वसंस्काराश्च पञ्चविधमपि कर्माऽध्यवसीक्षते । यथाहाऽवभवान्वार्तिककारः ।

न नु नाऽभावमात्रस्य तमस्त्वं वृद्धसमतम् ।

च्छायायाः कारणमित्येवं पुराणे भूगुणश्रुतेः ॥

भूगुणस्य कारणस्य च्छायायां द्रव्यान्तरश्रुतेरित्यर्थः ।

दूराऽऽसन्नप्रदीपादिदेहचेष्टाऽनुषारिणी ।

आसन्नदूरदीपादिमहदल्पचलाऽचला ।

देहानुवर्तिनी च्छाया न वस्तुत्वादिना भवेत् ॥ इति ।

न च पृथिव्यादीनामन्यतमम् । न तावत्कृष्णरूपस्य तमसस्तोयादिभावसम्भवः । तोयतेजसोः सितत्वादेवं पवनादीनां चाऽरूपत्वात् । न च परोपधानात् कालिन्दीसलिलस्येव तमसः कालिमेति साम्प्रतम् । अनुपहितस्य कदा चिदपि स्वाभाविकरूपान्तरशालिनो ऽनुपलब्धेः, त्वेषमुद्धृतस्येव कालिन्दीवारिणः स्वभावस्वच्छधवलस्य ।

नापि पार्थिवं तमः । तद्गुणानां गन्धादीनामभावात् । ननु तथैव गन्धादिव्याप्तं कृष्णमपि रूपं तन्निवृत्तावसदित्युक्तम् । तत्किं पवने ऽनुष्णाशीतस्पर्शो ऽसन्नेव ? गन्धादिव्याप्तस्य तस्य पृथिव्यामुपलब्धेः । पवने च तेषामभावात् । पाकजस्य स्पर्शस्य गन्धादिव्याप्तत्वम् । अयं त्वपाकजः स्पर्शो वायवीय इति चेन्न । इहापि साम्यात् । न हि तमसो ऽपि कालिमा पाकजः । प्रत्यक्षं चोभयत्राऽपि समा-

नम् । तमः परमाणवश्च पार्थिवादिपरमाणव इव ह्यणुकादिक्रमेण महान्तं तमोऽवयविनं पार्थिवमिवारम्भन्ते । तच्च रूपविशेषे सत्यनेकद्रव्यत्वान्महत्वाद्वा चाक्षुषमिति न तदुत्पत्त्यनवकृप्तिः । न च तस्य दिवाऽऽरम्भसम्भवः शाश्वतिकविरोधे सति तेजसि । न जातु स्पर्शवद्वेगवन्मुद्रादिघाते परिपन्थिनि कुम्भारम्भाय भवन्ति मृदवयवाः बिभ्रति वा कुम्भमारब्धमिति । अत एव हि दिवापि निरस्ततेजसि गिरिगुहायामारम्भन्ते एव ।

स्यादेतत् । न तामसाः परमाणवो ऽवयविनमारम्भन्ते । स्पर्शविरहादात्ममनोव्योम^१वत् । न चाऽऽरम्भे रूपवत्त्वं प्रयोजकम् । अरूपाणामपि एव न परमाणूनां स्पर्शवद्द्रव्यारम्भदर्शनादस्पर्शानां चाऽऽत्ममनसां तदभावात् । तत्किमत्र भवतां तमः परमाणवः सन्ति न वा ? सन्ति चेत्कथन्तदवयविनामभावः ? तद्वावलक्षणत्वात् परमाणुभावस्य । असत्त्वे वा तमः परमाणूनां कथं न हेतोरश्रयासिद्धिः ? हेतोरस्पर्शस्याऽसद्रूपत्वादसदाश्रयत्वमदोष इति चेन्न । तुच्छस्याऽहेतुत्वात्कल्पनारोपिततद्भावस्य च वस्तुनो ऽसाधकत्वात्^२ । न जातु समारोपितधूमभावा मिहिका^३ कृशानुसाधनं भवति । प्रामाणिकस्य त्वभावस्य भावाऽधिकरणमन्तरेणाऽयोगात् । तमः परमाणुष्वसत्स्वाश्रयाऽसिद्धतया भवत्यसिद्धिः, न तु स्वतो ऽप्रसिद्धस्य सत्यामपि परप्रसिद्धौ साधनाङ्गत्वं, स्वयमप्रतीतस्य परप्रत्यायनाऽनर्हत्वात् । यथोक्तम् ।

यो ऽपि तावत्परऽसिद्धः स्वयंसिद्धो ऽभिधीयते ।

भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतो ऽसिद्धे तु का क्रियेति ॥

१ आत्ममनःस्तोम १ पु. पा. । २ वस्तुतत्त्वाऽसाधकत्वात् २ पु. पा. ।

३ धूममिहिकी ३ पु. पा. ।

अपि चाऽस्पर्शस्य द्रव्याऽनारम्भकत्वेन न स्वाभाविकः संबन्धो
मनसः शक्यो निश्चेतुं, दैर्घ्यस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । धर्माऽधर्म-
निमित्तत्वाद्विश्वकार्यनिर्माणस्य । साक्षात्पारम्पर्येण च सर्वं कार्यजातं
भोगसाधनं सत्तन्निर्माणं स्यात् । न च मनोऽवयविनः शरीरतया
विषयतया वा भोगसाधनता सम्भवति । इन्द्रियाऽनधिष्ठानतया
देहभावाऽभावात् । अपार्थिवस्य च तद्भावाऽनभ्युपगमात् । विषयभा-
वस्त्वननुभूयमानतया ऽनुपपन्नः । इन्द्रियभावस्त्वणुत एव मन्सः ।
तमसस्तु रूपवतो विषयभावेन भवति भोगसाधनत्वमिति न वैय-
र्थ्यम् । परममहतां पुनरसमवायिकारणसंयोगविरहादधिकपरिमाण-
कार्यद्रव्याऽनुपपत्तेश्च कारणसमानन्यूनपरिमाणकार्याऽदर्शनाच्चाऽधि-
क्याऽयोगाच्च परममहत्वव्याघाताच्च न स्वसमवायिद्रव्यारम्भकत्व-
मिति सो ऽयमुपाधिः । न चौपाधिकः सम्बन्धो ऽनुमानाङ्गम् । मा भू-
दुपाध्यायदर्शनादसकृदवगतसहभावस्याऽनुमानं शिष्यस्य । न चाऽन-
न्यथासिद्धे नीलाऽन्यकाराऽनुभवे परिपन्थिनि स्फुरति प्रत्यक्षे बाधित-
विषयमनुमानमुदेतुमुत्सहते । मा भूदनुष्णात्वं तेजसो द्रव्यत्वात्पृ-
थिव्यादिवदित्यनुमानं, द्रव्यान्तरस्य च द्रव्यान्तराश्रयत्वं दृष्टम् ।
तद्यथा आकरजस्य तेजसः सुवर्णादेः पार्थिवद्रव्योपष्टम्भो, ऽन्यथा-
पतनादि न भवेद् गुरुत्वाऽभावात् । यथा चाऽभिजातमहानीला-
दिमणिसमाश्रयं तेजः न च तद्वदेतद् भ्रमणतस्तेज इति साम्प्र-
तम् । तेजसस्तदाश्रयस्याऽन्ततः खद्योतादिगतस्यापि कया चिन्मा-
त्रया रूपप्रकाशनव्याप्तत्वात्तमसश्च तद्वैपरीत्यात् । तस्मात्तमो द्रव्या-
न्तरमपि पृथिव्यादनुविधास्यति, तेजसश्च विनश्यति । तदपगमे
च पृथिव्यादिभ्यः पुनः प्रभविष्यति चतुष्कादपवरकप्रविष्टस्य कतिप-

आलोकाऽभावदर्शनं चे यसमानम् ।

याऽलोकाऽवयवसम्भेदविरने ऽपि तमसि सान्द्रताऽवगमे। भ्रमः ।
इन्द्रियोपहतेः कालपरिवासवशात् । उपहतिविगमे तु यथावत्पश्य-
त्यपवरकवर्तनः पदार्थान्, अन्यां च तत्र छायां । सा च सान्द्रा
पिधते पदार्थान्, न तेजसा विरलीकृता । न चाऽलोकाभावमात्रं
तम इति साम्प्रतम्, तस्य नीलत्वाऽनुपपत्तेरस्मृताऽनवलोकिता-
ऽलोकस्य च तमः प्रत्ययाऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च परिस्पन्दादय-
स्तद्वर्तनो ऽवगम्यमानाः कथं चित् क्लेशेन न व्याख्यामर्हन्ति ।
तस्मात्प्रत्यक्षसिद्धमसति बाधके द्रव्यान्तरमेकादशं तमो नवगुण^१
चेति सिद्धम् ।

नादृष्टो दर्शनं छाया न ऽवाभावो ऽस्मृतौ गतेः ।

रूपादुपायसद्भावाद् द्रव्यं द्रव्यान्तराऽनुगम् ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

अलं वा नैयायिकैर्विवादेन । आलोकाऽभाव एव तमः । तथा
ऽपि सिद्धुत्येव नः समीहितमित्याह-आलोकाऽभावदर्शनं चेति ।
तस्मादसमानं दार्ष्टान्तिकेनेति । तद्यदि प्रमाणग्राह्यता प्रमाणसंब-
न्धो, यदि वा तदर्हता, उभयपक्षसावभावे सदा ऽस्तीति तस्यापि
सत्त्वप्रसङ्गः । अथ स्वरूपवर्तमानता^२, न सा ऽभावे ऽस्ति । न ।
अतुच्छत्वोपपादनात् । न चैवमपि प्रतिभावं^३ भेदवती सत्सदिति
बुद्धिव्यपदेशयोरभिन्ना र्थावगाहिनोर्गोचरे भवितुमर्हति । अभेदे वा
ऽभिधानान्तरेण सामान्यमेव तत् । पूर्वाऽभिमर्शमन्तरेण सामान्यमप्रा-
माणकमिति चेत् ? न । विकल्पाऽसहत्वात् । कः खल्वयं पूर्वाऽभिमर्शो
ऽभिमत आयुष्मतः, यावदुपलब्धरूपपरामर्शः, आहो स्वित् कतिपया-

१ अथगुणं २ पु. पा. ।

२ वर्तमानार्हता १ पु. पा. ।

३ प्रतिव्यक्ति २ पु. पा. ।

अस्तु वा प्रमाणग्रह्यता, वर्तमानता तु सत्त्वमुच्यते ।

नामपि रूपाणाम्? तत्र प्रथमस्य न क्व चिदपि सम्भवः । न खलूपल-
ब्धचरशिलाभ्रकस्यापि वर्षासु शरीरं पुनः पश्यतस्तादृशः पूर्वाऽवम-
शौऽस्ति । तस्याऽपि तदभावादन्यत्वप्रसङ्गः । कतिपयपरमशौऽ-
ऽचापि समानः । अस्ति खलु कतिपयानां रूपाणामनुगमस्तरणुक-
रेणोर्विविधभेदसमवायेऽपि वा द्रव्यत्वादिना । तस्माद्यथा स-
द्बुद्धिव्यपदेशयोरनन्ययासिद्धेर्गुणवन्त्वस्य च प्रतिगुणवद्भेदेन तदुपपा-
दनाऽसामर्थ्यात् एवं द्रव्यगुणकर्मसामान्यानामपि अत्यन्तभिन्नाना-
मपि सदित्यभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामनुम्यूतमस्ति तत्सत्त्वम् । यस्य
च चैकान्याऽसम्बन्धादन्यन्ताऽसन्तः शशविषाणादयो, यस्य चाऽयोग-
व्यवच्छेदादन्यन्तसन्तः परमाणवाकाशादयो, यस्य चात्यन्ताऽयोग-
व्यवच्छेदात्कदाचिदेव सन्तः पटादयो, यस्य च सम्बन्धाद् द्रव्य-
गुणकर्मसामान्यानि स्वाऽभावव्यवच्छेदेन स्वाऽनुभवाद्भासन्ते, सामा-
न्यरूपभूयस्त्वाऽल्पीयस्त्वनिवन्धनश्च तत्र वैलक्षण्याऽवगतिभेदः ।
यथाऽऽह वार्यः ।

सामान्यरूपभूयस्त्वे तस्मान्त्वम् प्रकाशते ।

विलक्षणत्वमल्पत्वे चकास्ति तदनुद्भवात् ॥ इति ।

तदेतद् ब्रह्मसिद्धौ कृतश्रमाणां सुगममिति नेह प्रपञ्चितम् ।

अभ्युपेत्योच्यते । अस्तु वा प्रमाणाग्रह्यता सत्त्वं, तथाऽपि
वर्तमानता तु सा । कस्मात्? अतीताऽनागतयोः प्रमाणाग्रह्ययोर-
प्यसत्प्रतीतिव्यवहारास्पदत्वात् । वर्तमानतैव हि सत्त्वमुच्यते । तथा
च वस्तुतः कालानवच्छिन्नो नियोगः प्रमाणाग्रह्योऽप्यसन्नेव सत्त्वान्न
मानान्तराऽगोचर इति सिद्धम् ।

अर्थाऽभावो नियोगस्य शाब्द्यां भूताद्यपाकृतौ ।

अनन्यगोचरत्वं न प्रमाणान्तरजन्मनि ॥

अशाब्दश्चेन्नियोगो नाभून्नास्ति न भविष्यतीति बोधयति न नियुक्तो न नियुज्यते न नियोक्ष्यते वा स्वर्गकाम इति वाक्यार्थः स्यादिति सुनिरूपितो ऽधिकारः । अथ न शाब्दो भूतादिप्रतिषेधः किं तु तस्यैदासीन्यान्मानान्तरतस्तथा ऽवसायः । न तर्ह्यनन्यगोचरः । मानान्तरेण तथात्वस्याऽवसायात् शब्दप्रमितस्य विशेषस्ततः । प्रत्यक्षस्येव गिरेरग्निमत्ता ऽनुमानात् । न । विशिष्टाऽपरिच्छेदे विशेषण-

अपि च—

अर्थाभावो नियोगस्य शाब्द्यां भूताद्यपाकृतौ ।

अनन्यगोचरत्वं न प्रमाणान्तरजन्मनि ॥

अपि चास्य वैकल्याऽनवच्छेदः शब्देन वा प्रतिपाद्यते, मानान्तरेण वा ? यदि शब्देनाऽन्यन्ताऽसत्त्वम् । मानान्तरेण तु वैकल्यव्यवच्छेदे मानान्तरगोचरत्वप्रपञ्चाद्विवक्षितार्थमवनमिन्याह—अशाब्दश्चेन्नियोगो नाभून्नास्ति न भविष्यतीति बोधयति तथा सति न नियुक्तो न नियुज्यते न नियोक्ष्यते स्वर्गकाम इति वाक्यार्थः स्यादिति सुनिरूपितो ऽधिकारः । अथ न शाब्दो भूतादिप्रतिषेधः, तस्य शब्दस्य तेषु भूतादिषु निषेध्येष्वैदासीन्यात्, किन्तु मानान्तरतस्तथा ऽवसायः, वैकल्यव्यवच्छेदेनाऽवसायः । न तर्ह्यनन्यगोचरः । कुतः ? मानान्तरेण तथात्वस्य वैकल्यावच्छेदस्याऽवसायात् ।

शङ्कते—शब्दप्रमितस्य नियोगस्य विशेषस्त्वैकल्यविवेकस्ततो मानान्तरात् । न पुनर्मानान्तरं नियोगे प्रवर्तत इति । अत्रैव निदर्शनमाह—प्रत्यक्षस्येव गिरेरग्निमत्ताविशेषो ऽनुमानात्, न तु तदग्नि-

स्याऽविषयत्वात् । अपि च अन्यतोपि तथात्वाऽधिगमे
ऽनियोग एव स्वर्गकामः । तस्यापि प्रमाणत्वात् । अतस्त्वे
वा भूतादिविवेकाऽभिधानं प्रलापः । ननूपाधयो भूतादयः,
न चोपाधिनिवृत्तावुपाधिमतो निवृत्तिरप्रतीतिर्वा । भवत्व-
न्योपाधिष्वेवमिह त्वेतल्लक्षणमेवाऽत्यन्ताऽसत्त्वम् । नित्या-

मनगोचरं गिरिमपि गोचायितुमर्हति । निराकरोति—न । विशिष्टा-
ऽपरिच्छेदे विशेषस्याऽविषयत्वात् । न ह्यस्ति सम्भवो यद्विशिष्टं
पर्वतादि न परिच्छिद्यते, तद्विशेषश्चाऽग्निमत्त्वं गम्यतइति । न
चाऽप्रत्यक्षीकृतपर्वतस्तद्विशेषमनुमातुमर्हतीति साम्प्रतम् । अनुमान-
समये प्रत्यक्षज्ञानस्याऽतीतत्वेन गिरिपरिच्छेदात्स्मृत्यनुपपत्तेश्च ।
तदा युगपद् ज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरन्तःकरणस्य प्रत्ययपर्याये साम-
र्थ्यात् । अन्यथा समानगोचरबुद्धिधाराऽनुपपत्तेः । सकृदेव याव-
त्कृतव्यकरणात् । समर्थस्य क्षेपाऽयोगात् । प्रत्यक्षाऽनुमानयोश्च
धर्मधर्मरूपमात्रगोचरतया सहस्यतावपि विशिष्टत्वा^१ऽनवभा-
सनात् । अपि चास्याऽन्यतो ऽपि तथात्वाऽधिगमे ऽनियोग एव
स्वर्गकामः । तस्याऽपि प्रमाणत्वात् । कानचयविरहान् । तत्त्वे वा^२
भूतादिविवेकाऽभिधानमप्रामाणिकं प्रलापः । चोदयति—ननूपाधयो
विशेषणानि वस्तुनो भूतादयः कर्णस्येव कुण्डलादयः । न पुनः
स्वभावः । ततः किं ? मिथ्यत आह—न चोपाधिनिवृत्तौ सत्यामुपाधि-
मतो ऽपि निवृत्तिरप्रतीतिर्वा । न खलु कुण्डलनिवृत्तौ कर्णो निवर्त-
ते, न प्रतीयते वा । परिहरति—भवत्वन्योपाधिषु कुण्डलादिष्वे-
वम्, इह त्वेतल्लक्षणं चैकाल्यविवेकनक्षणमे ऽत्यन्ताऽसत्त्वम् । न खलु

ऽनित्यत्वोपाधिनिवृत्तौ च नोपाधिमतसम्भवः । प्रत्यक्षं
त्वापातजन्मकाले भेदोपाधिविविक्तरूपमात्रग्राहीति न
ततो विषयभेदः । अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं
तत् । सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । वस्तुतो वर्तमानादि-
विवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो न विषयभेदात्प्र-
माणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य । सैषोभयतस्पाशा ।

ननु प्रतीयते यजेतेति कार्यो ऽर्थो, न स भविष्यन्मा-
नाऽभावात् एकान्ताऽनवधारणात् । कार्य्यत्वादेव नेतर-
कालाऽनुपाती । न च नास्ति । प्रतीतेः । उक्तोत्तरमेतत् ।

शशविषाणादीनामत्यन्ताऽसत्त्वमन्यत् । अतस्त्वैकाल्यविवेकात् । न
केवलमयमन्येपि सन्ति ते उपाधयो ये निवर्तमाना वस्तुसत्तां निवर्तय-
न्तीत्याह नित्याऽनित्यत्वोपाधिनिवृत्तौ नोपाधिमतसम्भवः । अपि
च शब्दतस्त्वैकाल्याऽनवमर्शे प्रत्यक्षं त्वापातजन्मविशेषणविशेष्यभावा-
ऽनवमर्शात् कालभेदोपाधिविविक्तरूपमात्रग्राहीति न ततः प्रत्य-
क्षाद्विषयभेदः शब्दस्य ज्ञानस्य भवेत् ।

शङ्कते- अवर्तमानस्याऽरूपत्वाद्वर्तमानविषयं तत् । निरा-
चष्टे-सत्यं वस्तुतो न प्रमितितः । उक्तमर्थं सङ्क्षिपति-तच्च
नियोगे वस्तुतो वर्तमानादिविवेके निरात्मकत्वमत्यन्ताऽप्रमितितो
न विषयभेदात् प्रमाणान्तराऽनपेक्षत्वं शब्दस्य, सैषोभयतस्पाशा
रज्जुः ।

चोदयति-ननु प्रतीयते यजेतेति कार्यो ऽर्थो न स भविष्यन्,
भविष्यत्यर्थे प्रमाणाऽभावादेकान्ताऽनवधारणात्त्वाऽनिश्चयात् ।
मा भूद्विष्यन्, वर्तमानो ऽर्तातो वा स्यादित्यत आह-कार्य-
त्वादेव नेतरकालाऽनुपाती । गगनकुसुमायमानस्तर्हीत्यत आह-

सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदः, प्रमितितश्चेन्न विषयभेद इति नैरात्म्यम् । कथं तर्हि प्रतीतिः ? अत एव प्रतिभामात्रं विकल्पमात्रं वा शाब्दज्ञानमिति विपश्चितः । प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराऽङ्गमिति ।

न च नास्ति । कुतः ? प्रतीतिः । न ह्येकान्ताऽसतः प्रतीतिविषयभावः सम्भवतीति । परिहरति-उक्तोत्तरमेतत् । उक्तप्रायमस्योत्तरम् । तदुद्देश्यमिति-सात्मकत्वे न वस्तुतः कालभेदविवेकः प्रमितितश्चेन्न विषयभेदः, प्रत्यक्षाद् घटादिशब्दाच्चेति । तस्मान्मानान्तरागोचरत्वमिच्छते । नियोगस्य चेकाल्यसम्भेदविरहमन्तरेण तदनुपपत्तेर्नैरात्म्यमापत्तेत् ।

कथं तर्हि प्रतीतिरित्यन्ताऽसतः ? उत्तरम्-अत एवाऽसद्गोचरत्वादेव प्रतिभामत्र विकल्पमात्रं वा शाब्दं ज्ञानमिति विपश्चितः । असत्प्रतीतिरेव प्रतिभेति वा विकल्प इति वा मतभेदेन व्यपदेशभेदवती । गतदुक्तं भवति, नाऽत्यन्ताऽसत्प्रतीतिरगोचरो ऽपि तु प्रमितेः । नन्वसद्विषय प्रतीतिः कथं व्यवहाराऽङ्गम् ? न खलु खद्योतं दहन इति मन्यमानस्तेन दहति पचति वेति । अत आह-प्रतिभानिबन्धनश्च व्यवहारः । नाऽस्त्ययं नियमो, ऽसदर्थविज्ञानं न व्यवहाराङ्गमिति । संशयविपर्ययो हि तथा । ताभ्यां व्यवहाराऽनुपलब्धेः । प्रतिभा पुनर्व्यवहारहेतुः । तद्भावाभावाऽनुविधानाद् द्रव्यव्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । यद्येवं न तर्हि व्यवहारसाधनत्वं प्रमाणानां, प्रतिभात एव तत्सिद्धेरित्यत आह-प्रतिभाऽनुगृहीतानि च प्रमाणानि व्यवहाराङ्गम् । एतच्चेपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यतीति । इतिः समाप्तौ ।

अपि च -

वेदार्थइत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्य्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत् खलु न भूतं न वर्त्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरो, यथा वर्षमनतिपतितमप्रवृत्तमतिनीलबहलजलदोदयदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । इमां चाऽवस्थां बत वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतो ऽतिव्याख्यया ।

अपि च विषयः कार्य्यो न नियोगः । कार्य्यश्च वेदप्रमेयः

अपि च -

वेदार्थइत्यमाशङ्का नियोगस्य न कार्य्यता ।

नियुक्तस्य प्रवृत्तिश्च न नियोगैकबन्धना ॥

यत्खलु न भूतं न वर्त्तमानं भावि न वेत्यनवधारितैकान्तं तदाशङ्काज्ञानगोचरः । तद्यथा वर्षमनतिपतितमभूतमप्रवर्तमानमतिनीलबहलजलदोदयादुहुलदर्शनसामर्थ्येन प्रत्ययपथमनुपतद्व्यभिचारदर्शनादनिश्चीयमानैकान्तम् । ततः किं ? मित्याह - इमां चाऽवस्थां वेदार्थः प्रज्ञाशालिभिरुपनीतो ऽतिव्याख्यया । निश्चयफलं हि प्रमाणम् । अयं च^१ स्वार्थे शङ्कामनिश्चयात्मिकां विदधानो ऽप्रमाणं स्यादित्यर्थः ।

तदनेन वेदार्थइत्यमाशङ्केति विवृतम् । नियोगस्य न कार्य्यतेति विवृणोति - अपि च विषयः कार्य्यो न नियोगः । आज्ञादिषु हि नियोगेषु स्वाम्यादिनियोनृकेषु विषयः कार्य्यो ऽवगम्यते नियोज्येन । न चाऽऽज्ञादयो नियोः इत्यर्थः । ततः किं ? मित्याह - कार्य्यश्च वेदप्रमेयो लोकाऽनुसंगत् । ननु द्रव्यादयो ऽपि तत्पदेभ्यो

इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । तस्यैव कालविवेको मानान्तराऽगोचरतया ऽनपेक्षत्वसिद्धये ऽभिधानीयः । ननु नियोगएव कार्यत्वप्रत्ययः । एवं हि व्यपदिशन्ति, आचार्यनियोगः कर्तव्यो राजशासनमनुष्ठेयमिति । नैतत् । नियोज्यस्य नियोक्तृत्वप्रसङ्गात् । नियोगस्य हि कर्ता नियोक्तेति । अपि च । यागे नियोगात्कर्तव्यता तस्य कुतः ? न ह्येष तत्र नियुज्यते ।

ऽवगम्यन्तइति कथं तस्यैव वेदप्रमेयते ? त्यत आह-इतरपदार्थानां तदन्वयित्वात् । कार्यान्वयित्वात् । गतदुक्तं भवति । सर्वमेव पदजातं कार्यपरं, तत्रैव व्युत्पत्तेः, तत्र किञ्चिदभिधायकतया, यथा लिङादि । किञ्चित्तु तदर्थस्वार्थाऽभिधायकतया यथा दध्नेत्यादि । भवत्वैवं, प्रकृते तु किमायात ? मित्यत आह-तथा च तस्यैव कार्यस्यैव वेदार्थस्य कानविवेको मानान्तराऽगोचरतया ऽऽम्नायस्य साऽपेक्षत्वसिद्धये ऽभिधानीयो न तु नियोगस्य, तस्याऽकार्यत्वेन वेदार्थत्वाऽभावात् । न चासौ कालरहितः । तस्य कारकव्यापारविषयतया^१ वैकाल्यपरामर्शसम्भवादिति भावः ।

चेदयति-ननु नियोगे एव कार्यत्वप्रत्ययो लौकिकानाम् । कुतः ? एवं हि व्यपदिशन्ति, आचार्यनियोगः कर्तव्यो, राजशासनमनुष्ठेयमिति । परिहरति-नैतत् । कुतः ? नियोगश्चेन्नियोज्यस्य कार्यः, तथा च सति नियोज्यस्य नियोक्तृत्वप्रसङ्गात् । कस्मात् ? नियोगस्य हि कर्ता नियोक्ता । यथा स्वाम्यादिराज्ञादेः । अपि च यागे विषये नियोगात्कर्तव्यता तस्य नियोगस्य । कुतः कर्तव्यता ? यद्युच्येत, नियोगादिति, तथाह-न ह्येष तत्र नियोगे नियुज्यते । नियोगान्तराऽभावात् । स्वात्मनि च विषयविषयिभावाऽनुपपत्तेः । भेदाऽधिष्ठानत्वान्तस्य ।

स्वरूपेणैव स कार्यः, न तत्राऽन्यापेक्षा विषयवत् । किं तु यजेतेति याजयेदित्यर्थः स्यात् । तथा च स्वर्गकामोऽन्यनियोगमात्रेण कृतशास्त्रार्थः स्यादिति साधु सुसंपादितमत्रभवता । नियोगार्थं च कार्यं स्वर्गयागयोः परस्पराऽसम्बन्धस्तदन्वयात् ।

शङ्कते—स्वरूपेणैव स नियोगः^१ कार्यः । न तत्राऽन्यापेक्षा । योगान्तरापेक्षा विषयवत् यथा हि विषयो विषयिनियोगकर्तव्यतावेपात्कर्तव्यः, यथाह—“यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते तद्विधेय”-मिति तन्त्रे व्यवहार इति, नैवं नियोगस्य कर्तव्यता, स्वभावत एव तस्य तन्वादित्यर्थः । परिहरति—भवतु, किन्तु यजेतेति याजयेदित्यर्थः स्यात् ।

अयमभिसन्धिः । न तावदपूर्वं भावार्थविषयं कार्यतयाऽवगम्यमानं स्वात्मनि नियोज्यं प्रेरयन्नियोगो लिङाद्यर्थ इत्युपपादितमथस्तत् । तथा चाऽऽज्ञादय एवऽऽशिष्यन्ते इति यजेतेति लिङा कार्यं नियोगमभेदधत्ता यागविषयाऽऽज्ञादिरर्थः कर्तव्य इत्युक्तं स्यात् । तस्य चऽगौरुषेये वेदेऽपि सम्भवः । न चाऽऽज्ञादयो विषयाऽनुष्ठानमन्तरेणाऽज्ञापयित्वा कर्तुमशक्याः । न खलु राजा विष्टिं नियुञ्जानः शिबिकावहने वहति स्वयं शिबिकाम् । ततश्च स्वर्गकामो यागनियोगकरणमात्रेण कृतशास्त्रार्थः स्यादिति साधु सुकरं सम्पादितमत्रभवता ।

अतश्च न नियोगः कार्य इत्याह—नियोगार्थं च कार्यं स्वर्गयागयोः परस्पराऽसम्बन्धः । कुतः ? तदन्वयात् । कार्यरूपनियोगान्वयादुभयोः ।

एकनियोगसम्बन्धिनोररूपैकहायनीवन्नियमात् । स-
त्यम् । नाऽन्यकामो यागनियोगे । स्वर्गकामनियोगो न
यागादन्यत्र । साध्यसाधनभावस्त्वयुक्तः ।

ननु न नियोगो विषयनियोज्यसम्बन्धमकुर्वन् कर्त-
व्यताऽवगमायाऽलं, रूपाऽभावात् कं चित्क चिन्नियुङ्क्त-
इति हि नियोगस्य रूपमस्येदं कर्तव्यमिति । न च सम्बन्धो
गुणप्रधानभावादृते सम्भवतीति नेष्टं परनिष्पत्तये इति

चोदयति—एकविनियोगसम्बन्धिनोः स्वर्गयागयोररूपैकहा-
यनीवन्नियतः परस्परसम्बन्धः स्यात् । एतदुक्तं भवति । न विनि-
योगोपमद्वितीयो नियोगः । तद्विषयतया तदधिरोधेनऽऽस्थानात् ।
परिहरति—सत्यं, नाऽन्यकामो यागनियोगे । स्वर्गकामनियोगो न
यागादन्यत्र । साध्यसाधनभावस्त्वयुक्तः । स्वर्गयागयोरैकनियोगस-
म्बन्धिनोरपि स्वर्गकामयागयोरेव सम्बन्धोऽवगम्यते, न पुनः
स्वर्गयागयोः । अनवगम्यमानश्च विनियोगो न नियोगविषय
इत्यर्थः ।

चोदयति—ननु न नियोगो विषयनियोज्यसम्बन्धमकुर्वन्
स्वयं कर्तव्यताऽवगमायाऽलम् । कुतः ? तदसम्बन्धे रूपाऽभावात् ।
नियोगत्वोपाधिकं रूपं दर्शयति—कं चिन्नियोज्यं स्वर्गका-
मादि क्व चिद्विषये यागादौ नियुङ्क्ते इति हि नियोगरूपं, विष-
यनियोज्याभ्यामन्य निरूप्यमाणत्वात् । ताभ्यां निरूप्यमाणत्वं दर्श-
यितुं स्वरूपमप्याह—कार्यताऽऽकारेणाप्युभयनिरूप्यत्वमस्येदं कर्त-
व्यमिति । न वा तथाऽपि नियोज्यद्वारा स्वर्गस्य यागसम्बन्धो
गुणप्रधानभावादृते सम्भवतीति नेष्टं परनिष्पत्तये इति स्वर्गस्याऽप-

स्वर्गस्याऽपरार्थत्वाद्यागस्य तादर्थ्यम् । इष्टसंयुक्ते तदर्थ-
ऽन्वयप्रतीतेः । करोतु नियोज्यविषयसम्बन्धं नियोगो,
विषयनियोज्यविशेषणसङ्गतिस्तु कुतः ?

विशिष्टसम्बन्धाच्चेत् । जीवनादेरपि प्रसङ्गः । किमतः ?
अङ्गत्वं वा निमित्तस्य प्राधान्यं वा । अङ्गत्वे ऽतिदेश-
प्रसङ्गो निमित्तस्य ।

सार्थत्वाद्यागस्याऽनिष्टत्वेन तादर्थ्यं स्वर्गार्थत्वम् । तस्मात्सिद्धः
स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसम्बन्धः । नन्वयं तादर्थ्यं सति, तदेव
कुत ? इत्यत आह—इष्टसंयुक्ते वाक्ये स्वयमनिष्टस्य तदिष्टार्थाऽन्वयप्र-
तीतिः । दूषयति—करोतु नियोज्यविषयसम्बन्धं नियोगः, विषय-
नियोज्यविशेषणसङ्गतिस्तु कुतः ? ययोरेकनियोगसम्बन्धस्तयोर्भेदस्तु
परस्परऽन्वयनियमः स्वर्गकामयागयोः, स्वर्गयागयोस्तु किमायातं ?
न हि स्वर्गो याग इव नियोगेन सम्बद्धः, अपि तु नियोज्यविशे-
षणमित्यर्थः ।

चोदयति—विशिष्टसम्बन्धाच्चेत् । यद्यपि न साक्षात्स्वर्गो नियो-
गेन संबद्धः, तद्विशिष्टस्तु नियोज्यो नियोगसंबद्ध इति स्वर्गो
ऽपि तन्मुखेन नियोगसंबद्ध इत्येकनियोगसम्बन्धाद्यागेनापि संब-
ध्यते । तथा च साध्यसाधनभावसिद्धिरनयोरित्यर्थः । दूषयति—
जीवनादेरपि निमित्तस्य नियोज्यसम्बन्धद्वारेण नियोगसम्बन्धे
यागादिसम्बन्धप्रसङ्गः । चोदकः पृच्छति, किमतः ? उत्तरम्—अङ्गत्वं
वा निमित्तस्य नियोगविषये यागादौ प्राधान्यं वा । तथाऽङ्गत्वे विकृ-
तौ समिदादिवदतिदेशप्रसङ्गो निमित्तस्य । प्राधान्यं तु यागं प्रति
साध्यत्वलक्षणं जीवनादेर्निमित्तस्य सिद्धस्य न सम्भवत्येव ।

प्राधान्ये काम्यनैमित्तिकाधिकारयोरविशेषः । उभयोः कार्यनिष्ठत्वान्न नैमित्तिकः प्रयोगनिष्ठः स्यात् । तथा चोभयत्र सर्वाङ्गोपसंहारो न वा । नियोज्यभेदसमर्पणेन कृतार्थस्य जीवनादेर्न विषयसम्बन्धः स्यात् । अर्थस्तु निमित्तनैमित्तिकभावः । तस्मिंश्च सति तत्राऽधिकारात् स्वर्गकामो यजेतेत्यपि तर्ह्येवं स्यात् । न भविष्यति । साध्यस्यैव विशेषणत्वात् काम्यत्वात् । तथापि न विष-

अभ्युपेत्योच्यते । प्राधान्ये काम्यनैमित्तिकाधिकारयोरविशेषः । कुतः ? उभयोः कार्यनिष्ठत्वात् । ततश्च न नैमित्तिकः प्रयोगनिष्ठः स्यात् । मा भूत्, का नः पीडे ? त्यत आह—तथा चोभयत्र काम्ये नैमित्तिके च सर्वाङ्गोपसंहारो न वा ? चेदक आह—नियोज्यभेदसमर्पणेन कृतार्थस्यैव जीवनादेर्न विषयसम्बन्धः स्यात् । न ह्यस्य विषयसम्बन्धमन्तरेण वैयर्थ्यं, नियोज्यावच्छेदकतया ऽर्थवन्वादित्यर्थः । यदि नियोज्यभेदसमर्पणेन चरितार्थं जीवनं न संबन्धात्तरमहति, हन्त भो निमित्तनैमित्तिकभावमपि न भजेतेत्यत आह—नियोज्यभेदसमर्पणस्यैव जीवनादेः । अर्थस्तु निमित्तनैमित्तिकभावः । अर्थतां दर्शयति—तस्मिन् सति तत्राऽधिकारात् । दूषयति—स्वर्गकामो यजेतेत्यपि तर्ह्येवं स्यात् । नियोज्यविशेषणं कामो निमित्तत्वेन संबध्यते, न साध्यतयेत्यर्थः । चेदक आह—न भविष्यति कामस्य निमित्तभावः । सिद्धस्य निमित्तता भवति, कामस्य तु साध्यस्यैव नियोज्यविशेषणत्वात् । साध्यतैवाऽस्य कुत ? इत्यत आह—काम्यत्वात् । यो हि यदिच्छति ततस्य साध्यम् । इच्छाप्रयत्नयोर्वैयधिकारण्याऽभावादिति भावः । दूषयति—तथा ऽपि न विषयसम्बन्धे कामस्य प्रमाणमस्ति ।

यसम्बन्धे प्रमाणम् । अन्यसाध्यस्यापि विशेषणत्वोपपत्तेः ।
इच्छामात्रदृष्टेः । ननु कामिनो ऽधिकाराऽवगतिः कामो-
पाये ऽवकल्पते, नान्यथा तत् नियोज्येन कृतं स्यात् ।
कामिना कृतं नियोज्येन कृतं स्यात् ।

ननु साध्यं साधनाऽपेक्षीति सन्निधानाद्विषयः साधनतया
ऽनेन सम्भन्स्यतइत्यत आह—अन्यसाध्यस्यापि विशेषणत्वोप-
पत्तेः । अक्षमभिसन्धिः । समानपदोपादानतया नियोगेनैव
स्वविषयो भावार्थः कारणतया स्वीकृतो नाऽन्यत्र तद्वाच्यमनुभ-
वितुमर्हति । साध्यद्वयसमवायस्येकत्राऽसम्भवाद् वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । न च स्वर्गनियोगयोः साध्यत्वमन्यथा नोपपद्यते, येन
साध्यविवृद्धिः कल्पेत् । अन्यसाध्यस्यापि स्वर्गस्य नियोज्याऽव-
च्छेदकतया नियोगसाध्यत्वप्रतिपत्तेरुपपत्तेरिति । अपि चाऽभ्युपेत्य
साध्यत्वं कामस्येदमुदितं, परमार्थतस्तु साध्यत्वा ऽपि न प्रती-
यतइत्याह—इच्छामात्रदृष्टेः । प्रयत्नव्याप्यता हि साध्यता, न
पुनरुद्देश्यतामात्रं, नाऽपि तदविनाभाविनी सा । न खलु कारणा-
न्यवश्यं कार्यवन्ति, व्यभिचारादिति भावः ।

चोदयति—ननु कामिनो ऽधिकाराऽवगतिर्नियोगाऽवगतिः,
प्रधानं कार्यं प्रत्यात्मनस्तेरश्चीन्यविज्ञानमिति यावत्, कामोपाये
स्वर्गाद्युपाये एव धात्वविषयिणः कार्यस्य नियोगस्य काम्योत्पादा-
ऽनुकूलत्वे सत्यवकल्पते । यस्मान्नाऽन्यथा काम्ये ऽनुपायत्वे तत्कर्म
कामिना नियोज्येन साधनं कृतं स्यात्किन्तु पुरुषमात्रेण । फलाऽनुकू-
लनियोगाऽवगमे हि विवृद्धे साध्ये एकस्मिन्नयोगफलरूपसाधनतया
ऽवगम्य कर्म प्रयुज्येत । तदवश्यमेवंविधनियोगप्रतीतिसामर्थ्या-
द्वावार्थस्य कामोपायत्वमभ्युपेयमित्यर्थः ।

उत्तरम्—कामिना कृतं नियोज्येन कृतं स्यात् । कामोपायस्त-

न तु कामः प्रवृत्तिहेतुः, अधिकारहेतुस्तु । अधिकारहेतुका च प्रवृत्तिरिष्यते न फलहेतुका, प्रागधिकारात्तदज्ञानात् ।

ननु कामिनो ऽधिकारः । कामाऽनुपाये च न कामनिमित्तः । अधिकारो न निर्निमित्तो न वा ऽन्यनिमित्तः । कामनिमित्तः । सत्यस्मिन्नधिक्रियमाणत्वात् ।

नन्वनुपाये ऽधिक्रियमाणस्य न फलार्थिता निमित्तम् । उपाये ह्युपेयार्थिता नियोगनिमित्तम् । सिद्धे हे कर्मन्यत आह-न तु कामः प्रवृत्तिहेतुः । यदि हि प्रवृत्तिहेतुः कामो भवेत्ततो न ऽनुपाये प्रवर्तते कामीति प्रवृत्तिविषयस्य तदुपायत्वं स्यात्, न त्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेत्यर्थः । किमयमहेतुरेव कामः ? तथा च व्यर्थमस्य श्रवणमिन्यत आह-अधिकारहेतुस्तु । नियोगाऽवगमनहेतुस्तु नियोज्यावच्छेदकतया । कुतस्तर्हि प्रवृत्ति ? गित्यत आह-अधिकारहेतुका च प्रवृत्तिरिष्यते, न फलहेतुका । कुतः ? प्रागधिकारात्तत्फलाऽज्ञानात् । नियोगाऽवगमस्य पुनः पुरस्ताद्वैतफलमवगन्तव्यं, कृतं फलाऽवगमेन, नियोगाऽवगमादेव प्रवृत्तिसद्वैरित्यर्थः ।

पुनश्चोदयति-ननु कामिनो ऽधिकारः स्वगक्रामादिपदसम्बन्धद्वयगम्यते । तथा च कामो निमित्तमधिकारस्येत्यर्थः । भवतु, किं ततः ? इत्याह-कामाऽनुपाये च न कामनिमित्तो नियोगः । नापि निर्निमित्त इत्याह-अधिकारः कार्यरूप इति । न निर्निमित्तः । स्वरूपहानिप्रसङ्गत् । न वा ऽन्यनिमित्तः । कामपदवैयर्थ्यादिति भावः । उत्तरम् कामनिमित्तः । कुतः ? सत्यस्मिन् कामे ऽधिक्रियमाणत्वात् ।

चोदकः स्वाभिप्रायं कथयति-नन्वनुपाये ऽधिक्रियमाणस्य फलार्थिता न हि नियोगावगमस्य निमित्तम् । कुतः ? उपाये ह्युपेयार्थिता नियोगाऽवगमनिमित्तम् । दूषयति-यद्युपेयार्थिता ऽनु-

तर्ह्यपायोपेयभावे नियोगः । न नियोगात्तत्सिद्धिः । सिद्ध एवाऽसौ नियोगात्प्रतीयते । न । सापेक्षत्वात् । तथा हि- यदि विशिष्टपुरुषनियोगः शब्दार्थः कथं स नियोगाद्गम्यते ? अथ फलविशेषनिमित्तको नियोगः, नासौ प्रागसिद्धे तद्भावे इति प्राक्सिद्धतद्भावाऽपेक्षः शब्देनोच्यत-इति प्रमाणान्तराऽपेक्षत्वप्रसङ्गः ।

पाये^१ नियोगाऽवगमनिमित्तं, सिद्धे तर्ह्यपायोपेयभावे नियोगः । अमिति ब्रुवन्तं प्रत्याह-न नियोगान्तत्सिद्धिः । तत्तच्च सेव्यते इति भावः । चेदक अह-सिद्ध एवाऽसौ नियोगात्प्रतीयते । अयमर्थः । न तदवगमपुरःसरं नियोगविज्ञानं, अपि तु नियोज्यस्य स्वर्गकामस्य यागे नियोगाऽवगमोऽपर्यवस्यन् स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावमाक्षिपति । तेन सिद्ध एवापायोपेयभावः । कारणान्तरान्नियोगेन ज्ञाप्यतइति । तद् दूषयति-न । सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । तद्दूषयति-तथा हि । यदि विशिष्टपुरुषनियोगः शब्दार्थः । यो हि पुरुषः स्वर्ग उपायेन मे^१ साध्य इत्यवगच्छति तदीयो नियोगः शब्दार्थः । तर्हि नियोगात्प्रागयं विशेषः पुरुषस्याऽवगन्तव्य इति कथं स विशेषो नियोगाद्गम्यते ? अथ फलविशेषनिमित्तको नियोगः, यागसाध्यता स्वर्गस्य विशेषः, तन्निमित्तको नियोगः शब्दार्थः । निराकरोति-नासौ प्रागसिद्धेऽनवगते तद्भावे यागसाध्यत्वे फलस्य भवितुमर्हतीति मानान्तरेण प्राक्सिद्धतद्भावाऽपेक्षः शब्देनोच्यतइति प्रमाणान्तराऽपेक्षत्वप्रसङ्गः ।

इदमत्राऽऽकृतम् । न तावत्साध्यस्वर्गाऽविशिष्टस्य यागविषयकार्याऽवगतिर्दागस्य साध्यं स्वर्गं प्रति साधनतामाक्षेप्तमर्हति, नियोगप्राधान्यविरोधेन प्रत्युत प्रतिक्षेपार्हत्वात् । प्रधानभूतनियोगसि-

उपेयस्यैव चाऽधिकारनिमित्तत्वे जीवनादिष्वधिका-
राऽभावः ।

द्वानुकूलनियोज्यसिद्धार्थमनुप्रवेशात् । चिकीर्षितस्याऽपि फलस्य सा-
ध्यता न नियोगरूपकार्यप्राधान्यविरोधिनी, तदधीनप्रतीतित्वात्,
किन्तु नियोगकार्ये प्राधान्याऽनुकूलतया तादर्थ्येनैवाऽवतिष्ठते । गर्भ-
दासोपकारवत्, इति चेन्न । चिकीर्षिताऽचिकीर्षितसमवाये चिकीर्षि-
तार्थेन चेतनव्यापारेण तदितरस्य तादर्थ्येन व्यापारात् । अप्राधा-
न्यापादनेन तदनुकूलतया नुपपत्तेः । तादर्थ्येन निवेशात्तदनुकूल्यमिति
चेन्न । स्वभावविरोधेन तदनुपपत्तेः । न हि जातु सन्तापदूनस्यो-
पकर्तुमुपनिधीयमानो दहनस्तदनुकूलतामाचरति । न चाऽसुखम-
सुखसाधनं वा ऽपूर्वं चिकीर्षागोचर इत्यावेदितम् ।

यत्तु गर्भदासवदित्युक्तं, तदयुतम् । द्वौ हि तत्र प्रयत्नौ
चेतनद्वयसमवायिनौ । तत्र स्वामिनः प्रयत्नः स्वार्थमुद्दिश्य गर्भदा-
सोपायाय प्रवर्तते । गर्भदासोऽपि च स्वयोगक्षेमसमवहितस्वा-
न्तवृत्तिरेव प्रवर्तते स्वाम्यर्थे । गर्भदासस्थानीयश्चायं नियोज्यः कामी
नियोगं कृत्या व्याप्नुयात् । तथा च कामोद्देशेनाऽस्य कृतिः प्रवृत्ता
गर्भदासस्यैव स्वार्थोद्देशेन स्वाम्यर्थमिव नियोगं व्याप्नुयात्, न पुनः
प्राधान्येन । न च स्वामीव चेतनान्तरमचाऽस्ति, यत्कृतिं प्रति
प्राधान्यं नियोगस्य भवेत् । तस्मात्कामोपायता भावार्थस्य न
नियोगाऽऽक्षेपलभ्येति साम्प्रतम् ।

यदि मन्येत, नियोगनिमित्तत्वमनुपेयस्य कामस्य न सम्भ-
वतीति यागं प्रत्युपेय एवेत्यत्राह—उपेयस्यैव चाऽधिकारनिमित्तत्वे
जीवनादिष्वधिकाराऽभावप्रसङ्गः । अपि चाऽधिकारनिमित्ततां काम-
स्याऽभ्युपेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु निमित्तत्वप्रतिपत्तिहेतुलिङ्गादिश-
ब्दाऽभावादयुक्तमेवैतन्निमित्तत्वं कामस्य ।

निमित्तत्वप्रतीतिहेतुशब्दाऽभावाच्चाप्युक्तमेवैतत् ।
नियोज्यविशेषणमेव तु तस्मिन्सति नियोगादर्थान्निमित्त-
मुच्यते । यदि च स्वर्गकामादयो निमित्तपरा न तर्हि
नियोज्यपराः । तत्राऽधिकाराऽप्रतीतेः प्रयोगाऽभावः ।

अथाऽर्थादधिकारसिद्धिः ? मुधा कर्तृविशेषणपक्ष-
निरासः ।

चोदयति-मां भून्निमित्तमितिपनिहेतुः शब्दो नियोज्यविशे-
षणमेव । तस्मिंश्च सति नियोगादर्थान्निमित्तमित्युच्यते । परि-
हरति-यदि च स्वर्गकामादयो निमित्तपराः, न तर्हि नियोज्य-
पराः । च-त्वर्थः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । तत्र निमित्तपरत्वे ऽधिकाराऽप्रतीतेः प्रयोगाऽभावः । अथ
निमित्तपरादपि शब्दादापेक्षितत्वादर्थान्निमित्तवतो ऽधिकारसिद्धिः
प्रतीतिः, अन्यथा ऽनुष्ठानाऽभावेन कार्यस्य तत्त्वव्याघातादिति ।
निरकरोति अधिकारस्य सिद्ध्यर्थं तर्हि मुधा कर्तृविशेषणपक्षनि-
रासः । न तत्र कर्तृविशेषणपक्षे कर्तव्यं क्रियाङ्गतया ऽवश्यं
तद्विशेषणमुपादातव्यं, येन समुद्रमनोध्यानवत् फलेष्वा^१ उपादा-
नस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् कर्तृविशेषो न लभ्येत, अपि तु यथा
राजत्वजातिः शुचित्वादिवत्प्रयत्नाऽनिर्वर्त्यतया ऽनुपादेया^२ कर्ता-
रमवच्छिनति । “राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते”ति ।
यस्य चाऽसावनुपादेयापि राजत्वजातिरस्ति, तस्याऽर्थादधिकारो,
न तु ब्राह्मणवैश्ययोः, न जातिविरहिणोः । एवं फले निसर्गसु-
न्दरतया स्वभावादिव्याकर्मणीच्छा पुरुषस्याऽनुपादेया ऽपि सम्भव-
तीति तत्रा समुदाचरन्त्या प्रसुप्तनुविच्छिन्नेच्छेभ्यो व्यवच्छेत्तुं
कर्ता चेतनान्तरेभ्यः शक्यतइति न व्यवच्छेद्याऽभावः । न च

१ तन्निमित्तः २ पु. पा. ।

२ फलेच्छा २ पु. पा. ।

३ जातिरनुपादेयापि २ पु. पा. ।

यथैव हि कामितया अधिकारो ऽवगम्यमान उपाय-
भूते धात्वर्थे तथा कामितया कर्तृत्वं नाऽनुपायो यस्य च
कामोपायस्तस्येदं कर्मेति अर्थात् कर्तृनियमविधेरधिका-
रसिद्धिः । अधिकारविधेरिव कर्तृनियमसिद्धिः । इष्टसं-
युक्ते च वाक्ये इष्टार्थे ऽन्वयो न नियोगार्थे ऽन्वयः । उभ-
यार्थे ऽन्वये वाक्यभेदात् ।

ननु न विनियोगोपमदीं नियोगः । विरोधाऽभा-
वात् । यथाविनियोगं तत्प्रत्ययात् । तत्र परस्पराऽन्विताः

चरमया क्रियया कर्तृसङ्ख्याया वा ऽऽख्यातपदगोचरेण कर्तुरेव प्रथ-
ममुपस्थापितत्वात् कार्येण प्रथममपेक्षितत्वे ऽपि चाऽधिकारिणः
साङ्गप्रयोगज्ञानाऽर्थोन्तिरूपणत्वाद् न द्रागित्येव प्रतीतिरित्यपेक्षा-
यामपि न प्रथममभिसंबन्ध इत्युपरिष्ठांनिवेदयिष्यते ।

यत्रमपि कुतः सिद्धिरधिकारिणः ? इत्यत आह—यथैव भव-
न्मते कामितया अधिकारो ऽवगम्यमान उपायभूते धात्वर्थे, तथा
ऽस्माकमपि तया कर्तृत्वं नाऽनुपाये । यो हि यदिच्छति स तत्करो-
तीति न्यायस्या चापि सम्भवात् । नन्वेवमपि कुतो ऽधिकारविशेष-
प्रतिलम्भः ? इत्यत आह—यस्य च कामोपायस्तस्येदं कर्मेत्यर्थात्
कर्तृनियमविधेरधिकारसिद्धिरस्माकं, भवतामधिकारविधेरिव कर्तृ-
नियमसिद्धिः । दूषणान्तरमाह—इष्टसंयुक्ते च वाक्ये इष्टार्थे ऽन्वयो,
न नियोगार्थे ऽन्वयः । अथोभयार्थः कस्मान्न भवती ? त्यत आह—
उभयार्थे ऽन्वये वाक्यभेदात् । गर्भदासन्ध्यायश्च न सम्भवतीत्युक्त-
मधस्तात् ।

सम्प्रति जरत्प्राभाकरमतमुपन्यस्यति—ननु न विनियोगो-
पमदीं नियोगः कुतः ? विरोधाभावात् । तमेवाह—यथाविनियोगं

पदार्था नियोगविषयतामापद्यन्ते । न चाऽन्वयो गुणप्रधानभावमन्तरेण । तत्रेष्टृत्वात्स्वर्गः प्रधानं कर्म गुणत इति कर्मोपसर्जने स्वर्गकामः पुरुषो नियुज्यते इति न नियोगप्रधानता हास्यते । कर्मफलसम्बन्धश्चोपपत्स्यते ।

न च कामे स्वतः प्रवृत्तौ नियोज्यपुरुषः । उपायरहिते ऽर्थिनो ऽप्यप्रवृत्तेः । न च प्राङ्गियोगादुपायोपेयज्ञानम् । न खलु विनियोगनिबन्धना स्वर्गयागसंगतिरित्यप्रत्ययात् । तत्र परस्म्यगऽन्विताः पदार्था नियोगविषयतामापद्यन्ते । न चाऽन्वयो गुणप्रधानभावमन्तरेण, तत्रेष्टृत्वात् स्वर्गः प्रधानम्, कर्म गुणतः, गुणः । सार्वविभक्तिकस्तसिः इति कर्मोपसर्जनं यस्यऽस्मिन्स्वर्गे यागसाध्ये स्वर्गकामः पुरुषो नियुज्यत इति न नियोगप्रधानता तस्य हास्यते, कर्मफलसम्बन्धश्चोपपत्स्यते । सुगमम् ।

ननु यागोपसर्जने कामे न पुरुषो नियोज्यः । इच्छात एवास्य प्रवृत्तत्वात् । अप्रवृत्तप्रवर्तनाव्याप्यस्य च तद्वादादित्यत आह—न च कामे स्वतः कामतः प्रवृत्तौ न नियोज्यः पुरुषः । कुतः ? उपायरहिते ऽर्थिनो ऽप्यप्रवृत्तेः । सत्यामपि कामनायां प्रवृत्तिरशक्या । कामयन्तएव हि सर्वज्ञतां पुमांसो न पुनरियमनुपाया शक्यप्राप्तिरिति नास्यां प्रवर्तन्ते । एवमुपायज्ञानस्य पुरस्तात् काम्या अपि स्वर्गादयो न प्रवृत्तिगोचरा इति नियोगस्तदुपायमवगमयन्तश्च प्रवर्तयन्ति तदर्थिनमित्यर्थः । न च प्राङ्गियोगादुपायोपेयज्ञानम्, तस्मादेव तदवगतेरित्यर्थः ।

तदेतत्स्वतन्त्रसिद्धान्ताऽविरोधेन दूषयति—न खलु विनियोगनिबन्धना स्वर्गयागसङ्गतिरुपायोपेयलक्षणेष्यते भवद्भिः । कुतः ?

व्यते । तार्तीयी सा, नैयोगिकी त्वेषा । भावार्थश्च नियोगविषय इति प्रत्युद्धृतमेव स्यात् । निरधिकारता च स्यात् । विषयास्याऽधिकारहेतुत्वात् । विश्वजिदादौ तदकल्पनप्राप्तेः । विधेयत्वलक्षणत्वयोर्विरोधात् प्राप्त्यप्राप्तिभ्याम् ।

तार्तीयी हि सा विनियोगनिबन्धना सङ्गतिनैयोगिकी त्वेषा बादर्थ-
धिकरणस्य तृतीये ऽध्याये साक्षात्सङ्गतिमनिच्छतष्टीकाकारस्य
संमतेति राद्धान्तव्याक्रेषः । अपि च सोपायफलविषयं नियोग-
मभ्युपगच्छत इदमपरमनिष्ठमापद्यतइत्याह-भावार्थश्च केवलो
नियोगविषय इति प्रत्युद्धृतमेव स्यात् । अपि च यदा फलं नियोग-
विषयस्तदा निरधिकारता च स्यात् । कुतः ? विषयस्याऽनधि-
कारहेतुत्वात् । अथाऽधिकारहेतुरेव विषयः कस्मान्न भवती ? त्यत
आह-विश्वजिदादौ तदकल्पनप्राप्तेः । विषयस्याऽधिकारहेतोर्विदा-
मानत्वात् ।

ननु प्रयोजनमेव तु, प्रमाणं तु वक्तव्यम्, तदिदमुच्यते-
विधेयत्वलक्षणत्वयोर्विरोधात् । नियोगविषयः खलु विधेयः, अधि-
कारहेतुश्च लक्षणं, तेन हि लक्षितः पुरुषस्तदलक्षितेभ्यो^१ व्यव-
च्छिन्नो ऽधिकारभागी चेति । अथैतयोरेव कुतो विरोधः ? इत्यत
आह-प्राप्त्यप्राप्तिभ्यां लक्षणस्य प्राप्तिवात्प्रसिद्धत्वात् । अप्रसिद्धस्य
तदनुपपत्तेः । अप्राप्तस्य च विधेयत्वेन विधिविषयत्वात्प्राप्तौ तद-
नुपपत्तेरित्यर्थः । अपि च विनियोगविषयश्चेन्नियोगः, तथा सति
तद्विषयान्नियोगनिरूपणात्प्राप्तिनियोगो निरूपणीयो यथा भावार्थः ।
नो खल्वनवगत एव भावार्थो नियोगनिरूपणाय प्रभवति । तथा
च यागस्वर्गकामसम्बन्धलक्षणे विनियोगो नियोगात्प्राङ्निरूपितो

कर्तृतया चाऽन्वयात्प्राङ्निर्गोयोज्यत्वाऽभावात् । अव-
श्यकर्तव्यताप्रसङ्गश्च । कामस्याऽतन्त्रत्वात् । तन्त्रत्वे ऽपी-
च्छाऽप्यवश्यकार्या स्यात् । तस्मात्परस्परमनन्वितयोर्नि-
योगाऽन्वयः । तदन्वये परस्परं वाक्यभेदात् । एकनियोग-
सम्बन्धादपि साध्यसाधनभावः प्रत्युक्तः ।

विषयइति स निरूपणीयः । नियोगाऽवगमाच्च प्राक् स्वर्गकामः क्रिय-
या संबध्यमानः कर्तृतयैव संबध्यते, पश्चात्तु नियोगप्रतीतिः । नियो-
ज्यायेति कर्तुरधिकारात् पुनरपि राद्धान्तव्याकोप एवेत्याह-कर्तृ-
तया चाऽन्वयात्प्राङ्निर्गोयोज्यत्वाऽभावात् । इदं चाऽपरमनिष्ठ-
मापद्यतइत्याह-यागावच्छिन्नविषयकर्तव्यताऽवगतेः । कर्तव्यतया
च स्वविरुद्धस्वभावव्यवच्छेदादवश्यकर्तव्यताप्रसङ्गश्च सोपायस्य
स्वर्गादेः ।

नन्वयं कामोपहितमर्गादः स्वर्गादिः, कामश्च नाऽव-
श्यंभावीति कथमवश्यकर्तव्यते?त्यत आह-कामस्याऽतन्त्रत्वात् ।
नियोगादवश्यकर्तव्यता, तया च स्वविरुद्धस्वाऽभावव्यवच्छेदादवश्य-
कर्तव्यता फलस्य प्रतीयमाना न कामनया संबन्धमर्हति नित्याऽनि-
त्यसंयोगविरोधादिति प्रधाननियोगाऽनुरोधेनाऽतन्त्रता कामनायाः
सम्भवतु, न प्रमादपाठ इत्यर्थः । अथ तु तन्त्रता ऽऽस्थेया? तच्चा-
ह-तन्त्रत्वे ऽपीच्छा ऽप्यवश्यकार्या स्यात् । तद्विषयत्वान्नियोगस्य
फलादिवत् । उपसंहरति-तस्मात्परस्परमनन्वितयोर्नियोगस्वर्गकामयो-
र्नियोगाऽन्वयः । तदन्वये च न परस्परं तन्त्रं, फलस्याऽपि साध्य-
तया द्वयोर्वाक्यभेदात् । एकनियोगसंबन्धादपि साध्यसाधनभावः
प्रत्युक्तः । गर्भदासन्न्यायस्याचाऽसम्भवादिदिति भावः ।

ननु नियोगादस्येदमुपकारकमित्यवगम्यते, कथं तस्य कर्म स्यात् ? क इवाऽस्योपकारो ऽन्यत्र काम्यात् ? उपकारान्तरे ऽर्थिपदमनर्थकं स्यात् । उपकार्योपकारकत्वे तर्हि नियोगार्थः । किमतः ? उपदेशकत्वं हीयते । स्थितवस्त्वनुवादात् । सापेक्षत्वं च । तस्मादस्पेदं कर्तव्यमिति नियोगार्थो ऽनुष्ठानप्रतीतिः, अव्यभिचाराच्च । नैमित्तिकनिषे-

ननु मा नाम भून्नियोज्यविशेषणतया साध्यत्वेन स्वर्गस्य यागसङ्गतिः, अधिकारप्रतीतिसामर्थ्यात् कर्मणि स्वर्गसाधनत्वमस्य सङ्गस्यतइति चेदयति-ननु नियोगाल्लिङादेःस्य पुरुषस्येदमुपकारकं कर्मेति सिद्धमवगम्यते, गम्यतां, किमेतावते ? त्याह-कथं च तस्याऽधिकारिणः कर्म स्याद्, यदि नोपकारकं कर्म । कर्म जनितमुपकारं भजमानो हि चेतनः कर्मणि स्वामितां प्रतिपद्यते ना न्यथेत्यर्थः । तथा ऽपि स्वर्गलक्षणस्योपकारस्य किमायात ? मित्यत आह-क इवाऽस्योपकारो ऽन्यत्र काम्यादुपकारात् ।

ननु जगति किमयमेवोपकार ? इत्यत आह-उपकारान्तरे कल्प्यमाने ऽर्थिपदमविवक्षितार्थं स्यात् । तथा च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति दोषद्वयमापतितमित्यर्थः । दूषयति-यदि लिङादेरस्य पुरुषस्येदमुपकारकं कर्मेति सिद्धमवगम्यते, उपकार्योपकारकत्वे तर्हि नियोगार्थो लिङर्थः । चेदकः पृच्छति-किमतः ? उत्तरम्-उपदेशकत्वं प्रसिद्धं हीयते । कुतः ? स्थितवस्त्वनुवादात् । ततः सापेक्षत्वं चाऽप्रामाण्यनिमित्तं मूर्द्धाभिषिक्तं प्रसज्येत । उपसंहरति-तस्मादस्पेदं कर्तव्यमिति नियोगार्थो, न पुनरस्येदमुपकारकमिति । कुतः ? अनुष्ठानप्रतीतिः, प्रसिद्धोपदेशभावाऽविरोधात्, अव्यभिचाराच्च । उपकार्योपकारकयोस्तु नियोगार्थत्वे व्यभिचारः स्यात् । कुतः ? नैमि-

धाऽधिकारयोरुपकाराऽनाश्रयणात् । न च नियोज्यार्थ-
एव कर्मणि नियोगः । अत एव लौकिके चाऽध्येषणादा-
वभावात् । ननु विशेषणं स्वर्गो नोपलक्षणम् । भवतु
नियोगे ऽस्याऽन्वयः । न तु नियोग एव यागसम्बन्धं विद-
धाति । तथा नाम ईदृशः पुरुषो नियुज्यतइति । 'यस्या-
तिक्रान्तिषेधाऽधिकारयोरुपकाराऽनाश्रयणात् । न चाऽपूर्वोत्पत्तिरुप-
कारः । तस्याऽसुखस्य हिताऽहितप्राप्तिपरिहारऽसाधनस्याऽनुकूलवे-
दनीयताऽभावेनोपकारभावाऽभावादिति भावः ।

ननु 'ज्वरितः पथ्यमश्नीया'दित्यादौ नियोज्यार्थे कर्मणि
नियोगो लोके दृश्यते, तदुपायत्वाच्च वेदे ऽपि नियोगविषयस्य
कर्मणो नियोज्यार्थकर्मतोचितेत्यत आह-न च नियोज्यार्थ एव
कर्मणि नियोगः । कस्मात् ? अत एव नैमित्तिकनिषेधाऽधिकारयोर्व्य-
भिचारत एव । ननु लोके प्रतीतिसमर्थ्यान्नैमित्तिकनिषेधाधिकारयो-
रुपकारं कल्पयिष्याम इत्यत आह-लोके चाऽध्येषणादावभावा-
न्नियोज्यार्थतायाः कर्मणः । पुनरपि स्वर्गे साध्यतायामुपलक्षणवैल-
क्षण्येन नियोज्यविशेषणतां प्रमाणयति-ननु विशेषणं स्वर्गो नोप-
लक्षणं, येनात्मानं न कार्ये निवेशयेदिति चेत् । कथं^१ न साध्यतया
ऽन्वितात् ? अथ नेति चेत् ? कथमस्य न यागः साधन ? मित्यतः
परस्परसङ्गतिः स्वर्गयागयोरित्यर्थः । परिहरति भवतु नियोगे
स्वर्गाऽन्वयो, यथा ऽऽहण्यस्य, यागस्य तु कथं ? ननु नियोग एव
स्वर्गसम्बन्धः स्वर्गस्य स्वविषयेण योगेन सम्बन्धं विदधाति । तथा
च स्वर्गयागयोः सम्बन्धः^२ साध्यसाधनभाव इति । परिहरति-तथा
च स्वर्गकामयागयोः सम्बन्धो नाम नियोगात् न तु स्वर्गयागयोः ।
न ह्येतावता नियोगसङ्गतिस्तयोर्न कल्प्यतइति तत्स्वरूपं दर्श-
यति-ईदृशः स्वर्गकामः पुरुषो ऽस्मिन्यागे नियुज्यतइति । ईदृ-

१ निवेशयतीति चेत् कथं २ पु. पा । २ सिद्धः ३ पु. पा.

ऽग्निर्गृहान्दहे'दिति यथा । नन्विष्टसिद्ध्यापाधौ भावार्थे
नियोगात्फलसिद्धिः स्यात् ? स्याद्यदीदृशो भावार्थः ।
न त्वयमेवेत्युक्तं भावना विवेके ।

शत्वे दृष्टान्तमाह—यस्याऽग्निर्गृहान् दहेत् स यजेतेति । यथा
आहिताग्नेर्गृहदाहवत् इष्टे। नियोगो नेष्टेर्गृहदाहं प्रति साधनता-
मवगमयति, तथा स्वर्गकामस्याऽपि यागनियोगो न यागस्य तद्विशे-
षणं प्रति साधनभावमवगमयितुमर्हतीत्यर्थः ।

चोदयति—नन्विष्टसिद्ध्यापाधौ भावार्थे नियोगात्फलसिद्धिः
स्यात् । इदमभिसेहितम् । यद्यपि धातुः कर्मरूपमात्रं गोचरयति,
पाकच्छेदादिपदेभ्यस्तन्मात्राऽवगमात् । आख्यातोपसंधानात् तदर्थः
पूर्वाऽपरीभूतप्रचयरूपः प्रतीयते । न चैकमुपसङ्ग्याहकमन्तरेण
तद्भाव इति फलमस्योपसंयाहकम् । तदिदमाख्यातमा प्रारम्भादा
फलोत्पत्तेः पूर्वाऽपरीभूतं समानजातीयक्रियासन्तानं वा समानजाती-
यक्रियासमुदायं वा ऽऽयोत्पादाऽनुकूलतया भावात्मानमवच्छिनन्ति,
पचतीत्यभिदधाति । तथा च यजेतेत्यभिमतफलावधिनि देव-
दत्तस्मरणद्रव्याऽवमर्शनतद्विषयस्वत्वत्यागात्मनि यागकर्मणि नियो-
गात्फलभेदाऽपेक्षायामधिकृतविशेषः स्यादपि स्वर्गस्य यागस्यतया
समन्वय इति ।

परिहरति—स्याद्यदीदृशो भावार्थः । न त्वयमेवेत्युक्तं
भावनाविवेके । तादृशं चेत् कर्म नियोगविषयस्तिर्ह्ये तन्नियोगा-
त्प्रागवगन्तव्यम् । न खल्वनवगतगोचरो नियोज्यस्तद्गोचरं नियो-
गमवगन्तुमुत्सहते । न च स्वर्गाऽवधिको यागः प्राङ्गियोगाऽवग-
मान्मानान्तरेण पाक इवौदनाऽवधिः शक्याऽवगमः । न च नियोगा-
त्तदवगमः । परस्पराश्रयदोषप्रसक्तेः । सति नियोगाऽवगमे तन्निरु-
पणं, तस्मिंस्तु सति तदवगमे इति । यद्यपि यागरूपं प्रमाणान्तर-

नैमित्तिके च फलप्रसङ्गः । यथा चाऽस्मिन्दर्शने न कर्मफलसम्बन्धस्तथोक्तं भावनाविवेके । 'अतः स्वर्गयागयोरसम्बन्धान्न पुरुषार्थसाधनज्ञानम् । पुरुषार्थसाधनं च जिज्ञासन्ते प्रेक्षावन्तः । लोकाच्च शब्दार्थाऽवगमाच्च नियोगप्रधानता । तत्सिद्धावनियोगात् । नापि प्रतिपत्ता प्रत्येति ताम् । विषयसिद्धावप्यननुष्ठानात् । न हि गामानयेति नियोगसिद्धिर्विवक्षिता वक्तु, रपि तु विषयसिद्धिः ।

सिद्धं, तथा ऽपि भावात्मना न तत्सिद्धम् । तेन च तद्विषयो, न पुना रूपमात्रेण । तन्मात्रेण वा विषयत्वसमर्थने नास्य स्वर्गसम्बन्धस्यादिति भावः । नैमित्तिके च फलकल्पनाप्रसङ्गः । इष्टोपाधेर्भावार्थस्य काम्यवत्तत्राप्यविशेषात् । न चाऽपूर्वमिच्छागोचर इत्यसकृदावेदितम् । यथा चाऽस्मिन् दर्शने प्रकारान्तरेणापि न कर्मफलसम्बन्धस्तथोक्तं भावनाविवेके ।

ननु भवत्वसम्बन्धः, का नः पीडेन्यत आह-तेन स्वर्गयागयोरसम्बन्धाद् न पुरुषार्थसाधनं ज्ञानम् । ततः किमित्याह-पुरुषार्थसाधनं च जिज्ञासन्ते प्रेक्षावन्तः ।

तदनेन प्रबन्धेन स्वर्गयागयोः परस्पराऽसङ्गतिप्रसङ्गाद् नियोगस्य कार्यता प्रतिषिद्धा । पुनस्तामेव प्रकारान्तरेण निषेधति-लोकाच्च शब्दार्थाऽधिगमाच्च नियोगप्रधानता नियोज्यकृतिं प्रति । कुतः ? तन्नियोगसिद्धावनियोगान्नियोक्तुरेव तत्सिद्धेः । नाऽपि प्रतिपत्ता प्रत्येति तां नियोक्तुर्वाक्यान्नियोगसिद्धिं स्वकृतेर्वाप्यतया । कस्मात् ? विषयसिद्धौ सत्यामननुष्ठानान्नियोज्यस्य प्रतिपत्तुः । न ह्यन्येनाऽऽनीतायां गत्रीतरस्तदानयनमारभते । तस्माद्विषयसिद्धौ

अन्यल्लोके शब्दवृत्तमन्यद्वेदे । विवक्षापरो हि सम-
न्वयो लोके शाब्दानां, नियोगपरो वेदे । अयमपरो गण्ड-
स्योपरि स्फोटः । यदि खलु विवक्षापरे ऽन्वये शब्दसामर्थ्यं
लोकतो ऽवगम्यते नाऽन्यपरत्वम् । अनन्यप्रमाणकत्वाच्छ-
ब्दसामर्थ्यस्य । वक्तुरभावादिति चेत् । अयमेव विवक्षा-
परो ऽन्वयस्तमनुमापयेदिति प्राप्तं पौरुषेयत्वम् । प्रतिपत्त्य-
भावो वा भवन्ती वा प्रतिपत्तिर्न शब्दनिमित्ता सा-
नियोक्तृनियोज्ययोः सम्प्रतिपत्तेः संबद्धविषयपरामेव साधनतामध्य-
वस्यति, न तु नियोगपरामित्यर्थः ।

चोदयति-अन्यल्लोके शब्दवृत्तमन्यद्वेदे । तदेव स्फोट-
यति-विवक्षापरो हि समन्वयो लोके शाब्दानां पदार्थानां, नियो-
गपरो वेदे । तेन तत्र नियोगस्यैव कार्यतेत्यर्थः । दूषयति-
अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । तमाह-यदि खलु विवक्षापरे ऽन्वये
शब्दसामर्थ्यं लोकतो ऽवगम्यते ततो न विवक्षितादन्यपरत्वं
वेदस्य । कस्मात् ? अनन्यप्रमाणकत्वाल्लोकप्रमाणकत्वाच्छब्दसाम-
र्थ्यस्य नोपायान्तरं तदवगमाय वेदे सम्भवतीति । शङ्कते-वक्तुर-
भावान्न विवक्षासम्भवे वेदइति चेत् ? निराकरोति-अयमेव विव-
क्षापरो ऽन्वयस्तमनुमापयेदिति प्राप्तं पौरुषेयत्वम् । सो ऽयम-
स्मिन् पक्षे लोकविरोधलक्षणस्य गण्डस्योपरि पौरुषेयत्वप्रसङ्गलक्षणः
स्फोटः । अथ दृढतरमपौरुषेयत्वं ततः प्रतिपत्त्यभावो वा
स्फोटः । तदुपायाऽभावात् । अथ स्वाऽनुभवसिद्धावेदवाक्यश्रवण-
समनन्तरा प्रतीतिर्नाऽप्यन्वयमर्हति, तच्चाह-भवन्ती वा प्रतिपत्तिर्न
शब्दनिमित्ता सामयिकी । स्वतः सिद्धेष्वेव वेदवाक्येषु पुरुषकृतसङ्के-
तनिबन्धना तदुच्चारणादर्थप्रतीतिरित्यर्थः । यदि तु सम्बन्धुर-

मयिकी स्यात्, सामान्यतोदृष्टृजा वा । तस्माल्लाक्ष्णिकप्रयोगज एव तत्रभवतो विभ्रमो नियोगः कार्य इति । अपि च न लोके नियोगमात्रं प्रवृत्तिहेतुः, सर्वस्य नियोगादप्रवृत्तेः । अनुविधेयनियोगाच्च तद्भावात् । अनुविधेयत्वं नियोक्तुरन्यनियोगात् प्रवृत्तिहेतुः । अनुविधानकारणं चार्थाऽनर्थप्राप्तिरिहारादि प्रमाणान्तरसिद्धम् । न च वेदे नियोक्ता ऽपि । कुतः पुनरनुविधेयः ? ननु शब्दः । भवतु नाम

स्मरणान्न सङ्केतक्रियासम्भवः, ततः सामान्यतोदृष्टृरूपजा वा । गवादिपदयुक्तं हि वाक्यमर्थविशेषप्रत्ययनिमित्तमुपलब्धं, वैदिकं च तथेति तदपि प्रत्यायकमिति सामान्यतोदृष्टादर्थप्रत्ययो वैदिकादपि वाक्यादित्यर्थः ।

यत्तु नियोगकर्तव्यतायामाचार्यनियोगः कर्तव्यो, राजशासनमनुप्रेर्यामिति लौकिको व्यपदेशः प्रमाणमुपन्यस्तं, तदुपहसन्नन्यथासिद्ध्यति-तस्माल्लाक्ष्णिकप्रयोगप्रभव एव तत्रभवतो विभ्रमो नियोगः कार्य इति । नियोगशब्देन स्वाऽभिधेयविषयभावार्थलक्षणादिति पूर्वादुं व्याख्याय कारिकायाः पश्चादुं व्याचष्टे । अपि च न लोके नियोगमात्रं प्रवृत्तिहेतुः । कुतः ? सर्वस्य नियोगादप्रवृत्तेः । अनुविधेयनियोगाच्च तत्प्रवृत्तिभावात् । तस्मादनुविधेयत्वं नियोक्तुरन्यनियोगात्प्रवृत्तिहेतुः । अनुविधानकारणं चार्थाऽनर्थप्राप्तिरिहारादि प्रमाणान्तरसिद्धम् । वेदे ऽप्यनुविधेयो ऽस्तु लोकवादिति चेत् । अत आह-न च वेदे ऽपौरुषेये ऽपि नियोक्ता ऽपि दृश्यते । कुतः पुनरयमनुविधेयः ? धर्मस्याऽत्यन्ताऽसिद्धेरित्यर्थः ।

चोदयति-ननु शब्दे नियोक्ता ऽनुविधेयः । शब्दनियोक्तृत्वं न्यरासि प्रथममेव प्रमाणत्वादित्यादिना । अभ्युपगम्याप्याह-भवतु नाम नियोक्ता, न त्वनुविधेयः । अनुविधानहेत्वभावात् । नन्वर्था-

नियोक्ता, न त्वनुविधेयः । हेत्वभावात् । न ह्यर्थानर्थप्राप्ति-
परिहारयोः शब्दाऽनुविधाने प्रमाणमस्ति । नियोग इति
चेत् । न । तस्य प्रमेयत्वात् । नियोगज्ञानं तर्हि । न । तस्य
नियोगविषयत्वात् । तस्य च ताभ्यामन्यत्वात् । न चाऽर्था-
दाक्षेपः । अनाप्तनियोगदर्शनात् । क्षेम्यो ऽयं पन्थाः, गच्छतु
भवाननेनैवेति यथा । पदार्थाऽन्वयनिष्ठो नियोगो लोके-
ऽनर्थप्राप्तिपरिहारावनुविधानकारणं भविष्यतीत्यत आह—न ह्यर्थान-
र्थप्राप्तिपरिहारयोः शब्दाऽनुविधाने प्रमाणमस्ति । शङ्कते—शब्दाऽनु-
विधाने सत्यनुविधातुः पुरुषस्य हितप्राप्तिरहितनिवृत्तिर्वा भवतीत्यत्र
नियोगः प्रमाणमिति चेत् । निराकरोति—न । तस्य नियोगस्य प्रमे-
यत्वात् । न खलु प्रमेयं तत्त्वेन प्रमाणं भवतीति । पुनः शङ्कते—
यदि प्रमेयतया नियोगो न प्रमाणं, नियोगज्ञानं तर्हि प्रमाणमस्तु ।
निराकरोति—न । तस्य नियोगविषयत्वात् । तस्य च नियोगस्य
ताभ्यामर्थानर्थप्राप्तिपरिहाराभ्यामन्यत्वात् ।

यदि मन्येत, मा नाम भून्नियोगः । प्रमेयतया ऽर्थानर्थ-
प्राप्तिपरिहारयोः प्रमाणं शब्दावगतेस्त्वयं चेतनप्रवृत्तिं विना ऽनुपपद्य-
मानस्तस्याश्चार्थाऽनर्थप्राप्तिपरिहारमन्तरेणाऽसम्भवात् प्रवृत्तिमर्थान-
र्थप्राप्तिपरिहारप्रयोजनमाक्षेप्यते च तदपेक्षया प्रमेयमपि प्रमाणात्,
कारकशब्दानामापेक्षिकप्रवृत्तित्वादित्यत आह—न चाऽर्थादाक्षेपः ।
कुतः ? हिताऽहितप्राप्तिपरिहाररहितस्याऽनाप्तनियोगस्य दर्शनात् ।
अपथमेव सुपन्थानमाख्याय तत्र प्रत्येत्यनाप्तः क्षेम्यो ऽयं पन्थाः,
गच्छतु भवाननेनैति यथा । चेदयति—पदार्थाऽन्वयनिष्ठो ऽर्थाऽन-
र्थप्राप्तिपरिहारोपायतालक्षणसमन्वयनिष्ठो नियोगो लिङादिर्नियुज्यते
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या लोके तस्य साध्यसाधनभावस्य प्रमाणान्त-

तस्य च प्रमाणान्तरविषयत्वात्तदपेक्षत्वात्तन्निबन्धना प्रवृत्तिर्लोके, नियोगनिष्ठस्तु वेदे, अतो नाऽन्याऽपेक्षा । उक्तोत्तरमेतत् । अपि च न नियोगमात्रं प्रवृत्तिहेतुः । मिथ्या तर्हि नियोगज्ञानम् । न च तद्युक्तम् । कारणद्वयाऽभावात् । न वयं नियोगमवजानीमहे येन मिथ्यात्वं स्यात् । सत्यपि तस्मिन्पुरुषः प्रवर्तते लोकइव यस्य कस्य चिन्नियोगात् । न हि तत्र नियोगो नास्ति । अतत्परत्वे तात्पर्यमप्रमाणक- रविषयत्वात् । प्रमाणान्तराऽपेक्षत्वात्तन्निबन्धना साध्यसाधनभावा- ऽवगमनिबन्धना प्रवृत्तिर्लोके । अनाप्रवाक्ये च नियोगस्य माना- न्तरेण बाधितत्वादप्रवृत्तिः । मानान्तराऽगोचरनियोगनिष्ठस्तु पद- र्थान्वयो वेदे । स च प्रतीतः प्रवृत्तौ हिताऽहितप्राप्तिपरिहारसाधन- तामनुविधानकारणं नाऽपेक्षते । प्रवर्तनेकरसत्वात् । अतो नाऽन्या- ऽपेक्षा । न हि प्रमाणं शब्दस्तदवबोधने मानान्तरमपेक्षते । नाऽपि नियोगः पुरुषप्रवृत्तौ हिताऽहितप्राप्तिपरिहारसाधनतामित्यर्थः । तदे- तद् दूषयति-उक्तोत्तरमेतत् । विवक्षापरत्वनिराकरणप्रस्तावे ।

यत्तु प्रवर्तनेकरसत्वमभिमतं नियोगस्य, तदपि न मृष्यामह- इत्याह-अपि च लौकिको भवतु, अलौकिको वा, सर्वथा नियोग इत्येव न नियोगमात्रं प्रवृत्तिहेतुः । द्वादयति-न चैतद्वर्तयति, मिथ्या तर्हि नियोगज्ञानम् । न चैतदुचितं, कारणद्वयाऽभावात् । परिहरांत-न वयं नियोगमवजानीमहे, येन मिथ्यात्वं वेदस्य स्यात् । सत्यपि तस्मिन्पुरुषप्रवृत्तिर्लोकइव यस्य कस्य चिन्नियोगात् । न हि तत्र नियोगो नास्ति । अथ न तन्नियोगपरं लौकि- कमपि तु विनियोगपरमित्यत आह-अतत्परत्वे नियोगपरत्वे- लौकिकस्य लोकाऽधीनाऽवधारणार्थस्य वैदिकस्य तात्पर्यं नियोगपर- त्वमप्रामाणिकमित्युक्तम् ।

मित्युक्तम् । ननु कर्तव्यताऽवगमात् प्रवृत्तिः । अवगच्छ-
ति च नियुक्त इदं मम कर्तव्यमिति । यस्त्ववगच्छन्नपि
अनुष्ठेयं नाऽनुतिष्ठति स सत्त्वेऽप्यर्थाऽनर्थप्राप्तिपरिहारयो-
रननुतिष्ठन्नैव न दण्डैर्वार्यते । तदेतदविमृष्टनियोगरूपम् ।
तथा हि । प्रवर्तनामात्रं नियोगः । स च लिङाद्यर्थ इति
प्रवर्त्तिताऽहमन्नेति प्रतिपत्तिः शब्दात् । कर्तव्यताऽवग-

ननु न वयं नियुक्तिमात्रं नियोगं ब्रूमहे, अपि तु कर्तव्य-
ताम् । सा च निरपेक्षा प्रवृत्तिहेतुर्वेदादवगम्यतइत्याह—ननु कर्त-
व्यताऽवगमात्प्रवृत्तिः । अवगच्छति च नियुक्त इदं मम कर्तव्य-
मिति । यस्त्ववगच्छन्नप्यनुष्ठेयं नाऽनुतिष्ठति स सत्त्वेऽप्यर्थाऽनर्थ-
प्राप्तिपरिहारयोरननुतिष्ठन्नैव न दण्डैर्वार्यते । इदमभिसंहितम्, चेत्-
नप्रवृत्तिलक्षणकार्येन्नेयशक्तयो लिङादयः प्रवृत्तिहेत्वभिधायिनः ।
तद्वेतुश्च स्वात्मनि कर्तव्यताऽवगमो विदित इति कर्तव्यतामभिद-
धाति । तथा च ततः कर्तव्यतामवगम्याऽप्यप्रवर्तमाना हिताऽहि-
तप्राप्तिपरिहारोपायतामिव न दण्डेः पराणुद्यन्तइति । दूषयति—
तदिदमविमृष्टनियोगरूपं वचः । तथा हि । लोकाऽनुसारादाज्ञा-
दिरूपितं प्रवर्तनामात्रं नियोगः । स च लिङाद्यर्थो, न पुनः प्रवृ-
त्तिहेतुः कर्तव्यता । तदवबोधेऽपि कर्तव्यताऽनवबोधात् ।
अननुविधेयनियोगेन हि तत्र निगोपप्रत्ययो नास्ति, अपि तु कर्त-
व्यताऽवबोधः । तदवबोधे सत्यसति विधुरप्रत्ययोऽपनिपाते प्रवृ-
त्तेरवश्यम्भावनियमादिति । तस्मात्प्रवर्त्तिताऽहमिति प्रतिपत्तिः
शब्दात्प्रवृत्तिहेतुः । कर्तव्यताप्रतिपत्तिस्तु प्रेक्षापूर्वतो नियोज्यस्य

मस्तु नियोक्तुरनुविधेयत्वात् । अनुविधेयनियोगे ममेदं कर्तव्यमित्यध्यवसायात् । इतरत्र तु प्रवर्तनामात्रप्रतीतेः । उक्तं च कर्तव्यताविषयो नियोगो न नियोगः कर्तव्यता-माह । तद्विषयत्वादेव हि तर्हि कर्तव्यताऽवगमः । न तावदयं शाब्दः । शब्देन नियोगमात्रस्याऽभिधानात् । नियोक्तुः अनुविधेयत्वात् । कस्मात् ? अनुविधेयनियोगे ममेदं कर्तव्यमित्यध्यवसायात् । इतरत्र तु कर्तव्यताऽवसायर्गहत्प्रवर्तनामात्र-प्रतीतेः ।

अत्रैव जरत्प्राभः करोत्रीतार्थं गुरोर्वचः सङ्गच्छतइत्याह-उक्तं च, कर्तव्यताविषयो नियोगः प्रवर्तना नियोक्तुर्दुर्मः, तमभिद-धाति लिङ्, न नियोज्यस्य धर्मं कर्तव्यत्वं प्रवर्तनाया विषयमाह, विषयस्य विषयिणोऽन्यत्वात् ।

नवीनास्तून्नयन्ति, अनिरूपितनियोगव्यापारस्येदं चेदमि-त्युपक्रम्येदमुक्तम् । कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न कर्तव्यतामाहेति । यागकर्तव्यताऽनुष्ठानं विषयो यस्य नियोगस्य स तथा । तेन हि नियोगः साध्यते, न पुनर्नियोगो यागस्याऽनुष्ठानं ज्ञापयति ।

एतदुक्तं भवति, साक्षान्नियोग एव कर्तव्यतयाऽवगम्यते लिङादिभ्यः । स तु यागविषयस्तदनुष्ठानमन्तरेण कर्तव्यताया अपर्यवसानात् तदनुष्ठानमाक्षिपति । सोऽयमावेष्टाऽपरनामोपादान-व्यापारो नियोगस्याऽऽस्थीयतइति । तदेतदपूर्वात्मनि कार्यरूपे नियो-गे सत्युपपद्यते । तदभावश्च निपुणतरमुपपादितः । तदास्तां तावत् ।

चोदयति-नियोगस्य तद्विषयत्वादेव तर्हि कर्तव्यताऽवग-मः । विषयिणो विषयनान्तरीयकत्वादिति भावः । निराकरोति-न तावदयं शाब्दः । कस्मात् ? शब्देन नियोगमात्रस्याऽभिधानात् ।

नाप्यार्थः । सर्वनियोगेष्वभावात् । तस्मादिदमपि दर्शनम-
बिसृश्यमानसुन्दरमिति नाद्रियन्ते वृद्धाः । अस्तु तर्ह्यनु-
विधेयो नियोक्ता भूतानाम् । साक्षात्कृताऽऽनुभविकश्रेयः-
साधनो हितकामः सर्वज्ञः ।

ननूक्तं नान्तरीयकत्वादिति, तच्चाह-न प्यार्थः । कुतः ? सर्वनियो-
गेष्वभावात् । कर्तव्यताऽऽगमस्य । न खल्वयमननुविधेयेन शतशो
ऽपि नियुज्यमानो ऽवबुध्यमानो ऽपि नियोगं कर्तव्यतामगमस्यत-
इत्युक्तम् । उपसंहरति-तस्मादिदमपि दर्शनमपि दृश्यमानसुन्दर-
मिति नाद्रियन्ते वृद्धाः । तत्सिद्धमेतत् । विवादाध्यासिता लिङादयो
न मानान्तराऽपूर्वकार्याऽभिधायिनः, तेनाऽगृहीतसङ्गितित्वात्, यद्ये-
नाऽगृहीतसङ्गति न तन्नदभिधायि, यथा वाजिपदं क्रमेलकस्येति ।
अगृहीतसङ्गतेरभिधायकत्वे व्यवस्थाहेत्वभावात् । सर्वस्य सर्वम-
भिधाकं सम्भवेदित्यव्यवस्था । तदिदमगृहीतसङ्गितित्वं व्यवस्था-
हेत्वमवेन व्याप्तं स्वव्यापकविरुद्धव्यवस्थोपलब्धेरभिधायकत्वान्नव-
र्तमानमनभिधायकत्वणवावतिष्ठतइति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

सम्प्रत्यन्यथा प्रत्यवतिष्ठते परः । अस्तु तर्ह्यनुविधेयो
नियोक्ता भूतानां, भिषज इव तस्य भगवतो नयोगादर्थोऽनर्थप्राप्तिप-
रिहारार्थेन प्रवर्त्यन्ति निवर्त्यन्ति चेति । कस्मादित्याह-यतः
साक्षात्कृताऽऽनुभविकश्रेयःसाधनः । ननु साक्षात्कृताऽऽगमगम्यश्रेयः-
साधनो ऽपि कदा चिदन्यथा ब्रूयात्, न वा ब्रूयात् । तत्कथमस्या-
ऽनुविधेयते ? त्यत आह-हितकामः परेषां स्वार्थोभूतविश्वव्यापि-
कारुण्यो हि भगवान् वैराग्याऽतिशयसपन्नो मात्स्याऽपि रागादिभिः
क्लेशैरुपक्लेशैश्च मदमानादिभिरपामृष्टः । तदयमतिमहति संसार-
दुःखपङ्के निमज्जतः प्राणिनः पश्यन् कथं नामेतानुदुरेयमिति तदुः

खेन कथं न न दूयमानो वा हिताऽहितप्राप्तिपरिहारोपायतत्त्वे विद्वान्
करणपाटवे सति कथमन्यथोपदिशेत्, नोपदिशेद् वा । अथैवम्भाव
यवास्य कुत ? इत्यत आह-सर्वज्ञः प्रहीणरागाद्यावरणतत्त्वज्ञानः
खल्वयमनवयवेन विश्वं करतल ऽऽमलकमिव साक्षादीक्षमाणः सर्वज्ञः
साक्षात्कृताऽऽनुप्रविक्रमेयः साधनो भवति, भवति च हितकामः ।
दुःखतो जगदुदुर्तुकामस्यास्य सर्वज्ञतामन्तरेण तदनुपपत्तेस्तत्र
प्रवृत्तेः ।

न च सर्वज्ञो नास्ति । तथा हि । तदभावव्यवहारो
बाधकप्रमाणसद्भावाद्वा साधकप्रमाणाऽभावाद्वा भवेत् । न तावद्बाधक-
प्रमाणसद्भावः । न खलु प्रत्यक्षमस्य बाधकं रजतस्येव समारोपितस्य
शुक्तितत्त्वं विषयः सम्भवति । तद्विरुद्धोपस्थानाऽसम्भवात् । सर्वज्ञ-
ताया अत्यन्तपरोक्षायाः केन चिदपि सह प्रत्यक्षप्रतीतेन विरोधा-
ऽनवगतेः । नाप्यनुमानमस्य बाधकम् । तद्वि विधिनिषेधसाधनतया
द्विविधम् । तत्र विधिसाधनं स्वभावहेतुकं कार्यहेतुकं वा न निषेधे
साध्ये प्रभवति । अन्यसाधनत्वे ऽन्यसाधनस्याऽप्रसङ्गात् । अनुपल-
ब्धिलङ्घकं तु प्रतियोगिसाधनं भवेत् । तच्च स्वभावाऽनुपलम्भसाधना-
दन्यदिह सर्वज्ञविरुद्धार्थान्तरविधानेन वा तत्कारणव्यापकनिषेधेन
वा सर्वविदभावं साधयेत् । न तावत्स्वभावविप्रकर्षिणा सर्वविदा
सह कस्य चिदपि प्रतीयमानस्य विरोधो दृष्टपूर्वः । विरोधिप्रतिपत्ति-
नान्तरीयकतया विरोधाऽवगतेः । विरोधिप्रतिपत्तौ वा नाऽत्यन्ताय त-
न्निषेधः । न च प्रत्यक्षाऽनुपलम्भसाधनं कार्यकारणभावः स्वभाववि-
प्रकर्षवति सर्वविदि शक्याऽवगमः । अत एव व्यापकत्वमपि कस्य
चिद् दुरवसायमेव सर्वविदि । नापि विपक्षे बाधके प्रमाणप्रवृत्तिः
क्षणिकत्वस्यैव सत्त्वे सर्वविद्यापकाऽभावाऽवगमनिबन्धनम् । तदभा-
वात् । भावे वा निषेधो नास्ति अत्यन्तायतस्य । न खलु खपुष्पं कस्य

चिह्नाप्यं सम्भवति व्यापकं वा । न चान्यमात्रनिवृत्तावन्यस्य निवृत्तिः । अतिप्रसङ्गात् । यथाहुः ।

अन्यस्यैव निवृत्त्या ऽन्यविनिवृत्तिः कथं भवेत् ।

नाऽश्ववानिति मर्त्येन न भाव्यं गोमता ऽपि किम् ? ॥ इति ।

न च सत्त्वज्ञेयत्वादयो सर्वज्ञतासहभुवः सहस्रश उपलब्धा व्याप्रा विवादाध्यासितस्य पुरुषधौरेयस्य विरुद्धोपस्थापनेन सर्वज्ञतां प्रतिक्षिपन्तीति साम्प्रतम् । सत्त्वादेरसर्वविज्ञाप्यसिद्धेः । न खलु दर्शनाऽदर्शनमात्रनिबन्धनं व्याप्तिविज्ञानं, मा भूच्चैवः श्यामो मैत्रीतनयत्वात् परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोमश्चदित्यनुमानम् । तत्तनयताया अग्यामतया विरोधाऽभावेन सन्दिग्धव्यतिरेकित्वाद्गानुमात्रमेव नदिति चेत् ? न । इहाऽपि समानत्वात् । न हि सर्ववित्तया सह सत्त्वादेः कश्चिद्विरोधो, येनासौ न सन्दिग्धव्यतिरेकः स्यात् । द्वयी हि विरोधाऽवगतिः । सहाऽनवस्थानं वा, छायाऽतपवत् परस्परपरिहारो वा भावाऽभाववत् । न तावदविकलकारणस्य सर्वज्ञत्वस्यालोकस्येवाऽभावः सत्त्वादेः सन्तमसस्येव भावे ऽभावः । यतः सहाऽनवस्थितिरूपविरोधसङ्गतिः स्यात् । तथा च भावे वा नात्यन्ताभावः सर्वज्ञताया इत्युक्तम् ।

नाऽप्युत्तरः । न खलु सर्वज्ञतासत्त्वादिपरिहारेण सत्त्वादयो वा तत्परिहारेण भावाऽभाववत् प्रत्ययपथमवतरन्ति । न च सर्वज्ञतया तेषां व्याप्तिरस्तीत्युक्तम् ।

स्यादेतत् । उपदेशप्रणयनमेव बाधकं सकलवस्तुतत्त्वदर्शनस्य । तथा हि । उपदेशो विकल्पविज्ञानयोर्निर्विकल्पश्च समारोपितगोचरतया मिथ्येति न तथा तथागतविज्ञानं भवितुमर्हति । तदयमुपदेशो निषेध्यसर्वविषयतत्त्वविज्ञानविरुद्धसमारोपितगोचरविकल्पविज्ञानकार्य इति विरुद्धकार्योपलब्ध्या बुद्धादीनां सर्वज्ञत्वाऽभाव-

१ माथो म तत्संततिपतितलक्षणाभ्योपकार २ पु. पा. ।

न । तस्याऽनुपपत्तेः, अज्ञानाच्च । तथा हि-
हेत्वभावे फलाऽभावात्प्रमाणे सति न प्रमा ।
चक्षुराद्यक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः ॥

नपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छेत्युक्तम् । न च सर्वे चित्तवृत्ताः प्रत्येकं पर-
मुपकुर्यामहमहमित्यहमहमिकयोत्पद्यमाना अप्यात्मदर्शनाऽवयवाः ।
परोपचिकीर्षायास्तं विना ऽप्युपपत्तेः । तत्त्वदर्शने चोपदेशसम्भवा-
त्स्वगतता^१मन्तरेणापि परोपकारस्य समहितत्वादपेक्षितलक्षणत्वाच्च
फलस्य तत्सम्बन्धस्य प्रवृत्तेः प्रेक्षावताऽविद्यातात् । तस्मादुपदेश-
तत्त्वविज्ञानयोरविरोधात्सन्दिग्धव्यतिरेकित्वाद्वाचनमपि न सर्वज्ञ-
ताया बाधकमिति न बाधकप्रमाणसद्भावस्तदभावव्यवहारसाधनम् ।
नाऽपि साधकप्रमाणाऽभावः । तथा हि । प्रत्यक्षाऽभावो वा सकल-
प्रमाणाभावो वा स्यात् । प्रत्यक्षाभावो ऽपि चाऽऽत्मनः सर्वेषां वा,
यदात्मनस्तदा ऽपि दृश्यताविशेषणो निर्विशेषणो वा । न तावदा-
त्मप्रत्यक्षनिवृत्तिर्दृश्यताविशेषणा सर्वज्ञाऽभावसाधनी । तस्य स्वभाव-
विप्रकर्षिणस्तत्त्वानुपपत्तेः प्रसिद्धत्वान्निर्विशेषणायाश्च व्यभिचारात्
समस्तप्रत्यक्षनिवृत्तेश्चाऽसिद्धत्वत् । न खल्वर्वाग्दृशः सकलप्रत्यक्षनि-
वृत्तिः । असिद्धत्वात् । न च प्रमाणं प्रमेयस्य व्यापकं कारणं वा,
येन तन्निवर्तेत । तस्मान्न तदभावसिद्धिः । नापि तद्भावसन्देहः ।
तत्साधनेन तत्सद्भावस्य निवेदयिष्यमाणत्वात् । तस्मादनुविधेय-
पुरुषधैरेयनियोगादेव प्रवृत्तिनिवृत्ती इति साम्प्रतम् ।

तदेतन्निराचष्टे-न । कुतः ? तस्याऽविधेयस्य सर्वविदो ऽनुप-
पत्तेः । अज्ञानाच्च । शक्तिते प्रमाणदार्ढ्या यथायथं परिशोधयति-
तथा हि ।

हेत्वभावे फलाऽभावात् प्रमाणे सति न प्रमा ।

चक्षुराद्यक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः ॥

यद्यप्यात्मप्रत्यक्षनिवृत्तिर्विप्रकर्षवतामभावं व्यभि-
चरति । सर्वप्रत्यक्षनिवृत्तिरसिद्धा । असर्वदृशः सकलप्र-
माणनिवृत्त्या च नार्थाऽभावसिद्धिः । अव्यापकनिवृत्त्या
ऽव्याप्यनिवृत्तेरनियमात् । अव्यापकत्वं चाऽहेतुत्वात् ।
तन्मात्रानुबन्धाऽभावाच्च । अन्यथा सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्र-
सङ्गात् । अविशेषाच्च । वचनादयश्च यद्यप्यविरोधादनिव-
र्तकाः तथापि कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिप्रतीतेः प्रमा-

तदेतद्व्याख्यातुमना भूमिकामारचयति-यद्यप्यात्मप्रत्यक्ष-
निवृत्तिर्विप्रकर्षवतां चिद्वधेन कालदेशस्वभावविप्रकर्षेण तद्वतां राम-
सुमेरुपरमाणवादीनामभावं व्यभिचरति । सर्वप्रत्यक्षनिवृत्तिरसिद्धा ।
असर्वदृशेऽस्मदादेः सकलप्रमाणनिवृत्त्या च नार्थाऽभावसिद्धिः ।
कस्मात् ? अव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावाऽनियमात् ।
अव्यापकत्वमेव कुत ? इत्याह-अव्यापकत्वं चाऽहेतुत्वादका-
रणत्वात्तन्मात्रप्रतिबन्धाऽभावाच्च । हेतुधर्ममात्रानुबन्धे हि
साध्यधर्मोऽस्य व्यापकः । यथा वृक्षत्वं शिंशपात्वस्य । न च
प्रमेयमात्रानुबन्धे प्रमाणम् । तस्मात् अन्यथा प्रमेयाऽनुबन्धित्वे
प्रमाणस्याऽस्मदादेः सर्वस्य सर्ववित्त्वप्रसङ्गः । तथा सत्यविशेषोऽस्म-
दादीनां भवदभिमतानां सह सर्वविदा । प्रमेयमात्रानुबन्धिप्रमाणशा-
लिता हि सर्वज्ञता । सा चाऽस्मदादेरपीत्यविशेषप्रसङ्गः । वचनाद-
यश्च यद्यप्यनिवर्तकाः सर्वार्थतत्त्वविदो विपश्चितश्चाऽविरोधस्तथा
सह वचने सत्त्वादीनां, तथा ऽपि कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्ति-

णाऽनुपपत्त्या तत्कार्यायाः सर्वार्थेषु संविदे ऽभावमनु-
मिमीमहे । तथा हि । न प्रत्यक्षं चक्षुरादिजन्म तावत्सर्वा-
र्थेषु, तेषां विषयनियमात् । किं चिदेव हि वर्तमानं संबद्धं
च तद्विषयो न सर्वे ऽर्थाः ।

यद्यपि चाऽनेकविधप्रमेयसंवेदनाद्रूपतो नियमो
दुर्निरूपः । पटुमन्दतादिभेदतश्च नानादेशपरिमाणार्थ-
प्रतीतिः^१ । न ह्यस्ति सम्भवो, नास्ति धूमकेतनः, अस्ति च धूम
इति । प्रमाणं च करणं प्रमाया इति प्रमाणाऽनुपपत्त्या तत्कार्यायाः
सर्वार्थसंविदे ऽभावमनुमिमीमहे ।

प्रमाणाऽनुपपत्तिमेव दर्शयति—तथा हि । न प्रत्यक्षं चक्षुरा-
दिजन्म तावत् सर्वार्थेषु सम्भवति । कुतः ? तेषां चक्षुरादीनां
विषयनियमात् । नियमभेदमाह—किञ्चिदेव वर्तमानं संबद्धं तद्वि-
षयः । न हि वर्तमानमात्रं तद्विषयः । स्वभावविप्रकर्षवतां परमा-
णवादीनामपि तद्विषयत्वप्रसङ्गात् । अत उक्तं—किञ्चिदेवावयवि द्रव्या-
दीति । तथा ऽपि कालव्यवहितदेशविप्रकृष्टं च तद्विषयः प्रसज्येत,
अत उक्तं सम्बद्धमिति ।

एतस्मिंश्च नियमे न सर्वविषयं विज्ञानमिन्द्रियजमित्याह—
न च सर्वे ऽर्था देशकालस्वभावविप्रकर्षशालिनः । तथा नियमान्तरे तु
दूषणमनभ्युपगमादेव परिभूतमित्याह—यद्यपि चाऽनेकविधप्रमेयसंवे-
दनाद्रूपतो नियमो दुर्निरूपः । तथा हि । न तावद्रूपवद्वाचुषम्,
अरूपस्याऽपि सङ्ख्यादेशचाक्षुषत्वात् । नापि रूपिसमवेतम् । तदसम-
वेतस्य नीरूपस्य कालादेरपि चाक्षुषत्वादिति न रूपतो नियमः ।
नापि पाटवं वा रूपशब्दादीनामुद्भवसमाख्यातं, स्फीताऽऽलोकमध्य-

परिच्छेदान्न देशतः संबन्धनियमः । परिमाणतो नियमश्च ।
कालतस्तु निरूप्यते । प्राप्यकारित्वे ऽवतमानस्य प्राप्त्य-
भावात् । अप्राप्यकारित्वे ऽप्यर्थसामर्थ्यसन्धपेक्षत्वात् ।

वर्तिता ऽर्थस्य ऐन्द्रियकत्वनियमहेतुः । अनुदृतानां मन्दानां
रूपशब्दादीनां चक्षुरादिगतानामन्धकारस्थस्य च घटादेरग्रहणादिति
साम्प्रतमित्याह-पटुमन्दतादिभेदतश्च ग्रहणाग्रहणनियमो दुर्नि-
रूपः । इन्द्रियपाटवतारतम्येन मन्दमन्दतरमन्दतमग्रहणात् ।
वृषदंशादीनां च निरालोकवर्तिपदार्थग्रहणात् । नापि देशमधि-
महत्वे द्रव्यग्रहणनियमकारणे इत्याह-नानादेशपरिमाणार्थपरिच्छे-
दान्न देशतः सम्बन्धनियमः । चक्षुरेतावति देशे संनिकृष्यते, नैता-
वतीति नायं नियमः सम्भवतीति तुल्यवद्रूप्यादिगतकुम्भादिशनै-
श्चरादिग्रहणदर्शनात् । परिमाणतो नियमश्च दुर्निरूपः । सूक्ष्म-
सूक्ष्मतरसूक्ष्मतमगेचरत्वस्थोपलब्धेः । अणोरनुपलम्भ इत्येवादाम् ।
यदेव भवदभिमतं च्यणुकमीक्षामहे तदेव परमाणुमाचक्ष्महे । तद-
वयवाः, नुपलम्भात् तत्कल्पनाहेत्वनुपपत्तेश्च । दृश्यमानाऽवयवस्य च
स्थायीयसत्तैरेव क्षोदीयेभिरारम्भसम्भवात् । अमहतो ऽपि च गुणादे-
श्चाक्षुषत्वान्न महिमगुणशलिता तद्वेतुः । तदेकार्थसमवायस्य वा तद्वे-
तुत्वे च्यणुकस्याऽग्रहणप्रसङ्गः स्यात्, तदभावात्परस्परऽपेक्षोभयकार-
णत्वे वा च्यणुकस्य च गुणादेश्चैकैककारणशालिनोश्चाक्षुषता स्यात् ।
परस्परऽनपेक्षकारणत्वे तु तृतीयस्यापि प्रकारस्य सम्भवो दुर्वारः ।
भ्रवतु वा स्वभावविशेष एव चाक्षुषत्वे हेतुरेक इति न परिमाणतो निय-
मोपपत्तिः । तस्मान्निरूपणान्तराऽभावात् कालतस्तु निरूप्यते नियमः ।

तथा हि-इन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि न वा, उभयथापि तेषां
वर्तमानविषयतैषितव्येत्याह-प्राप्यकारित्वे प्राप्ते उभयाश्रयत्वेनाऽव-
र्तमानस्याऽसत आश्रयत्वाऽयोगात् प्राप्यभावात् । अप्राप्यकारित्वे

ज्ञानोत्पत्तावजातनिवृत्तयोरनुपाख्येयत्वात् असा-
मर्थ्यात् । तथा चाऽतिशयानामपि चक्षुरादयः स्वविषय-
मेव देशतः परिमाणतः संख्यातो वा ऽधिकं बोधयेयुः ना-
ऽविषयमजातमतिवृत्तम् । तदुक्तं विद्यमानोपलम्भनत्वा-
यद्यपि प्राप्याश्रयत्वेन नाऽपेक्ष्यते ऽर्थः तथापि इन्द्रियाणामसत्यर्थे
विज्ञानाऽजननात् अर्थसामर्थ्याऽपेक्षत्वात् । ज्ञानोत्पत्तौ कार्यं अजा-
तनिवृत्तयोरनुपाख्येयत्वात् हेतोरसामर्थ्यम् । न खल्वतीतो ऽजा-
तशुः सम्पत्ति संतर्पयति विप्रानन्नपानैरुत्थापयति वा यूपं महासंप-
न्निमित्तमनागतशङ्खश्चक्रवर्त्तौ । यद्युच्येत मा नाम भूतामर्वाऽदृशां
लोचनगोचरावतीताऽनागतौ, योगविमलाञ्जनोज्ज्वलीकृतलोचना-
स्त्वालोलोचयिष्यन्ति सकृदेव जगदुदरवर्त्ति वृत्तवर्त्तिष्यमाणमर्थमात्रम् ।
अचिन्त्यो हि इन्द्रियाणां सामर्थ्याऽतिशयः, प्रभावाऽतिशयश्च
योगस्य ।

यथा हि न चक्षुरादीनां देशतः परिमाणतः संख्यातो वा
नियमः तथा कालतो ऽपि मा भूदिति तत्राह—यदा कालतो
नियम इति व्यवस्थापितं तदा अतिशयानामपि सिद्धाञ्जनादि-
भिर्योगिनां चक्षुरादयो ऽर्वाग्दृशामिन्द्रियाणि च स्वविषयमेव देशतः
परिमाणतः संख्यातो वा ऽधिकं बोधयेयुः, नाऽविषयमजातमनि-
वृत्तं वा । एतदुक्तं भवति । यथैव कार्यमहेतुकं न भवति कादाचि-
त्कत्वव्याघातात् एवमनियतहेतुकमपि । न खलु अनियतहेतुकत्व-
महेतुकत्वाद्विशिष्यते । कारणस्य हि कार्यप्राप्तावनियमः कारणत्वं,
तच्चाऽनियतनिमित्तत्वे ऽनुपपन्नम् । न हि जातु यवबीजमत्यन्त-
परिकर्मितमपि कलमाऽङ्कुराय परिकल्पते । नानाकारणमेकं वृश्चिका-
दीति च स्थूलदृशः । कुशापीयदृशस्तु प्रणिहितमीक्षमाणाः पश्य-

ज्ञात् । तथा हि । प्रत्यक्षे रूपादिवेदने तच्चक्षुरादिपर-
तन्त्रं तन्नियमादेव नियतम् । अन्यथा ऽन्धाद्यभावप्रस-
न्ति तच्चापि कमपि जातिभेदम् । तस्माद्यथैव कारणान्तराणि
स्वकार्यनिरतसामर्थ्यानि स्वकार्येषवाऽतिशयमनुभवन्ति नाऽकार्ये ना-
प्यन्यकार्ये तथेन्द्रियाण्यपि न स्वविषये नाऽप्यन्यविषये इति
सिद्धम् ।

अथैव पारमर्षे सूत्राऽवयवं योजयति—तदुक्तं विद्यमानोप-
लम्भनत्वादिति । ननु मा प्रवर्तिषत बाह्यानीन्द्रियाणि, मनस्तु प्रव-
र्त्स्यतीत्यत आह—मानसमपि प्रत्यक्षं न सर्वं बोधयति । बहिर्म-
नसो ऽस्वतन्त्रत्वात् । यच्च हि मनः स्थितं तच्च तेन प्रवर्तितव्यं,
स्वप्रत्ययाऽनुविधानात् । आन्तरे च सुखादौ तत्^१ स्वतन्त्रमिति
सुखादिविषयं तत् । न च सुखादयश्चित्तितया स्वसंवेदनप्रत्यक्षा इति
साम्प्रतम् । विज्ञानादन्यत्वात् । विज्ञानाऽभिन्नहेतुतया तत्त्वमेषा-
मिति चेत् । न । अभिन्नहेतुजत्वस्याऽसिद्धेः । इन्द्रियार्थसंनिकर्षो
हि चन्दनविज्ञानस्य हेतुः, सुखस्य तु तद्विज्ञानं, तदभावे ऽपि
विज्ञानमात्रादेव स्वप्ने सुखोत्पाददर्शनात् । सत्यपि चन्दनाऽनुलेपे
हेमन्ते तदनुत्पादादित्येषा दिक् । तस्मात्सुखादिविषयं मानसं
बहिर्विषयं भवितुं नाऽर्हति, तच्च तत्प्रत्ययस्य मनस इन्द्रियादित-
न्त्रत्वादिन्द्रियादीनां च तदगोचरत्वात् ।

कस्मान्न स्वतन्त्रं बहिर्मनः? इत्यत आह—स्वातन्त्र्ये रूपादौ
मनसो ऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात् । न खल्वन्यादयो निर्मनस्का, स्तेषां
स्पृत्याद्यभावप्रसङ्गात् । मनश्चेच्चक्षुरादिनिरपेक्षमीक्षेत रूपादीन्
कश्चिदन्यबधिरादिः प्रसज्येतेति । तदेव स्फोटयति—तथा हि ।
प्रत्यक्षे रूपादिवेदने तन्मनश्चक्षुरादिपरतन्त्रं तन्नियमादेव नियत-
मन्यथा नियमाद्यभावे ऽन्धाद्यभावप्रसङ्गादिति ।

दिति । मानसमपि प्रत्यक्षमान्तरसुखादिविषयम् । बहि-
मैनसो ऽस्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्ये ऽन्धबधिराद्यभावप्रस-
ङ्गादित्युक्तम् । तज्जन्मसमनन्तरप्रत्ययसहकार्यपेक्षणाद्यदि
नाऽन्धाद्यभावः सर्वथा पारतन्त्र्यं न निवर्तते । तद्विषय-
त्वात् । अन्यथेन्द्रियान्तरजसहकारिणो ऽपि प्रवृत्तेः स

उक्तं शङ्कते—तज्जन्मसमनन्तरप्रत्ययसहकार्यपेक्षणाद्यदि ना-
ऽन्धाद्यभावः । अयमर्थः । न खलु मनो नाम चक्षुरादिभ्यः किं
चिदिन्द्रियान्तरं रोचयामहे, किं तु पूर्वमेव विज्ञानं चरमज्ञानस्योपा-
दानमाचक्ष्महे । तदेव हि समं विज्ञानत्वेनाऽनन्तरं चाऽव्यवहित-
त्वेन समनन्तरप्रत्यय इत्युच्यते । तच्च यदिन्द्रियजविज्ञानसमनन्तर-
प्रत्ययसहकारिणा तदिन्द्रियजविषयक्षणापादानेन रूपेक्षणान्तरेणेन्द्रि-
यजविज्ञानसमानकालेन जनितं स्वजनकक्षणविषयं विशदाममुपरते-
न्द्रियव्यापारस्य ज्ञानं तन्मानसं प्रत्यक्षम् । न तदिन्द्रियजं, तद्व्यापा-
रोपरमे भावात् । नाऽऽन्तरविषयम् । इन्द्रियजविषयविज्ञानविषयक्ष-
णजनितक्षणान्तरगोचरत्वात् । न चाऽन्धबधिराद्यभावः । तेषामि-
न्द्रियरहिततया तज्जविज्ञानाऽभावेनोपादानविरहात् । न चाऽप्र-
त्यक्षं, विशदामासत्वादिति ।

निराकरोति—सर्वथा नेन्द्रियान्तरपारतन्त्र्यं निवर्तते स्वेत्यतौ
मानसस्य प्रत्यक्षस्य । कुतः ? यदिन्द्रियजविज्ञानविषयाऽनन्तरक्षणा-
ग्राह्यः तदिन्द्रियविषयजविषयजविषयत्वात् ? अन्यथा तदिन्द्रिय-
जविषयाऽनपेक्षणे ? स्वेत्यतौ मानसस्येन्द्रियान्तरजविज्ञानसहकारिणो
ऽर्थात्प्रवर्तमानस्य रूपविज्ञानस्य स एवाऽन्धाद्यभावः प्रसज्येत ।
सहकारिभिः सह स्वेपादेयमुपादानमपि करोतीति सहकारीत्यु-
च्यते । यद्युच्येत तुल्यजातीयविषय एव समनन्तरप्रत्ययो भवति

एवाऽन्धाद्यभावः । न च तुल्यजातीयविषय एव समनन्तरप्रत्ययः । जात्यन्तरसंचाराऽभावात् । न खल्वेष ज्ञानधर्मो, जात्यन्तरसंचारात् । न प्रत्यक्षधर्मो, ऽवितर्कितरूपाद्यपेक्षणात् । न मानसधर्मः । सुखादिषु तददर्शनात् । अपि च विषयनियमात्पारतन्त्र्यमस्तु सहकारिविशेषाऽपेक्षया वेति नाऽसजातीयविषयः, तेनाऽयमप्रसङ्ग इति, तच्चाह- न च तुल्यजातीयविषय एव समनन्तरप्रत्ययः । कस्मात् ? जात्यन्तरसंचाराऽभावप्रसङ्गात् । न तावन्निरूपादानं विज्ञानं भवितुमर्हति । न चाऽनियतोपादानम् । उक्तमेतत्, नियतहेतुकत्वमहेतुकत्वान्नाऽतिरिच्यत इति । तदिह पूर्वबुद्धिभावाऽभावाऽनुविधानादुत्तरबुद्धिभावाऽभावयोः सैवोपादानमिति युक्तम् । ततश्च शुक्लविज्ञानाऽन्तरमुपजायमानं घनसारशलाकायां शीतस्पर्शविज्ञानं शुक्लविज्ञानोपादानमेषितव्यम् । अन्यथा शुक्लविज्ञानजातीयस्य संतानस्य शिशिरज्ञानजात्यन्तरसंचाराऽभावः स्यादित्यर्थः ।

तदेतद्विभजते- न खल्वेष ज्ञानमात्रस्य धर्मः । कुतः ? जात्यन्तरसंचारात् । न प्रत्यग्धर्मः । कस्मात् ? अविकल्पितरूपार्थाऽपेक्षणात् । अविकल्पितस्य रूपस्य साक्षात्कारात्द्विषयपूर्वज्ञानसंभवे तु शब्दादिस्मृतौ सत्यां वा ऽऽलोचनमात्रं भवेदित्यर्थः । न मानसप्रत्यक्षधर्मः । कस्मात् ? सुखादिषु तद्विषयपूर्वज्ञानाऽदर्शनात् ।

एवं तावदुक्तेन क्रमेण सहकारिविशेषापेक्षया क्षणान्तरविषयत्वे ऽपि पारतन्त्र्यमापादितं मनसः । सम्प्रति विमर्शपूर्वकमिन्द्रियविषयतयैव पारतन्त्र्यमवधारयति- अपि च विषयनियमात्पारतन्त्र्यमस्तु सहकारिविषयाऽपेक्षया वेति विमृश्याऽभिमतमवधारयति- पारतन्त्र्यं युक्तम् । य एव यदिन्द्रियविषयः तत्रैव मनस्तदिन्द्रियतन्त्रं प्रवर्तत इति युक्तमित्यर्थः । कस्मात् ? स्मरणे तथा दर्शनात् ।

पारतर्क्यं युक्तं. स्मरणे तथा दर्शनात् । एकेन्द्रियग्राह्ये च सजातौ रूपान्तरग्रहणप्रसङ्गः । अवान्तरजात्यपेक्षणे भिन्न-सन्तानाऽऽपातः । तदतत्सन्तानवृत्त्योर्जात्यभेदात् । तस्मादेकसन्तानक्षणे समनन्तरप्रत्ययतां वदता चक्षुरादिविषयग्राहित्वमेवोक्तं भवति । क्षणविवेकप्रतिभासनादभेदप्रतिभासनात् क्षणिकत्वप्रतिक्षेपात् ।

अपि च तुल्यजातीयविषयं समनन्तरप्रत्ययं मानसप्रत्यक्षकारणं ब्रूयाणो न तावदेकेन्द्रियग्राह्यतया तुल्यजातीयतां वक्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गादित्याह—एकेन्द्रियग्राह्ये च सजातावभ्युपगम्यमाने रूपान्तरग्रहणप्रसङ्गः, पीतदर्शनमपि चाक्षुषं मानसप्रत्यक्षं चक्षुरसन्निकृष्टेऽपि नीले प्रसुवीत, तदिन्द्रियग्रहणाऽर्हत्वस्योभयत्राऽविशेषादित्यर्थः । यदि त्ववान्तरजातिरास्थीयेत न चासौ रूपान्तरइति नाऽतिप्रसङ्गस्तच्चाह—अवान्तरजात्यपेक्षणे हि भिन्नसन्तानज्ञानाऽऽपातः । एकनीलोत्पलसन्तानवर्त्येकनीलोत्पलक्षणविषयमिन्द्रियाऽसन्निकृष्टसन्तानान्तरवर्तिनीलोत्पलक्षणविषयमपि विशदं मानसं जनयेत् । कुतः ? तदसन्तानवृत्त्या नीलोत्पलक्षणयोर्जात्यभेदात् । उपसंहरति—तस्मादेकनीलोत्पलसन्तानवर्तिक्षणविषयेन्द्रियजज्ञाने समनन्तरप्रत्ययत्वं तदिन्द्रियविषयज्ञानविषयजविषयस्य मानसस्य वदता ऽकामेनापि चक्षुरादिविषयग्राहित्वमेवोक्तं भवति । तथा चाऽस्येन्द्रियपारतन्त्र्यमिति सिद्धम् ।

न चैतावता ऽपि चक्षुरादिविषयत्वमेव भविष्यति, न चक्षुरादिविषयग्राहित्वमित्यत आह—क्षणविवेकप्रतिभासनात् । इदमभिसंहितम् । क्षणिकत्वे हि सिद्धे भाषानामेष तद्वेदपि, न त्वेतदस्ति । तथा हि । अस्य साधनं प्रत्यक्षमनुमानं वा भवेत् । प्रमाणान्तराऽभा-

वात् । प्रमाणस्य सतो ऽत्रैवाऽन्तर्भावात् । अनन्तर्भावे तत्त्वाऽनुपपत्ते-
रिति स्थितेः । तच्च न तावत्प्रत्यक्षं लौकिकं नीलालादिवर्ति क्षणिकतां
गोचरयति । ननु न नीलादन्यत् क्षणिकत्वं नाम वस्तुसत् । अर्थ-
क्रियाभेदे हि तथा स्यात् सितादिवत् । न च क्षणिकत्वस्य नील-
साध्याया अर्थक्रियाया भिन्ना समस्ति अर्थक्रिया, या स्वलक्षणभेदे-
नाऽवतिष्ठेत् । क्षणिकत्वं पीतादिवर्तीनसाध्ययैव चेदर्थक्रियया तत्-
त्वतो नीलाद्विद्यते । न भिद्यते चेन्नूनं नीलयाहिणा प्रत्यक्षेणैव
क्षणिकत्वं गृहीतं तदव्यतिरेकात् । तदनुपपन्नम् । अनुभवोऽनारो-
हात् । न खल्वनुभवो व्याख्यानमर्हति । स च नीलमिति न तु
क्षणिकवचनमिति । तदव्यतिरेकात्तद्गोचरत्वे स्थेन्नो ऽपि तदभि-
न्नस्य तत्त्वप्रसङ्गः । मानान्तरात् क्षणिकस्य तद्वेदसिद्धौ प्रत्यक्षसि-
द्ध्यभिधानं प्रलापः । तच्च तस्याऽवसायाऽजनकत्वात् । अवसायाऽन-
नुगतव्यापारस्य प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिविषयं प्रति प्रामाण्याऽनभ्युपगमात् ।

स्यादेतत् । अनुभवशङ्कैव क्षणमाचर्षतिता नीलादीनाम् ।
तथा हि । प्रत्यक्षविज्ञानं क्षणिकं स्वसमयेनैवाऽवच्छिन्नं परिच्छिनन्ति ।
तद्यथा । नीलाऽऽकारमालोचनं नीलं परिच्छिन्दत् तदभावं व्यवच्छि-
न्दत् तदभावाऽव्यभिचारिणः पीतादीनापि व्यवच्छिनन्ति । तथा
ऽस्तसमयाऽवच्छिन्नं नीलं परिच्छिन्दत् समयवर्तिताऽभावमप्यस्य
व्यवच्छिन्दत् तदभावाऽविनाभाविनीं तत्पूर्वाऽपरसमयवर्तितामस्य
व्यवच्छिनन्ति । तदव्यवच्छेदे पीतादीनामप्यव्यवच्छेदः । तथा च
नीलसाध्याऽर्थक्रियाऽर्थिनो न क्व चिदेव नियमेन प्रवर्तैरन् । तदनु-
भवसिद्धेव क्षणिकता भावानामिति ।

तदनुपपन्नम् । नीलमाचगोचरत्वांशालोचनस्य । न खल्व-
तदात्मानमपि गोचरयति, दधीयसी त्वस्य स्वसमयगोचरता । स्वसं-
वेदनाऽभ्युपगमे ऽप्यात्माऽनात्मप्रकाशनमात्रं नात्मानं समयेना-
ऽऽत्मना वा नीलं समयेन वा घटयेत् । आलोचनमात्रतया विशेष-

णविशेष्यभावाऽविषयत्वात्^१ । आलोचनस्यापि तत्समयाऽविच्छेदे
ऽपि नीलादीनां नैकक्षणमाचरित्वसिद्धिः । आलोचनस्यापि द्विषा-
दिक्षणवर्तत्वात् एकक्षणमात्राऽवस्थानाऽसिद्धेः । न चैकस्य क्रमव-
दनेकसम्बन्धो विरुध्यत इति निवेदयिष्यते । तत्सिद्धं प्रत्यक्षेण क्षण-
विवेकाऽप्रतिभासनात्तेन्द्रियविषयजविषयता^२ मानसस्य किञ्चिदिन्द्रिय-
विषयग्राहित्वमेवेति ।

ननु मा नाम क्षणभेदः प्रतिभासतां, तदभेदस्तु कुत ?
इत्यत आह-अभेदप्रतिभासनात् । सोऽयं स्फटिक इति प्रत्यभि-
ज्ञैव भगवती स्थापयिष्यति स्फटिकम् । नन्विदं न स्फटिकस्य
पूर्वाऽपरक्षणाऽवस्थानलक्षणं स्थिरत्वं गोचरयितुमर्हति । न खल्वेत-
द्विज्ञानमेकं, कारणभेदाद् विषयभेदात् स्वभावविरोधाच्च । तथा हि ।
स इति पारोक्ष्यमयमिति च साक्षात्कारः । न त्वनशेः स्वभावावि-
रुद्धयोर्दहनतुहिनयोरिव शक्या शक्रेणाप्येकता ऽपादयितुम् । तेलो-
क्यस्यैक्यप्रसङ्गात् । सत्यपि च स्फटिक इति व्यपदेशाऽभेदे देशकाल-
भेदाद् विरुद्धधर्मसंसर्गादनयोगोचरो भिद्यते । न च संस्कारः पूर्वा-
ऽनुभवयोनितया तद्गोचरनियतः सम्प्रतितनीमननुभूतचरीमस्य सत्ता-
मवगमयितुमर्हति । न चेन्द्रियाणि सन्निहितविषयाणि प्राक्तनीं गोच-
रयन्ति ततास्पदमस्य सतामसन्निहिताम् । न च कारणभेदे ऽपि
कार्याऽभेदसम्भवः । कारणभेदा भेदाऽधीनत्वात्तद्भेदाऽभेदयोः ।
अन्यथा ऽऽकस्मिकत्वाऽऽपत्तेः । तत्तेदन्तास्पदे च स्वगोचरमात्राचारिणी
स्मरणग्रहणे न परस्परस्य गोचरं सम्भिन्तः । न चाऽऽभ्यामन्यदेकं
विज्ञानमुभयविषयाऽसंभेदसमर्थं सम्भवत्युक्तादेव क्रमात् । न चाऽस्य
प्रामाण्यं, विकल्पत्वेनाऽवस्तुनिर्भासत्वात् स्मार्तादविशेषाच्च । तस्मा-
त्प्रत्यभिज्ञां स्थापयति भावानिति मनोरथमाचम ।

१ विशेष्यविशेष्यस्य भावविषयत्वात् २ पु. पा. ।

२ इन्द्रियविषयता. २ पु. पा. ।

अचोच्यते । एकमेवेदं विज्ञानं प्रत्यभिज्ञासमाख्यानम् । ननुक्तं स्वभावविरोधान्नेति, तत्किमिदानीं भवतामनुमानविज्ञानमपि नैकम् ? तदपि हि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा विकल्पो ऽविल्यश्च समारोपो ऽसमारोपश्च । स्वाऽनुभवाऽवस्थापिताऽभेदस्य स्वरूपस्य तद्वाह्यभेदाऽपेक्षया प्रत्यक्षत्वादीनामविरोध इति चेत् । न । इहापि साम्यात् । न खल्वेतदपि विज्ञानं तत्तेदन्ताऽधिकरणमेकमाभ्यामनुक्तं स्फटिकं गोचरयति, यदभिन्नं ना नुभूयते अनुभूयते वा । एकत्वे ऽपि च वस्तुनस्तदनुरञ्जकतत्तेदन्ताऽभेदापेक्षया प्रत्यक्षता परोक्षते न विरोत्स्यते । सहसम्भवाद्विज्ञानैकत्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वात् । न च स इति पूर्वदेशकालसंसर्गो ऽयमिति च सन्निहितदेशकालसंसर्ग एकस्य विरुध्यते । अतो युक्तं यत्पद्मरागस्य स्वरूपे परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यतइति । तदव्यवच्छेदे तत्स्वरूपाऽपरिच्छेदात् स्वप्रच्युतिव्यवच्छेदस्वभावत्वात् पद्मरागभावस्य । तदव्यवच्छेदे तत्परिच्छेदाऽनुपपत्तेः । कस्मात्पुनस्तदन्ये पुष्परागादयो व्यवच्छिद्यन्ते ? तदभावाऽविनाभावादिति चेत्, स एव कुतः ? प्रत्यक्षेण कदा चिदपि पुष्परागपद्मरागयोस्तादात्म्याऽनुपलम्भादिति चेत् । यत्र तर्हि सतस्तादात्म्यप्रतीतिः तत्र न तदभावाऽविनाभावः । समस्ति च सो ऽयं पद्मराग इति देशकालभेदाऽनुगतमेकं पद्मरागतत्त्वमवभासयन्ती साक्षात्कारवती प्रतीतिः । तेन भवतु देशकालयोस्तत्संसर्गयोर्वा परस्परमतदात्मत्वं न तु तदवच्छिन्नस्य पद्मरागस्य । तस्य भावात्संसर्गाभ्यां चाऽन्यत्वात् । ततो ऽन्यत्वे तत्संसर्गयोः कुतस्तदीयत्वमिति चेत् । स्वभावादेवेति संसर्गरीक्षायां निपुणतरमुपपादयिष्यते । तस्मात्तत्तेदन्ताऽऽस्पदस्य पद्मरागस्य^१ तदवभासिनो ऽनुभवस्य चैकत्वमनुभवाद्वा अनुमानाद्वा तदवभासलक्षणफलाऽभेदजन्मनः सिद्धम्^२ ।

१ तस्मात्ताभेदो नापि सादृश्यं पद्मरागस्येति २ पु. पा. ।

२ लक्षणाद्वा नाऽसिद्धम् २ पु. पा. ।

विशदतरकार्यसिद्धौ चाऽप्रतीयमानमपि कारणं कल्पनीयं न पुन-
रप्रतीयमानकल्पनाभयात् कार्यवैशद्यमपह्नोतुमुचितम् । रूपादिविज्ञा-
प्रीनामप्यपह्नवप्रसङ्गात्^१ । तदिह यद्यपीन्द्रियं केवलमसमर्थं यद्यपि
च संस्कारमात्रं संस्कारसंघोचोऽनं त्विन्द्रियं भावयिष्यति प्रत्यभिज्ञा-
तद्भावाऽभावाऽनुविधानात् प्रत्यभिज्ञाभावाऽभावाभ्योः । न हि
नाऽजीजनद्^२ बीजमङ्कुरमिति मृदादिसहितमपि न जनयति ।
तेन भवतु स्थिरस्य भावस्य सहकारिप्रत्यय^३समवधानसमासादिता-
ऽतिशयस्य कार्यकारिता, भवतु वोपसर्पणं प्रत्ययपरम्परालम्ब्यत-
थात्वादभेदस्य, उभयथा ऽपि लोचनादीनां संस्कारसहितानामनुभव-
वासनाभेदसहभुवं वा प्रत्यभिज्ञानजननसामर्थ्यसम्भवः । अनुभववास-
नामात्रजत्वे ऽयमित्यनुपपत्तेरिन्द्रियमात्रजत्वे वा स इति अनर्थजत्वे
वा अर्थसंनिधानाऽसंनिधानाभ्यां तत्प्रतिभासभेदाऽनुपपत्तेः । न
चैवमतीतकालसम्बन्धितेन्द्रियाणाम् । तदसम्बन्धे ऽप्यतीतकालता-
यास्तत्पारम्पर्यसम्बन्धसंस्कारद्वारेणाऽवभासोपपत्तेः । न चैवमतीतका-
लता न प्रत्यक्षेति साम्प्रतम् । इन्द्रियजविज्ञानविषयत्वात् तन्मात्रा-
नुबन्धित्वाच्च प्रत्यक्षताया इन्द्रियसम्बन्धत्वे । तन्मात्रा^४नुबन्धित्वे
तु तज्जविज्ञानाऽविषयाणामपि तद्गन्धादीनां^५ परमात्ममनःप्रभृतीना-
मप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः^६ । तस्मान्न कारणाऽभावः । नापि सामर्थ्यभेदः,
यतः कार्यभेदः स्यात् । तस्मिन् जनयितव्ये नियमेन तत्पूर्वभा-
विनां संस्कारेन्द्रियादीनामेकत्र सामर्थ्यभावात् । तत्सिद्धमभेददर्शनं
प्रत्यभिज्ञानात्मकमेकमनेकदेशकालाऽवस्थसम्बन्धं पद्वारादि गोच-
रयतीति । न चेदं स्मार्ते, पूर्वाऽपरदेशकालाऽवस्थानुगतेरधिकारात्^७ ।
न च विकल्परूपतया ऽस्य ऽग्रामाण्य, मभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासः ।

१ ऊप्रीनामप्यपह्नवप्रसङ्गात्.

२ जनयति २ पु. पा. ।

३ एकप्रत्यय २ पु. पा. ।

४ इन्द्रियसंबन्धमात्रं २ पु. पां. ॥ ५ अपि तत्सम्बन्धवताम् २ पु. पा. ॥

६ प्रसङ्गात् ३ पु. पा. ॥

७ अवस्थाऽनुगतेरधिकारार्थत्वात् २ पु. पा. ॥

प्रामाण्ययोरविरोधात् । समारोपितगोचरत्वस्याऽसति बाधके ऽनुपपत्तेः । न चैतदनुसन्धानमात्रं यथा भिन्नानामपि यजमानानामेकीभूता वयमिह सचे इति व्यपदेशमात्रं तत्केन चिदुपाधिना न त्वेकत्वावगमः । इह तु देशकालाऽवस्थासंसर्गभेदे ऽपि पश्यन्त्येकं पद्वारागतत्वमभिन्नदेशकालमिव लौकिकपरीक्षकाः । तत्सिद्धमभेदप्रतिभासनादिति ।

नन्वस्त्वभेदप्रतिभासो, न पुनरयमवगणिकतामावहति भावादीनाम् । बाधके सति समारोपितगोचरत्वात् । अस्ति हि बाधकं यत् सतत् क्षणिकं यथा घटादि । संश्च विवादाऽऽस्पदीभूतः शब्दादिरिति स्वभावहेतुः । भावमात्राऽनुबन्धिसाध्यविषयत्वात् । कथं पुनरिह सतामात्राऽनुबन्धिसिद्धिः क्षणिकतायाः पूर्वाऽपरभागविकलकालमात्राऽवस्थितिलक्षणायाः ? इत्थम् । तथा हि । सर्वोपाख्यारहितविपरीतरूपनिरूपणा सता भावानां नाऽर्थक्रियाकारिताया अतिरिच्यते । नो खलु समस्ताऽर्थक्रियाऽनुपयोगिभावसंभवः । तथा हि—स्वरूपमात्राऽनुबन्धिसावर्तविज्ञानगोचरो न वा ? अगोचरश्चेन्निरूपाख्यो न भावः । तद्विषयताव्याप्तस्य वस्तुरूपस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । तद्गोचरत्वे वा कथमनालम्बनम् ? आलम्बनं चेत् कथमप्रत्ययः ? प्रत्ययश्चेत्कथमर्थक्रियायां नोपयुज्यते ? तदर्थक्रियाकारितैव सता भावानाम् । सा च क्रमाऽक्रमाभ्यां व्याप्ता । तृतीयप्रकारविरहात् ।

तथा हि । भावानां तासु तास्वर्थक्रियासु क्रमाऽक्रमो परस्परपरिहारवन्तो प्रत्यक्षत एव चक्रास्तः । तथा च प्रकारान्तरमपि क्रमाऽक्रमात्मकमीदृशाभ्यामेवाऽनुभूताऽवसिताभ्यां क्रमाऽक्रमाभ्यां व्यतिरिक्तमङ्गीक्रियेत, ततो दृश्यमानयोस्तयोरपि क्रमाऽक्रमयोः परस्परसङ्करप्रसङ्ग इति दृश्यमानः क्रमो ऽक्रमात्मको ऽक्रमश्च क्रमात्मक इति तथैवाऽनुभवक्रिये प्रसज्येयाताम् । तदेवं परस्परपरि-

हारवन्तौ क्रमाऽक्रमौ परिच्छिन्दत् प्रत्यक्षमेव प्रतिक्षिपति, न मृष्यते च प्रकारान्तरमीदृक्क्रमाऽक्रमसंकीर्णमेकम् । तदनुपलम्भश्च दृश्यविशेषणरहितो ऽपि दृश्यमानतादात्म्यनिषेधात्मकतया तदभावव्यवहाराय कल्पते । दृश्यमानस्तम्भतादात्म्येन स्वयमदृश्यानां पिशाचप्रवङ्गमादीनामविशेषेणाऽनुपलम्भमात्रेणाऽसद्ब्रह्महारसिद्धेः । अनेवंभूतक्रमयोगपदव्यतिरेकवति तु प्रकारान्तरे क्रमयोगपदे एव न संभवतः । ननु मा भूतामन्वन्त्य यत्र क्रमाऽक्रमाऽभिधानयोगपदादन्यप्रकारो यमास्थाय अर्थक्रियासूपयोद्वयतइति चेत् । नन्वेषां प्रकारान्तरवत्किमर्थक्रिया पिशाचायमानैव ? तथा चेत्किं नश्चिन्नम् । दृश्यमानास्त्वनुभूताऽवसितपरस्परव्यावृत्तक्रमयोगपदरूपप्रकारद्वयसमालिङ्गितशरीरा अर्थक्रिया न प्रकारान्तराद् भवितुमीशते । न च तदपि । तथा हि । यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन यदितरप्रकारव्यवस्थानं तत्र प्रकारान्तरसंभवः । तद्यथा नीलप्रकारव्यवच्छेदेनाऽनीलप्रकारव्यवस्थानं पौते । अस्ति च क्रमयोगपदयोरन्यतरव्यवच्छेदेन तदितरप्रकारव्यवस्थानं व्यवच्छिद्यमानप्रकारान्तरऽविपर्ययकृते अर्थक्रिया सर्वत्र कार्यकारण^१ इति विरुद्धोपलब्धिः । निषिध्यमानप्रकारान्तरसम्भवविरुद्धं हि द्वयोरन्यतरनिषेधे ऽन्यतरव्यवस्थानमिति प्रकारान्तराऽभावाद् भावानामर्थक्रिया क्रमाऽक्रमभ्यां व्याप्रा, तौ च स्थिराद्वावर्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्तयतो वृत्ततेव शिंशपात्वमेकशिलामयादचलप्रदेशात् ।

तथा हि । न तावत्क्रमेणाऽर्थक्रियासम्भवः, स्वेनैव हि रूपेण भावा अर्थक्रियासूपयुज्यमाना दृश्यन्ते यतो^२ यद्यत्कार्यान्वयव्यतिरेकाऽनुविहितभावाऽभावं तत्तत्कार्यप्रसवसमर्थं, रूपं च तेषां कार्येणाऽनुकृताऽन्वयव्यतिरेकमिति तदेव समर्थम् । तच्च द्वितीयादिष्विव क्षणेषु प्रथमे ऽपि क्षणे सदिति द्वितीयादिक्षणजन्यं कार्यक-

लापं प्रथमे एव क्षणे जनयेत् समर्थस्य क्षेपाऽपेक्षादिति नाऽज्ञि-
कस्य क्रमवद्भाषारसम्भवः ।

स्यादेतत् । असमर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसंनिधानात् क्रमेण
करोतीति । तदनुपपन्नम् । विकल्पाऽसहत्वात् । किमस्य सहकारिणः
किं चिदुपकारमादधति न वा ? आदधाना अपि भावाद्विन्नमभिन्नं वा ?
तच्च भिन्नोपकाराऽऽधाने भावरूपे सत्यप्यलब्धजनने सत्यप्यस्मिन्ननु-
पलब्धेरुत्पत्तिमत एवोपकारात्कार्यस्य निष्पत्तेर्न तत्कारीभावः स्यात् ।
न चोपकारसहकारिणः कार्यजननमिति साम्प्रतम् । उपकारस्योप-
कारान्तरजनने ऽनवस्थापनात् । तत एव चोपकारस्योत्पत्तेर्भाव-
स्याऽनत्कारित्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । अभिन्नोपकाराधाने भाव एवाऽभिधी-
येत, न च स प्राक् सिद्धः शक्य आधत्तुम् । अनुपकारकत्वे वा सहका-
रिणे भावेन नाऽपेक्ष्येरन्निवृत्त्युत्पन्नप्राचमेव बीजमङ्कुरं जनयेत् । अनपे-
क्षस्य क्षेपाऽपेक्षात् । क्षेपे वा ऽश्चादपि न जनयेत् । यदि मन्येत
अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणः, यस्मान्नैः सहभावाः कार्यं
करोति । न च नाऽपेक्ष्यते । तैर्वैना कार्यस्याऽनुत्पत्तेरिति । तन्न ।
स्वरूपेण चे कार्यजनके भावः कस्मान्नैतानन्तरेण जनयति ? तेभ्यः
प्रागेपि रूपसद्भावात् । सहकारिरूपेण वा जनकत्वे तएव जनका न
भावाः । अन्यरूपेण वा ऽन्यस्य जनकत्वे गगनलिनस्यापि सत्त्वेन
सञ्चवहारगोचरत्वप्रसङ्गः । न चोभयभावाऽभावाऽनुविधानादर्थक्रि-
याभावाऽभावयोरैकैकस्माच्च व्यभिचारादमादुभयाऽप्येव जनन्तेति
साम्प्रतम् । चरमभाविनि सति हेतौ उत्पत्तिमिति कार्योत्पत्तेरवश्य-
म्भावनियमेन व्यभिचाराऽभावात् । न च स्वकारणात्कतिपयकालक-
लाविलम्बेन कार्यजनस्वभावो भावो जात इति स्वभावादेव विल-
म्बकारीति साम्प्रतम् । विकल्पाऽसहत्वात् । किं कतिपयकालविलम्बे-
ऽस्य विलम्बनकारितास्वभावो निवृत्तो न वा ? निवृत्तश्चेत् कथं

स्वभावो न निवृत्तः ? स्वभावनिवृत्तेः । अनिवृत्तौ वा कथमस्य स्वभावः ? निवृत्ताऽनिवृत्तरूपविरुद्धधर्मसंसर्गात् । अतस्स्वभावत्वे वा न विलम्बत इति जन्माऽनन्तरमेव कृतकृत्यः प्रसज्येत । अनिवृत्तौ कतिपयकालकलाऽतिक्रमे ऽपि न कार्यं जनयेत् । विलम्बकारिताया रूपस्य तादवस्थ्यात् । तदुक्तेन क्रमेण न क्रमेणाऽर्थक्रियाकारिता सम्भवति भावस्य । नापि यौगपद्येन युज्यते । तस्मादावत्कार्यं किमपि प्रथमे क्षणे तेनाऽक्षणिकेन स्वेनाऽऽत्मना संपादिता तावत्सर्वे द्वितीयादिक्षणे संपादयेत् । तावत्कार्यसंपादनयोग्यस्याऽऽत्मनो द्वितीयादिक्षणेषु संनिधानात् । तथा च संपादितस्य संपादनाऽनुपपत्तेः तदन्यत्वे द्वितीयादिक्षणसंपादयस्य न यौगपद्येन निखिलाऽर्थक्रियानिर्वर्तनमक्षणिकस्य युज्यते । तदनेन पर्यायेण नाऽक्षणिकस्य क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थक्रियाकारिता कल्प्यतइति । विपक्षे अक्षणिकत्वे व्यापकाऽभावात्ततो व्यावर्तमानं सत्त्वं क्षणिकत्वेन व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

स्यादेतत् । क्षणिको ऽपि भावो ऽर्थक्रियाजननस्वभावो न वा ? न चेदसन्नेव । जनकस्वभावश्चेत् किमस्य सहकारिभि ? रित्युत्पन्नमात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत् । न नूत्पन्नो बीजक्षणः समर्थो जनयत्येवाऽङ्कुरं कुतः पुनस्तस्योत्पत्तिः पूर्वस्माद्वीजक्षणात् तर्हि तत्संतानपतितानां सर्वेषां बीजत्वाऽविशेषादङ्कुरजननसामर्थ्यमिति लब्धजनममात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत् । मैवम् । पूर्वपूर्वद्वित्विबीजपवनादिक्षणसमवधानोत्पन्नाऽतिशयवत्तदुत्तरोत्तरदणपरम्परालब्धजन्मा ऽन्यो बीजक्षणः समर्थः समर्थद्वित्यादिक्षणसहभूतो ऽनपेक्षतयाऽङ्कुरं जनयति । न चाऽस्य द्वित्यादिसहभुवस्तदनपेक्षस्यापि तैर्विना कार्यकरणम् । तदेकसामग्र्याधानस्य तदभावे अभावात् । न चाऽसहकारिता द्वित्यादीनाम् । तैरेव सहाऽङ्कुरजानात् । तेषा-

मपि तत्पूर्वभावित्वस्य नियमवत्त्वाऽविशेषात्, तन्मात्रत्वादेव च
करणतायाः । न चाऽनपेक्षाणामपि परस्परं कार्यान्तराऽऽरम्भणं,
तन्मात्रस्य तेभ्य उपलब्धेः तत्रैव सामर्थ्यनियमात् । न च कृत-
करतयेतरेषामक्रिया, सहक्रियायां कृतमित्यसंभवात् । न च स्वका-
रणबललब्धपरस्परसंनिधयो ऽप्रेक्षावन्तः शक्यमिदमेकेनाप्यस्मासु
कर्तुमिति कृतं संनिधिनेति निर्वर्तितुमीयते । न च सहकारिका-
रणभेदः कार्यभेदहेतुः, अपि तु सामर्थ्यभेदः । तस्मिन् सति
कार्यभेदोपलब्धेः । अभिन्ना चेह सामर्थ्यमिति न कार्यभेदसम्भवः ।
परस्परसम्बन्धानं चोपसर्पणप्रत्ययेभ्यः क्षित्यादीनामिति न क्षणि-
कस्याऽर्थक्रियाविरोधादसाधारणता हेतोः । न च साध्यधर्मिणि
दृश्यमाने शब्दादौ व्याप्तिप्रसाधनादेव साध्यसिद्धेरसाधनाऽङ्गहेतुवच-
नम् । न खलु सर्वोपसंहारवती व्याप्तिर्दृश्यमात्रविषया भवितुमर्हति ।
शक्यं हि शङ्कितं परेण दृश्यमानानां सत्त्वमक्षणिकत्वान्न व्याव-
र्तितं त्वयेति सत्त्वमनैकान्तिकं न क्षणिकत्वसाधनम् इति ।
तस्माद्यत्सद् दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति दर्शनीया व्याप्तिः ।
नन्वेवमपि शब्दादेर्विधादाऽऽस्पदीभूतस्य व्याप्तिदर्शनबलादेव सिद्धा
क्षणिकतेति तदवस्थमेवाऽसाधनाङ्गत्वं हेतुवचनस्य । मैवम् । अस-
त्यपि शशविषाणादौ यत्सद् दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति
यथा सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः सिध्यति । न च शशविषाणादयो भवन्ति
क्षणिकाः । एवमसत्यपि विधादास्पदीकृते शब्दादौ व्याप्तिसिद्धावपि
न सिध्यति क्षणिकतेत्यवश्यं दर्शयितव्यमेव तेषां क्षणिकत्वसा-
धनाय सत्त्वमिति नाऽसाधनाङ्गता हेतुवचनस्य । अपि च कृतका
भावाः स्वहेतुभ्य उपजायमाना विनश्वरा जायन्ते? अविनश्वरा
वा ? विनश्वराश्चेदुदयानन्तरमेषाऽपवृत्त्येरन्निति सिद्धः क्षणभङ्गः ।
अथाऽविनश्वराः, न कदा चिदपि नश्येयुः । न खल्वविनश्वरो विन-

ष्टुमर्हति । न जातु स्वकारणादुत्पन्नं नीलं पीतं भवति । न च हेत्वन्तराऽधीनजन्मा विनाश एवमिति साम्प्रतम् । विकल्प्याऽसहत्वात् । स हि हेत्वन्तरेण जन्यमानो विनाशो भावाद्विज्ञोऽभिन्नो वा । न तावदभिन्नः कारणभेदात् । भिन्नत्वे तु भावस्य तादवस्थात् पूर्ववदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तेन भावस्तिरोधीयतइति चेत् । न । तिरोधानस्यापि भेदे भावतादवस्थम् । अभेदे वा हेतुभेदाऽनुपपत्तिः । तस्मादभावस्यापि समस्तरूपविरहिणो विकल्पितस्य क्रियाऽनुपपन्नेति अभावं करोतीति करोतिक्रियाया अभावेन निःस्वभावेन संख्यन्थाऽनुपपत्तेः । नञा सह संख्यन्तो भावं न करोतीति । यश्च न करोति तस्याऽकारकस्याऽहेतुत्वमिति न विनाशहेतवः ।

के चित् तु तस्मात्स्वहेतायमेकक्षणस्थितिधर्मा भावो जात इति द्वितीयक्षणे स्वयमेव न भवति, न पुनरत्र हेतुमपेक्षते । न खलु स्वकारणतः स्वभावव्यवस्थितं नीलमुपजायमानमपीति भावे हेतुमपेक्षते पर्यनुयुज्यते चेति । अपि च कृतकानां भावानामवश्यम्भावी विनाशः प्रतीयते तेनापि शक्या क्षणिकताऽनुमातुम् । तथा हि । यद्येषां ध्रुवं भावि तत्र तेषां हेत्वन्तराऽपेक्षा नास्ति यथा रूपादीनां लोहमयत्वे । ध्रुवभावी च कृतकानां भावानां विनाश इति विरुद्धव्याप्तेरुपलब्धिविनाशस्य हेत्वन्तरायततां प्रतिक्षिपति । ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तराऽपेक्षत्वविरुद्धतन्निरपेक्षत्वव्याप्या लब्धा हेत्वन्तराऽनपेक्षत्वमुपस्थापयति । तच्च स्वविरुद्धं हेत्वन्तराऽपेक्षत्वमप्यकरोति । तथा हि । ये ये हेत्वन्तरादेक्षा न ते ध्रुवभाविनः यथा वाससि रागादयः । तथा यदि भावा अपि स्वहेतुभ्यो हेत्वन्तरं विनाशं प्रत्यपेक्षेरन् ततस्तस्य संनिधाननियमप्रमाणाऽभावात् कश्चित्कृतकोऽपि न विनश्येत् । सोऽयमवश्यम्भावी क्षणिकानां भावानां विनाशः स्वहेतुभ्य एवैकक्षणावस्थापि-

नामुत्पत्तिं सूचयति । तथा च स्वयमेव न भवन्ति भावा द्वितीये
क्षणे इति सिद्धः क्षणभङ्ग एतेषाम् ।

सदृशपराऽपरोत्पत्तिविलब्धबुद्ध्यस्तु क्षणानामन्योन्यस्य
भेदमपश्यन्तो ऽत्रादिवदर्वाग्दृशसादेवेदं स्तम्भादीत्यध्यवस्यन्ती-
त्याशङ्क्याह-क्षणिकत्वप्रतिक्षेपात् ।

इदमाकृतम् । नैव तावत्सत्त्वं क्षणिकत्वसाधनसमर्थं क्षणि-
कत्वे व्यवस्थाऽनुपपत्तेरसाधारणत्वात् । तथा हि । अन्त्यक्षणाप्राप्तानां
क्षणानां कार्यजननमुपेयते । तच्चेदं भवान् पृष्ठो व्याचष्टां किमेकस्मा-
देकं कार्यमुपजायते उताऽनेकम् ? एवं किमनेकस्मादेकं कार्यमुता-
ऽनेकम् ? मिति । न तावदेकस्मादेककार्येण खल्वनुकृताऽन्वयव्यतिरेकं
कारणं तदुच्यते यस्य कार्योत्पादात्प्राङ् नियमवान् भावः । अनुका-
रयन्ति च बहव एव क्षितिधीजादयः स्वाऽन्वयव्यतिरेकावङ्कुरं यत्
नियमेन तदुत्पादस्य पुरस्तात् सहभवन्तः । काकतालीयन्यायेन तु
क्षित्यादिक्षणानां प्राग्भावो न नियमवान् भवेत् । न चाङ्कुरमात्रं बीज-
क्षणस्य परस्तादवश्यम्भावि । क्षित्यादीनामपि तथाभावात् ।
तान्यपि खल्वङ्कुरद्वयं बीजक्षणस्य परस्तादवश्यम्भावनियतानि । न
च यैवापर्यनियमादन्यः कार्यकारणभावः । अपि च एकैककारण-
त्वाऽभावे न नियमेनाङ्कुरादिसहभुवो भूम्यादयो भवेयुः । तस्मा-
दनेकस्मादेकम् ? यदाह 'न किं चिदेकमेकस्मा'दिति । नाप्येक-
स्मादनेकम्, अनेकक्षितिबीजतेजाऽनिलसलिलाऽनन्तरभावनियमाद-
ङ्कुरादीनामनेकेषाम् । नाप्यनेकस्मादेकस्यैवाङ्कुरस्य जन्मेति साम्प्र-
तम् । अङ्कुराद्विज्ञानां भूम्यादीनां तेन सहैकहेतुकत्वाऽभावे तत्सह-
भावनियमाऽभावप्रसङ्गात् । तत्सहभावनियमस्य चाङ्कुरवनेषामप्यवि-
शेषात् । तदनेकस्मादनेकोत्पातिः परिशिष्यते ।

तच्चेदमालोचनीयम् । किं पूर्वक्षणा उत्तरेषां क्षणानां परस्पर-

निरपेक्षा एव जनका आहो स्वित्सापेक्षा ? इति । ननूक्तमन्त्यक्षण-
प्राप्ताः परस्परनिरपेक्षाः कार्याणि जनयन्तीति तत्किमनभ्युपेतारो-
पितप्रतिषेधप्रपञ्चेन । तत्किमिदानीं समर्थबीजक्षणजनको ऽपि
तज्जनने इति कृतं सहकारिभिः । ननूक्तं नेते प्रेक्षावन्तः किं तु
स्वप्नप्रत्ययाऽधीननियतसंनिधये न व्यवधेरीशते इति । किमयं
कृषीषलो ऽपि न प्रेक्षावान् यः कुसूलादपनीय बीजमावपति भूमौ
परिकर्मितायां क्षित्यादिसहभाषिन एवाऽतिशयोक्त्यादपरम्परया
ऽङ्कुरजननसामर्थ्यदर्शनात् । बीजस्य कुसूलस्थाद् वत्सरशतेनापि
तददर्शनात् । तत्रावपतीति चेत् । अथ किमयं न स्वसंतानमाच-
र्प्रभवसमर्थो बीजक्षणः ? तथा चेत् कथं संतानान्तरं सहकारि
नापेक्षेन कार्यकरणे ? नन्वपेक्षतएव चैष स्वोत्पादे न स्वकार्ये तत्र
चाऽस्याऽनपेक्षत्वमुच्यते न तु स्वोत्पत्तौ । ननूत्पत्तावप्यस्य स्वसं-
तानवर्त्ति जागर्ति पूर्वं एव निरपेक्षः क्षणः । एवं तस्य पूर्वं पूर्वः
स्वसंततिपतित एवाऽनपेक्षो जागर्ति जनने इति कुसूलनिहित-
बीजे एव स्यात्कृती कृषीषलः, कृतमस्य प्रेक्षावतः कृषिकर्मणा
दुःखाकरेणेति ।

यदि मन्येत द्विविधमिह कार्यम् । एकं सहकारिभिराहिता-
ऽतिशयविशेषमपरम्परारसवधर्मकं द्वितीयं तु सह कार्यतिशयनिर-
पेक्षजननम् । तथाऽङ्कुरे आहिताऽतिशयविशेषं पराऽपेक्षजनम् ।
आद्यो ऽतिशयस्तु सहकारिकृताऽतिशयपरम्परानिरपेक्षोत्पादः । न
चेतदुभयविधमपि कार्यं बीजस्य संतानमात्रादुत्पत्तुमर्हतीति क्षित्या-
दिसंतानान्तराऽपेक्षमेव स्वसंतानवर्त्तिभिन्नसंतानवर्त्ति'त्वात्कादाचि-
त्कं कार्यं करोतीति कल्पते कृषिकर्म । संतानान्तराणि तु कादाचि-
त्ककार्योत्पत्तौ ये सहकारिप्रत्ययाः तएव यथा ऽङ्कुरोत्पत्तौ सहका-
रिणो बीजस्य सामर्थ्यप्रबोधहेतवः कदा चित्त्वेषां क्षित्यादीनां ये

मेलनहेतवस्तत्रैव सामर्थ्याऽवबोधहेतवो भवन्ति तथा बीजानामाद्या-
ऽतिशयोक्त्यादने सामर्थ्यप्रबोधहेतव उपसर्पणप्रत्ययाः । सर्वथा संता-
नान्तरैरनाहिताऽतिशयसामर्थ्ये न बीजं कार्यविशेषं कादाचित्कं
करोति । सामर्थ्यप्रबोधहेतवश्च द्वये सहकारिप्रत्यया उपसर्पण-
प्रत्ययाश्चेति ।

तदनुपपन्नम् । तथा हि । भवतु द्विविधं कार्यम्, अस्तु च
तत् कादाचित्कत्वात्संतानान्तराऽपेक्षम् । अपेक्षाऽर्थस्तु वक्तव्यः ।
कारणस्य स्वसामर्थ्यप्रबोध इति चेत् । ननु सामर्थ्यतत्प्रबोधयोः
समर्थभावतत्प्राकट्याऽव्यतिरेकात् समर्थप्रत्ययोत्पाद इत्युक्तं स्यात् ।
तथा च स्वात्पादे अपेक्षेत कारणं सहकारिप्रत्ययात् । सत्यम् ।
नाऽभ्युपगम एव दोषत्वेन चोद्यते । अथऽयमङ्कुरसमर्थो वा दृश
आद्याऽतिशयो वा किं निरपेक्षेण स्वसंतानमाचजन्मना पूर्वबीजक्ष-
णेन जन्यते निरपेक्षेण न पुनः स्वसंतानमाचजन्मना । तस्यापि पूर्व-
स्मादेव पुञ्जादुत्पत्तेः । ननु समानकुसूलजन्मसु बहुषु बीजसंतानेषु
कस्मात्किं चिदेव बीजं परम्परया ऽङ्कुरजननाऽनुगुणमुपजनयति
बीजक्षणं, नाऽन्ये बीजक्षणा भिन्नसंताने पतिताः । न खलु उपसर्प-
णप्रत्ययात्प्राक्तेषां समानाऽसमानसंतानवर्तिनां कश्चित्परस्परऽतिश-
यो बीजक्षणानाम् । अथोपसर्पणप्रत्ययात्प्राक् न तत्संतानवर्तिनो
जनयन्ति परम्परयाऽङ्कुरजननाऽनुगुणं बीजक्षणम् । बीजमाचजन-
नानु तेषां कस्य चिद्वीजक्षणस्योपसर्पणप्रत्ययसहभुव आद्यातिशयो-
त्पादः । हन्त तर्हि तदभावे सत्युत्पन्नो ऽपि जनयेदेव । न चाऽस्यो-
पसर्पणप्रत्ययेन सहभावनियमः । तत्सन्तानानां कुसूलवर्तिनां बीज-
क्षणाणां तेन सह समानयोगक्षेमाणामप्युपसर्पणप्रत्ययसहभावाऽभ-
वात् । क्षणस्य चैकस्य क्षणान्तरेणैकेन कार्यकारणभावनिश्चयाऽयोगा-
त्सामान्यविषयत्वादन्वयव्यतिरेकयोस्तथैवोपपत्तेः । न खलु कारण-

भेदेन । तथा च केवलानां व्यभिचारसम्भवादाद्याऽतिशयोक्त्यादमङ्कुरोत्पत्तिं वा प्रति क्षित्यादीनां परस्पराऽपेक्षाणामेवैवात्पादकत्वमकामेनाप्यङ्गीकरणीयम् ।

अपि चाऽन्यदणुप्रापं बीजमनपेक्षमङ्कुराऽवनिष्वनयायस्तेजांसि जनयेत् । किं येनैव रूपेणाङ्कुरं जनयति तेनैव तदितराण्यपि न वा रूपान्तरेण ? न तावतेनैव । क्षित्यादीनामप्यङ्कुरस्वाभाव्यापत्तेः । न खलु कारणभेदे भेदवत्कार्ये भवितुमर्हति । कार्यभेदस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । यदाह अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विस्तृतधर्माऽध्यासः कारणभेदश्चेति । नापि सामग्रीभेदः । तस्या अपेक्षत्वात् । अन्यथा सहभावे नियमाऽभावात् । रूपान्तरेण तद्विषयां जनकम् । तथा हि । बीजमङ्कुरादि जनयदुपादानं तद्विक्रियया तदुपपत्तेः । तद्विषये पुनरस्य सहकारिप्रत्ययता । तेषां तु पूर्वे पचनादयो यथास्वमुपादानानि, तद्विक्रियया तदुत्पादादिति चेत् । ननु सहकारितोपादानेति किमेकं तत्त्वं नाना वा ? एकं चेत्कथं रूपान्तरेण जनकम् ? नानात्वेप्यनयोर्बीजाद्वेदोऽभेदो वा ? भेदे कथं बीजस्य जनकत्वम् ? ताभ्यामेवाऽङ्कुरादीनामुत्पत्तेः । अभेदे वा कथं बीजस्य नानात्वं ? भिन्नतादात्म्यात् । गतयैर्वैक्यमेकतादात्म्यात् ।

यदुच्येत क्षित्यादौ जनयितव्ये तदुपादानभूतमेष क्षित्यादिबीजस्य रूपान्तरमिति । न तर्हि बीजं तदनपेक्षे क्षित्यादीनां जनकम् । तदनपेक्षत्वे तेषामङ्कुराद्वेदाऽनुपपत्तेः । न चाऽनुपकारकाण्यपेक्ष्यन्तइति त्वयैवाकम् । न च क्षणिकस्योपकारसंभवेऽन्यत्र जननात् । तस्याभेदात्वात् । तथा चाऽर्थक्रियाकारिताया एकऽनेकत्वसापेक्षाऽनपेक्षत्वव्यापत्वात् तृतीयप्रकारविहादन्योन्यतरनिषेधस्याऽन्यतरविधाननान्तरीयकत्वात् क्षणिकत्वे च तदुपापक-

योरैकाऽनेकत्वप्रकारयोरभावादुक्तेन क्रमेण सत्त्वं न निवृत्तमित्यसाधारणाऽनैकान्तिकं गन्धवत्त्ववदिति ।

यदि मन्येत अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणोऽपेक्षणीयश्च कार्येणाऽनुविहितभावाऽभावत्वात्सहकार्यकरणञ्च । नन्वेनेन क्रमेणाऽक्षिकोऽपि भावोऽनुपकारकानपि सहकारिणः क्रमवतः कार्येणाऽनुकृताऽन्वयव्यतिरेकानपेक्षिष्यते करिष्यते च क्रमवत्सहकारिसमवधानवशात्क्रमेण कार्यणीति व्यापकाऽनुपलब्धेरसिद्धेः संदिग्धव्यतिरेकमनैकान्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वसिद्धाविति । नन्वयमक्षिकः स्वरूपेण कार्यं जनयति । तच्च स्वरूपं तृतीयादिष्विव क्षणेषु द्वितीयेऽपि क्षणे सदिति तदाऽपि जनयेत् । अकुर्वन्वा तृतीयादिष्वपि न कुर्यात् स्थिरस्य तादवस्थ्यात् । अतादवस्थ्ये वा तदेवास्य क्षणिकत्वमिति ।

अचोच्यते । सत्त्वं स्वरूपेण कार्यं जनयति, न तु तेनैव, सहकारिसहितस्य तस्य जनकत्वात् । क्रमवत्त्वप्रत्ययाऽपेक्षिणस्तत्सहकारिसमवधानस्य द्वितीये क्षणेभावात् स्वरूपवत् सहकारिसमवधानमप्यात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति तत्कार्योत्पादने । न चैतावता सहकारिसमवधानादेवोत्पत्तिमतः कार्यसिद्धेः कृतमेतेषां स्वरूपेणेति साम्प्रतम् । तत्सहितादेव ततस्तदुत्पत्तिदर्शनादूपे सत्यप्यनुत्पादात् । समवधाने तु उत्पादादेव कार्यस्य तदेव हेतुः न पुनः रूपमपीति चेत् । नन्वेवमहेतुत्वे समानेऽपि बीजे रूपस्य रासभादिभिः सह कस्माद्बीजरूपे सत्येषाङ्कुरोत्पादो न रासभादिषु ? सत्त्वेव बीजादिस्वरूपसमवधानमप्येव हेतुत्वादिति चेत् ? तद्वेतुत्वे कथं तद्विवेशि स्वरूपमपि न हेतुः ? अहेतुत्वे वा कथं न रासभादितुल्यता ? न चाऽवर्जनीयतया रूपनिवेशः । समवधानमात्रस्य तदन्तरेणापि भावात् । विशेषस्तु रूपमेव । तस्मद्यथोभया-

ऽधीननिरूपणा व्याप्तिव्यापकस्य व्याप्ये भाव एव, नाभाव इति व्याप्यस्य तु व्यापकएव भावो, नाऽन्यचेति निरूप्यते तथा कार्यकारणभाव उभयाधीननिरूपणा ऽपि कारणस्य कायात्प्रागभावएव नाभाव इति कार्यस्य कारणे सत्येव नाऽस्ति भाव इति अनुभवाऽनुसारान्निश्चीयते । तथैव लौकिकपरीक्षकाणां कार्यकारणभावाऽवगतेः । न च कारणतैव सत्तास्वरूपं नीलादेरनुभवाऽवसितम् । तद्वि तेनैव स्वरूपेण स्वभावव्यवच्छिन्नं तासु तात्स्वर्थक्रियासूपयुज्यते, न पुनस्तत्कारितैवास्य रूपम् । मा भूदपर्यायेणाऽनेकार्थक्रियाकारणे रूपभेदः, मा च भूदुपाध्यपेक्षमस्यापि निरूपणं कार्यत्वस्यैव सत्त्वस्य शुद्धस्यैव निरूप्यमाणत्वात् कारणत्वे तु सत्त्वे यथा कार्यत्वं भावस्वभावापि वस्तुतः कारणधीननिरूपणं तथा कारणत्वमपि स्वसम्बन्धिकार्यमन्तरेणाऽशक्यनिरूपणमिति सत्त्वं शुद्धं न निरूप्येत । ततश्चोपाध्यपेक्षः शुद्धो वा नाशे कार्यत्वसत्त्ववदिति व्याह्रयेत । तथा च यद्यस्ति सर्वज्ञः तथा ऽपि सिद्धं सदूप एव भावस्तद्विज्ञानालम्बनप्रत्ययत्वमनुभविष्यति । अथ नास्ति, तथा ऽपि स्वस्वहेतुतो लब्धस्वरूप एवापाततो ऽकिञ्चित्कारः समर्थो ऽपि तत्सहकारिसंनिधेस्तासु तात्स्वर्थक्रियासूपयोक्त्यते । न च प्रथमतः कार्याऽनुपलब्धेरसामर्थ्यं, तथा सति रासभादेरपि क्षित्यादिसमवधानादङ्कुराद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । ननु जनकत्वमजकत्वं च विरुद्धौ धर्मौ कथमेकत्र समाविशतः ? तथैकत्रैव बीजे ऽङ्कुरजनकत्वं तदजनकत्वलक्षणं च क्षित्यादिजनकत्वं कस्मिन्न विरुद्धे ? विरोधिनी चेत्कथमभेदः ? भेदश्चेन्नैकं जगति किं चिदिति नाऽनेकमपि स्यादिति सुनिरूपितमत्रभवता भाशनां तत्त्वम् । सकृदुपलभ्यमाने कार्यभेदे ऽपि बीजरूपस्य जनकस्याऽभेदावगतेः प्रत्यक्षेणाऽभेद इति चेन्न । इहापि समानत्वात् । न खल्वत्रापि क्रमवत्कार्यभेदे ऽपि बीज-

रूपमन्यदन्यदपेक्ष्यते । न च नञः प्रयोगाऽप्रयोगमात्राभ्यां विरोधाऽवगतिः । अतिप्रसङ्गात् । न च बीजस्यापि यदेव जनकत्वं तदेवाऽजनकत्वम् । न च जनकत्वमस्य स्वभावो ऽपि तु बीजं जनकत्वं न तदितरप्रत्ययसमवधानं वा सामर्थ्यं वा धर्मभेदः । समवधानं चोपसर्पणप्रत्ययाऽधीनमस्य । न च न धर्मधर्मिणोभेदः । तस्य ततो ऽन्यत्वात् । अन्यत्वे ऽपि च तदाश्रितत्वात्तस्यो-लब्धेः । तेन च सहकार्यकरणात्तत्सम्बन्धः । तत्सिद्धमवगणिकस्यापि क्रमा क्रमाभ्यामर्थक्रियाकारितोपपत्तेः सन्दिग्धव्यतिरेकित्वादनैकान्तिकं सत्त्वमसाधनाङ्गं क्षणभङ्गुरत्वे भावानामिति ।

यच्च विकल्पितं, स्वभावतो भावा विनश्वरा अविनश्वरा वा जायन्तइति, तत्रोच्यते । न वयं विनश्वरत्वमविनश्वरत्वं वा जानीमः, किन्तु सन्तः स्वहेतुभ्यो जायन्ते, ध्वंसन्ते च हेत्वन्तरेभ्यः स्वप्रत्ययाऽधीनसंनिधानेभ्य इति । ध्वंसश्च ध्वंस्यमानाऽभिन्नो हेतुभेदात्स्वभावभेदाच्च । उपपादितश्च स्वभावभेदो नयोगपरीक्षायाम् । नन्वस्मिन्नृत्यन्ते ऽपि भिन्नमूर्तौ किमायातं भावस्य ? न किं चिदायातम् । अस्त्ययमायुष्मान् भावः । अस्तु स्वकारणाधीनजन्मना, तदभावेन तत्स्वरूपविरहलक्षणेन स्वलक्षणशालिता स्वाऽनुरूपं व्यवहारं प्रवर्तयता निरस्तसमस्तार्थक्रियाः किं नच्छिन्नम् ? न च ध्रुवभाविता विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षतामावहति । असिद्धत्वादनैकान्तिकत्वाच्च । इदं हि भवान्निरूपयतु, किं घटसन्तानात्संविभागा कपालसंसन्तिध्रुवभाविनी न वा ? । न चेद्विनाशो ऽपि घटस्याऽध्रुवभावी । न खलु संविभगक्षणात्पादमन्तरेण घटविनाशमीदामहे ऽपिहितचक्षुषः । तथा चाऽसिद्धा ध्रुवभाविता विनाशस्य । अथ ध्रुवभाविनी, तस्यामेव विभागसंततो ध्रुवभाविन्यामपि मुद्गराण्येक्षयामनैकान्तिकं ध्रुवभावित्वं नाऽनपेक्षत्वेन व्याप्रमिति हेत्वन्तराऽपेक्षत्वं निषेदुमहति ।

अपि च मनोवैगुण्ये चक्षुराद्यभावे च रूपाद्यवेदना-
 दुभयवेद्यता ऽवसीयते । केवलमनोवेद्यता तु कुतः ? द्वितीय-
 क्षणापलब्धेरिति चेत् । न । तत्र चक्षुरादीनां सामर्थ्यपरिक्षये
 हेत्वभावात् । तज्ज्ञानधारावाहकत्वदर्शनाच्च । स्मरणे तु
 प्रतीतमेव पारतन्त्र्य, मनुमानादिषु लिङ्गाद्यभावे प्रत्ययात्
 पारतन्त्र्यमिति न क चिदप्यन्तरे मनःसाक्षात्स्वतन्त्रं प्रवर्त-
 तस्मात् क्षणिकत्वसाधनाऽनुमानप्रतिक्षेपादबाधितं प्रत्यभिज्ञानं स्या-
 प्यति भवानिति सिद्धम् ।

तदेवं क्षणिकत्वप्रतिक्षेपान्नेन्द्रियजविज्ञानसमयभावी तद्विष-
 यजन्मा क्षणे ऽस्ति यो मनोविज्ञानगोचरः स्यादित्युक्तम् । अस्तु
 वा, तथाप्ययमपि चाक्षुषे, न तु मनोमात्रगोचरः । उभयभावाऽनु-
 विधानात् द्विज्ञानभावाऽभावयोरित्याह—अपि चाऽन्यविषयव्यावृत्तम-
 नसां मनोवैगुण्ये ऽप्रणिहितमनसामन्धादीनां चक्षुराद्यभावे च रूपा-
 द्यवेदनात् इतरथा च वेदनात् उभयवेद्यता ऽनुमीयते । केवलम-
 नोवेद्यता कुतः ? शङ्कते—प्रथमे एव क्षणे इन्द्रियसामर्थ्यापक्षयात्
 द्वितीयक्षणापलब्धेः केवलमनोवेद्यता ऽनुमीयते इति चेत् ? निरा-
 करोति—न । कुतः ? तादृशतज्जातीयक्षणावृत्तसामर्थ्यानां चक्षुरादीनां
 सामर्थ्यपरिक्षये हेत्वभावात् न चैकस्मिन्नेव क्षणे सामर्थ्यमेतेषां येन
 क्षणान्तरे तन्न स्यादित्याह—तज्ज्ञानधारावाहकत्वदर्शनाच्च । ननु
 स्मरणे केवलमेव मनः प्रवर्तते, अन्धादीनामपि रूपादिस्मरणोपल-
 ष्ठेरित्यत आह—स्मरणे तु प्रतीतमेव पारतन्त्र्य मनसः । प्रमाणा-
 न्तराऽधिगतगोचरत्वात् । प्रमाणान्तरजन्माऽनुभवाऽऽहितभावना-
 सहितं हि न मनः स्मरणे हेतुः, न निरपेक्षमित्यर्थः । न चा-
 ऽनुमानादिज्ञानेषु — इत्येत्याह—अनुमानादिषु लिङ्गाद्यभावे प्रत्य-

तद्वति आन्तरणवसाक्षाद्विषयस्तत्रैव साक्षाद् वृत्त्या प्रकर्षमनुभवेत् नाऽविषये ।

यात्पारतन्त्र्यं मनसः प्रतीतमिति । तस्मान्न किं चिदनान्तरे मनः साक्षात्त्वतन्त्रं प्रवर्ततइत्यान्तर एव सुखादिरस्य साक्षादव्यवधानेन संयुक्तसमवायलक्षणेन संनिर्कर्षेण स्वतन्त्रस्य विषयो न तु बाह्यम् । तेन साक्षाच्चक्षुरादिवदसम्बन्धादस्वतन्त्रत्वाच्च । तेन तन्मनस्तत्रैव साक्षाद्वृत्त्या प्रकर्षमनुभवेद् न तदविषये बाह्ये । तत्सिद्धमेतत् विवादाध्यासितानि चक्षुरादीनि नाऽनीताऽनागतविषयविज्ञानजनकानि विषयसहकारिणां तत्कार्यजनकत्वाद् यद्यत्सहकारि यत्कार्यजनकं तत्तदभावे न कार्यं जनयति यथा बीजमङ्कुरजनकक्षित्यादिसहकारित्वित्यादावतीते ऽनागते वा नाऽङ्कुरांश्च कल्पते । न चार्थसहकारित्वमिन्द्रियाणामसिद्धं, विज्ञानजनने तदसहकारित्वे ऽस्मदादीनामप्यनीताऽनागतार्थत्वप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । सिद्धौषधमन्त्रतपःसमाधीनां चक्षुराद्यतिरोधायकत्वे ऽपि न स्वविषयाऽतिलङ्घनमित्युक्तम् । न च संदिग्धव्यतिरेकिता । तथा हि । सहकारित्वमपेक्षणीयतया व्याप्तं तदभावे तु कार्यजनने अपेक्षणीयत्वं विरुद्धमनपेक्षणीयत्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सहकारितामपि निवर्तयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । एवं विवादाऽऽस्पदं मनो न चक्षुरादिनिरपेक्षं बाह्ये प्रवर्तते तत्तन्त्रप्रवृत्तित्याद्यद् यतन्त्रप्रवृत्ति न तन्निरपेक्षं तच्च प्रवर्तते यथा ऽऽलोकापेक्षं चक्षुरूपे न संतमसे इति विरुद्धोपलब्धिः । न च बाह्ये न चक्षुरादितन्त्रं मन इति साम्प्रतम् । अन्यत्राधिराद्यभावप्रसङ्गात् इति विपश्चितम् । ननु मा भूदिन्द्रियजं मानसं च प्रत्यक्षं सर्वविषयं, भावनामयं तु भविष्यति । तथा हि । श्रुतम-

येन विज्ञानेन समस्तवस्तुविषयनैरात्म्यादि गृहीत्वा युक्तिमयेन च भूततामस्य व्यवस्थाप्याऽसकृद्वेतोनिवेशनरूपभावनान्प्रकर्षयन्त जन्मप्रत्यक्षं विज्ञानमव्ययेनाऽऽत्मादिरूपविश्वालम्बनं करतलाऽऽवन्दविषयमिवाऽतिविशदं भावयिष्यति तथागतः । न चाऽयमीदृशः प्रत्ययो न सम्भवति भावनान्प्रकर्षात् । तथा हि । भावनाऽभावाद्वा तत्प्रकर्षाऽभावाद्वा तत्सासर्थ्याऽभावद्वा न भवेद् । न भावात् सर्वधर्मनैरात्म्यभावनान्प्रसम्भवः । स खल्वेवं न भवेद् यदि जगति दुःखं नाम न स्यात्, सद्वा न जिहासितं स्यात्, जिहासितं वा न शक्यहानम्, अशक्यहानता च तन्नित्यत्वाद्वा, तदुपायाऽपरिज्ञानाद्वा, उपायाऽपरिज्ञाने ऽपि च शक्यहानत्वे ऽपि च नैरात्म्यभावनया अनुपायत्वाद्वा, लघुतरोपायान्तरसम्भवाद्वा । न तावत् दुःखं नाम नास्ति जगति, परिणामतापसंस्कारैः खल्वनवयवेन पञ्चापि स्कन्धा भवन्ति संसारिणाम् । न चैते स्वस्य परेषां वा नाऽपनिनीषिताः । आवश्यकबोधिप्रतिनियतेन वा नैसर्गिककल्याणराधीनचेसा वा पुरुषधौरेयकेण परदुःखदुःखिना प्रतिकूलवेदनीयत्वात् । नाप्यशक्यहानता । न हि नित्यो नाम भावः संभवी, तस्य समस्तक्रियाविरहिणो व्योमेत्यलायमानत्वात् । नाप्युपायाऽपरिज्ञानम् । तथा हि । दुःखस्य समुत्पादका दोषाः रागद्वेषादयो मदमानादयश्च ते चोत्पादका अपि तदवयवान्निवर्तमानास्तदपि निवर्तयन्ति, यथा कफोद्भवो ज्वरः कफनिवृत्त्या निवर्तते । दोषाश्च नित्यात्म्यादिदर्शनजन्मानः तदवयवास्तद्विभागवर्तिनस्तदभावे न भवन्ति । तदभावहेतुर्न तत्प्रतिपक्षसाक्षात्कारादन्यः । तस्यैव तद्विरोधित्वात् । तथा हि । यच्च यद्विरुद्धसमवधानं तच्चाऽवश्यं तदितरनिवृत्तिः । यथा विरुद्धवन्निधनिधाने शीतनिवृत्तिः । संभवति च चित्ते स्थिराऽऽत्मदर्शनविरुद्धसर्वधर्मनैरात्म्यस्वात्मीभाव इति स्व-

भावविरुद्धोपलब्धिः । एवं च तद्वेतुरागादीनामप्यत्यन्तनिवृत्तिः ।
तथा हि । ये संभवत्स्वहेतुविरुद्धाऽत्यन्तविवृद्धयः ते संभवदत्यन्त-
समुच्छेदाः यथेन्द्रलुप्रनितान्तविवृद्धयः केशाः । संभवत्स्वहेतुविरुद्धा-
त्यन्तविवृद्धयश्च रागादय इति स्वभावहेतुः । सर्वधर्मनैरात्म्यं
च तत्प्रतिपक्षस्तत्साक्षात्कारश्च न भावनाप्रकर्षादन्यतः । न चा-
ऽसौ भावनामन्तरेणेति । न च सर्वधर्मनैरात्म्यविज्ञानं प्रति च
समर्थो भावनाप्रकर्षः ।

तथा हि । यन्मनोविज्ञानं सम्भवद्भावनाप्रकर्षं तद्भावनाऽऽधे-
यज्ञेयाऽऽकारं वैशद्यं यथाकामर्ताद्यवस्थासु मनोविज्ञानं कामि-
नीवस्त्वाद्यालम्बनं भावनाप्रकर्षऽऽधेयविशदभावम् । सम्भवद्भा-
वनाप्रकर्षश्च नैरात्म्यविकल्प इति स्वभावहेतुः, भावनाप्रकर्षमात्र-
निमित्तत्वात् । प्रतिभासवैशद्यस्य यस्य भावनाप्रकर्षस्तस्य विशद-
प्रतिभासत्वं नियतसंविधानमिति सम्भवद्भावनाप्रकर्षमात्रानुबन्धिनी
विशदप्रतिभासतेति सत्यपि भावनाप्रकर्षसम्भवे यदि प्रतिभास
वैशद्यं नेत्यद्येत निमित्तान्तरसापेक्षं स्यात् । निरपेक्षतया च
व्याप्तिः प्रकर्षो दृष्टः, ततो व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विपक्षाद्भाववर्तमानो
भावनाप्रकर्षो वैशद्येन व्याप्यतइति न संदिग्धव्यतिरेकः । नाप्य-
सिद्धः । कारुण्येन दुःखभयाद्वा भावनाप्रकर्षप्रारम्भसम्भवात् । न च
लङ्घनोदकतापवद्वावच्छिन्नेात्कर्षता सर्वधर्मनैरात्म्ये चेतसो येन क
चिन्न विवादः सम्भवेत् । यतो यः स्थिराऽऽश्रयो धर्मो यच्च यथो-
त्पन्नो यथाहितस्य भागस्य प्रवृत्तये न पुनर्यत्नमपेक्षते सो ऽत्यन्तं
निष्ठां तच्च गच्छति । तद्यथा कलधौतस्य पुटपाकप्रबन्धाऽऽहिता वि-
शुद्धिः रक्तसारताम् । स्थिराश्रयश्च सर्वधर्मनैरात्म्यबोधे उत्पन्ने विशेषे
पुनः प्रयत्नाऽनपेक्षः सम्भवदत्यन्ताऽभ्यासः पुंसामिति स्वभावहेतुः
स्थिराश्रयत्वं परलोकसिद्धेः । अप्रधानमपि भावादिन्नमभिन्नं वा ?

तत्रऽभिन्नोपकाराऽभावरूपे सत्यप्यलब्धजन्मनः सत्यप्यस्मिन्ननुपल-
ब्धेऽत्यन्तिमत एवाऽपकारात् कार्यनिष्पत्तेरशक्ताद्भावः स्यात् । न
चोपकारिणः कार्यजननमिति साम्प्रतम् । उपकारस्योपकारान्तरजनने
ऽनवस्थापातात् । तत एव कार्यस्योत्पत्तेर्भावस्याऽतत्कारित्वप्रसङ्ग
इत्युक्तम् । अभिन्नोपकाराऽऽधाने वा भाव एवाधेयः । न च स प्राक्-
सिद्धः शक्य आधातुम् । अनुपकारित्वे वा सहकारिभावेन नापेक्षे-
न्नित्युत्पन्नमात्रमेव बीजमङ्कुरादि जनयेत् । अनपेक्षस्य चेपाऽयोगा-
नन्त्वेपे वा पश्चादपि न जनयेदविशेषात् । यदि मन्येताऽनुपका-
रका अपि भवन्ति सहकारिणो यस्मान्नैः सहभावः कार्यं करोती-
ति । न च नाऽपेक्ष्यन्ते, तैर्विना कार्यस्यानुपपत्तेरिति । तत्र स्वरू-
पेण चेत् कार्यस्य जनको भावः तस्मिन्नेवाऽभावधारेकैकस्माद् व्य-
भिचारादुभयाऽधीनजन्मतेति साम्प्रतम् । हेतोस्तत्कार्योत्पत्तेरवश्य-
म्भावनियमेन व्यभिचाराऽभावात् । न च स्वकारणात् कतिपयकाल-
कलाविलम्बेन कार्यजननस्वभावो भावो जात इति स्वभावादेव
विलम्बकारीति साम्प्रतम् । विकल्पाऽत्रहत्यात् । किं कतिपयकाल-
कलाविलम्बनकारितास्वभावो निवृत्तो न वा ? निवृत्तश्चेत् कथं
भावो न निवृत्तः ? स्वभावनिवृत्तेः । अनिवृत्तौ बाधक्रमस्य स्वभावो
निवृत्तरूपविरुद्धधर्मसंसर्गात् । अतस्त्वभावत्वे वा न विलम्बत इति
जन्मानन्तरमेव भावः कृतकृत्यः प्रसज्येत । अनिवृत्तौ कतिपयकाल-
कलातिक्रमेऽपि न कार्यं जनयेत् । विलम्बकारिताया रूपस्य
तादवस्थात् । तदुक्तं 'न क्रमेणाऽर्थक्रियाकारिता सम्भवति भावस्य
नापि यौगपद्येन युज्यते यस्माद्यावत्कार्यं किमपि प्रथमे क्षणे तेमा-
ऽक्षणिकत्वेनात्मना सम्पादितं तावत्सर्वं द्वितीयादि क्षेपु सम्पादयेत्
तावत्कार्यम् । क्षणिकस्य तु क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थक्रिया कल्पत, इति ।
विपक्षे क्षणिकत्वे व्यापकाभावात्ततो व्यावर्तमानं सत्त्वं क्षणिकत्वेन
व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

स्यादेतत् । क्षणिको ऽपि भावो ऽर्थक्रियाजननस्वभावः । न चेदमत्रैव जननत्वाऽभावश्चेत् किमस्य सहकारिभिरित्युत्पन्नमात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत् । न नूत्पन्नो बीजक्षणः समर्थो जनयत्येव, कुतः पुनस्तस्योत्पत्तिः पूर्वस्माद्वीजक्षणात् ? तर्हि तत्सन्तानपतितानां सर्वेषां बीजत्वाऽविशेषादङ्कुरजननसामर्थ्यामिति लब्धजन्यमात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत् । मैवम् । पूर्वं क्षितिबीजपवनादिक्षणसमवधानोत्पन्नाऽतिशयवत्तदुत्तरोत्तरक्षणपरम्परालब्धजन्मा ऽन्योपि क्षणसमर्थः समर्थक्षित्यादिक्षणसहकृतो ऽनपेक्ष एवाऽङ्कुरं जनयति । न चाऽन्यक्षित्यादिसहभुवस्तेस्तदनपेक्षितस्यापि तैर्विना कार्यकरणं, तदेकसामर्थ्याऽधीनस्य तदभावे ऽभावात् । न चाऽसहकारिता क्षित्यादीनां सिद्धेति नोदकतापवद्भुवस्थितोत्कर्षता । तत्राऽत्यन्ततापेन तदाश्रयाणामपामुपरतेरस्थिराश्रयत्वात् । नापि लङ्घनवद्भुवस्थितोत्कर्षम् । यथाहितस्य भागस्योत्पत्तौ तत्र पुनर्यत्नापेक्षत्वात् । न हि तत्र पूर्वसिद्धाऽऽलम्बनमत्रा सती लङ्घनान्तराय कल्पते, अपि त्वसौ विनष्टा । लङ्घनान्तरं तु पूर्वलङ्घनवदलप्रयत्नाभ्यां प्रवर्तते । सर्वधर्मनैरात्म्यप्रकाशनस्वभावस्तु चेतसः स्वरसवाहीति न पुनः प्रयत्नमपेक्षते । तस्य हि पूर्वभावनाऽऽहिताऽधिकाऽधिकोत्तरविशेषप्रतिलम्भेनाऽत्यन्तप्रकर्षोत्पत्तेराश्रयस्वभावभूतत्वात् । इह प्रकर्षविशेषणं लङ्घनं तु न देहस्वभावः । सत्यप्याश्रये पुनर्यत्नापेक्षत्वात् । एवमुदकतापोपि नोदकस्वभावः । तद्विनाशित्वात् । भावनां वा पक्षीकृत्योच्यते । तथा हि । या या ऽऽदरनैरन्तर्यदीर्घकालाऽऽसेविता भावना सा सर्वा करतलाऽमलकायमाना ऽऽलम्बननिर्भासविज्ञानफला । तद्यथा कामातुरस्य कामिनीभावना विशेषणचयवती कामिनीविषयविज्ञानविशदाभताहेतुः ।

तथा च समस्तवस्तुनैरात्म्यभावनाविशेषणचयशालिनीति स्वभावहेतुः । मनोविज्ञानं हि विशदाभमियमीदृशी भावना स्वाऽन्वयव्यतिरेकाव-
प्यनुकारयन्ती कारणान्तरनिरपेक्षा कामातुरादिषु दृष्टा । तद्यदि सत्या-
मप्यस्यां विशदाभत्वं समस्तवस्तुनैरात्म्यग्राहिणो विज्ञानस्य नोपजा-
येत, कारणान्तरसापेक्षत्वमस्याः प्रसज्येत । तथा च दृष्टं निरपेक्षत्वं
भावनाया व्यापकं व्याहन्येतेति विषये व्यापकविस्तृतस्य सापेक्ष-
त्वस्य दर्शनादुर्वैशद्यजननाद् व्यापकविस्तृतोपलब्ध्या व्यावर्तमाना
भावना वैशद्यजन्मनियता ऽवशिष्यतइति भावनाविशेषाऽनुविधाना-
त्सुष्ठुत्वोत्पादस्य न भावनामाचानुबन्धितेति स्वभावहेतुः, हेतो-
श्च समयस्य कार्योत्पादनसामर्थ्याऽनुमानम् । तथा च सत्यामेव
तस्यां सामर्थ्यामप्रतिबन्ध्यायां नियमेन फलमुत्पद्यतइति न पाक्षि-
कफलसम्भवविषयत्वं सामर्थ्या निश्चीयतइति निश्चयान्नाऽनुमान-
त्वविरोधः । न चाऽसिद्धो हेतुः । सम्भवति हि भावना विशेषणच-
यवती सांसारिकदुःखनिमित्ताद्विभ्यतां श्रावकबोधिप्रतिनियतानां
निखिलदुःखनिमित्तशमनी कारुणिकानां च सकलानेव दुःखिन
आत्मतया ऽभ्युपगच्छतां दानादिपारमिताभ्यासतनूकृतान्तर्मलानां
नेदृग्भावनाप्रवर्षजन्मविज्ञानमभ्रान्तं च । प्रमाणसिद्धवस्तुविषयत्वात् ।
अविकल्पश्च विशदाभत्वात् । समस्तवस्तुविषयं च तन्नैरात्म्यसाक्षा-
त्काररूपत्वात् । न च नैरात्म्यं नाम भावेभ्यो निन्नं किं चिदस्ति,
यदप्रत्यक्षगोचरेष्वपि तेषु प्रत्यक्षगोचरं स्यात् । विकल्पारूढं च
स्फुटं नाऽविकल्प्य विज्ञानं प्रतिभासि । तदेतद्भावनाधेयवैशद्यं सद्भि-
शदभाषात्मनैव स्यात् । तथा च विश्वनैरात्म्यवैशद्यं विश्ववैशद्य-
मेवेति । यदिदं सार्वज्ञं तदूतार्थभावनाया एवाऽऽदरनैरन्तर्यदीर्घका-
लाऽऽसेवितायाः सर्वाऽऽकारसकलवस्तुसाक्षात्कारहेतोः सम्भवादः

भावनामयमपि विज्ञानं श्रुताऽनुमितविषयम् ।
अकस्माद्भावनायोगादागमाऽनुमानपरतन्त्रम् । पूर्वज्ञानभू-
तार्थत्वविपर्ययाऽनुविधानात् सापेक्षत्वादप्रमाणम् ।

सिद्धो हेत्वभावो न फलाऽभावसिद्धावङ्गमित्याशङ्क्याह-भावनाम-
यमपि विज्ञानं श्रुताऽनुमितविषयम् । कुतः ? अकस्माद्भावनाया
अयोगात् । आगमाऽनुमानपरतन्त्रं तद्विषय एव साक्षाद्वृत्त्या
प्रकर्षेननुभवेद् न तद्विषय इति पूर्वेण सम्बन्धः । न च तदपि
प्रकर्षेव प्रमाणमित्याह-पूर्वज्ञानभूतार्थत्वविपर्ययाऽनुविधानाच्च सापे-
क्षत्वं दप्रमाणम् ।

एतद्वार्थतत्त्वं विवक्षितमावर्त्यस्य । सत्यं, श्रुताऽनुमानगो-
चरचारिणी भावना प्रशदाभविज्ञानहेतुरिति नाऽवजानीमहे, किं तु
यद्विषयजातं तदेव विशदप्रतिपत्तिगोचरे, न जातु रूपभावनाप्रकर्षो
रसविषयविज्ञानवैशद्याय कल्पते । ननु न विषयान्तरवैशद्यहेतुभावं
भावनायाः सङ्गिरामहे, किं तु श्रुताऽनुमानविषयवैशद्यहेतुतामेव ।
तद्विषयं च समस्तवस्तुनैरात्म्यमिति तद्भावनाप्रकर्षः समस्तवस्तु-
नैरात्म्यं विशदयन् समस्तवस्तुविशदतामन्तरेण तदनुपपत्तेः सम-
स्तवस्तुवैशद्यमावहतीत्युक्तम् ।

सत्यमुक्तम् । अयुक्तं तु तत् । तथा हि । नाऽऽगमाऽनुमान-
गोचरत्वं निरात्मनां वस्तुभेदानां परमार्थसत्ताम् । न हि ते एतेषामन्य-
निवृत्तिमात्रावगहिनी परमार्थसंस्वक्षलणं गोचरयितुमर्हति । नापि
तद्विषया भावना तदग्राह्यमपि स्वलक्षणं तदध्यवसेयतया तद्विषय
इति तद्योनिरपि भावना तद्विषयेति तत्प्रकर्षवैशद्यहेतुरिति चेत् । न ।

तदवसेयस्यापि परमार्थसत्त्वाऽभावात् । तथा हि । यदनुमानेन गृह्यते यच्चाऽवसीयते द्वे अप्यन्यनिवृत्ती न वस्तुनी । स्वलक्षणाऽवगाहित्वे अभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्त्वाऽनुपपत्तेः ।

मा भूतयोः स्वलक्षणं विषयः । तत्प्रभावभावनाप्रकर्षजन्य-
नस्तु विशदाभस्याऽचेतसो भविष्यति कामिनीविकल्पप्रभवभावना-
प्रकर्षादिव कामाऽऽतुरस्य कामिनीस्वलक्षणसाक्षात्कारः । करिकुम्भक-
ठारकुचकलशे हरिणशावले, लचने चम्पकदलाऽवदातगाचलते लाव-
ण्यसरसि निरन्तरलग्नललितटोः क्रन्दलीमूलमालिङ्गनमङ्गने प्रेयसि-
तरे प्रयच्छ सज्जीवय पतिताऽस्मि तव चरणननलिनयोरिति वध-
नकायचेष्टयोरुपलब्धेः । अस्ति च विकल्पाऽविकल्पयोः कथं चि-
त्समानविषयतेति नाऽतिप्रसङ्ग इति । सत्यम् । सम्भवत्यनुभवो न
पुनरस्याऽर्थे प्रामाण्यसम्भवः । अतदुत्पत्तेः । अतदात्मनस्तदव्य-
भिचारनियमाऽयोगादतादात्म्यं चाऽर्थस्य विज्ञानादतिरेकात् अन-
तिरेके ऽपि च विज्ञानानामन्योन्यस्य भेदतादात्म्यात् एकस्य विज्ञा-
नस्येतरविज्ञानवेदनाऽनुपपत्तेः । विज्ञानस्वलक्षणैकत्वाऽभ्युपगमे त-
न्नित्यमेकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्माऽभ्यसनीयमिति क्षणिकनैरात्म्याऽभ्यासा-
ऽभ्युपगमो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । तन्न तादात्म्यादस्याऽव्यभि-
चारः । नापि तत्कार्यत्वात् । भावनप्रकर्षकार्यं खल्वेतन्न विष-
यकार्यम् ।

यद्युच्येत पारम्पर्येण तत्कार्यमनुमानवत् । यथा हि बन्धि-
स्वलक्षणाद् धूमस्वलक्षणं ततो धूमाऽनुभवस्ततो दहनं^१ विकल्पस्तत-
श्चाऽनुमानमुत्पन्नमिति पारम्पर्येण बन्धिप्रतिबन्धात्प्रापकं च बन्धे-

द्वोहपाककारिणः, तथैतदप्यनुमानजनितभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं पारम्पर्येणाऽर्थप्रभूततया तदव्यभिचारनियमान्न प्रमाणमिति चेत् । किमनुमानेन बन्धि व्यवस्थाप्य भावयतो यद्वन्धिविषयं विशदं विज्ञानं तत्प्रमाणमिति । ओमिति ब्रुवाणस्य पर्वतनितम्बारोहणे सति इन्द्रियसंनिर्कर्षजन्यमनो दहनविज्ञानस्य भावनाऽधेयविशदाभविज्ञानेन सह सम्भवादनियमप्रसङ्गः । विशदादश्च बहुलमुपलभ्यते । लक्षणयोगिनि च व्यभिचारसम्भवे तल्लक्षणेनैव बाधितमिति विशदाभमपि प्रातिभमिति संशयाक्रान्तमप्रमाणम् । तद्भावनाया भूतार्थत्वं न तज्जन्यविशदविज्ञानप्रमाण्ये हेतुर्वाच्यमिति चेत् । एवं च प्रसर्पकस्येव सत्कृत्कर्तृप्राप्तिमूललभमनोरथपरम्परानीता द्विविणसम्भारसाक्षात्कारस्तथागतस्य निरात्मकसमस्तुष्टुसाक्षात्कार इत्यापतितम् । सर्वार्थवस्तुभावनापरिकर्मितचित्तसन्तानवर्ति ज्ञानं प्रत्यालम्बनप्रत्ययत्वमर्थस्य । तथा च तदुत्पत्तेस्तदव्यभिचारनियम इति चेत् । नार्थस्याऽलम्बनप्रत्ययत्वं विज्ञानं प्रतीन्द्रियाऽपेक्षत्वेन व्याप्तिं, तच्चाऽस्माद्विरुद्धोपलब्ध्या व्यावर्तमानमालम्बनप्रत्ययतामप्यर्थस्य निवर्तयति । न खल्विन्ध्यविशेषे धूमहेतुरिति त्रिनापि दहनं सहस्रेणापि संस्कारैर्धूममाधत्ते । तदाधाने वा समस्तकार्यहेतुताऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । भावनायाश्च भूतार्थाया अर्थाऽनपेक्षाया एव विशदविज्ञानजननसामर्थ्यमुपलब्धं कामातुरादिवर्तिन्या इति भूतार्थापि तन्निरपेक्षेव समर्थेति नाऽर्थस्यालम्बनप्रत्ययत्वं शक्यऽवगमम् । अपि चाऽलम्बनप्रत्यया अपि तएवाऽस्य क्षणा युज्यन्ते, ये तस्य पुरस्तात्तना अव्यवधानाः । तथा च तएवाऽस्य ग्राह्या न पुनः पूर्वतरास्तत्काला अनागनाश्चेति न सर्वविषयता । अथ दृश्यमाना धातुचयपर्यापन्नाः प्राणभूते। जन्मान्तरपरिवृत्ते। यथाऽतीताऽनागत-

स्कन्धकदम्बकोपादानोपादेयात्मान इति तद्दर्शनं दृश्यमानतादा-
त्म्येन तद्विशेषणतया ऽतीताऽनागतान्यपि गोचरयति । न चाऽस्म-
दादिदर्शनस्यापि तथा प्रसङ्गो, रागादिमलावृतत्वात् । तस्य हि
भगवतो निर्मृष्टनिखिलक्लेशाक्लेशमलं विज्ञानमनाचरणं परितः
प्रद्योतमानं स्वात्मन्वनं प्रत्ययं सर्वाऽऽकारं गोचरयतस्य च साक्षा-
त्परम्परया च कथं चित्सर्वेण सम्बन्धाद्वेशकालविप्रकीर्णवस्तुविशि-
ष्टस्वभावतया तथैव गोचरयेत् । न च सर्वग्रहणमन्तरेणेति सर्व-
विषयमस्य विज्ञानमनाचरणं सिद्धम् ।

तदनुपपन्नम् । विचाराऽसहत्वात् । तथा हि । इयमालम्ब-
नप्रत्ययस्य सर्वविशिष्टता स्वाभाविकी चेन्न तावत्सर्वस्मिन्नालम्बन-
प्रत्यये चैका भवति । एकस्याऽनेकवृत्तित्वाऽनुपपत्तेः । नाना चेदा-
लम्बनप्रत्ययाश्च सर्वे चेति तत्त्वम् । तथा च न सम्बन्ध इति न
तद्ग्रहणे सर्वग्रहणविकल्पारोपिततथात्वविकल्पकं वस्तुविषयं सर्वत्र
प्रतीयतइति सुभाषितम् । स्वालम्बनप्रत्ययमात्रगोचरमेवाऽविकल्पकं
समस्तवस्तुविशिष्टालम्बनाऽध्यवसायजननम् । तेनाऽध्यवसायाऽनु-
गतव्यापारमविकल्पकमपि समस्तुवस्तुविषयं भवति । यथा ऽऽह
'व्यवस्थान्ति क्षणादेव सर्वाकारं महाधिय' इति चेत् । अथ कति-
ष्यवस्त्वालम्बनस्याऽनुभवस्य कुतः स एष महिमा ? यतः समस्त-
वस्त्ववसाय इति । रागाद्याचरणविगमादिति चेत्तर्हि यथावस्तु
तानि पश्येत्, न पुनरस्मादपार्थत्वमेवेति । तदयुक्तम् । विकल्प-
निर्माणकौशलमस्य युज्यते । तत्वाऽऽवरकता हि मेलानां क्लेशादीनां
न पुनर्विकल्पनिर्माणप्रतिबन्धता । तस्माद्भावनाप्रकर्षमात्रजत्वाद्-
र्थाऽव्यभिचारनियमाऽभावाद्विशदाभमपि संशयाक्रान्तत्वादप्रमाणम-
प्रत्यक्षं चेति साम्प्रतम् ।

यदपि सदर्थप्रकाशनं बुद्धेः स्वभावो ऽसदर्थत्वं त्वगन्तुक-
मित्यसति बाधके सदर्थत्वमेवेति । तदयुक्तम् । अनुमितभावितव-
न्निविषयविशदाभविज्ञानादिप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तद्विषयस्य क्व चिद्वा-
धदर्शनादप्रामाण्यमिहापि समानम् । अन्यथाऽभिविवेशात् । तदिह
यदि विशदाभविज्ञानहेतुत्वं भावनाया विशेषणयोगेन साध्यते
ततः सिद्धसाधनम् । भवतु तथागतस्तथाभूतविज्ञानवान्, न तत्त्वे
तद्विज्ञानमस्य प्रत्यक्षमप्रमाणत्वात् । तथा चाऽपदधर्मतया हेतोर-
सिद्धता । प्रसिद्धार्थिणो ऽजिज्ञ सितविशेषणतया ऽनुमेयत्वाऽभावात् ।
अथ प्रत्यक्षविज्ञानहेतुता भावनायाः परं प्रत्यक्षसिद्धा साध्यते, तथा
सति साध्यविपर्ययव्याप्रेर्विरुद्धता हेतोः । विशेषणचयवत्या अपि
भावनाया विशदाभभ्रान्तिविज्ञानजनकत्वात् । दृष्टान्तस्य च साध्य-
हीनत्वात् । यदा च भूतार्थभावनाजनितत्वेपि नाऽस्य प्रामाण्यम-
भूतार्थत्वात्तदा, यदुच्यते

‘निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।

न बाधो यत्रऽन्त्येपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः’ ॥ इति,

तदनुपपन्नम् । भूतार्थत्वे हि बुद्धेस्तत्पक्षपातता भूतार्थैः
प्रतिपक्षैर्बाधो न भवेत् । अभूतार्था त्वयं स्वात्माऽभावमाण्नाप्या-
त्मीयदृष्टिरिव सम्भवद्बाधा । तस्मात्प्रतिपक्षविवृद्धिमात्रम् । न
चाऽऽत्यन्तिकी विवृद्धिः सम्भवति । यथा समूलकायं कषिता दोषा
न पुनरुद्गविष्यन्ति अत एवाऽस्थिराश्रयत्वे ऽप्यपुनर्यत्रापेक्षित्वे-
प्यस्य नाऽऽत्यन्तिकी निष्ठा सम्भवति । आत्मीयदृष्ट इव विरोधि-
प्रत्ययसम्भवात् । तत्सम्भवश्चाऽभूतार्थत्वात् । तच्च न । अनुमितवि-
षयं तु प्रत्यक्षं न सम्भवत्येव । तयोः परोक्षरूपाऽवगाहितत्वात् ।
प्रत्यक्षस्य च तद्विपरीताऽर्थत्वात् । तद्गतभूतार्थत्वाऽनुविधायित्वेन

ननु न कालतो नियमश्चक्षुरादीनाम् । अवर्तमानरजता-
 स्वविषयये श्रुताऽनुमानज्ञानापेक्षतया प्रामाण्याऽनुपपत्तेश्च । तत्सिद्ध-
 मेतद्वृत्तार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं विज्ञानमप्रत्यक्षम्, अर्थे प्रमाणत्वात्
 यदप्रमाणं तदप्रत्यक्षमर्थे । यथा कामाऽऽतुरस्य कामिनीविज्ञानम् ।
 अप्रमाणं च तत् । नितान्तविशदाभत्वे सति भावनाजन्यत्वात् ।
 यन्नितान्तविशदाभत्वे सति भावनाप्रकर्षजं विज्ञानं तदप्रमाणं, यथा ऽनु-
 मितभावितवन्हिविषयविशदाभविज्ञानमिति समानहेतुकत्वं समान-
 रूपतया व्याप्तम् । यथाह 'तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजा' इति ।
 तदस्याः प्रामाण्यं निवर्तमानं तुल्यहेतुजत्वमपि निवर्तयति । न चैषा
 भूतार्थे भावनाप्रकर्षपर्यन्ता ऽतीन्द्रियसंनिकृष्टाऽनुमितभावितवन्हिवै-
 शद्ये च निरात्मकसमस्तवस्तुवैशद्ये ऽपि च विशिष्यते । न च रागा-
 द्यावरणविरहो वा विशेषः । न खल्वेते कम्बलादिवदावरका विज्ञानस्य,
 किं तु तदाक्षिप्तमना विविधविषयभेदतृप्या देपरिप्लुते । न शक्नोति
 भावयितुमिति भावनाऽऽदरमात्रेणैव तद्विरहोपयोगः । अस्ति चेहापि
 शिशिरतरसंभूतजडिममन्थरतरकायकाण्डस्याऽनुमितवन्हिवभावना-
 भियोग इति न हेतुभेद इति प्रतिबन्धसिद्धिः । न चैकपार्थिव-
 ऽणुसमवायिकारणजन्मभिरभिन्नाण्ययाऽपेक्षैकवन्हिसंयोगाऽसमायिका-
 रणैर्गन्धरसरूपस्पर्शैर्नानाभावैर्व्यभिचारः । सामर्थ्यवैचित्र्यादेकत्वे
 ऽपि पार्थिवस्य परमाणोः । तद्वैचित्र्यं च कार्यवैचित्र्योत्पलम्भात् ।
 तच्च नित्यसमवेतं नित्यं कारणसामर्थ्यक्रमेण च पार्थिवव्ययविनि-
 कार्ये जायत इत्यवदातम् । परिशिष्टं ग्रन्थत्रयाख्यानसमये बह्यामः ।
 तदास्तां तावत् ।

सम्प्रति व्यवस्थापितोन्मूलने न कश्चित्प्राभाकरगन्धी प्रत्यक्ष-
 तिष्ठते-ननु न कालतोपि नियमश्चक्षुरादीनाम् । कतः ? इदं

अनुपलब्धेः । न हि सा शुक्तिकाद्युपलब्धिः । अन्याकार-
संविदोऽन्यविषयत्वाऽयोगात् अनाश्वासात् ।

अधिगतस्वातन्त्र्यं च मनः स्वप्ने । न च स्वप्नज्ञानं
स्मृतिः । अतद्रूपत्वात् । नैतत्सारम् । तथा हि—

रजतमित्यवर्तमानरजताद्युपलब्धेः । नन्विदं रजतमिति पुरोष-
र्तिनीं शुक्तिमवलम्बमाना कथमसंनिहितदेशकालरजतोपलब्धिः ? रि-
त्यत आह—न हि सा शुक्तिकाद्युपलब्धिः । कस्मात् ? अन्याऽऽका-
रायाः संविदोऽन्यविषयत्वाऽयोगात् । तद्योगे विषयत्वस्याऽनिय-
मात् । सर्वं विज्ञानं सर्वविषयमित्ययत्र सद्वा सर्वज्ञता स्यादिति फलि-
तं तथागतमनोरथेन । तस्माद्यदाकारविज्ञानं स एवमस्य विषय
एषितव्यो नियमाय । रजताऽऽकारं चेदमिति तदेवास्य विषयो न
पुनः शुक्तिः । अवेदनात् अनाश्वासाच्च । यदि ह्यन्याऽऽकारा
संविदन्यविषया भवेत्तदा संविदः स्वार्थव्यभिचारात् सर्वेष्वना-
श्वासप्रसङ्ग इति न प्रेक्षावान् क्वचित् कुतश्चिद्वा प्रवर्तते निवर्तते वा ।
तस्मादपि रजतविषयमेव । न चेदं रजतमिति सामानाधिकरण्यप्र-
थेयं, अपि त्वसामानाधिकरण्याऽग्रहो दोषवशात् । न च स्मृतिः ।
साक्षात्काराऽऽस्पदत्वात् । न च नास्ति । स्वसवेदनसिद्धत्वात् ।
तदस्य कृप्रसामर्थ्यं चक्षुर्वा मनो वा कारणमकामेनाऽप्यभ्युपगन्त-
व्यम् । न च रजतं वर्तमानमित्यवर्तमानमपि चक्षुर्मनो वा गोच-
रयति । तथा च न कालतोऽपि नियमः ।

परतन्त्रं बहिर्मेन इत्यादिपति—अधिगतस्वातन्त्र्यं च मनः
स्वप्ने । तेनाऽन्यत्रापि बाह्ये स्वतन्त्रमेव । यदुच्येत स्वप्ने पूर्वाऽनुभ-
वभावनासहकारि स्मृतिं जनयति मनः, तेनाऽस्वतन्त्रमेवेति,

अर्थाऽपेक्षा मुधा तुल्यमन्याकारप्रवेदनम् ।

देहिना वर्तमानाभा स्वप्ने स्पष्टा ऽपि हि स्मृतिः ॥

चक्षुरादयस्तावद्वर्त्तमानमेव शुक्तिकाशकलाद्यर्थं दर्शयन्ति, तदपेक्षणात् । अन्यथा वैकल्यात् तत्सन्निधेः तदसन्निधावपि रजतवेदनप्राप्तेः । रजतताऽवभासनं यदि न शुक्तिविषयं वर्तमानाभासनमपि तर्हि नाऽवर्त्तमानगोचरम् ।

तच्चाह-न च स्वप्नज्ञानं स्मृतिः । कस्मात् ? अतद्रूपत्वात् । अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषो हि स्मृते रूपम् । असंप्रमोषश्चानुभूततया ऽनुभाव्यस्यानुसन्धानम् । न चैवंविधं स्वप्नज्ञातं, तस्मान्न स्मृतिः । न च चाक्षुषं, चक्षुर्यापाराभावात् । तत्सिद्धमेतद्वाह्ये मनः स्वतन्त्रमिति ।

तदेतन्निष्ठाकरोति-नैतत्सारम् । तथा हि ।

अर्थाऽपेक्षा मुधा तुल्यमन्याकारप्रवेदनम् ॥

दोषतो वर्तमानात्वं स्वप्ने स्पष्टा ऽपि हि स्मृतिः ॥

यत्तावदुक्तम् अनीताऽविषयं चक्षुरादीति, तच्चाह-चक्षुरादयस्तावद्वर्त्तमानमेव शुक्तिकाशकलाद्यर्थं दर्शयन्ति । कुतः ? तदपेक्षणात् । शुक्तिकाद्यपेक्षणात् । अन्यथा तदनपेक्षणे वैकल्यात्तत्सन्निधेः शुक्तिसंनिधानस्य । कुतोस्य वैकल्यप्रसङ्गः ? इत्यत आह-शुक्तिकाऽनपेक्षणे तदसंनिधावपि रजतवेदनप्राप्तेः । अयमभिसंधिः । न तावच्चक्षुरादिवद्रजतविज्ञानं कारणतामात्रेणाऽपेक्षते शुक्तिशकलम् । चक्षुराद्यभावइव तदभावे ऽन्यत्र रजतसंनिधावपि रजतविज्ञानाऽभावप्रसङ्गात् । तस्माद्विषयतयैवाऽपेक्षते रजतविज्ञानं शुक्तिशकलमिति ।

यच्चोक्तमन्याऽऽकारा संविन्नाऽन्यविषयेति, तच्चाह-रजतताव-

भासनं यदि न शुक्तिविषयं धर्तमानाभासनमपि तर्हि नाऽवर्तमान-
गोचरम्^१ ।

अयमभिसन्धिः । अतीतरजतगोचरं चेदेतद्विज्ञानमतीत-
यैवाऽस्मिन् रजतं प्रपद्येत, तथा च तत्प्रेम्शे न प्रवर्तेरन्, अती-
तस्य प्राप्यभावात् । न खल्वतीतं ततया ऽवगम्य शब्दाद्वदान्य-
प्रेष्ठं युधिष्ठिरं क्षुत्त्वामात्मा ऽपि भिक्षुको याचितुं प्रवर्तते । अतीत-
स्यापि रजतस्य दोषतस्तवाऽनवभासनाद्वर्तमानस्य च शुक्तिकेय-
मिति ततया गृहीतस्य रजतसाधारणरूपवेदनात् । तद्वेदहेतुशुक्ति-
कात्वसामान्यविशेषाऽनवभासान्न । समीहितसंनिहितरजतमितितुल्य-
ताभेदाऽनध्यवसायसामर्थ्याऽभ्यासात्^३ । ततश्च रजतमदमिति
समानाधिकरण्यव्यपदेशः समीचीनं संनिहितरजतव्यवहार-
प्रवर्तनं च शुक्तिकेयमिति भेदधियः स्वविषयविरुद्धभेदाऽग्रहनिवा-
रणेन पूर्वप्रथमप्रसज्जितरजतोचितव्यवहारनिराकरणाद्वाधकता ऽप्यु-
पपन्नेति चेन्न । भेदाऽग्रहमात्रस्य तथाभूतव्यवहारप्रवर्तकत्वाऽनुप-
पत्तेः । संनिहितरजताऽवभासे हि तद्व्यवहारहेतुर्न पुनरतयाऽनव-
भासः । तत्तुल्यतया सोऽपि तद्व्यवहाराय कल्पते । भेदाऽनवभासश्च
तत्तुल्यतेति चेत् । यद्येवमवर्तमानाऽवभासनया ऽतीतरजताऽवभास-
विज्ञानतुल्यता ऽप्यस्यास्तीति तत्तुल्यव्यवहारप्रवृत्तिरप्येतस्य स्यात् ।
तदयं रजतविज्ञानवात् पुरोवर्तिनि शुक्तिकाशकले प्रवर्तते निवर्ततेति
तत्र विरुद्धं क्रियः द्वयमापन्नम् । पुरोवर्तिवस्त्ववभास एव रजतविज्ञाना-
दगृहीतभेदः समीचीनसंनिहितरजताऽवभाससदृशस्तत्सदृशव्यवहार-
हेतुरिति नाऽयं प्रसङ्ग इति चेत् । अथ रजतं तदिदं तु शुक्लमास्व-
रमिति बुद्ध्यव्यवहारं कस्मान्न प्रवर्तयति ? यद्यैव हि समीचीनसं-
निहितरजतधीतुल्यतया ऽस्य भेदाऽनध्यवसायान्तया तद्वर्तमानं तु

१ धर्तमानगोचरः-१ पु. पा. ।

२ न शुक्तिकेयम्-२ पु. पा. । ३ सामर्थ्यात्-२ पु. पा. ।

शुक्रभास्वरमितीत्येतत्तुल्यता । ऽप्यभेदानध्यवसायात् । न चाऽध्य-
वसाययोः कश्चिद्विशेषः, येनैक एव स्वाचितं साम्यं संपादयति
नाऽपरोपीति । सो ऽयमस्य तदवस्य एव विसृद्धक्रियाद्वयस्य
समावेशप्रसङ्गः । न च चेतनव्यवहारोपायतुल्यता ज्ञानोपायानां,
येन ज्ञानहेतौरेव चरमवस्तुव्यवहार इत्युच्येत । अजातरूपतत्कार्य-
तत्संबन्धानामपि चक्षुरादीनां ज्ञानोपायत्वदर्शनात् । चेतनव्यवहारस्य
तु विज्ञानजत्वनियमेन पर्यनुयोगाऽनर्हत्वात् । तत्सिद्धमेतद्विवादा-
ध्यासितं रजतविज्ञानं दृश्यमानपुरोवर्तवस्तुगोचरं तदुपायाऽविषय-
त्वेपि सति तदर्थिनस्तत्रैव नियमेन प्रवर्तकत्वात् । तदुपायाऽवि-
षयं सद्यश्चैव यदर्थिनं प्रवर्तयति ततद्विषयं, यथोभयसिद्धसमीचीन-
रजतविज्ञानमिति । तथा ह्ययं प्रवृत्तिनियमो हेतुमत्तया व्याप्तः स
चाऽतद्विषयत्वाद्वावर्तमानः स्वव्याप्यं प्रवृत्तिनियममपि व्यावर्तयति
तद्विषयत्वे एव व्यवस्थापयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । न चाऽसावतद्वि-
षयत्वे ऽपि भेदाऽयहमात्राद्वितुमर्हति । अभेदाग्रहणस्यापि स्वाचि-
तव्यवहारप्रवर्तनेन विरोधिक्रियासमावेशेन व्यवहर्तुः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
प्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मादन्यस्याऽन्यथाग्रहणमेषितव्यम् । एवं च
वर्तमानतया ऽवभासनमुपपद्यते । तथा च रजताऽवभासनं यदि
न शुक्तिविषयम् अन्यत्वाद्वर्तमानाऽवभासनमपि तर्हि नाऽवर्तमा-
गोचरम् । अन्यत्वतादवस्थात् ।

यद्युच्येत, अवर्तमानगोचरं भविष्यति वर्तमानाऽवभासे
विज्ञानदोषसामर्थ्यात् । न च दोषाणां कार्यकारणसामर्थ्यविहित-
मात्रे व्यापारो न कार्यान्तरविषयशक्त्याऽऽधाने, न जातु यवबीज-
मुपहृतं दोषैः शाल्यङ्कुराय कल्पते इति साम्प्रतम् । भस्मकादि-
दोषवशादुदरजस्य बह्वैर्बहुविधाऽन्नपानपाचनोपलम्भात् व्यभिचा-

दोषतस्तथात्वमितरस्यापि तुल्यम् । वर्तमाने चाऽव-
र्तमानाऽवभासो नाऽवर्तमाने वर्तमानाऽवभासः । अर्थस-
न्निधेः साफल्यत् । नेदं रजतमिति च प्रसक्तस्य प्रतिषेधोप-

रात् । अशितपीताहाररसभावः कार्यमुदरजस्य तेजसस्तत्प्रतिघातेन
भस्मकस्यापि दोषभाव इति न व्यभिचारइति चेत् न । इहापि समा-
नत्वात् । इन्द्रियादीनामपि परमार्थविज्ञानजननसामर्थ्यं स्वाभाविकम-
मपबाध्य विपर्ययविज्ञानहेतुतामादधाना दोषा न च्यवन्ते ततायाः ।
न चाऽनवभासनात् अवर्तमानं न विषय इति युज्यते । विकल्पा-
ऽन्नमत्वात् । किमवर्तमानं रजतमवर्तमानतया न विषय इति
साध्यते आहो स्वित् रजततया ऽपि न विषय ? इति । तत्र
प्रथमे कल्पे न विप्रतिपद्यामहे । रजततया त्वविषयत्वे साध्ये
तत्त्वेनाऽनवाभासनमसिद्धं न हेतुर्भवति । तथोक्तमाचार्येण 'आभा
सते कथं चिच्च तन्नात्यन्तं न भासते, तेन नावेदिके'ति । तस्मा-
द्वोषवशादवर्तमानमपि वर्तमानतया प्रतीयतश्चेत्याह—दोषतस्तथा-
त्वमवर्तमानगोचरस्य विज्ञानस्य वर्तमानाऽवभासनमितरस्यपि
शुक्तिकागोचरस्यापि रजताऽवभासनं तुल्यमेव ।

एवमायाततस्तुल्यतामभिधाय स्वाऽभिमतस्यास्य विशेषमाह—
वर्तमाने शुक्तिशकले चाऽयमवर्तमानरजतावभासो नाऽवर्तमाने
रजते वर्तमानाऽवभासः । पुरोवर्तिवस्तुविषयं नाऽतीतविषयं रजत-
मिदमिति विज्ञानमित्यर्थः । कस्मात् ? अर्थसंनिधेः साफन्यात् ।
कुतश्च नेदं रजतमिति प्रसक्तस्य प्रतिषेधोपपत्तेः । अङ्गुलीनिर्दृशेन
शुक्तिकाशकलमेव रजततया प्रतिषेधन्ति विप्रतिपत्तारः । ततश्च

पक्षेः। तैमिरिकस्य केशोऽङ्गुष्ठमात्रं ज्ञानमालोकांशेष्विति नाऽ-
र्थापेक्षो व्यभिचारः। स्वप्नेऽपि किं स्मृतेर्वर्तमानाऽवभास-
त्वम्, उत मनसः स्वातन्त्र्यं? मिति स्मृतेर्वर्तमानाऽवभासता
युक्ता। अनन्तरदिवसाऽनुभूतस्याऽविकलाऽनधिकस्य वि-
स्पष्टस्मृतेः वर्तमानवद्वेदनादोषोपप्लवेन। न त्वदृष्टं मनसः
स्वातन्त्र्यम्। दोषतश्च न सामर्थ्याऽतिरेको, दोषस्य तदप-
रजतं प्रमज्जितं पूर्वविज्ञानेनेति गम्यते। न च विवेकाऽग्रहणेन तत्प्र-
सज्जनं, जीवत्यविवेकाऽग्रहे परिपन्थिनि। तस्म द्विपरीतग्रहे तत्प्र-
सज्जकं कल्पते नाऽन्यथा। न च पुरोवर्ति चमनेनाऽतीते प्रसज्ज-
तम्। इदन्तया तस्य प्रतिषेधाऽसम्भवात्। तत्पुरोवर्तिवस्तुविषयमेव
तद्विज्ञानमित्यवदातम्।

ननु तैमिरिमस्य केशाविविज्ञानमुपजायते। न च तत्रास्ति
केशानां संनिधिः। नाप्यन्यस्य कस्य चित्। येन तत्तदालम्बनं
भवेत्। तस्मादसंनिहितकेशाऽलम्बनमेषितव्यं तद्विज्ञानम्। तत-
श्चाऽर्थापेक्षो व्यभिचारश्चतुर्गुणादीनामित्यत आह-तैमिरिकस्य
केशोऽङ्गुष्ठमात्रं विज्ञानमालोकांशेष्विति नाऽर्थापेक्षो व्यभिचारः।

यच्चोक्तमधिगतस्वातन्त्र्यं मनः स्वप्नाऽवस्थायां बाह्यइति
तन्निराचिकोर्षुर्वमृशति स्वप्नेऽपि किं स्मृतेर्वर्तमानाऽवभासित्व-
मुत तस्मिन्मनःस्वातन्त्र्यं? मिति विमृश्य स्वपत्रं प्रतिजानीते-स्मृते
वर्तमानाऽवभासिता युक्ता। हेतुमाह-अनन्तरदिवसऽनुभूतस्य
कल्पनाऽधिकस्यापि स्पष्टस्मृतेर्वर्तमानवद्वेदनादोषोपप्लवेन। न त्वदृष्टं
मनसः स्वातन्त्र्यं बाह्ये युक्तम्। अथ कस्मादोष एव मनसो नाथते
तथात्रिधिसामर्थ्याऽतिशयं? येन बाह्ये स्वतन्त्रमेव तद्वर्ततेत्यत
आह-दोषतश्च न सामर्थ्याऽतिशयो दृष्टो येन मनः स्वतन्त्रं

नयनहेतुत्वात् । स यस्वप्नदर्शनं तु यदि वतमानस्य तथा-
ग्रहणात्तददृष्टम् । प्रबोधे स्वप्नाख्यानार्थसंवाददर्शनाद्
दृष्टमिति चेत् । न । आख्यानसंवादाऽभावात् । भाख्या-
तद्वद्बोध्यं तत्त्वज्ञानं प्रसूयते । विपर्ययस्तु संस्कारतन्त्रादेव मनस
इत्युक्तम् । कस्मान्न दोषतो मनसः सामर्थ्याऽतिरेक इत्यत
आह—दोषस्य तदपनयनहेतुत्वात् । तदिति तच्च विज्ञानजन-
सामर्थ्यं परामृशति ।

यदि मन्येन अस्ति खलु सत्यं स्वप्नदर्शनमपि । तद्यथा ।
वल्गुभालिङ्गितमात्मानमभूय स्वप्ने जागरायामपि तथैव पश्यति । न
चेयं वर्तमानाऽऽभासा स्मृतिरिति साम्प्रतम् । असति बाधके तद-
नुपपत्तेः । तदभावश्च संवाददर्शनात् । तस्मादत्र मनसः स्वात-
न्त्र्यमुपेत्यमिति, तथाह—सत्यस्वप्नदर्शनं तु यदि वर्तमानस्य
तथाग्रहणात् तददृष्टम् । न खल्वयमपि प्रत्ययः संवादी । तथा
हि । स्वप्ने जागराऽवस्थाऽऽपन्नमयमात्मानं वल्गुभावाद्बहुकदलीवल-
यितमुपलब्धवान्, विनिद्रनयनोत्पलस्तु पश्यन्नपि प्रियाऽऽलिङ्गनं नि-
द्राणो ऽहमासं सम्प्रत्येव प्रबुद्ध इत्यवगच्छति । कुतो ऽस्य स्वप्न-
दृष्टार्थसंवादः ? इत्यर्थः ।

शङ्कते—प्रबोधे स्वप्नदृष्टार्थसंवाददर्शनान्मनसः स्वातन्त्र्यं
दृष्टमिति चेत् । यदा खलु स्वप्ने शुक्रमात्र्याम्बरधरो ब्राह्मणायन-
माह 'सोमशर्मन्नायुष्मन् पञ्चमे ऽहनि प्रातरेव भूपतिर्ह्वराप्रायभुवा
ग्रामवरेण मानयिष्यति त्वामिति, स च पञ्चमे ऽहनि प्रातरेव तथा
संमानितः सोमशर्मा भवति सत्यस्त्वप्रवानित्यर्थः । निराकरोति—न ।
कस्मात् ? आख्यानसंवादाऽभावात् । आख्यानेन हि प्रबुद्धः सोम-
शर्मा स्मरन्नप्याख्यातारं ब्राह्मणायनं न पश्यति तत्प्रणीततां चा-

नसंवादस्तु काकतालीयः । भविष्यतस्तु वर्तमानवद्दर्शनं कथं सत्यम् ? मा भूत् सत्यम् । अस्ति तावत् स्वातन्त्र्यं मनसः । तदपि तद्विधस्याऽनुभूतस्य स्मरणम् । इतरथा मनसो ऽदृष्टसामर्थ्यस्य कल्प्यत्वात् । धर्मविशेषश्चेद्यथार्थदर्शनप्रसङ्गात् । तस्य कार्यं प्रत्यदृष्टसामर्थ्यस्य कल्प्य-
 ऽऽख्यानस्य स्मृत्याऽदृष्टस्य मन्यते इति । मैवं भूदाख्यानसंवादः स्वप्नस्यास्तीति, तथा च सत्यतेत्यत आह—आख्यानसंवादस्तु काकतालीयो दैवप्राप्तो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयति, तथाविधस्यैव तत्सामग्रीकस्य विसंवादवतो बहुलमुपलब्धेः । संवादस्य दैवाऽधीनत्वात् । ननु यथाऽतीतस्य वर्तमानवद्भासनं तच्च संस्कारतन्त्रमस्तु मनो भावनायोनि पूर्वोऽनुभवात् । यच्च पुनरभागत एव वर्तमानतया ऽवभासते स्वप्ने कुतस्तदनुभवः कुतस्तरां च तद्भावनं कुतस्तमां च मनसः स्वतन्त्रते ? त्यत आह—भविष्यतस्तु वर्तमानवद्दर्शनं कथं सत्यम् ? चेदक आह—मा भूत्सत्यमस्ति तावत्स्वन्त्यं मनसः संस्कारस्य भविष्यत्यसम्भवात् । समाधाता स्वाऽभिप्रायमुद्घाटयति—तदपि तद्विधस्यान्यथाऽनुभूतस्य स्मरणम् । न हि सर्वथा ऽननुभूतमुपलभ्यते स्वप्ने । परस्परविरुद्धानामपि क्वचित्कदा त्वयं चिदुपलब्धानां सहानुभवविभ्रमसम्भवः । कस्मात्पुनः क्लेशेन सर्वत्र स्मरणमाश्रीयते ? इत्यत आह—इतरथा मनसो ऽदृष्टस्वातन्त्र्यकल्पनाप्रसङ्गात् ।

यद्युच्येत स्वप्ने ऽपि प्रेयसीसंभोगजन्मनः सुखोद्भवस्योपलब्धेरस्ति समुदाचारप्रवृत्तिरस्य धर्मः, तेन तद्विशिष्टमेव मनः प्रियानुभवं भावयिष्यतीति कृतं संस्कारेणेति, तथाह—धर्मविशेषश्चेद्यथार्थदर्शनप्रसङ्गात् । धर्मविशेषो हि यथार्थदर्शनहेतुरवगत

त्वात् । यदि च न स्मृतिः स्वप्नज्ञानं प्रमाणं तर्हि न प्रमाणमपि । बहिस्तथा ग्राह्यस्याऽभावात् । न तर्हि बहिरर्थे स्वतन्त्रं मनः । स्वप्ने तस्याऽग्राह्यत्वात् । ग्राह्यत्वे वा ऽनुभूतस्य ग्रहणं, तथा दृष्टत्वात् । न दोषतो ऽदृष्टसामर्थ्याऽतिरेककल्पनेत्युभयथा न स्वतन्त्रं बहिर्मनः । एतेन तिमिरतः केशादिदर्शनं प्रत्युक्तम् ।

आगमतः कथं मिथ्याज्ञानाय कल्पते ? अपि च लौकिकं कारणमसाधारणमाश्रित्य स्वकार्यं जनयति । न च तन्मनसः स्वातन्त्र्यं प्रति किं चिदुपलभ्यते । तेन धर्मविशेष गत्याऽसहायः कारणमिति कल्पनीयं, तच्चाऽदृष्टप्रमाणेनेत्याह—तस्य धर्मविशेषस्य मनःस्वातन्त्र्यं कार्यं प्रत्युदृष्टसामर्थ्यस्य कल्पनाप्रसङ्गात् । यदि च न स्मृतिः स्वप्नज्ञानं भवन्मते प्रमाणं तर्हि स्वतन्त्रस्य मनसस्तद्विषये प्रवृत्तिः । अथ न प्रमाणमपि । कुतः ? स्वप्नज्ञाने भासते वस्तु, तस्य बाधके सति बहिस्तथा ग्राह्याऽभावात् ।

उत्तरं—न तर्हि बहिरर्थे स्वतन्त्रं मनः, स्वप्ने तस्य तथाविधस्याऽग्राह्यत्वात् । प्रकारभेदरहितवस्तुरूपग्राह्यत्वे वा भावनेव जागर्ति स्मरणहेतुः । तस्याश्च पूर्वाऽनुभवमन्तरेणाऽसम्भवादनुभूतस्य ग्रहणम् । तथा सिद्धोपपन्नवशात्संस्कारतन्त्रस्य मनसो बाह्यस्मृतेः कारणत्वेन दृष्टत्वात् । न तु दोषतो ऽदृष्टसामर्थ्याऽतिरेककल्पना । तस्माद्यदि ग्राह्यत्वं बाह्यस्य यदि वा ऽग्राह्यत्वमुभयथा ऽप्यस्वतन्त्रं बहिर्मनः । एतेन मनसः स्वप्नविज्ञाने स्वातन्त्र्यप्रदर्शनमार्गेण तिमिरतः केशादिज्ञानं मानसमिति प्रत्युक्तम् । आलोकांशालम्बनतया तद्विज्ञानस्य दोषयल्लोचननिमित्तत्वात् ।

यत्तुक्तमनाश्वासादिति तदन्यथाऽऽचार्येण

‘बोधादेव प्रमाणत्वमिति मीमांसकस्थितिम् ।

विदन्नव्यभिचारेण तां व्युदस्यत्यपण्डितः’ ॥

इत्यादिना प्रबन्धेन दूषितमिति नेह दूषितम् । तथापि दूषणकणिकेह सूच्यते ।

किमव्यभिचारितैव प्रामाण्यमथ तत्कारणं तद्वापिका वा ? येन क्वचिद्व्यभिचारदर्शनतदभावे सति ज्ञानमात्रे ऽनाश्वासः स्यात् । न तावदव्यभिचारितैव प्रामाण्यम् । अव्यभिचारिणामपि बन्हादौ धूमादीनां कुतश्चिन्मितादनुपजनितकृशानुप्रत्ययानामप्रामाण्यं स्यात् । व्यभिचारिणामपि चक्षुरादीनां नीलादिभेदे तद्विषयविज्ञानहेतूनां प्रामाण्यमिति साम्प्रतम् । प्रमितिक्रियां प्रति साधकतमत्वसम्भवात् । अन्यथा काष्ठादीनामपि पाकादावपि असाधनत्वप्रसङ्गात् । नापि प्रामाण्यकारणम् । अत एवाऽन्यथा चक्षुरादीनां नीलादिभेदव्यभिचारिणां तत्प्रमितिहेतूनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । केचिदेव हि धूमादयो बन्हादिबोधजननायाऽव्यभिचारमपेक्षन्ते, नाऽपेक्षन्ते च चक्षुरादयः । स्वभावनियमात् । एतेन व्यापकत्वमव्यभिचारितायाः प्रामाण्यं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । ज्ञानेनाऽव्यभिचारो ऽपेक्ष्यते स्वकार्ये इति चेत् । न । विकल्पाऽसहत्वात् । अथापि स्यादव्यभिचारितोपेतं विज्ञानं प्रमाणं तस्याऽभावस्तत्त्वम् । तद्वि तथाविधं सत्स्वकार्यं पर्याप्तं मिथ्याज्ञानस्य तत्राऽसामर्थ्यादिति । तन्नास्ति । विकल्पाऽनुपपत्तेः । तथा हि । विज्ञेयाऽवभासे ऽस्य कार्यमुच्यते स्वगोचरोचितव्यवहारप्रवर्तनं वा । तत्र न तावत् ज्ञेयाऽवभासे ऽस्य स्वभावप्रतिलम्बमात्राऽधीनजन्मनि सम्भवत्यव्यभिचारग्रहाऽपेक्षा । न हि वयमुत्पन्नविज्ञानविषयाऽवभासायाऽस्य स्वविषयस्य स्वविषयाऽव्यभिचारमुदीक्षमाणाः स्मः । भूतिरेव हि विज्ञानस्य विषयाऽवभासे क्रियेति । यथाह 'तेन जन्मैव विषये बुद्ध्यर्थापर इष्यते । तदेव च प्रमाणरूपमिति ।

‘न हि तत् क्षणमप्यास्ते जायते वा प्रमात्मकम् ।

येनाऽर्थग्रहणे पश्चाद्वाप्रियेतेन्द्रियादिवत्’ ॥ इति च ।

अथ स्वगोचरोचितव्यवहारप्रवर्तने ज्ञानमव्यभिचारिताम-

येदन्ते । न हि विज्ञानं विज्ञानमित्येवं व्यवहारं प्रवर्तयति, मिथ्या-
ज्ञानादपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मान्मिथ्याज्ञानाद्वावृत्तमस्य संवादकत्व-
मर्थक्रियाप्रापणसामर्थ्यमव्यभिचारितालक्षणप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमवगन्त-
व्यम् । न खल्वव्यभिचारमन्तरेण ततस्तत्प्राप्तिः स्वार्थव्यभिचारश्च ।
ततोऽन्यस्य ज्ञानस्य तस्मादनुत्पत्तेः । अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात् । यथाह ।

‘अर्थस्याऽसंभवे भावात् प्रत्यक्ष ऽपि प्रमाणता ।

प्रतिबन्धस्वभावस्य तद्वेतुत्वे समं द्वयम्’ ॥ इति ।

तद् द्विविधं प्रत्यक्षज्ञानम् । अर्थक्रियासाधननिर्भासकं प्रव-
र्तकं प्रमाणम्, अभ्यासदशाऽपन्नं तद्विपरीतं च । तच्च तद्विपरी-
तस्याऽर्थक्रियानिर्भासाद्विज्ञानात्प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । यथाह
‘प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाण’मिति । तथा
‘प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः, असंवादन’मिति । तदर्थना-
न्तरीयकाऽर्थान्तरदर्शनादभ्यासदशापन्नात् । तद्यथा । आराद्वन्हि-
विज्ञानस्य वह्निर्किंशुकनिचयसंशयेन तिरोहितप्रामाण्यस्य धूमाऽद-
र्शनात् प्रामाण्यविनिश्चयः । अर्थक्रियानिर्भासस्य ज्ञानस्याऽगृहीतप्रा-
माण्यस्य न प्रवर्तकविज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकत्वं, गृहीतप्रामाण्यस्य
वा तन्निश्चायकत्वेनाऽनवस्थाप्रसङ्ग इति चेत् न । अर्थक्रियानिर्भा-
सस्य ज्ञानस्य स्वरूपेणैव प्रमाणतया फलत्वेनाऽप्रवर्तकतया प्रमाण-
लक्षणाऽयोगितया व्यभिचारनिश्चयस्याऽनुपयोगात् । तदूपस्य च
स्वसंवेदनसिद्धस्य शङ्काऽनास्पदत्वात् । यदाह-‘स्वरूपस्य स्वतो
गति’रिति । निबन्धारो ऽप्याहुः ।

‘अर्थक्रिया सुखाद्यात्मज्ञानमेव तथाविधम् ।

प्रमाणलक्षणाऽयोगि स्वतो ऽधिगतशक्तिकम्’ ॥ इति ।

अन्योन्यसंश्रयान्नैवमिति चेत् । न । प्रवृत्तिद्वैविध्यात् । तत्रैत-
त्स्यात् । अर्थक्रियानिर्भासाद्विज्ञानाच्चेदव्यभिचारनिश्चयश्चेतसस्तदेव

कुतः ? प्रेक्षावतां प्रवर्तकविज्ञानान्निश्चिताऽव्यभिचारादिति चेत्
 प्राप्नोत्यन्यसंशयमिति तच्च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिद्वैविध्यात् । द्वयी खल्विह
 प्रवृत्तिः प्रेक्षावतां, तच्चाऽऽद्या प्रवर्तकविज्ञानपरीक्षार्था, द्वितीया तु
 परीक्षितसाधननिर्भासस्य विज्ञानस्य तज्जातीयाद्विज्ञानादर्थक्रिया-
 प्राप्तरथा । यथा किल कृषीवलस्य कर्षरस्थितायां कृषिपरिकर्मितायां
 बीजाऽऽवपनलक्षणा प्रवृत्तिराद्या बीजपरीक्षार्था । स तु तच्चाऽङ्कुरोत्पा-
 दनादवगतबीजतन्त्रः सन्याऽधिगमकाम्यया द्वितीयां प्रवृत्तिमारभते
 परिकर्मितायां भुवि तज्जातीयबीजाऽऽवपनलक्षणां, तथेयमपि प्रवृ-
 त्तिर्द्वयीति नाऽन्योन्यसंशयः । न च प्रेक्षावत्त्वव्याघातः । परीक्षो-
 पाये प्रदत्तमानस्याऽनुपाये संदिग्धोपाये वा ऽप्रवृत्तेः । प्रवर्ततां वोपा-
 यसंदेहादपि तथापि न प्रेक्षावत्त्वविघातः । अर्थसंशयस्य प्रेक्षावत्प्र-
 वृत्त्यङ्गत्वात् निवृत्त्यङ्गत्वाच्चाऽनर्थसंशयस्य । अभ्यासदशापन्नस्य तु
 प्रत्यक्षस्य प्रापिताऽर्थक्रियाज्ञानसाधर्म्यादनुमानात् प्रामाण्यविनिश्चयः ।
 अनुमानस्य तु नान्तरीयकाऽर्थदर्शनजन्मतया निश्चितव्यभिचारस्य
 स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयः । तत्स्वगोचरोचितव्यवहारप्रवर्तनाया-
 ऽस्त्वव्यभिचारनिश्चयाऽपेक्षा प्रमाणस्येति ।

तदिदमसाम्प्रतम् । अर्थक्रियानिर्भासिनो हि विज्ञानस्याऽर्थो-
 व्यभिचारस्य स्वार्थे विनिश्चायकत्वं दुर्लभं, किमङ्ग पुनः पूर्वविज्ञा-
 नस्य प्रापणसामर्थ्ये स्वसंवेदनसिद्धस्य तस्य प्रयोजनतया किमर्थो-
 ऽव्यभिचारनिरूपणेन किं च प्रामाण्येनेत्युक्तमिति चेत् । तत्किमि-
 दानीं यच्च स्वप्ने कामुकस्य स्वीचिताऽर्थक्रियासमर्थकामिनीविज्ञानं
 तदनन्तरं प्रवृत्तिज्ञानमथ संभोगविज्ञानमनन्तरं सुखं चरमधातुवि-
 सर्गश्चेति तच्च तावदाद्यं कामिनीविज्ञानमस्तु प्रामाण्यं, न ह्यन्यथा-
 ऽर्थक्रियानिर्भासं नास्ति विज्ञानम् । तदनन्तरं तस्य भावाज्जागरायां
 तदर्थकारिणः कामिनीरूपस्य बाधनात् । सुखचरमधातुविसर्गयोश्च

मनोमात्रेणानितया कामिन्यामसत्यामपि तज्ज्ञानमात्रादुत्पादनात्
जागरायामनुवृत्तेरविरोधात् । अन्यथा कामिनीवस्तुसाध्याऽधरपल्ल-
वनखलतादिवद्वावृत्तिप्रसङ्गादयमदोष इति चेत् । न । प्रकृते ऽर्थ-
क्रियानिर्भासस्य ज्ञानस्याऽव्यभिचारित्वाऽग्रहणाऽर्थक्रियाया अनि-
श्चयेन प्रवर्तकस्य ज्ञानस्याऽर्थक्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापणलक्षणप्रामा-
ण्याऽनिश्चयेन स्वप्रविज्ञानसाम्यात् ।

यदि मन्येत अर्थक्रियानिर्भासं ज्ञानं स्वतः प्रमाणम् । अर्थक्रि-
यानिश्चयात्मकत्वात् । न च स्वप्रदौ प्रसङ्गः । तच्चाऽवस्थान्तरे
पुरुषान्तरे कालान्तरे वा बाधकोत्पादादप्रामाण्यात् । तत्प्रकर्तके-
ष्वपि ज्ञानेषु समानमन्यवाऽभिनिवेशात् । अपि चाऽव्यभिचारित्वं
नाम ज्ञानस्यार्थेन सह । न च तदर्थग्रहणादुक्ते शक्याऽवसानम् ।
न खल्वगृहीतदहने धूमस्य तदव्यभिचारमवधारयितुमर्हति ।
क्षणिकत्वमपि ज्योतिर्विदागमेषु पूर्वाऽपि भागरहितकालकलामात्रस्य
प्रसङ्गेस्तन्मात्रवर्तित्वं भावस्येति नाऽत्यन्ताऽप्रसिद्धं येन सत्त्वस्य
तदव्यभिचारो न शक्याऽवगमो भवेत् । मा भूद्वा कापि न नः क्षतिः ।
न चाऽप्रमाणमप्रमाणेन वा ऽनवधृतप्रमाणेन तद्ग्रहणमव्यभिचार-
ग्रहणाऽङ्गम् । न खल्वप्रमाणेनाऽगृहीतप्रमाणेन वा प्रमाणेन विषयी-
कृतो बन्धिर्धूमाऽव्यभिचारग्रहणाय कल्पते । तस्मादव्यभिचारग्रहण-
मन्तरेण नाऽर्थग्रहणं, न चाऽर्थग्रहणमन्तरेणाऽव्यभिचारग्रहणम्
इति परम्परायप्रसक्तिः । एवं च दृष्टसामर्थ्यसाधर्म्येऽनुमानेन-
ऽभ्यासदशापन्नप्रत्यक्षज्ञानानां स्वार्थव्यभिचारग्रहणं परास्तं वेद-
ितव्यम् ।

यच्चाऽनुमानस्य स्वतः प्रामाण्यमुक्तं तस्मिन् दर्शने प्रत्यक्षस्य
स्वाऽर्थाऽव्यभिचारग्रहणादुक्तेन क्रमेण तत्पूर्वकत्वाऽनुमानस्योदय
एव दुर्लभः कुतो ऽस्य प्रामाण्यं कुतस्तरां च तत् स्वतः ? नन्वव्य-

भिचाराऽयहे ज्ञानमात्रादनाश्वासः प्रेक्षावतामित्युक्तम् । सत्यमुक्त-
मिदं तु वक्तव्यं, कोयमनाश्वासः, किं संशयः अहो खिदज्ञानम् ?
न तावदज्ञानं बोधस्यैव ज्ञातत्वात् । नापि संशयः । विशेषस्मृत्य-
पेक्षविमर्शे चिकारणं पञ्चकारणं वा संशयं रोचन्ते, समानाऽनेकधर्मो-
पपत्तेः । 'विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थातश्च विशेषाऽपेक्षो विम-
र्शः संशयः' इत्याचक्षाणास्तद्विचक्षणाः । न चाऽगृहीते विशेषे न स्मर-
णसंभवः । न च संशयात्मैव तद्ग्रहणं स्मृतिहेतुः । स्मृतौ सत्यां
तद्भावात्स्मिंश्च स्मृत्युपपत्तेरन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । संस्कारजत्वेऽपि च
प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । अनादितायाश्च गत्यन्तरसम्भवेऽनाश्रयणात् ।
तत्सिद्धं नाऽव्यभिचारनिश्चयो ज्ञानस्य स्वाऽर्थनिश्चयनिमित्तं, तस्यो-
त्पत्तौ तदपेक्षत्वात् । यत्स्वरूपस्योत्पत्तौ यदपेक्ष्यते न तत्तस्य हेतुः ।
यथाऽनुमेयविज्ञानं लिङ्गविज्ञानस्य । न चाऽसिद्धता हेतोः । उक्तं
हि- 'स्वाऽर्थनिश्चयपेक्षं तदव्यभिचारविज्ञानमिति । कार्यात्प्राग्भा-
वित्वेन हि कारणत्वं व्याप्तं, तद्विषयद्विरुद्धोपलब्ध्या व्यावर्तमानं
कारणत्वमपि व्यावर्तयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अर्थप्रापणशक्तिरपि
तस्याऽऽर्थत्वप्रदर्शनाच्चाऽन्या । न हि ज्ञानमात्मीयहस्ते वस्तूपनयति,
अपि तु तच्च प्रवर्तयति ज्ञातारम् । न चास्य तच्च प्रवर्तनमन्यदतो
वस्तुतत्त्वोपदर्शनात् । न च वस्तुतत्त्वमर्थस्याऽन्यदतः स्वरूपात् ।
तच्चास्य रूपमनुभवः स्वभावत एवाऽनुभवति, न पुनरव्यभिचाराद्यपे-
क्षते । तदिदमनुभवस्याऽर्थे स्वतःप्रामाण्यमुच्यते । यत्पुनरनुभूयमाना-
दूपादर्थस्याऽन्यथात्वं न तदनुभवत्यनुभवः । रजतविभ्रमेण तदन्य-
थात्वग्रहणे रजतार्थिनस्तत्राऽप्रवृत्तेर्बाधकाऽनुपपत्तेश्च । ततश्च ज्ञाना-
न्तरावसेयमन्यथात्वं, तेन तत्राऽन्यदपेक्षतइति तदस्य परत इत्यु-
च्यते । यत्पुनरस्य तत्त्वाऽवबोधरूपत्वं विज्ञानस्य तदपि तद्वा-
हिणः प्रत्ययान्तरान्मानसादानुमानिकाद्वाऽवगम्यमानं स्वत इत्यु-

च्यते । तत्स्वरूपमाहिणः प्रत्ययात्प्रत्ययान्तराऽनपेक्षणात् । न चास्य
बाधकाशङ्कायामप्रामाण्यमाशङ्कनीयम् । बाधाऽनर्हे तदाशङ्काऽनुप-
पत्तेः । सन्ति हि कानि चिद्विज्ञानानि स्वस्थेन्द्रियस्यान्तस्य पुंसः
स्फीताऽऽनेकमध्यवर्तिप्रमेयविषयाणि, यच्च न मनागपि बाधा दृष्टचरी
कथं तच्च बाधाहता, यच्चापि निपुणेन प्रतिपत्ता भवितव्यम् । स यदि
प्रयत्नेनाऽनुसरन्नपि नाऽऽपादयत्यस्य बाधां तदौत्सर्गिकमस्य प्रामा-
ण्यमविहतमनपेक्षमवतिष्ठते । यदि तु पश्येततस्तदपोहितमिति
नान्यच्च तदुत्प्रेक्षितव्यम् । यथोक्तम् ।

तस्माद्वैधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

अर्थोऽन्यथात्वहेतुत्वदोषज्ञानादपोद्यते ।

द्वारेण निन्दितौ लोके निराशङ्काऽतिशङ्कितौ ॥

एवं चित्तुरक्षानजन्मनो नाऽधिका मतिः ।

अर्थ्यते^१ तावदेवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुते ॥

उत्प्रेक्षते हि यो मोहादज्ञानमपि बाधकम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा दयं व्रजेत् ॥ इति ।

न चेदं शापमात्रम् । उक्तं हि । ‘न बाधाऽनर्हे तदाशङ्का
युज्यते अतिप्रसङ्गा’दिति । बाधकारणदोषाभ्यामप्रामाण्यज्ञानान्तद-
भावग्रहाऽपेक्षप्रामाण्याऽनिश्चये, न तु स्वत इति चेत् । न । एक-
हेतुत्वकल्पनायां कार्योत्पत्तावनेकहेतुत्वकल्पनाऽनुपपत्तेः । बाध-
कारणदोषग्रहणस्य चाऽप्रामाण्यनिश्चयहेतुभावमात्रेण प्रामाण्योपह-
न्तत्वेन तदभावे बाधमात्रादेव प्रामाण्योपपत्तौ न तदभावे ऽपेक्ष-
णीयः । स च सत्यामाशङ्कायां, सा च यादृशे विषये दृष्टचरी तादृशे
एव न सर्वत्रेत्यावेदितम् । तत्सिद्धं स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यं,
तदन्याऽनपेक्षणात् । यद्यतो ऽन्यत्राऽपेक्षते ततस्य स्वत एव ।
तद्यथा बन्हेर्दहनसामर्थ्यमिति । तदन्याऽनपेक्षत्वं च साधितमुक्ते-

लिङ्गाद्याभासजं लोके प्रतिभानमनिश्चयः ।

सर्वतः पूर्णविज्ञानः पूर्णं न्यूने न कश्चन ॥

यदपि किल श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति प्रतिभाया-
मक्षलिङ्गाद्यपेक्षाऽभावाद् बहिः स्वतन्त्रं मनो दृष्टुं, सर्वं च
सर्वमिति वा सदसत्पदार्था द्रव्यादयः प्रकृतिपुरुषौ पञ्च-
न प्रबन्धेन । तदन्याऽपेक्षस्य हि तत्स्वभावाऽनधीनत्वे तदाश्रितत्व-
विरुद्धतदनाश्रितत्वप्रसक्तिबाधकं प्रमाणमिति न सन्दिग्धो व्यति-
रेकः । तदिदमुक्तम् ।

‘स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यामिति गृह्यताम् ।

न हि स्वतो ऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते’ ॥ इति ।

तस्मान्नाऽनाश्वास इति सिद्धम् ।

सम्प्रति नैयायिकाऽभिमतयोगिज्ञानविषयत्वं विश्वस्य निरा-
करोति—

लिङ्गाद्याभासजं लोके प्रतिभानमनिश्चयः ।

सर्वः संपूर्णविज्ञानः पूर्णं न्यूने न कश्चन ॥

यदपि किल श्वो मे भ्राता आगन्तेति लौकिक्यां प्रतिभा-
यामक्षलिङ्गाद्यपेक्षाऽभावाद् बहिः स्वतन्त्रं मनो दृष्टुम् । ननु तच्च
भ्रातुः स्वरूपस्य प्रागुपलब्धेर्भवत्वेव, मिह तु विश्वेषां भावानां देश-
कालाऽवस्थाविशेषविप्रकीर्णानां न रूपतो ऽप्युपलम्भसम्भव इति
कथमत्र मनसः स्वातन्त्र्यं ? मित्यत आह—सर्वं च सर्वमिति वा प्रका-
रहितेन रूपेण व्यूढं प्रकारभेदवता यतो नेदानां व्यूहे हेतुप्रका-
राद्वैयर्थिकः स्वपराऽभिमतानाह—सदसत्पदार्था द्रव्यादयः प्रकृति-
पुरुषौ पञ्चस्कन्धा इत्यादिना वा भेदेन लोकप्रमाणवशेन मनसा
विषयीकृतं भावनामयस्य स्फुटाऽवभासस्य लोकोत्तरस्य प्रत्यक्षस्य

स्कन्धा इत्यादि चाऽभेदेन लोकप्रमाणवशेन मनसो विषय इत्यपि स्वातन्त्र्ये बहिः सर्वज्ञत्वसिद्धिः । अत्रोच्यते-

लोकोत्तरं तावत् प्रतिभानं विवादपदं, लौकिकं तु प्रियाऽप्रियगोचरं प्रायः सहप्रवृत्तहृदयप्रसादोद्वेगादिलिङ्गाद्याभासप्रभवमत एवाऽनिश्चयात्मकं तथा व्यपदिशन्ति प्रतिभानमेव, न तु निश्चयः । उभयोर्कोटिसंस्पर्शित्वात्तुल्यत्वाच्च न संशयात्मकम् । प्रतिभैव । न प्रमाणम् ।

विषय इत्यपि सर्वज्ञतासिद्धिः स्वातन्त्र्ये मनसः । गतदुक्तं भवति । निष्प्रकारं सप्रकारं वा लौकिकेन प्रमाणेन गृहीत्वा भावयतो भावनाऽपनीताऽऽवरणं मनः स्वतन्त्रमेव विश्वमवगाहते इति ।

अत्रोच्यते । लोकोत्तरं तावत्प्रतिभानं सतया विवादपदमेवेति न तत्र मनसः स्वातन्त्र्यं स्वरूपेण प्रतिषेधनीयम् । लौकिकं तु प्रियाऽप्रियाऽगोचरं न स्वतन्त्रमनोजन्यं, यतः प्रायः सहप्रवृत्तहृदयप्रसादोद्वेगादिलिङ्गाद्याभासप्रभवमत एव लिङ्गाद्याभासप्रभवत्वादेव तदनिश्चयात्मकम् । तथा च व्यपदिशन्ति 'एवं प्रतिभानं न तु निश्चय' इति । उभयोर्कोटिसंस्पर्शस्याऽतुल्यत्वाच्च न संशयात्मकम् ।

ननु यदि न संशयो नापि निश्चयः तर्हि तद्विज्ञानतत्त्वं वाच्यमित्यत आह-प्रतिभैव । न ह्येतद्विज्ञानतुल्यबदुपपन्नमानविरुद्धोकोटिद्वयविषयो येन संशयात्मकं, नाप्येकोटिविषयमपि प्रमाणवधारयति येन निश्चयः स्यात् । न चैकोटिविषयं न च प्रकाशते येन न स्यात् । तस्मात्सिद्धं प्रतिभैवेति । तर्हि स्वयमनिश्चयात्मापि निश्चयजननादस्तु प्रमाणं चक्षुरादिवदित्यत आह-न प्रमाणम् । कस्मात् ? अनिश्चयफलत्वात् । ननूपजाते प्रतिभाभेदे यच्च तदनन्तरं निश्चयो भवति तच्च निश्चयफलकः प्रमाणभेदः कस्मान्न प्रमाण ?-

अनिश्चयफलत्वात् । प्रमाणान्तराऽपेक्षनिश्चयत्वात् । एवं लिङ्गादिजातीयाऽपेक्षत्वात् तत्रापि पारतन्त्र्यम् । अन्यथा तदनपेक्षो मनोमात्रसाधनो बहिरर्थसंबन्धः सर्वस्य सर्वस्मिन् सर्वदा स्यादिति । अदृष्टविशेषादक्षलिङ्गाद्यपेक्षं मनः कस्य चिद् बाह्येऽप्यर्थे सति चक्षुराद्यारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः । तत एवाऽदृष्टविशेषाऽसंस्तुतात् सर्वप्रतिपत्तिसिद्धेस्तस्यापि वैयर्थ्यात् । अकरणस्यैव कर्तुरात्मनोऽदृष्टविशेषादेव परिच्छित्तिप्रक्रियासिद्धेः । न खल्वनुपायमदृष्टमप्यर्थं साधयति । शरीराद्यारम्भात्तेन तर्हि अक्षलिङ्गाद्यनपेक्षं चैभिमित्यत आह—प्रमाणान्तराऽपेक्षनिश्चयत्वात् । न नात्रप्रतिभाया एवाऽनपेक्षा एव निश्चयजनकत्वं सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । लिङ्गाद्यपेक्षायां च तद्वेतुत्वे कृतमनया, लिङ्गादीनां तन्निरपेक्षाणामेव तत्र तत्र सामर्थ्यप्रतीतिरिति ।

उससंहरति—एवं लिङ्गादिजातीयाऽपेक्षत्वाल्लिङ्गाद्याभासाऽपेक्षत्वात् तत्रापि प्रतिभानेऽपि लौकिके परतन्त्रं मनः । अन्यथा स्वातन्त्र्यं तल्लिङ्गाद्याभासाऽनपेक्षमनोमात्रसाधनो बहिरर्थसंबन्धो मनसो नित्यसंनिधानात् सर्वस्य पुंसः सर्वस्मिन्नर्थे सर्वदा स्यादिति सर्वः सर्वदा सर्वदशी स्यात् । अदृष्टविशेषाद्बाह्ये मनः स्वतन्त्रं कदा चित्कस्य चिदेवेति नाऽतिप्रसङ्गः । तदाह—अदृष्टविशेषादक्षलिङ्गाद्यनपेक्षं मनः कस्य चित्क चिद्बाह्येऽप्यर्थे इति चक्षुराद्यारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः । कस्मात् ? तत एव मनसोऽदृष्टविशेषाऽभिसंस्कृतात्सर्वरूपादिप्रतीतिसिद्धेः । आसनां चक्षुरादयः, तस्य मनसोऽपि वैयर्थ्यम् । कुतः ? अकरणस्यैव कर्तुरात्मनोऽदृष्टविशेषादेव रूपादिपरिच्छित्तिप्रक्रियासिद्धेः ।

यद्युच्येत, न खल्वनुपायमदृष्टमप्यर्थं साधयति । कुतः ? शरी-

र्मनसः प्रवृत्तिः स्वतः । अत एव योगजादुर्मात् सर्वार्थेषु न मानसं प्रत्यक्षं, संनिकर्षोपायत्वात् सिद्धेः । संयुक्तसंयोगाऽनभ्युपगमात् । अन्यथा कुड्यादिव्यवहिताऽर्थोपलब्धिप्रसङ्गात् । अनुमाने ऽपि प्रत्यक्षत्वाऽऽपातात् । अजातारादारम्भात् । न तर्ह्यक्षलिङ्गाद्यनपेक्षा बहिर्मनसः प्रवृत्तिः । ततो ऽदृष्टत एवाऽनुपायस्याऽसाधनत्वादेव योगजादुर्मात्सर्वार्थेषु न मानसं प्रत्यक्षं, यतनारकमित्याचक्षते स्वायम्भुवाः । कुतः ? इन्द्रियाऽर्थसंनिकर्षोपायत्वात्तद्वाह्यविषयप्रत्यक्षत्वसिद्धेः ।

यद्युच्येत नेन्द्रियार्थसंयोग एव, तदुपायगुणादिज्ञानस्याऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नाऽपीन्द्रियसमवाय एव । शब्दज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वापत्तेः । अपि तु संयुक्तसमवायादयो ऽपि तदुपायाः । अत एव सर्वाऽविरोधार्थमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमित्याह स्म तच्च भवानक्षपादः । तद्गुणादियह इव संयुक्तसमवायादिहापि समाधिजधर्मसंस्कृतस्य मनसो बाह्येन्द्रियस्य वा तत्संयुक्तसंयोगादिराश्रयिष्यते तत्तद्व्यवहितादियहणसिद्ध्यर्थमित्यर्थत आह - संयुक्तसंयोगस्य प्रत्यक्षज्ञानहेतोरनभ्युपगमादुच्यते ।

न केवलमनभ्युपगतेऽनुपपन्नश्चाऽतिप्रसङ्गादित्यत आह - अन्यथा कुड्यादिसंयोगव्यवहिताऽर्थोपलब्धिप्रसङ्गादस्मदादीनाम् । न च समाधिसंस्कृतस्य मनसो लोचनादेर्वा समर्थमेवंविधं सम्भवतीत्युक्तं बौद्धसर्वज्ञपरीक्षायाम् । ततः सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् अस्ति हि कथं चित्सर्वस्य सर्वेण सम्बन्धः । तथा अनुमाने ऽपि प्रत्यक्षत्वापातात् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नत्वेन ह्यनुमानात् प्रत्यक्षं व्यावर्तते । यदा त्वनुमानमपि तथा तदपि प्रत्यक्षं स्यात् । तथा हि । धूमादि यावच्चक्षुरादिसंयुक्तं धूमादिश्च बन्ध्यादिना तदनेन प्रकारेणाऽस्ति कश्चित्कथं चिदिन्द्रियस्य संनिकर्ष इति तदुत्पन्नमनुमानं

ऽतिवृत्तेषु तस्याप्ययोगात् । अत एव नेन्द्रियार्थयोः
सिद्धयोः सन्निकर्षः । अतीताऽनागतानां तदाप्यसत्त्वाद्
व्यवहिताऽर्थोपलब्धिप्रसङ्गात् । अनुमानादिषु च प्रत्यक्ष-
त्वाऽऽपातात् । सन्निकर्षग्रहणाऽऽनर्थक्याच्च । नन्वतीता-
ऽनागतानां देशादिविशेषणत्वेन ज्ञानाज्ज्ञानस्य विशेष-
देशाद्यालम्बनत्वात् तैश्चक्षुषो मनसो वा सन्निकर्षसम्भ-
वात् । तेषां च सत्त्वात्सन्निधानादप्याहतमनुत्पन्नाऽतिवृ-
त्त्यन्तं प्रसज्येत । न च प्रत्युत्पन्नचक्षुरादिनिरपेक्षमत्र धूमादेव कार-
णमिति युक्तम् । सन्निकर्षस्यैव तत्र तत्र कृपसामर्थ्यस्य सम्भवे, लिङ्गा-
दिसामर्थ्यकल्पनानुपपत्तेः । न चैतावता सर्वज्ञता सिध्यतीत्याह-
अजताऽतिवृत्तेषु तस्याप्ययोगात् । अत एव नेन्द्रियार्थयोः
सद्भावो ज्ञानजननं प्रति परस्परऽऽनुकूल्येनाऽवस्थानं सन्निकर्षः ।

अत एवेति विभजते—अतीताऽनागतानां तदा विज्ञानसमये
ऽसत्त्वाद्वाव्यवहितार्थोपलब्धिप्रसङ्गात् । अनुमानादिषु च प्रत्यक्षत्वाऽऽपा-
तात् । हेत्वन्तरमाह—सन्निकर्षग्रहणाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गाच्च । इन्द्रिया-
र्थोत्पन्नमित्येतावतैव तयोः सद्भावसिद्धेः । असत उत्पादकत्वा-
ऽयोगात् ।

चोदयति—नन्वतीताऽनागतानां देशादिविशेषणत्वेन ज्ञा-
नात् । तद्यथा । इयमतीताऽनागतबहुराजा जगतीति तज्ज्ञानस्य
विरोधिदेशाद्यालम्बनत्वात्स्यैवाऽङ्गुल्या निर्देशात् तत्र प्रवृत्तेश्च
देशादिभिर्विशेष्यैर्देशायत्तं चक्षुषो मनसो वा ऽवधृतप्रत्यक्षता न हेतु-
भावस्य, सन्निकर्षसम्भवात् । कुतः सम्भवः ? इत्यत आह—तेषां च
विशेष्याणां देशादीनां च सत्त्वात् सन्निधानादप्याहतमनुत्पन्नाऽतिवृ-
त्तज्ञानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षज्ञत्वाऽविशेषणाऽनवमसो ऽपि विशेष्यस्यै-
वार्थत्वादिति भावः । नन्वेवमपि पर्वतादेरिन्द्रियसन्निकर्षस्याऽनुमा-

सज्ञानस्येन्द्रियाऽर्थसन्निकर्षजत्वम् । अनुमानादिलक्षण-
मपि च इन्द्रियाऽर्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ना अनुमाना-
दिषु तत्त्वम् । यदि तावद्यः कश्चिदर्थस्ततः स्मृतौ प्रत्यक्ष-
त्वप्रसङ्गः । अथ प्रमेयो देशादिप्रज्ञानं भवतु प्रत्यक्षं,
तन्मात्रसन्निकर्षात् न तु विशेषणज्ञानम् । विशिष्टज्ञानं प्रत्य-
क्षमिति तदाक्षेपात् विशेषणमपि प्रत्यक्षमिति चेत् । न
तस्याऽसन्निकर्षात् । न ह्यसति विशेषे विशिष्टो वर्तमानो
ऽपि भवति । सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् । कथं तर्हि अतिवृ-
न्विषयत्वादनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वापात इत्यत आह—पृथगनुमाना-
दिलक्षणप्रणयनसामर्थ्यादनुमानादिलक्षणा भावे इन्द्रियाऽर्थसन्निकर्षो-
त्पन्नमिति प्रत्यक्षलक्षणमिति नाऽनुमानादिषु तत्त्वं प्रत्यक्षत्वम् ।
तल्लक्षणविरहात् ।

तत्रेतद्विकल्प्य दूषयति—यदि तावद्यः कश्चिदर्थः तेन सहे-
न्द्रियाऽसन्निकर्षाद्यद्विज्ञानं तत्प्रत्यक्षं, ततः स्मृतौ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
सापि खलूद्बुद्धसंस्कारेणाऽऽत्मना सह मनसः सन्निकर्षादुपजायते । न
चैतस्याः पारमर्षे पृथगस्ति लक्षणम् । अथ प्रमेयः स एव खलु
अर्थ्यमानतया ऽर्थो, न चाऽऽत्मा स्मृतावर्थ्यमानः, किं तु पूर्वाऽनु-
भूतो देशादिरिति दूषयति—देशादिमात्रज्ञानं भवतु प्रत्यक्षं, तन्मात्र-
सन्निकर्षात्, न तु विशेषणज्ञानम् ।

शङ्कते—विशिष्टज्ञानं प्रत्यक्षमिति तदाक्षेपाद्विशेषणमपि
प्रत्यक्षमिति चेत् ? निराकरोति—न । तस्याऽविधेयस्य विशेषणव-
दसन्निकर्षात् । कस्मात्तर्ह्यसंनिहितविशेषणो ऽतीतविशेषणो विशिष्टो
वर्तमानो भवति रूपमात्रस्य वर्तमानत्वे ऽपि । कुतः ? सर्वस्य तथात्व-
प्रसङ्गात् । असंनिधानाऽविशेषात् । चेदयति—देशाद्यवर्तमानविशेषणे

त्तायां मातरि देवदत्तपुत्रो यज्ञदत्त उच्यते । किमित्र ?
 न स तथा तदा विशिष्टतया व्यवहारमनुपतेदिति । यदि
 तर्ह्यवर्त्तमानं न व्यवहाराङ्गं देवदत्ता ऽपि विशेषणतया
 न व्यवहाराङ्गं स्यात् । अथ भूतपूर्वेण विशेषणेन व्यव-
 हारः, विशिष्टतयापि तादृश्या न दण्डवारितः । न चेदृशं
 विशेषणं, उपलक्षणं तु, रूपतो भिन्नस्याऽसन्निधानात् ।
 सन्निध्यसन्निधिकृत एव चैतयोर्भेदः । तस्मान्नाऽसंनिहि-
 तविशेषणो विशिष्टः सन्निहितः । यदि विशेषणं प्रमेयं
 विशिष्टो वर्तमानः, कथं तर्ह्यनिवृत्तायां मातरि देवदत्तापुत्रो यज्ञदत्त
 इत्युच्यते ? समाधातुं निगूढाऽभिसन्धिः पृच्छति किमत्र कथं ?
 चोदक आह—न स तथा तदा विशिष्ट इति न देवदत्तापुत्र इति हि
 विशिष्टतया व्यवहारमनुवर्तेत । अवर्तमानस्य व्यवहाराऽनङ्गत्वा-
 दिति । समाधाता ऽऽह—यदि तर्ह्यवर्त्तमानं न व्यवहाराङ्गं देवदत्ता
 ऽप्यतीतयोर्भेदो सिद्धो न तद्व्यवहाराङ्गं स्यात् । समाधातेवाऽऽशङ्क्य
 तुल्यतामापादयति—अथ भूतपूर्वेण विशेषणेन व्यवहारो न विशिष्ट-
 तया ऽपि तादृश्या दण्डेन वारितः । अपि चाऽभ्युपेत्य विशेषणत्व-
 मेवंविधस्येदमुदितं, परमार्थतस्तु नेदं विशेषणं देवदत्तादिकं नामे-
 त्यत आह—उपलक्षणं तु, रूपतो भिन्नस्य स्वलक्षणस्याऽकारिण
 इति यावत् । असंनिधानाद्विशेष्यस्याऽभिमतवस्त्वेनाकारत्वादिति ।
 अथ मा भूत् संनिधानं, तथापि विशेषणं कस्मान्न भवती ? त्यत आह—
 संनिध्यसंनिधिकृत एव एतयोर्विशेषणोपलक्षणयोर्गोचराक्रमं भेदः ।
 कस्मात् ? नाऽसंनिहितविशेषणो विशिष्टः संनिहितः । स्वरूपेण
 संनिहितो ऽपि तदसंनिहितविशेषणस्य वस्तुनः स्वरूपं संनिहितस्य
 तन्मात्रं प्रत्यक्षं न पुनर्विशिष्टत्वमपीति सिद्धम् ।

यदि च विशिष्टप्रमेयतासिद्धयै विशेषणमपि प्रमेयमङ्गीक्रि-

जाताद्यर्थश्च प्रमेयः । अनर्थसन्निकर्षजमपि प्रत्यक्षं प्राप्तम् ।
न च तथा । तल्लक्षणविरहादिन्द्रियस्याऽर्थापेक्षत्वात् ।

अथ देशविशेष एव प्रमेयो न तद्विशेषणं तथा ।
न च तल्लक्षणविरहः । अर्थ्यमानसंनिकर्षात् । न तर्हि
देशाद्यालम्बनमज्ञानेनाऽनुत्पन्नादिवेदिनो ध्यायिनः ।
प्रमेयैकदेशसन्निकर्षाच्च प्रत्यक्षज्ञानोदये सर्वः सर्वप्रत्यक्ष-
दर्शी स्यात् । सर्वस्येन्द्रियसन्निकृष्टं प्रति कथं चिद्विशे-
षणत्वोपपत्तेः । अनुमानलक्षणाऽभावे ऽपि प्रत्यक्षविश-
येत तदन्तरेण विशिष्टप्रमेयताऽनुपपत्तेः । ततो जाताद्यर्थश्च प्रमेय इति
अनर्थसन्निकर्षजमपि ज्ञानं प्रत्यक्षं प्राप्तम् । विशेषणस्याऽर्थ्यमानस्य
तत्र संनिकर्षाऽभावात् । न च तथा सम्भवति । कुतः ? प्रत्यक्षलक्ष-
णविरहात् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमिति हि तल्लक्षणम् । अथ मा
भूत् लक्षणं विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षमात्रातज्जनिष्यते, लप्स्यते च
प्रत्यक्षं वैशद्यादित्यत आह-इन्द्रियस्याऽर्थापेक्षत्वादिति तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तौ यतदवोचाम तत्त्वविज्ञानजननमिन्द्रियाणामर्थसहकारि-
तया नियतमिति ।

तदेतत्समुत्थानं शङ्कते-अथ तेषु देशविशेष एव प्रमेयो न
तद्विशेषणम् अतीतादि । तथा च न प्रत्यक्षलक्षणविरहो ऽर्थ्यमाने-
न्द्रियसंनिकर्षात् । उत्तरं-न तर्हि देशाद्यालम्बनेन ज्ञानेनाऽनुत्पन्ना-
दिवेदिनो ध्यायिनः । यदि मन्येत प्रमेयैकदेशसंनिकर्षादेव ध्यायि-
नो ध्यानसंस्कृतस्वान्तवृत्तयो युञ्जाना विश्वमेव वर्तमानाऽवर्तमानं
कथं चिदिन्द्रियसंनिकृष्टं प्रमेयैकदेशविशेषणतया साक्षात्करिष्य-
न्तीति, तत्राह-प्रमेयैकदेशसंनिकर्षात् कथं चिद्विशेषणीभूतवर्तमा-
नविश्वविषयप्रत्यक्षज्ञानोदये सर्वः सर्वप्रत्यक्षदर्शी स्यात्सर्वस्येन्द्रिय-
सन्निकृष्टमर्थं प्रति कथं चिद्विशेषणत्वोपपत्तेः । उक्तं हि-‘नाऽन्यच्च

मानाऽर्थस्मृतौ प्रत्यक्षप्रसङ्गः । संस्कारस्तत्र कारणं नाऽर्थ-
सत्ता । असत्यप्यर्थे भावात् । इतरत्रापि तुल्यम् । योगजध-
र्मस्य हेतुत्वात् । न हि तत्राऽर्थोपयोगे प्रमाणम् । सन्निहिते
ऽसंनिहिते, व्यवहिते ऽव्यवहिते, वर्तमाने ऽवर्तमाने च
सर्वत्र योगिप्रत्यक्षोत्पादाऽभ्युपगमात् । वर्तमानदेशाद्या-
लम्बनत्वं लिङ्गाद्यभावे इति वदता संश्लेषो निरस्तः स्यात् ।
योगः प्रभवतीति । अनुमानलक्षणाऽभावे च अनुमानलक्षणाऽनव-
सृष्टे विषये प्रत्यक्षलक्षणे व्यवस्थाप्यमाने प्रत्यक्षे कस्मिंश्चित् सदृशे
गवाद्यादौ दृष्टे संस्कारबोधात्सदृशान्तरस्य गवादेरर्थस्य विद्यमानस्य
स्मृतौ प्रत्यक्षप्रसङ्गः ।

सम्भवति हि गवादेरपि हि विद्यमानस्य कथं चित् प्रत्य-
क्षगवादिविशेषणत्वमिति शङ्कते-संस्कारस्तत्र स्मृतौ कारणं नाऽर्थ-
सत्ता । कुतः ? असत्यप्यर्थे सति संस्कारे स्मृतेर्भावात् । उतरम्-
इतरत्रापि तुल्यम् । कुतः ? अर्थसत्तानिरपेक्षस्य योगजधर्मस्य हेतु-
त्वात् । तद्वर्णयति-न हि तत्र योगिनां सर्वविषयप्रत्यक्षजन्यमनि
समस्तार्थोपयोगे प्रमाणम् । कस्मात् ? संनिहिते ऽसंनिहिते, व्यव-
हिते ऽव्यवहिते वर्तमाने ऽवर्तमाने च सर्वप्रकारे योगिप्रत्यक्षोत्पा-
दाऽभ्युपगमात् शास्त्रे ।

यद्युच्यते अतीतादिविशिष्टमनिहितवर्तमानदेशाद्यालम्बने
तत्राऽतीतादिगोचरमिति, तत्राह-वर्तमानदेशाद्यालम्बनत्वं योगि-
ज्ञानस्याऽतीतादिविशिष्टाऽर्थशाहिणः प्रत्युक्तमधस्तात् । अपि च प्रमा-
णत इति सर्ववचनोपसंयहार्यं तसि प्रयुज्जानेन तदर्थं चापरिष्ठातु
विशदयता तत्र भवता पदिलस्वामिना प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणौ
श्चेकस्यैव प्रमेयस्याऽऽत्मादेः प्रमिति रिति प्रमाणसंग्रहो दर्शितः,
तद्व्याकोपश्च प्रसज्येतेत्यत आह-लिङ्गाद्यभावे प्रत्यक्षमिति वदता

उत्सूत्रं च कल्पितमनुमानादिति बाधनासूत्रं कल्पितम् ।
अनुमानादिबाधनाद्नोत्सूत्रमिति चेत् । शब्दनिवृत्त्यर्थम-
व्यपदेश्यपदव्याख्यानमयुक्तम् । षड्विधसन्निकर्षाभ्युपगम-
इन्द्रियग्रहणं चाऽनुमानादिनिवृत्त्यर्थमित्यादि पराहतं
संप्रवृत्तः प्रमाणानां निरस्तः स्यात् । उत्सूत्रं च कल्पितम् । न खलु
लिङ्गाद्यभावे इति उद्देशो लक्षणं परीक्षासूत्रं वा समस्ति ।

शङ्कोते—अनुमानादिलक्षणप्रणयनबाधनाद्नोत्सूत्रमिति चेत् ?
सूत्राऽऽहिताऽर्थसामर्थ्यलभ्यमपि तदर्थं एव, तन्मूलत्वादित्यर्थः ।
निराकरोति—शब्दनिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदव्याख्यानमयुक्तम् । भाष्य-
करो हि शाब्दज्ञाननिवृत्त्यर्थम् अव्यपदेश्यपदं वर्णयांबभूव । तथा
हि । यच्च प्रत्यक्षेण दृश्यमाने केसरादिमति वस्तुनि नागरिकेणाऽऽर-
ण्यकं प्रत्युच्यते तुरङ्गे ऽयमिति तत्राऽऽरण्यकस्तस्य वस्तुनस्तुरङ्ग-
मपदवाच्यतामवैति, मानद्वयव्यापारात् । तथा हि । तुरङ्गमपदाऽभि-
धेय इत्येतावता शब्दः पुरोवर्तिनि च विशेषे तदभिधेयताश्रये
इन्द्रियतदुपदेशस्य तच्च शब्दस्य प्रवृत्तेः । तच्चैतदुभयमपि ज्ञानं
शाब्दमेव, शब्दस्य तच्च साधकतमत्वात् । सत्यपीन्द्रियाऽर्थसंनिकर्षे
शब्दाऽभावे तदनुपपत्तेः । असति तु तस्मिन्यदा सदेव वस्त्वनुभू-
तमारण्यकेनाऽनुस्मर्य सङ्केतं प्रतिपद्यते स केसरादिमान् पदार्थस्तु-
रङ्गम् इति तदा वाक्ये सति तदवबोधात् । तस्मादुभयजस्य विज्ञा-
नस्य शब्दस्य निवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदव्याख्यानमयुक्तं स्यात् । लिङ्गा-
द्यभावे प्रत्यक्षलक्षणव्यवस्थापना, उभयजस्य शाब्दत्वेन प्रत्यक्ष-
त्वप्रसक्त्यभावात् ।

एतदुक्तं भवति । तदेव सूत्राऽभिहितसामर्थ्येन लभ्यते न
यत्सूत्राऽवयवमुपहन्ति न तूपघातकमपीति, तथा देशकालविप्रकीर्ण-
मात्रविषयप्रत्यक्षज्ञानाऽभ्युपगमे लिङ्गाद्यभावे प्रत्यक्षलक्षणम्, इन्द्रि-

स्यात् । तस्मादक्षलिङ्गादिपरतन्त्रं मनः । सर्वं च परिपूर्णं
चेन्नैकिकप्रमाणगोचरो लौकिकप्रमाणाऽव्यवहार्यपि परि-
पूर्णज्ञान इति न लोकोत्तरज्ञानाऽभिमतस्य विशेषः ।
स्पष्टाऽवभासं ज्ञानं यदि, न तत्र तस्योपयोगः । अथ
निश्चयः, स इतरस्यापि प्रमाणतुल्यः । प्रमितेः प्रत्यक्ष-
दर्शिनः सर्वार्थेषु नैराकाङ्क्षं नेतरस्य । अप्रत्यक्षमपि यदि
परिपूर्णं मानान्तरेण मितं किमन्यदाकाङ्क्षेदिति । न हि

यग्रहणं चाऽनुमाननिवृत्त्यर्थमित्यादि पराहृतं स्यात् । तद्विषयं प्रत्य-
क्षमित्यादिशब्दसूचितं पराहृतं वेदितव्यम् । प्रकृतमुपगृह्णति-
तस्मादक्षलिङ्गादिपरतन्त्रं बहिर्जनः । अपि च सर्वं परिपूर्णं लौकिकं
प्रमाणगोचरो न्यूनं वा ? तत्र सर्वं च परिपूर्णं चेन्नैकिकप्रमाणव्यव-
हार्यपि परिपूर्णज्ञानं गवेति न ततो लोकोत्तरज्ञानाऽभिमतस्य विशेषः ।

शङ्कते-स्पष्टाऽवभासं ज्ञानं यदि विशेषः । एतदुक्तं भवति ।
पूर्णविषयमपि लौकिकमविशदाभिमलैकिकं तु भावनाऽऽधेयविशदा-
भमित्यस्यास्ततो विशेष इति । निराकरोति-न । तत्र सर्वस्मिन्
सम्पूर्णगृहीते न स्पष्टाऽवभासस्योपयोगः । लौकिकप्रमाणाऽन्वितमर्थ-
मवगमयता विम्वष्टं तेन पिष्टं पिष्टं स्यात् ।

शङ्कते-अथ निश्चयः ? निराकरोति-स इतरस्यापि लौकि-
कस्य प्रमाणत्वेन तुल्यः । शङ्कते-प्रमितेः सर्वस्या एव प्रत्यक्षपर-
त्वात् सर्वार्थप्रत्यक्षदर्शिनः सर्वार्थेषु नैराकाङ्क्षं नेतरस्य प्रमाणान्त-
रेण समस्तवस्तुदर्शनेन लौकिकस्याऽप्रत्यक्षे सर्वस्मिन्नैराकाङ्क्षम् ।
तथा हि । प्रमाता आगमादर्थमवगम्य अनुमानात् बुभुत्सते अनुमाय
च तं प्रत्यक्षेण दिदृक्षते । अथ साक्षात्कृत्य निराकाङ्क्षतामापद्यते ।
सेयं सर्वत्र प्रत्यक्षप्रमितिः प्रमातृणाम् । निराकरोति-अप्रत्यक्षमपि
यदि मानान्तरेण परिपूर्णमितं किमन्यदाकाङ्क्षेदिति । यच्च खल्वनुमा-

प्रमाणाऽन्तराऽऽकाङ्क्षा, प्रमेयसिद्ध्यर्थत्वात्तदाकाङ्क्षायाः ।
पुनः प्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तराकाङ्क्षा । न । पूर्वस्माद-
प्यसकृत्तत्सिद्धेः । सिद्धस्य पुनः सिद्धापेक्षाहेत्वभावाच्च ।
उपायान्तरसद्भावश्चोपायान्तराकाङ्क्षैव स्यात् । प्रीति^१-

याऽपि प्रत्यक्षेण दिदृक्षते न नूनं तच्चाऽनुमानेन सम्पूर्णप्रमेयाऽधि-
गतिरभूत् तद्भावे दिदृक्षाऽनुपपत्तेः । यथाहुरश्चभवन्तो वार्तिककार-
मिश्राः ।

यावदज्ञातसन्दिग्धं मेयं तावत्प्रमित्यते ।

प्रमिते तु प्रमातृणां प्रमैत्सुक्यं विहन्यते ॥ इति ।

अथ मानान्तरमाकाङ्क्षति तत्राह—न हि प्रमाणान्तराऽऽका-
ङ्क्षा । कुतः ? प्रमेयसिद्ध्यर्थत्वात्तदाकाङ्क्षायाः । हिताऽहितप्राप्तिपरिहारा-
र्थिनो हि तदुपायमर्थयन्ते, स च प्रमाणाऽधीननिरूपण इति प्रमाणा-
मनुसरन्ति, स चेत् कुतश्चित्प्रमाणात्सिद्धः कृतं तर्हि प्रमाणान्तरा-
नुसरणेन तेषाम् । तथापि चेदनुसरन्ति नूनं प्रमेयान्तरमप्यमी बुभु-
त्सन्ते इत्यर्थः । अथ ततः प्रमेयसिद्धावपि तस्याऽऽशुतरविनाशित्वेन^२
पुनस्तत्प्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तराकाङ्क्षां निराकरोति—न । पूर्वस्माद-
प्यसकृत्तत्सिद्धेरनेकजन्मपरम्पराऽऽयाससाध्ययोगजविज्ञानगोचरप्रय-
त्नाऽनुपपत्तेः । कुतश्चित्सिद्धस्य पुनः प्रमाणान्तरात्सिद्धापेक्षाहेत्व-
भावाच्च । तदनुभवभावितभावनोद्धोधवशादेतद्विषयस्मृतिसन्तानस-
म्भवात् ।

शङ्कते—विचित्राऽभिसन्धित्वात् प्रमातृणामुपायान्तरसद्भाव-
स्तस्मिन्प्रमेये विशेषणतया बुभुत्सिते चेत् । निराकरोति—तर्हि प्राप्ता-
ऽप्राप्तिविवेकेन उपायान्तराऽऽकाङ्क्षैव स्यात् न प्रमेयान्तराऽऽकाङ्क्षा ।

१ प्रतीतिः सू. पा. ।

२ आशुतरस्याशुतरविनाशित्वेन २ पु. पा. ।

विषयेश्वरश्चेत्पूर्वप्रमाणजादृशनात्सिद्ध्यतीति व्यर्थं प्रमाणान्तरम् । उपायान्तरसद्भावाच्च पुनर्जिज्ञासमानं दृष्टमपीतरैर्जिज्ञासेन, विशेषनिश्चयात्मकं प्रत्यक्षमनिश्चयात्मकमनुमानादिति व्यभिचारात् । अप्रमितत्वादेव तर्ह्यकाङ्क्षा । व्यभिचारिणोऽनिश्चयात्मकस्याऽप्रमाणत्वात् । भानादियोग्यं प्रत्यक्षं सन्निकर्षान्नाऽनुमानादि । सन्निकर्षसाधनं तर्हि गमनाद्यपेक्षतां न तु प्रमासाधनं, सिद्धत्वात्प्र-

शङ्कते-प्रीतिविशेषश्चेत् । यथा हि श्वशुरेकेन गवाक्षेण वीक्ष्य जामातरमपरेण वीक्ष्यते प्रीतिविशेषात् तथेदमपीत्यर्थः । निराकरोति-सुकरे पूर्वप्रमाणजादपि पुनर्दृशनात्सिद्ध्यतीति व्यर्थं प्रमाणान्तरम् । अन्यन्तदुष्करमपि चापायान्तरसद्भावाच्च पुनर्जिज्ञासमानं प्रत्यक्षदृष्टमपीतरैरनुमानादिभिरयं विचित्राऽभिसन्धिः प्रतिपत्ता जिज्ञासेतेति न प्रत्यक्षपरा सर्वप्रमितिः । प्रत्यक्षपरत्वमिच्छता वाच्यो विशेषः प्रत्यक्षस्य मानान्तरेभ्यः । अथाऽयं मुच्यते निश्चयात्मकं प्रत्यक्षं विशदत्वादनश्चयात्मकमनुमानादि व्यभिचारदर्शनात् । तदिदमनुपपन्नम् । अनुमानादेरपि यथोक्तलक्षणोपपन्नस्य व्यभिचारोऽभावात् । आभासव्यभिचारस्तु प्रत्यक्षेऽपि तुल्य इत्यनभिधाय स्थूलनिराकराणान्तरमाह-अप्रमितत्वादेव तर्ह्यकाङ्क्षा । कुतः ? व्यभिचारिणोऽत गवाक्षनिश्चयात्मकस्याऽप्रमाणत्वात् । शङ्कते-भानादियोग्यं प्रत्यक्षम् । कुतः ? सन्निकर्षाद्विविषयस्य सन्निहितत्वात् । असन्निधाने तदनुपपत्तेः । न पुनरेवमनुमानादि । तस्य देशकालविप्रकीर्णवस्तुगोचरत्वात् । निराकरोति-सन्निकर्षसाधनं तर्हि गमनाद्यपेक्षतां न तु प्रमासाधनम् प्रमाणम् । कुतः ? अनुमानादेरेव सिद्धत्वात्प्रमायाः । न च प्रमेव

१ अथ व्यभिचारः २ पु. पा. ।

२ इति स्थूलतया अनभिधाय दृष्टान्तरमाह ३ पु. पा. ।

मायाः प्रमिते च सन्निकर्षस्य भानादिहेतुत्वात् । प्रकृतं च प्रत्यक्षमसन्निकृष्टगोचरमिति न नैराकाङ्क्ष्यायाऽलमित्य- विशेष एव लौकिकलोकोत्तरयोः प्रमात्रोः । अनुमानादेः सामान्यविषयत्वात्प्रत्यर्थनियतात्मविशेषाऽनवधारणात् साकाङ्क्षत्वं लौकिकस्य प्रमातुः । लौकिकोत्तरस्याऽपि कालरूपाऽवधारणान्नैराकाङ्क्ष्यमिति नाऽविशेषः । यदि तर्हि लौकिकं प्रमाणं विकलवस्तुविषयः लोकोत्तरमपि भावना-मयं तत्परतन्त्रं न तद्गोचरयितुमर्हति । स्वातन्त्र्यं तु बहि-र्मनसो नेत्यावेदितमेव । तस्मात्सर्वं मनसो विषय इति प्रलापः । अपि च -

भानादिहेतुरित्याह-सन्निकर्षस्य प्रमाणं भावसहायस्य भानादिहेतु-त्वात् । अपि च प्रकृतं प्रत्यक्षं देशकालविप्रकीर्णवस्तुमेषविषयमस-न्निकृष्टवस्तुगोचरमिति न नैराकाङ्क्ष्यायाऽलमिति । तस्मादविशेषो लौ-किकलोकोत्तरयोः प्रमात्रोः सर्वप्रमायाम् ।

पुनः शङ्कते-गृहीतसम्बन्धलिङ्गादिप्रभवतया^१ विशेषे च सम्ब-न्धसंवेदनाऽनुपपत्तेः अनुमानादेः सामान्यविषयत्वात्प्रत्यर्थनियता-ऽनन्तरविशेषाऽनवधारणात् साकाङ्क्षत्वं लौकिकस्य प्रमातुः । लोको-त्तरस्य त्वविकलरूपसर्वाऽवधारणादप्रमितस्य वस्तुने^२ भावान्नैराका-ङ्क्ष्यमिति नाऽविशेषः । दूषयति-यदि तर्हि लौकिकं प्रमाणं नाऽवि-कलवस्तुविषयं, लोकोत्तरमपि भावनामयं भवानया कृतं तत्पर-तन्त्रम्, भावना च विकलविषयलौकिकप्रमाणपरतन्त्रेति न तद-विकलं गोचरयितुमर्हति । न च भावनाऽऽहितसंस्कारं मनो बहिः-स्यतन्त्रं प्रवर्ततइत्याह-स्वातन्त्र्यं तु बहिर्मनसो नेत्यावेदितमेव । एतच्च बौद्धसर्वज्ञपरीक्षायां निपुणतरमुपपादितम् । प्रकृतमुपसंहरति-तस्मात्सर्वं मनसो विषय इति प्रलापः । अपि च ।

मिथ्यैव वर्तमानाभं न तु प्रत्यक्षमन्यथा ।

क्रमाऽक्रमौ न कल्पेते न प्रमेयं निरूप्यते ॥

कालत्रयपरिवृत्त्यर्थगोचराणि मानान्तराणि वर्तमानविषयं प्रत्यक्षं तत्र वर्तमानात्मना पश्यतो मिथ्याज्ञानं, सर्वस्याऽतथाभावात् । यथार्थं तु पश्यतो न प्रत्यक्षम् । अतीताऽनागतविषयत्वाऽभावात् तस्य । अथ वा ऽवश्यमनेन बहुविधस्य प्रत्यक्षस्यैकं लक्षणं वाच्यम् । अन्यथा प्रमाणान्तरत्वाऽभिधानमप्रत्ययं प्रमाणान्तराऽभ्युपगमो वा

मिथ्यैव वर्तमानाभं न तु प्रत्यक्षमन्यथा ।

क्रमाऽक्रमौ न कल्पेते न प्रमेयं निरूप्यते ॥

यथा लोकप्रतीतिकालत्रयपरिवृत्त्यर्थविषयाणि मानान्तराण्यनुमानादीनि वर्तमानविषयं प्रत्यक्षं तत्र सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षेण सर्वं वर्तमानात्मना पश्यतो मिथ्याज्ञानम् । कुतः ? सर्वस्याऽतीताऽनागतवर्तमानस्याऽतथाभावात् वर्तमानत्वाऽभावात् । यथार्थं तु पश्यतो ऽतीतादित्वेन पश्यतो न तद्विषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । अतीताऽनागतविषयत्वाऽभावात् तस्य प्रत्यक्षस्य । प्रत्यक्षता हि वर्तमानविषयतया व्याप्रा । वर्तमानविषयता चातीताऽनागतविषयाद्विज्ञानान्निवर्तमाना प्रत्यक्षत्वमपि निवर्तयतीत्यर्थः ।

न तु प्रत्यक्षमन्यथेत्यस्याऽन्या व्याख्या । अथ वा अवश्यमनेन बहुविधस्य प्रत्यक्षस्यैकं लक्षणं वक्तव्यम् । अन्यथा यद्येकं लक्षणं नेच्छेत तस्य प्रत्यक्षस्याऽपरिगृहीतस्यैकस्याऽनुमानादिभ्यः प्रमाणान्तरत्वाऽभिधानमप्रत्ययकारणकं स्यात् । यदि पुनरसालक्षणेऽपि प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमभ्युपेयेत ततः प्रमाणान्तराऽभ्युपगमो वा प्रत्ययः स्यात् । भिन्नलक्षणानामपि प्रत्यक्षत्वे ऽनुमानादीनामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् न मानान्तराणि तान्यभ्युपेयेरन्नित्यर्थः । यदुच्येत भिन्न-

परिभाषाप्रयोजनाऽभावात् । भिन्नलक्षणेऽपि केषु चि-
ल्लौकिकाः प्रत्यक्षशब्दं प्रयुञ्जते इति मिथ्यालोकोत्तरे तद-
योगात् । तत्र नाऽक्षजत्वं लक्षणं मनसो, ऽतिव्याप्तेः । तस्मा-
दिन्द्रियार्थसन्निकृष्टार्थजत्वं तल्लक्षणम् । यथोक्तम् । 'अर्थ-
सामर्थ्येन समुद्रवादिन्द्रियाऽर्थसन्निकृष्टोत्पन्नं सत्संप्रयोग
इति' । मनसो ऽक्षत्वे सुखादिज्ञानव्याप्तेः अर्थसामर्थ्यजत्वेन
त्वाऽविशेषे ऽपि द्रव्यगुणकर्मण्यमेदाऽर्थशब्दाऽभिधेयता परिभाषिता
न सामान्यविशेषसमवयानाम् । एवं कासु चिदेव ज्ञानव्यक्तिषु प्रत्यक्ष-
शब्दः परिभाषितो नाऽनुमानादिव्यक्तिष्वित्यत आह-परिभाषाप्रयोज-
नाऽभावात् । अप्रयोजनस्य परिभाषणे ऽतिप्रसङ्गादित्यर्थः । भिन्नल-
क्षणेऽपि केषु चिल्लौकिका वाचकमेव प्रत्यक्षशब्दं प्रयुञ्जते । न खल्वेते
पर्यनुयोज्याः । यथा जातित्रये अक्षशब्दमेकमित्यापि मिथ्या । कुतः ?
लोकोत्तरे भवदभिमतं लोकोत्तरत्वादेव तस्य लौकिकप्रयोगस्या-
योगात् । तदवस्थितं प्रत्यक्षलक्षणमेकं वक्तव्यमिति ।

ननूयते अक्षजत्वं नाम प्रत्यक्षाणामेकं लक्षणं, तथा च
सर्वज्ञज्ञानं मनोऽभिधानाऽक्षप्रभवमिति नाऽतिवर्तते प्रत्यक्षतामित्यत
आह-तत्र नाऽक्षजत्वं लक्षणम् । कुतः ? तथा हि-मनोनासाऽक्षं न
वा । तत्र मनसो ऽक्षत्वे ऽनुमानाद्यपि मनोजन्मवेति तस्यापि प्रत्य-
क्षत्वं प्रसक्तमित्यतिव्याप्तेर्न लक्षणम् । अनक्षत्वे वा सुखादिज्ञानस्य
चाद्येन्द्रियाऽजनितस्याऽप्रत्यक्षत्वप्रसक्तेरव्याप्तेः । तस्मादिन्द्रियाऽर्थ-
सामर्थ्यजत्वमेव तत्प्रत्यक्षलक्षणमास्थेयं सर्वैरेव वादिभिः ॥

अथैव सर्वेषामनुमतिं दर्शयति-यथोक्तमर्थस्य सामर्थ्येन
समुद्भवात् । अन्यादीनामनुपपत्तेरिन्द्रियस्येत्यपि शेषः । तथेन्द्रिया-
र्थसन्निकृष्टोत्पन्नं तथा सत्सम्प्रयोग इति । एवं च सति नाऽव्याप्तिः ।
मनसो ऽक्षत्वे सति सुखादिज्ञानव्याप्तेर्नाऽतिव्याप्तिः । अर्थसामर्थ्यज-

अनुमानादिव्यवच्छेदात् । न च सूक्ष्मविप्रकृष्टव्यवहितानां ज्ञानोत्पत्तौ सामर्थ्यमिति न सर्वविषयप्रत्यक्षस्योपपत्तिः । कल्पनाऽपोढत्वं प्रत्यक्षलक्षणमिति चेत् । केयं कल्पना ? यदि शब्दाभासा प्रतीतिः, श्रौत्रं ज्ञानमप्रत्यक्षम् । अथाऽभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा ।

त्वेनाऽनुमानादिव्यवच्छेदात् । नन्वेवमपि सर्वविषयं विज्ञानं कस्मान्न प्रत्यक्षमित्यत आह—न च सूक्ष्मविप्रकृष्टव्यवहितानामर्थानां विज्ञानोत्पत्तौ सामर्थ्यमिति न सर्वविषयप्रत्यक्षतोऽपपत्तिः ।

शङ्कते—कल्पनापोढत्वं प्रत्यक्षलक्षणमिति चेत् । इदं खल्वनुमानादिभ्यो विकल्परूपेभ्यः प्रत्यक्षतां, निर्दिशति व्यवस्थापयति च सुखादिषु ज्ञानरूपतया स्वसंवेदनमित्येवंपोढेषु कल्पनायाः प्रत्यक्षत्वं, सङ्गृह्णाति च सर्वज्ञविज्ञानमखिलं कल्पनानिर्मुक्तमित्यर्थः ।

तदेतदयथासम्भवं विकल्प्य दूषयति—केयं कल्पना यस्या अपोढत्वमुच्यते प्रत्यक्षत्वं ? यदि शब्दाऽऽभासा शब्दाऽऽकारप्रतीतिः श्रौत्रं ज्ञानं शब्दविषयं विशदाभमप्रत्यक्षं प्रसज्येत । अथाऽभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना ।

अयमर्थः । अभिलापसंसर्गयोग्यः प्रतिभास आकारो यस्याः प्रतीतिः सा कल्पना । एतदुक्तं भवति । स एवाऽभिलापसंसृष्टो भवति यथाऽयमभिलापः कृतसङ्केतः । स एव च तथा यो देशकालादिव स्यादनुगतः प्रतिभासते । न च वस्तुसतः स्वलक्षणस्याऽनुगतिः सम्भाविनी । न च जात्यादयो वस्तुसन्तः सम्भवन्ति । विचाराऽसहत्वात् । अत एव तद्वन्तोऽपि भेदा न तान्विकाः । तदभावे तद्वन्ताऽनुपपत्तेः । तस्मात् स्वाऽऽभासं वा अलीकं वा बाह्यं पश्यन्ति यादृशम् एको गोविकल्पः तादृशमेव गोविकल्पान्तरमपि । न च

स्वविषयविकल्पान्तरविषयाद्देदस्तेनैव गृह्यते नापि विकल्पान्तरेणेति भेदाऽऽग्रहादेको विकल्पविषयः । तदेकत्वाद्विकल्पानामप्येकत्वम् । तदेकविकल्पनिर्माणसामर्थ्याच्चाऽनुभवानामप्येकत्वम् । तदेकत्वाऽतद्दे-
तूमां व्यक्तीनामप्येकता । यथा ऽऽह ।

एकप्रत्ययमशंस्य हेतुत्वाद्गौरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥ इति ।

तच्चाऽऽरोप्यमाणं रूपमन्यव्यावृत्तिस्वभावं भावाऽभावसा-
धारणत्वाच्चाऽत्यन्तविसृष्टानां सादृश्याऽऽपादाकत्वाच्चाऽबाह्यसादृ-
श्याच्च । तथा हि । यद्वावाऽभावसाधारणं रूपं तदन्यव्यावृत्तिभिर्गुमेव
यथा मूर्तत्वादि । तथा च गवादि विकल्पविषय इति स्वभावहेतुः ।
साधारणं खल्वेतद्गोत्वादि भावाऽभावयोः, अस्ति गौर्नास्ति गौरिति
विकल्पास्पदत्वात् । असाधारण्ये तदनुपपत्तेः विरोधपौनस्तकत्या-
भ्याम् । तथा यदत्यन्तविसृष्टानां सादृश्यमापादयति तदन्यव्या-
वृत्तिभिर्गुमेव, यथा वराहमहिषमातङ्गादीनामत्यन्तविसृष्टानामक्रमे-
लकत्वम्^१ । तथा च अत्यन्तविसृष्टानां शबलेयादिस्वस्वलक्षणानां
गोत्वमिति स्वभावो हेतुः । तथा ज्ञानप्रतिभासस्य वा अलीकस्य
वा बाह्येन वा परमार्थतो वा ऽत्यन्ताऽसद्रूपेण सादृश्यमन्यव्यावृ-
त्तिकृतमेव कल्पते नाऽन्यथा । अत एव ज्ञानाऽऽभासे वा ऽलीकं वा
गोत्वं प्रति विकल्पं विद्यमानं^२ सदृशतया ऽनाकलितभेदमप्यश्वादि
विकल्पविषयव्यावृत्तमेव बाह्यतया ऽऽरोप्यतइति नान्यव्यावृत्तिरू-
पता ऽस्य न प्रथते । न चाऽनिरूपितेनाऽगवा तद्व्यावृत्तिरूपगेनिरू-
पणाद् गोनिरूपणाऽधीनत्वाच्चाऽगोनिरूपणस्याऽन्योन्याश्रयमिति सा-
म्मतम् । अन्यतरस्याऽन्यतः प्रसिद्धेः । गोरूपस्य विज्ञानाऽऽकारस्य
वा अलीकस्य वा ऽन्यतो व्यावृत्तिर्न पुनरस्य तदधीनं निरूपणम् ।

१ अपि स्वस्य स्यस्येति २ पु. पा. ।

२ तत्रेति ३ पु. पा. ।

३ विसृष्टानां पशुत्वम् । २ पु. पा. । ४ भिद्यमानम् २ पु. पा. ।

सामान्याकारस्वसंवेदनेऽप्यप्रत्यक्षत्वम् । अथ वस्तुनि वस्त्वन्तरयोजना, सामान्याऽऽकारप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वम् । सामान्यस्य वस्त्वन्तरस्याऽनभ्युपगमात् । अथाऽभिधान-योजना, अव्युत्पन्नाऽभिधानस्य तथा स्यात् ।

अन्यथा सामान्ये ऽपि पारमार्थिके दोषस्य साम्यात् । तस्मात् ज्ञानाकारो वा अलीकं वा बाह्यत्वेनाऽवसितं संकेतसम्भवादुवति शब्दसंसर्गयोग्यं तद्विषया व्युत्पन्नानां च प्रतीतिः कल्पनेति । तज्ज्ञा-नाकारवादिनां कल्पनां दूषयति—सामान्याकारस्वसंवेदने ऽप्य-प्रत्यक्षम् ।

इदमभिसंहितम् । ज्ञानाऽतिरिक्तस्य वेदनाऽनुपपत्तेरन्यथा वृत्तिरूपं सामान्यं ज्ञानाकार इति निरूपितं साऽऽकारवादिभिः । न च तद्बाह्यत्वं विकल्पस्य ग्राह्यमध्यवसेयं वा सम्भवतीति निवेद-यिष्यते 'न निरालम्बनं ज्ञान'मित्यत्रान्तरे । तत्परिशेष्यात् ज्ञाना-ऽऽकारसामान्यस्य स्वसंवेदने ऽपि विकल्पनीयतया स्यादप्रत्यक्षता प्रगेव तद्बाह्यतायास्तस्या अग्राह्याया अनध्यवसेयायाश्च सर्वथा विकल्पगोचरत्वादिति ।

सम्प्रति निराकारज्ञानवादिनां^१ मतमाशङ्कते—अथ वस्त्वन्त-रस्य रजतादेः पुरोवर्तिनि शुक्तिकादौ यो जने रजतमिदमिति विज्ञानकल्पनां निराकरोति सा सामान्याऽऽकारा प्रतीतिः सामान्यमा-क्रियते व्यज्यते यया प्रतिपत्त्या सा प्रत्यक्षं स्यात् कुतः ? सामान्य-रूपस्य वस्त्वन्तरस्याऽनभ्युपगमात् । यथाह ।

तस्यां यदूपमाभाति बाह्यमेकमिवाऽन्यतः ।

व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षामङ्गभावतः ॥ इति ।

शङ्कते—अथाऽभिधानयोजना । अभिधेये कल्पनां निराकरोति—

अथाऽरूपस्याऽऽरोपः कल्पनापोढं रूपमात्रवेदनं प्रत्यक्षम् । न तर्ह्यजाताऽतिवृत्तेषु योगिनो ऽन्यस्य वा-
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । ज्ञानप्रतिभासिनो रूपस्य तेष्वभावात् ।
भावे वा प्रत्युत्पन्नत्वाऽऽपातात् ।

अव्युत्पन्नाऽभिधानस्य पुंसो या ऽभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः
शब्दगोचनारहिता सा तथा प्रत्यक्षं स्यात् । न चेप्यते । शङ्कते-
अथाऽरूपस्याऽनीकस्याऽऽरोपो बाह्यत्वेन कल्पना । यथोक्तं भदन्तेन
'बुद्ध्या कल्पितया विविक्षितमपरैर्यद्रूपमुल्लिख्यते तद्बुद्धिर्न बहि'रिति ।
इयं च कल्पना व्युत्पन्नानामव्युत्पन्नानां च साधारणी । तेन तदपोढं
रूपमात्रवेदनं प्रत्यक्षम् । तथा च नेक्तदोषप्रसङ्ग इति । निराक-
रोति-न तर्ह्यजाताऽतिवृत्तेषु योगिनो ऽन्यस्य वा ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।
कुतः ? ज्ञाने प्रतिभासिनो रूपस्य तेष्वजाताऽतिवृत्तेष्वभावात् ।
कस्मादभावः ? इत्यत आह-भावे वा प्रत्युत्पन्नत्वाऽऽपातात् ।

अयमभिसन्धिः । न खलु विकल्पानामलीकप्रकाशने ऽपि
समानविषयत्वसम्भवः । प्रतिविकल्पमलीकस्याऽभेदात् । ननूक्तं भेदे
ऽप्यलीकानां यादृशमेको गोविकल्पः कल्पयत्यलीकं तादृशमेवाऽपर
इति भेदाऽऽहदलीकानां भेदाऽवसाय इति । सत्यमुक्तं, मिदं त्वा-
लाचनीयम् । किमलीकात्मनामस्ति तत्तिरोहितं स्वरूपं यदेषु प्रथमा-
नेष्वपि न प्रथते, नास्ति वा ? न तावदवस्तुसतां कल्पनामात्रा-
ऽधीनमूर्तानां कल्पनाऽनुपदर्शितरूपसम्भवः । तस्याऽकल्पितत्वेन
वस्तुसतो ऽलीकरूपत्वाऽनुपपत्तेः । तस्मादप्रथमानं नास्तीति वेदि-
तव्यम् । तथा च नास्तितैव पारमार्थिकी तेषाम् । अस्तिता पुनः
कल्पनामात्रमापतेत् । ननु भेदाऽऽहदभेदाऽध्यवसायो विकल्पवि-
षयाणामित्यन्य गवेषां विषय आश्रयणीयः । यः शब्दः संसर्गयोग्यः
स्यात् प्रतिविकल्पं त्यलीकानां भेदात्स्वनवगवदशक्यसमयतया

अभिलापसंसर्गयोग्यत्वाऽभावेन विकल्पगोचरत्वाऽनुपपत्तेः । न चाभेदस्यापि सम्भवः । न खलु कल्पनामात्राधीनसत्त्वस्य तद्भेदात् एकत्वमुपपद्यते । तद्वि तस्यां सत्यां तदिव तज्जन्मनि जातमिव तद्विनाशे विनाशि चेति कथं तद्भेदो न भिद्येत । भेदश्चेदशक्यसमयतया ऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वाऽभावेनाऽलीकं तद्बाह्यभावात् स्वलक्षणवन्न विकल्पगोचर इति नाऽऽत्माकारो नाऽलीकं न तद्बाह्यता न स्वलक्षणं बुद्धेर्विषयः । सर्वेषामशक्यसमयतया ऽभिलापसंसर्गाऽनर्हत्वात् । न चाऽगोच्यावृतिरूपतया ऽलीकानामभेदः केषां चिदिति साम्प्रतम् । तत्स्वभावत्वे तेषामन्योन्याश्रयदोषेण ग्रहणाऽभावप्रसाङ्गात् । यथाह्याऽवभावान्वर्तिककारः ।

सिद्धश्च गौरपोह्येत गोनिवृत्यात्मकश्च सः ।

तच्च गौरेव वक्तव्यो ऽन्यतायाः प्रतिषिद्ध्यते ।

गव्यसिद्धे त्वगौर्नस्ति तदभावे न गौः कुतः ॥ इति ।

न चेयमन्यव्यावृत्तिरपि कल्पनानिर्मिता तद्भेदे भेदवती साधारणी भवितुमर्हति । अत एव च विधिरूपमपि विकल्पते गोत्वम् । यत्किंन विजातीयमात्रव्यावृत्तं परमार्थसतः सजातीयाऽसजातीयव्यावृत्तात्स्वलक्षणात् भिन्नमप्यभेदेनाऽऽसितम् । यथोक्तं 'यथाऽभिनिवेशाऽऽयतत्वात् यथातत्त्वं च समीहितत्वादिति । तदपि न विकल्पाम्यदम् । अस्यापि ज्ञानाऽऽकारस्याऽलीकस्य वा प्रतिविकल्पं भेदेन विकल्पनीयताऽनुपपत्तेः ।

यदि मन्येत यथैवसद् रूपं सदात्मना प्रथते तथैकत्वरहितमप्येकत्वेन प्रकाशते । न चैतावता ऽस्य भेदः । तस्यापि वस्त्वधिष्ठानतया कल्पिते ऽनुपपत्तेः । तस्मादेतद्भेदात्वादि न भिन्नं नाप्यभिन्नम्, संभिन्नं तु बाह्यतया प्रकाशते । तथा च सिद्धा ऽभिलापसंसर्गयोग्यता ऽस्येति । तत्किं य एवैकस्य विकल्पस्य विषयः स

यत्र विकल्पान्तरस्यापि ? ओमिति चेत् । तस्यापि विकल्पनाऽधीन-
देहत्वात् । इदमेव हि कल्पितस्य कल्पनाऽधीनत्वं यत्कल्पनाभे-
दाऽभेदाद्यनुविधानं नाम । तदधीनत्वे तु कल्पितत्वाऽनुपपत्तेरन-
लीकत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । यच्चऽलीकस्य न भाविके नाऽनलीकत्वे
इति । तत्र सर्वप्रतीयनानाऽवस्थायां त्वापादयामः, न भिन्नकल्पना-
ऽनुपपत्तिं शक्यमेकत्वेन प्रतिपत्तुम् । तदनुपातित्वाऽनुपपत्तेः । कल्प-
नायां प्रथनान्तरेण तस्य तत्त्वाऽसम्भवात् ।

स्यादेतत् । कल्पनैव स्वहेतोस्तथाभूतोपजाता यया स्ववि-
षयः केषु चिदेक इति केभ्यश्चिद्वाधर्नतइव प्रदृश्यते । नन्वेवंवि-
धोऽपि किं विकल्पान्तरविषयो न ? न चेत् नाऽमिलापसंसर्गयोग्यः ।
तस्याऽदृष्टपूर्वस्याऽशक्यसमयत्वात् । विकल्पान्तरविषयत्वे वा तद-
धीनत्वाऽनुपपत्तिरित्युक्तम् । अपि चाऽत्यन्ताऽसता गोत्वादेः स्वभा-
वभेदभाजो न प्रकाशसम्भवः । गगननलिननरविषाणादीनामपि नात्य-
न्ताऽसता । संसर्गभेदमात्रस्याऽसत्त्वात् । संसर्गिणां तु गगनादीनां
नलिनादीनां च तत्र तत्र सद्भावात् । संसर्गमात्रस्य च क्वचित्सद्भा-
वात् तत्रापि च कथं चिदुपपत्तेः । अत्यन्ताऽसतां संसर्गभेदानां
सद्रूपसंसर्गभेदाऽधीननिरूपणतया परस्परव्यावृत्तरूपाऽवभाससम्भ-
वात् । इह तु स्वलक्षणज्ञानाऽधीननिरूपणानां गोत्वादीनां स्वलक्षणं,
तद्विज्ञानव्यक्तीनामत्यन्तव्यावृत्तेः । भेदे सत्यभिन्नत्वाऽनवभासनात्
अर्थक्रियायाश्चैकत्वाऽनुपपत्तेः । अतश्चावृत्तेश्च परस्तादाश्रयप्रस-
ङ्गेनाऽनवकल्पनात् । न च कल्पितस्य गोत्वस्य विधिरूपस्याऽन्य-
व्यावृत्तिरूपस्य वा ऽमिलापसंसर्गयोग्यता । ननु परमार्थसत्सामा-
न्याऽभिधाने ऽपि भावाऽभावसाधारण्यं न कल्पते । तदाश्रयाणां
व्यक्तीनां तल्लक्षितानां देशकालविप्रकीर्णतया शब्दार्थस्य भावाऽभा-
वसाधारण्यसम्भवात् । न चाऽत्यन्तवैधर्म्यं व्यक्तीनां, येनाऽन्यव्या-

आरोपितरूपाऽनुकारित्वात्तत्र कल्पनात्वप्राप्तेः । न
ह्यविद्यमानरूपाऽनुकारादन्यो ज्ञानस्याऽऽध्यारोपः । ननु

वृत्तिरेव साधर्म्यममूषामार्शयेत । सामान्यस्यैव वस्तुसत आश्रय-
भूताऽवसिनस्य समानस्य धर्मस्योपपत्तेः । तद्वाधानिरासश्च निवेद-
यिष्यते संसर्गपरीक्षायाम् । तत्सिद्धमेतन्नाऽभिलापसंसर्गयोग्यता ज्ञाना-
ऽऽकारा, ऽलोकबाह्यत्वयोरभिलापेनाऽशक्यसमयत्वात् । यदभिलापे-
नाऽशक्यसमयं न तत्तत्संसर्गयोग्यं, यथा सुखादीनामात्मेति ।
यथोक्तम् ।

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाऽभिजल्याऽनुषङ्गिणी ॥ इति ।

शक्यसमयतया खल्वभिलापसंसर्गयोग्यता व्याप्रा । अन्यथा
ऽतिप्रसङ्गात् । सा ज्ञानाऽऽकारा ऽलोकबाह्यताभ्यां निवर्तमाना ऽभि-
लापसंसर्गयोग्यतामपि निवर्तयतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । तदिदं प्रसिद्ध-
तरतया दूषणमनुद्वाच्य प्रकृतस्यापि सिद्धिरुद्वाविता ऽऽचार्येण दूष-
णतयेति ।

नन्वारोपितरूपाऽनुकारिणी कल्पना । न चाऽतीताऽनागतेषु
विज्ञानं योगिनस्तथेति न तत्कल्पनेत्यत आह-आरोपितरूपाऽनुका-
रित्वात् तत्राऽजाताऽतिवृत्तज्ञाने कल्पनात्वप्राप्तेः । नन्वारोपितरूपा-
ऽनुकारित्वमेवाऽस्याऽसिद्धमित्यत आह-न ह्यविद्यमानरूपाऽनुका-
रादन्यो ज्ञानस्याऽध्यारोपः । न चेदं विद्यमानम् । उक्तं हि भावे
वा प्रत्युत्पन्नत्वाऽऽपातादिति ।

निरधिष्ठान आरोपो ऽतो वस्तुनो ऽन्यरूपप्रतीतिः कल्पना ।
निरधिष्ठानं तर्हि तैमिरिकस्य केशादिज्ञानं प्रत्यक्षम् । अथ
तत्र किं चिदधिष्ठानमुच्यते । खपुष्पमिति तु ज्ञानमक-
ल्पना प्रत्यक्षं स्यात् । सामान्ये च सामान्याऽऽकारा
प्रतीतिः स्वसंविताविव तत्राऽनारोपरूपत्वात् । अथ रूप-

चोदयति-ननु निरधिष्ठान आरोपः । यथोक्तम् 'आरोपविषया
रोपे वा ज्ञानं रजतभ्रम'मिति । ततः किं ? मित्यत आह । अतो वस्तु-
नः स्वलक्षणस्य परमार्थसतो ऽन्यरूपेण सामान्यरूपेण प्रतीतिः कल्प-
ना । तथा च नाऽज्ञाताऽतिवृत्तः साक्षात्कारो योगिनः कल्पना ।
न हि तत्राऽज्ञाताऽतिवृत्ते सामान्यरूपतया चक्रास्त इति । अत्रै-
कदेशी परिहरति-निरधिष्ठानं तर्हि तैमिरिकस्य केशादिज्ञानं प्रत्यक्षं
प्रसज्येत । चोदकमुत्थाप्य दूषयति-अथ तत्र किञ्चिदालोकांशादधि-
ष्ठानमुच्यते । परमार्थदूषणमाह-खपुष्पमिति तु ज्ञानमविकल्पना
यतः प्रत्यक्षं स्यात् । न हि तत्र किं चिदधिष्ठानं सम्भवति । न
खलु बौद्धानां मूर्ताऽभावादन्यदस्ति गगनं नाम । अभावश्च सर्वोपा-
ख्याविरहलक्षणे नाऽधिष्ठानं कस्य चिदिति । अपि च सामान्ये
सामान्याऽऽकारा प्रतीतिः प्रत्यक्षं स्यात् । नन्विदं ज्ञानाऽऽकारम-
लीकं वा बाह्य'मध्यवस्यन्ती समानाऽऽरोप एवेति कथं न कल्प-
ने ? त्यत आह-स्वसंविताविव तत्र सामान्ये अनारोपरूपत्वात् । यथा
हि विकल्पविज्ञानं विकल्पनीयप्रवणमपि स्वसंविताविकल्पना एवं
सामान्यमलीकं वा ज्ञानाऽऽकारं बाह्यमध्यवस्यदेव कल्पना । न तदू-
पमात्रे नाऽऽरोपमपहाय तत्सामान्यरूपमात्राऽऽवेदनं कदा चिदपीति
चेत् । अथ विकल्पनीयमपहाय संविद्रूपतावेदनमपि किं कदा चिद्वि-

मात्रकल्पना, अतीताऽजातादिषु ज्ञानं न कल्पनापोढम् ।
अथ सामान्याकारप्रतीतिर्वस्तुनि कल्पना तत्प्रत्यक्षं सामा-
न्ये तु भ्रान्तत्वात् ।

का पुनरियं भ्रान्तता ? यद्यसदर्थता तुल्येयं सर्ववे-
दन्यनीयं, समानसप्रयतया तु तद्वेदनं बाह्यसमारोपसमयसामान्यवे-
दने ऽपि समानं तत् । तस्मात् स्वसंविताविषय सामान्यरूपमात्र-
विकल्पतया प्रत्यक्षं प्रसज्येतेत्यर्थः ।

शङ्कते—अथाऽविद्यमानस्वरूपसामान्यादेः रूपमात्रकल्पनापि
भवति कल्पना । न चैवं सति स्वसंविता कल्पनात्वसङ्गः । विकल्प-
विज्ञानस्वरूपस्य विद्यमानत्वादिति भावः । निराकरोति—अतीता-
ऽजातादिविज्ञान कल्पनापोढं तत्प्रतिभासिनो रूपस्य जात्यादेरिवा-
ऽविद्यमानत्वात् ।

शङ्कते—अथ सामान्याऽऽकारा प्रतीतिर्वस्तुनि कल्पना समा-
ऽऽरोपहृत्वात् न प्रत्यक्षम् । अथ मा भूद्वस्तुनि, सामान्ये तु स्यादि-
त्सुक्तं, तथाह—सामान्ये तु भ्रान्तत्वात् । असत्खल्वेतत्सामान्यं विचा-
राऽसहत्वात्^१ । तत्तद्विषया प्रतीतिरसदर्थतया विभ्रमः । न खलु
'प्रत्यक्षं कल्पनापोढमन्यनिर्दिष्टलक्षण'मिति प्रणयतो दिङ्मागस्यैव
कल्पनापोढमात्रं प्रत्यक्षलक्षणमपि तु तदेवाऽभ्रान्तत्वसहितं प्रत्य-
क्षलक्षणमिति मन्यते स्म कीर्तिः^२ । यथाह 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्त'
मिति । एतेना भ्रान्तविशेषणोपादानेन निरधिष्ठाने केशादिविज्ञाने
भ्रान्तत्व^३मप्रत्यक्षतया व्याख्यातम् । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—का पुन-
रियं भ्रान्तता ? यद्यसदर्थता तुल्येयं सर्ववेदने । अजाताऽतिवृत्तयोर-
सत्त्वात् । अथाऽत्यन्ताऽसदर्थता तैमिरिकस्वप्नादिविज्ञानं प्रत्यक्षं प्रस-
ज्येत । तस्याऽर्थस्याऽत्यन्तासत्त्वाऽभावात् । अथाऽर्थक्रियासंवादित्वम-

१ विचारास्यादत्वात् २ पु. पा. ।

२ अकीर्तिः ३ पु. पा. ।

३ भ्रान्तं भ्रान्तम् ३ पु. पा. ।

दने । अथाऽत्यन्ताऽसदर्थता, तैमिरिकस्वप्नादिज्ञानं प्रत्यक्षम् । अथार्थक्रियासंवादित्वमभ्रान्तत्वं, यद्यर्थनिबन्धनौ सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ उपादानपरित्यागाऽयोग्यवेदनस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । अथोत्तरोत्तरज्ञाननिर्वृत्तिः, क्षणिकविज्ञानस्य तथात्वम् । तस्मादतदात्मनि तादात्म्यप्रभ्रान्तत्वम् । यथाह 'प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिरथिसंवादन'मिति, तद्विकल्प्य दूषयति-यद्यर्थनिबन्धनौ ज्ञानविषयनिबन्धनौ यथाक्रमं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ अर्थक्रियासंवादित्वमिष्यते तत उपादानपरित्यागाऽयोग्यविषयं यद्वेदनं तस्य चन्द्रतारकारादिविषयस्य विज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । अथोत्तरोत्तरज्ञाननिर्वृत्तिरेकस्मिन्नर्थे संवादः, स चास्ति चन्द्रतारकादिविषयस्यापि विज्ञानस्येति तदप्यभ्रान्तं प्रत्यक्षं चेति न व्यभिचारः । दूषयति-क्षणिकविषयस्य विज्ञानस्य भवतामस्माकमाशुतरविनाशिविद्युदादिविषयस्य विज्ञानस्य तथात्वं भ्रान्तत्वं प्रसज्येत । न हि तत्रैकस्मिन् विषये उत्तरोत्तरज्ञानोत्पत्तिसम्भवः ।

यदि मन्येत उपदर्शिताऽर्थप्रापणसामर्थ्यमेव प्रापकत्वमविसंवादकत्वं, प्रवर्तकत्वमेव च प्रापणसामर्थ्यमुपदर्शकत्वमेव प्रवर्तकत्वम् । न हि अर्थक्रियासमर्थवस्तूपदर्शनादन्यद् विज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं प्रापकत्वं वा सम्भवति । न च देशकालाऽऽकारनियतं चन्द्रतारकाऽन्यसामर्थ्यमर्थक्रियासु स्वीचितासु च न तादृशमुपदर्शितं विज्ञानेन । न च न तादृशं प्राप्येत यदि न देशतो विप्रकृष्येत विद्युदादि वा न कालत इति । तदयुक्तम् । विकल्पाऽसहत्वात् । किमर्थमात्रप्राप्तिः संवाद आहो यथोपदर्शिताऽर्थप्राप्तिः ? न तावत्पूर्वः कल्पः । विज्ञानमात्रादर्थमात्रप्राप्तेरविसंवादसम्भवेन तन्मात्रस्याऽभ्रान्तत्वप्रसङ्गे । नाप्युत्तरः । साऽऽकारनिराकारविज्ञानयोर्विच्छिन्नस्थूलाऽवभासस्य प्रत्यक्षतया नियतस्याऽभ्रान्तत्वेन तत्त्वाऽनवच्छेदः । न

तीतिर्भ्रान्तिः । तथा च सर्वज्ञज्ञानं न कल्पनापोढमभ्रान्त-
खलु स्थैल्यं नाम परमार्थसद्विज्ञाने वा बाह्ये वा सम्भवति । अने-
कविधविरुद्धधर्मसंसर्गाप्रतयोभयचाप्यपास्तत्वात् । यथाह ।

तस्मान्नाऽर्थे न विज्ञाने स्थूलाऽऽभासस्तदात्मनः ।

एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद् बहुष्वपि न सम्भवः ॥ इति ।

न च निराकारविज्ञाननये बहवो रूपपरमाणवो निरन्तरो-
त्पादवन्तः समर्था एकविज्ञानोपारोहिणः स्थूलाऽऽभासभाजः । यथाह
'अप्रतिभासधर्मो ऽस्ति स्थैल्यमिति । प्रतिभासनकालधर्मः प्रतिभा-
सधर्म इति । न च न ते रूपपरमाणवः, न च न निरन्तरमुत्पन्नाः,
न च नैकविज्ञानोपारोहिणः, न च न तादृशस्थूलव्यपदेशनाज
इति कस्मात् भ्रान्ततेति साम्प्रतम् : नैरन्तर्यानुपपत्तेः । तद्वद्ब्रह्म
भ्रान्तत्वापातादन्तरालाऽग्रहे नितान्तविच्छिन्नेषु तद्रूपेकधनवनप्रत्य-
यवत् । न हि न ते तरवः । न च नैकस्मिन्विज्ञाने भासन्ते ।
निरन्तराऽनुत्पादश्च तुल्यः । न खलु तरव इव रूपपरमाणवो निर-
न्तरमुत्पन्नाः, विजातीयैर्गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिरन्तरितत्वात् । तादृ-
शस्यापि चाऽभ्रान्तत्वे द्विचन्द्राऽलातचक्रचलदृक्षादिदर्शनानामप्य
भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । तदियमभ्रान्तता भवत्स्वेव प्रहरतीत्युपेक्षिता
आचार्येण ।

उपसंहरति-तस्मात्पारिशेष्यादतदात्मनि तादात्म्यप्रतीति-
र्भ्रान्तिः । भवत्वेतद् भ्रान्तिलक्षणं, तथापि का नः पीडे?त्यत आह-
तथा च भ्रान्तिकल्पनयोः समारोपरूपेणैक्ये सति सर्वज्ञज्ञानं न
कल्पनापोढम् । अविद्यमानरूपयोरतीताऽनागतयोः रूपवत्त्वेनाऽऽरो-
पात् । तदवेदने प्रत्यक्षत्वाऽनुपपत्तेरसाक्षात्कारत्वप्रसङ्गात् । नाप्य-
भ्रान्तमरूपाऽऽरोपादेवेति न प्रत्यक्षलक्षणमन्वेति ।

मिति न प्रत्यक्षलक्षणमन्वेति । अथाऽनुभवाऽऽकारप्रवृत्तं ज्ञानमतोन्वेत्येव । यथोक्तं 'मानसमप्यनुभवाकारप्रवृत्तं प्रत्यक्ष'मिति । अथ केयमनुभवाकारता ? यदि बोधात्मकता, सर्वं तथा ज्ञानम् । अथ व्यक्त्यन्तराऽवभासता, प्रथमोपनिपात्यपि दूरत्वादिना ऽव्यक्तपीतादिपरिच्छेदं न प्रत्यक्षं स्यात् । अथाऽदूरान्तराऽतिरोहितवेदना, सामान्यवेदनस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । यदि मन्येत संनिहितवर्तमानाऽवभासाऽनुभवाऽऽकारप्रवृत्तिः, तथाभूतं च सर्वार्थेषु योगिनां तथागतानां च दर्शनमिति । तदसत् । पूर्वदोषाऽनतिवृत्तेः । अपि

लक्षणान्तरं प्रत्यक्षस्य शङ्कते-अथाऽनुभवाऽऽकारप्रवृत्तं प्रत्यक्षम्, अतो ऽन्वेत्येवाऽतीताऽनागतविषयं सर्वज्ञज्ञानम् । यथोक्तं 'मानसमप्यनुभवाऽऽकारप्रवृत्त'मिति । तद्विकल्प्य दूषयति-केयमनुभवाकारता ? यदि बोधात्मकता ततः सर्वं तथाबोधात्मकं ज्ञानमिति सर्वमेव प्रत्यक्षं प्रसक्तम् । अथ व्यक्त्यन्तराऽवभासता प्रथमोपनिपात्यपि निर्विकल्पकं दूरत्वादिना दोषेणाऽव्यक्तपीतादिपरिच्छेदं न प्रत्यक्षं स्यात् । अथाऽदूरान्तरस्याऽतिरोहितस्य च वेदनाऽनुभवाऽऽकारप्रवृत्तिरस्ति चाऽव्यक्तपरिच्छेदस्याप्यदूरान्तराऽतिरोहितगोचरत्वं दूरान्तरत्वे ऽतिरोहितत्वे च^१ तद्गोचरस्याऽवेदनप्रसङ्गादिति दूषयति च । तद्गोसामान्यस्याऽवस्तुसतो न दूरान्तरत्वं नापि तिरोहितत्वम् । उभयोर्वस्तुधर्मत्वात् । ततस्तद्वेदनं प्रत्यक्षं स्यात् ।

यदि मन्येत संनिहितवर्तमानाऽवभासा खल्वनुभवाकारप्रवृत्तिः । न च सामान्यमलीकं संनिहितं च वर्तमानं च । तथाभूतं च सर्वार्थेषु योगिनां कतिपयभूमिसमारूढानां तथागतानां च दशभूमिगतानां च^२ दर्शनमिति । दूषयति-तदसत् । कुतः ? पूर्वदोषाऽनतिवृत्तेः । यद्यपि सामान्यमपरमार्थकतया ऽसंनिहितमवर्तमानं च तथापि तथा ऽवभासतइत्यनुभवाऽऽकारप्रवृत्त्या तत्प्रति-

च तथाभूते तथा दर्शनाद् वर्तमानं मिथ्याज्ञानमेव, तैमिरि-
कदर्शनवत् । न तु प्रत्यक्षमन्यथा भवति, तदिन्द्रियार्थसाम-
र्थ्याऽजन्यलक्षणमितरथा तिमिराद्युपप्लवजकेशादिदर्शनं
कस्य हेतोर्वाकीर्यत ? सर्वमेव प्रत्यक्षमसंनिहिताऽवभास-
म् । अर्थज्ञानयोः कार्यकारणभावेन कालभेदात् । किं तर्हीदं
प्रकाशते ? ज्ञानाऽऽकारम् । न हीदानीं सर्वैकदेशस्यापि प्रत्य-

पत्तिः प्रत्यक्षं प्रसज्येतेति पूर्वदोषाऽऽपत्तिरित्यर्थः । अत्रैव कारि-
कायाः पूर्वाहुतेन दूषणान्तरमाह—अपि च तथाभूते वर्तमाने ऽतीते
ऽनागते च तथाभूतदर्शनात् । तथाभूतत्वमाह—वर्तमानं मिथ्याज्ञान-
मेव, तैमिरिकदर्शनवत् । कस्मात्पुनर्न प्रत्यक्षं ? मित्यत आह—न तु
प्रत्यक्षमन्यथा भवति । कुतः ? तदिन्द्रियार्थसामर्थ्यजन्यलक्षणं
प्रत्यक्षं यत्फलं तच्चाऽर्थ्यमानं तस्य चेन्द्रियस्य च सामर्थ्याज्जायमानं
प्रत्यक्षं विज्ञानमिति तस्य लक्षणं, न पुनरनुभवाऽऽकारप्रवृत्तिस्त्वद-
भिमतलक्षणमित्यर्थः । कस्मात्पुनरियं न लक्षणम् ? इत्यत आह—
अन्यथा हि तिमिराद्युपप्लवजकेशादिदर्शनं कस्य हेतोः प्रत्यक्षताया
अवाऽकीर्यत ? न हि भवतामनुभवाऽऽकारप्रवृत्तित्वं प्रत्यक्षलक्षण-
मिच्छतां तैमिरिकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमभिमतमित्यर्थः ।

सम्प्रति सांऽकाज्ञानवादी प्रत्यवतिष्ठते—सर्वमेव प्रत्यक्ष-
मसंनिहिताऽवभासं तत्सर्वत एव मा निवर्तिष्ट प्रत्यक्षतेति नाऽयम-
न्यथाग्रहो ऽप्रत्यक्षतामावहतीत्यर्थः । कस्मादसंनिहिताऽवभासं
सर्वज्ञानम् ? इत्यत आह—अर्थज्ञानयोः कार्यकारणभावेन काल-
भेदात् । यथासङ्क्षमत्र नेष्यते । दूषणवादी तु गूढाऽभिसन्धिः
पृच्छति—किं तर्हीदं नीलादिसंनिहितदेशकालं प्रकाशते ? । चेदक
आह—ज्ञानाकारम् । प्रष्टा सोपहासं स्वाभिप्रायमाविष्करोति—न ही-
दानीं सर्वैकदेशस्याप्यर्थरूपस्य प्रत्यक्षदर्शो विद्यतइति । साधु

चदर्शी । ज्ञानाकारे ऽर्थं वेदनाऽध्यवसायेनैव व्यवहारदर्शना-
न्नाऽर्थदर्शनहानिः । कथमन्यवेदने ऽन्याऽध्यवसायः ? निरुद्ध-
त्वादनादेरर्थग्रहाऽभिनिवेशाऽपस्मारलक्षणाया अविद्या-
याः । स्वस्ति तर्हि सर्वज्ञत्वाय भूयिष्ठाऽविद्याऽपस्माराय, वरं
कनीयो ऽविद्यमेकदेशदर्शित्वमेव । अपि च परिभाषयापि
तावदेकदेश एव प्रत्यक्षं स्यात् । ग्राह्यत्वं हेतुत्वमेव ज्ञानाका-

समर्थितः सर्वार्थप्रत्यक्षदर्शी चोदयति—ज्ञानाकारे ऽर्थवेदनाऽध्यव-
सायेनैव व्यवहारान्नाऽर्थदर्शनहानिः । द्विविधो हि विषयः प्रमाणानां
ग्राह्यश्चाऽध्यवसेयश्च । तच्च स्वाऽऽकारो ग्राह्यः । तस्य तु बाह्य-
त्वमध्यवसेयम् । यथाह 'स्वप्रतिभासे ऽर्थे ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्ति'-
रिति । न ह्यस्मिन्दर्शने प्रकारान्तरेण ग्रहणमुपपद्यते । तेन
ज्ञानाऽऽकारस्य बाह्यत्वेनाऽध्यवसाय एव सर्ववेदनम् । न चैता-
वता भ्रान्तः । न खलु चित्तेन ग्रहणव्यापारेण गृह्णन् भ्रान्तो भवति
कदा चिदन्यथा गृह्णन् कदा चिदुचितादुपायात् उपायान्तरेणाऽऽभि-
मुख्येन प्रवृत्तो भ्रान्तः । न त्वेतदुभयमपि सर्वविदि समस्तोति
कथं भ्रान्तः ? दूषयति—कथमन्यवेदने स्वाऽऽकारवेदने अन्य-
वेदनस्य बाह्यवेदनस्याऽध्यवसायः ? चोदक आह—निरुद्ध-
त्वादनादेरर्थग्रहाऽभिनिवेशाऽपस्मारलक्षणाया अविद्यायाः । सोप-
हासं दूषयति—स्वस्ति तर्हि सर्वज्ञत्वाय भूयिष्ठाऽविद्याऽपस्माराय,
वरं कनीयो ऽविद्यमेकदेशदर्शित्वमेव । न हि स्वाऽऽकारमनर्थमप्य-
ध्यवस्यन्नन्योपायतया ऽपि भवत्यभ्रान्तः । न च भ्रान्तत्वं न्याय-
सिद्धं समस्तप्रत्यक्षभ्रान्तत्वप्रसङ्गभियां शक्यमपन्होतुं, प्रमाण-
सिद्धस्य प्रयोजननिरोधेनाऽशक्यनिन्हवत्वादिति भावः । अध्यवसा-
यकत्वनिराकरणं च दर्शयिष्यते 'न निरालम्बनं ज्ञान'मित्यत्र । अपि
च परिभाषया ऽपि तौवदेकदेश एव प्रत्यक्षं स्यात् । परिभाषा-

राऽर्पणक्षममिति न पुनः सर्वः । तस्याऽहेतुत्वाद्देशतः कालतो वा ऽसन्निधानात् । अन्यथा सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात् । अथ वा प्रत्युत्पन्नाकारमेव ज्ञानमतीताऽनागताऽऽकारमपि वा । पूर्वत्र सर्वस्याऽतथाभावान्मिथ्या । उत्तरत्राऽतीतादिरूपकल्पनाप्रवृत्तत्वात् प्रत्यक्षम् । सर्वं वा ज्ञानकाले माह-ग्राह्यत्वं हेतुत्वमेव ज्ञानाऽऽकारार्पणक्षममिति । यथाह सौचान्तिकनये ।

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव तद् युक्तं ज्ञानाऽऽकाराऽर्पणक्षम् । इति ।

तच्चैतद्ग्राह्यत्वमलौकिकतया पारिभाषिकम् । तेन चैकदेश एव प्रत्यक्षो न पुनः सर्वः । कुतः ? तस्य सर्वस्याऽहेतुत्वात् । तदेव कुतः ? देशतः कालतो वा तस्याऽसन्निधानात् । अतो हि ते भावने ये देशतः कालतो वा विप्रकृष्येते न तु तथा सर्वमित्यर्थः । अथाऽसन्निहितः कस्मान्न हेतुः ? इत्यत आह-अन्यथा सन्निधिविरहिणो ऽपि हेतुत्वे सर्वस्याऽस्मदादेरपि सर्वदर्शित्वप्रसङ्गः । योगस्य च सामर्थ्यमत्र निरस्तमेव यथा पूर्वादौ ।

अस्याऽन्या व्याख्या । अथ वा प्रत्युत्पन्नाऽऽकारं वर्तमानाऽऽकारमेव वा सर्वस्मिंस्तैकान्यभाजि वस्तुविस्तारे विज्ञानमतीताऽनागताकारमपि वा । तच्च पूर्वस्मिन् कल्पे सर्वस्याऽतथाभावान्मिथ्या सर्वज्ञविज्ञानं स्यात् । उत्तरत्र त्वतीताऽनागतादिरूपकल्पनाप्रतीतत्वात् प्रत्यक्षम् । कल्पनारहितस्य तत्त्वात् । न तावदतीताऽनागते रूपमात्रेण प्रमेये निर्विकल्पकप्रमेयस्य रूपमात्रस्य तयोर्धर्ममानादविशेषात् । न हि वर्तमानमपि वर्तमानताविशिष्टं निर्विकल्पके प्रथते, अपि तु रूपमात्रेण । तस्मादतीतत्वादिना विशिष्टत्वमन्योर्ज्ञातव्यम् । तथा च कल्पनात्वं विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमेव

प्रत्युत्पन्नात्मना ज्ञायेत, तथावस्थं वा । पूर्वस्मिन्मिथ्यात्वम् ।
उत्तरञ्च न सर्वं प्रत्यक्षं, अवस्थान्तराऽप्रत्यक्षीकरणात् ।
अपि च सर्वं न क्रमेण शक्याऽवगमः, मानन्त्यात् । न
हि पूर्वाऽपरकोटिविरहिणो ज्ञेयस्योत्पादवतः परिनिष्ठा
ऽस्ति । न यौगपद्येन, आनन्त्यादेवाद्ध्यत्ताऽनवधारणे सर्व-

हि तत्त्वं कल्पनानाम् । तथैवाऽभिलाषसंसर्गाऽर्हत्वात् । न तु शब्दा
ऽर्थयोरेकविज्ञानोपागोहे, निर्विकल्पके ऽपि तथा संभवात् । तस्माद-
तीतादिविशिष्टालम्बनस्य ज्ञानस्य कल्पनात्वादप्रत्यक्षतेत्युपपन्नम् ।

यस्तु मन्यते अस्तु वर्तमानविषयमेव प्रत्यक्षं, तथापि सर्व-
विषयमतीताऽनागतयोरप्यतीताऽनागतत्वाभ्यां वर्तमानत्वादिति,
तन्निरासायाऽस्यैव व्याख्यानतरमाह-सर्वं वा ज्ञानकाले प्रत्युत्पन्ना-
त्मना ज्ञायेत तथावस्थं वा । यो यदवस्थः स तथेत्यर्थः । तच्च
पूर्वस्मिन्मिथ्यात्वम्, अन्यावस्थस्याऽन्यथाग्रहणात् । उत्तरञ्च न सर्वं
प्रत्यक्षम् । कुतः ? अवस्थान्तराऽप्रत्यक्षीकरणात् । गतदुक्तं भवति ।
यस्त्वज्ञानकाले ऽतीतः प्रत्युत्पन्नाऽनागतो वा स तथैव प्रत्यक्षी-
कर्तव्यः । स च स्वज्ञानकाले ऽतीत आसीदनागतो वर्तमानश्च
तथा स्वज्ञानकाले वर्तमानो ऽभूदनागतः भविता चाऽतीतः ।
एवं स्वहीनकाले ऽनागतस्य भवितारौ वर्तमानत्वाऽतीतत्वे इति
स्वज्ञानसमयवर्त्यवस्थाभेदवद्वस्तुग्रहणे ऽवस्थान्तरमस्यामगृहीतमिति
न सर्वज्ञः स्यात् ।

पश्चाद्दुर्बिबृणोति-अपि च । सर्वं न तावत्क्रमेण शक्याऽव-
गमम् । कस्मात् ? आनन्त्यात् । तदेव दर्शयति-न हि पूर्वाऽप-
रकोटिविरहिणो ज्ञेयस्योत्पादवतः परिनिष्ठा ऽस्ति । नित्यस्यापि
तावत्परमाणादेर्व्यवस्थितरूपस्यापि नेयता किमङ्ग पुनरव्यवस्थित-
रूपस्योत्पादवत इत्यर्थः । न यौगपद्येन । कुतः ? पूर्वोक्तादानन्त्या-

देशप्रतिपत्त्योरविशेषात् । नन्वनवधारयन्नपीयत्तां रूपतो
 यौगपद्येन सर्वमवैति । नैतत्सारम् । न हीयत्ताऽनवधारणे
 सर्वमवधारितं भवत्येकदेशो वा । अन्यतराऽव्यवच्छेदात् ।
 बहुद्रव्यसमवाये इयत्तावधारणादेव सर्वप्रतिपत्तिः, सा च
 परिमिते सम्भवति नाऽपरिमिते । ज्ञानाऽऽकाराऽधीनश्च
 देव इयत्ताऽनवधारणात् । साकल्यवचनो ह्ययं सर्वशब्दः, साकल्यं
 चेयत्तानिःशेषतायामापतेत्, सा चेन्नावधारिता नाऽवधारितं
 सर्वमित्यर्थः । अथेयत्ताऽवधारणाऽधीनं सर्वाऽवधारणमित्येतदेव
 कुत ? इत्यत आह-तदियत्ताऽनवधारणे सर्वैकदेशप्रतिपत्त्योरवि-
 शेपात् । एतदुक्तं भवति । बहूनामेकदेशप्रतिपत्तौ हि न सर्वप्रति-
 पत्तिरिति लोकप्रसिद्धं ब्रूवन्ति वक्तारः, एकदेशमेषां जानीमो न
 सर्वमिति । यदि रूपमात्रमेव सर्वं भवेत् ततस्तस्योभयत्राऽविशेषात्
 सर्वैकदेशप्रतिपत्त्योरभेदप्रसङ्ग इति ।

चोदयति-नन्वनवधारयन्नपीयत्तां रूपतो यौगपद्येन सर्व-
 मवैति । अनियतमेव च सर्वमिति कथं तदपरिमाणरूपाऽवधारणे
 सम्भवतीयता प्रमेयस्याऽपराध्यते । यदनियतं न पुनस्तद्विषयं विज्ञानं
 तस्य यथाप्रमेयमवस्थानात्, अनवस्थाने वा प्रामाण्याऽनुपपत्तेरि-
 त्यर्थः । निराकरोति-नैतत्सारम् । न हीयत्ताऽनवधारणे सर्वमवधा-
 रितमेकदेशो वा । कस्मात् ? अन्यतरस्यैकदेशस्य परिमितरूपमा-
 चाऽग्रहणे अव्यवच्छेदात् । अन्यतराऽव्यवच्छेदेन चाऽन्यतरप्रतिपत्तेः ।
 व्यतिरेकं दर्शयित्वा ऽन्वयमाह-बहुद्रव्यसमवाये इयत्ताऽवधार-
 णादेव सर्वप्रतिपत्तिः नैकस्मिन्नसंबद्धेषु वा परस्परं बहुष्वपि सर्व-
 त्वमेकदेशत्वं वा सम्भवतीति बहुद्रव्यसमवायइत्युक्तम् । सा
 चेयत्तानिःशेषता परिमिते सम्भवति नाऽपरिमिते, तत्सिद्धमानन्त्या
 दनिःशेषता । तथा च न सर्वाऽवभासकृत् । सर्वग्रहणमेव यौगपदाद्य-

ज्ञेयाऽधिगमः । न चैकविज्ञानवर्तिनामाकाराणां युगपद्बु-
वामानन्त्यं समस्ति । सर्वेषां प्रत्युत्पन्नत्वात् । अव्यवच्छिन्न-
देशकाला ह्यजाताऽतिवृत्तप्रत्युत्पन्ना अनन्ताः सहाऽपेक्ष-
माणा अतीताश्च, पूर्वकालकोटेः अनवच्छेदात्, अवच्छेदेपि
पुरस्तात् । प्रत्युत्पन्नास्तूभयकोटिव्यवच्छिन्ना यावन्त उत्प-
न्नास्तावन्त एवेति कथमानन्त्यम् ? अतो नाऽनन्ताऽऽकार-
मेकं ज्ञानमनन्तानि वा युगपद् ज्ञानानि । किं चेदं सर्वं
यद्विद्वान् सर्ववित् ? न तावत्प्रत्येकमर्थाः, नाप्यन्यसहिताः
हणमिति तस्याप्यभाव इति । इतश्च नाऽनन्तस्य सर्वस्य युगपद्बु-
यत्सौज्ञानिकनये ज्ञानाकाराऽधीनश्च ज्ञेयाऽधिगमः । न चैकवि-
ज्ञानवर्तिनामाकाराणां युगपद्बुवामानन्त्यं समस्ति । कुतः ? सर्वेषां
प्रत्युत्पन्नत्वात् ।

अथ प्रत्युत्पन्नानामपि कस्मान्नानन्त्यं ? मित्यत आह—अव्यव-
च्छिन्नदेशकाला ह्यजाताऽतिवृत्तप्रत्युत्पन्ना अनन्ताः । ननु प्रत्येकं
भावानां नात्मावच्छिन्नदेशकालत्वमपीत्यत आह—सहाऽपेक्षमाणाः
समुच्चीयमानाः न केवलं चयः, किं तु अतीताश्चाऽनन्ताः । नन्वे-
कयैव कालकलया तस्याः पुरस्तातनाः सर्वे एवाऽतीताऽवच्छिन्ना
इति कथमतीता अनन्ता ? इत्यत आह—पूर्वकालकोटेरनवच्छेदात्
अवच्छेदेपि पुरस्तात् । न चेयं विधा एकाऽनेकविज्ञानोपापरोहिणामा-
काराणामस्ति, येनाऽऽनन्त्यमेव तेषां भवेदित्याह—प्रत्युत्पन्नास्तू-
भयकोटिव्यवच्छिन्ना यावन्त उत्पन्नास्तावन्त एवेति कथमानन्त्यम् ?
उपसंहरति—अतो नाऽनन्ताकारमेकं ज्ञानमनन्तानि वा युगपत्
ज्ञानानि, उभयबाप्युभयकोटिव्यवच्छेदात् ।

न प्रमेयं निरूप्यते इति कारिकाद्वयं विवृणोति—किं चेदं
सर्वं यद्विद्वान् सर्ववित् ? न तावत्प्रत्येकमर्थाः प्रत्येकमन्यनिरपे-

केन चित्सामान्येन वशीकृताः कियन्तो ऽपि । न चेत्थंभावो ऽनन्तेषु सम्भवति । मुख्यमनन्तमेव सर्वमिति चेत् । न । अन्यतरकालकोटिभाजामानन्त्ये ऽप्यसर्वत्वात् पूर्वाऽपराऽव्यच्छिन्नानां च सर्वत्वात् अपि चानन्त्यमेव सर्वत्वे तदवधारणं न सम्भवति । तथा हि । सर्वा व्यक्तयो ऽवधारिताश्चेत्तावत्य एव नाऽनन्ताः । अनवधारणे ह्यनन्तत्वं तासां तदनवधारणं चाऽनन्तमिति कथं तदवधारणम् ? कालत्रयाऽवच्छिन्नास्तर्ह्यर्थाः सर्वे, न तेष्ववच्छेदाऽभावादेकदेशेषु सर्वशब्दाऽप्रयोगात् । नाप्यसम्बद्धाऽन्यसहिताः । मा भूदेकस्मिन्नपि देवदत्तपुत्रे यं कं चिदन्यमपेक्ष्य सर्वशब्दप्रयोगः, अपि तु केन चित्सामान्येन वशीकृताः कियन्तोऽपि । यथा सर्वे ब्राह्मणाः सर्वे गाव इति । भवत्वेवं को दोषः ? अत आह—न चेत्थंभावो ऽनन्तेषु सम्भवति ।

शङ्कते—मुख्यमनन्तमेव सर्वमिति चेत् । तथा हि । प्रकरणादावसति नियामके अयं कथमसंक्रुचितवृत्तिः सर्वशब्दो ऽनन्तेषु वर्तत इत्यनन्त एवास्य मुख्यो ऽर्थ इत्यर्थः । निराकरोति—नाऽन्यतरकालकोटिभाजामतीतापामनागतानां वा ऽऽनन्त्ये ऽप्यतीतया तावत्यैवैकया ऽप्युपहितानामसर्वत्वात् । पूर्वाऽपराऽव्यच्छिन्नानां च प्रत्युत्पन्नानां प्रत्युत्पन्नतोपहितानां सर्वत्वात् । अपि चाऽऽनन्त्यमेव सर्वत्वे तदवधारणं न सम्भवति । तथा हि । सर्वा व्यक्तयो ऽवधारिता न वा ? अवधृताश्चेत् तावत्य एव नाऽनन्ताः । अनवधारणे ह्यनन्तता तासाम् । तथा चाऽनवधारणेत्याह—अनवधारणं चाऽनन्तमिति कथम् ? तस्य सर्वस्याऽवधारणात् । न चाऽनवधार्यमासं प्रमेयमिति भावः ।

शङ्कते—कालत्रयाऽवच्छिन्नास्तर्ह्यर्थाः सर्वे । न वयमनन्त-

शाऽविशेषात् । तस्मात्क्रमाऽक्रमाऽतिरिच्यमानविधाऽभा-
वात्ताभ्यां व्याप्तेर्ज्ञानस्य तदनुपपत्तावनुपपत्तिः । प्रमेया-
ऽभावाच्च । प्रत्यक्षपूर्वत्वाच्चाऽनुमानादीनामपि सर्वस्मिन्
कारणत्वम् । प्रत्यक्षेण साक्षात्पारम्पर्येण वा सम्बन्धग्रह-
णाऽभावान्नाऽनुमानम् । न शब्दो ऽत एव । पदार्थान्तरो-
तामेव सर्वतां ब्रूमः, किं त्वेकेनैव कालेनोपाधिवशलब्ध्याऽतीतादर्थ-
व्यवस्थाभेदेनाऽवच्छिन्नाऽभावात्सर्वमित्यर्थः । निराकरोति-न तेष्व-
वच्छेदाऽभावात् । हेतारेकदेशाऽविशेषात् सर्वप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः ।
न ह्येकेनोपसंगृहीता इत्येतावन्तः किं तु एतावता । न च यावद-
यिमेको दोषग्रहणाऽनवच्छिन्नो नित्यः कालो ऽन्तवानिति कथं तदव-
च्छिन्नेष्येतावान् । न चाऽतीताऽनागतप्रत्युत्पन्नत्वान्यप्यस्य समु-
च्चिन्नान्यन्तवन्तीत्यर्थः । कारिकायाः पश्चार्धं प्रमाणयन्नुपसंहरति-त-
स्मात्क्रमाऽक्रमाऽतिरिच्यमानविधाऽभावाद्देतोस्ताभ्यां व्याप्तेः ज्ञानस्य
तदनुपपत्तावनुपपत्तिः । प्रमेयाऽभावाच्च प्रमेयं च न निरूप्यते । प्रमेया-
ऽनिरूपणादेव च सर्वग्रहणसामर्थ्यमात्रेण सर्वज्ञता प्रत्युक्ता वेदितव्या ।
ननु मा नाम सर्वं प्रत्यक्षेण ज्ञासीत्, अनुमानादिभिस्तु ज्ञास्यती-
त्यत्राह-प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चाऽनुमानादीनामपि सर्वस्मिन् अकारणत्वम्
प्रमाणत्वम् ।

प्रत्यक्षपूर्वकत्वं प्रमाणानां प्रत्येकमादर्शयति-प्रत्यक्षेण सा-
क्षात्पारम्पर्येण वा सम्बन्धस्य पक्षधर्मतानियमलक्षणस्याऽग्रहणं
हेतुस्तस्य च सर्वस्मिन्नभावान्नाऽनुमानम् । न शब्दो ऽत
एव प्रत्यक्षेण सम्बन्धग्रहणलब्धजन्मत्वात् । नन्वगृहीतसम्बन्धं
सर्वं मा भूत्पदार्थो वाक्यार्थस्तु भविष्यतीत्यत आह-पदार्थान्तरो-

पहितविशेषपदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वात् । नाऽऽर्थापत्तिः । तदभावे ऽनवकल्पमानदर्शनाऽनुपपत्तेः । नोपमानम् । सादृश्यविषयत्वात् । नाऽभावः । अभावविषयत्वात् । प्रत्यक्षस्येव चेतरेषामपि प्रमाणानां क्रमाऽक्रमौ न कल्पेते प्रमेयं न च निरूप्यते । एवं तावदनुपपत्तिः । ज्ञानमपि ।

सर्वादृशमन्यवित्तमिन्द्रियाणां न गोचरः ।

अत एव न सर्वज्ञज्ञानकार्यं प्रसिध्यति ॥

पहितविशेषस्य पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वात् । कृतोपपादनमेतन्नियोगपरीक्षायाम् । नाऽर्थापत्तिः । कुतः ? तस्य सर्वस्याऽभावे ऽनवकल्पमानस्याऽघटमानस्य कस्य चित् दर्शनाऽनुपपत्तेः । नोपमानम् । दृष्टस्य^१ स्मृत्यारूढस्य गवादेदृश्यमानेन गवयादिनोपमेयत्वात् । सर्वस्य क्व चिददर्शनात् । सादृश्यविषयत्वाच्च । सर्वस्य चाऽसादृश्यरूपत्वात् । न प्रमाणऽभावस्तस्य प्रमेयाऽभावविषयत्वात् । सर्वस्य च सदसद्रूपतया तदनुपपत्तेः । प्रत्यक्षस्येव चेतरेषामपि प्रमाणानां क्रमाऽक्रमौ न कल्पेते न घटेते । प्रमेयं च न निरूप्यते ।

एवं तावदनुपपत्तिप्रमाणादार्ह परिशोधितम् । ज्ञानमपि परिशोध्यते । तथा हि—

सर्वादृशमन्यवित्तमिन्द्रियाणां न गोचरः ।

अत एव न सर्वज्ञज्ञानकार्यं प्रसिध्यति ॥

न तावदनतीन्द्रियदृशो ऽस्मदादेः सदपि परवर्ति सर्वसंवेदनं प्रत्यक्षगम्यम् । ननु यथा जातमात्रस्य बालस्य स्मितहृदि-त्तादिकार्यदर्शनादप्रत्यक्षा अपि हर्षविषादादयः प्राग्भवोयश्चाऽनुभवे ऽनुमीयते तथोपदेशद्विलक्षणकार्यदर्शनात्परवृत्तिः सर्वविषयं विज्ञानमनुमास्यतइत्यत आह—अत एव चात्यन्ताऽप्रत्यक्षत्वादेव

न तावदनतीन्द्रियदृशः सदपि परवर्ति संवेदनं प्रत्यक्षम् । अत एव नाऽनुमेयम् । तदसिद्धौ तत्कार्याऽसिद्धेः । नन्वतिशयानां काष्ठाप्राप्तिः परमाणानामुपलब्धा, साऽतिशयं च ज्ञानम्, अतः क्वचित्काष्ठाप्राप्तं सर्वविषयमिति । उच्यते-

नाऽनुमेयम् । ननूक्तं कार्यदर्शनादनुमेयमित्यत आह-तत्सर्वज्ञानाऽसिद्धौ प्रत्यक्षेण तत्कार्याऽसिद्धेः । न जात्वपरिदृष्टधूमकेतनो धूमं तत्कार्यमवैति । स्मितरुदितादयस्तु मानसप्रत्यक्षसमधिगमनीयशोकादिकार्यतया स्यात्मनि प्रतीता इति वैदम्यम् । उपदेशस्तु मन्वादीनां चरकादीनां वा वेदात् उपदेशान्तरप्रभवप्रवृत्तिप्रसूतादन्वयव्यतिरेकाऽवगमाद्वा । न च वैद्यचरकोपदेशानामादिरस्ति । न खलु सर्वसामौषधीनां तत्संयोगानां च सहस्रेणापि पुरुषैरागमाधीनः शक्तः कर्तुं कश्चिदन्वयव्यतिरेको । चैत्यवन्दनाद्युपदेशस्तु व्यामोहाद्विप्रलम्भाद्वेति निरवद्यम् । परोक्तास्तु हेतवो ऽधस्तादेव निरस्ता इति नाऽत्र तिरोहितमिव किं चित् ।

सम्प्रति स्वायम्भुवाऽभिमतं सार्वज्ञं निरसितुमुपन्यस्यति-ननु साऽतिशयानां काष्ठाप्राप्तिः परिमाणानामुपलब्ध्या, तद्यथा कुवलाऽऽमलकबिल्वेषु महन्वस्य साऽतिशयस्याऽऽकाशे काष्ठाप्राप्तिः । यत आकाशं परममहद्भवति । साऽतिशयं चेदं विज्ञानमुपलभ्यते । ततदेकद्विबहुविषयादिव्याप्या तदिदमपि क्वचित्काष्ठाप्राप्तं युक्तम् । इयमेव चाऽस्य काष्ठाऽऽप्तिः यद्विदितसमस्तवेदितव्यस्य तदभावे ऽव्यवस्थानमिति । यथाह भगवान् पतञ्जलिः 'तत्र निरतिशयं

काष्ठा यद्यवधिः कामं परं यस्मादसम्भवि ।

कार्यद्रव्यैरनेकान्तो गुणैश्च गरिमादिभिः ॥

यदि यतः परं नास्ति सा कष्ठा, भवतु तत्प्राप्तिः । न च तथा सर्वविषयत्वसिद्धिः । भूयिष्ठविषयत्वं तु भवेत् । पार्थिवस्येव गोलकस्य पार्थिवान्तराऽपेक्षं बहुतराऽऽकाशाऽवकाशव्यापित्वं न सर्वव्यापिता । अथ यतः परं न सम्भाव्यते, कार्यद्रव्यैर्व्यभिचारः । न हि साऽतिशया अपि घटादयः परिमाणतः पराऽसम्भवनीयाऽति-सर्वज्ञविज्ञानमिति । अचेतरमाह । उच्यते—

काष्ठा यद्यवधिः कामं परं यस्मादसम्भवि ।

कार्यद्रव्यैरनेकान्तो गुणैश्च गरिमादिभिः ॥

तामिमां काष्ठां विकल्प्य दूषयति—यदि यतः परं नास्ति सा काष्ठा, भवतु तत्प्राप्तिर्न तथा सर्वविषयत्वसिद्धिः । सर्वमेव विज्ञानं स्वहेतुसमासादितजन्मभेदं स्वगोचराऽवधि नाऽतिवर्तते इत्यत्र न विप्रतिपद्यामहे । नो खल्वेतावता सर्वविषयविज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । भूयिष्ठविषयत्वं तु भवेत् प्राज्ञानां पट्प्रमाणीनिपुणानां विज्ञानस्य पार्थिवस्येव गोलकस्य सकलजीवलोकाऽधिष्ठानस्य गण्डशैलशिलादिपार्थिवान्तराऽपेक्षं बहुतराऽऽकाशाऽवकाशव्यापित्वं, न पुनः सर्वव्यापिता ।

कल्पान्तरमाशङ्कते—अथ यतः परं न सम्भाव्यते सा काष्ठा, यथा व्योम्नः परममहत्परिमाणं परमाणूनां पारिमाण्डल्यम् । न ह्याभ्यां परं महीयः क्षोदीयो वा सम्भवति । तदूषयति—कार्यद्रव्यैर्व्यभिचारः । तं दर्शयति—न हि साऽतिशया अपि कुटकुम्भमणिकादयः परिमाणतः पराऽसम्भवनीयरूपदेशाऽतिशायिनः । कस्मात् ?

शायिनः । अन्याऽनवकाशप्रसङ्गात् । एकेन सर्वव्याप्तेः । न च गुणधर्मो ऽयमिति साम्प्रतम् । तद्गतानां गरिमादीनां^१ तदवस्थाऽसम्भवात् । सर्वैर्गुरुत्ववद्भिरेककार्यारम्भाऽभावात् । प्रयत्नविशेषाच्चाऽन्तिकदूरप्राप्तिर्मनुष्यवातहरिणहरिपतत्रिणाम् । न च तस्याऽसम्भवनीयपराऽवस्थो ऽतिशयः । अनन्तत्वान्नभसः । केषां चिन्निरतिशयप्राप्तानां^२ पातप्रसङ्गात् । निरवशेषगन्तव्यदेशप्राप्त्या हि प्रयत्नो निरतिशयः स्यात् । तदनन्ततया कुतो ऽस्य निरतिशयता ?

अन्याऽनवकाशप्रसङ्गात् । स्पर्शवता गगनपरिमाणेन एकैव द्रव्येण^३ सर्वव्याप्तेः स्पर्शवतामन्येषामनवकाशः स्यात् । प्रथमं गुणत्वे सतीति विशेषणान्न कार्यद्रव्यैर्व्यभिचार इति तच्चाह— न च गुणधर्मो ऽयमिति साम्प्रतम् । कुतः ? तत्कार्यद्रव्यगतानां गरिमादीनां तदवस्थायाः काष्ठाया असम्भवात् । एवं हि गरिमा नाऽवस्थोदयं पश्येद्यदि सर्वैरेव गरिमगुणशालिभिः सम्भूय परमगरिमगुणमेकं कार्यमारभ्यते । न त्वेतत्सम्भवतीत्याह—सर्वैर्गुरुत्ववद्भिरेककार्यारम्भाऽभावात् । अथाऽसाधारण्ये गुणत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभिचारः ? तच्चाह—प्रयत्नविशेषाच्चाऽन्तिकदूरप्राप्तिर्मनुष्यवातहरिणहरिपतत्रिणाम् । न च तस्य विशेषस्याऽसम्भावनीयपराऽवस्थो ऽतिशयः । कस्मा ? दनन्तत्वाद्गन्तव्यस्य नभसः । केषां चिन्निरतिशयप्रयत्नानां पात^४प्रसङ्गात् । निरवशेषगन्तव्यदेशप्राप्त्या हि प्राप्ताप्रापणीयतया गतिहेतुः प्रयत्नो निरतिशयः स्यात् । तदनन्ततया कुतो ऽस्य निरतिशयता ?

१ परिमाणादीनाम्. सू. पु. पा. ।

२ प्रयत्नानामिति २ पु. पा. ।

३ निःशेषगन्तव्य सू. पु. पा. ।

४ निरतिशयप्राप्तानां पात । २ पु. पा. ।

तस्मात्प्रयत्नेनैवाऽसाधारणगुणेन बुद्धिगुणेन वा व्यभि-
चारः । ऐश्वर्य्यफलस्य धर्मस्य न सा काष्ठा । तद्वदैश्वर्य्य-
जननाद्धर्मस्यापि । ईश्वरैश्वर्य्यस्य धर्मफलत्वाऽभावात् ।
क्लेशकर्मविपाकाऽऽशयाऽपरामर्शादनेकैश्वर्य्यप्रसङ्गादैश्व-
तस्मात्प्रयत्नेनैवाऽसाधारणगुणेन बुद्धिगुणेन वा व्यभिचारस्तदवस्थ
इत्यर्थः ।

यद्युच्येत धर्मात् खल्वशुक्लादकृष्णात् ज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि
ज्जायन्ते, तत्र यथा धर्मविशेषजन्मनी वैराग्यैश्वर्य्ये निरतिशयमेव
तज्जन्मविज्ञानमिति तत्र व्यभिचार इति, तत्राह—ऐश्वर्य्यफलस्य
धर्मस्य न सा ऽस्ति काष्ठा तद्वदैश्वर्यादजननाद्धर्मस्यापि तद्वतया
व्यपदेश इति । कुतः पुनरशुक्लकृष्णस्य न सा कष्टेः त्यत आह—ईश्व-
रैश्वर्य्यस्य धर्मफलत्वाऽऽपातात् । अशुक्लाऽकृष्णौ धर्मा योनिनां
भाक्त्यैश्वर्य्यस्य न पुनर्निरतिशयस्य । तत् खल्वनुपचरितं भगवति
परमेश्वरेण । न च तद्धर्मं गवं तज्ज्ञानमपि । तदयमसिद्धो हेतुः ।
दृष्टान्तश्च साधनहीनः । कुतः पुनरैश्वर्य्यं परमेश्वरस्य न धर्मज-
नितं ? मित्यत आह—क्लेशकर्मविपाकाऽऽशयाऽपरामर्शात् । यथा-
हाऽचभगवान् पतञ्जलिः 'क्लेशकर्मविपाकशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष
ईश्वर' इति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः क्लेशाः । कुश-
लाऽकुशलानि कर्माणि । तद्विपाका जात्यायुर्भोगाः । आशेरते इत्या-
शयाः कर्मवासनाः धर्मधर्मवषयत्वात् । तथापि मुक्तात्मभ्यश्च प्रकृ-
तिलयवैदेह्यप्राप्तेभ्यश्च क्लेशादिभिरपरामृष्टेभ्यो ऽस्य भूतवतो न भेद
इत्याशङ्क्योक्तं पुरुषविशेष इति । मुक्तात्मनां खलु पूर्वा बन्धकोटिः,
उत्तरा च विदेहप्रकृतिलयानां सनत्कुमारप्रभृतीनां समस्ति । तस्य तु
भगवतो ऽयमेव विशेषस्तेभ्यो यतः क्लेशादीनामिह वैकल्पिकता
इति तत्र कुतोऽस्य धर्मविशेषजनितमैश्वर्य्यं ? मित्यर्थः ।

र्यव्याघातात् । अपि च-

नाऽसम्भाव्यपराऽवस्थं नभः परिमितं यदि ।

अथाऽनन्ततया तत्त्वं न त्वेषां परिमाणता ॥

यस्तु वैयात्यान् वृद्धवचनमतिक्रम्य परमेश्वरैश्वर्यस्यापि धर्मजनितत्वमभ्युपैति तं प्रत्याह-अनेकेश्वरप्रसङ्गाद्देतोः सर्वेषामैश्वर्यव्याघातात् । अयमर्थः । धर्मजनितत्वे हीश्वरत्वस्य य एव तद्वान् स एवेश्वरो बहवश्च तद्वन्त इति तद्वशाद् बहव ईश्वराः प्रसज्येरन् । तत्रैकस्यैश्वर्येण सर्वेषां समं न्यूनं वा ऐश्वर्यम् । न्यूनत्वे च यदेवाऽतिशयि तदेव तत्स्यादिति भाकमैश्वर्यमितरेषाम् । तच्च स्वाभाविकत्वादुपपद्यते । स्वभावस्याऽव्यवस्थानात् । ननु धर्मजत्वे तस्याऽव्यवस्थितेः साम्ये ऽपि वा अविरोधेन संभूयेयते परिषद्वत् प्रत्येकं वा ? पूर्वस्मिन्कल्पे परिषदिव न कश्चिदीश्वरः स्यात्, संभूयेयत्वात् । उत्तरञ्च त्वेकेनैवेशनायाः कृतत्वादयः किं कुर्वन्नीशः स्यात् ? न हीशनामकुर्वन्नीशः, न च स्वतन्त्राणामेकाऽभिप्रायसंभवः । ततश्च विरुद्धाऽभिप्रायत्वे सति न कस्य चित्कार्यस्यात्यदः । उत्पादे वा परस्परविरुद्धस्वभावसमालिङ्गितमपरायेण जगदुपजभ्येत । कर्मवद्वैश्वर्ये कर्मजनितमित्यप्यागमविरुद्धम् । धर्मजस्याप्यपरायेण श्रुतेरिति । यच्च काष्ठप्राप्तिरुपलभ्यते परिमाणानामित्युक्तं, तद्विकल्प्य दूषयति-अपि च-

नाऽसम्भाव्यपरावस्थं नभः परिमितं यदि ।

अथाऽनन्ततया तत्त्वं न त्वेषां परिमाणता ॥

परिमितं चेदाकाशमिति ततो ऽधिकं किमिति न संभाव्येत । साऽतिशयपरिमाणदर्शनादेव कुशलाऽऽमलकबिल्वादिषु संभावनीयमेतत् । इयतो ऽपि नभसो भविष्यति किं चिदधिकपरिमाणमिति

अनन्तत्वादिति चेत् । किमदमनन्त्यम् ? अपरि-
च्छिन्नता । नन्वेष परिमाणाऽभावः । एतावत्तर्हि परि-
माणम् । ईदृशीं च काष्ठाप्राप्तिमीश्वरज्ञानस्य वदन्नज्ञान-
माविर्भावयति । सोऽयं शान्तिकर्मणि वेतालोदयः ।
सर्वकार्याणां कर्तृत्वादेव तर्हि सर्वज्ञत्वम् । उपादानोपकर-
णसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञा हि कुलालादयः कर्तारः । सर्वेषां
शङ्कते-अनन्तत्वान्नभसोऽसम्भावनीयमेतत् । शङ्का निराचिकीषुः
पृच्छति-किमिदमानन्त्यम् ? शङ्किता ब्रूते-अपरिच्छन्नतैवाऽऽनन्त्य-
म् । नैतस्या अन्यदानन्त्यं नाम किं चित् । उतरम्-नन्वेष परिमाणा
ऽभाव एव वचनव्यत्यन्तरेणाऽऽश्रितः । तदेव स्फुटयति-एतावत्त-
र्हि परिमाणं तद्विपरीतत्वात् तु तदभावः । अस्तु तर्हि व्योमवदनन्त-
मीश्वरज्ञानं सैवाऽस्य काष्ठाप्राप्तिः किं नः परिमाणग्रहणेन ? त्यत-
आह-ईदृशीं च काष्ठाप्राप्तिमीश्वरज्ञानस्य वदन्नज्ञानमीश्वरस्याऽऽवि-
र्भावयति । आत्मीयस्यैव विज्ञानस्य साकल्येनाऽपरिज्ञानात् । ज्ञाने
वा कृतोऽस्याऽऽनन्त्यं साकल्ये परिच्छेदानन्तरीयकेण इयताऽवधा-
रणेनाऽप्यस्तत्वात् । सोऽयं शान्तिकर्मणि ईश्वरज्ञानस्याऽऽनन्त्येन
विज्ञत्वसमर्थनलक्षणे ईश्वरस्यैव वदन्नज्ञानलक्षणापेता वेता-
लोदयः ।

संप्रति नैयायिकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते-सर्वकार्याणां कर्तृत्वादेव
तर्हि सर्वज्ञत्वम् । सर्वकार्याणां तनुभुगदीनामुपलब्धिमान्
कर्ता प्रतीयमानोऽन्तर्भावितसर्वज्ञत्व एव प्रतीयते प्रदीप इवा-
न्तर्भावितप्रभवितानः, स्वप्रमाणादित्यर्थः । ननु भवतु कर्तृता,
सर्वज्ञता तु कस्मा ? इत्यत आह-उपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजना-
भिज्ञा हि कुलालादयः कर्तारः । उपादानमिह परिमाणजातिवत्तु-
ष्टयम् । उपकरणं समस्तज्ञेयज्ञसमवायिनौ धर्माऽधर्मौ । संप्रदानं

च कार्याणामेश्वरः कर्तेति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञः । तथा च सर्वज्ञ इति । किमेते स्वकार्यस्य निरवशेषोपकरणवेदितः कतिपयोपकरणवेदिनो वा ? न तावदशेषोपकरणवेदिनस्ते । अदृष्टस्याऽज्ञानात् । नापि सम्प्रदानप्रयोजनविशेषवेदिनः । तस्याऽनेकस्यापि सम्भवात् । तन्मात्रज्ञाने न सर्वज्ञतासिद्धिः । बालोन्मत्तादयश्च सर्वकार्याणां न प्रयोजनादिवेदिनः । साध्यं चेत्कर्तृत्वं तत्कथमनन्तर्भावितसर्वज्ञत्वं हेतुमन्तरेण सेद्मुमर्हति ।

चेष्टज्ञाः, यानयं भगवान् स्वकर्मभिरभिप्रैति । प्रयोजनं सुखदुःखोपभोगः । चेष्टज्ञानां कुलालादिकर्तृव्यापारविषयस्तूपादानादिः प्रसिद्ध एव । यत्तदुक्तं भवति । ये यत्कर्तारः ते तदुपादानाद्यभिज्ञाः कुलालादयः । सर्वेषां च कार्याणामेश्वरः कर्तेति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञः । तथा च सर्वज्ञ इति ।

तमेवं परतन्त्रमिद्वान्तं निदर्शनमुपन्यस्य दूषणयितुमुपक्रमते-किमेते कुलालादयः स्वकार्यस्य निरवशेषोपकरणादिवेदिनः कतिपयोपकरणादिवेदिनो वा ? न तावदशेषोपकरणादिवेदिनस्ते । कुतः ? अदृष्टस्य सर्वात्पत्तिमतां निमित्तहेतोरपरिज्ञानात् । नापि संप्रदानप्रयोजनविशेषवेदिनः । तस्य संप्रदानभेदस्य देवदत्तादेः प्रयोजनभेदस्य मधूदकादिधारणादेरनेकस्यापि सम्भवात् । अयोपकरणादिमात्रविज्ञानं न समस्तोपकरणादिज्ञानं कुलालादीनां तर्हि तेनैव निदर्शनेनेश्वरस्यापि तदुपकरणादिमात्रज्ञानं तन्मात्रज्ञाने च न सर्वज्ञतासिद्धिः । कतिपयज्ञो हि तथा सति स्यादिति ।

न च तन्मात्रज्ञानमपि ईश्वरस्य बालादिवदित्याह-बालोन्मत्तादयश्च स्वकार्याणां न प्रयोजनादिवेदिनो, निरभिप्रायाणां तच्च प्रवृत्तिदर्शनात् । न च कुलालादयो निदर्शनं न बालादय इत्यत्र

ननुसिद्धमेव, सन्निवेशादिमतां बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् ।
नियमहेतुरस्ति । साध्यं हेतुत्कर्तृत्वं तत्कथमन्तर्भावितसर्वज्ञत्वं
हेतुमन्तरेण सिद्धमर्हति ?

अथ चेदयति—ननु सिद्धमेव । कुतः ? सन्निवेशादिमतां
बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् । चयो हि खलु जगति भाषा भवन्ति । प्रसिद्ध-
चेतनकर्तृकाश्च यथा प्रासादाऽऽट्टालगोपुरतोरणादयः । प्रसिद्धतद्वि-
पर्ययाश्च यथा परमाणवाकाशादयः । संदिग्धतत्कर्तृकाश्च यथा
तनुतस्महीमहीधरादयः । तच्च विवादाध्यासिता उपलब्धिम-
त्कर्तृकाः कार्यत्वादचेतनोपादानत्वाद्वा, यत्कार्यमचेतनोपादानं वा
तत्सर्वमुपलब्धिमत्कर्तृकं यथा प्रासादादि, तथा च तनुभुवनादयः,
तस्मात्ते ऽप्युपलब्धिमत्पूर्वका इति । उक्तहेतुद्वयोपलक्षणार्थं सन्नि-
वेशादिमत्वग्रहणम् । इतरथा गुणकर्मणोरव्यापनेन हेतोरैकदेशा-
ऽसिद्धत्वप्रसङ्गात् । न च पृथिव्यादीनां कार्यत्वमसिद्धं महत्त्वे सति
क्रियावत्त्वेन वा साऽप्यवत्त्वेन वा वस्त्रादिवत्तत्सिद्धेः । यदि मन्ये-
ताऽबुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनम्, अभिमतं हि परेषा-
मपि कर्मजत्वात्कार्यजातस्य कर्मणश्चेतनहेतुत्वात्तत्कारणत्वं जग-
तः । सर्वज्ञपूर्वकत्वे तु न तेन हेतोर्व्याप्तिर्दृष्टव्या । दृष्टान्तश्च
साध्यहीनः । कुलालादीनामसर्वज्ञत्वात् । विरुद्धता च हेतोः ।
असर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव कुम्भादावुत्पत्तिमत्वस्य वा चेतनोपादानत्वस्य
वा व्याप्ये रूपलब्धेः । न चोपलब्धिमत्पूर्वकत्वमात्रं साधनविषयः ।
तद्विशेषस्य तु सर्वज्ञपूर्वकत्वस्याऽतद्विषयस्यापि ततः सिद्धिरिति
साम्प्रतम् । तथा हि । यद्यसौ विशेषेण न साधनव्याप्तः कथमतस्त-
त्सिद्धिः, सिद्धत्वात्कथमविषयः, विषयश्चेत्कथं न स्वाश्रयात्तद्विष-
यगतिं कुत्रेति ? दिति । तदयुक्तम् । सामान्यमात्रव्याप्यव्यन्तर्भावितवि-

शेषस्यैव सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मण्यनुमानात् । इतरथा सर्वाऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथा हि । वह्न्यनुमानमपि न वह्नि-
सामान्यमात्रविषयं, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नापि तद्विशिष्टगिरि-
गोचरो, वह्नित्वसामान्यस्य तत्सम्बन्धाऽभावेन तद्विशेषणत्वाऽनु-
पपत्तेः । इतरथा गोत्वसमवायादिव गावः शाबलेयादयः पर्वतो
ऽपि वह्नित्वसमवायाद्वह्निः प्रसज्येत । अस्ति च वह्नित्वेन गिरिः
संयुक्तसमवायः सम्बन्ध इति चेत्, तर्हि नाऽप्रतिपद्य पर्वतसंयुक्तं
वह्निविशेषमसौ शक्यप्रतिपत्तिरिति वह्निविशेषास्याप्यनुमानम् ।
तथा च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः ।

एवमिन्द्रियाऽनुमाने ऽपि स एव दर्शनीयः । तथा हि ।
तत्रापि नेन्द्रियकरणिका का चित् क्रियोपलब्धिः । न खलु छिदाद-
यः क्रिया इन्द्रियसाधनाः, व्रश्चनादीनामिन्द्रियत्वात् । न च
व्रश्चनादिसाधनाः सम्भवन्ति रूपादिपरिच्छिन्नलक्षणाः क्रियाः ।
तस्माद्यथैव क्रियात्वसामान्यस्य सत्यपि करणमात्राऽधीनत्वाव्यापत्वे
पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिः तथेहापि सत्यप्युत्प-
त्तिमन्त्यस्याऽचेतनोपादानत्वस्य चोपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजन-
क्षकर्तृमात्रव्यापत्वे विवादाध्यसितेषु पक्षधर्मताबलाद्विशिष्टस्य तस्य
सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापकाऽभिमतस्याऽसिद्धिः स्यात्,
निर्विशेषस्याऽसम्भवात्, विशेषस्य चाऽन्यस्याऽनुपपत्तेः । असर्वज्ञस्य
चाऽचादृष्टादिभेदविज्ञानरहितस्याऽधिष्ठातृभावाऽसम्भवात् । तेन य-
द्यप्युपलब्धिमत्यकर्तृकं व्याप्तिविषयस्तथापि तद्विशेषस्य पक्षधर्मता-
बलात् प्रतिलम्भ इति विशेषविषयमनुमानम् । न चोक्तदोषप्रसङ्गः । त-
स्य साध्यदृष्टान्तयोर्दुर्मविकल्पादुत्कर्षाऽपकर्षाऽनुयोगस्य सर्वाऽनु-
मानसाधारण्येनाऽनुमानमात्रप्रामाण्यप्रतिषेधहेतुत्वात् । तत्सिद्धं विवा-
दाऽध्यसिता उपलब्धिमत्यकर्तृका इति ।

अचेप्सितप्रसिद्धायत्तसाधनं शब्देऽक्तं तदायत्तोपादानादिविषयत्वात् यस्य यदायत्तमुपादानादिविषयत्वं तत्तत्प्रसिद्धायत्तसाधनं यथा धूमो वन्द्यादेर्द्वैशविशेषसिद्धधीनोपादानादिविषयत्वस्तदधीनसिद्धिरिति । न चाऽस्य सकलक्षेत्रसमवायिधर्माऽधर्मज्ञानकारणाऽभावेन तदज्ञानम् । तत्समवेतानां ज्ञानविकीर्षाप्रयत्नानां नित्यत्वात् । न च बुद्धितन्त्रित्यन्वयोः कश्चिद्विरोधः । बुद्धेरनित्यायास्तत्र तत्रोपलब्धोर्विरोध इति चेत् ? तर्हि तोयादिपरिमाणवोपि न रूपादिमन्तः प्रसज्येरन् । पार्थिवानां रूपादीनां कार्याणामुपलब्धेः, इह च तेषामकार्यत्वात् । हिमकरकादौ रूपादिदर्शनात् कार्यद्रव्यगतानां च तेषां कारणगुणप्रक्रमेण मात्रात् । पायसीयानामपि रूपादिमता । सदा कारणतया च तद्गतानि रूपदीनि नित्यानीति चेत् । इहापि कार्यत्वेनाऽचेतनोपादानत्वेन वा समस्तविषयज्ञानाऽनुमानात् तस्य च सदा कारणतया नित्यत्वसिद्धेः समानत्वात् परपुरुषसमवेतावपि धर्मोऽधर्मावधिष्ठातुं शक्नोति सम्बन्धात् । न हि साक्षात्संयोगसमवायावेव सम्बन्धौ, संयुक्तसंयोगिसमवायस्यापि तद्भावात् । प्रयुक्ताः खल्वीश्वरेण परिमाणवः नैव क्षेत्रज्ञाः तत्समवेतौ धर्माधर्माविति संयुक्तसमवायो वा क्षेत्रज्ञरीश्वरस्य संयोगात् । अनुमानात् संयोगसिद्धेः । ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो मूर्तद्रव्यसंयोगित्वात् यो मूर्तद्रव्यसंयोगी स क्षेत्रज्ञसंयुक्तः यथा घटादिः । स चास्य संयोगोऽन्यतरेभ्यः कर्मसंयोगानां तत्कारणानामभावादजन्यः । कार्यारम्भाऽऽभिमुख्यमेव धर्माऽधर्मयोः प्रवृत्तिः । सा च देशकालादिवदीश्वरप्रयत्नमप्यपेक्षते । न चैवं वाच्यं धर्माऽधर्मौ परमाणून्वा स्वधर्माऽगृहीतान् कथमीश्वरः प्रयत्नेन प्रेरयतीति । विषयविद्याविदा तदीयधर्माऽधर्माऽनुपगृहीतस्य विषयशकलस्य प्रेरणदर्शनात् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां च तद्वर्तिनां नित्यत्व-

सिद्धौ कृतमस्य शरीरग्रहणेन । तन्मत्वा परमाणूनामदृष्टादीनां
च प्रवृत्तौ शरीरपृथिव्यादिलक्षणस्य कार्यस्योत्पत्तेरुपपत्तेः । न चैत-
द्वाच्यं नेश्वरः कर्ता पृथिव्यादीनां प्रयोजनाभावादन्वित्यं चेश्वर-
विज्ञानं विज्ञानत्वादिति । ईश्वरस्य तज्ज्ञानस्य चाऽधर्मिणेऽसिद्धौ
हेतोरग्रयाऽसिद्धत्वात् । तत्सिद्धौ वा कर्तुर्नित्यज्ञानस्येश्वरस्याऽनु-
मा । देव धर्मिणादिषु सिद्धेस्तद्विरोधान्न तदाग्रयमनुमानम् आत्मा-
नमाणादयितुमर्हते । तत्किमीश्वरज्ञानाऽनित्यत्वग्राहिणोऽनुमानस्य
विशेषविषयतया दलं यस्त्वप्रसाधनप्रयत्नेन मूलगवास्य विहितः कुटा-
रः । न चाऽज्ञानरूपाणामिन्द्रियमनसां विज्ञानोत्पत्तिं प्रति साधनभावस्य
च वत्सविपृष्टिनिमित्तस्या चेतनस्य दीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेश्च । वन-
विटपिनां च विना प्रयत्नमुत्पादस्य च दर्शनाद्वाग्भिचार इति साम्प्रतम् ।
सर्वशमेव तेषां विवादास्पदत्वेन पक्षपक्षे निक्षेपात् । न च शशशृ-
ङ्गाऽस्तिता, तदनुपलब्धिविरोधात् । अपरोक्षदर्शनाऽर्हतया भगव-
तस्तद्विरोधाऽनुपपत्तेः । अन्यथा सर्वोऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । शृङ्गस्य
तु शशशिरोवर्तिनो गवादिगतस्येव दर्शनाऽर्हस्याऽनुपलब्धिनिराकृतस्य
साधनाऽर्हत्वात् । न च पक्षेण व्यभिचारः । सर्वत्र तस्य सुलभतया
सर्वोऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । व्यतिरेकी वा हेतुः कार्यमात्रं पक्षी
कृत्य प्रयोक्तव्यः । स चैवं प्रयोगमारोहति । नित्येतरत्समस्त
सर्वज्ञपूर्वकमुत्पत्तिमत्त्वादचेतनोपादानत्वाद्वा । यत्पुनर्न सर्वज्ञपूर्वकं
न तदुत्पत्तिमत् अचेतनोपादानं वा । यथा परमाण्वादौ । न चेदं
तथा तस्मात्सर्वज्ञपूर्वकमिति । सर्वज्ञपूर्वकत्वेन च परं प्रत्यसिद्धेन
कार्यमात्रमेव पठ्यतइति भवति पक्षः । यदि पुनश्चेतनाऽनधिष्ठी-
तानि स्वं कार्यं कुर्युः ततो यत्र क्व चनाऽवच्छिन्नानि कार्यं जनये-
युरिति न देशकालप्रतिनियतप्रसवं कार्यमुपलभ्येत । हेतुसमवधानज-
ननतया कार्यं न प्रत्येकं कारणैर्जन्यतइति चेत्सत्यं, समवधानमेव

वार्तमेतत् ।

तु कारणाणामन्योन्यम् । कुतः ? कादाचित्कपरिपाकाददृष्टविशेषादिति चेत्, न खल्वयमप्यचेतनः कथं यथावत्कारणानि संनिधापयेत् । नो खलु यच्च क्व चनाऽवस्थितानि दण्डादीनि विना कुम्भकारप्रयत्नमदृष्टविशेषादेव परस्परं संनिधीयन्ते, सन्निहितानि वा कार्यस्येते । तस्मात् कारणसमवधानव्याप्तत्वात् कार्योत्पादनस्य तस्य चापलब्धिमत्पूर्वकत्वाऽभावे ऽनुपपत्तेः व्यापकनिवृत्त्या विपक्षात्कार्योत्पादे निवर्तमानानि उपलब्धिमत्त्वेन व्याप्यतइति प्रतिबन्धसद्भिः । न चेश्वरज्ञानमप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाऽनुत्पादादिति साम्प्रतम् । लोकस्य हि प्रत्यक्षस्य तल्लक्षणम् । अस्य हि निखिलाऽर्थसाक्षात्कारित्वं लक्षणं वेदितव्यम् । अत्र चाऽऽम्नायो भवति “गतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गे द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः” “द्यावाभूमी जनयन् देव एक” इति । स्मृतिश्च भवति ।

“अज्ञो जन्तुरनीशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा” ॥

न चेश्वरज्ञानस्य शरीरेन्द्रियाऽपेक्षयात्पादः । अस्ति हि श्रुतिः “अपाणिपादो जवनेो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति विश्वं न हि तस्याऽस्ति वेत्ता तमहुः पश्यं पुरुषं महान्तम्” इत्यादिका । तदनुमानाऽगमाभ्यां सिद्धमौश्वरस्य कर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति ।

तदेतद्वृणक्ति-वार्तमेतत् । इदमवाऽऽकृतम् । न तावत्तच्च धर्मतादृशातदधिष्ठानविशेषो युगपदसंख्येयस्यावरादिलक्ष्यकार्यदर्शनादखिलविषयनित्यविज्ञानमात्रशाली षड्गुण ईश्वरः सेतुर्महति, न ह्येतावता विश्वं कार्यमुपजायते । न जातूपादानादिज्ञो ऽपि कुम्भकारः कुम्भमचिकीर्षुश्चिकीर्षुषा तदुपादानादिखलसतया ऽप्रयत्नमानः

कुम्भाऽऽरम्भाय कल्पते । तस्मात् ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमुदायजन्मा कार्योत्पादो न ज्ञानमात्राद् भवितुमर्हति ।

मा भूदाद्रेन्धनदहनजन्मा धूमः केवलाऽऽद्रेन्धनाद्वन्हेर्वा पृथग्जनज्ञानविलक्षणमीश्वरज्ञानमसहायमेव दिश्वस्मिन् कार्ये पर्या-
प्रमिति चेत् ? हन्त भोः किमस्य ज्ञानेनापि स्वरूपाऽतिशय गवा-
ऽस्याः सहायस्तत्र तत्र कार्ये वत्स्यतीति न किं चित्कार्यमसहा-
यादेवस्मादिति चेत् । ननु तस्यैव स्त एव चेन्नज्ञतौ धर्माऽधर्मौ,
सन्ति च परमाणवः सहाया इति किमस्य ज्ञानेन ? अविज्ञातास्ते
न प्रवर्तन्ते इति ज्ञानमेषितव्यमिति चेत् । अथाविज्ञातास्ते कस्मान्न
प्रवर्तन्ते ? तथा ऽनुपलम्भात् कुम्भाद्युपायेष्विति चेत् । तर्हि ज्ञान-
वच्चिकीर्षाप्रयत्नावप्यास्थेयौ तत्रापि च ज्ञानं चिकीर्षाविशेषे उपयुज्येत ।
स च प्रयत्नभेद इति प्रयत्नहेतुभेद एव साक्षात्कारोदये हेतुरिति
कथं तमन्तरेण तत्सम्भवः ? न हि बहिर्मन्तरेण तुषप्रक्षेपफूत्कार-
मात्रादेवौदनं सिद्ध्यति ।

यदे मन्येत स्त एव चिकीर्षाप्रयत्नावपि भगवतीश्वरे इति ?
अथ किमेतौ नित्यावन्तित्यौ वा ? नित्यौ चेत्कृतमीश्वरस्य ज्ञानेन
चिकीर्षाप्रयत्नोत्पादाऽनुपयोगिना । तयोर्नित्यतया स्वात्पादोपयोगा-
ऽनपेक्षणात् । न च प्रयत्नवत् ज्ञानमपि साक्षात्कार्योत्पादनाङ्गम् ।
प्रयत्नभेदेन खल्वयमधितिष्ठच्छृणादानादि, न तु समये ज्ञानस्य
कश्चिदुपयोगश्चिकीर्षाया वा निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः
साधनस्य साधनन्यायाऽतिशयादिति दत्तजलज्जलिगीश्वस्य सर्वज्ञता ।
अथाऽनित्यौ, ततस्तयोस्तत्पत्तिकारणं वक्तव्यम् । ननु नित्यज्ञान-
मेवेत्यन्तिमूलकारणमस्ति । ततः किमपरेण कारणेन ? अहो बत
प्रमादो यदयमात्ममनः संयोगविशेषाऽसमवायिकारणौ इच्छ प्रयत्नौ
तमन्तरेण ज्ञानमात्रादेव भवत इत्यपि वक्तुमध्यवसितः । तथा
सत्ययमतशुलमपि मण्डं साधयेदेव ।

सन्त्येषाऽस्य मुक्तात्ममनोभिः संयोगास्तेन तत्सहायस्तत्र
चिकीर्षाप्रयत्नप्रचयं युगपत्प्रसूते तत्कार्योपजननायेति चेत् ? ननु
मनांसि तत्संयोगाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षाप्रयत्नौ प्रसुवते
अधिष्ठितानि वा ? यद्यनधिष्ठितानि^१ ततस्तैरेव व्यभिचारः ।
अधिष्ठितं तु प्रयत्नमन्तरेणाऽयुक्तमेव । प्रयत्नान्तरेण चिकीर्षान्तरज-
न्मना तदधिष्ठानम् । न चाऽनवस्थानम् । अनादित्वाच्चिकीर्षाप्रयत्न
प्रवाहस्येति चेत् ? यथा ऽयमुत्पन्नसंजिहीर्ष ईश्वरः क्षेत्रक्षेपु प्रतिब-
न्धवृत्तेधर्माधर्मनिरक्षेपे जगति च परमाण्ववस्थामावृत्ते निर्व्यापारः
क्रियन्तमपि कालं स्थित्वा यदा चिकीर्षति प्रयतते वा^२ तदा तस्य
चिकीर्षाप्रयत्नयोर्जनयितव्ययोर्न स्थितं चिकीर्षान्तरं वा प्रयत्नान्तरं
समस्तीति कुतो मनासां तत्संयोगानां वा ऽधिष्ठानं ? मित्यनधिष्ठितेभ्यो
मनस्तत्संयोगेभ्यो न प्रयत्नचिकीर्षे उत्पद्येताम् । उत्पद्यमाने वा
कथं कार्यत्वमचेतनोपादानत्वं वा न हेतुं व्यभिचारयतः । न च सवितृ
प्रकाशवद्दीश्वरस्य ज्ञानमात्रमिच्छामात्रं प्रयत्नमात्रं तत्तद्भावभेदोपधा-
नात् द्विषयं भवतीत्यपि साम्प्रतम् परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् । तत्तद्भा-
वोपधाने तत्तद्विषयत्वे च तत्तदुपधानम् । उपधीयमानाऽनधिष्ठितानि
तदुपधानस्य कार्यस्याऽनुत्पादात् । तस्य चाऽधिष्ठितानादुत्पत्तेरिति ।
ज्ञानानित्यत्वपक्षे च दूषणमुपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते ।

सो ऽयमीदृशो विशेषो विचाराऽसहः कथं पदधर्मनावला-
दपि साध्यधर्मिण्युपसंहरियते ? न हि स्वयमनुपपद्यमानमन्यस्यो-
पपादनायाऽलम् । का तर्हि सामान्यस्याऽऽनुमानिकस्याऽसति विशेषे
गतिः ? किमवश्यं भवितव्यमस्य गत्या ? ननु प्रमाणसिद्धमुपपादनीयं
यस्याऽनुमोपपद्यते यत् नामाऽनुपपद्यमानम् अस्तु तस्य परमनु-
पपत्तिरेव । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपन्नमिति विप्रतिषिद्धम् । एवं तर्हि

सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्हेतु यद्यपि ।

प्रसिद्धेः सन्निवेशादेरेककारणता कुतः ॥

प्रमाणसिद्धिप्रतिपात एवास्त्वविप्रतिषेधाय, न पुनरनुपपन्नस्योपप-
त्तिः । कतमत्तर्हि साधनस्येदं दूषणम् ? न दूषणम् । साधनस्य
तस्य नाम वादिनः यः सहायनिःसहायनित्याऽनित्यत्वादिविशे-
षपरिहाराय गगनकुसुमायमाने चित्यादिवर्तिनि बुद्धिमत्पूर्वकत्वसा-
मान्ये साधनाऽनर्हं साधनं प्रयोजयति । न च सम्भवति तादृशो
विशेषो यमास्थाय चित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्यं व्यवतिष्ठेत ।
न चैवं सर्वाऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । सम्भवद्विशेषविषयत्वादितरेषामनुमा-
नानाम् । न हि न सम्भवति पर्वतनितम्बवर्तिवन्निवेशोऽनुद्भू-
तरूपमप्यर्थो वा तैजसश्चक्षुरधयवो रूपोपलब्धिसाधनम् । कारणानां
च चित्तरूपसंस्थानसामर्थ्यानां तत्र तत्रोपलब्धेः । तस्माद्यथा कश्चिन्नि-
शातमसिमच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्पुरुषे निगृह्यते न पुनरसि-
माकाशं वा तद्वत्कार्यत्वमचेतनोपादानत्वं वा तर्कसहायं लब्धपरि-
पाकाऽदृष्टवत्त्वेवक्ष्यपरमगवादिसंयोगकारणमात्रविषयमीश्वरे सर्वज्ञे
इति । तदिदमुक्तं वार्तमेतदिति ।

यत्तु वृद्धैर्दूषितं तदत्रप्रसिद्धतयोपेत्य दूषणन्तरमाह—

सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्हेतु यद्यपि ।

प्रसिद्धेः सन्निवेशादेरेककारणता कुतः ॥

तत्र वृद्धा दूषयांबभूवः । किमुत्पत्तिमत्त्वमात्रमत्र हेतुः
क्रियते किं वा तद्विशेषः ? यद्दृष्टेरक्रियादर्शनेऽपि कृतबुद्धिरुपजा-
यते । एतदुक्तं भवति । तत्र खलूत्पत्तिमन्तोऽचेतनोपादान-
बुद्धिमत्पूर्वका ये बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायिभावाऽभावाः प्रमा-
णेनोपलब्धाः, प्रासादऽष्टान्गोपुस्तोरणादयश्च तथा, न तु तनुभुव-
नादयः । न खलु तदभावाऽभावयेर्बुद्धिमद्भावाऽभावानुविधानं कदा
चिदप्युपलब्धम् । घटादेरुत्पत्तिमत्तथोपलम्भादन्यत्पत्तिमत्तश्च

गगनादेरनुपलम्भादुत्पत्तिमत्त्वस्य च तनुभुवनादावप्यभेदात् तथा-
भाष इति चेत् ? तत्किमिदानीं मृद्विकारस्य घटादेर्मनुष्यकार्यत्वमु-
पलब्धमिति शक्यमूर्धा ऽपि तत्कार्यः । न च मृद्विकारत्वं संस्थानं वा
मिद्यते । तद्विधिसंस्थानस्यापि मृद्विकारस्य मनुष्यनिर्माणदर्शनात् ।
तादृशत्वे ऽपि तस्य तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानाऽदर्शनं तु न तत्का-
र्यत्वमिति चेत् । न । इहापि साम्यात् । अत्रापि हि यस्य यस्य बुद्धि-
मद्भावाऽभावाऽनुविधानमस्ति तस्य तस्य सर्वस्याऽस्तु नाम तत्पू-
र्वता प्रासादादेः, न पुनस्तद्विधस्यापि भुवनादेर्भवितुमर्हति । तस्य
तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानाऽभावात् । नन्वयं यो ऽसौ धूमविशेषो
वन्धिभावाऽभावाऽनुविधायिभावाऽभाव उपलब्धः स सर्वो वन्धिपूर्वो
ऽस्तु न तु पर्वतगतम्बवर्ती तथेति कथं ततो वन्धिरनुमीयते ।
सामान्यवद्विषयत्वे ऽपि तु कार्यकारणभावाऽवधारणस्येहपि साम्यम् ।

तत्किमिदानीं मनुष्यकार्याः कुड्यादय उपलब्धा इति शक्य-
मूर्द्धापि^१ तथास्तुः कस्य चिद्विशेषस्य कुड्यादिभ्यः शक्यमूर्द्धादेः
सम्भवाच्चैरिति चेत् । स तर्हि प्रासादादिभ्यः संवति तनुभुवनादा-
वपीति न विशेषः । न त्वयमेवं विधौ धूमविशेषाणां वह्न्यन्वयव्य-
तिरेकाऽनुविधायिनामस्ति पर्वतगतधूमात्स्वरूपेण विशेषः । अत
एव न पशुद्वयमात्रात्कुमुदकपोतादेनुमानम्^२ । धूमत्वसामा-
न्यस्यैव तेभ्यो भेदाऽऽपादकत्वात् । न च हेतुसमवधानं चेत-
नमन्तरेणाऽसम्भवि । अदृष्टपरिकादेव कादाचित्काद्वैशकालभेदसमा-
सादितजन्मस्तदुपपत्तेः । ततश्च कार्यनियमसिद्धेः । न खलु
नियतप्रकारसामर्थ्याभ्यः कारणेभ्यः कार्यमनियमेनात्पत्तुमर्हति ।
अन्यथा कर्तृचेतन्ये ऽप्ययं दुर्वारः प्रसङ्गः । तस्यापि कारणसामर्थ्या-
ऽनुरोधेन निष्पन्नकत्वात् । न च चेतनमन्तरेण कुम्भादिकारणानि
न प्रवर्तन्ते इति पृथिव्यादिकारणैरपि न प्रवर्तितव्यम् । यथा हि

दृष्ट्वा प्रेक्षापूर्वप्रासादादिसन्निवेशवैलक्षण्ये ऽपि
चेतरेषां तरुगिरिसागरादीनां यद्यपि सन्निवेशमात्रसा-
देहवत् प्रयत्नमन्तरेण कुम्भादिकारणेष्वप्रवर्तमानेष्वपि पृथिव्यादिका-
रणानि न देहवतः प्रयत्नमपेक्षन्ते स्वप्रवृत्तिं प्रति तथा चेतनमात्रप्रय-
त्नमपि नाऽपेक्ष्यन्ते, किं त्वदृष्टपरिणकवत्त्वेन संयोगादेव प्रवर्त्स्य-
न्तीति किं तदभिज्ञेन कल्पितेन ? तस्माद्विशिष्टमुत्पत्तिमन्त्वमसदृशम् ।

पृथिव्यादिषु उत्पत्तिमन्त्वमात्रं त्वप्रयोजकं विशेषप्रयुक्तव्याप्य-
पर्जावित्वेन स्वाभाविकप्रतिबन्धवैकल्यात् । स्वाभाविकप्रतिबन्धवत्तश्च
हेतुानुमानाऽङ्गत्वात् । इतरयोपाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमा-
पकत्वप्रसङ्गात् । अपि च प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्रा ।
न चेश्वरस्य प्रेक्षावते जगन्निर्माणे प्रयोजनं पश्यामः । प्राप्तिखिलप्रा-
पणीयस्य प्राप्तिव्याप्ताभावात् । अन्ततः क्रीडासाध्यस्यापि सुखस्याऽवा-
प्तत्वात् । नापि कारुण्येन परायै प्रवर्तते । सुखमपर्जावलोकसर्जन-
प्रसङ्गात् । दुःखमयी तु सृष्टिर्बहुलमुपलभ्यते । न च धर्मऽधर्म-
सहायस्य निर्माणवैचित्र्यमिति साम्प्रतम् । अधर्मस्य जगद्दुःखा-
ऽहेतोः कारुणिकाऽनधिष्ठानाऽनुपपत्तेः । अनधिष्ठितस्य वा कार्यक-
रणे हेतोर्यभिचारप्रसङ्गात् । न च दुःखाऽनुभवनं वैराग्योत्पादन-
द्वारेणाऽपवर्गापयोगीति परहेतकाम्यया तदीयमधर्ममधिष्ठितीति
साम्प्रतम् । ईश्वराऽधीनत्वाद् दुःखोत्पादनस्य तस्य च तच्च
वैमुख्येन तदनुत्पादे तदत्यन्तविमोक्षलक्षणस्याऽपवर्गस्य फलतः
प्राप्तेः । न चाऽप्रयोजनमपि स्वभावादेव भावयतीति युक्तं, प्रेक्षाव-
त्त्वव्याघातात् । तथा च तत्प्रणीतेष्वागमेष्वनाश्वास इति तत्रापेक्षां
दर्शयित्वा दूषणान्तरमाह—

दृष्ट्वा प्रेक्षापूर्वप्रासादादिसन्निवेशवैलक्षण्येपि चेतरेषां तरुगिरि-

१ परिणकवत्त्वेन संयोगात् २ पु. पा. ।

३ बहुला २ पु. पा. ।

३ वैगुण्येन २ पु. पा. ।

मान्यात्, तथा सति विभक्तेशतया स्वार्थे पराऽनुग्रहे वा दुःखोत्तरसर्गदर्शनात् प्रयोजनाऽभावनिराकृता ऽपि चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात् एकत्वं तु तस्य कुतस्त्यम् ? न हि घटरथादय एकबुद्धिमत्पूर्वकाः । ईश्वरपूर्वकत्वेन तथेति चेत् साध्यं तच्चेतनमात्रनान्तरीयकत्वात्सन्निवेशस्य केषां चित्तथा दर्शनात् अन्यत्रापि तथाभाव इति चेत् । दृष्टान्तसाध्याभ्यामनेकान्तः । सर्वसाध्यत्वे दृष्टान्ताऽभावः ।

सागरादीनां यद्यपि संनिवेशमात्रसामान्याच्चेतन्यमात्रसिद्धिः स्यादिति परेण सम्बन्धः । तथा सति विभक्तेशतया स्वार्थे पराऽनुग्रहे वा ऽसति कस्मान्न परार्थाऽनुग्रहः ? इत्यत आह-दुःखोत्तरसर्गदर्शनात् । प्रयोजनाऽभावनिराकृतापि चैतन्यमात्रसिद्धिः स्याद् यद्यपि एकत्वं तु तस्येश्वरस्य कुतस्त्यं घटरथादीनां कर्तुस्तथा दर्शनादिति चेत् तत्राह-न हि घटरथादय एकबुद्धिमत्पूर्वकाः ।

शङ्कते-ईश्वरकर्तृकत्वेन सर्वस्य कार्यजातस्य तथैककर्तृकत्वमिति चेत् साध्यमीश्वरपूर्वकत्वं सर्वस्य कार्यजातस्य तत्कथं तदेव साधनतयोपादीयतइत्यर्थः । पुनः शङ्कते-तच्चेतनपूर्वकत्वमात्रनान्तरीयकत्वात् संनिवेशस्य केषां चिद् घटरथादीनां तथा दर्शनादन्यत्रापि चित्पादौ तथाभाव इति सिद्धमीश्वरपूर्वकत्वम् । तथा चैककर्तृकत्वमिति चेत् । निरादृष्टे-दृष्टान्तसाध्याभ्यामनेकान्तः । दृष्टान्ते हि घटादावेकः कर्ता कुलालादिः, साध्ये च चित्पादौ ईश्वर इति व्यभिचारान्नोत्पत्तिमन्त्वमचेतनोपादानत्वं वा चेतनात्मानं कर्तारं तनुभुवनादीनां साध्यितुमर्हति । अनेककर्तृकस्य दृष्टान्तसाध्ययोर्दर्शनादित्यर्थः ।

यदि तु सर्वमेवेश्वरपूर्वकत्वेन साध्येत ततो घटादीनामीश्वरपूर्वकत्वेन पक्षविनिश्चेपात् दृष्टान्ताऽभाव इत्याह-सर्वसाध्यत्वे

द्विकर्तृकत्वे च घटादेर्भुवनाद्यपि तथेति ईश्वरेश्वरप्रसङ्गा-
दनवस्था । अत एव न द्वितीयाऽनुमानम् । एकाऽनुमान-
मपि तर्हि मा भूत्, तथाप्यनवस्थायास्तुल्यत्वात् । अथ न
द्व्यधिष्ठातृका घटादयः सर्वमेकाधिष्ठातृकमिति । न सर्वज्ञ-
दृष्टान्ताऽभावः । न च व्यतिरेकी हेतुः सम्भवति । कादाचित्का-
ऽदृष्टपरिणकादेव देशकालादिप्रतिनियतकार्योत्पादोपपत्त्या व्यति-
रेकाऽव्यभिचारस्याऽनिश्चयादिति भावः । यथा चैतत्तथोपपादित-
मथस्तात् ।

अपि चाऽस्त्वीश्वरः कर्ता घटादीनां तथापि प्रत्यक्षपरिदृष्ट-
कुलालादिरपि कर्तेति द्विकर्तृकत्वे च घटादेर्भुवनाद्यपि तथा तेनेव
निदर्शनेन द्विकर्तृकत्वमितीश्वरस्येश्वरप्रसङ्गादनवस्था ।

एतदुक्तं भवति । यथा प्रत्यक्षपरिदृष्टकुलालादिकर्तृके ऽपि
घटादौ तावतैवोपपद्यमानोत्पादे हेतनान्तरमीश्वरस्तत्कर्तारं कुला-
लमधिष्ठातुं कल्पते तथेश्वरमधिष्ठतुमीश्वरान्तरम्, एवं तमित्यन-
वस्थेति । अत एव बोधयति-अनवस्थाप्रसङ्गादेव न द्वितीयेश्वर-
स्याऽनुमानम् । ततो न द्विकर्तृकतेति चेत् । परिहरति-एकाऽनुमा-
नमपि तर्हि मा भूत् । कस्मात् ? तथा एकानुमाने ऽप्यनवस्थाया-
स्तुल्यत्वात् । लब्धपरिणकाऽदृष्टवत्त्वैव च संयोगादेव चित्यादिलक्षण-
कार्योत्पत्तावेकस्यामीश्वरस्याऽनुमाने तुल्यैवाऽनवस्थेत्यर्थः ।

शङ्कते-अथ न द्व्यधिष्ठतृका घटादयः किं त्वेकैककुलाला-
दाधिष्ठितृकाः सर्वे । ततश्च नेश्वरान्तराऽनुमानं न चाऽनवस्थेति ।
निराकरोति-न सर्वज्ञत्वसिद्धिः । यदि हि सर्वकार्याणामेकः कर्ता
स्यान्तो ऽज्ञस्य तत्त्वाऽनुपपत्तेः सर्वज्ञता स्यात् । अथ पुनरेकैक-
कार्यमेकैकेन कर्त्रा जन्यतइति यो यज्जनयति स तत्कारणमाचक्ष

त्वसिद्धिः । रथाङ्गाद्यवयवा नानातक्षनिर्मिता अपि दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्योपकारकाः, एवं च रथाङ्गाद्योक्ततत्त्वपूर्वकं दृष्टम् । तस्माज्जगदप्येककर्तृपूर्वकमिति । तदेतद् व्यभिचारि । नानातत्त्वपूर्वकस्यापि दर्शनात् ।

हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते ।

हेतुर्न चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ॥

न हि कर्माशयाऽभावे तस्य शरीरेन्द्रिययोगो बुद्धिरैश्वर्यं वा सम्भवतीति प्रमाणविरुद्धस्तदुपगमः । हेत्वभावे कार्योऽनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा न संनिवेशात्त-
यवेति न सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

यदपि कश्चित् प्रमाणयेत् यत्परस्यरोपकार्योपकारकत्वेन व्यवस्थितं तदेककर्तृकं दृष्टं, यथा रथाऽवयवा एकतत्त्वपूर्वका दृष्टाः, तथा च तनुभवनानि ।

अत्रापि समस्ति कथं चित् परस्यरोपकार्योपकारकभाव इत्य-
त्राह रथाद्यवयवा नानातक्षनिर्मिता अपि दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्योपकारकाः । सर्वं जगत् परस्यरोपकार्योपकारकं दृष्टं, ततः किमेवविधं रथाङ्गाद्योक्ततत्त्वपूर्वकं दृष्टम् ? तस्माज्जगदप्येककर्तृपूर्वकं तथा च जगत्कर्ता सर्वज्ञ इति ।

दूषयति-तदेतद् व्यभिचारि । कुतः ? नानातत्त्वपूर्वकत्व-
स्यापि दर्शनात् ।

हेत्वभावप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते ।

हेतुर्न चेतनामात्रं प्रेक्षा त्वनुपपत्तिका ॥

ईश्वरस्य क्लेशकर्मविपाकाशयाऽपरामर्शोऽभ्युपगमान् । न हि कर्माऽऽशयाऽभावे तस्य शरीरेन्द्रियादियोगो बुद्धिरैश्वर्यं वा सम्भवतीति प्रमाणविरुद्धस्तदुपगमः । प्रमाणविरोधमाह-हेत्वभावे कार्योऽनुपपत्तेः । न ह्यस्ति सम्भवो बन्धिर्नास्ति समस्ति च धूम

दनुमानम् । कर्माशयपूर्वकत्वे वा तज्ज्ञानमन्यतः स्यात् । नन्वत एव हेत्वभावे कार्योऽभावात् तदनुमानम् ? अन्यथा दूषणमपि न स्यात् । वक्तव्यो वा विशेषो यतो दूषणं न साधनमिति । उच्यते । प्रत्यक्षेण विलक्षणा ह्यप्रत्ययपूर्वाः सन्निवेशा अतद्वेतवः स्युः । न चैवं बुद्धिरनु-
इति । कर्माशयहेतुश्च शरीरादयस्तदभावे न भवितुमीयते इत्यर्थः । उपपत्तौ वा हेत्वभावे कार्योत्पादस्य भवत्यप्येव ऽपि न सन्निवेशात् तस्य बुद्धिमतो ऽनुमानं, कारणमन्तरेणापि कार्योत्पत्तेः । यस्तु कश्चि-
द्वैयात्पादोऽपि कर्माऽऽशयपरामर्शमभ्युपगच्छेत् तं प्रत्याह-
कर्माशयपूर्वकत्वे वा तज्ज्ञानमन्यतः स्यात् येन कर्माशयेनाऽस्य शरीरादयो जनयितव्याः स तावदविज्ञातो ऽनर्थाप्रवृत्तश्च चक्षुरा-
द्युपजननाय न पर्याप्त इति ज्ञातव्यः । न च तज्जन्येन शरीरादिना, इतरेतरा ऽग्रयप्रसङ्गात् । न च प्राग्भवीयेन शरीरान्तरादिना । ज-
न्मसमये तस्याऽतिवृत्तवत् । न चेश्वरान्तरमभ्युपेयते एतैः । तदुप-
गमे वा तत्रापि दुर्बलः प्रसङ्गः । चेदयति-नन्वत एव हेत्वभावे कार्योऽभावादेव तस्य बुद्धिमत्तनुभुवनादिहेतोरनुमानम् । अन्यथा
यदि हेत्वभावे ऽपि भवेत्कार्यं ततो दूषणमपि 'हेत्वभावाप्रतिक्षिप्तं न कार्यमनुमीयते' इत्येतत् न स्यात् । वक्तव्यो वा विशेषस्तादृशः, यतो दूषणं न तु साधनमिति । उभावपि हि साधनदूषणयादिनैकारणा-
ऽभावे न कार्यमिति वक्तुं प्रवृत्तौ । तत् कथमनेनैकः पर्यनुयुज्यते ?
वदन्ति हि वृद्धाः 'यश्चोभयोः पक्षयोर्दोषो न तत्रैकस्थोऽयो भवतीति' ।

स्वपक्षे विशेषमादर्शयन् परिहरति- उच्यते । प्रत्यक्षविलक्षणा ह्यप्रत्ययपूर्वकाः क्षित्यादिसन्निवेशाः अतद्वेतवो ऽप्रत्ययवद्वेतवः स्युः ।
अथ यथा प्रासादादीनां सन्निवेशाः प्रत्यक्षेण विलक्षणाः क्षित्यादि-

मेया, दृष्टसालक्षणेनाऽनुमानात् । अपि च तुल्यत्वे ऽपि प्रतिबन्धमात्राद् दूषणं साधनमपि, साधनं तु निरस्तप्रतिपक्षं साध्यसिद्धाविति । न च बुद्धिमात्रं सन्निवेशहेतु-सन्निवेशेभ्य उपलभ्यन्ते तथा बुद्धिर्लौकिकेभ्यो विलक्षणा अनुमानादुपलभ्यत इत्यत आह—न चेवं बुद्धिरनुमेया । कुतः ? दृष्टसालक्षणेनाऽनुमानात् । एतदुक्तं भवति । प्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यनिर्दर्शननिरपेक्षमुपजायमानमदृष्टचरमपि चैलोक्यविलक्षणमप्यर्थस्वलक्षणं गोचरयितुं पारयत्येव । अनुमानं व्युत्पत्त्यपेक्षितया व्युत्पत्तेश्च पूर्वदर्शनाऽधीनतया दृष्टसलक्षणमेव गोचरयेन्न तु विलक्षणम् । अदृष्टलिङ्गसम्बन्धं हि तत् । तदिह बुद्धिरनुमीयमाना यथादर्शनमनुमीयेत । सा चाऽनित्या शरीरात्ममनःसंयोगहेतुः । असर्वविषयोपलब्धा ऽस्मदादाविति तद्विधेयाऽनुमातव्या । तथा च नित्यत्वसर्वविषयत्वादिव्याहतिरिति । न चैष दहनाद्यनुमानेषु प्रसङ्गः । न खलु तत्र महानसादिदृष्टदहनविलक्षणः पर्वतनितम्बवर्ती दहनेऽनुमीयते । न च देशभेदस्तद्वेलक्षण्याय पर्याप्तः, अन्यत्वात् । कथं तर्हि कृपाद्युपलब्धेरिन्द्रियाऽनुमानम् ? न हि तत्र दण्डादिकरणसालक्षणं, कृपादिपरिच्छित्तिकरणानामिन्द्रियाणामनुमानाऽगोचरत्वात् । कृपादिपरिच्छित्यन्यगानुपपत्तिप्रभवा खल्वियमर्थापत्तिरिन्द्रियगोचरा, सा च संबन्धदर्शननिरपेक्षतया न दृष्टसालक्षण्यमपेक्षते । न चेवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे ऽप्यर्थापत्तिरन्यथा ऽनुपपद्यमानस्य कस्य चिदप्यदर्शनात् । तनुभुवनादेश्चाऽदृष्टत्वेऽक्षरमाणुषयोगादुत्पत्तेरित्यसकृदावेदितम् । तदेवमस्ति साधनदूषणस्य विशेषः ।

अपि चाऽविशेषे ऽपि न वैतण्डिकः शक्यो निराकर्तुं यः स्वपक्षस्थापनाङ्गीनं परपक्षमाहन्तीत्याह—अपि च तुल्यत्वे प्रतिबन्धमात्राद् दूषणं साधनमपि सप्रतिपक्षमपि । साधनं तु निरस्तप्रतिपक्षं साध्यसिद्धौ साधनगणामवतिष्ठते न तु सप्रतिपक्षं प्रतिबन्धमात्रादिति ।

विन्यासप्रयोजनविचारनिर्णयात्मिका प्रेक्षा । न च सा तत्र सम्भवति, स्वार्थपरार्थाऽभावादिति । ननु मा भूत्सर्वज्ञो नियोक्ता, धर्मज्ञस्त्वित्युक्तम् । न हि रूपतश्चक्षुरादीनां विषयनियमो निरूप्यतइत्युक्तम् । कालतस्तु नियमे यदा वर्त्तमानत्वं तदा ऽतिशयवच्चक्षुरादिविषयभावो न विरुद्धः । आत्यन्तिके चाऽवर्त्तमानत्वे ऽत्यन्ताऽस-

तदेवं पूर्वाहुं कारिकाया व्याख्याय पश्चार्थं व्याचष्टे-न च बुद्धिमात्रं सन्नवेशहेतुः, अपि तु विन्यासप्रयोजनयोग्यो विचारनिर्णयो तदात्मिका प्रेक्षाबुद्धिविशेष इति यावत् । प्रेक्षैव तादृहं भवतु भगवतीश्वरे, इत्यत आह-न च सा च सम्भवति, स्वार्थपरार्थाऽभावात् दर्शितश्च तदभावः पुरस्तात् ।

सम्यत्यन्यथा प्रत्यवतिष्ठते परः-ननु मा भूत्सर्वज्ञो नियोक्ता प्रत्यवेण, धर्मज्ञस्त्वित्युक्तां, यथाह

हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः ।

यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ।

कीटसङ्ख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्लोपयुज्यते ।

दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यति ॥

प्रमाणं दूरदर्शी चेद् वयं गृध्रानुपास्महे ॥ इत्यादि ।

नन्वयं धर्मो रूपविशेषाऽभावात् कथं प्रत्ययपूर्वं ? इत्यत आह-न हि रूपवतश्चक्षुरादीनां विषयनियमो निरूप्यतइत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं वर्त्तमानकालविषयमेव चक्षुरादीति । न च धर्मो वर्त्तमान इत्यत आह-कालतस्तु नियमे यदा धर्मस्य वर्त्तमानत्वं तदा ऽतिशयवच्चक्षुरादिविषयभावो न विरुद्धः । यद्युच्येत न कदा चिदप्ययं वर्त्तमान इति, तथाह-आत्यन्तिके चाऽवर्त्तमानत्वे अत्य-

त्वं खपुष्पादिवदित्युक्तम् । तत्र कुर्वित्यर्थो धर्मः, यागा-
देर्विषयस्य धर्मत्वेनापगमात् । उत्पाद्यत्वात्तस्याऽप्रत्यक्ष-
त्वमिति चेत् । उत्पन्नस्याऽस्तु । ननुत्पन्नमपि स्वरूपेण धर्मः,
श्रेयःसाधनत्वेन तु तच्चाऽतीन्द्रियम् । किं पुनरिदं श्रेयः-
साधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽतीन्द्रियेति । उक्त-
मत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमः स्फुरितरूपि-
तः । अथ तदा ऽसत्त्वात् । कालान्तरभावित्वात् श्रेयसः ।
न्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवन् इत्युक्तम् ।

ननु कुर्विते नियोगो धर्मः, न चैव वर्तमानः । करोषी-
त्यविशेषप्रसङ्गात् । वर्तमानाऽवस्थस्तु न नियोग इति न धर्म इत्यत
आह-तच्च कुर्वित्यर्थो धर्मः । कस्मात् ? यागादेर्नियोगविषयस्य धर्म-
त्वोपगमात्तत्रैव धर्मत्वप्रसिद्धेः । शङ्कते-उत्पाद्यत्वादवर्तमानत्वा-
त्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वमिति चेत् । निराकरोति-उत्पन्नस्यास्तु । पुनः
शङ्कते-उत्पन्नमपि यागादि न स्वरूपेण धर्मः, श्रेयःसाधनत्वेन
तु तच्चातीन्द्रियम् । तदेतद् दूषयितुं विकल्पयति-किं पुनरिदं
श्रेयःसाधनत्वं ? यदि तावच्छक्तिः सा चाऽतीन्द्रियेति । दूषयति-
उक्तमत्र नेन्द्रियाणां परिमाणतो वा विषयनियमस्तु निरूपित इति ।
अथ साधनस्य श्रेयसा संबन्धः श्रेयःसाधनत्वं, कृतंद्भुतसमासेषु
संबन्धाऽभिधानं त्वतल्भ्या मति वार्तिककारवचनात् । संबन्धश्च
संबन्धद्वयाऽधीननिरूप्यो नाऽन्यतरेण संबन्धना शक्यो निरूप-
यितुमित्यसति श्रेयसि कालान्तरभावनि कथं तत्संबन्धो यागादी-
नामप्यत्यदीक्ष्यतेति शङ्कते-अथ तदा यागादिसमये ऽसत्त्वात् । कुतो
ऽसत्त्व ? मित्यत आह-कालान्तरभावित्वादामुष्मिकस्य स्वर्गादेः श्रे-
यसः । उत्तरम्-भन्तु कालान्तरभावि श्रेयःसाधनत्वं त्वतिशयो
यागादिसमवेतो यः स तत्कालो यो यागादिकालः । न खलु भिन्न-

भवतु, अन्यथा धर्मत्वहानेः । श्रेयःसाधनं तु वर्तमान-
मिति नाऽक्षाणामविषयः । ननु प्रागनुष्ठानाद्धर्मज्ञानमिष्यते
ऽनुष्ठातृभिः । तथा च भविष्यद्वा'ऽक्षाणामविषयः । नैवा-
ऽधिष्ठातृणां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, अपि तूपदेष्टुमतिशयवतः ।
स चाऽतिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न उपदेशा-
न्तरजः क्रियानिबन्धनो वेत्यदोषः ।

कालयोराधाराऽऽधेयभावः सम्भवति । तत्सम्भवे तत्त्वमेव कुत ?
इत्यत आह—अन्यथा ऽसमवायादतिशयस्य यागादीनामश्रेयःसाध-
नत्वादुर्मत्वहानेः । तस्माद्यदा तदा भवतु, श्रेयःसाधनत्वं तु
वर्तमानमिति नाऽक्षाणामविषयो धर्मः श्रेयःसाधनरूपः ।

एतदुक्तं भवति । भवतु नाम श्रेयःसाधनत्वशब्दः संब-
न्धवचनो न पुनर्दुर्मत्वशब्दो ऽपि श्रेयः साधन एव । तस्य लौकिकप-
रीक्षकैरविवादं प्रयोगात् । अतिशयवच्च यागादेव तत्साधनमिति
तत्र धर्मपदास्पदम् । ते च तद्भाजो वर्तमाना इति तेषां तद्वतां
प्रत्यक्षतेति ।

चोदयति—ननु प्रागनुष्ठानात् धर्मज्ञानमिष्यते ऽनुष्ठानाभ-
स्तज्ज्ञानस्याऽनुष्ठानाऽङ्गत्वात् । तथा च भविष्यद्वा ऽक्षाणामविषयः ।
परिहरति—नैवाऽनुष्ठानात्तृणामस्मदादीनां प्रत्यक्षं धर्मं ब्रूमः, किं तूप-
देष्टुमतिशयवतः । यः खलु परेणाऽनुष्ठीयमानं यागादि प्रत्यक्षेण
श्रेयःसाधनं पश्यति । कुतः पुनरस्याऽयमतिशयः ? इत्यत आह—
स चाऽस्यातिशयः स्वाभाविको महत्त्वमिव व्योम्न उपदेशान्तरजः
क्रियानिबन्धनो वा कस्य चिदाप्रोपदेशादष्टाङ्गयोगमवगम्य तदनु-
ष्ठानात्तत्परिणामे सति तां तां योगभूमिमधिकूटस्य संप्रज्ञातसमा-
धिप्रभावादेवाऽयमतिशयो जायते । तस्याऽचित्तनीयसामर्थ्यत्वात् ।

उच्यते-

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ।

चिरकालफलायाऽऽहुर्न तदध्यक्षमीक्षते ॥

प्रलीयमानकर्मलब्धोपजनः । पूर्वाऽपराङ्गोपपादि-
ताऽवस्थान्तरो देशकालाद्यासादितपरिणतिभेद आनन्त-
र्यमपि कर्मणो ऽतिवर्तमानः को ऽप्यतिशयः कर्त्तरि
कर्मणश्चिरभाविनः फलस्य साधनं कथ्यते । तदसौ न
यथाह को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इव समुद्रं पिबतु, स इव
दण्डकाऽरण्यं सृजतीति । सो ऽयमुभयविधो ऽतिशय उपायप्रत्यय उपे-
यप्रत्ययश्चेत्याख्यायते योगाचार्यैरिति । तस्माददोषः ।

तदेवं प्रत्यवस्थितं परं निराकरोति-उच्यते ।

अतुल्यकालं सामर्थ्यं कर्मणः क्षणभङ्गिनः ॥

चिरकालफलायाहुर्न तदध्यक्षमीक्षते^१ ।

तदेतद् व्याचष्टे-आशुतरविनाशित्वात् कर्मणः प्रलीयमान-
कर्मलब्धोपजनः । कर्माऽऽनन्तर्यमपि तस्य नास्ति, किमङ्ग पुनस्त-
त्कालतेत्याह^२-पूर्वपराङ्गाऽभ्यन्वाधानब्राह्मणतप्यणादिना पूर्वापपा-
दिताऽवस्थान्तरः । एतावता ऽप्यसौ नाऽतिशयः, अपि तु देशका-
लाद्यवस्थाद्यपेक्षाऽऽसादितपरिणतिभेदः । सो ऽयमुक्तकारणक्रम
आनन्तर्यकर्मणो ऽतिवर्तमानः किं पुनः समानकालतां कोपि कर्मणो
ऽतिशयः^३ । ननु निराधारस्य कार्यस्याऽनुपपत्तेरुत्पत्तिधर्मा किमा-
धारो ऽयमतिशयः ? इत्यत आह-कर्त्तरि नित्यात्मनि । तत्
किं^४ कर्तृस्यः कर्तुरेव न किं तु कर्मणः । ननु कर्मैव फलाय चोदितं
तत्साध्यतु किमन्तर्गर्भिणा ऽपूर्वेण? त्यत आह-चिरभाविनः फलस्य
साधनं कथ्यते वृद्धेः । न हि चिरविनष्टं कर्माऽनुपपत्तिताऽतिश-
यभेदं चिरभाविने फलाय कल्पते इत्यर्थः । भवत्वैवं प्रकृते किमा-

१ फलायात्मम् । २ पु. पा. । ३ इष्यते । ४ पु. पा. । ५ तत्काल इत्याह २ पु. पा. ।

६ विरामः २ पु. पा. ।

७ आत्मनि किम् । २ पु. पा. ।

कर्मकाले वर्तमानः । स्वकाले वर्तमानो ऽपि कर्मणो ऽति-
वृत्तत्वान्न कर्मसम्बन्धितया ऽध्यक्षमीक्षते । तदुक्तं “फल-
साधनरूपेण तदानीं येन नास्त्यसा” विति । कर्मकाले तस्य
भावित्वं तत्काले च कर्मणो ऽभावः । कथं तर्हि कर्मणः
साधनत्वं तदन्यसमवायि ? तदाहितत्वात् । न हि स्वस-
मवायेव साधनं भवतीति कश्चिन्नियमः । कार्याऽनुमेयं
तद्यत्र कार्यायाऽलं तत्रैव युक्तं तदाहितत्वात्तस्य शक्तिः ।

यात ? मित्यत आह—तदसौ न कर्मकाले वर्तमानः । अथ सर्व-
देव किमवर्तमानः ? तथा च गगनकमलिनीकल्पः प्रसज्येतेत्यत
आह—स्वकाले वर्तमानो ऽपि । अथ मा भूदसौ कर्मकाले, तत्काले
तु कर्म कस्मात् ? इत्यत आह—आशुतरदिनाशितया तत्काले
कर्मणो ऽतिवृत्तत्वात् । तस्मात्कर्मतदतिशययोरसमानकालतया
ऽतिशयवतो ऽत्यन्ताऽवर्तमानतया वर्तमानविषयनियतं प्रत्यक्षं न
तद्गोचरयितुमर्हतीत्याह—न कर्मसंबन्धितया ऽध्यक्षमीक्षते । तदुक्तं
“फलसाधनरूपेण तदानीं येन नास्त्यसा” विति । तदेव स्फुटयति-
कर्मकाले तस्याऽतिशयस्य उक्तकालक्रमस्य भावित्वं तत्काले च
कर्मणो ऽभावः ।

चोदयति—कथं तर्हि कर्मणः साधनत्वं तदपूर्वमन्यसम-
वायि ? परिहरति—तदाहितत्वात् । न हि स्वसमवायेव साधन-
मिति कश्चिन्नियमः । ननु तथाप्यात्मसमवायित्वादात्मन एव
कस्मान्न भवती ? त्याह—कार्याऽनुमेयं तदपूर्वं यच्च कार्यायाऽलं तत्रैव
युक्तम् । अयमर्थः । यदि हि तदूपमन्यनिरपेक्षमेव गम्यते ततो
यत्प्रत्यासन्नप्रवगम्यते तस्य स्यात् यथा घटस्य शैल्यं, न त्वेतत्तथा,
ऽपितु कर्मणि करणत्वेन फलाय चोदिते तदुपपत्त्येतत्कल्प्यमानं
प्रतिपत्तिदशायां कर्मसंबन्धुमेषाऽवगतम् । न ह्यन्यसंबन्धुमेतत्फल-

न औपचारिकः कर्मणः साधनभावः । काष्ठादिषु तथैव सिद्धेः । ननु न तदस्तीति मन्यन्ते । प्रमाणाऽभावात् । न च श्रुताऽर्थोपपत्तिः प्रमाणम् । फलसम्बन्धे चोदनाप्रामाण्यवि-
संबन्धमुपपादयति कर्मणः । तथाप्रतीयमानमपि चेत्कर्मोऽप्य-
याऽन्येन संबध्येत स्वरूपादेव हीयेतेति कर्मण्येव तत् । ननु
प्रथमं प्रतीयतां नाम कर्मसम्बन्धः, वास्तवस्तस्य तेन संबन्धो
वक्तव्यः । इतरथा तत्प्रतीतिर्मिथ्यात्वप्रसङ्गादित्यत आह तेन
कर्मणा ऽऽहितत्वात्तस्य कर्मणः शक्तिः ।

अपरः कल्पः - कस्मादन्यसमवायि तदपूर्वं न तु कर्मसम-
वायि कल्प्यते ? इत्यत आह - कार्योऽनुमेयं ततश्च कार्यायाऽलं तथैव
युक्तं, न खलु तदशुभविनाशि कर्मोद्धारं तद्विनाशे विनष्टमामुष्मि-
काय फलाय कल्प्यते । तस्मान्निव्यात्मसमवायीत्यर्थः । यद्यात्मसम-
वायि ततस्यैव शक्तिः न कर्मण इत्यत आह - तदाहितत्वात्तस्यैव
शक्तिः । न चेत्तौपचारिकः कर्मणः साधनभावः, कष्टादिषु तथैव
सिद्धेः । न खलु काष्ठदीनामपि साक्षाद्भक्तिसाधनता, किं त्वौष्ण्या-
ऽपेक्षस्य बन्धिसंयोगप्रवयमेदस्य । अथ च काष्ठे पचन्तीति मुख्येव
साधनता काष्ठानामग्नितन्दुलसमवाय्यपि बन्धिसंयोगस्तत्पूर्वं इति
तथा यागादीनामपि । कृतोपपादनं चैतद् नियोगपरोक्षायाम् ।

ननु न तदपूर्वमस्तीति मन्यन्ते देवानां प्रियाः । कुतः ?
प्रमाणाऽभावात् । न च श्रुताऽर्थोपपत्तिरेवाऽत्र प्रमाणमिति कथं प्रमाणा-
ऽभावः ? इत्यत आह - न च श्रुताऽर्थोपपत्तिः प्रमाणम् । कस्मात् ?
कर्मणः फलसंबन्धे चोदनाप्रामाण्यविधातात् । असिद्धो हि स तदा
ऽपूर्वकल्पनायाः प्राक्कर्मफलसंबन्धश्चोदनातो ऽर्थोपपत्तिरेव । पूर्वक-

घातत् । असिद्धो हि स तदा चेदनातो ऽर्थापत्तिः सिद्धिं समासादयतीत्यर्थापत्तिकारणः स्यात् । अन्यथा कर्मफलसम्बन्धसिद्धेरर्थापत्तिप्रसङ्गः । सिद्धे तस्मिन्किमन्यदपेक्ष्य-तदुपकल्प्यते ? न हि निरपेक्षा । अपेक्षयामपि यागफलसम्बन्धप्रतीतावर्थान्तरं चेदपेक्षेन कथं तदप्रतिपत्तौ तत्प्रतिपत्तिः ? नाऽप्रतिपन्नपदार्थो वाक्यार्थो यतः प्रमाणान्तरं चेत् अपेक्षते अनपेक्षत्वं व्याहन्येत । अपि च । श्रुतं वाक्यमनुपपन्नं साऽपेक्षत्वात् 'विश्वजिता यजेते'तिवत् अध्याहार्यनिर्देशात् । अर्थो वा ऽनुपपन्नः । पूर्वत्र वाक्यशेष-लपनायां सत्या सिद्धमासादयतीति तद्वाचभावादर्थापत्तिकारणो ऽर्थापत्तिप्रमाणकः स्यात् । अन्यथा ऽनपेक्षाच्छब्दात् कर्मफलसम्बन्धसिद्धेरेव हेतोरर्थापत्तिप्रसङ्गः । उत्तरम्-सिद्धे सति कर्मफलसम्बन्धे तत्प्रतीत्या किमन्यपूर्वं विना ऽनुपपद्यमानमपेक्ष्य तदपूर्वमुपकल्प्यते ? न ह्यन्यथाऽनुपपद्यमाने निरपेक्षा प्रतीतिः कल्पनायै प्रभवति । यद्युच्येत यागफलसम्बन्धप्रतीतिरेव नोपपद्यते किमन्येनाऽनुपपद्यमानेनेति ? तच्चाह-अपेक्षयामपि यागफलसम्बन्धप्रतीतौ अर्थान्तरं चेत्स्वोत्पत्तावपेक्षेत, तदनुपपन्नम्, कथं हि तस्याऽर्थान्तरस्याऽप्रतिपत्तौ तत्कर्मफलसम्बन्धसिद्धेः प्रतीतिः । नाऽप्रतिपन्नपदार्थो वाक्यार्थो यतः प्रमाणान्तरं चेदपेक्षते न त्वर्थान्तरं तच्चाह-अनपेक्षत्वं व्याहन्येत । अपि चाऽनुपपत्तिरपि किं वाक्यस्याऽथ तदर्थस्ये ? ति विकल्पयति-अपि च श्रुतं वाक्यमनुपपन्नं सऽपेक्षत्वात् ।

कुतः साऽपेक्षत्वम् ? इत्यत आह-विश्वजिता यजेतेतिप्रद-ध्याहार्यनिक्षेपात् स्वर्गकामपस्य वाक्यैरुद्देशस्याऽध्याहार्यत्वं तत्समुदाये वा वाक्ये उपचरितमध्याहारो वा ऽस्यास्तीति अध्याहारि स्वर्गकामदं, तस्याऽनिर्देशात्साऽपेक्षत्वमिति द्वितीयपक्षमाह-अर्थो वा ऽनुपपन्नः । एवं विकल्प्य दूषयति-पूर्वत्र वाक्यशेषपरिकल्पना स्यात् ।

कल्पना । न 'चाऽनुपपत्तिः । स्वर्गकामो यजेते'ति परिस-
मासेर्वाक्यशेषाऽनुपपत्तेश्चाऽपूर्वं कृत्वेति प्राग्यागादपूर्वा-
त्पत्तिप्रसङ्गः । यागेनाऽपूर्वं कृत्वेति द्विरुच्चारणं यजेः,
पूर्वश्च दोषः । उत्तरत्रापि श्रुततया चेदनुपपन्नः, पूर्व
एव विकल्पः । स्वभावान्तरेणाऽनुपपत्तौ श्रुतसिद्ध्यर्थ-
मपूर्वकल्पनेत्यसमीचीनम् ॥

न हि वाक्यमपरिपूर्णमतज्जातीयेनाऽर्थेन पूरयितुं शक्यमपि तु शब्दे ।
नेवेति लौकिकी स्थितिः । तदेतद्वाक्यं नोपपद्यत इत्यङ्गीकृत्योक्तम्
परमार्थतस्तु- न चाऽनुपपत्तिः । कुतः ? दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेतेति षटैः स्वार्थाऽभिधानद्वारेण वाक्यार्थप्रतीतिः परिसमाप्तेः ।
यश्च वृद्धेर्वाक्यशेषः परिकल्प्यते ऽपूर्वं कृत्वेति सो ऽप्यनुपपन्न
इत्याह- वाक्यशेषाऽनुपपत्तेश्चाऽपूर्वं कृत्वेत्यपूर्वकत्वात् । स्वर्गकामो
यजेतेति हि वाक्यादयमर्थः प्रतीयते येन केन चिदपूर्वं कृत्वा यजेत
स्वर्गकाम इति । तथा सति प्राग्यागादपूर्वात्पत्तिप्रसङ्गः । यदि पुन-
रपूर्वकरणे ऽपि यागेनेति सम्बध्येत ततः फले ऽपि तत्संबन्धनी-
यमिति द्विरुच्चारणं यजेः पूर्वश्च दोषः । न तावद्येनैव यागेनाऽपूर्वं
क्रियते तेनैव पश्चात्फलमपि, बर्म्मणो विरम्य व्यापाराऽनुपपत्तेः ।
अर्थाद्यागान्तरेण । तथा च प्राग्यागात्फलसाधनादपूर्वात्पत्तिप्रसङ्ग
इति पूर्वोक्तदोषः । उत्तरत्रापि च श्रुततया चेदनुपपन्नो वाक्यार्थः
पूर्व एव विकल्पः । तेन सह तुल्यदोषत्वात् । तेन चापि च शाब्द-
तयैवार्थान्तरं कल्पनीयं यतः । यदि तु तत्त्वं परित्यज्य स्वभावा-
न्तरेणाऽनुपपत्तिरास्थीयेत तच्चाह-स्वभावान्तरेणाऽनुपपत्तौ श्रुतसि-
द्ध्यर्थमपूर्वस्य कल्पनेति वृद्धवचनमसमीचीनं स्यात् । सो ऽयं देशानां-
प्रियेः प्रणीतो दूषणगणो देवघूडामणिभिरिव परिहरणीय इत्याचार्यै-
णापि नोदधारि, तच्च के वयं ते तव ममेति तत्रोपदीयमतिविभवा
इति ।

अपि च पौरुषेयत्वे सति वेदानां सर्वप्रणीततया तदनुवि-
धायिनां तेभ्यः प्रतिपत्तिर्भवेदपि, न पुनरस्ति पौरुषेयता । ननु
वाक्यमात्रं पुरुषाऽधीनवचनम् । तथा हि । दुर्भण्डत्वेन घर्षोऽनुप-
र्यभेदसंबन्धेन विशिष्टेन वा विषयाऽऽनयनादिकार्येण समानात्मानः
पौरुषेया अपि पदक्रमास्तेषु तेषु बौद्धाद्यागमेष्वपि प्रतिपन्नपौरुषेय-
त्वेषु दृश्यन्ते । यच्च यस्मादभिन्नस्वभावं न तततो भिन्नहेतुकं यथे-
कस्मात्कलमाऽङ्कुरादभिन्नस्वभावं कलमाङ्कुरान्तरं तत्समानहेतुकं, तथा
लौकिकीभ्यः पदानुपूर्वीभ्यो भिद्यमानस्वभावा वैदिकाः पदसंनिवेशा
इति स्वभावहेतुः । भिन्नकरणत्वाद्वि स्वविरुद्धभिन्नस्वभावत्वव्याप्रा-
त्स्वभावविरुद्धोपलब्धान्नःस्वभावत्वं व्यावर्तमानं कारणाऽभेदेन
व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

अत्रोच्यते । किं वेदवाक्यानां पुरुषप्रणीतत्वमात्रं साध्यते
आहे । स्वित् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वम् ? मिति । पूर्वस्मिन् सिद्धसाधनम् ।
न खलु घयमपि नित्यत्वे ऽपि घर्षोनामानुपूर्वीविशेषोपहितसीमपद-
मभेदवाक्यानामपौरुषेयतया ऽऽचक्ष्महे । तथा हि । घर्षोनां नित्यतया
विभुतया च देशतः कालतो वा संभवत्यानुपूर्व्यमित्यभिव्यक्त्या-
श्रयं तद्वक्तव्यम् । सा च पुरुषप्रयत्नयोनिरिति कथं तद्वेदोपहित-
मार्गदानां गवादिपदानां वेदवाक्यानां च पौरुषेयते ? ति । अथ स्वत-
न्त्रपुरुषप्रणीतत्वं मानिषादादिवाक्यवत् । प्राचेतसः खल्वचमवा-
नादिकविः स्वतन्त्रः, तद्वद्वेदवाक्येष्वपि कश्चिदीश्वरादिरिति साम्प्र-
तम् । अनेकान्तिकत्वात् । स्वतन्त्रप्राचेतसपुरुषप्रणीतत्वाऽभावात् ।

स्यादेतत् । न स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं वेदवाक्यानां साधयामः,
अपि तु स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् । अस्ति चाऽस्मदादिपुरुषप्रणीतेष्वपि
मानिषादादिपदसंनिवेशेषु पारम्पर्येण पुराणस्य कवेः स्वातन्त्र्यमिति
नानेकान्त इति । तदनुपपन्नम् । पुरुषप्रणीततामात्रेण कारणाऽभे-
देन लौकिकात्पदसंनिवेशाद्वैदिकानामभेदोपपत्तावप्रतीतस्य वेदेषु

पुरुषस्वातन्त्र्यस्याऽप्रयोजनकस्य कल्पना नुपपत्तेः । तत्समानसन्निवेशत्वस्य पुरुषपारतन्त्र्येणाऽऽत्यन्तिके नास्ति कश्चिद्विरोधः । येन तद्विपक्षादात्यन्तिकपारतन्त्र्याद्भावर्तमानं पुरुषस्वातन्त्र्याऽप्रयोजनकस्य कल्पनाऽनुपपत्तेः । तत्समानसन्निवेशे च पुरुषपारतन्त्र्येणाऽऽत्यन्तिके नास्ति कश्चिद्विरोधः । येन तद्विपक्षादात्यन्तिकपारतन्त्र्याद्भावर्तमानं पुरुषं स्वातन्त्र्येण व्याप्येत । तेन यथा समानमैर्बीजन्मन्वपि मैर्बीजनयेष्वन्नपानविशेषोपयोगनिमित्ता श्यामता केषां चिदेव न सर्वेषामिति तत्तनयतया न श्यामताऽनुमानमेवं विलक्षणप्रयत्नस्थानाभिधातादिजन्मवाक्यनिष्पत्तेस्तद्वेदाऽभेदाऽनुविधायिभेदाऽभेदो युज्यते न पुनः पुरुषपारतन्त्र्ये तन्वीकर्तुमुत्सहते । सोऽयं सन्दिग्धव्यतिरेकतयाऽनैकान्तिको हेत्वाभासः ।

यस्तु दर्शनकथन्तासंबोधरहितो यथादर्शनपूजकः प्रमाणयेत् दृष्टानि हि भारतादिवाक्यानि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतानीति वेदवाक्यान्यपि वाक्यत्वात्तथाविधानीति, स कलव्यः, विवादाध्यासितं वेदाऽध्ययनमध्यनान्तरपूर्वकं वेदाऽध्ययनत्वादस्मदादिवेदाध्ययनवत् । नैवं भारतादिषु अस्याऽनुमानम् । तच्च दृढतरेण कृष्णदूपायनादिस्मरणेनाऽनुमानस्य बाधेन विधेयत्वादनुत्पादात् । वेदे तु कर्तृसृतिद्रष्टृमाऽसम्भवात्काठकादिसमाख्यातस्य प्रवचनमिति वचनोपपत्तेरबाधितविषयस्याऽनुमानस्याऽप्रत्यूहमुत्पत्तेः । न च भवदनुमानमस्य विषयबाधे प्रभवति । तस्य सामान्यतोदृष्टसंबन्धात्सामान्यशास्त्रस्येव विशेषशास्त्राद् दुर्बलत्वात् । तथाह ।

प्रसिद्धावयवं यत्स्याद्विशेषे वा प्रतिष्ठितम् ।

तत्साध्याङ्गकसामान्यदृष्टानु बलवत्तरम् ॥ इति ।

स्यादेतत् । शब्दानामर्थप्रत्यायनस्य पुरुषभङ्गेताऽधीनजन्मत्वात्तत्सम्बन्धा केन चिन्नौकिकसंख्यवहारार्थे शब्दानामर्थैः सम्बन्ध

न्यान् कृत्वा^१ वेदः प्रणीतः । न चऽर्थप्रत्यायनं प्रति शब्दानां स्वाभाविकी शक्तिः सङ्केतेन व्यज्यतइति साम्प्रतम् । यदि हि सत्यपि सङ्केते कश्चिद् ध्वनिः कं च नाथं नाऽवभासयेत् ततः कस्य चित् सङ्केताऽभिव्यक्तसामर्थ्यस्य स्वाभाविकमुपपद्येत वाचकत्वं, न त्वेतदस्ति । सङ्केतमन्तरेण ध्वनेरर्थरूपस्याऽप्रतिपादकत्वात् । सति तु सङ्केते सर्वस्मादपि सर्वार्थप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनात् । तदयुक्तम् । अन्तरेणापि सङ्केतमनादिवृद्ध्यवहारदर्शनादभिव्यक्तसामर्थ्येभ्यः शब्देभ्योऽर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेः । सत्यन्यत्पन्नायामर्थप्रतिपरिचयात् । न च व्यवहारदर्शनेनैव सङ्काव इति साम्प्रतम् । न खल्वेतदनेन शब्देनाऽयमर्थः प्रत्येकव्य इत्येवमाकारम्, अपि तु शब्दाच्चागणसमनन्तरप्रवृत्तिनिवृत्तिहर्षाद्याभासम् । तच्च स्वप्रवृत्त्यादिनिबन्धनाऽर्थभेदविषयप्रख्या नुमान^२द्वारेण शब्दस्य तत्र कारणतायां प्रमाणम् । न च व्युत्पद्यमानास्तदा सङ्केते सङ्केतस्य कर्तारं वा प्रतियन्ति । न चेह सङ्केतं तस्य च कर्तारमन्तरेण कस्य चित्परिदृश्यमानस्याऽनुपपत्तिः । ततो नूनं स्वभावतः शब्द गवाऽर्थभेदप्रत्ययस्य हेतुरित्यध्यवस्यति । न च गवादिशब्दानामश्वदौ देवदत्तादिशब्दानां च तत्र तत्र सङ्केताऽधीनतया प्रवृत्तेर्गोत्वादावपि गवादिशब्दाः सङ्केताऽऽयतप्रवृत्तय इति शक्याऽनुमानम् । अनादिवृद्ध्यवहारपरम्पराभिव्यक्तस्वाभाविकाऽर्थप्रत्ययहेतुभावानां स्वार्थवृत्तेः सङ्केताभावेन सह सम्भवादविरोधात् । यथादर्शनपूजकं प्रति तु शक्यमेवं प्रत्यवस्थातुम् । विवादाऽध्यासिताः पुमंसे गवादिपदेभ्यो गोत्वादिषु सङ्केताऽनायतप्रतिपत्तयो गवादिपदेभ्यो गोत्वादिप्रतिपत्तिमत्त्वादस्मदादिवदिति । विरञ्चितं चैतद्वृद्धेरिति दिङ्मात्रमवसूचितं, सन्तव्यं च किञ्चिदुद्धन्याऽभिधानं सूरिमित्युपरम्यते ॥

इति पूर्वकणिका समाप्ता ।

उच्यते-

उपदेशो नियोज्यार्थकर्मप्रस्थितचोदना ।

प्रथितो गुरुवैद्यादौ नित्येऽपि न न कल्पते ॥

यद्यप्याज्ञाऽभ्यर्थना वेदेऽनुपपन्नाः, उपदेशस्तु युज्यते । सोऽपि तद्वदेव प्रेरणात्मकश्चतुर्थो लोके प्रज्ञायते । तथा हि-आज्ञाऽभ्यर्थने हि निष्कार्थमनाहतनियोज्यफलं कर्म गोचरयतः । नियोज्यार्थं तूपदेशः । अनुज्ञा तु यद्यप्येवं

सिद्धान्तमुपक्रमते-उच्यते ।

उपदेशो नियोज्यार्थकर्मप्रस्थितचोदना ।

प्रथितो गुरुवैद्यादौ नित्येऽपि न न कल्पते ॥

तच्च यत्तावदुक्तम् 'अपौरुषेये प्रेषादिनृधर्मो नाऽवकल्पत इति । तेन यदाज्ञाऽभ्यर्थनाऽनुज्ञाः प्रतिषिध्यन्ते तदनुजानीमहे एव, देशप्रतिषेधं तु न मृष्यामह इत्याह-यदाप्याज्ञाऽभ्यर्थनानुज्ञा वेदेऽनुपपन्नास्तस्यापौरुषेयत्वेन चेतनस्य नियोक्तुरभावात् । उपदेशस्तु युज्यते । तस्यापौरुषेयेऽपि सम्भवात् । न ह्यसौ नियोज्यार्थकर्ममिति पश्यति, येन चेतनकर्तृकः स्यात् । न चासौ न लौकिकोऽप्रेरणात्मको वा, येनाऽविधिः स्यादित्याह-सोऽपि तद्वदेवाऽज्ञावदेव प्रेरणात्मकश्चतुर्थो लोके प्रज्ञायते । ननु च यदि प्रेरणात्मकः कथमाज्ञादिभ्यो भिद्यते ? भिद्यते चेत्कथं प्रेरणात्मक ? इत्यत आह-तथा हि । आज्ञाऽभ्यर्थने हि निष्कार्थमनाहतनियोज्यफलं कर्म गोचरयतः, नियोज्यार्थं तु कर्मोपदेशो गोचरयति । तदनेनैवोपदेशो नियोज्यार्थकर्ममिति कारिकायां विवृतः ।

एतदुक्तं भवति । आज्ञाऽभ्यर्थनेऽपदेशः कर्मणि प्रवृत्तिजननेन तद्गोचरयन्तो भवन्ति प्रेरणात्मतया समानास्तेषामाज्ञाऽभ्यर्थनाभ्यां गोचरीक्रियमाणं कर्मोऽनादृतनियोज्यप्रयोजनमाज्ञापयितुर-

क चित्तथापि प्रवृत्तपुरुषविषयत्वान्नोपदेशः । नियोज्या-
र्थकर्मगोचरमप्रवृत्तप्रवर्तनमुपदेशमाचक्षीते धीराः । न हि
गामभ्याज माणवकमध्यापय कुरु यथाऽभिमतमित्युपदे-
शप्रतीतिः । नापि भैक्ष्यं चेत्, ज्वरितः पथ्यमभूयादिति
प्रतीतिः । भूयसा चैष पौरुषेयेषु कामार्थशास्त्रादिष्वज्ञा-
दिभिरनारूषितो लोके प्रज्ञायते । गोपालादिवचःसु च
भ्यर्थयमानस्य वा प्रयोजनायाऽवकल्पते । उपदेशगोचरस्तु कर्मऽना-
दृतोपदेशकप्रयोजनमुपदेश्यार्थमेवेत्ययमाज्ञाऽभ्यर्थनाभ्यामुपदेशस्य
भेदः प्रेरणात्मकत्वं चेति नियोज्यार्थं कर्म यस्योपदेशस्य न तु
नियोक्तृर्थं स तथोक्त इत्यन्तरयोजना ।

ननु यदि नियोज्यार्थकर्मोपदेशः हन्ताऽनुज्ञाऽप्युपदेशः
प्रसज्येत । साऽपि हि क्व चिन्नियोज्यार्थकर्मैत्यत्र आह—अनुज्ञा तु
यद्यप्येवं क्व चित्तथापि प्रवृत्तपुरुषविषयत्वान्नोपदेशः । नियोक्तृर्थ-
कर्मोपि अनुज्ञा भवत्येव । तथा हि । भृत्यस्य प्रभवे हितं चिकीर्षोर-
प्यस्ति हितकामितया सहसा कुर्वतः प्रभोरभ्यनुज्ञेति क्व चिदुद्द-
णम् । अनेनाऽप्रस्थितचेदनेति विवृतम् । अप्रस्थितस्याऽप्रवृत्तस्य
पुंसः प्रस्थापना चेदनेत्यन्तरयोजना । लोकप्रसिद्धेऽयमीदृश उप-
देश इति कुत ? इत्यत्र आह—नियोज्यार्थकर्मगोचरमप्रवृत्तप्रवर्तन-
मुपदेशमाचक्षते धीराः । न चाऽऽख्यानमात्रमवगतिरप्याज्ञादिविल-
क्षणोपदेशालम्बना उस्तीत्याह—न हि गामानयेत्याज्ञायां माणवक-
मध्यापयेत्यभ्यर्थनायां कुरु यथेहितमित्यनुज्ञायामुपदेशप्रतीतिः ।
नापि भैक्ष्यं चरेज्ज्वरितः पथ्यमभूनीयादित्याज्ञादिप्रतीतिः । न
चाऽस्योपदेशस्य क्व चित्कथं चिदवगतिः, भूयसा प्रकारेण सर्वेषाऽव-
गतेरित्याह—भूयसा चैष पौरुषेयेषु कामार्थशास्त्रादिष्वज्ञादिभिर-
नारूषितो लोके प्रज्ञायते । शास्त्रकारा हि नैसर्गिकवेनयिकबुद्धयतिश-
यसंपन्ना लौकिकाः न केवलं शास्त्रेषु निकृष्टबुद्धिवचनेष्वपीति

मार्गाऽऽख्यानपरेषु अनेन पथा गच्छेति । न हि हीनस्या-
ज्ञानात्माख्ये कर्मण्यभ्यर्थनानुज्ञानम प्रवृत्तस्य । अत एव
चोपदेशः । इत्याज्ञादिभ्यो भेदेन तस्य प्रतीतत्वात्तस्य
ज्ञानमुपदेश इति ततो भिन्न उपदेशशब्देन दर्शितः ।
भवतु ततो भिन्नः, कः पुनरसौ ? ननूक्तमुपदेश इति
विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम् । यद्येवमव्युत्पन्नस्यापि
प्रवृत्तिप्रसङ्गः । उच्यते ।

विशिष्टः पुरुषार्थस्य शुद्धस्योपायमाह यः ।

पुरुषार्थो यदा ये । यो नरेणाऽभिकाङ्क्ष्यते ॥

प्रसिद्धतरत्वमाह-गोपालादिवचस्सु च मार्गाऽऽख्यानपरेष्वनेन पथा-
गच्छेति । अथैतदाज्ञादीनामन्यतमत्कस्मान्न भवति ? इत्यत आह-
न हि हीनस्याऽज्ञानात्माख्ये कर्मण्यभ्यर्थनानुज्ञानमप्रवृत्तस्य । यत
एव तद् गोपालवचो ऽत एव प्रसक्तानामाज्ञादीनां प्रतिषेधादन्यत्रो-
पाख्यानादाप्रसङ्गाच्छ्रद्धामात्रे संप्रत्यय इत्याह-अत एवोपदेशस्तत
एव चाऽयमपैरुपेये ऽपि सम्भवतीति सूचकरेण दर्शित इत्याह-
इति तस्मादाज्ञादिभ्यो भेदेन लब्धप्रतीतित्वात्तस्य ज्ञानमुपदेश
इति तत आज्ञादिभ्यो भिन्न उपदेशो दर्शितः । भवतु ततो भिन्नः,
कः पुनरसौ ? समानाऽसमानजातीयव्यवच्छेदकमस्य वाच्यमित्यर्थः ।

ननु चेत्तं भाष्यकृता उपदेश इति विशिष्टस्योच्चारणं विशि-
ष्टस्येति वदता शब्दस्य रूपगतो विशेष उक्तः । स च प्रत्यक्षशब्द-
वर्तिनया प्रत्यक्ष इति प्रथमप्राविणो ऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्याह-यद्ये-
वमव्युत्पन्नस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । न प्रत्यक्षव्युत्पत्तिमपेक्षत इत्यर्थः ।
उच्यते ।

विशिष्टः पुरुषार्थस्य शुद्धस्योपायमाह यः ।

पुरुषार्थो यदा येन यो नरेणाऽभिकाङ्क्ष्यते ॥

पुरुषार्थस्योपायमनवगतमवगमयन्नुत्कर्षाद्विशेषः
शब्द उक्तः । अन्यथा सर्व एव शब्दः शब्दान्तराद् भिन्न
इति अविशेषणमेव स्यात् । अतो नाऽविदितार्थस्य
प्रवृत्तिः । प्रदर्शनार्थं चेदम् । अतो ऽर्थशब्दाऽभिधोच्चारणा-
दिज्ञानं च कर्मकर्तृकारणभावसाधनेनोपदेशशब्देनोच्य-
ते प्रेषणादिवत् । तैरपि हि यथाविवक्षितमर्थादयो निर्दि-

शब्दगतो विशेषः प्रतिशब्दं समवायादप्रयोजक इत्यर्थगतं न
हेतुता । विशिष्टः शब्द उक्तः । स चाऽर्थस्योपायमनवगतमवगमयन्नुत्कर्षाद्विशेष
इत्याह-पुरुषार्थस्योपायमनवगतमवगमयन्नुत्कर्षाद्विशिष्टः शब्द उक्तः ।
अन्यथा शब्दः शब्दान्तराद्विद्यतइत्यविशेषणमेव स्यात् ।
अनवगतरित्यनुज्ञाया व्यवच्छिनति । यतश्चाऽर्थविशेषणोपदेशता
शब्दस्य तस्य च नाऽनवगतसङ्गतिना पुरुषेण प्रतीतिः अतोपि
व्युत्पत्तेरपेक्षेत्याह-अतो नाऽविदितार्थस्य प्रथमश्राविणः पुरुषस्यो-
पदेशात्प्रवृत्तिः । ननूपदेशो विधिः, स चाऽर्थभेदाऽभिधायकः शब्द
इति क्व चित्क्व चिदुच्चारणमाह शब्दस्योच्चारणमिति । क्व चिदर्थं,
विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वादिति । क्व चिद्वचनं चोदनेति । क्रियायाः प्रव-
र्तकं वचनमिति । क्व चित् ज्ञानं शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे
विज्ञानमिति । वार्तिककारश्चाऽभिधाभावनामाहुरित्यभिधामिति ।
अत आह-प्रदर्शनार्थं चेदं, विशिष्टः शब्दो विधिरिति । अतो
ऽर्थशब्दाऽभिधोच्चारणादिज्ञानं च कर्मकर्तृकारणभावसाधनेनोपदेश-
शब्देन यथायथमुच्यते । तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेषु चोदनाविधिशास्त्र-
शब्दा उपदेशशब्दा एवेत्यर्थः । अत्रैव लौकिकं निदर्शनमाह-प्रेष-
णादिवत् । कथमेतन्निदर्शनं ? मित्यत आह-तैरपि हि प्रेषणादिशब्दैः
कर्मकरणसाधनेर्यथाविवक्षितमर्थादयो निर्दिश्यन्ते । यदर्थभेदाऽभि-
धायित्वेन उत्कर्षः शब्दस्य तर्हि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेनाऽर्थ एव प्रव-

रयन्ते । अर्थस्तर्हि प्रवर्त्तकः । सत्यं, शब्दोऽपि, तत्प्रति-
पादनात् । कथं तर्ह्यङ्गोपदेशः ? अपेक्षितो ह्यर्थः पुरुषार्थः ।
अन्यथा ग्रामादिरपि न तथा स्यात् । अपेक्षितश्चोपदिष्ट-
साधनाऽनुग्रहः । ननु लिङादिभ्यः प्रवर्त्तना ऽवगम्यते ।
पराहतं चेदम् उपदेशो नियोज्यार्थकमर्माप्तस्थितचोद-
र्तको न शब्द इति चोदनालक्षणे । ऽर्थो धर्म इति शास्त्रकृद्वचन-
व्याघातः प्रसज्यत इत्याह—अर्थस्तर्हि प्रवर्त्तकः ।

परिहरति—सत्यं, शब्दोऽपि प्रवर्त्तकस्तत्प्रतिपादनात् । अय-
मभिसन्धिः । न तावत्साक्षादपेक्षितोपायता ऽपि प्रवृत्तिहेतुस्तस्याः
प्रवृत्तेः प्रागभावादपि तु स्वज्ञानेन प्रवर्त्तयतीति तच्च शब्देनैव ज-
न्यतइति यथा ऽर्थस्तद्विषयत्वात्प्रवर्त्तकस्तथा शब्दो ऽपि तज्जन-
कत्वादित्यविशेषः । तथा च न व्याघातः । एतेन पूर्वार्थं कारि-
काया व्याख्यातम् । अत्र च पुरुषार्थस्येति पुरुषो नियोज्यो ऽभि-
मतः शुद्धस्येति नियोज्यार्थस्यैव न नियोक्तार्थस्येत्यर्थः । ननु
यदि पुरुषार्थोपायाऽभिधायी शब्द उपदेशः, कथं तर्ह्यङ्गोपदेशः ? न
खल्वङ्गानि पुरुषार्थसाधनानि, अपि तु क्रत्वर्थानि । परिहरति—अपे-
क्षितो ह्यर्थो ऽत्र पुरुषार्थो, न हि जात्या कश्चित्पुरुषार्थो व्यव-
स्थितः । अन्यथा ग्रामादिरपि न तथा स्यात् । तस्यापि स्वयम-
मुखवत् कदाचित्कथं चिदिष्यमाणत्वाच्चेन्न तर्हि जात्या पुरुषार्थ-
त्वम् । यथाह न्यायवादी 'सोऽयं प्राण्यर्थो ऽपरिसंख्येयः प्राणभृद्दे-
स्याऽपरिसंख्येयत्वा'दिति । न चाङ्गकार्यं प्रति जात्येवाऽपेक्षा नास्ति
पुरुषाणामित्याह—अपेक्षितश्चोपदिष्टसाधनस्य श्रेयःसाधनाऽनुग्रहः ।
अननुग्रहे साधनवैगुण्येन श्रेयसो ऽजननात् ।

अत्र चोदयति—ननु लिङादिभ्यः प्रवर्त्तना ऽवगम्यते ।
अन्यथा तच्छ्राविणः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न पुनः पुरुषार्थोपायता । न

नेति । नेदं पराहतम्' । तथा हि-

पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥

प्रवृत्तिसमर्थो हि कश्चिद्वावाऽतिशयो व्यापाराऽभिधानः प्रवर्त्तना । सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव । न हि खलु भूतार्थप्रतीतिः प्रवृत्तिहेतुः । पराहतं चेदमुपदेशो नियोज्याथे-
कर्मऽप्रस्थिप्रचोदनेति । यदि हि नियोज्यप्रयोजनं कर्मभूतमाहुः
कथमसावप्रवृत्तप्रवर्त्तना ? सेयं पराहतिः । नेदं पराहतं पराहतिपरि-
हारेण सर्वे परिहृतं भवतीत्याशयः । कुतः ? तथा हि ।

पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।

प्रेक्षावतां हि कायवचनचेष्टे प्रयत्नपूर्विके, प्रयत्नश्च रागपूर्वः,
सुखानुशयी च रागो न दुःखे नाप्यसुखे^१ भवितुमर्हति, द्वेषादुपे-
क्षणाच्च । क्रिया च दुःखेत्यनुभवो लोकस्य । सा यदि सुखसाधन-
मपि न स्यान्नाऽस्यां सुखार्थिनः प्रवर्त्तेरन् । न चैते तपायाः
साक्षात् सुखे प्रवर्त्तितुमीशते इति प्रेक्षावद्वापारोपरमप्रसङ्गः । तस्माद्
दुःखरूपासु क्रियासु सुखसाधनतैवेच्छोपहारमुखेन प्रवर्त्तयति ।
स्वविज्ञानेन चाऽसाविच्छां प्रवृत्तिहेतुमुपहरतीत्युक्तम् । यदि पुनः
शब्दः सुखसाधनतां न प्रतिपादयेन्न क्रियायां पुरुषं प्रवर्त्तयेत् । ननु
तथापीष्टसाधनतामात्रं शब्देन प्रतिपादितं, कुतः पुनरतः प्रवर्त्तना-
प्रत्यय ? इत्यत आह-

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् ॥

तद्वाच्ये-प्रवृत्तिसमर्थो हि कश्चिद्वावाऽतिशयो व्यापारा-
ऽभिधानः प्रवर्त्तना । अयमर्थः । न वयं परिस्पन्दमेवैकं व्यापारमा-
चक्ष्महे, येनाऽस्पन्दनात्मनः समीहितसाधनताया अप्रवर्त्तनात्मत्वेन
पर्यनुयुज्येमहि, अपि तु भावधर्म एव कश्चित्समीहितसाधनाऽनु-

तथात्वमप्रतिपद्य तत्र प्रवर्तते कश्चित् । याप्याज्ञा^१दिभ्यः प्रवृत्तिः सापि कथं चिदपेक्षितनिबन्धनत्वमुपाश्रित्यैव । अन्यथा ऽभावात् । ननु कर्तव्यमिति प्रतिपत्तेः प्रवृत्तिः ।

गुणो व्यापारपदार्थः । तदथा आत्मनो बुद्ध्यादिजननप्रवृत्तस्य मनःसंयोग एवाऽयं भावधर्मः^२ । तद्वदपि स्पन्दस्तदितरो वा भावधर्मः प्रवृत्तिजननाऽनुकूलतया व्यापारविशेषः प्रवर्तना । न चाऽसौ शब्दस्तद्भावेना चेत्याह—सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव । कुतः ? न हि तथात्वमपेक्षितोपायत्वमप्रतिपद्य तत्र क्रियासु प्रवर्तते कश्चित् । नन्वनपेक्षितोपाये ऽप्याज्ञया राज्ञः प्रवर्तने प्रेक्षावन्त इति कथमपेक्षितोपायतैव प्रवृत्तिहेतुः ? रित्यत आह—याप्याज्ञादिभ्यः प्रवृत्तिः सा ऽपि कथं चिदपेक्षितनिबन्धनतामुपाश्रित्यैव । यद्यप्याज्ञादयो नियोक्त्यर्थकर्मणस्तथापि तद्विषयसंपादनस्य कथं चिन्नियोज्याऽपेक्षितनिबन्धनत्वमप्यस्ति । तथा हि । तत्संपादनपरितोषित आज्ञापयिता समीहितमस्मै प्रयच्छति अहितं वा न विधत्ते । तदिदमपेक्षितमुपाश्रित्य भृत्यस्य प्रवृत्तिः । कुतः पुनरेतदित्याह—अन्यथा तदनुपाश्रये प्रवृत्तेरभावात् । न खलु यस्य यो न हिताऽहितप्राप्तिरिहाराभ्यां यतते स तदाज्ञामनुरुध्यते । न चैतावतोपदेशस्याऽऽज्ञादिभिरविशेष, स्तेषां नियोजकाऽर्थसमुद्देशेन प्रवृत्तेरानुषङ्गिकत्वान्नियोज्यार्थस्योपदेशस्य तद्वैपरीत्यात् । तस्माल्लिङादिभ्यः प्रवर्तनाऽवगतिरुपपन्ना ऽनुपपन्ना च पराहतिरिति ।

अथ के चिदाम्नायं प्रति श्राद्धमानिनः प्राहुः । ननु कर्तव्यमिति प्रतिपत्तेः प्रवृत्तिः । इदमाकूतम् । कार्पटदर्शनेनैव व्यावृत्तयः खल्वमी लिङादयः । कार्ये च प्रवृत्तिलक्षणं वृद्धानां लिङादिश्रवणसमनन्तरमुपलभ्यते । तच्च बुद्धिपूर्वकं, स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात् अस्मत्प्रवृत्तिवत् । अनुमिता च बुद्धिरस्मत्प्रवृत्तिहेतुबुद्धिगोचरचारिणी

कथं हि तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्त्तत ? यो हि स्वर्णमुपल-
प्रवृत्तिहेतुबुद्धित्वात् अस्मत्प्रवृत्तिहेतुबुद्धिर्वादिति । तस्याश्च विषयं
स्वयमेव चक्षुरुन्मील्य पिण्डिकरोगं^१ परित्यज्य पर्यालोचयन्तः
शब्दव्यापारपुरुषाशयतत्समीहिततत्साधनताव्युदासेन कर्तव्यतामेव
प्रतिपद्यामहे । तथा हि । स्तनपानादावपि न जातु समीहितो-
पाय इत्येव प्रवृत्ताः स्मः, किं तु कर्तव्यमेतदिति । अतीतिं वर्त्तमाने
ऽनागते च समुद्रविदाख्याते गतने भवितेतिवत्कर्तव्यतात्मना
प्रवृत्तेः । तदवगमे च तदात्मनि प्रवृत्तेः कर्तव्यतैव प्रवृत्तिहेतुरिति
लिङादिश्रवणाऽनन्तरा प्रवृत्तिः कर्तव्यताऽभिधानमेव लिङादीनामा-
पादयति । तथा च विदितसङ्गतितया लिङादयो वेदे ऽपि तामे-
वाऽभिदधते । गतावांस्तु भेदो लौकिकवचसः प्रमाणान्तराऽपेक्षप्रवृ-
त्तित्वादपेक्षितोपायताप्रतीतिपुरःसरत्वाच्च दुःखरूपक्रियाकर्तव्यता-
ऽवगतेरपेक्षितोपायतां तत्प्रमाणभूतामन्तर्भाव्य कर्तव्यताऽवगतिः ।
अपौरुषेयस्तु वेदो न स्वार्थे प्रमाणान्तरमपेक्षतइत्यपेक्षितोपायता-
ऽवगमनिरपेक्ष एव कर्तव्यताऽवगमहेतुः । तथा च सा वेदादव-
गम्यमाना ऽनुष्ठातारमधिकारिणं नियोज्यमपेक्षते, न पुनः साध्य-
मस्या एव, ताद्रूप्यात् । नियोज्यश्च यत्र साध्यविशिष्टो भवेत् तत्र
साध्यविवृद्धिर्यथा स्वर्गकामो यजेतेति । यत्र त्वसौ निमित्तवान्यथा
यावज्जीवमिति निषिध्यमानक्रियाकर्ता वा यथा न कलञ्जं भक्षये-
दिति तत्र भगवानाम्नाय एव निरस्ताऽखिलदोषाशङ्को भावार्थविष-
यं नजर्यविषयं वा कार्यं हिताऽहितसाधनताऽवगमनिरपेक्षो ऽवगम-
यन्प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा विधत्तइति किमपेक्षितोपायतये ? ति ।

नन्वपेक्षितोपायतामन्तरेण कर्तव्यमिति शतशो ऽप्यभिधी-
यमानं न प्रवृत्तये कल्पतइत्यत आह—कथं हि तथा प्रतिपद्य-

भ्य मृत्तिकेत्याह कस्तस्योत्तरं दद्यात् ? कः पुनरयमर्थः कर्तव्यमिति ? न कश्चित् । प्रतिभा । का पुनरियम् ? नियतसाधना वच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञा । प्रतिभाक्रियमानो न प्रवर्तेत ? शब्दस्तावत्कर्तव्यतायां विदितसङ्गतिस्तामवगमयति । तथा नैमित्तिकनिषेधाऽधिकारयोरसौ प्रतीयमाना न शक्या नेति वक्तुम् । न चाऽपेक्षितोपातयतानिवृतौ तस्या अपि निवृत्तिरिति साम्प्रतम् । सा हि तस्यां न प्रमाणम् । न चेकप्रमाणनिवृतौ प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानं तदेव निवर्तितुमर्हति । न हि संतमसे द्रव्यं चक्षुषा न गृह्यते इति न त्वचा व्यवस्थाप्यते । न च निमित्तान्तरं नैमित्तिकाऽपूर्वं न कर्तव्यं प्रेक्षावता । असुखत्वे सति हिताऽहितप्राप्तिपरिहाराऽनुपायत्वात् काकदन्तपरीक्षावदित्यनुमानं सम्भवति । आम्नायजन्मना कर्तव्यताबोधेन बाधितविषयत्वात् । तदाह—ये हि स्वर्णमुपलभ्य मृत्तिकेत्याह कस्तस्योत्तरं दद्यात् ? तस्मादनपेक्षादान्नायात् कर्तव्यता ऽवगता ऽनुष्ठानमाक्षिपत्येव । अन्यथा तत्त्वाऽनुपपत्तेः । तस्यास्तन्नान्तरीयकत्वात् । तस्मात्सूक्तं कथं हि तथा प्रतिपद्यमानो न प्रवर्तेत ।

ननु यदि हितसाधनता कर्तव्यता तर्हि तदर्थतत्त्वं वाच्यम्, न च तदस्तीत्याशयवान्सिद्धान्ती पृच्छति—कः पुनरयमर्थः कर्तव्यमिति । तच्चान्तरे पूर्वपक्ष्येकदेशी प्राह—न कश्चित् । नन्वेवमसदर्थं कर्तव्यतावगतिरप्रमाणम् । अप्रमाणं च न व्यवहाराय कल्पतइत्याह—प्रतिभा । ननु व्यभिचारादर्थमनिश्चयात्मकमनेकान्तिकलिङ्गप्रसूतं संवेदनं प्रतिभेति प्रतिभाविदः । न चाऽनिश्चयात्मकं विज्ञानं व्यवहाराङ्गं भवतीत्याशयवानाह—का पुनरियम् ? एकदेशिन उतरं—नियतसाधनाऽवच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञेति । न हि ते प्रतिभाविदः, ये संवेदनमनिश्चयात्मकं प्रतिभामाचख्युः ।

याविषयत्वे हि क्रियाप्रतीतिः स्यात् । सा च प्रवृत्तिहेतुः । अप्रमाणं न व्यवहाराङ्गम् । संशयविपर्ययौ हि तथा । न हीदमित्थमनेन कर्तव्यमिति अनुपजातप्रतिभाभेदः प्रवर्तते प्रत्यक्षाद्यवगतेऽप्यर्थे । तत्र हि प्रमाणकार्यसंशयो हि सः । वयं तु साध्यसाधनेतिकर्तव्यताऽवच्छिन्नायाः क्रियायाः प्रतिपत्तावनुकूलं तत्प्रतिपत्त्या कार्येऽनुष्ठानलक्षणे कर्तव्ये सहकारिणो कर्तव्यमिति प्रक्षां प्रतिभामध्यगीप्सहि । एवं तर्हि क्रियेऽवास्या विषय इति न निर्विषयेत्यत आह—प्रतिभाक्रियाविषयत्वे हि क्रियाप्रतीतिः स्यात् । सा च चैकाल्याऽवच्छिन्नक्रियागोचरा । यथा पचति पद्यत्यपाक्षीदिति । इयं पुनरतीताऽनागतवर्तमानानामन्यतमेनाप्यनवच्छिन्नमद्भुतार्थमिव प्रतिभासयन्ती प्रक्षा । न पुनरस्याः परमार्थसद्विषयः, कालचपरहितत्वात् खपुष्पवत् । न खलु कुर्यादिति वर्तमानाख्या, करोतीत्यविशेषप्रसङ्गात् । नाऽनागता, करिष्यामीति । नाऽतीता, अकार्षमिति । तदेषा न प्रमाणम् । असद्विषयत्वान्न संशयः । एकान्ताऽवसायान्न विपर्ययः । सर्वेषां सर्वत्र व्यवहारदर्शनात् । अत एव चितवृत्तिं तामिमामाश्रयते विकल्परूपामाचर्याः 'शब्दज्ञानाऽनुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति वदन्तः ।

ननूक्तमप्रमाणं प्रतिभा कथं व्यवहारं प्रवर्तयेदिति, अत आह—सा च प्रवृत्तिहेतुः । कुत एतदप्रमाणं न व्यवहारीङ्गमिति । संशयविपर्ययौ हि तथा । प्रतिभा पुनस्ताभ्यामन्या व्यवहारं प्रवर्तयतीत्यभिप्रायः । तत्किमन्यतामात्रेण प्रवृत्तिहेतुः नैवमिति, तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानात्प्रवृत्तिभाषाऽभावयोः । तत्र व्यतिरेकं तावदाह—न हीदमित्थमनेन कर्तव्यमित्यनुपजातप्रतिभाभेदः प्रवर्तते प्रत्यक्षाऽवगतेऽप्यर्थे । ननु प्रत्यक्षादेरेव हानोपादानोपेक्षाः फलमिति

माप्तिः । प्रतिभानेत्रो हि लोक इतिकर्तव्यतासु समीहते । किं पुनरस्या निमित्तम् ? शब्दः । तत्र व्युत्पन्नानां साक्षाद्भावनामुखेन वा ऽऽसिद्धशब्दनिबन्धनव्यवहाराणां बालादीनामनादिशब्दभावना । अन्यथा आद्यकरणविन्यासाद्यसम्भवात् । यथोक्तम् ।

किमर्थं प्रतिभेष्ट्यत आह—तत्र हि प्रमाणकार्यसमाप्तिः । ऽमाणां हानादिलक्षणं कार्यं तत्प्रतिभाभेदे सति समाप्यते नाऽन्यथा । तेन हानादिक्रियासु प्रवृत्तानि प्रत्यक्षादीनि काष्ठानीव पाके ज्वलनं प्रतिभरूपमपेक्षमाणान्यपि नाऽकारणमित्युक्तं भवति । अन्वयमिदानीमाह—प्रतिभानेत्रो हि लोक इतिकर्तव्यतासु समीहते । इतिकर्तव्यतास्वनुष्ठानेषु कायवचनचेषु समीहते प्रयतते कार्यमिति प्रतिभासाधनो हि लोक इत्यर्थः । तदनेन क्रियाप्रतिपत्तावानुकूल्यं प्रतिभासु दर्शितम् । नन्वग्रं विकल्पः, स च शब्दज्ञानाऽनुपातीति तद्विदः । न च प्रतिभा शब्दज्ञानमनुपतति । बालादीनां तदभावेन तदनुत्पादादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निमित्तान्तरं वाच्यम्, न च तदस्तीत्याशयवानाह—किं पुनरस्या निमित्तम् ? उत्तरं—शब्दः^१ । तत्र ये तावद् व्युत्पन्नास्तेषां प्रतिभायाः साक्षाद्भावनामुखेन वा ऽऽसिद्धशब्दनिबन्धनव्यवहाराणां बालादीनाम् ।

नन्विद्यं पट्टभ्यासाऽऽदरप्रत्यययोनिर्भावनाना ऽसति पूर्वाऽनुभवे भवितुमर्हति, अनुभवे । ऽप्यविदितसंबन्धशब्दविज्ञानजन्मा नास्ति । नाऽस्मिन् जन्मनि बालादीनां प्राग्भवीया तु भावना सर्वसंस्कारच्छिदः प्रायणात् ध्वंसते स्मेति न सम्प्रतितर्को प्रतिभां भावयेत्, भावने वा जात्यन्धधिरादयस्तज्जन्माऽनुभूतानिव जन्माऽन्तराऽनुभूतान् रूपशब्दादीनपि व्याचक्षीरन्नित्यत आह—अनादिशब्दभावना ऽवश्याऽभ्युपेतव्या । कुतः ? आद्यकरणविन्यासादीनामन्यथा ऽसंभवात् । यथोक्तं प्रतिभाविद्भिः ।

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिधातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

विच्छिन्नप्रतीतीनामपि च पदार्थानां किं कथमनुसन्धीयेत, विचारविकल्पाऽप्रत्यवमृष्टपूर्वशक्तिः समाविष्टपूर्वशक्तिप्रतिभासेवोपदीयमानोपश्लेषं विदधाति । ता-

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिधातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

जातमात्रः खल्वयं बालकः पित्रा मुखहुते मधुसर्पिणी जिह्वया लेडि, सो ऽयमाद्यः करणविन्यासः । प्राणाश्चोर्ध्वं समीरयति यद्व-सनीत्युच्यते । अपि चोदीरितेन वायुना हृदयादीनि स्थानान्यभि-हन्ति यतः शब्दभेद आविरस्ति । तदेतत्सर्वं प्राग्भवीयशब्दभाव-नाविजृम्भितम् । अत्र प्रयोगः, बालानामेवंविधा चेष्टा कर्तव्यता ऽवगतिपूर्विका स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तित्वाद्या या स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तिः सा सा कर्तव्यताऽवगतिपूर्विका यथा ऽस्मदादीनाम् । तथा विवादा ध्यासिता कर्तव्यताऽवगतिः शब्दयोनिः कर्तव्यताऽऽकारत्वात् यो य एवमाकारः स सर्वः शब्दयोनिर्गथा ऽस्मदादीनाम् । स च शब्दः साक्षादनुपलभ्यमानो भावनामुखेनाऽधिकरणसिद्धान्तन्यायेन करण-भावमापद्यते । भावना च यथाकार्यदर्शनेत्रेया यावत्कार्यदर्शनं व्यवस्थाप्यतइति न जात्यन्धबधिरादीनां जन्मान्तराऽनुभूतरूपा-दिव्याख्यानप्रसङ्गः ।

व्युत्पन्नानामपि शब्दभावनायोनिरस्ति प्रतिभेत्याह—विच्छि-न्नप्रतिपत्तीनामपि च पदार्थानां किं कथमनुसन्धीयतइति विचारक-ल्पनाप्रत्यवमृष्टपूर्वशक्तिः समाविष्टपूर्वशक्तिप्रत्यवभासेवोपदीयमानो-पश्लेषं विदधाति । अयमर्थः । संतापतप्तनवो हि शीतहृददर्शन-मात्रादप्युमिमङ्गवः प्रवर्तन्ते, नान्तरा विचारयन्ति । दृश्यमानहृदगता

आपस्तापमपनेतुं समर्थाः सति शिशिरभावे तोयत्वाद्यतोयं शिशिरं ततत्सर्वं तापाऽपनोदनसमर्थं यथा गङ्गातोयम्, वयं च तप्रास्तदिह तत्प्रशमनाय निमज्जाम इति । नाना चैतेषां परस्परोपश्लेषमन्तरेण वर्तय्यता । न वास्यामसत्यां स्वतन्त्रचेतनप्रवृत्तिः । न चोपश्लेषे समुदाचरद्वृत्ति किं चित्रमाणमस्ति । तस्मादसंवेदितरूपा शब्दभावनैव इदमित्यमनेन कर्तव्यमिति प्रतिभाहेतुरास्थेयः । न चेवं वाच्यं, प्राग्भवीयं तज्जन्मजं वा यच्च यत् प्रतिभाति तच्च तद्भावनाबीजमस्तु, किं शब्देनेति । आनुमानिकाऽनुभवजन्मनो भावनाया भूतार्थगोचरत्वेन कर्तव्यताऽऽकारप्रतीत्यकारणत्वात् । कर्तव्यताकाररहितस्य चाऽचोपश्लेषमात्रस्य प्रतीतिः । अत्र किं कथमनुसंधीयते इति विचारविकलेति अनुमानबीजभूतानां धर्मस्वरूपदर्शनतदुर्मसंदेहजिज्ञासापक्षहेतुधर्मपरामर्शप्रमाणान्तराबाधानामभावं सूचयति । अप्रत्यक्षमृष्टपूर्वशक्तिरिति व्याप्तिस्मरणाऽभावमाह । न जातु गृहीतव्याप्रिरपि तस्या अस्मरन्ननुमातुमर्हति ।

ननु न यदि पूर्वशक्तिपरामर्शः किमिति तापदूनं शिशिरहृदाऽवगाहने प्रवर्तयेन्न दहनज्वालाकलापाऽऽलिङ्गने ? यतन्निराकरोति-समाविष्टपूर्वशक्तिप्रत्यवभासान्नेदमनुमानं येन पूर्वशक्तिपरामशमपेक्षते, ऽपि तु स्वकारणात्पूर्वशक्त्याकारोपजायमाना क्व चित्रवर्तयति क्व चित्र । ननु यदि पूर्वशक्त्यवभासा प्रतिभा तर्हि पूर्ववशक्तिरस्या विषय इति न निर्विषयेति, यतन्निराकरोति-इवेति । न तु सैव । तथा हि । वर्तय्यतावभासा प्रतिभा पूर्वशक्तिमपि तदवच्छेदकतया गोचरयति, कर्तव्यता च न परमार्थसतीति तदवच्छेदेन प्रतिभाकूटेनात्मना शक्तिरप्यवस्तुसती । स्वरूपेण तु सत्त्वमप्रयोजकं प्रतिभायामनारोहात् । सेयमेवंविधा प्रतिभा भावानामुपश्लेषं विदधाति । कुतः ? तादर्थ्यात्प्रवृत्त्यर्थत्वादस्याः ।

ननु भवतु प्रवृत्त्यर्था भावना, उपश्लेषविधानादित्यत आह-

दुर्ध्यादनुपश्लेषे तदभावात् । दुर्ज्ञानोपायेषु च प्राज्ञैरपि
स्वरविशेषाश्रयभेदेषु पक्षिणां पूर्वशब्दभावनाऽनुगमात्प्र-
त्युत्पन्नशब्दव्यापाराः प्रतिभा प्रवृत्तिनिबन्धनं, नोपाय-
ज्ञानम् । उपदेशाऽसकृद्दर्शनयोरभावात् । आहारविशेष-
प्रतिपत्तिश्च तज्जातीयानामविदितप्रीत्युपायत्वेन प्रथम-
ज्ञाननिबन्धना न भवेत् । जातिभेदाऽभिव्यक्तप्रतिभाभे-
अनुपश्लेषे तदभावात् । विशिष्टार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनो व्यवहारोऽनव-
च्छिन्नप्रतिपत्तिपदार्थमात्रात्पुनर्महतीत्यर्थः । अपि च यत्प्राज्ञा-
नामपि प्रमाणैरेकान्तदुष्करं तन्मन्दधियामपि पक्षिणां प्रत्युत्पन्न-
शब्दव्यापाराभावे ऽपि पूर्वशब्दभावनाऽनुगमलब्धजन्मप्रतिभाभेदश-
शादीषत्करमिति प्रमाणेभ्यो ऽपि सामर्थ्याऽतिशयं प्रतिभाया दर्शय-
ति-दुर्ज्ञानोपायेषु च प्राज्ञैरपि स्वरविशेषाऽश्रयभेदेषु पक्षिणां पूर्व-
शब्दभावनाऽनुगमाद्विप्रकृष्टशब्दव्यापारा प्रतिभा प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।

ननूपायज्ञानमेव प्रमाणभूतमस्ति, तन्न प्रवृत्तिनिबन्धनमिति
किं प्रतिभये ? त्यत आह- नोपायज्ञानं प्रवृत्तिनिबन्धनम् । कुतः ?
उपदेशाऽसकृद्दर्शनयोरभावाद्भि कारणम् उपायज्ञानं कारणद्वयनिवृत्तो
निवर्तते धूम इव धूमध्वजनिवृत्तावित्यर्थः । अथ कुलायनिर्माणे
कलविङ्गानां स्वरभेदविकारे च मध्ये पुंस्कोकिलानामुपायज्ञानबीज-
मसकृद्दर्शनमध्यारोप्येतेत्याह- आहारविशेषप्रतिपत्तिरस्मदादिभिरेत-
दादरणीयमिति प्रतिभेति यावत् । तज्जातीयानां तज्जातिर्येषां
तेषां समानजातीयानामुत्पन्नमात्राणामसकृद्दर्शनाऽभावादविदितप्री-
त्युपायत्वेन प्रथमज्ञाननिबन्धना न भवेत् । प्रथमग्रहणेनाऽसकृद्-
दर्शनाऽभावं सूचयति ।

नन्वनादित्वात्प्रेत्यभावस्य पुनः समानाऽसमानजातीयविविध-
देहोपधानसमधिगततत्तज्जातिनियततद्भावनानिवृत्त्यस्यैकस्यामपि

दानां भवनादिक्रियायां प्रवृत्तिश्चाऽज्ञातोपायानामेकजा-
तीयानां च रागादिमयी प्रवृत्तिः, शाश्वतिकविरोधानां
द्वेषप्रवृत्तिः । अतो नेष्टाऽभ्युपायमात्रं प्रवृत्तिहेतुः, अपि तु
प्रतिभेत्यादर्शयन् वृद्धाः । यथा ऽवोचन्-

उपश्लेषमिवाऽर्थानामाकरोत्यविचरिता ।

सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्तन्ते ॥

जातो समस्तप्रतिभेदयप्रसङ्गः, कारणसन्निधानादित्यत आह-जाति-
भेदाऽभिव्यक्त-भाभेदानाम् । एतदुक्तं भवति । येन कर्माशयेन
यदुपातं जन्म स तज्जन्मोचितामेव भावनामभिव्यनक्ति, न जात्य-
न्तरोचिताम् । तस्यास्तवानुपयोगात् । अभिव्यक्तभावनाभेदः प्रति-
भाभेदमुत्पादयन्नभिव्यनक्ति । उत्पन्नो सत्यां प्रतीतिः प्रवनादि-
क्रियाप्रवृत्तिश्चाऽज्ञातोपायानां जातमावाणां चक्रवाकादीनां न भवेत् ।
एकजातीयानां च पारावतोरगादीनां रागद्वेषमयी प्रवृत्तिर्जातमावा-
णामज्ञातसुखदुःखापायानां न भवेत् । शाश्वतिकविरोधिनामहिन-
कुलादीनां द्वेषवती प्रवृत्तिर्न भवेत् ।

पूर्वपक्षैकदेशो प्रकृतमुपसंहरति-अतो नेष्टाऽभ्युपायता प्रवृ-
त्तिहेतुरपि तु प्रतिभेति । एतच्चादर्शयन् वृद्धाः । यदवोचन्-

उपश्लेषमिवार्थानां सा करोत्यविचारिता ।

अविचारिते किं कथमनुसंधीयतइति विचारविकलेति
व्याकृतम् । न चासौ व्यतिरिक्तविषयेत्याह-

सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्तन्ते ॥

विच्छिन्नप्रतिपत्तीनां तापहृदतोयादीनां सहसोपश्लेषं विदधाति ।
तेषां सार्वरूप्यमापन्नेव न त्वापन्ना । तेषां तदारोहिणां वस्तुसत्ताया वि-
चाराऽसहत्वात् । तस्मात्प्रतिभेव तादृष्यमापन्ना विषयत्वेन वर्तन्ते । न
तु तद्व्यतिरिक्तो ऽस्ति विषयः । एतदपि च विच्छिन्नप्रतिपत्तीनामपि ब-
हुपदार्थानां समाविष्टपूर्वशक्तिप्रत्यवभासेवोदीयमानेति व्याख्यातम् ।
न चेयमाकस्मिकी, न वा प्रमाणभूता ऽपि न व्यवहाराङ्गमित्याह-

साक्षाच्छब्देन जनिता भावना ऽनुगमेन वा ।
 इतिकर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्त्तते ॥
 प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुगच्छति ।
 व्यवहाराः प्रवर्त्तन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ॥
 स्वरवृत्तिं विकुरुते^१ मधौ पुंस्कोकिलः कथम् ।
 जन्तवाद्यः कुलायादेः करणे शिञ्जिताः कथम् ॥
 आहारप्रीतिविद्वेषप्रवनादिक्रियासु च ।
 जात्यन्वयप्रसिद्धासु^३ प्रयोक्ता^४ मृगपक्षिणाम् ॥
 उच्यते—

न निराकरणं ज्ञानं क्रियासाधनयोगिनि ।
 सामान्ये ऽस्मिन्विप्रकृष्टे यच्छब्दवदुपायधीः ॥

साक्षाच्छब्देन जनिता भावना ऽनुगमेन वा ।
 इति कर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्त्तते ॥
 अप्रमाणभूतामपि च निर्विषयतया व्यवहारान् प्रत्यन्तरङ्ग-
 तया चाऽव्यभिचारितया च ।

प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुगच्छति ।
 न केवलं प्रेक्षावतां मनुष्याणामपि तु
 व्यवहाराः प्रवर्त्तन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ॥
 तदुदाहरणप्रचयमात्यन्तिकप्रसिद्धिख्यापनायाह—अन्यथा
 स्वरवृत्तिं विकुरुते मधौ पुंस्कोकिलः कथम् ।
 जन्तवाद्यः कुलायादिकरणे शिञ्जिताः कथम् ॥
 आहारप्रीतिविद्वेषप्रवनादिक्रियासु कः ।
 जात्यन्वयप्रसिद्धासु प्रयोक्ता मृगपक्षिणाम् ॥

तच्च सिद्धान्तो पूर्वपक्षकदेशिनमनन्तरतया निराकरोति—
 उच्यते ।

१ स्वरवृत्तिं कुरुते मू. पु. पा. । २ आहारप्रीत्युपश्लेषाद्भावनादि मू. पु. पा. ।

३ प्रयुक्तासु मू. पु. पा. । ४ प्रत्ययः—मू. पु. पा. ।

सा खलु प्रतिभा ऽऽलम्बनवती न वा ? आलम्बनव-
ती चेत्तदेवाऽवबोद्धव्यं प्रवृत्तिनिबन्धनं, न च तदन्यदीहि-
तोपायतायाः ।

न निरालम्बनं ज्ञानं क्रियासाधनयोगिनि ।

सामान्ये ऽस्मिन्विप्रकृष्टे यच्छब्दवदुपायधीः ॥

यद्यपि प्रतिभा निर्विशयेत्युक्तं, तथापि कदा चिदिदमभ्युपग-
तसिद्धान्तमात्रं स्यान्न तान्विकमिति दूषणाऽभिधित्सया विकल्पि-
तम् । सा खलु प्रतिभा आलम्बनवती न वा । तत्र प्राथमं पक्षमा-
श्रित्याह—आलम्बनवती चेत्तदेव वा बोध्यं प्रवृत्तिहेतुर्न प्रतिभा ।
नन्वेतावतापि किमभिमतसिद्धिः ? रित्यत आह— न च तदन्यदीहि-
तोपायतायाः । एतच्चेपरिष्ठान्निपुणतरमुपपादयिष्यते । तथा चा-
ऽभिमतसिद्धिः ।

द्वितीयं पक्षमवलम्बते परः । ननु न विज्ञानं बाह्याऽवि-
षयं सम्भर्षति । विकल्पाऽसहत्वात् । निराकारस्य वा विज्ञानस्य
तद्विषयः साकारस्य वा । न तावन्निराकारस्य । विषयलक्षणाऽयोगात् ।
तथा हि । यदि सत्ताया विषयः सर्वे ऽर्थेः सर्वेषां सत्तामात्रस्याऽविशेषा-
द्विषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तिः । अथोत्पादकत्वाद्विषयत्वं तच्च कस्य
चिदेवार्थस्य कस्य चिदेव प्रतिपत्तुः कस्य चिदेव प्रत्ययं प्रतीति-
नाऽतिप्रसङ्गः, तथापि चक्षुरादीनामप्युत्पादकत्वाद्विषयत्वं प्रसज्येत,
विज्ञानसमये च तदुत्पादकस्याऽतीतत्वात् । क्षणिकत्वेन कार्यका-
रणयोरयोगपद्यात् वर्तमानज्ञानाऽभावप्रसङ्गः । एकसामग्रीप्रति-
बन्धेन वा वर्तमानविषयत्वे नेत्रादीनामपि तदेकसामग्रीनिवेशनां
विज्ञानकालानां ग्रहणप्रसङ्गः ।

स्यादेतत् । प्रत्ययः स्वकारणाऽऽसादितसामर्थ्यभेदः कं
चिदेवाऽर्थे वर्तमानमवभासयति न सर्वं, स हि तस्य महिमेति न

नेषादिविषयता । यथा ऽऽह 'विषयग्रहणं धर्मो विज्ञानस्ये'ति ।
अथैतदालोचनीयं, किंविषयः पुनरयं सामर्थ्यभेदः स्वकारणाऽधीन-
जन्मा विज्ञानस्येति । अर्थविषय इति चेत् ? किमयमस्य निर्वन्त्यो
यथासंयवनस्य पिण्डः, विकार्यो वा यथा ऽवघातस्य ग्रीहयः,
संस्कार्यो वा यथा प्रोक्षणस्योलूखलादिः, प्राप्यो वा यथा दोहनस्य
पयः ? किमनेनाऽनभ्युपेताऽऽरोपणेन ? अर्थप्राप्तौ तु विज्ञानं सम-
र्थमिति ब्रूमः । का पुनरयं प्राप्तिः ? प्रमितिरर्थधर्मः कं चिदेव
प्रमातारं प्रति द्वित्वादिसंख्येयाऽपेक्षाबुद्धिमन्तं प्रति बुद्धिध्वंसाच्च
ध्वंसते द्वित्वादिकर्मिवाऽपेक्षाबुद्धिबिनाशादाति चेत् । न तावदु-
न्मीलितलोचना नीलादिकमिव तदुर्मं प्रमितिमीक्षामहे । अपि चा-
ऽतीतानागतयोरप्रमितिप्रसङ्गः । न ह्यस्ति सम्भवः, अप्रत्युत्पन्ना धर्मो
ऽधर्मश्च तस्य प्रत्युत्पन्न इति ।

यद्युच्यते, न विज्ञानादन्यो ऽर्थप्रकाशः किं तु विज्ञानप्रकाश
एव सः । विज्ञानप्रकाशश्च संज्ञानमेव । कथमन्यप्रकाशो ऽन्यस्येति
चेत् । स्वभावभेदात् । रूपादयो हि स्वप्रत्ययादुपजायमाना नात्मनः
परस्य वा प्रकाशकाः, ज्ञानं तु स्वप्रत्ययमसमासादितजन्माऽऽत्म-
परप्रकाशनपरमार्थं न जातु तदर्थमन्तरेण दृष्टरूपं पश्चाद्येन सम्ब-
ध्यते परशुरिव शुद्धः स्वकारणाऽधीनजन्मा पश्चाच्छ्रिदया, किं
त्वर्थसंहितमेवेति न पर्यनुयोगमर्हति । न हि परशुः स्वकारणाद-
योमयस्तत्वे किं चिदपेक्षते पर्यनुयुज्यते वा । स्वभावभूतं चाऽस्य
परप्रकाशनमप्रकाशननिवृत्त्या कथं चित्कल्पितभेदं फलमिति स्वपर-
प्रकाशनसामर्थ्यमसामर्थ्यनिवृत्त्या कथं चित्कल्पितव्यतिरेकेण^२ प्रमा-
णमिति न निर्विषयं सामर्थ्यमिति ।

तत्र ब्रूमः । कः पुनरर्थः स्वपरप्रकाशनपरमार्थं विज्ञानः-

मिति । यदि प्रकाशनस्वभावं, सिद्धमेतत् । अथ परस्परसम्बन्धस्व-
भावं, कः पुनरेषां सम्बन्धः ? विषयविषयिभावः सम्बन्ध इति चेत् ।
तस्याऽर्थज्ञानसमवायेन नानात्वमनेकवृत्तितया प्रसज्येत । तथा च
ते एव तत्त्वम् । अतीनाऽनागताऽर्थवृत्तिता च कथमस्येत्यभिहितप्रा-
यम् । विज्ञानमात्राऽऽद्यत्वे तु कथमस्याऽर्थाऽन्वयः ? तस्मादा-
त्मपरप्रकाशनपरमार्थं विज्ञानमिति वर्णयता बलाद्विज्ञानतादात्म्यं
नीनादेरभ्युपगतं भवति । तथा च निराकारं विज्ञानं प्रति विषय-
लक्षणाऽयोगात् साकारस्य विषयो ऽर्थ इति ।

अपि च विज्ञानप्रकाश एव चेदर्थप्रकाशस्तत्तत्तद्भेदेनाऽर्थभेदे।
व्यवस्थापनीयः । तस्य च निराकारतया विशेषस्याऽभावात् इदं
नीलस्य संवेदनमिदं पीतस्येति विभागाभावादर्थक्रियाविशेषाऽर्थिनो
न प्रवर्तैरन् । आशारेदवत्वे तु विज्ञानस्य नीलसारूप्यं व्यवस्था-
पनहेतुत्वात् प्रमाणं संश्लेषता त्वस्य नीले ऽर्थे व्यवस्थायमान-
त्वात् फलम् । यद्यपि सारूप्यं विज्ञानं चेत्येकमेव तत्त्वं तथापि
कथं चिदेकव्यावृत्तिनिष्ठरूपाऽवगाहनस्वभावैर्विकल्पैर्व्यावर्त्यभेदा-
ऽऽरोपितभेदं प्रमाणफलभावमश्नुते । यदाह “न हि वितिसत्तैव
तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राऽविशेषादविशेषप्रसङ्गात् । तां तु सारूप्य-
माविशत्स्वरूपवन्तं घटयेदिति । तत्सारूप्यतदुत्पत्तिभ्यां च विषय-
त्वेन नेन्द्रियादिषु तत्प्रसङ्गः । अर्थाऽऽहिताऽऽकारवेदनमेव चाऽर्थ-
वेदनं ज्ञानाकाराश्च वर्तमाना इति वर्तमानता ऽप्युपपन्नेति । यथाह ।

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव तद् युक्तं ज्ञानाऽऽकाराऽर्पणक्षमम् ॥ इति ।

तथाप्युक्तं स्यादर्थवेदनमिति । तस्मात्साकारज्ञानगोचरो
ऽर्थ इति सौचान्तिकाः प्रपेदिरे ।

तदिदमनुपपन्नम् । तथा हि । साकारं विज्ञानमर्थविषयमित्य-

नुभवाद्भवस्याप्यते ऽनुमानाद्वा । न तावदनुभवः स्वाकारमाचप-
र्यवसायी नीलमपरं गोचरयति । नीलमिति हि प्रतिभासो न पुन-
नीले इति । न च भिन्नं सद्विषयो भवितुमर्हतीत्युक्तम् ।

स्यादेतत् । द्विविधो हि विषयः प्रमाणानां, ग्राह्यो ऽध्यवसे-
यश्च । तद्यथा प्रत्यक्षस्य ग्राह्यः क्षण एको ऽध्यवसेयश्च प्रवृत्तिवि-
षयः सन्तानः । अन्यथा ऽर्थक्रियाऽर्थः प्रमाणमप्रवर्तकं स्यात् ।
प्रवृत्तिविषयोपदर्शनं हि प्रवर्तकत्वं प्रापकत्वं च प्रमाणानाम् । न च
ग्राह्यक्षण एव प्रवृत्तिविषयस्तस्य तदानीमतीतत्वात् । सन्तानस्तु
स्यात् । न चाऽसौ ग्राह्य इत्यध्यवसेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा
ऽनुमानविकल्पस्यापि ग्राह्यं सामान्यमन्यथावृत्ति रूपम् । अध्यवसे-
यस्तु प्रवृत्तिविषयो ऽर्थक्रियाक्षमः । प्रवृत्तिविषयाऽपेक्षं हि प्रामाण्यं
तयोः । यथाह “न ह्याभ्यामर्थं परिच्छिद्याऽध्यवसाय प्रवर्तमानो
ऽर्थक्रियायां विषंवाद्यते” इति । तदेवं बाह्यमग्राह्यमध्यवसेयतया
विषय इति तत्राऽध्यवसायार्थाऽपरिज्ञानात् विकल्पो ऽध्यवसायः ।
तत्रानुमानं विकल्परूपत्वात्तद्विषयं प्रत्यक्षं तु विकल्पजननादिति
चेत् । ननु विकल्पो ऽपि स्वाऽऽकारविषयत्वात्कथं बाह्यमध्यवसा-
तुमर्हति ? यदि मन्येत न विकल्पानां विषयः स्वाकारो, ऽपि तु
संवेदनस्य । प्रत्यक्षस्य हि विकल्पविषयो यो विकल्प्यते । न च
स्वरूपं विकल्प्यते । तस्य सर्वतो व्यावृत्तस्याऽभिलाषसंसर्गयोग्य-
त्वाऽमावाद्दिशदप्रतिभासत्वाच्च । तस्मादात्मन्यविकल्पाः स्वाऽवभासं
बाह्यतया विकल्पयन्तस्तत्र तत्र प्रवर्तयन्ति स्वव्यवहारार्थिनः ।
पारम्पर्येण च बाह्यादुत्पत्तेस्तत्प्रतिबन्धात्तत्प्राप्तेर्न विषंवादयन्ति
लोकमिति । यदाह ‘स्वप्रतिभासे ऽनर्थे ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति ।
आह अनर्थे स्वाभासमर्थमध्यवस्यतीति निर्वचनीयमेतत् । नन्व-
र्थमारोपयन्तीति किं विकल्पस्य स्वरूपाऽनुभवाऽऽरोप उत व्यापारा-

न्तरं स्वरूपाऽनुभवः ? न पूर्वः कल्पः । अनुभवसमारोपयोर्विकल्पाविकल्परूपतया द्वयकठिनवतादात्म्याऽनुपपत्तेः । व्यापारान्तरत्वे क्रमः समानकालता वा । न तावत् क्रमः । क्षणिकस्य विज्ञानस्य क्रमवद्वापाराऽयोगादक्षणिकवादिनामपि बुद्धिर्मणोर्विरम्य व्यापारऽयोगान्न क्रमवद्वापारसम्भवः । अनुभवसमारोपौ समानकालाविति चेत् । भवतु समानकालत्वं केवलमात्मभावाऽवस्थितमथ वेद्यः । परभाववेदने स्वरूपवेदनाऽनुरूपतेः । तथा चात्मज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाऽकाराऽनुभूताऽर्थश्च समारोपितः । न त्वात्माऽवेद्यमाने समारोपितो नार्थः समारोप्यमाणः प्रत्यक्षवेद्यः । स च समारोपः सतोऽर्थस्याऽसतो वा ग्रहणमेव । न च ज्ञानाऽतिरिक्तस्य ग्रहणं सम्भवतीत्युक्तम् । स्वप्रतिभासस्य बाह्याद्वेदाऽग्रहे बाह्यसमारोपस्ततो बाह्ये प्रवृत्तिरिति चेत् । स किं गृह्यमाणे बाह्य न वा ? न तावद्गृह्यमाणे । उक्तं ह्येतत् न तद्ग्रहः सम्भवतीति । अगृह्यमाणे तु भेदाऽग्रहेण न वृत्तिनियमः स्यात् । अन्येषामपि तदानीमग्रहणात् । अन्येषां च प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्नानुभवव्यवस्थाप्यो नाप्यनुमानव्यवस्थाप्यः । तदपि हि प्रत्यक्षवेदेव ग्रहीतुमध्यवसातुं वा बाह्यं नाऽर्हतीत्युक्तप्रायम् । न च तादृशे बाह्यप्रतिबन्धस्तदात्मा तत्कार्यो वा हेतुरप्यस्ति । नन्वयमस्ति । ये यस्मिन्सति कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षा यथा विच्छिन्नाऽऽगमवचनप्रतिभासप्रत्ययाः सन्तानान्तरापेक्षाः । तथा च विवादाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यश्चाऽसावालयविज्ञानसन्तानाऽतिरिक्तः सोऽर्थो वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदा चिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसन्ततिपतितानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननश-

क्तिर्वासना । तस्याश्च स्वकार्यजननं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च
प्रत्ययः स्वसन्तानवर्तनपूर्वक्षणः । सन्तानान्तरापेक्षाऽनभ्युपगमात् ।
तथा च सर्वे ऽप्यालयसन्तानपतिताः परिपाकहेतवो, न वा कश्चि-
दपि । विशेषाऽभावात् । यो यथा ऽभिप्रेतः परिपाकहेतुः क्षण आल-
यसन्तानपतितस्तथा सर्वे ऽपीत्यविशेषः । क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य
च कादाचित्कत्वात्कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेवमेकस्यैव
नीलविज्ञानजननसामर्थ्यं तत्रबोधजननसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्य
तन्न स्यात् । सत्त्वे वा कथं क्षणभेदाच्छक्तिभेदः ? इत्यालयसन्तानव-
र्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे वा कार्यक्षेपाऽनुपपत्तेः ।
स्वसन्तानमात्राऽधीनत्वे निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदात-
नत्वम्, तस्योपलब्ध्या च कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे
व्यतिष्ठतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । न च सन्तानान्तरनिमित्तत्वं सर्वेषां
प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरङ्गीकृतमपि तु कस्य चिदेवा-
ऽऽगमवचनप्रतिभासस्य विज्ञानस्य । अपि च सन्तानान्तरनिमित्तत्वे
तस्यापि सदा सन्निधानान्न कादाचित्कत्वं स्यात् । न खलु सान्द्र-
तरस्य सन्तानस्य कादाचित्कत्वस्य देशतो विप्रकर्षसम्भवा, विज्ञा-
नवादे व्यतिरिक्तदेशाऽभावात् । अमूर्तत्वाच्च । विज्ञानानामदेशा-
त्मकत्वात् । नापि कालतः । अपूर्वसत्त्वप्रादुर्भावाऽनभ्युपगमात् ।
तस्मादनुमानमस्ति बाह्यसाधनमिति । तदिदमनुपपन्नम् । स्वस-
न्तानमात्रप्रभवत्वे ऽपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धविषय-
व्यावृत्तिकत्वेन हेतोरनैकान्तिकत्वात् । बाह्यनिमित्तत्वे ऽपि कथं
कदा चिन्नीलसंवेदनं कदा चित्पीतसंवेदनं बाह्यनीलसन्निधाने
स्वकारणनिबन्धनः शक्तिभेदो ऽपि भविष्यति । सन्तानिनो हि
क्षणभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्ये भिद्यन्तएव सन्ताने सन्निधानाऽसन्नि-
धानाभ्यामिति चेत् । अथ पीतसन्निधाने किमिति नीलादिज्ञानं

न भवति पीतज्ञानं वा भवति ? सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति चेत् । कुतः पुनरयं सामर्थ्यभेदः ? स्वहेतुभेदादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । सन्ताना हि क्षणभेदहेतवः प्रतिकार्ये भिद्यन्तएव । न च सन्तानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः समस्ति, यदभेदात् क्षणा न भिदोरन् । ननूक्तं न क्षणभेदाऽभेदाभ्यां शक्तिभेदाऽभेदाः, भिन्नानां क्षणानामेकस्य सामर्थ्यस्योपलब्धेः । अन्यथैक एव पूर्वक्षणे नीलविज्ञानजननः स्यान्न क्षणान्तराणीति न नीलाकाराणि विज्ञानान्तराण्युत्पद्येरन्, यदि भिन्नानां नैकं सामर्थ्यम् । ननु नीलसन्तानिनामपि मिथो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकारादिसामर्थ्यमिति सन्निधाने ऽपि नीलान्तरस्य न नीलविज्ञानमुत्पद्येत । सन्तानिभेदे ऽपि शक्त्यभेद इति चेत् । क्षणभेदेन किमरातुं ? येन तस्मिन्नपि न भवति । अथ सन्तानिभेदे शक्तिभेद एव, तथा च कार्यभेदः । न हि यदेकस्मिन्नीलाकारं ज्ञानं ज्ञानान्तरमपि नीलाकारं तदेव भवितुमर्हति । तदस्माकं क्षणभेदे ऽपि समानम् । अन्यथाऽभिनिवेशात् । अपि चोत्पत्तिसारूप्याभ्यां विषयत्वे चक्षुरालोकसंस्काराणामपि यथाक्रमं रूपग्रहणं प्रति नियमस्पृष्टताज्ञानजनकत्वसारूप्येस्तदुत्पत्त्या च नीलवद्ग्रहणप्रसङ्गः । अत्यन्तसारूप्याद्वा विषयत्वे नीलविज्ञानसमनन्तरप्रत्ययस्य नीलार्थादपि सदृशतरस्य नीलज्ञानविषयत्वाऽऽपत्तिः । सतीरप्युत्पत्तिसारूप्ययोरध्यवसायाद्विषयभावः स चार्थएव नान्यचेति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । निवेदितमेतदधस्तात् । यथा 'नाऽध्यवसायगोचरो बाह्य' इति ।

तदनेन प्रबन्धेन वेद्यत्वलक्षणो हेतुः समर्थितो विज्ञानवादिनाम् । स चेवं प्रयोगमारोहति । यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्तत्तत्र भिद्यते यथा ज्ञानस्याऽऽत्मा, वेद्यन्ते च नीलादय इति विरुद्धा-

निरालम्बनं तु ज्ञानमयुक्तमेव ।

प्रोपलब्धिः । निषेध्यभेदविरुद्धः खल्वभेदस्तेन व्याप्तं वेद्यत्वं भिन्नस्य साऽऽकारनिराकारविज्ञानप्रवेदनीयस्याऽनुपपत्तेरिति प्रपञ्चितमधस्तात् । तस्माद्विरुद्धाऽभेदव्याप्रवेद्यत्वोपलब्धिरूपा ऽनुपलब्धिरेव भेदाऽभावसाधनीति^१ स्थिता बुद्धीनां बाह्याऽनालम्बनत्वसिद्धिः ।

अतश्चैतदेवं सहोपलम्भनियमो ज्ञानस्यार्थेन । तथा हि । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो व्यतिरिच्यते यथैकस्मान्मुन्दाद् द्वितीयश्चन्द्रः । नियतसहोपलम्भनज्ञानमर्थेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । अभेदो हि सहोपलम्भनियमेन व्याप्तः । न खलु नीलपीते भिन्ने नियमेन सहोपलभ्यते । तद्विरुद्धश्चाऽयं नियमः स्वविरुद्धमनियमं निवर्तयंस्तज्ञाप्रं भेदमपि निवर्तयति । तद्व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या भेदाऽभावसिद्धिः । यथाह 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्यो'रिति । कथं तर्हि ज्ञानात्मकात्प्रतिपत्तुरर्थस्य भेदबुद्धिर्नीलमेतदिति? बलवद्वेद्यत्वसहोपलम्भनियमाऽनुमानेन बाधिता भ्रान्तिरेव । यदाह 'भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविष द्वयम्' इति ।

अपि च यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्याऽनालम्बनः । यथा स्वप्रप्रत्ययः, प्रत्ययश्च विवादाध्यासित इति स्वभावहेतुः । निरालम्बनं विज्ञानं तन्मध्यपातिनी च प्रतिभेति सापि तथेत्यत आह—निरालम्बनं तु ज्ञानमयुक्तमेव । इदमचाऽऽकृतम् । नैतन्निरालम्बनत्वप्रमाणं भवितुमर्हति । तथा हि । किमनुभवसिद्धस्य नीलादेवेद्यस्य तत्त्वं हेतुः क्रियेत, आहो स्वदन्यस्य ? तच्च यदनुभवसिद्धस्य ततो ऽनहङ्कारास्पदमसितादिरूपं स्थूलं नीलादिविच्छिन्नं वेद्यमनुभूयते, नास्याऽऽन्तरज्ञानस्वभावता शक्यसाधना । यथाहाचार्यः 'स बहिर्देशम्बन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते' इति । अथाऽन्यस्य । तस्याऽसिद्धं वेद्यत्वम् । ज्ञानाकारत्वे चास्य न का चित्त्वतिः । यद्युच्येत

नाऽनुभूतत्वमात्रस्य हेतुत्वमपि त्वनुभूताऽवसितत्वस्य । अवसा-
 यश्च स्वभावत एकव्यावृत्तिनिष्ठरूपऽवगाही न मनागपि व्यावृत्त्य-
 न्तरमवगमयति । मा भूदिह सदभिलाषविकल्पपर्यायता सर्वेषां
 गवादिशब्दविल्यानाम् । व्यावर्त्यभेदाऽनुविधायिनश्च व्यावृत्ति-
 भेदाः । तदिहाऽवेद्यव्यावृत्तिकृतवेद्यत्वाऽवगाही विकल्पो नाऽवा-
 ह्यव्यावृत्तिकृतं बाह्यत्वं शिगाहतइति यदेव किं चित्पांसुलपादकेन
 हालिकेनापि नीलादेर्वेद्यत्वमनुभूतावसितं तद्बाह्यत्वनिरासाय
 समर्थमिति न विरोधः । तदसत् । न खल्वेकाऽवसायगोचरतया
 विरोधमापादयामो, ऽपि तु यद्बाह्यत्वं स्थूलत्वं चाऽनुभूतावसितं
 नीलादेस्ताभ्यां विरोधी । तथा हि । ज्ञानाकारत्वे नीलस्य नाना-
 दिग्देशव्यापिता स्थूलत्वं विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वं न स्याताम् ।
 न खल्वेकत्वेन ग्रहणाग्रहणे एव परं विरुध्येते येन विज्ञानदेशे
 नीलादेः स्थूलस्य ग्रहणादेवाऽविरोधः स्यादपि तु तद्देशत्वाऽतद्दे-
 शत्वे अपि । तथा हि । भिन्नदेशयोरपि परस्परपरिहारेण स्थितिरस्ति
 विच्छिन्नाऽवभासज्ञानकारणशक्तिभिर्भिन्नदेशत्वम् । तत्र पूर्वदिग्भाग-
 स्थितानीलाद्विच्छिन्नमवभासते प्रत्यक्षेण, न तु परस्पररात्मक्रमनुभ-
 वाऽनुसारिणा निश्चयेन यथा ऽवसीयते तथा ऽनवसायात्परस्पर-
 विच्छेदेन चाऽवसायात् । दृश्यमानं चाऽनुभवाऽनुसारिणा निश्चयेन
 यथा ऽवसीयते तथैव सदसति बाधके । यदि च पूर्वदिक्कमितरदिक्कं
 गृह्येत नैव दिग्भिन्नभावदर्शनं भवेदस्ति च तत् । तस्माद्विगन्तर-
 सन्निविष्टं रूपमितरदिक्कं न गृह्यते । तथा सति यथा नीले पीतम-
 दृष्टमिति नीलपरिच्छेदे तदभावो व्यवच्छिद्यते तद्वच्च पीतादिव-
 त्पूर्वदिक्के रूपे तदितरदिक्कं रूपमदृष्टमिति पूर्वदिक्करूपपरिच्छेदे
 तदभावो व्यवच्छिद्यते । इतरथा तादृष्यमेव न परिच्छिन्नं स्यात् ।
 तदभाववच्च पूर्वदिक्काऽभाववन्तस्तदितरदिग्भागवर्तिनः स्वभावाद्
 व्यवच्छेत्तव्याः नीलपरिच्छेदेनैव नीलाभाववन्तः पीतादय इति

सिद्धस्तद्वेशत्वाऽतद्वेशत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणे विरोधः ।
यच्चैवं विध्योर्विरोधः तच्च मानाऽभेदो यथा नीलपीतयोः । एवंविध-
श्चाऽनुभूयमाने नीले स्थूले विरोध इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।
प्रतिषेद्धव्यः खलु भेदो विरोधाऽभावेन व्यापस्तद्विरुद्धश्च विरोध
इति । तेन यावदुक्तं भवति नीलं वा नेति तावदुक्तं भवति नीलं
स्थूलमिति । न च नानैकज्ञानात्मेति युक्तम् । एकत्वस्य नानात्व-
विरोधात् । न च नानाविज्ञानानीति साम्प्रतम् । प्रत्येकं स्वाऽव-
भासमात्राऽवसायित्वे नानाविज्ञानानां स्थूलाभासाऽनुभवाऽभावप्रस-
ङ्गात् । न च नानाकाराऽनुभववासनाजन्मा विकल्पस्तदनुभवाकार-
सङ्कलनात्मकस्थूलाकारभाभवितुमर्हति । तस्याप्येकत्वे ऽनुभववत-
दाभासत्वाऽनुपपत्तेः । नानात्वे वा स्थूलाभासाऽभावप्रसङ्गात् । विक-
ल्पविषयत्वेन च विशदाभताऽनुपपत्तेः । यदाह । 'न विकल्पानुव-
न्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभसते'ति । न चाऽनुभूतं स्थूलत्वं येन तदुपा-
धिर्विकल्पे विस्पष्टाभासः^२ स्यात् । तस्मादर्थे विज्ञाने च स्थूल-
त्वाऽनुपपत्तेरसदेतदभ्युपगन्तव्यम् । न च तद्विज्ञानं सम्भवति ।
सदसतेरेकत्वाऽनुपपत्तेः । गतेनेदमिति विच्छिन्नाऽवभासो व्याख्या-
तः । तस्मादनिच्छता ऽपि विज्ञानानां मनोवेद्यत्वमभ्युपगन्तव्यम् ।
तथा च वेद्यत्वमभेदस्य न व्याप्यमिति विरुद्धव्यापकोपलब्धिर-
सिद्धा नाऽभेदोपस्थापनेन भेदं निषेद्धमर्हति । ननु न परप्रतिबन्ध-
मात्रादर्थसिद्धिः, उक्तं च 'साकारमनाकारं च विज्ञानमनात्मभूतवे-
दनासमर्थ'मिति । तत्किमिदानीं समर्थनीय एव स्थूलाऽनुभवो
नास्ति वा ? न तावन्नास्ति, नीलवतस्याप्यनुभवात् । तदपहूवे
चाऽनिमूलतया नीलाऽनुभवस्याऽपहूवप्रसङ्गः । तथा चास्य कुतो भेदो
वा ? अर्थास्ति न चाऽसमर्थनीयः । न च ज्ञानाऽकारः । का

१ स्थूलाभावः २ पु. पा. ।

२ विस्पष्टाकृता स्यात् २ पु. पा. ।

तर्हि तस्य समर्थेना ? अत एवाऽनात्मनः प्रकाशनविज्ञानं स्वकारणा-
ऽऽसादिताऽदृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदं न कथन्तास्पदं भवितुमर्हति । न
खल्वनुभवो दृष्टान्तमपेक्षते । मा भूद्रूप्यादावसाधारणगन्धादिगुणा-
ऽननुभवनम् । कः पुनरस्याऽनात्मसम्बन्धः ? इति चेत् । अथा-
ऽन्यथापि सम्बन्धस्य कः सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धः ? रूपेणैव स
तथेति न सम्बन्धन्तरमपेक्षते । न जातु सम्बन्धिनावन्तरेणाऽसौ
निरूप्यते । न च जातु तस्मिन्सति सम्बन्धिनावसम्बन्धिनौ
भवत, स्तेन सम्बन्धिसम्बन्धो न परमार्थः । सम्बन्धिसम्बन्धिनौ तथो-
त्पन्नौ सम्बन्ध इति चेत् । ननु स्थूलाऽनुभवो ऽपि न स्थूलमन्त-
रेण निरूप्यते । न च तस्मिन्सति स्थूलमननुभूतं भवतीति रूपे-
णैव सो ऽपि स्थूलप्रकाशनपरमार्थः सम्बन्ध इव वा तथोत्पन्नौ
सम्बन्धिनाविव वा सम्बन्धिनपरमार्थौ । सेयं समर्थेना । यद्येवमियम-
नुभवमावस्येवाऽनात्मग्राहितामापादयति, न हि नीलाद्यनुभवे
ऽपि नीलादिमन्तरेण निरूप्यते । न च तस्मिन्सति नीलादयो
नाऽनुभूता इति स्थूलाऽनुभववदनात्मनो नीलादेरनुभवः स्वभावत
एव न सम्बन्धान्तरेणेति तत्त्वम् । अतदात्मनोऽपि वेद्यत्वापपत्ते-
रनैकान्तिकं वेद्यत्वम् । एवं सहोपलम्भनियमोऽप्यनैकान्तिकः ।
स्वकारणाऽधीनो हि तादृशः स्वभावभेदो विज्ञानस्य येनात्माऽना-
त्मनोरसावेक एवोपलम्भः । न च स्वभावः कथन्तागोचर इत्यु-
क्तम् । गतेनैव प्रत्ययत्वमपि प्रत्युक्तम् । स्वप्नादिप्रत्ययानां च समा-
रोपितबाह्यविषयत्वात्साध्यविहीनत्वं दृष्टान्तस्य । तथा च विरु-
द्धो हेतुः ।

अपि चाऽसिद्धः सहोपलम्भः । न हि य एव नीलस्योपल-
म्भः स एव तदुपलम्भस्येति नियमः समस्ति । न खल्वयमनुभव-
गोचरः । तथा हि । विस्फुरिताक्षः प्रतिपत्ता नीलमिदमिति पश्यन्न

तदैव तदनुभवमपि पश्यति । नीलप्रवणे हि तदनुभविता वा नाऽनु-
भवप्रवणे ऽनुभूयमानोपाधितया ऽनुभवमपि परिच्छिनन्ति । न
खल्वनुभवाऽवसाने ऽनुभूयत इति भवति । न ह्यस्ति सम्भवो दण्डो
न गृह्यते गृह्यते च दण्डीति । तस्माद्विशेषणतया ऽनुभवग्रहणे ऽप्य-
नुभूयमानप्रवणे ऽनुभवितेति सिद्धः सहोपलम्भनियम इति चेत् ।
नैतत् । न ह्यनुभूयते नीलमित्यनुभवो ऽपि तु नीलमिति ॥
असत्यनुभवप्रकाशे विषया न प्रकाशेरन् । तदधीनं हि प्रकाशं तेषाम् ।
न खलु न लोको नीलाऽनुभवस्तानलमवभासितुम् । न ह्यनुभवाद-
न्यो विषयाऽवभासः, यमयमनवभासमानो ऽपीन्द्रियादिवदादधीता,
ऽपि तु परप्रकाशनपरमार्थो ऽनुभव एव तत्प्रकाशः । तथा च यदि
निलीयते तन्निलीनस्वभावत्वाद्विषयानपि नाऽऽभासयेदिति नाऽनुभवो
न विषया भासन्त इत्यायातमान्यमशेषस्य जगतः । तस्मादनुभव-
प्रकाशाऽऽयतप्रकाशत्वमेषितव्यं विषयाणाम् । अपि चैकस्मिन्नर्थे स्फुटा-
ऽस्फुटाऽवभासो युगपदुपलभ्यते प्रतिपत्तृणाम् । न चाऽऽवयवधर्मः
स्फुटत्वादि, रेकस्मिन् युगपद्विरुद्धधर्मसमावेशऽसम्भवात् । विज्ञानभे-
दस्तूपपद्यत इति विज्ञानस्य धर्मः । तथा च तज्ज्ञानमनुभवसिद्धम् ।

तदेवमनुभवादेव स्वसंवेदनसिद्धौ यो नाम स्वसिद्धान्ता-
भ्यासाऽऽहितव्यामोहो विप्रतिपद्यते तं प्रत्यनुमानमुपन्यस्यते । यदा-
त्यक्काशाऽऽयतप्रकाशं तत्तस्मिन्प्रकाशमान एव प्रकाशते, यथा दण्डप्रका-
शाऽऽयतप्रकाशो दण्डी । प्रत्ययप्रकाशायतप्रकाशश्च प्रत्येतव्यो रूपा-
दिरिति स्वभावहेतुः । न च प्रत्ययप्रकाशाऽऽयतप्रकाशत्वं रूपदीना-
मसिद्धम् । उक्तं हि 'तदनायतत्वे प्राप्मान्यमेव जगतो ऽशेषस्येति ।
न च स्वसंवेदने स्वात्मनि वृत्तिविरोधः । न हि संवेदनस्य स्वरू-
पादन्या वृत्तिरस्ति । यतः स्वात्मनि कर्तृकर्मभावो विरुध्येत ।
संवेदनमेव त्वपराधीनप्रकाशमाविर्भूतस्वभावमात्मसंवेदनमावृणोते ।

न च स्वभावेन भावो विरुध्यते । तस्मादात्मसंवेदनसिद्धेः सिद्धः
सहोपलम्भनियम इति ।

तदनुपपन्नम् । हेत्वसिद्धेः । न हि नीलादयो ऽनुभवप्रका-
शाऽऽयतप्रकाशाः किं त्वनुभवाऽधीनप्रकाशाः । एवं चेन्नेवादिभिर-
नेकान्तः । किं पुनर्नीलादीनामनुभवे आयतता ? नन्वनुभवप्रकाशे ऽपि
किमायतते ? यदि न किञ्चिन्नाऽतिरिक्तं वचः । अनुभवप्रकाशाऽऽयतः
प्रकाश इति चेत् । ननु स गव तदधीन इत्युक्तं भवति, तच्चाऽयुक्तम् । न
ह्यात्मन्यायतते, भेदाऽश्रयत्वात्तद्भावस्य अनुभव गवात्मनः । परस्य
च संबन्धितया ऽनुभवभेदे ऽनुभवप्रकाशो नीलप्रकाशः, तथा चाऽनु-
भवप्रकाशाधीनता नीलप्रकाशस्येति चेत् । एवं तर्हि स्वप्रकाशाऽधी-
नस्य नीलसम्बन्धितेत्युक्तं स्यात् । तत्रैवावद्वक्तव्यम् । भवतु स्वप्र-
काशः कुतस्तु नीलसम्बन्धितेति । स्वभावादिति चेत् । कृतं तर्हि
स्वप्रकाशेन, स्वभावत गव तत्सम्बन्धोपपत्तेः । एतावांस्तु विशेषः,
तवासौ कल्पिता तत्सम्बन्धिता, मम तु पारमार्थिकी, यां क्लि-
ष्टेयाऽभिश्यक्तिरिति ज्ञाततेति वा कर्मतेति वा ऽऽचार्याः प्रवक्षते ।
ननु कर्मतेति चेद्यमर्थधर्मः, कथमर्थधर्मो ऽयमतीतादिषु सम्भव-
तात्युक्तम् । नेयमर्थधर्मः, किं तु ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयसम्बन्धभेद गव
ज्ञातता । स च ज्ञातृधर्मो ज्ञायमानार्थावच्छिन्नो ज्ञेयं प्रति गुण-
भाव आत्मनः सुखादिवत्प्रमित्साऽनपेक्ष' समनन्तरप्रत्ययोत्पन्नमानस-
प्रत्यक्षवेदनीय एकसमवेतो ऽप्युभयाऽधीननिरूपणताद्याश्रयः शक्ति-
रिव सम्बन्धः सम्भवति । नन्वयमनुभव गव । तथा हि । सोऽपि विज्ञे-
यविशेषप्रतिबन्धव्यवहाराऽनुगुणः पुंसो धर्मभेद आख्यायते । सत्य-
मीदृशः । न त्वसौ सम्बन्धः^१ । व्यापारो हि स आत्मनः । तस्य
तु फलं सम्बन्ध आत्मनो ज्ञेयप्रवणतालक्षणः । कुतः पुनरनुभवाऽव-
गतिः ? अस्मादेव तु सम्बन्धनक्षणात्फलात् । यदाह 'ज्ञाते त्वनुमा-

नादवगच्छतीति । आत्ममनःसंयोगविशेषादेव काटाचित्कफलसम्भवाद्वाऽनुभवाऽनुमानमिति चेत् । तत्किमिदानीमात्मनः संयोगविशेषो जात इत्यात्मना ऽर्थं प्रति गुणभूतेन भवितव्यं ? क्रिया हि गुणप्रधानभावमापादयति भावानां पाकादिषु तथोपलम्भात् चैवौदनादीनाम् । ननु क्रियोपधाननिबन्धनश्चेत्सम्बन्धः कथमप्रतीतायां क्रियायां शक्यः प्रतिपत्तुम् ? प्रतीता चेत्क्रिया न तर्हि सम्बन्धात्फलभूतातत्प्रतीतिः । नैतदस्ति । क्रियामन्तरेण हि न सम्बन्धः, न पुनः क्रियाप्रतीतिं विना तत्प्रतीतिरप्रतीतायामपि क्रियायां सम्बन्धप्रतीतिः । यथा ऽऽग्नेय इति शब्दाऽवगताद् द्रव्यदेवतासम्बन्धादनुमीयते यजिस्तथोत्पन्नविज्ञानार्थं प्रति गुणभूतमात्मानं मनसैव सहसा ऽवगम्य तद्भूतं संवेदनक्रियामनुमिमीते । आत्ममनःसंयोगमात्रानन्दनपपत्तेः । यथाह । 'पूर्वं सा गृह्यते पश्चाद् ज्ञानं तज्ज्ञाततावशा'दिति ।

स्फुटत्वमपि ज्ञेयताविशेष एव न संवेदनविशेषः । तथा हि । सामान्यविशेषतद्वतां संवेद्यता स्फुटता, तद्विपरीतत्वमस्फुटता, यतो दूरे वृक्ष इति प्रतियन्ति न पुनरशोक इति वा सहकार इति वा । प्रत्यासीदन्तस्तु मलयमाहताऽऽक्रम्यमाननश्चलन्मानन्दनिष्पन्दमधुपमालानिषीयमानमधुरमधुरसस्तवक्रकदम्बकं रक्ताऽशोकपादम् । तस्माज्ज्ञेयतायामयं विशेषो न ज्ञाने इति सिद्धं पराञ्चः प्रत्यया न प्रत्यञ्च इति ।

प्रयोगस्तु विशादाऽध्यासिताः प्रत्ययान्तरेणैव वेद्याः प्रत्ययत्वात् ये ये प्रत्ययास्ते सर्वे प्रत्ययान्तरवेद्याः यथा न प्रत्ययान्तरेणैव वेद्याः । अविद्यमानस्याऽवभासे ऽतिप्रसङ्गात् ज्ञायमानस्यैवावभासे ऽभ्युपेयः । तथा च विज्ञानस्य स्वसंवेदने तदेव तस्य कर्म क्रिया चेति विरुद्धमापद्येत । यथोक्तम् ।

तस्य ज्ञेयाऽवभासकार्यलक्षणत्वात् ।

विषयाऽभावाच्च व्युत्पत्त्यसम्भवे तदपेक्षस्य प्रवृत्तिः
स्यात् ।

“अङ्गुल्ययं यथात्मानं नाऽऽत्मना स्पृष्टमर्हति ।

स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति” । इति ।

यत्प्रत्ययत्वं वस्तुभूतमविरोधेन व्याप्तं, तद्विरुद्धविरोधदर्श-
नात्स्वसंवेदनान्निवर्तमानं प्रत्ययान्तरवेद्यत्वेन व्याप्यत इति प्रतिब-
न्धसिद्धिः । एवं प्रमेयत्वगुणत्वसत्त्वादयो ऽपि प्रत्ययान्तरवेद्यत्वहे-
तवः प्रयोक्तव्याः । तथा च न स्वसंवेदनं विज्ञानमिति सिद्धम् ।

असिद्धश्च सहोपलम्भनियमः । फलभेदसमुद्देशं च विज्ञान-
मभिन्नं सन्न फलभेदायाऽलमिति विनापि नीलाद्याभासे स्वभावत एव
भेदात्प्रतिकर्म व्यवस्थाप्यते । तदेवमस्ति बाधके ऽनुभव एवा-
त्मशाही बाह्यसद्भावे प्रमाणं, न प्रमाणान्तरमचाऽनुसरणीयम् । न हि
करिणि दृष्टे चोत्कारेण तमनुमिमते प्रेक्षावन्तः । प्रमेयपरीक्षा तूपे-
क्षिता विस्तरभयात् । तदनेन प्रबन्धेनोक्तो ऽभिसन्धिराचार्यस्य
निरालम्बनं ज्ञानमयुक्तमेवेत्यवधारयतः ।

निराकरणान्तरमाह—तस्य ज्ञेयाऽवभासकार्यलक्षणत्वात् ।
ज्ञेयाऽवभासो ज्ञेयता ऽर्थस्य तथा ऽत्यन्तपरोक्षं विज्ञानमनुमातव्यं,
तच्च प्रमाणान्तराभावादित्युक्तम् । निरालम्बनत्वे तु ज्ञेयाऽवभास एव
नास्तीति केन ज्ञानमनुमीयेत ? यस्य निरालम्बनत्वं साध्येत । त-
दनेन धर्मणः साध्यधर्मण विरोधो दर्शितः । तथा चाऽऽश्रयाऽसि-
द्धत्वं हेतोरिति भावः । अपि च व्युत्पन्नसम्बन्धः शब्दः प्रतिभां
भावयेत् । व्युत्पत्तिश्चाऽर्थेन सह शब्दस्य न विज्ञानेन कार्येण तस्या-
ऽऽनन्त्याद्विभिचाराच्च । सामान्यस्य च प्रतिभात्वस्याऽकार्यत्वात्कार-
कस्य स्वकार्ये व्युत्पन्ननपेक्षत्वात् । अर्थश्च निरालम्बनत्वाऽभ्युपगमे
नास्तीति व्युत्पत्तेरसम्भवात्तदनपेक्षस्य च प्राक् प्रवृत्तिः स्यान्न चा-

ननु कारकसंसर्गिणी क्रिया आलम्बनमिष्टैव । न ।
तस्या अप्रवर्तकवचनजन्मन्यपि प्रख्यायां साम्याल्लिङादि-
युक्तेभ्यो वचनेभ्यः प्रतिभाभेदादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु नाऽप्रवर्तकमनिवर्तकं वा वचः समस्ति । वैय-
र्थ्यात् । कर्तव्यतापर्यवसायिनी हि वाक्यप्रवृत्तिः । कथं
तर्हि भूताऽन्वाख्यायिनो वेदान्ता लौकिकवचांसि च ? कर्त-
व्यताभेदात् वृत्तिनिवृत्तिप्रतिपत्तिविषयत्वात् । सर्वा हि
सावस्तीत्याह—विषयाऽभावाच्च व्युत्पत्तेसम्भवे तदनपेक्षस्य प्रवृत्तिः
स्यात् ।

कश्चिदाह—ननु कारकसंसर्गिणी क्रिया ऽऽलम्बनमिष्टैव,
तथापि न भवदभिमतापायता सिध्यतीति भावः । दूषयति—न,
तस्याः काष्ठैः पचयतीत्यत्राऽप्रवर्तकवचनजन्मन्यपि प्रख्यायां साम्या-
त्प्रवृत्तिः स्यादप्रवृत्तौ वा काष्ठैः पचेदिति लिङादियुक्तादपि वाक्या-
त्प्रतिभाया अभेदादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

परस्त्वप्रवर्तकवचनजन्मनीत्यमृष्यमाण आह—ननु नाऽप्रव-
र्तकमनिवर्तकं वा वचः समस्ति । कुतः ? वैयर्थ्यात् । परप्रत्यायनाय
हि वचनमुच्चारयन्ति प्रेक्षावन्तः । तदेव च परः प्रत्याययितव्यो
यत्प्रयोजनवत् । न च भूताख्यानं तथा । तस्मात्प्रवर्तकं निवर्तकं
वा वचो नाऽन्या गतिरस्तीत्यर्थः ।

ननु भूतान्वाख्यानमपि दृश्यते लोके वेदे च निधिमानेष
भूभागः, 'सदेव सोम्येदमयमासी'दिति, अचाह—कर्तव्यतापर्यवसा-
यिनी हि सर्वा वाक्यप्रवृत्तिः । यद्येवं कथं तर्हि भूतान्वाख्यायिनो
वेदान्ता लौकिकानि च भूयांसि वचांसि ? उत्तरम्—कर्तव्यताभेदात् ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपत्तिविषयत्वात् । एतदेव स्फुटयति—सर्वा हि

कर्त्तव्यता भेदवती । वेदान्तेषु तावदात्मतत्त्वप्रतिपत्तिकर्त्तव्यता । लोके चेदमिह निध्यादि प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यपर्यवसानम् ।

नैतत्सारम् । शब्दात्प्रतिपत्तेरनुत्पत्तेः पुनस्तत्राऽव्यापारात् । कर्मफलसम्बन्धबोधवत् । निश्चयो ऽपि यदि शब्दात्, संजात एव, अन्यतश्चेत्तदा प्रामाण्यम् । अर्थपरतापि न दृष्टार्थत्वात्स्वाध्यायाऽध्ययनविधेः कर्मवत् । अवि-
कर्त्तव्यता भेदवती । तमेव भेदमाह-वेदान्तेषु तावदात्मप्रति-
पत्तिकर्त्तव्यता । आत्मा ज्ञातव्य इति हि प्रतिपत्तिरात्मनि विधी-
यते, तत्परत्व च वेदान्तानाम् । लोके ऽपि चेदमिह निध्यादि प्रति-
पत्तव्यमिति वाक्यपर्यवसानम् । दूषयति-नैतत्सारम् । इदमत्र विक-
ल्पनीयम् । आत्मप्रतिपत्तिकर्त्तव्यतापरत्वमुपनिषदाम् । तिस्रः खल्वि-
माः प्रतिपत्तयः सम्भवन्ति । श्रुतमयी, चिन्तामयी, साक्षात्कारवती,
चेति । तत्र श्रुतमयीमधिकृत्याह-शब्दात्प्रतिपत्तेरुत्पत्तेः पुनस्तत्रा-
ऽव्यापारात् । न श्रुतमयी विधेया । शब्दाद्विधेयमवगम्यते उन्त-
राला प्रवृत्तिर्विधिप्रयोजनं न पुनः शब्दाऽऽबोध एव, आत्माश्रय-
दोषप्रसङ्गादिति भावः । कर्मफलसंबन्धबोधवत् यथा कर्मविधि-
वाक्यं न कर्मफलसंबन्धबोधे विधीतरमपेक्षते तथोपनिषदो ऽपि
नाऽऽत्मबोधे इत्यर्थः । शङ्कते-निश्चय आत्मनि । विधेः फलं
विकल्प्य दूषयति-यदि शब्दात् संजात एवाऽन्यतश्चेत् प्रमाणा-
न्तरात् तत्सापेक्षतया ऽप्रामाण्यं शब्दस्य । अत्र विधिं विना वेदा-
न्तानां शब्दस्वरूपपरता स्यात् स्वरूपप्राथम्यात् । यदा तु
वेदान्तैरात्मा ज्ञातव्य इति विधीयते तदा तैर्नाऽविवक्षितार्थैः
शक्यमात्मज्ञानं कर्तुमिति विवक्षिताऽर्थसिद्ध्यर्थमर्थ्यते विधिरित्याह-
अर्थपरता ऽपि न विधेः प्रयोजनम् । कुतः ? दृष्टार्थत्वात् स्वाध्या-

शिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायात् । अन्यथा सविधिकस्यैव-
विवक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् । न च पुरुषार्थत्वाय विधिः प्रार्थ्य-
ते । ज्ञानस्य ज्ञेयाऽभिव्यक्तिफलत्वात्फलान्तराऽनभ्युपग-
मात् क्रियापरत्वाच्च विधेर्वस्तुस्वरूपसत्ताया अविवाक्षित-

याऽव्ययनविधेः । उपनिषदां कर्मविधिवत् । ‘अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ’
इति न्यायात् । प्रयोजनवदर्थोऽवबोधनं हि दृष्टं प्रयोजनमध्ययन-
विधेः । अक्षरग्रहणार्थत्वे त्वदुपार्थता स्यात् । यथा कर्मविधीनां
विनैव विध्यन्तरेणऽर्थपरत्वमौत्सर्गिकमेवं वेदान्तानामपीत्यर्थः ।
यदि पुनर्न स्वाध्यायविधिर्दृष्टार्थो यदि वा नौत्सर्गिकमर्थपरत्वं व-
चसां तच्च सविधिकमेवाऽविवक्षितार्थं स्यादित्याह-अन्यथा सवि-
धिकस्यैव विवक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् । यदुच्येत विध्यभावे हि
धात्वर्थ एव भावनाभावात्, समानपदोपादानत्वात् भवेद्विधौ सति
तदतिक्रमेणाऽसमानपदोपादानोप्यर्थोऽदिकोऽप्यपुनरावृत्तिरूपः पुरु-
षार्थो लभ्यतइति विधिः प्रार्थ्यतइत्यत आह-न च पुरुषार्थ-
त्वाय विधिः प्रार्थ्यतइति । कुतः ? ज्ञानस्य ज्ञेयाऽभिव्यक्तिफ-
लत्वात् । तस्य च तन्नात्मीयकतया विधिमन्तरेणापि प्रापणात् ।
नन्वपुनरावृत्तिः फलं श्रूयते हि वचनं न स पुनरावर्तते इति,
न चाऽसौ विधिं विना शक्या प्रतिपत्तुमित्यत्राह-फलान्तराऽन-
भ्युपगमात् । अपुनरावृत्तिरिति हि मोक्ष उच्यते । न चाऽसौ साध्य
इति वक्ष्यते । अपि च प्रतिपत्तिविधिपरत्वे वेदान्तानां ब्रह्म
स्वरूपसत्तायामप्रामाण्यप्रसङ्गः । न ह्यसौ विधिनाऽपि तद्विषयो
नित्यत्वात्, येन विधिरपेक्ष्येत । प्रतिपत्तिविषयो हि विधिः प्रति-
पत्तिविषयमात्मतत्त्वमपेक्षते । तथा च तथात्मशब्दः प्रमाणमिति
चेत् । न । आत्मतत्त्वमन्तरेण समारोपेणापि प्रतिपत्तेरुपपत्तेः । एवं

त्वात्तत्प्रतिपत्त्यर्थमनुष्ठानं गम्येत नात्मतत्त्वाऽवबोधः
स्यात् । अतः श्रूयमाणो विधिरेवंजातीयेष्वविवक्षितः ।
नित्यप्राप्तेः ।

ननु विधिरहितस्याऽनुवादरूपस्य साकाङ्क्षस्य प्रामा-
ण्यमलभ्यम् । अथ केयमनुवादता ? प्रमाणान्तराऽधिग-
तार्थता, आहो स्विद्वृतार्थता ? प्रमाणान्तराऽधिगतार्थता
वेद्विधिशून्यमप्यतादृशमप्यपौरुषेयं नाऽनुवादः । भूता-

च तत्परत्वाऽभावाद्देदान्तानां ब्रह्मविद्यात्वं प्रसिद्धं बाध्यतेत्येत-
दाह-क्रियापरत्वाच्च विधेर्वस्तरूपसत्ताया अविवक्षितत्वात् तत्प्र-
तिपत्त्यर्थमनुष्ठानं गम्येत नात्मतत्त्वाऽवबोधः स्यात् । नन्वात्मा
ज्ञातव्य इति श्रुतिरस्ति, न चासौ प्रमादः । तुल्यं हि साम्प्र-
दायिकम्, तदेकवाक्यता च वेदान्तानां, मतो निष्प्रयोजनतया
नाऽवज्ञानमर्हतां त्येतदुपसंहारव्याजेन निराकरोति-अतः श्रूय-
माणो विधिरेवंजातीयकेषु विधानाऽनर्हेष्वविवक्षितः, नित्यप्राप्तत्वात् ।
सिद्धा हि वेदान्तेभ्यो विधिं विनापि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिः । न
ह्यस्ति सम्भवे विदितरूपसङ्गतिः शाब्दन्यायविद्वेदान्तेभ्यो ऽर्थे न
प्रतिपद्यत इति प्राप्त्वा, देवंजातीयकेषु श्रूयमाणो विधिरविवक्षितः ।
न च प्रमादो, अनुवादतो ऽप्युपपत्तेः । ननु मा भूत्प्रतिपत्तिविधिः
फलं, प्रामाण्यायैव तु विधिराश्रयिष्यते, अन्यथा तदयोगादिति
चोदयति-ननु विधिरहितस्याऽनुवादस्य रूपस्य तत एव साकाङ्क्षस्य
प्रामाण्यमलभ्य, मनपेक्षलक्षणत्वात्तस्या, ऽन्यथा स्मृतेरपि अप्रामाण्यप्र-
सङ्गात् । तदेतद्विकल्पयति-अथ केयमनुवादता ? प्रमाणान्तराऽधिग-
तार्थता ऽऽहो स्विद्वृतार्थता ? दूषयति-प्रमाणान्तराऽधिगताऽर्थता
चेत् । विधिशून्यमपि तर्हि भूतार्थमतादृशं प्रमाणान्तरविषयीकृता-
र्थमपौरुषेयं नाऽनुवादः । ज्ञानपूर्वको हि पश्चाद्वादो ऽनुवादः । अपौ-

र्थता चेत् कुतः सापेक्षता ? यदि लौकिकवचसां प्रमाणान्तराऽधिगतगोचरत्वाद्भूतार्थानां सापेक्षत्वं दृष्टम् औषधपानादिषु, विधयो ऽपि लौकिकास्तथेति विधिमत्तदप्यपेक्षेन । अथाऽपौरुषेयत्वाद्भासापेक्षते ततो ऽपौरुषेयत्वमितरत्राप्यपार्थम् । अथ प्रमाणान्तरसंभवाद्भूतार्थस्य सापेक्षता, न विधिमतः । विध्यर्थे तदसंभवाल्लौकिकस्यापि तदनपेक्षताप्रसङ्गः ।

रूपे तु चातुः कर्तुर्भावान्न ज्ञानपूर्वक इति नाऽनुवादः । सापेक्षतेनेत्यनुषज्यते । पौरुषेयं हि वचः प्रमाणान्तरेणार्थं प्रतीत्य निर्मायमाणं प्रमाणान्तरापेक्षं स्यान्न त्वेवमपौरुषेयमित्यर्थः । द्वितीयपक्षमाश्रित्याह—भूतार्थता चेत्किंकृता सापेक्षता ? भूतार्थत्वसापेक्षत्वयोर्न प्रतिबन्धेऽस्ति कश्चिदित्यर्थः ।

शङ्कते—यदि लौकिकवचसां प्रमाणान्तराऽधिगतगोचरत्वाद्भूतार्थानां सापेक्षत्वं दृष्टमिति वैदिकान्यपि भूतार्थानि सापेक्षानि । तत्रोत्तरम्—औषधपानादिषु विधयो लौकिकास्तथा सापेक्षा इति विधिमद्वैदिकमपेक्षेत अथ विधिमद्वैदिकमपौरुषेयत्वान्नापेक्षते ततो ऽपौरुषेयत्वमितरत्रापि वैदिकभूतार्थे ऽप्यपार्थमिति । अथ प्रमाणान्तरसंभवाद्भूतार्थस्य वैदिकस्य सापेक्षता न विधिमतः । कुतः ? विध्यर्थे तदसंभवात् । प्रमाणान्तरसंभवात् । उत्तरं लौकिकस्याप्यौषधादिविधेस्तदनपेक्षत्वप्रसङ्गः । यदि मन्येत शब्दानामौत्सर्गिकी नियोगार्थता तदर्थस्वार्थता वा । तन्न । तदर्थस्वार्थानि द्वयगुणकर्मवचनानि न स्वार्थं केवलमेव नियोगेन घटयितुमीशतइति विनियोगमन्तराश्रयन्ते । सो ऽयमजहत्क्रियाकारकसंसर्ग एषामर्थस्य नियोगसंबन्ध इति वैदिकी स्थितिः । उत्सर्गस्याऽनयोदितस्य^१ तावदवस्थ्यात् अतो पौरुषेये नियोगविनियोगयोरबुद्धिपूर्वकत्वादनपेक्षत्वं शब्दस्य ।

पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्भिन्नियोगस्य तत्सापेक्षतया तत्र सापेक्षत्वम् अपौरुषेये वचसि । सोऽपि न केवलं बुद्ध्यन्तरनिरपेक्षः, मानान्तरविषयो ऽपि । तद्व्यपौरुषेयवचननिमित्ताऽनपेक्ष इति यतो ऽसावनपेक्षत्वकारणं न मानान्तराऽसम्भवः । पौरुषेयता च सापेक्षत्वे हेतुः । नियोगनिष्ठेऽपि लौकिके वचसि सापेक्षत्वान्न प्रमाणान्तरसंभवः । तथा च लोकस्तु प्रमाणेनेऽपलभ्याऽर्धमन्यत्रोपलब्ध्या वा समारोप्य वचनानि रचयति । यथा 'ज्वरितः पथ्यमग्नीया' द्विमेव प्रमाणे नैऋत्यं भावये' इति । न च नियोगः प्रमाणान्तरविषये समारोपविषयो वा, अन्यत्राऽनुपलब्धः । तद्विषयस्तु विनियोगः प्रमाणान्तरगोचरः समारोपगोचरो वा संभवति । यथोपलम्भनं च विवक्षा, यथाविवक्षितं वचनरचनेत्येतात्सर्गकौ नियोगपरतामपह्नाय लक्षणया विनियोगपरतामवलम्बते, पौरुषेयं च वस्तुतः सापेक्षमिति चेदयति-पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्भिन्नियोगस्य सापेक्षतया तत्र सापेक्षत्वम् । अपौरुषेये तु सो ऽपि विनियोगो ऽपि न केवलं नियोगो बुद्ध्यन्तरनिरपेक्षः । पुरुषबुद्धिप्रभवत्वं चाऽऽप्रवाक्ये विनियोगस्य ज्ञेयतया ऽनाप्रवाक्ये चाऽऽरोपिततया ऽवगन्तव्यम् । परिहरति-मानान्तरविषयो ऽपि भूतरूपो ऽर्थो नियोग इवापौरुषेयवचननिमित्ताऽनपेक्षः । यतो पौरुषेयता ऽनपेक्षत्वकारणं न मानान्तराऽसम्भवः । पौरुषेयता च सापेक्षत्वे हेतुः । अत्रैवा न्वयव्यतिरेकौ दर्शयति-नियोगनिष्ठे ऽपि लोकवचसि सापेक्षत्वात् । अयमर्थः । यदि न लौकिकं वचनं नियोगनिष्ठं भवेत् ततो वैदिकमपि न स्यात्, लोकावगतसम्बन्धस्य शब्दस्य वेदे ऽपि बोधकत्वात् । ऋगृहं तसम्बन्धस्य तु बोधकत्वे प्रथमश्राविणो ऽप्यर्थेऽत्ययः प्रसज्येत । तस्मादद्यपि परेषां रादान्ते न नियोगनिष्ठता पौरुषेयाणां वचसामपि तु विनियोगप्रधानता तथाप्यापाद्य नियोगनिष्ठत्वमेतदुक्तमिति मन्तव्यम् ।

सापेक्षत्वे प्रत्यक्षाऽनुमानयोः परस्परविषयसंभवात्सापेक्षत्वात्प्रमाणत्वहानिः । अतः प्रमाणान्तरोपलब्धिविवक्षापुरःसरप्रवृत्तित्वाद्विधिमदितरत्वाद्वा वचनं सापेक्षम्, अतथाभाद्वैदिकमुभयमप्यनपेक्षमिति चतुरस्रम् । तेन प्रमाणत्वार्थमपि न विधिविवक्षा ।

न प्रमाणान्तरसम्भवः सापेक्षत्वे हेतुः । सत्यपि तस्मिन् वैदिकस्य विनियोगस्यानपेक्षत्वात् । अथैव प्रसङ्गान्तरमाह—तथा च सापेक्षत्वे प्रत्यक्षानुमानयोः परस्परस्य विषयसम्भवात्सापेक्षत्वात्प्रमाणत्वहानिः । एतदुपसंहरति—अतः प्रमाणान्तरोपलब्धिविवक्षापुरःसरप्रवृत्तित्वाद्विधिमदितरत्वाद्वा पुरुषवचः सापेक्षम् । अतथाभावात् वैदिकमुभयमप्यनपेक्षमिति चतुरस्रम् । प्रकृतमुपसंहरति—तेन प्रमाणत्वार्थमपि न विधिविवक्षा ।

कश्चिदाह सत्यमपौरुषत्वादनपेक्षता, तदेव तु प्रमाणान्तराऽगोचरार्थतया सिध्यति । न खल्वनानिष्ठ्य बुद्धानर्थं तत्प्रत्यायनाय वचनं रचयन्ति लौकिकाः । न च प्रमाणान्तरागोचरो ऽर्थः शक्यो बुद्धानलिखितुम् । आत्सर्गिकी च नियोगपरता शब्दानां, नेयमसत्यपवादे शक्या निहोतुम् । आम्नाये नियोगश्च प्रमाणान्तरागोचरः शब्दैकसमधिगम्य इति तदर्थत्वादपौरुषेयता ऽऽम्नायस्य । पौरुषत्वे हि मुख्या नियोगार्थता हीयेत । अत एव वाक्यत्वादयोप्यागमबाधितविषया नाम्नायस्य पौरुषेयतां साधयितुमीशते । तत्तत्त्वाऽनपेक्षता । न चेयं विधा 'ज्वरितः पथ्यमश्नीया'दित्यादिषु सम्भवति, स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन मुख्यमपि नियोगार्थत्वमपोद्य लक्षणया विनियोगपरत्वाऽऽपादनात् । यदि पुनराम्नायस्य भूतार्थता भवेत्तदा तस्य प्रमाणान्तरयोग्यतया शक्यवचनत्वेन पौरुषेयता दुर्बारा भवेदिति प्रयत्नेन भूतार्थतामपनीय कार्यपरत्वमाम्नायस्य व्युत्पाद्यतइति ।

नन्वन्यदेवेदं शब्दप्रभवादात्मतत्त्वगोचरं ज्ञानं विधीयते । न हि शाब्दज्ञानपरिवेशं ब्रह्मस्वरूपम् । वाक्यलक्षणो हि शब्दः प्रमाणं, पदार्थसंसर्गात्मा च तदर्थः, प्रत्यस्तमिताऽखिलभेदप्रपञ्चं चात्मतत्त्वं, तत्कथमस्यगोचरः ? तस्मात्प्रलीनसकलाऽवच्छेदोल्लेखमद्वैततत्त्वाऽवभासात्मकं ज्ञानमन्यदेव शाब्दाद्विधीयते ।

तदनुपपन्नम् । सिध्येदयमं मनोरथो यदि तथाविधो विधिरास्त्रायगोचरः स्यात्, न त्वयं तद्गोचरः संभवतीत्युपपादितं नियोगरीः । अपि चाऽयमौपनिषदोऽपि पुरुषो न प्रमाणान्तरगोचर इति कथमुपनिषदामपि पौरुषेयता दुर्वारा ? तथाविधस्यान्यस्य सिद्धरूपस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वमुपलब्धमित्यस्यापि सिद्धतयतदर्थत्वमिति चेत् । एवं तर्हि क्रियात्मनः कार्यस्य मानान्तरगोचरतेति कार्यतया नियोगस्यापि तदर्थत्वमिति तदर्थस्यापि वेदस्य पौरुषेयता दुर्वारा भवेत् । स्वरूपेण वा तस्य प्रमाणान्तराऽगोचरत्वे औपनिषदस्याऽऽत्मनोऽपि तदिति सर्वं समानमन्यचाभिनिवेशात् । तदास्तां तावत् ।

एवं तावन्न श्रुतमयी प्रतिपत्तिर्विधातव्येत्युक्तम् । ननु मानामेयं विधायि, साक्षात्कारवती तु विधायिष्यते इति चेदयति-नन्वन्यदेवेदं शब्दप्रभवाद्विज्ञानादात्मतत्त्वगोचरं ज्ञानं विधीयते । कस्मात्पुनरात्मतत्त्वगोचरत्वं न शाब्दस्येत्यत आह- न हि शाब्दज्ञानपरिवेशं ब्रह्मस्वरूपं, वाक्यलक्षणो हि शब्दः प्रमाणं, पदमात्रस्याऽप्रमाणत्वात् । तथापि किं ? मित्याह-पदार्थसंसर्गात्मा च तदर्थः, संसर्गश्च संसृज्यमानाऽनेकार्थतन्त्रत्वादेकोऽपि नानात्वदूषितः । न चाऽऽत्मतत्त्वमेवमूनामित्याह-प्रत्यस्तमिताऽखिलभेदप्रपञ्चं चात्मतत्त्वं, तत्कथमस्य गोचरः ? उपसंहरति-तस्मात्प्रलीनस-

वार्तमेतत् । न खलु फलांशो विधिगोचरः । निष्प्र-
पञ्चात्मतत्त्वाऽवभासश्च फलमेव न ततो ऽन्यदभीप्स्यते ।
मोक्ष इति चेत् । ततो ऽव्यतिरेकात् । सप्रपञ्चात्मतत्त्वाव-
भासो हि संसारः । निष्प्रपञ्चात्मावभासो हि मोक्षः
स्वात्मनि स्थितिः । अन्यथा कार्यत्वादमोक्षात् । बन्धहेतुश्च
कर्मादिप्रपञ्चो ऽविद्या, तदुच्छेदश्च विद्यैव । यदि च न
कलावच्छेदोल्लेखमद्वैततत्त्वावभासनात्मकं ज्ञानमन्यदेव शाब्दाद्विधी-
यते ।

एतद् दूषयति—वार्तमेतत् । न खलु फलांशो विधिगोचरो,
यथाह महर्षिः । ‘तस्य लिप्सा ऽर्थलक्षणा निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभा-
सश्च फलमेव’ । निष्प्रपञ्चेति विगलितनिखिलदुःखत्वमाह । प्रपञ्चो हि
दुःखं, तन्वग्रहणेनाऽऽनन्दात्मतां सूचयति । बहुलमानन्दश्रुतेः फल-
त्वमेव दर्शयति । न ततो ऽन्यद्वीक्ष्यते विगलितदुःखत्वादानन्दा-
त्मत्वाच्च ।

चोदयति । मोक्ष इति चेत् । श्रूयते हि ‘न स पुनरावर्त-
ते’ इति । परिहरति—न । ततो निष्प्रपञ्चाऽऽत्मतत्त्वाऽवभासाद-
व्यतिरेकात् । अव्यतिरेकमेव दर्शयति—सप्रपञ्चात्माऽवभासो हि
संसारः । निष्प्रपञ्चात्माऽवभासो मोक्षः । संसारविरुद्धस्वभावो मोक्ष
इति तत्स्वभावकथनाय संसारो ऽपि दर्शितः । न चाऽसौ प्रवृत्ति-
विषयो ऽपि, सिद्धत्वादित्याह—स्वात्मनि स्थितिः । अनेन पराऽभि-
मता मोक्षावस्था व्युदस्ता वेदितव्या । तद्बुदासहेतवश्च ब्रह्मसिद्धौ
प्रपञ्चिताः । यदि तु न स्वात्मनि स्थितिः, अपि तु पराऽभिमता
मोक्षस्तथाह—अन्यथा कार्यत्वादमोक्षात् । अथाऽविद्योच्छेदः कस्मान्न
भवती ? त्यक्त आह—बन्धहेतुश्च कर्मादिरूपः प्रपञ्चो ऽविद्या,
नाऽन्या । ततः किं ? तदुच्छेदकश्च विद्यैव । निष्प्रपञ्चात्मतत्त्वावभा-

कथं चिदपि शब्दज्ञानविषयो ब्रह्म कथं तज्ज्ञानविधिः शक्यप्रतिपत्तिः ? विषयतश्च ज्ञाननिरूपणं, सिद्धश्च तन्निरूपयति, तत्सिद्धिश्च प्रमाणान्तराऽभावात् स्यात् । तस्यापि चेदविषयः तदसिद्धेर्ज्ञानविशेषाऽप्रतिपत्तेर्विध्यप्रतिपत्तिः । अथ कथं चिद्विषयः, न तर्हि शब्दज्ञानाऽनपेक्षता । प्रतिपत्तिः कर्तव्यतापरत्वाच्च वचनस्येदृक्ता नाऽऽगमार्थः स्यादित्युक्तम् । नाप्यार्थो ऽर्थः । अध्यारोपेणापि प्रतिपत्तेः संभवात् । अतो न नियोगाऽनुप्रवेशेन स आत्मतत्त्वमेव स, स एव च मोक्ष इति न प्रवृत्तिविषयः । अथैव दूषणान्तरमाह—यदि च न कथं चिदपि शब्दज्ञानविषयो ब्रह्म, कथं तज्ज्ञानविधिः शक्यप्रतिपत्तिः ? किमिति न शक्यप्रतिपत्तिः ? रित्यत आह—विषयतश्च ज्ञाननिरूपणम् । चेा हेत्वर्थे । निरूप्यतां विषयेण, को दोषः ? इत्यत आह—सिद्धश्च विषयो ज्ञानं निरूपयति । सो ऽपि सिध्यतु, का क्षतिः ? रित्यत आह—तत्सिद्धिश्च प्रमाणान्तराऽभावाच्छब्दादभ्युपेतव्या । तस्यापि चेदविषयः तदसिद्धेर्विषयाऽसिद्धेर्ज्ञानविशेषाऽप्रतिपत्तेर्विध्यप्रतिपत्तिः ।

शङ्कते । अथ कथं चितद्विषयः । यद्यपि तत्स्वरूपं न शब्दगोचरस्तथापि भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण निरूपणाद्विषयभाव इत्यर्थः । परिहरति—न तर्हि शब्दज्ञानाऽपरिच्छेद्यता । प्रथमपक्षेऽक्तं दूषणमपि योजयति—प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरत्वाच्च वचनस्य, ईदृशं प्रतिपत्तव्यमिति दृक्ता नाऽऽगमार्थः स्यादित्युक्तं, यत्परः शब्दः स शब्दार्थः । प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरश्चेन्न प्रत्येतव्यत्वपर इत्यर्थः । स्यादेतत् । कर्तव्यतायाः प्रतिपत्तिगोचरत्वात्प्रतिपत्तेश्च प्रतिपाद्यविषयत्वात्कर्तव्यतेव प्रतिपत्तिं तद्विषयं^१ चाऽऽक्षेप्यति, ततश्च प्रत्येतव्यतत्त्वनिश्चय इत्यत आह—नाप्यार्थो ऽर्थः । कुतः ? अध्यारोपेणापि प्रति-

१ प्रमित्यर्थः सू. पु. ।

२ कर्तव्यतेव प्रतिपत्तिस्तद्विषयम्. २ पु. पा. ।

वस्तुतत्त्वं प्रकाश्यते । न हि तत्र शब्दस्य प्रामाण्यम् ।
 एवमनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धेः कार्य्याऽन्वयरहितभूता-
 दिकमप्यवगमयितुमलमाम्नाय इत्यसमञ्जसमेतत् । यदि
 कार्य्यरूप एव वेदार्थः कथं तर्हि मन्त्रार्थवादाः सोपनि-
 षत्काः ? यस्माद्भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति । कथम् ?
 कार्य्यमर्थमेवमवगमयन्ती भूतादिकमपि गमयति ।

पतिर्भवात् । सत्यं, प्रत्येतद्व्यमाक्षिपति प्रतिपत्तिविषया कर्तव्यता,
 न तु तस्य तथात्वमपि, समारोपेणापि प्रत्येतद्व्योपपत्तेरित्यर्थः । इदं
 दूषणमुपसंहरति—अतो न नियोगाऽनुप्रवेशेन वस्तु तत्त्वं प्रकाश्यते ।
 न हि तत्र वस्तुतत्त्वे शब्दस्य प्रामाण्यम् ।

उपसंहरति—एवं भूतार्थत्वे ऽप्यनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धेः का-
 र्याऽन्वयरहितः स्वरूपेणाऽपि भूतादिकमर्थमवगमयितुमलमाम्नाय
 इति । चोदना हीति भाष्यग्रन्थस्य निबन्धनकृतो व्याख्यानमसम-
 ञ्जसमित्याह—इत्यसमञ्जसमेतत् । सर्वनामपरामृष्टं निबन्धनकृतो
 व्याख्यानमाह—यदि कार्य्यरूप एव वेदार्थः कथं तर्हि मन्त्रार्थवादाः
 सोपनिषत्का भूतार्थाऽभिधायिन इत्याशङ्क्याऽवतारितं चोदना हीति,
 तस्याऽर्थमाह—यस्माद्भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति । यदि भूता-
 दिरर्थश्चोदनाया न स तर्हि कार्य्यरूपो वेदार्थः, न चाऽनपेक्षेत्या-
 शयवान्पृच्छति—कथम् ? उत्तरं—कार्य्यमवगमयन्ती भूतादिकमपि
 गमयति । द्विविधो हि शब्दः कार्य्याऽभिधायी लिङादिः, भूता-
 द्यभिधायी च लङादिः । तत्र लिङादेस्तावत्कार्याऽभिधायित्वादेव
 तत्परत्वम् । लङादयस्तु भूतादिकाप्रपञ्चतया तदन्वितमेवाऽभिद-
 धति । ततश्च तेषामपि कार्य्ये तात्पर्यात्कार्यार्थत्वं सिद्धम् । तथा
 च भूताद्यभिधायिनामपि निरपेक्षत्वम् । यथाह नाऽन्यत्किं चने-
 न्द्रियमिति । इदं च व्याख्यातम्, न च प्रमाणान्तरगोचरो ऽय-

अन्ये तु शाब्दज्ञानविधानसंतानविधानमिच्छन्ति ।
 तस्य संहतनिखिलभेदोऽस्त्वविशुद्धविशदज्ञानफलत्वात् ।
 मित्यादिना । एतदुक्तं भवति । न कार्यसम्बन्धिना रूपेण प्रमाणा-
 न्तरेणाऽवगम्यतइति । तदिदमसमञ्जसम् । भूतार्थपरत्वे ऽप्यनपे-
 क्षत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । स्यादेतत् । घृदुव्यवहाराऽऽगम्यः शब्दा-
 ऽर्थसंबन्धः । स च प्रवृत्त्यात्मकः । प्रवृत्तिश्च कार्ये ऽवगमपूर्विका
 प्रेक्षावता, मतः कार्ये एव सर्वे साक्षात्तदन्वितस्वार्थतया वा लब्धव्यु-
 त्यतयः शब्दा इति कार्यरूप एव वेदार्थ इति ब्रूमो न पुनः प्रामा-
 ण्यायेति । तदप्युक्तम् अन्यथापि व्युत्पत्तेरुपपत्तेः । तथा हि । इन्द्रमित्रः
 प्रतिपन्नदेवदत्तानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा देवदत्तगृहादेव वार्ताहरेण सह
 देवदत्ताऽभ्याशमागतः पटवासोपायनाऽर्थोपुःसरं दिष्ट्या देवदत्त
 वर्धसे, ते पुत्रो जात इति वार्ताहरव्याहारसमनन्तरमुन्मीलत्पुलकक-
 पोल्मुत्फुल्ललोचनयुगलमतिस्मेरं मुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तमुत्प-
 न्नप्रमोदमनुमिमीते, तत्प्रमोदजन्यहेतुश्च पुत्रजन्मविज्ञानमन्यस्य
 तदानीमनुपलब्धेः । वचनेऽचारणानन्तरं च तद्वावाद्वचनस्य तत्र हेतु-
 तामवगच्छति । न चाऽसमर्थस्याऽसाविति सामर्थ्यमवैति । एवंविध-
 विषये हर्षजनकं हेत्वन्तरं शङ्कमाना जननीजारशङ्कया ऽऽत्मनो ऽपि
 ब्राह्मण्यं प्रति संदिहाना नाऽधिकारभाजो ब्राह्मणोचितासु क्रियास्त्विति
 कृतं मीमांसाऽभ्यासपरिश्रमेण तेषाम् । अपि चाऽव्युत्पन्नकाष्ठशब्दार्थो
 ऽव्युत्पन्नविभक्त्यर्थश्च वर्तमानाऽपदेशेपि देवदत्तः स्थाल्यामोदनं काष्ठैः
 पचतीति पचत्यर्थे करणं पश्यति, तस्य काष्ठप्रतिपदिकार्थतां च प्रति-
 पद्यतइति सिद्धं विवादाध्यासितं वचनं कार्योऽसङ्गताऽर्थगोचरं तत्र
 प्रमाजननात् यद्यत्र प्रमाजननं तत्तद्गोचरं यथारूपादिगतं चक्षुर्गदीति ।

सम्प्रति चिन्तामयीं प्रतिपत्तिं निराचिकीर्षुस्तामुपन्यस्यति - अन्ये
 तु शाब्दज्ञानविधानसंतानविधानमिच्छन्ति । न च तत्फलरूपं येन
 न विधीयते, अपि तु फलस्याऽऽत्मनत्वसाक्षात्कारस्य साधनमते

अत्रापि' नात्मरूपाऽवगतिः । ज्ञानप्रकर्षश्चाऽभ्यासनिबन्धनः प्रथित इति न चोदनार्थता । तस्माद् दृष्टार्थेषु कर्मसु विशेषविधयः । उपनिषदात्मतत्त्वं त्वनपेक्षविध्यन्तराद्वाक्यात्प्रतीयते । अलं वा गुरुभिर्विवादेन ।

विधातव्यमित्याह-तस्य संहृतनिखलभेदोल्लेखविशुद्धविशदज्ञानफलत्वात् । संशयादिष्वर्गुदासो विशुद्धिः । साक्षात्कारो विशदता । तच्च तावत्पूर्वाक्तं दोषमासञ्जयति-अत्रापि नाऽऽत्मरूपाऽवगतिः, प्रतिपत्तिर्विधिपरत्वाद्देदान्तानामिति । भावनाऽऽधेयविशदाभत्वं च विज्ञानानामन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति प्राप्तत्वाच्च शाब्दज्ञानसमानज्ञानसन्तानो भावनापरनामा विधेय इत्याह^२-ज्ञानप्रकर्षश्चाऽभ्यासनिबन्धनः प्रथित इति न चोदनार्थता युक्ता ।

ननु 'तस्माच्छान्तो दान्तः समाहितो भूत्वा ऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्ये'दित्यादिवाक्यान्यात्मदर्शनं शान्ततादिगुणोपेतं विदधत्येव, न चाऽविधीयमाने आत्मदर्शनाश्रयिणो गुणा विधातुं शक्यन्ते इति शान्ततादिगुणविधानायाऽऽत्मदर्शनमपि विधातव्यमित्यत आह-तस्माद् दृष्टार्थेष्विव कर्मसु विशेषविधयः, उपनिषदात्मतत्त्वं त्वनपेक्षविध्यन्तराद्वाक्यात्प्रतीयते । इदमत्राकूतम् । गुणविषयो हि भावार्थसिद्धिर्नपेक्षते न पुनस्तद्विधानमपि तेन, यथैव रागतः प्राप्ते द्रव्याऽर्जने ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहादयो नियम्यन्ते तथेहापि नित्यानन्दमयमात्मतत्त्वं विगलितनिखिलदुःखाऽनुषङ्गं साक्षात्त्रिकारणैरन्वयव्यतिरेकाऽवगतध्यानसाधनस्याऽऽत्मध्याने प्रवृत्तस्य शान्तत्वादिविधिरिति । ततस्तिष्ठणामपि प्रतिपत्तीनां विधानाऽनर्हत्वादात्मतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं हि वेदान्तानामुपपादितम् । सर्वे चेत्तद् ब्रह्मसिद्धौ कृतश्रमाणामनायाससमधिगमनीयमिति नेहाऽस्माभिर्ह्यपादितम् ।

भवतु वा प्रतिपत्तिकर्त्तव्यता' नियोगद्वारेणात्मतत्त्वावगतिर्लोकवचांसि भूयांसि भूताऽन्वाख्यानानीत्युक्तम् ।

ननु वैयर्थ्यमत्रोक्तम् । प्रतिपत्तिविधावपि तुल्यमेतत् । भूतार्थप्रतिपत्तेरनतिरेकात् । अथाऽविपरीतात्मप्रतिपत्तिरेव । सा भूताऽऽख्यानपर्यवसाने पि तुल्या । अस्तु तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यवसायित्वमेव सर्ववचसां भूतोप्यर्थः कथ्यते । तेनाऽन्यत्र प्रवृत्तिं कर्तुं तत्रैव वा, अन्यथार्थाभावात् । न । कुतूहलनिवृत्तेरप्यर्थत्वात् । तथा

इदानीमभ्युपेत्याह—अनं वा गुरुभवेत्वादेन । अनुतराह—तासाम्यदौपचारिकं गौरवम् । भवतु प्रतिपत्तिकर्त्तव्यता नियोगद्वारेणात्मतत्त्वावगते, लोकवचांसि तु भूयांसि भूताऽन्वाख्यानानीत्युक्तम् । तथाप्यप्रवर्तकवचनजन्मन्यपि प्रख्यायां साम्यादिति हेतुः सिद्धो भवतीत्यर्थः । ननु नाऽप्रवर्तकं वचो, यतो वैयर्थ्यमत्रोक्तम् । परिहरति—प्रतिपत्तिविधावपि तुल्यमेतत् । कुतः ? भूतार्थे प्रतिपत्तेरनतिरेकात् । यदि भूतो ऽर्थः प्रयोजनाऽभावाद्नाऽख्यातञ्च स्तर्हि प्रतीतिरपि तद्विषया न विधातव्या । न ह्येतस्याः प्रत्येतव्यव्याप्रेरन्यत् फलमस्तीत्यर्थः । अथाऽविपरीताऽऽत्मप्रतिपत्तिरेवार्थः प्रतिपत्तिविधेः । प्रतिपत्तिविधिपक्षे तावदयमर्थो न भवतीत्युक्तम् । अभ्युपगम्य परिहारान्तरमाह—सा प्रतिपत्तिर्भूताख्यानपर्यवसाने ऽपि तुल्या ।

पुनश्चोदयति—अस्तु तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यवसायित्वमेव सर्ववचसां भूतो ऽप्यर्थः कथ्यते । तेनाऽन्यत्र प्रवृत्तिं कर्तुं तत्रैव वा, अन्यथा ऽर्थोभावात् । इदमत्राऽकूतम् । सर्वो हि शब्दः परार्थमुच्चार्यते प्रेक्षावद्भिः, परस्व तमेवाऽर्थं प्रतिपद्यते यस्तेन प्रतिपत्तिः, यस्तस्य हेय उपायो वा, उपेक्षणीयप्रत्यायने प्रेक्षावन्व्याघातात् ।

हि । अजिहासिताऽनुपादित्सितदूरदेशराजसंज्ञाचरित-
गोचराः कुतूहलानां दृश्यन्ते प्रश्नाः । कुतूहलनिवृत्तिपराणि
च तज्ज्ञानां वचांसि । अटवीवर्णकादयः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
शून्या भारतादिषु भूतपर्यवसायिनो रूपादेव प्रीतिहे-
तवः, प्रीत्युत्पत्त्यर्थं चेष्टाख्यानानि न प्रवृत्तये निवृत्तये
वा श्रोतुरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

विशेषस्तु वेदराशेः स्वाध्यायाध्ययनविधिसमयसमासादितपुरुषा-
र्थशेषभावस्य । तेन भूतार्थप्रतिपत्तेर्भवतु तत्र शब्दस्य कारणत्वं, किं
तु शब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वमिति । परिहरति-न । कुतूहलनिवृ-
त्तेरप्यर्थत्वात् । एतदेव दर्शयति-तथा हि । अजिहासिताऽनुपादि-
त्सितदूरदेशराजसंज्ञाचरितादिगोचराः कुतूहलानां दृश्यन्ते प्रश्नाः ।
कुतूहलनिवृत्तिपराणि च तज्ज्ञानां वचांस्यटवीवर्णकादयश्च प्रवृत्ति-
निवृत्तिशून्या भारतादिषु भूतपर्यवसायिनो रूपादेव प्रीतिहेतवः ।
प्रीत्युत्पत्त्यर्थं च इष्टा^१ऽऽख्यानानि न प्रवृत्तये निवृत्तये वा श्रोतुरित्य-
लमतिप्रसङ्गेन । इदमवाकूतम् । प्रेक्षावन्तो न प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयमेवा-
ऽर्थमवगमयन्ति, अपि तु प्रयोजनवन्तम् । प्रयोजनवन्ता च क्व चिद-
र्थस्वरूपप्रत्ययोत्तरकालाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां परिसमाप्यते, क्व चिद-
र्थस्वरूपप्रत्ययेनैव । तदुक्तम्-कुतूहलनिवृत्तेऽप्यर्थत्वादिति । एवं
ब्रह्मस्वरूपमप्यपह्नपाम्पज्ञानमायमौपनिषदं स्वयमेष पुरुषार्थ इति
स्वाध्यायविध्यविरोधान्नोपनिषदां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरतेति साम्प्रतम् ।
तत्सिद्धं क्रिया साधनयोगिनी समाऽन्यस्मिन्निति न प्रतिभाया आल-
म्बनम् । न च निरालम्बनेयम् । तत्पारिशेष्यात् हितोपायताविष-
येति ।

यदुक्तं स्वरविशेषादाश्रयविशेषात् शिशुशकुन्तादीनां पूर्वपूर्वश-
ब्दभावेनाऽनुगमाद्विकृष्टशब्दव्यापारा प्रतिभा प्रवृत्तिनिबन्धनं नापा-

शिशुशकुन्तादीनां यथा विप्रकृष्टः शब्दो निमित्तम् भावनाऽनुगमात् प्रतिभायाः, तथा तादृशमेवोपायज्ञानं प्रवृत्तिनिवृत्तिमुखेन किं नेष्यते? जातिविशेषादयश्च शब्दभावनाया इवोपायज्ञानभावनायाः प्रबोधकाः ।

ननु प्रतिभालम्बनस्य स्वरूपतोऽनिष्पत्तेः शब्द-ज्ञानाकारणैव निरूपणा । न च प्रत्युत्पन्नः शब्दोऽस्ति । तदस्याश्रयणीया भावना । नैतत्सारम् । अनिष्पत्तिर्हि अ-यज्ञानमिति, तत्राह—शिशुशकुन्तादीनां यथा विप्रकृष्टः शब्दो निमित्तं भावनानुगमात्प्रतिभायाः, तथा तादृशमेवोपायज्ञानं प्रवृत्तिनिवृ-त्तिनिबन्धनं भावनाऽनुगममुखेन किं नेष्यते? किं विप्रकृष्टशब्दे-न? उपायज्ञानस्येव प्रवृत्तिहेतुतया अन्यच्च स्वाऽनुभवसिद्धत्वात् । यथा चैतन्योपगृष्टाद्व्यज्यते । यदि मन्येत उपायज्ञानाऽऽहिता चेद्भा-वना प्रवृत्तिहेतुः अथाऽनुभूतचरशकुन्तजन्मनो मनुष्यस्यापि किमि-ति न तथा प्रवृत्ति? रित्यत आह—जातिविशेषादयश्च शब्दभाव-नाया इवोपायज्ञानभावनायाः प्रबोधकाः । अथ शब्दभावनापि किमि-ति न तथा? जातिविशेषादृष्टादिति चेत् । उपायज्ञानभावनायामपि तुल्यमेतदित्यर्थः ।

अत्र चेदयति—ननु प्रतिभालम्बनस्य समीहितोपायस्य क्रिया-विशेषस्य स्वरूपतोऽनिष्पत्तेर्नाऽसाववलम्बनम् । न च निरालम्बनं ज्ञानमित्युक्तं भवतीत्यत्र, अतः शब्दज्ञानाकारणैव निरूपणा । न च प्रत्युत्पन्नशिशुशकुन्तादीनां शब्दोऽस्ति । तदवश्याऽऽश्रयणीयाऽपूर्व-शब्दभावना । परिहरति—नैतत्सारम् । विकल्पाऽनुपपत्तेः । तत्र तावद्विकल्पयति—अनिष्पत्तिर्ह्यवर्तमानत्वाद्वाऽनेकार्थसमाहारादेका-त्मभावाद्वा प्रतिभालम्बनस्योच्यते । वर्तमानविषयं खलूपायज्ञानं न प्रवर्तयति प्रवृत्तविषयत्वात् । अतोऽनागतविषयमेवित्यम् । तथा

वर्तमानत्वाद्वा ज्ञेकार्थसमाहारा, देकात्मभावाद्वा प्रति-
भालम्बनस्योच्यते । शब्दे ऽप्यसौ तुल्या । सो ऽपि तर्ह्य-
तीतो वर्णसमाहारात्मको नैकः समस्ति । भेददर्शना-
ऽभावात्, अभेददर्शनाच्चेत्युक्तम् ।

चाऽसत्त्वनिष्पत्तिः प्रतिभालम्बनस्य । अथ वा प्रतिभाविषयस्य पदा-
र्थसंसर्गात्मकत्वात्तस्य चैकस्याऽनुपपत्तेः परस्परव्यवच्छिन्नक्रियाकार-
काऽनेकार्थसमाहारमात्रत्वात् । न चाऽनेकात्मकमेकं भवितुमर्हति,
अनेकेषामप्येकत्वप्रसङ्गात् । तथा च न संसर्गः । नानात्वे च संसर्गश्च
यत्र । तथा च न संसर्ग इत्यन्ताभावो निष्पत्तिरित्यर्थः । तदेतदुभयं
परपक्षे तुल्यमित्याह-शब्दे ऽप्यसौ तुल्या । सो ऽपि ह्यतीतो वर्णस-
माहारात्मको नैकः समस्ति ।

ननु वर्णव्यतिरिक्तिः स्फोटात्मा शब्दः परैरभिमतः, स चैक-
इति स युक्तः प्रतिभालम्बनमिति शङ्कां निरादिकीर्षुः स्फोटनिराक-
रणपराणि सिद्धवद्वाच्याक्षराणि पठति-भेददर्शनाऽभावादभेददर्शना-
च्चेत्युक्तं भाष्यकृता । वर्णैर्भ्यो भिद्यते इति भेदः स्फोट उच्यते ।
तद्वर्शनाऽभावात् । भेददर्शनाऽभावात् । न जातु गौरिति चतुर्थ्या-
मपि बुद्धौ क्रमभेदवदनुभवकर्मतो ऽप्रश्लिष्टवर्णव्यवहाराहिन्यामन्यो-
वर्णैर्भ्यः कश्चिदाभासते । यद्युच्येत जरा राजेति तत्त्वे ऽपि वर्णा-
नामर्थधीभेदादन्यो वर्णैर्भ्यो वाचकः, स च स्फोट इति, तथाह-
अभेददर्शनाच्च । भिद्यन्तइति भेदाः, न भेदा अभेदा वर्णास्तेषां
दर्शनात् । एतदुक्तं भवति, न तु जरा राजेति पञ्चम्योरपि बुद्धुर्गोर्ब-
र्णाऽतिरिक्तौ परस्परविभिन्नवाचकौ चकास्तः, किं तु तस्य वर्णाः
क्रमभेदवदनुभवाहितसंस्कारभेदा भासन्ते, ते च स्फोटधीभेदमाधा-
स्यन्ति । अवश्याभ्युपेतव्यत्वादनवयवपदवादिनामपि संस्कारभेद-
स्येति दिङ्मात्रमत्र सूचितमाचार्यमतमनुवर्तमानैः ।

नन्वेवंजातीयकेष्वेवाऽभेदवस्तुबुद्धेरेशब्दात्मकमुपागमन् । न ह्यवस्तुषु संसर्गसमूहात्यन्ताऽसदादिषु संसर्गिषु वा नानात्मस्यैकवस्तुप्रतिभासः संभवति । विनैकस्य

पुनः प्रकारान्तरेण परः प्रत्यवतिष्ठते-नन्वेवंजातीयकमेवाभेदवस्तुबुद्धेरेशब्दात्मकमुपागमन् धीराः । तथा हि । क्रियाकारकगुणगुणिप्रयोजनप्रयोजनिप्रभृतिषु संसर्गिषु समूहिषु वा शिंशपाऽशोकक्रिशुकादिषु संसर्गः समूहश्चैको वस्तुभूतश्चक्रास्ति, चक्रास्ति वा शशशिषाणाऽऽनाचक्रादयो वस्तुभूताः । सैवंविधेष्वेकबुद्धिर्वस्तुबुद्धिश्चैकमनवययशब्दात्मानमेवावलम्बते ।

अथ संसर्गादय एव तदन्तो वा एकबुद्धेर्वस्तुबुद्धेश्च कस्मान्नाऽऽलम्बनः? मित्यत आह-न ह्यवस्तुषु संसर्गसमूहाऽत्यन्ताऽसंसर्गिषु वा नानात्मस्यैकवस्तुप्रतिभासः संभवति । संसर्गादयो हि न परमार्थसन्तः संभवन्ति । तथा हि प्रसङ्गसाधनम् । यदनेकवृत्ति तन्नाना तद्यथा भिन्नभजनगतानि तालफलानि । अनेकवृत्तिश्च पराभ्युपगतः संसर्गादिरिति स्वभावहेतुः । नानात्वाभावाच्चाऽनेकवृत्तित्वाभाव इत्यतिप्रसङ्गविपर्ययो व्यापकाऽनुपलब्धिः । न चैकत्वाऽनेकवृत्तित्वयोरविरोधात्संदिग्धो व्यतिरेक इति वाच्यम् । अविरोधाऽसिद्धेः । तथा हि । एकस्य सत्त्वं विरोध्यभावेन व्याप्तं तद्विरुद्धश्चेह विरोध्ये व्यापकविरोधोपलब्ध्या भाविक्रमेकत्वं निवर्तयति । तथा चैकत्वाभावात्संसर्गिण एव न संसर्गः । तथा हि । एकस्मिन्संसर्गिणि परिच्छिद्यमाने तदभावे व्यवच्छिद्यते । तदभाववन्तश्चाऽन्ये संसर्गिण इति ते ऽपि व्यवच्छिद्यन्ते । अन्यथा ऽसौ संसर्गाऽपरिच्छेदो न स्यात् । तथा तत्संसर्गिसम्बन्धं च स्वभावे संसर्गस्य परिच्छिद्यमाने तत्संसर्गिस्वभावाभावे व्यवच्छेत्तव्यः । तदभाववन्तश्च संसर्गन्तरसम्बन्धस्वभावा इति ते ऽपि व्यवच्छेत्तव्याः । तदव्यवच्छेदे स एव तत्स्वभावः स

शब्दात्मनः प्रत्यासात्परिणामाद्विधत्ताद्वेति । न । अन्यथा-
 गवाऽतत्स्वभावश्चेति विदुमापद्येत । सो ऽयं तद्वेशत्वात्तद्वेशत्वल-
 क्षणविरुद्धधर्माध्यासः । तदाह देशकालाऽऽस्य विशेषनियतैकसंसर्ग-
 व्यवच्छिन्नस्वभावान्तरविरहादनेकवृत्तेरेकस्य तद्वेशादिविशेषवता ऽन्ये-
 न योग इति । अथैकस्मिन्नेव संसर्गाणि गृह्यमाणे तद्गतः संसर्गोऽपि
 गृह्येत, तेनैव स्वभावेन संसर्गान्तरेष्वप्यस्तीति तान्यपि ग्रहीतव्यानि ।
 न च तानि गृह्यन्ते, इति संसर्गो ऽपि न गृह्येतेति । सो ऽयं ग्रहणा-
 ऽग्रहणलक्षणो विरोधः । तथा नानासंसर्गेषु वर्तमानः संसर्गो भा-
 गशो वर्तते, कात्स्न्येन वा ? न तावद्भागशो, निर्भागत्वात् । सभा-
 गत्वे वा ऽनवस्थापातात् । नापि कात्स्न्येन, संसर्गान्तरे तदभाव-
 प्रसङ्गात् । न च प्रकारान्तरमस्ति, तयोरन्यतरनिषेधस्याऽन्यतरवि-
 धिनान्तरीयकत्वात् । तस्मान्न संसर्गसमूहो परमार्थसन्तो । एतेना-
 ऽवयविसामान्यादयः प्रत्युक्ता वेदितव्याः । शशविषाणादेश्चाऽसत्त्वं
 प्रसिद्धतरमेवेत्यभिप्रायः ।

न चैव संसर्गादिबाधकप्रकारः पदे निरवयवे समस्तीत्याह—
 विनैकस्य शब्दात्मनः प्रत्यासात्परिणामाद्विधत्ताद्वा । प्रत्यासो ऽध्या-
 सः । यथा वस्तुनः स्वच्छधवले लाक्षारसावसेकतिरस्कृतधवलमि-
 स्थवीर्यसि स्फटिकमणौ तनीयस्तथा लाक्षाऽलक्षणाद्व्याग्रहणाज्जाक्षागु-
 णाऽऽरोपेणाऽरुणः स्फटिकमणिरिति मतिरध्यासः । तथा नानाप-
 दार्थेषु तिरस्कृतभेदेषु तस्य स्फोटात्मनस्तात्त्विकमेकत्वमारोप्येको
 वाक्यार्थः संसर्गात्मेति । समूहिषु च किंशुकादिषु च तिरस्कृतभे-
 देषु वनमिति वा समूह इति वा पदस्य तात्त्विकमेकत्वमारोप्येक-
 त्वबुद्धिः । एवं शशविषाणादिष्वसद्वृत्तेषु शशविषाणमित्यादिपदगत-
 सत्त्वाऽध्यारोपेण प्रतीतिरिति प्रत्यासार्थः । परिणामो ऽपि यथैकं
 सुवर्णतत्त्वं कटकमुकुटकणिकाङ्गुलीयादिभेदेन विपरिणमते तथा

सिद्धेः । संसर्गस्तावद्वाक्यार्थलक्षणः कारकोपसर्जनक्रिया-
प्रधानो ऽतुल्यप्रधानसंसर्गः ।

शब्दतत्त्वमपि नानापदार्थरूपेणेति । एतस्मिंश्च दर्शने भेदानां कथं
चित्पदतत्त्वाद्विज्ञानां पारमार्थिकत्वम् । एवं स्फुरणमात्रेण चाऽस्य पद-
स्योपन्यासः । विवर्तस्तु यथा मुखमेकमनेकेषु मणिकृपाणदर्पणादिषु
सद्वृत्तेषु विवर्तमानं तच्छायापतो विभिन्नवर्णपरिमाणदेशं चकास्ति,
न तु तत्र तत्त्वतो भिन्नवर्णपरिमाणदेशानि मुखानि सन्ति, एवम-
नाद्यविद्यावासनोपधानवशात्पदतत्त्वमेकमनेकपदार्थात्मना प्रथते, न
तु पदार्थस्ततो विभिद्यमानात्मानः परमार्थिनः सन्तीति । एते
प्रत्यासपरिणामविवर्ता मतभेदेन मन्तव्या इति ।

परिहरति-न । अन्यथासिद्धेः । तामेवाह-संसर्गस्तावद्वा-
क्यार्थलक्षणः कारकोपसर्जनक्रियाप्रधानो ऽतुल्यप्रधानसंसर्गः । अवेद-
माकृतम् । यतावदिदमुक्तम् अनेकवृत्तित्वान्नानात्वमिति, तदनैक-
वृत्तित्वस्यैकवृत्तित्वेनापि सह संभवात्संदिग्धव्यतिरेकतया नानात्वेन
प्रतिबन्धासिद्धेर्गुक्तम् । न चैकस्य नानावर्तिनस्तद्वेशत्वाऽतद्वेशत्व-
लक्षणे विरोधः संभवति । सह संभवात् । युक्तमेतत् । यद्वस्तुनि
परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यतइति स्वाभावव्यवच्छेदरूप-
त्वेन भावानां तदव्यवच्छेदे परिच्छेदाऽनुपपत्तेः, भावपरिच्छेदात्मक-
त्वात् तदभावव्यवच्छेदस्य । अथ संसर्गान्तरं कस्माद्भावच्छिद्यते ?
तदभाववत्त्वादिति चेत् । तदेव कुतः ? प्रत्यक्षेण तादात्म्येनाऽप्रति-
भासनात् । अन्यथैकसंसर्गवत्संसर्गन्तरमपि प्रथेत । यथाह तत्प-
रिच्छिनति ततो ऽन्यद् व्यवच्छिन्नति । त एव तर्हि परस्पराऽभावा-
त्मानो न ये प्रत्यक्षेण कदा चिदपि परस्परसंकीर्णः प्रत्यवभासन्ते ।
संसर्गः पुनरयं नानापि संसर्गिष्वभिन्नः प्रत्यक्षेण न विरोधमधिरोहति ।

स्यादेतत् । अमूल्यदानक्रयी खल्वयं संसर्गो नास्ति, यतो न विज्ञानेष्वकारमर्पयति, प्रत्यक्षतां तु स्वीकर्तुमिच्छतीति । तदयुक्तम् । निराकारविज्ञानवेद्यत्वव्यवस्थापनेन नीलादीनामप्यमूल्यदानक्रयित्वेनाऽसत्त्वप्रसङ्गात् । न च संसर्गिणः संसर्गं ज्ञातुमुत्सहते । न चायं संसर्गिभ्यो न भिद्यते । विरुद्धधर्मास्पदत्वात् । न खल्वयं संसर्गिषु परस्परं व्यावर्तमानेष्वनुवर्तमानो ऽनुवर्तमानेषु च निवर्तमानस्तदात्मा भवितुमर्हति, पैलाश्वस्यैत्यप्रसङ्गात् । तेनास्तु तद्वेशत्व-तदभावयोर्विरोधो, न पुनस्तद्वेशत्वाऽतद्वेशत्वयोर्भवितुमर्हति । न हि नञः प्रयोगमात्राद्विरोधाऽवगतिः । मा भूत्युचो ऽपुच इति नानात्वमेकस्यापि पुचस्येति ।

स्यादेतत् । येनैव स्वभावेनैकस्मिन्संसर्गिणि संसर्गो वर्तते किं तेनैव संसर्गान्तरे ऽपि, किं वा स्वभावान्तरेण ? इति । न तावत्स्वभावान्तरेण । स्वभावेनापादेयभेदे भावभेदप्रसङ्गात् । तेनैव चेत्संसर्गोऽप्यन्ताभेदप्रसङ्ग इति । तत्र वक्तव्यम् । अथ रूपं येन स्वभावेनापादेयं रूपान्तरं जनयति किं तेनैव स्वाऽऽलम्बनं विज्ञानं स्वभावान्तरेण वेति तुल्यमेवेतत् । यद्युच्येत, स्वभावो वा सामर्थ्यं वा न रूपादतिरिच्यते, तदेव तु स्वप्रत्ययाऽधीनजन्मभेदमुभयजननमेकं प्रत्यक्षेणाऽवसीयमानं न भेदमर्हति । न च कारणभेदः कार्याऽभेदमापादयति, अन्यत्वात् । तत्किमिदानीं नानासंसर्गिषु एको न भासते प्रत्यक्षेण संसर्गः स्वभावासंसर्गः, येन ते तदभेदादभिन्ना भवेयुः । प्रतीत्यसमुत्पादमात्रं कार्यकारणभावो न भाषिकः कश्चिदुभयाग्रयः, तेनाऽन्यस्य कारणस्याऽभेदे ऽपि न कार्यभेद इति चेत् । ननु संसर्गिभिः संसर्गस्यापि न कश्चिदपरसंसर्ग इति तदभेदे ऽपि न संसर्गिणामभेदो ऽन्यत्वात् अस्त्वन्त्यः । संसर्गः कथं तेषामेव ? इति चेत् । अथाऽस्त्वन्त्ये किमिति रूपमेव प्रतीत्यरूपविज्ञाने समुत्पद्यते

न पुनरसादिक्रमणि ? स्वभावभेदादिति चेत् । सोऽचापि तुल्यः । तस्माद्विरोधाऽसद्भेः संदिग्धव्यतिरेकत्वादनेकवृत्तित्वं नानात्वं प्रत्य-
साधनाङ्गम् । न च ग्रहणाऽग्रहणलक्षणविरोधः संसर्गे संभवति । सकलसंसर्गग्रहाणां धीननिरूपणस्य तस्याऽग्रहणे ग्रहणादेव तद्ग्रहणे
वा ग्रहणादेवेति । वृत्तिविकल्पश्च साकल्यवैकल्यलक्षणयोऽचानवकाश
एव । नानात्वे कार्यसमवायिनी साकल्यवैकल्ये नाऽभिन्ने तत्त्वे संभवः ।
तस्मात्स्वभावतो वर्तते संसर्गेषु संसर्ग इत्येतादृक् वक्तुमीश्वरे, न
पुनः कार्त्स्न्यभागाभ्यामिति । एतेन समूहे व्याख्यातः, प्रत्याख्या-
ताश्च कतिपये अवयविसामान्यादिनिराकरणहेतवो न सर्वे विस्त-
रभयात् ।

तदेवं प्रत्यक्षसंसर्गः संसर्गद्वयाऽऽधार एको गुणगुणिनोर्जाति-
जातिमतोः क्रियाकारकयोर्वयवाऽवयविनोर्द्रव्ययोस्तु भवसिद्धौ विना
बाधकं न प्रत्याख्यातमर्हति । वाक्यार्थनिरूपणस्तु देवदत्तः स्थाल्या-
मोदनं पचतीत्यादिर्यद्यपि प्रतिषंसर्गद्वयं भिद्यते तथापि कारकाणां
क्रियार्थत्वात्तस्याः प्रधानत्वेन वाक्यार्थभूतया एकत्वात्तत्प्रधानः
संसर्गोऽप्येक उक्तः । नानाकारकोपरक्तक्रियार्थत्वेऽपि च वाक्यस्य
पदार्थमात्रस्याऽन्यतः प्राप्तेः प्राप्ता प्राप्तिविवेके च संसर्गो वाक्यार्थः ।
तदिदमुक्तं, कारकोपसर्जनक्रियाप्रधान इति । यच्च तर्हि क्रियाद्वयं
प्रतीयते यथा निजभुजवीर्यमास्थाय शूरानादिशूरो जयति, तच्च कथं
वाक्यार्थस्यैकत्व ? मित्यत आह, अतुल्यप्रधानसंसर्गो । अतुल्योऽत
एव प्रधानं संसर्गो यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति । न क्रियेत्येव
वाक्यार्थोऽपि तु प्रधानमिति । जयार्थे च जिगीषोरादिशूरस्य निज-
भुजवीर्याऽऽश्रयक्रियेत्यप्रधानत्वाच्च वाक्यार्थः । विजयक्रियैव तु प्राधा-
न्यातथा ।

समूहो ऽपि नान्तरेण तद्भावनिमित्तमेकं समूहि-
नाम् । तत्र तदुपाधिरेकप्रकाशः । शशविषाणादयो ऽपि
जात्यन्तरपरिदृष्ट्वस्तुरूपेणोत्प्रेक्ष्यमाणा वस्त्वात्मकाः प्र-
काशन्ते । अन्यथैकवाक्यगम्ये नैकवाक्यता स्यात् । न च
तत्र शब्दभेदः । रूपाऽभेदात् । अर्थभेदाद्भेद इति चेत् ।
कथमन्यथा प्रतीतो ऽन्यथा । अर्थभेदाऽनुमानादिति चेत् ।

समूहमुपपादति-समूहो ऽपि नान्तरेण तद्भावनिमित्तमेकं
समूहिनाम् । समानदेशकालाः खलु किंशुकादयः समूह इति वा
वनमिति वा व्यपदिश्यन्ते, तेन सोऽपि समूहिनां संबन्धिनैकेन देशेन
कालेन समूहभावनमितेन विना न भवतीति । तत्र समूहिषु
तदुपाधिरेकदेशकालोपाधिरेकप्रकाश एकविषयः प्रकाश इत्यर्थः ।
शशविषाणादयो ऽपि गवादिजात्यन्तरपरिदृष्ट्वविषाणस्तुरूपेणोत्प्रेक्ष्य-
माणाः समारोप्यमाणा वस्त्वात्मकाः प्रकाशन्ते । तेनाऽन्यथापि
सिद्धेः संभगादिष्वेकप्रत्ययप्रत्ययभासस्य नैकशब्दात्मप्रत्यासादिक-
ल्पना युक्ता । अपि चाऽन्यथैकस्य शब्दात्मनः प्रत्ययेन भिन्नेष्व-
भेदकल्पनायामेकवाक्यगम्येनैकवाक्यता स्यात् । यथा श्वेतो धाव-
तीत्येकस्मादेव वाक्यादर्थद्वयमवगम्यते, शुक्रो निर्णेनेतीति कैले-
यक इतो द्रुतं गच्छतीति । तदेतदर्थद्वयमेकवाक्यसमधिगम्यं
तत्प्रत्यासादभिन्नमेव भासेनेत्यर्थः ।

नन्वपि प्रत्यर्थं शब्दभेद इत्यत आह-न च तत्र शब्द-
भेदः । कुतः ? रूपाऽभेदात् । न हि निर्णेजने गतौ वा वाक्यस्वरू-
पस्य भेदकं प्रतिपाद्यामहे । शङ्कते-अर्थभेदाद्भेद इति चेत् । उत-
रम्-कथमन्यथा एकत्वेन प्रतीतो ऽन्यथा नाना ? पुनः शङ्कते-अर्थ-
भेदानुमानादिति चेत् । यथा ज्ञाता स्थिरा ऽवगम्यमानाऽपि प्रत्य-

प्राक्तर्ह्यर्थभेदाभेदावगम्यते पश्चाच्छब्दभेदाभेदाविति
न शब्दप्रत्यासत्तिनिमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । समूहैकश-
ब्दयोश्चाऽविशेषः । अविदितसमूहशब्दस्य च तदवभासो
न दूरतः स्यात् । अभावे शब्द इति च भावशब्दप्रतीते-

क्षेणाऽनुमानेनाऽशुतरविनाशिनी निश्चीयते एवं प्रत्यक्षाऽवगतैक्य-
मपि धाक्यमर्थभेदान्नाना निश्चीयत इति । परिहरति-प्रक्तर्ह्यर्थभे-
दाऽभेदावगम्यते, पश्चाच्छब्दभेदाऽभेदाविति न शब्दप्रत्यासत्ति-
निमित्तोऽर्थव्येकताऽवभासः । अगृहीतभेदः खल्वर्थः शब्दगताभेदा-
ध्यवसायादभिज्ञो भवति । न हि जातु शुक्तत्वप्रतिपत्तौ रजतसमा-
रोपो भवति । अर्थभेदश्चेत्प्राक् शब्दभेदाऽभेदाभ्यां गृहीतो नार्थस्य
शब्दवर्त्यभेदः शक्यसमारोप इत्यर्थः । दोषान्तरमाह-समूहैक-
शब्दयोश्च विशेषः । यदि शब्दैकत्वसमारोपाद्विज्ञानामप्यर्थानामेकता
ततो यथैकमाकाशमित्यभिन्नस्यैकत्वमुनोपाधिकमवगम्यते तथा समूह
इत्यत्रापि नोपाध्यपेक्षमवगम्येत । उपाध्यपेक्षत्वे चैकमाकाशमित्य-
पि न शुद्धमवगम्येत्यविशेषः प्रसज्यते । क्वचित्पाठः समूहैकशब्द-
योश्चाऽविशेष इति । तस्यार्थः । यथा बहूनां धवादीनां समूह
इत्येकशब्दनिबन्धनमेकत्वमवभासते तथा वृक्षा इत्यत्राप्येकत्वमव-
भासते । न चैतदस्ति । किं च यदि शब्दप्रत्यासकृतमेकत्वम्
अविदितशब्दविशेषो न रूपत एव एकमर्थमवगच्छेदित्याह-अवि-
दितसमूहशब्दस्य च तदवभासो न दूरतः स्यात् । अपि चा.भा.वे
ऽशब्द इति च भावशब्दप्रतिपत्तेर्विवक्षितार्थहानिः । शब्दाऽध्यासे
खल्वभाव इति शब्द एवाध्यस्य प्रतिपत्तव्यः स च भाव इति विव-
क्षितार्थहानमेवमशब्द इति च शब्द इत्यर्थः । विवर्तपरिणामयोरप्येते
दोषाः प्रसज्जनीयाः ।

विवर्त्तितार्थहानिः । विवर्त्तपरिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनोऽयं विभागः । न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । शशविषाणाऽलातचक्रा-

एष त्वधिकोऽपि परिणामविवर्त्तयोर्दोष इत्याह—विवर्त्तपरिणामयोस्तु सर्वस्यैकत्वादवान्तरैकत्वं नैकशब्दालम्बनम् । ये हि परस्परविभिन्नानां शब्दानामप्यसमाहुस्तेषामवान्तरैकत्वं गौरिति वाऽश्व इति चापपद्येतैव । ये पुनरभिन्नस्य शब्दब्रह्मणो विवर्त्तं वा परिणामं वाऽर्थमाचक्षते तेषां सर्वत्र शब्दब्रह्मणोऽविशेषादवान्तरैकत्वं पदार्थानां वाक्यार्थानां च कुतस्त्यमित्यर्थः । किं च वस्त्ववस्तुविभागश्च न स्यात् । न ह्यस्मिन्दर्शने समस्ति तत्प्रमेयं न यच्छब्दब्रह्मणः परिणामो वा विवर्त्तो वा । तथाविधं च सर्वं सदेवेति नाऽसत्प्रमेयतेत्यर्थः । अत्र शङ्कते—अथ तुल्येऽपि शब्दविवर्त्तऽन्यनिबन्धनेऽनाद्यविद्याशसनावैचित्र्यनिबन्धनोऽयं विभागः । उत्तरम्—न, शब्दविवर्त्तनिबन्धनः । अयमभिसन्धिः । अनुभवसिद्धो नाऽसति बाधकेऽनाद्यविद्यानिबन्धनः शक्यो वक्तुम् । शब्दब्रह्मण्यपि तथाप्रसङ्गात् । तत्र शब्दविवर्त्तनिबन्धनस्तस्य तदुपतया निषेधात्मत्वाऽयोगात् । तस्मात्पारमार्थिकं श्वेति युक्तम् । यथाह न्यायवादी 'सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं च तत्' इति । नन्वस्तु तात्त्विको विभागो भावाऽभावयोः । अभावानां पुनरनधिगतस्वल्क्षणभेदानां कुतः परस्परविभागः ? इत्यत आह—शशविषाणाऽलातचक्रादिषु वस्त्वाकारनिरूपणा । विभाग इत्यनुषङ्गः । यद्यपि शशविषाणाऽलातचक्राद्याभावानां न स्वरूपेण भेदस्तथाप्यवच्छेदकभावाऽधीननिरूपणत्वाद्भावानां च स्वरूपभेदात्तदुपधिरभावानामपि परस्पर-

दिषु वस्त्वाकारनिरूपणा । पराक्रान्तमेव च बहुधा स्वयू-
थ्यैरित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मादीप्सितस्योपायता कर्तृप्र-
वृत्तिहेतुः ।

ननु कर्तव्यतावगमात्प्रवर्तते, सैव तथा ऽस्तु । का
पुनरियम् ? कर्तव्यतैव । केन प्रमाणेनाऽवगम्यते । नेन्द्रियै-
रध्यक्ष्मीक्ष्यते । तत्पुरःसरत्वाच्चेतरैः । सत्यम् । न शब्दा-
तिरेकिभिः । ननु शब्दो ऽपि संविदपेक्ष्येतरसिद्धिमपे-
क्षते । ननु नियोगतः । शब्दे ऽपि तत्सम्भवात् । नन्वित-
विभाग इत्यर्थः । स्फोटस्वरूपनिराकरणप्रयत्नाभावं प्रति कारणमाह-
पराक्रान्तमेव चाऽव बहुधा स्वयूथ्यैर्भाष्यकारवातिककारप्रभृतिभिरि-
त्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुपमंहरति—तस्मादीप्सितस्योपायता कर्तुः प्रवृत्तिहेतुः ।
एवं पूर्वपक्षैकदेशिनि निरस्ते सम्प्रति परमपूर्वपक्षी ब्रूते—ननु कर्त-
व्यताऽवगमात्प्रवर्तते, सैव तथा ऽस्तु । दूषयति—का पुनरियं कर्तव्य-
ता ? न निरालम्बनं ज्ञानं, न च श्रेयःसाधनता त्वयेष्यतइति
भावः । पूर्वपक्षिण उत्तरम्—कर्तव्यतैव । यदाभासं विज्ञानं तदाल-
म्बनं, कर्तव्यताऽवगमश्च कर्तव्यताऽऽभास इति कर्तव्यतैवाऽस्याल-
म्बनमित्यर्थः । सिद्धान्ती पृच्छति—केन प्रमाणेनाऽवगम्यते ? कर्त-
व्यताऽवगमो हि प्रमाणस्य कार्यमसति कारणे प्रमाणे न भवितुमर्ह-
तीत्यर्थः । स एवैकग्रन्थेनाह—नेन्द्रियैरध्यक्ष्मीक्ष्यते । ननु मा ना-
मेन्द्रियाणि प्रवर्तिशत, कस्मात्पुनर्नानुमानादिगोचरः कर्तव्यते ? त्यत
आह—तत्पुरःसरत्वाच्चेतरैः । अनुमानादयो हि प्रत्यक्षपुरःसरस्तत्का-
र्यत्वाच्चाऽसति प्रत्यक्षे प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । पूर्वपक्षी ब्रूते—सत्यं, न शब्दा-
ऽतिरेकिभिर्मग्न्यते । कर्तव्यताशब्देन तु गम्यतइत्यर्थः । सिद्धान्ती
ब्रूते—ननु शब्देऽपि संविदपेक्षया संबन्धज्ञानाऽपेक्षया प्रथमश्राविणो ऽप्र-
तीतेः इतरसिद्धिमितरेण कर्तव्यतायाः सिद्धिमपेक्षते । पूर्वपक्षी
त्वाह—ननु नियोगतः प्रमाणान्तरादेव सिद्धिमर्थस्याऽपेक्षते । कुतः ?
शब्दतः सिद्धेः तत्सम्भवात्संबन्धज्ञानसंभवात् । सिद्धान्ती ब्रूते—

रेतराश्रयः स्यात् । न । अनादित्वाच्छब्दभावेनायाः । न खलु शब्दः साक्षादेव कर्तव्यताप्रतिभामाविर्भावयति विप्रकृष्टः, अपि तु भावनाऽनुगममुखेन । तत्र विप्रकृष्ट-शब्दभावेनाद्वारसिद्धेः कर्तव्यतात्मनि परत्र प्रवृत्तिप्र-सवोन्नीतप्रत्यये नाऽसुकरा प्रत्युत्पन्नशब्दसंवित् । उक्तं च ।

‘साक्षाच्छब्देन जनिता भावनानुगमेन ।

इति कर्तव्यता या तां न कश्चिदतिवर्त्तते ॥

नन्वितरेतराश्रयः स्यात् । शब्दतः सिद्धौ सत्यां संबन्धविज्ञानं संब-
न्धविज्ञाने च सति शब्दतः सिद्धिरिति । पूर्वोपक्षिण उत्तरम्—अनादि-
त्वाच्छब्दभावेनायाः । यथा हि बीजादङ्कुरो ऽङ्कुराद्वीजमिति बीजा-
ङ्कुरजात्योरन्योन्याश्रयत्वे ऽपि व्यक्तिभेदाद्यवस्था । न हि यस्या
बीजव्यक्त्येव ऽङ्कुरव्यक्तिरुपजायते तस्या गवाऽङ्कुरव्यक्तेः सैव बीज-
व्यक्तिरपि तु तज्जातीयाया अन्यस्याः । इयमस्याश्चान्या जनि-
रिष्यते । तेन यच्चाऽन्योन्याश्रयं न तत्र जन्यजनकभावः । यत्र च
तद्भावो न तच्चाऽन्योन्याश्रयत्वमिति । तथेहापि शब्दप्रवृत्तेः कर्त-
व्यतावगमेन भावना प्राग्भवीया । तस्याश्चेह जन्मनि कर्तव्यताऽव-
गमे तत्र विदितसंबन्धस्य शब्दस्य प्रवृत्तिस्ततः प्रत्युत्पन्नशब्दतः
कर्तव्यताऽवगमः, ततो भावनेति । तदिदं शब्दप्रवृत्तिकर्तव्यताऽवग-
तिर्भावनाचक्रमनिशमार्त्तते इति नेतराश्रयत्वम् ।

ननु भावनायां किं प्रमाणम्? इति आह—न खलु शब्दः
साक्षादेव कर्तव्यताप्रतिभासमाविर्भावयति, यतो विप्रकृष्टः, अपि तु
भावनामुखेन, एवं च सति शब्देकसमधिगम्ये ऽपि कर्तव्यतात्मनि
नासुकरा संश्रितित्याह—तत्र विप्रकृष्टभावेनाद्वारसिद्धेः कर्तव्यतात्मनि
स्वज्ञानेन प्रवृत्तिहेतौ परत्र प्रवृत्तिप्रसवे ज्ञीतप्रत्ययेनाऽसुकरा प्रत्युत्प-
न्नस्य वर्तमानस्य शब्दस्य संविद् ज्ञानमिति । उक्तं च ।

कर्तव्यतावगमादेव प्रवृत्तिः, नेप्सितोपायतायाः ।
नित्येष्वप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ईप्सितोपायत्वे वा नित्यत्व-
व्याघातः ।

उच्यते -

पूर्वशब्दैर्व्यवहृतिव्युत्पत्तेरनपेक्षणम् ।

भवेद्विशेषहेतुः को बीजमर्थेन तु श्रुतौ ॥

का पुनरियं शब्दभावना ? शब्दविषया शब्दज्ञान-
बीज, मुत शब्दाऽभिहिता ऽर्थज्ञानबीजम् । यदि शब्दवि-
षया तैरेवाऽनष्टस्मृतिसंस्कारैः प्राग्भवीयैः शब्दैर्व्यभि-

साक्षाच्छब्देन जनिता भावनाऽनुगमेन वा ।

इतिकर्तव्यता या तां न कश्चिदतिवर्तते ॥ इति ।

कृतव्याख्यानमेतत् । इदं च वेदवादिभिरवश्याभ्युपेतव्यं न
पुनरभिमतसाधनत्वम्, अव्यापकत्वादित्याह-कर्तव्यताऽवगमादेव
प्रवृत्तिर्नेप्सितोपायतायाः । नित्येष्वप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथ नित्यमपि
समीहितोपायः कस्मान्न भवती ? त्याह-ईप्सितोपायत्वे वा नित्य-
स्याऽनित्यत्वप्रसङ्गः । काम्यतया पुरुषेच्छातन्त्रत्वेनाऽवश्यकर्तव्यता-
ऽनुपपत्तेः । तदेतद् दूषयति-उच्यते ।

पूर्वशब्दैर्व्यवहृतिव्युत्पत्तेरनपेक्षणम् ।

भवेद्विशेषहेतुः को बीजमर्थेन तु श्रुतौ ॥

भावनाऽनुगमेनेत्युक्तं, तच्च भावनां विकल्पयति-का पुनरियं
शब्दभावना ? शब्दविषया वाचकत्वविशिष्टविषया शब्दवाचकत्वज्ञान-
बीज, मुत शब्दाभिहिता ऽर्थज्ञानबीजं, कर्तव्यतामात्रज्ञानस्य वा बीजं
करणम् । भावनाविज्ञानयोः कार्यकारणभूतयोः समानविषयत्वात् ।
अथ प्रथमं कल्पमधिकृत्याह-यदि शब्दविषया तैरेवाऽनष्टस्मृतिसं-
स्कारैः प्राग्भवीयैः शब्दैर्व्यभिचारः स्यात् । स्मृतिजनकः संस्कारो न

चारः स्यात् । व्युत्पत्तिश्च तदा नाऽपेक्ष्येत । शब्दाऽभि-
हिता चेत्तथापि पूर्वस्यां सत्यां स एव प्रसङ्गः । अथैयमेव ।
विशेषहेतुर्वक्तव्यो, यत् तुल्येषु प्रत्ययपाटवाऽभ्यासाऽऽद-
रेषु शब्दार्थसंबन्धविषयेष्वर्थ एव भावनाबीजं न शब्दसंब-
न्धयोः । प्रायणं दुःखं वोच्छेत्तु जात्यन्तरव्यवधानं वा शब्द-

वेगादिस्त्यर्थः । स च वाचकतया शब्दः स्मर्यतइति व्युत्पत्तिश्च
नापेक्ष्येत । तथा च प्रथमश्राविणो ऽप्यर्थप्रत्ययप्रसङ्गः । तदिदमुक्तं
पूर्वशब्दे व्यवहृतिर्व्युत्पत्तेरनपेक्ष्यं भवेदिति । कल्पान्तरं शङ्कते—शब्दा-
ऽभिहिता ऽर्थविषया चेद्, भवतु, तथापि वाचकशब्दविषयाप्यस्ति
भावनेति तस्यां पूर्वस्यां सत्यां स एव प्रसङ्गः । अथैवमर्थविषयैवा-
स्ति भावना न पूर्वशब्दविषयः । उत्तरं—विशेषहेतुर्वक्तव्यो यत्तुल्येषु
प्रत्ययपाटवाऽभ्यासाऽऽदरेषु शब्दार्थसंबन्धविषयेष्वर्थ एव भावना-
बीजं तत्प्रत्ययपाटवादयो न तु शब्दसंबन्धयोः । त्रीणि कारणानि
भावनायाः समस्तव्यस्तानि । तथा हि । सकृदनुभूतेषु प्रत्ययपाटवा-
द्भावना भवन्ति । यथा दुर्जनवचनजनिते दुःखे मन्दस्यापि प्रत्यय-
स्याऽभ्यासो भावयति भावनां, यथा जडस्य शास्त्राभ्यासः, तथा
सकृन्मन्दमनुभूयमानेपि प्रत्ययादराद्भवति भावना । यथा देवहूदे
महाचैत्र्यां बुद्धुदवत्किं चिदुत्पन्नं कनकनलिनदर्शनादीति व्यस्तानि
समस्तानि चोहनीयानि । तदेतत्त्रितयमपि संस्कारकारणं शब्दा-
र्थसम्बन्धेषु तुल्यमिति कथमर्थ एव संस्कारो न तु सम्बन्धशब्द-
योरिति । तदिदमुक्तं विशेषहेतुः वे । बीजमर्थेन तु श्रुतो । यदि
मन्येत अर्थवच्छब्दसम्बन्धयोरप्युत्पन्नैव भावना, सा तु प्रायणेन
वा दुःखेन वा गर्भवासजन्मना जातिव्यवस्थानेन वा विनष्टा न
स्मृतिं जनयतीत्यत आह—प्रायणं दुःखं वोच्छेत्तु जात्यन्तरव्यवधानं

संबन्धयोर्भावनाबीजानां नाऽर्थेषु । तेष्वपि च भावना-
नुगमश्चेत्, जात्यन्तरवधिरास्तज्जन्माऽनुभूतानिव रूपश-
ब्दप्रकारान् जन्मान्तराऽनुभूतानाचक्षीरन् । अथापि
पूर्वाऽभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः
कासां चिद्भावनानामनुगमो न सर्वासाम् । व्युत्पन्नवद-
धा शब्दसम्यन्धयोर्भावनाबीजानां नार्थेऽप्यिति । विशेषहेतुर्वक्तव्य
इत्यनुवक्ष्यते । भावनारूपाणि बीजानि स्मृतेरित्यर्थः । न जातु कार-
णानियमे कारणेतिमः संभवति, तस्याऽऽकस्मिन्त्वप्रमत्तादिति
भावः । यादं तु कश्चिद्वेद्यात्यादभ्युपैति, शब्दाहंसम्बन्धेषु भावना-
ऽनुवर्ततइति, तं प्रत्याह—तेष्वपि चाऽविशेषेण भावना नुगमे जात्य-
न्धवधिरास्तज्जन्माऽनुभूतानिव रूपशब्दप्रकारान् जन्मान्तरानुभूतान्
आचक्षीरन् ।

तत्र चेदयति—अथापि पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य
हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः कासां चिद्भावनानामनुगमो न सर्वसम् ।
अस्यार्थः । निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभि-
रभिसबन्धो जन्म, तत्कर्ता जातस्तस्याऽभिप्रेतविषयप्रार्थनायां तत्प्राप्ते
सुखानुभवो हर्षो ऽनिष्टविषयसाधनसन्निधौ तज्जिहासोर्हान्यशक्यता
भयम् । इष्टविषयनियोगे सति तस्येष्टस्य प्राप्यशक्यस्य प्रार्थना
शोकः । तदेतेषां हर्षभयशोकानां संप्रतिपत्तिरनुभवः पूर्वाभ्यस्तस्मृत्य-
नुसम्बन्धाद् भवति । पूर्वस्मिन् जन्मनि अभ्यस्तस्याऽर्थस्य स्मृत्यनुब-
न्धात् । एकविषयो वा एकाऽऽकारविषयो वा अवेकविज्ञानोत्पादो
ऽभ्यासस्तत्कर्ताऽभ्यस्तं यथा देवदत्तो ऽनेनाऽभ्यस्तः शालयो वा
ऽभ्यस्ता इति गृहीतिनिरोधे तदनुसंधानविषयः प्रत्ययः स्मृति-
रनुबध्यते ऽनेनेत्यनुबन्धः स्मृतेरनुबन्धो भावना । तस्मत्पूर्वा-
ऽभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाद्देतोर्जातस्य कुमारस्याऽस-ीन्द्रियविषयसंप्रयोगे
हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः प्राग्भवीयानां कासां चित्तदीपभावनानाम्

व्यवहारादालस्य ।

भवतु, किं तु

पूर्वसिद्धिव्यपेक्षत्वान्मानं तत्र न किं चन ।

सिद्धे सामान्यतो वृत्तिविशिष्टे लिङ्गवाक्ययोः ॥

न तावल्लिङ्गादिजं ज्ञानं तत्र प्रमाणम् । संवित्प्रभव
अनुगमः । आसीच्च पूर्वे शरीरान्तरसम्बन्धः । हर्षादिसंप्रतिपत्तिरसिद्धेति
चेन्न । स्मितरुदितादिमन्वेनैतदनुमानात् । तथा हि । हर्षादिम-
दात्मवती बाल्यावस्था स्मितरुदितादिमन्वाद् यौवनावस्थावत् । एवं
बाल्यावस्था स्मृतिमदात्मवती हर्षादिमदात्मवत्त्वात् यौवनावस्था-
वत् । तथा बाल्यावस्था संस्कारवदत्मवती स्मृतिमदात्मव-
त्त्वाद् यौवनावस्थावत् । तथा च बाल्यावस्थाऽनुभूतचरानुभववदा-
त्मवती संस्कारवदत्मवत्त्वाद्यौवनावस्थावत् । तथा बाल्यावस्थाऽनु-
भवकाले शरीरसम्बन्धवदात्मवती अनुभववदात्मवत्त्वाद् यौवनाव-
स्थावत् इति प्रसङ्गात्परलोकसिद्धिरपि सूचिता । तदेवं कासां चिद-
नुगमो न सर्वासां भावनानाम् । कुतः ? व्युत्पन्नवदव्यवहाराद्
बालस्य । कार्यदर्शनेनेत्या हि भावना यावत्कार्यदर्शनं व्यवतिष्ठत-
त्कृत्यर्थः ।

एवं सिद्धान्तैकदेशिनो दूषणे परिहृते पूर्वपक्षवादिना पर-
मसिद्धान्ती दूषणमाह-भवतु, किं तु

पूर्वसिद्धिव्यपेक्षत्वान्मानं तत्र न किं चन ।

सिद्धे सामान्यतो वृत्तिविशिष्टे लिङ्गवाक्ययोः ॥

तद्व्याचष्टे-न तावल्लिङ्गादिजं तत्र ज्ञानं प्रमाणं न पदं
प्रत्ययो वा तत्र कर्तव्यतायां प्रमाणमिति । केन हेतुना ? प्रथम-
श्रुतेभ्यो लिङ्गादिभ्योऽनुत्पादात्कर्तव्यता ज्ञानस्य सवित्प्रभवतय

तथा पूर्वसिद्धिव्यपेक्षत्वेन । नापि भावनाजं, तन्निमित्त-
ज्ञानाऽपेक्षत्वेन । नापि लिङ्गवाक्यजे । तयोः सामान्यरूप-
प्रसिद्धेर्विशिष्टावगाहित्वेनाऽप्रसिद्धपदार्थवाक्यार्थप्रती-

मानान्तरतः पूर्वसिद्धिव्यपेक्षत्वेन । नापि भावनाजं तन्निमित्तज्ञा-
नापेक्षत्वेन, यदाकारं हि विज्ञानं भावनया जनयितव्यं तदाकारमे-
सावनुभव स्वकारणमेषाऽपेक्षते मानान्तरतः, न च तदस्तीत्युक्तम्
ननु लिङ्गवाक्ये कर्तव्यतावगाहिनी भविष्यत, तयोः प्रमाणान्तरा
ऽनवगतार्थगोचरत्वा, दन्यथा प्रामाण्याऽनुपपत्तेरित्यत आह-नापि
लिङ्गवाक्यजे । हेतुमाह-तयोः सामान्यरूपप्रसिद्धेः विशिष्टाऽवगाहि-
त्वेन गृहीतसम्बन्धं लिङ्गिनं गमयति, सम्बन्धश्च पक्षव्यापकत्वे
सति स्वसाध्येन नियमः । न चाऽगृहीते दृष्टान्तधर्मवर्तिनि साध्य-
धर्मे तेन सह हेतोर्नियमः शक्यसाधनः । न चाऽपूर्ववस्तुसत्तासा-
ध्येन पक्षधर्मता । तथा हि । कदा चित्सत्तायां साध्यायां भावधर्म-
वा हेतुर्लुप्येताऽभावधर्मो वा, प्रकारान्तराभावात् । तच्च बाह्या
अप्याहुः ।

‘नाऽसिद्धे भावधर्मो ऽस्ति व्यभिचार्यभयाश्रयः ।

धर्मो विस्तृतो भावस्य तत्सत्ता साध्यते कथम्’ ॥ इति ।

तस्मादनुमानं सामान्यरूपेण यो वह्निः प्रसिद्धं तेन विशिष्टं
वस्तु पर्वतादिकमवगाहते । वह्निभावाऽभावसाधारणेन रूपेण वा
यः प्रसिद्धः पर्वतादिः साधनाश्रयस्तमेव वह्निविशिष्टमवगाहते ।
तदनेन नियमात्पक्षधर्मतारूपसम्बन्धद्वयसंवितावनुमानप्रवृत्तिर्ना-
ऽन्यथेति सूचितम् । एवं वाक्यमपि सामान्यप्रसिद्धक्रियं पदार्थं
सामान्यरूपप्रसिद्धेनैव पदार्थान्तरेण कारकरूपेण विशिष्टमवगाहते ।
तदनयोर्विशिष्टविषयता, न पुनरपरिदृष्टवस्तुसद्भावविषयतेत्युक्तं
भर्तति । कुतो वाक्यमेवंविधं ? मित्याह-अप्रसिद्धपदार्थवाक्या-

त्यनुपपत्त्या सामान्यरूपप्रसिद्धिनिबन्धनप्रमाणाऽपेक्षायां तदभावे प्रामाण्याऽभावः । यथा चेह जन्मनि तथा पूर्वस्मिन्पूर्वतरे ऽपि सा ऽपेक्षितेति प्रमाणाऽभावः । तत्र किं विकल्पमात्रमेवेदमनादिशब्दवासनानिबन्धनं स्यात्तच्च पुरस्तात्प्रत्युक्तम् ।

र्थप्रतीत्यनुपपत्त्या पदार्थस्यैवेतरपदार्थविशिष्टस्यैव वाक्यर्थत्वात् । अगृहीतसम्बन्धय चाऽपदार्थत्वात् । अतः सामान्यरूपप्रसिद्धिनिबन्धनस्य च कर्तव्यतायां प्रमाणाऽभावलिङ्गवाक्ययोर्विशिष्टायां सत्यां प्रामाण्याऽभावः ।

ननूतं कथं शब्दप्रवृत्तिकर्तव्यताऽनुभवभावनाचक्रमनिशमावर्तयति, किमेव मानान्तरेण ? त्यत आह—यथा चेह जन्मनि तथा पूर्वस्मिन्पूर्वतरे ऽपि सा ऽपेक्षितेति प्रमाणाऽभावः । अचेदमाकूतम् । प्राग्भवीभावनाजनितकर्तव्यतावगमादालस्य स्वयं प्रवृत्तौ सिद्धायामनादिता परिहारः स्यात्, सैव त्वसिद्धौ । तथा हि । यद्विषयाऽनुभवभाविता या भावना सा तत्रैव स्मृतिमाधत्ते, न त्वर्थान्तरेण, अतिप्रसङ्गात् । न च कर्तव्यतासामान्यमपि विशेषप्रवृत्तिहेतुः । न च यत्क्रियाभेदगोचरा प्रागपि भवे कर्तव्यताऽवगतात्क्रियागोचरैव बालेन स्मृता क्रियान्तरे प्रवृत्तिमुत्पादयितुमर्हति । नापि क्रियान्तरे स्मर्यते । न खलु पाटलिपुत्रउपलब्धस्य प्रासादस्य शिलाहूदे स्मरन्नभ्रान्तः । अतः स्तनपानादिगोचरकर्तव्यताऽवगतौ भावनाया अन्यत्कारणं वक्तव्यं, न च तच्छक्यमिह जन्मनि सर्वेषु जन्मस्विति प्रमाणाऽभावः । अपेक्षितोपायतां स्तनपानादेः प्रत्यभिज्ञासिद्धया तज्जातीयतया बालो ऽप्यनुमिमीते । तत्र विषयस्याप्यसिद्धौ सत्यां विकल्पमात्रमेवेदमनादिशब्दवासनानिबन्धनं स्यात् ।

अपि च-

कर्तुरिष्टाऽभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकधीः ।
विपरीते त्वकर्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

यः खलु प्रत्ययो यमर्थमन्वेति स तस्य विषयः
शुक्र इव शुक्रप्रत्ययस्य । अपेक्षितोपायतां तद्विपरीततां
चाऽनुयातो कर्तव्यमिति प्रमितिप्रत्ययौ लौकिकानाम् ।
तेन तयोर्गोचराविति गम्यते ।

तच्च पुरस्तत्प्रत्युक्तं न निरालम्बनं ज्ञानमिति । तत्पारिशेष्यात्कर्तु-
रीप्सितोपायतैव प्रवृत्तिहेतुः कर्तव्यताज्ञानस्याऽलम्बनम् ।

अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि सैवाऽलम्बनमित्याह-

कर्तुरिष्टाऽभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकधीः ।
विपरीते न कर्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

ननु कृतिव्याप्यतद्विपरीततागोचरौ कर्तव्यत्वाऽकर्तव्यत्वप्र-
त्ययौ कथं समीहिततद्विपरीतसाधनते गोचरयितुमर्हतः ? न च साध-
नताकर्तव्यतयोस्तादात्म्यं, सिद्धसाध्यत्वेन दहनतुहिनवत्स्वभाववि-
रोधादित्यत आह-यः खलु प्रत्ययो यमर्थमन्वेति स तस्य विषयः
शुक्र इव शुक्रप्रत्ययस्या अपेक्षितोपायतां तद्विपरीततां चाऽनुयातो
कर्तव्यमकर्तव्यमिति प्रत्ययौ प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतू लौकिकानाम् । तेन
ते अपेक्षितोपायतातद्विपर्ययते तयोः कर्तव्यमकर्तव्यमिति प्रत्यय-
योगोचराविति गम्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । इदमत्राकूतम् ।
सत्यं, कृतिसाध्यतामत्र कर्तव्यता । न तु तन्मात्रं हेतुः, समीहि-
तस्यापि कर्तव्यतया तद्वेतुत्वप्रसङ्गात् । न खलु फलं कर्तव्यमिति
प्रवृत्तिगोचरस्तत्साधनं तु स्यात् । न चाऽन्यस्य कर्तव्यता ऽन्यत्र
प्रवर्तयति । अतिप्रसङ्गात् । साधनतया नाऽतिप्रसङ्ग इति चेत्,

तर्हि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन साधनत्वमेव प्रवृत्तिहेतुः, न तु तन्मात्रं, अपि तु कर्तुरिष्टाऽभ्युपगम इत्युपपादयिष्यति स्वयमेवाऽऽचार्यः । तस्मात्कर्तुरित वचनादाचार्यस्य कर्तव्यतैकार्थसमवायिनी समीहितासाधनता प्रवृत्तिहेतुः वर्तयताक्षानालम्बनमभिमतम् । न चाऽनयोर्भिन्नकालयोरैकाधिकरण्ये कश्चिद्विरोध इति उपपादयिष्यामः । न च वर्तयतामात्रोपयोगिनी समीहितसाधनता प्रमाणान्तःपातिनी न प्रवृत्तिहेतुः । कर्तव्यतैव तद्देतुः । सा च क्व दित्साधनतया ऽवगम्यते, क्व चिच्छब्दत, स्तेनाऽसत्यामपि समीहितसाधनतायन्तित्येषु कर्तव्यता ऽवगम्यमाना प्रवृत्तिहेतुरिति साम्प्रतम् । तेन कर्तव्यतामात्रं प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् । अपि च भवत् प्रमाणान्तःपातिनी, तथाप्यस्ति हि किं चित्प्रमाणं यद्भावात्प्रमेयं निवर्तते, यथा कृतकत्वं भावानामनित्यत्वे प्रमाणम् । अथ च तदभावादनित्यत्वं निवर्तते, नैव ह्यस्ति संभवः अकृतकश्चाऽनित्यश्च भाव इति । तथेहापि कृतिव्याप्यता कार्यता, कृतिश्च पुरुषप्रयत्नः, स चेच्छाद्वेषजीवनयोनिः स्वयोननिवृत्तौ न भवति, धूम इव धूमध्यजनिवृत्तौ । न च हित ऽहितप्राप्तिपरिहाराऽसाधनसाधनेषु नैमित्तिकनिषेधाऽपूर्वेष्विवाऽसंभवः । द्वेषजीवने त्वनाशङ्कीये एवा, नृपादेयत्वाद् विधेयविषयत्वाच्च । नन्वेतदनुमानं, तच्च ऽपूर्वकर्तव्यताविधायिनि परिपन्थिनि नित्यतया ऽन्येदप्रामाण्ये सति शब्दे बाधितविषयतया नोदेतुमर्हति । अबोधितविषयत्वमपि हि पक्षधर्मतावदनुमानसामग्रीनिविष्टमिति तद्विदः । तत्किं सहस्रसंवत्सरे रुषे सहस्रहायनजीविन एव सन्त्वधिकारिणः ? सहस्रसंवत्सरनिवर्तनीयमेतदान्नायते सचम् । सहस्रसंवत्सरजीविनां पुंसामसंभवात्संवत्सरशब्दो जघन्यप्रवृत्तिद्विषयेष्विति चेत् । न असंभवस्याऽसिद्धेः । आम्नायत एव हि मानान्तर-

तस्मात्कर्तव्यतापि नाऽन्या कर्तुः समीहितोपाय-
 तायाः । यथोक्तं “कर्तव्यस्य सुखं फल”मिति । कथं
 तर्हि नित्येषु नित्यता कर्तव्यता वा । यथाशक्ति चाङ्गो-
 निरपेक्षत्सहस्रसंवत्सःसर्वविधायिनः संभवियन्ति सहस्रायुषः पुरुषाः ।
 स्यादेतत् । त्रिवादाध्यामिताः पुरुषाः न सहस्रायुषः पुरुषत्वाद-
 स्मदादिवदित्यनुमानादसंभव इति । नन्वागमबाधितमनुमानं नोदी-
 यतइत्युक्तम् । सत्यं, प्रवृत्त आगमोऽनुमानं बाधते, तत्प्रवृत्तिरेव तु
 स्मारितपदार्थाऽन्वययोग्यताऽवधारणपुरःसरा, तदवधारणसमये च
 बाधितविषयमनुमानं प्रवृत्तं स्वकर्तव्यतासहस्रसंवत्सराणामन्वयम-
 योग्यत्वान्निरुध्य संवत्सरशब्दं जघन्यवृत्तिमापादयतीति चेत् । न ।
 इहापि समानत्वात् । न खलूपेक्षणीये नैमित्तिकनिषेधाऽपूर्वं प्रयत्नं
 प्रति प्राधान्येनाऽन्वयमर्हतः । न चैकशब्दवाच्ययोरन्वयो न योग्य-
 तामपेक्षतइति युक्तम् शब्दाऽवधारणसमये योग्यताहीनयोरन्व-
 याऽवधारणेनैकशब्दवाच्याऽन्वयाऽनुपपत्तेः । कामाधिकारे कामा-
 ऽनुकूलतया कृत्यन्वयोपपत्तिरिति चेत् । किमायातं नैमित्तिकनिषे-
 धाधिकारयोः ? तत्र तच्छब्दप्रत्यभिज्ञानात्कामस्याऽश्रुतेरपूर्वमाचक-
 र्तव्यताऽवगतिरिति चेत् । तर्हि कर्तव्यताशरीरनिवेशिनाऽकामेनापि
 भवितव्यं नियोज्येनेव निमित्तवता निषिध्यमानक्रियारूपा वा श्रुते-
 नापि । तथा च न नियोगमाचकर्तव्यता । नैमित्तिकनिषेधाऽधिकारयो-
 ष्टन्माचत्वे च कर्तव्यताहानिर्नियोज्याऽभाव इवेति कर्तुरपेक्षितोपा-
 यता कर्तव्यता, तद्विपरीतता चाऽकर्तव्यतेति सिद्धम् । तदेतदुपसं-
 रति-तस्मात्कर्तव्यतापि नाऽन्या समीहितोपायतायाः । अत्रैव
 भाष्यग्रन्थं पठति-तदुक्तं कर्तव्यस्य सुखं फलम् इति ।

अथ चेदयति-यदि कर्तुः समीहितसाधनतैव कर्तव्यता,
 कथं तर्हि नित्येषु नित्यता कर्तव्यता वा ? न ह्येतन्नित्यं समीहितसाधनं
 भवतीति भावः । क्व चित्पाठः कथं तर्हि नित्येऽप्यनित्यता कर्तव्य-

पसंहारः । तथा हि । यदि तावत्पुत्रादीप्सितं तत्रोपेय-
नित्यता विहन्येत । तदिच्छाया अनित्यत्वात् । तत्र याव-
ज्जीवमित्यनर्थकम् । नाप्यधिकारिविशेषणतयार्थवत् ।
अर्थसिद्धेः ।

अथ, मतं सर्वेषां सर्वदा सर्वमीहितं फलं भविष्यत्यु-
पात्तदुरितनिर्हरणम् । भवेदेवं नित्यता, फलवशेन न
शब्दात् । तथा हि । फलस्य नित्यसमीहितत्वात्तद्वशेना-
ऽवश्यकर्तव्यता वास्तवो । शब्दस्तु नि यसमीहितोपाय-
प्रतीतिमात्रोपलक्षणः । तत्राऽसति शब्दव्यापारे ततो निर्ह-
ताया इति, स च सुगम एव । यदि च समीहितसाधनता ततो
यथाशक्ति चाङ्गोपसंहारः कथमिति चेत्यनुकृष्यते । तदभावे न
नित्यतेत्यर्थः । ननु समीहितसाधनत्वनित्यत्वयोः को विरोध ?
इत्यत आह-तथा हि । यदि तावत्पुत्रादीप्सितं तत्रोपेयनित्यता
विहन्येत । कुतः ? तदिच्छाया अनित्यत्वात् । भवतु अनित्यत्वं
को दोष ? इत्यत आह-तथाऽनित्यत्वे सति यावज्जीवमित्यन-
र्थकम् । नाप्यधिकारिविशेषणतया ऽर्थवत् । अर्थसिद्धेरुपायदस्यान-
र्थक्यं स्थितमेव । यावज्जीवनमात्रस्याप्यधिकृतविशेषणत्वं न संभ-
वति, व्यवच्छेदाभावात् । न ह्यजीवतो ऽधिकारप्रसक्तिस्तेनार्थ-
सिद्धेरनर्थकत्वमित्यर्थः ।

अथ मतं, सर्वेषां सर्वदा सर्वमीहितं फलं भविष्यति उपात्त-
दुरितनिवर्हणं, ततश्च नित्यसमीहितसाधनत्वान्नित्यत्वमुपपत्स्यत-
इति । निराचष्टे-भवेदेवं नित्यता । किं तु फलवशेन, न तु शब्दात् ।
स्फुटयति-तथा हि । फलस्य नित्यसमीहितत्वान्नित्यत्वात्तद्वशेनाऽवश्यकर्त-
व्यता वास्तवो । शब्दस्तु समीहितोपायप्रतीतिमात्रोपलक्षणः । ननु
नित्यतया नः प्रयोजनं, सा च फलतो ऽपि लभ्येति कृतं शब्देने-

त्यर्थकृच्छादिवत्सर्वाङ्गोपसंहाराप्रसङ्गो, अन्यथा फलाऽभावात् । शाब्दे हि नित्यत्वे परिपूर्णाङ्गं सर्वदा चेत्यसंभवाद्यथा शक्रुयादित्युपपद्यते । इतरथा ऽङ्गाम्नानस्याऽविकल्प्यत्वाद्यो यदेति विश्वजिदादिवत्स्यात् । न हि सर्वेषां समीहितोपायो विश्वजिति पङ्गवादयो ऽधिकारिणः । नानुषङ्गिकमीप्सितं, प्रमाणाऽभावात् । अर्थापत्तेरक्रियायां प्रत्यवायेनापि क्षयात् । स्मृतिवाक्यशेत्यत आह—तत्राऽसति शब्दव्यापारे नित्यतायामेनेर्निर्हृत्यश्रकृच्छादिवत्सर्वाङ्गोपसंहाराप्रसङ्गः । कुतः ? अन्यथा ऽनुपसंहारे सर्वेषामङ्गानां प्रायश्चिनवदेव फलाऽभावात् । न चैष शाब्देऽपि नित्यत्वे प्रसङ्ग इत्याह—शाब्दे हि नित्यत्वे परिपूर्णाङ्गं सर्वदा चेत्यसंभवात् शब्देनैवाऽवश्यकर्तव्यताऽभिधायिना सर्वाङ्गोपसंहृतौ सत्यामनुपपद्यमानेन यथा शक्रुयादित्युपपद्यते । अथ वास्तवेनापि नित्यत्वेन किमिति नोपपद्यते ? इत्याह—इतरथा तु वास्तवे नित्यत्वे नित्यषट्ङ्गाऽऽम्नानस्याऽविकल्प्यत्वाद्यो यदेति विश्वजिदादिवदुपलभ्येत ।

दृष्टान्तं विवृणोति—न हि सर्वेषां समीहितोपाये विश्वजिति पङ्गवादयो ऽधिकारिणः । पङ्गवादय इत्यसमाधेयाङ्गवैकल्यं सूचयति । इदमत्राकृतम् । शाब्दमङ्गाम्नानं शाब्देनैव नित्यत्वेन शक्यं व्यवस्थापयितुं, न वास्तवेन, तस्य प्रमेयत्वादङ्गाम्नानस्य च प्रमाणत्वात्प्रमाणतन्त्रत्वात्प्रमेयव्यवस्थितेः । ननु 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते'ति यावज्जीवोपबन्धान्नित्यकर्तव्यताप्रतिपादनपरं शास्त्रं, ततश्च नित्यकर्तव्यता शाब्दी भविष्यतीति तत्पराच्च शास्त्रादानुषङ्गिकं सर्वदा सर्वजनसमीहितं दुरितक्षयलक्षणं भवतोच्यतइत्यत आह—नानुषङ्गिकमीप्सितं, प्रमाणाऽभावात् । न खलूपातदुरितनिबर्हणकाम इति यावज्जीवशाक्यशेषमधीयते । नाप्यर्थापत्तिः । कुतः ? अर्थापत्तेरक्रियायां प्रत्यवायेनापि क्षयात् ।

षाभ्यां च तत्कल्पनाया एव युक्तत्वात् । स्मृतितश्च पुनस्तदर्थवगमात् । प्रतिषिद्धस्य च नियोगतो ऽकर्तव्यस्य क्रियायामिव नियोगतः कर्तव्यस्याऽक्रियायां प्रत्यवायो युक्तः । तथा नियोगोपपत्तेः । प्रत्यवायभयात् ईप्सि-

नन्वेवमुभयथा ऽप्युपपत्तेः कस्य कल्पनोचित्य ? मित्यत आह—स्मृतिवाक्यशेषाभ्यां च तत्कल्पनाया एवाऽकरणे प्रत्यवाय-कल्पनाया एव युक्तत्वात् । तच्च स्मृतिः ‘अकुर्वन्विहितं कर्मे’त्यादिका । वाक्यशेषोपि ‘यो ह वै दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वा ऽतिपातयेत्स स्वर्गल्लोकाच्चवते’ इति । तथा हि । यावज्जीवोपबन्धयेऽर्शपूर्णमासयोः किमुपातदुरितक्षयः कल्प्यता-मुताऽकरणे प्रत्यवायप्राप्ति ? रिति संदेहे ‘यो ह वै’ इति वाक्यशेषा-त्स्मृतेश्चाऽकरणे प्रत्यवाय इति निर्णयः । अपि च लौकिक्या अपि स्मृतेस्तदर्थवगमात् । तथा हि । यदवश्यकर्तव्यमिति लोके विधी-यते यच्च निषिध्यते यथा यामान्तराऽऽनीतानां राजाश्वादीनां नीराजनादि, भुजगाङ्गुलिदानादि वा तदकरणे । तत्करणं च प्रत्य-वायो भवतीति प्रतिपद्यन्ते लौकिकाः । तदेवमनादिलौकिकस्मृ-तिद्विधिमलब्धव्युत्पत्तिरित्यवश्यकर्तव्यता ऽकरणे प्रत्यवायकल्पना-बीजेन पुनरुपातदुरितनिर्हरणकल्पनाया इत्याह—स्मृतेश्च पुनस्त-दर्थवगमात्प्रतिषिद्धस्य नियोगतो ऽकर्तव्यस्य क्रियायामिव नियो-गतः कर्तव्यस्याऽक्रियायां प्रत्यवायो युक्तः । न चात्र न संशयो येन वाक्यशेषादिभ्यो निर्णय इत्याह—तथा नियोगोपपत्तेस्तदकरणे प्रत्यवायकल्पनायामेव नियोगस्याऽवश्यभावस्य कर्तव्यताया उपपत्तेः । कुतः ? अकरणे प्रत्यवायभयादीप्सितोपायत्वेनाऽवश्यभावः प्रवृ-त्तेरित्याह—ईप्सितोपायेष्विच्छया प्रवृत्तेरिच्छायाश्चाऽवश्यभावादिति

तोपायेष्विच्छया प्रवृत्तेः । तथा च यादृशी प्रवृत्तिर्न तादृश्यभ्युदयाय । नित्येप्सितोपायनित्यत्वफलवत्त्वयथाशक्त्यनुष्ठेयत्वानां चासङ्गतेरकरणे प्रत्यवायकल्पना । तस्मान्नित्येप्सितोपायानि न नित्यानि । प्रवृत्तिश्च तेष्वकरणे प्रत्यवायकल्पनात् । दुःखात्मकत्वाच्च कर्मणः आनुषङ्गिकात्कार्यविरोधिनः पाप्मनः क्षयादिति । भावनायाश्च भावः । ननु नेप्सितोपायतामात्रमपि तु नित्येप्सितोपायत्वं, ततोश्चाऽवश्यंभावनियमः प्रवृत्तेस्तदुतोः इत्यत आह—तथा च यादृश्यप्रवृत्तिर्न तादृश्यभ्युदयाय । तथा हि । नितान्तसमीहितेष्वपि कदचिदालस्यादुदासते तदर्शिनस्तदुपायेषु, न त्वक्रियमाणे प्रत्यवायहेताविति सर्वजनीनमेवादित्यर्थः । परपक्षे विरोधमादर्शयति—नित्येप्सितोपायनित्यत्वफलवत्त्वयथाशक्त्यनुष्ठेयत्वानां च का सङ्गतिः ? विरुद्धं खल्वेतन्नित्येप्सितोपायनित्यत्वं फलवत्त्वं यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वं चेति । तथा हि । सदातनाङ्गसाकल्यवता हि साधननित्यता, सा यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वेन कतिपयाङ्गवैकल्येन विरुध्यते । तथा तदेव फलवत्त्वेन नित्येप्सितोपायनित्यत्वं विरुध्यते । तथा हि । ईप्सितप्राप्तिविच्छा निवर्तते । न निवर्तते चेत् न नूनं तदीप्सितम् । इच्छानिवृत्तौ च न नित्यमीप्सितं, सोऽयं फलवत्त्वेप्सितत्वयोर्विरोधाद्विरोधः । तस्माच्छब्दावगतनित्यत्वनिर्वाहायाऽकरणे च प्रत्यवायकल्पनेव ज्यायसी । उपसंहरति—तस्मान्नित्येप्सितोपायतया न नित्यानि कर्माणि । प्रवृत्तिस्तु तेष्वकरणे प्रत्यवायात् । ननु नित्येषु केषु चिदुपातदुरितक्षयोऽपि फलं श्रूयतइत्यत आह—दुःखात्मकत्वाच्च कर्मणस्तदानुषङ्गिकात् कार्यविरोधिनः पाप्मनः क्षयात्प्रवृत्तिर्न तच्छाब्दकाले कर्मण्येव स्वभावतो दुःखात्मनि विधीयमाने दुःखविरोधित्वात्पाप्मनस्तत्प्रक्षयस्य हविर्विकारादिषदानुषङ्गिकत्वादित्यर्थः ।

यदि नित्यानां कर्मणां नाऽस्मितसाधनत्वं किं तु तान्येव कर्तव्यतया चोद्यन्ते तदा तेषां करणवाचिनी तृतीया दर्शपूर्णमा-

साध्यत्वात् अग्निहोत्रमिति वन्निर्देशार्थत्वाद्विपरिणाम्यापि
संभवात्तृतीयानिर्देशाऽविरोधः । वार्त्तमेतत् । तथा हि ।

नित्यं नित्येहितोपाये यावज्जीवमिति श्रुतेः^१ ।

अङ्गान्यतो यथाशक्ति न वा सर्वाणि चाऽन्यथा ॥

न तावदिष्टसाधनत्वे ऽपि नित्यत्वविहतिः । नित्ये-
ष्टस्यैव साध्यत्वकल्पनात् दुरितनिर्हरणस्य । सुखे तद्वेतौ
वा कदा चिन्माध्यस्थ्यमेवेति दुःखतद्वेतुभ्यां तु सर्वदो-
द्विजमानस्य तन्निवृत्तौ सर्वदाकामः, हितमपि च प्रेप्सत-
साध्यामित्यनुपपन्नेत्याशङ्क्याह-भावनायाश्च साध्यत्वोत् । अयमर्थः ।
यद्यपि यजेनेष्टं प्रति साधनता । यद्यपि च प्रत्यवायप्रागभावो न
साध्यस्तथापि भावनेव साध्या भविष्यति । यद्यपि भावनाव्याप्य-
तया तां प्रति कर्मत्वान्न करणत्वं यजेस्तथापि फलपक्षे यथा भाव-
नाव्याप्यस्य साधनावच्छेदकतया करणभावस्तथेहापि भविष्यतीति ।

परिहारान्तरमाह-अग्निहोत्रमिति वन्निर्देशार्थत्वाद्विपरिण-
म्यापि संभवान्तृतीयानिर्देशाऽविरोधः । अयमर्थः । यथा 'ऽग्निहोत्रं
जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यग्निहोत्रमिति तृतीयार्थे द्वितीया तथा दर्श-
पूर्णमासाभ्यामिति तृतीया द्वितीयार्थे भविष्यति । निर्देशार्थत्वा-
दिति । निर्देश्यतइति निर्देशः कर्मरूपार्थस्तदर्थत्वाद्विपरिणामस्तृती-
याया इत्यर्थः । परिहरति-वार्त्तमेतत् । तथा हि ।

नित्यं नित्येहितोपाये यावज्जीवमिति श्रुतेः ।

अङ्गान्यतो यथाशक्ति न वा सर्वाणि चाऽन्यथा ॥

न तावदिष्टसाधनत्वे नित्यत्वविहतिः, नित्येष्टस्यैव साध्यत्व-
कल्पनाद् दुरितनिर्हरणस्य विश्वजिदादिभ्यो बेलक्षण्यम् । प्रवृत्तेर-
दृश्यभावायाह-सुखे तद्वेतौ वा कदा चिन्माध्यस्थ्यमित्यालस्या-
दिभ्यो दुःखतद्वेतुभ्यां तु सर्वदोद्विजमानस्य तन्निवृत्तौ सर्वदा कामः ।

स्तस्य प्रतिबन्धक्षये समीहा ऽस्त्येव । तस्मादिष्टनिबन्धनः
पाप्मनः क्षयः सदा समीहितः । नित्यानां कर्मणां फलनि-
त्यत्वादेव यावज्जीवमिति शब्दावगतादिति न नित्य-
त्वविरोधः । अनित्ये हि साध्ये सा विहन्येत । यथाशक्त्यु-
पसंहारश्च नित्यत्वादेवाऽहीनाङ्गस्य नित्यं क्रियासंभवात् ।
न चेदं वास्तवं नित्यत्वं, न हि फलवादिनो यावज्जीवशब्दं
नामनन्ति^१ फलविशेषशब्दं वा ऽधीयते, किं तु याज्जी-
वश्रुतेरवगतनित्यत्वास्तत एवाऽर्थापत्त्या फलभेदप्रयोग-
भेदैः कदा चिदुन्नयन्ति । अनित्ये साध्ये परिपूर्णाङ्गे
ननु हितकामनासमये नाऽसावस्तीति कथं सर्वदे ? त्यत आह-
हितमपि च प्रेम्णस्तस्येष्टस्य प्रतिबन्धक्षये प्रतिबध्यते ऽनेनेति
दुरितं प्रतिबन्धस्तस्य क्षये समीहा ऽस्त्येव । तस्मान्नित्येप्सितोपा-
यत्वफलवत्वयोरविरोध इत्याह-तस्मादिष्टनिबन्धनः पाप्मनः क्षयः
सर्वदा समीहितः । नित्यानां कर्मणां फलनित्यत्वादेव याज्जीवमिति
शब्दाऽवगतादिति न नित्यताविरोधः । यदनुपपत्त्या यत्कल्प्यते
न तेन तदेव बाध्यतइत्यर्थः । न च तस्य स्वभाव एव कर्मणो
नित्यताविरोधीति व्यतिरेकमुखेन दर्शयति-अनित्ये साध्ये सा
विहन्येत । इदं नित्यं समीहितम् । यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वस्याऽविरोध-
माह-यथाशक्त्युपसंहारश्च नित्यत्वादेव । कुतः ? अहीनाङ्गस्य
नित्यं क्रियासंभवो यतः । न चेदं वास्तवं नित्यत्वं येन प्रमेयं सद-
ङ्गविधिं न व्यवस्थापयेत्, अपि तु शब्दमेव । कुतः ? न हि
फलवादिनो यावज्जीवशब्दं नामनन्ति, फलविशेषशब्दमेव वा ऽधी-
यते । यतः शब्दावगतान्नित्यत्वान्नैवंविधं फलं कल्पयेरन् । किं तु
यावज्जीवश्रुतेरवगतनित्यत्वास्तत एवाऽर्थापत्त्या फलभेदप्रयोग-
भेदावुन्नयन्ति । अर्थापत्तिं दर्शयति-अनित्ये साध्ये परिपूर्णाङ्गे च

च प्रयोगे यावज्जीवशब्दाधिगतनित्यकर्तव्यताऽनुपपत्तिः । न हि कदा चिदीप्सितोपायात्मिकायां कर्तव्यतायां परिपूर्णाङ्गसाधनात्मिकायां च यावज्जीवशब्दो ऽन्वेति । नित्यत्वाच्च कल्पितः फलभेदो न तदेव बाधते । कथं तर्हि नित्येप्सितोपायत्वान्नित्यत्वमुक्तं ? शब्दाऽवगतस्यैव तस्याऽविघातः शब्दसामर्थ्यलभ्येनैव तेनाक्तो यथाशक्ति प्रयोगेण तन्त्रेण च । तत एवाऽनयोर्मानान्तरं सृज्यम् । कथं

प्रयोगे यावज्जीवशब्दाऽवगतनित्यकर्तव्यताऽनुपपत्तिः न हि कदा चिदीप्सितोपायात्मिकायां कर्तव्यतायां परिपूर्णाङ्गसाधनात्मिका यावज्जीवशब्दो ऽन्वेति । नित्यत्वाच्च कल्पितः फलभेदो न तदेव बाधते अपि तु तदधीनाऽऽत्मलाभत्वात्तदनुगुणात्मलाभत्वात्तदनुगुणात्मतया व्यवतिष्ठते । यदि शब्दाऽवगम्यमेव नित्यत्वं कथं तर्हि नित्येप्सितोपायत्वान्नित्यत्वमुक्तम् ? परिहरति—शब्दाऽवगतस्यैव यावज्जीवमिति शब्दावगतस्यैव कर्मनित्यत्वस्याऽविघातः शब्दसामर्थ्यलभ्येनैव तेन नित्यसमीहितोपायत्वेनाक्तो यथाशक्ति प्रयोगेण तन्त्रेण च ।

प्रसङ्गात् किं चिदाह—तत एव यतो यावज्जीवश्रुतिविशिष्टया लिङा नित्येप्सितमिह फलं कल्पितं तत उभयोरपि काम्यनित्ययोः कर्मणोः कामनाकृतप्रवृत्तित्वेनाऽगृह्यमाणविशेषतया साधारणतया तन्त्रमनुष्ठानमस्मदभमतं सिध्यति ।

मीमांसकैकदेशिनस्तु काम्ये क्रियमाणे प्रवृत्तौ नियोगात् कामनाया बलीयस्त्वान्नित्यस्येकदेशकानकर्तृकतया प्रासङ्गिकीं सिद्धिं मन्यन्ते । तदिदमसाम्प्रतम् । यदि हि नैसर्गिकी कामनिबन्धना प्रवृत्तिर्नियोगनिबन्धनायाः प्रवृत्तेर्बलीयसी स्यात् ततो भवन्मतेन प्रत्ययकेशधनव्ययपराङ्मुखा नित्यनैमित्तिकेषु प्रवर्तयत्यपि नियोगे

चेदं नित्यत्वं कर्मणो यदि नित्यसमीहितसाधनत्व ? मिति
नित्याऽनुष्ठानादेतदकरणे प्रत्यवायान्नित्यक्रिया शब्दादेव ।
नैतत् । शब्दादेव चेदस्य कर्तव्यता किमर्थमकरणे प्रत्यवा-
यकल्पना ? शब्दादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । न च शब्दः कारक-

न प्रवर्तैरन् । तथा निषिद्धेभ्यो हिंसादिभ्यो न निवर्तैरन्निति
नित्यनैमित्तिकनिषेधगोचराः खलु विधयो दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्ये-
रन् । स्यादेतत् । केवला कामना विधेर्दुर्बला, विध्यनुगृहीता तु
बलीयसी नाऽनुग्रहार्था भवेत् । न हि नित्यनैमित्तिकेषु विधिना
प्रवृत्तौ कर्तव्यतायां कामनायाः कश्चिदुपयोगः । नापि दृष्टार्थेषु
काम्येषु तदा विधेरुपयोगः । तस्मान्न काम्ये ऽनुष्ठीयमाने प्रासङ्गि-
कत्वं नित्यस्य । तस्मादस्मन्मतावलम्ब्येन तन्त्रतैव रमणीयेति ।

क्व चित् पाठः न तु तत एवेति । अस्यार्थः न तु नित्य-
समीहितोपायत्वाद्यथाशक्तिप्रयोगान्न नित्यत्वकल्पना, किं तु श्रुता-
देव नित्यत्वादेतदुभयमिति । अन्यथेति यथार्था स्यादिति ।
तयोश्च नित्यसमीहितोपायत्वं यथाशक्त्यनुष्ठानयोर्मानान्तरं मृग्यम् ।
यदि पुनर्यावज्जीवश्रुतिप्रतिपन्ननित्यत्वोपपादनार्थं नित्यसमीहित-
फलकल्पनायामपि वास्तवी नित्यता न शाब्दीति मन्येत तत्र ह-
कथं चेदं वास्तवं नित्यत्वं कर्मणो यदि नित्यसमीहितसाधनत्व-
मिति । नित्याऽनुष्ठानात्परस्याप्येतत्तुल्यमित्याह—अकरणे प्रत्यवा-
यादितरस्याप्यनुष्ठानमिति तुल्यम् । शब्दपूर्वकत्वेन तत्कल्पनाया-
मङ्गीक्रियमाणायां नाऽशब्दनित्यत्वमुभयोः परस्याऽऽत्मनश्च ।
पर आह—नाऽकरणे प्रत्यवायादस्मन्मते नित्यक्रिया किं तु शब्दा-
देव । परिहरति—नैतत् । शब्दादेव चेदवश्यकर्तव्यता किमर्थम-
करणे प्रत्यवायकल्पना ? शब्दादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । ननु शब्द एव
स्वरूपेण प्रवर्तयिष्यति मा च भूदकरणे प्रत्यवाय इत्याशङ्क्याह—न

त्वेन प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् । ज्ञापकत्वे चाकरणे प्रत्यवा-
यज्ञापनान्नित्यमनुष्ठापयतीति वास्तवमेव स्यात् । तस्मा-
दव्यवस्थितविधितत्त्वानामीदृशा नानाविधाः समुल्लासाः ।
कृच्छ्रविश्वजितोस्तु सदा सर्वस्य समीहितसाधनयोरपि
सर्वस्य सर्वदेति शब्दस्याऽभावात्सर्वाङ्गप्रयोगः । ननु फल-
वत्त्वे शक्त्यनुसार एव न संभवति, वैगुण्यात्फलाभाव-
प्रसङ्गात् । किमिदं वैगुण्यं ? चोदनार्थत्वहानिः, न तर्हि
वैगुण्यं, यावज्जीविके यथाशक्त्यङ्गोपेते ऽपि चोदनार्थत्वात् ।
अचोदनार्थत्वे वा शक्तेरफलत्वे ऽपि सर्वाङ्गोपसंहारो,

च शब्दः कारकत्वेन प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम् । ज्ञापकत्वे चाऽकरणे
प्रत्यवायज्ञापनान्नित्यमनुष्ठापयतीति वास्तवमेव नित्यत्वं स्यात् ।
उपसंहरति-तस्मादव्यवस्थितविधितत्त्वानामीदृशा नानाविधाः स
मुल्लासाः ।

यत्तु विश्वजिदादिषदित्युक्तं, तत्र वैधर्म्यमाह-कृच्छ्रवि-
श्वजितोस्तु सदा सर्वस्य समीहितसाधनयोरपि सर्वस्य सर्वदेति
शब्दस्याऽभावात्सर्वाङ्गप्रयोगः । चोदयति-ननु फलवत्त्वे शक्त्यनुसार
एव न संभवति, वैगुण्याद्वेतोः फलाऽभावप्रसङ्गात् । साधनाद्धि
फलेनोत्पत्तव्यम्, । अङ्गसाकल्यवच्च साधनं नाङ्गवैकल्ये सति तत्त्वे
व्यवस्थातुमर्हतीत्यर्थः । परिहरति-किमिदं वैगुण्यम् । ? यद्युच्येत
चोदनार्थत्वस्य हानिस्तथाह-न तर्हि वैगुण्यम् । कुतः ? याव-
ज्जीविके यथाशक्त्यङ्गोपेते ऽपि चोदनार्थत्वात् । यावज्जीवशब्द-
स्यैव महिमा यत्कतिपयाऽङ्गविकलमपि साधनं फलाय कल्पते
इत्यर्थः । न चेदेवं परमते ऽपि तुल्यः प्रसङ्ग इत्याह-अचोदना-
र्थत्वे वा शक्तेरफलत्वे ऽपि सर्वाङ्गोपसंहारः । कुतः ? यावज्जीव-
शब्दाऽनादरे यो यदेत्युपसंहरति-तस्मादङ्गस्याऽफलस्यापि चोदनार्थत्वः-

ऽन्यथा चोदनार्थनिवृत्त्यभावाच्चेति । तदा क्रियाव्यतिरिक्तसाध्याभावान्नाङ्गापेक्षा । अनङ्गत्वमेव प्राप्तं, कर्मणो विज्ञातोपायत्वात् । क्रिया ऽपि विधेयरूपेण ज्ञातस्वभावा चोदनार्थनिवृत्तये अपेक्षते ऽङ्गानीति चेत्, सर्वाङ्गोपसंहारप्रसङ्गः । अथाऽऽख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति यावज्जीवश्रुतेः शक्तिश्चोदनार्थः । फलवादिनो न सा दण्डवारिता । किं चेदं रूपं चोदनायाः । यदि दर्शपूर्णमासत्किञ्चिदङ्गवैकल्ये चोदनार्थनिवृत्त्यभावात् । यद्युच्येत तदा क्रियाव्यतिरिक्तसाध्याऽभावाङ्गाङ्गापेक्षा साध्याऽभावसूचनपरश्च यावज्जीवशब्द इति । दूषयति—अनङ्गत्वमेव तर्हि युक्तं कर्मणः । कुतः ? विज्ञातोपायत्वात् । शङ्कते—क्रियापि विधेयरूपेणाऽज्ञातस्वभावा चोदनार्थनिवृत्तये ऽपेक्षते ऽङ्गानीति चेत् । यद्यपि क्रियास्वरूपं लौकिकं लौकिकोपायसाध्यं च, तथापि चोदनागम्येन रूपेणालौकिकत्वात् साङ्गस्य चोदनार्थत्वादङ्गानामप्यनुष्ठानं युक्तमित्यर्थः । निराचष्टे—सर्वाङ्गोपसंहारप्रसङ्गः । आशङ्क्य साम्यमाह—अथाऽऽख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति यावज्जीवश्रुतेः शक्तिश्चोदनायाः । फलवादिनोपि सा न दण्डेन वारिता । अपि च किं चेदं रूपं चोदनार्थः, कर्मस्वरूपं हि देवमोदृशेन पुरोडाशत्यागात्मकं, तच्च मानान्तरात्समधिगम्यमिति न चोदनार्थस्तत्र प्रमाणमिति भावः ।

ननु भवतु कर्मस्वरूपं मानान्तरवेदां यत्पुनरेतस्याष्टसु कपालेषु संस्कृतपुरोडाशद्रव्यत्वमग्निदेवतत्वं च तद्भाग्नेयोप्राकपाल इत्येतस्मादुत्पत्तिवाक्यादन्यतो ऽशक्यावगममिति । न चेत्पत्तिश्चक्याऽवगतविधिविशेषणे कर्मणि न्यूनातिरेकक्रणाय प्रमाणान्तरं प्रभवति, तत्कारणे तत्स्वरूपग्रहणप्रसङ्गादन्यतस्तद्विज्ञानादित्याशयवानाशङ्कते—यदि दर्शपूर्णमाससंज्ञकम् । निराकरोति—तदुत्प-

संज्ञकं तदुत्पत्तिवाक्याऽवगतमित्यनौत्पत्तिकानामभावः ।
अथान्यन्न तच्छ्रेयःसाधनत्वात् । यथोक्तम् । 'श्रेयःसाधनता
ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते' इति । 'तस्याऽयमभ्युपाय इति
हि तेषामुपदेश' इति च । नाऽप्यकरणे प्रत्यवायहेतुता,
असतो हेतुत्वाऽनुपपत्तेः ।

तिवाक्याऽवगतमित्यनौत्पत्तिकानामभावः प्रसज्येत । यन्मात्रमेव
हि द्रव्यदेवतादिकमङ्गमुत्पत्तिवाक्याऽवगतं तावतो ऽशक्यहानत्वा-
त्तद्धाने कर्मस्वरूपहानप्रसङ्गात् । मा भूत्परित्यागः, अन्यानि यानि
पुनरङ्गान्युत्पत्तिकर्मसंबन्धीनि सन्निपत्योपकारकाण्यवघातादीन्यारा-
दुपकारकाणि च प्रयाजादीन्यनौत्पत्तिकान्याग्नेयाद्युत्पत्त्यसंबन्धीनि
तेषामभावप्रसङ्गः । न खलु तेषां प्रहाणे कर्मस्वरूपं निरपेक्षोत्पत्ति-
वाक्यावगतं विद्यते । अथाऽन्यन्न तच्छ्रेयःसाधनत्वात् । यथोक्तं
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते' 'तस्यायमभ्युपाय इति
हि तेषामुपदेश' इति च ।

यत्पुनरुक्तं यावज्जीवोपधानाल्लिङो ऽवश्यकर्तव्यता कर्मणो
ऽवगम्यते । लोकश्च तदवश्यकर्तव्यमवगच्छति यदकरणे प्रत्यवायो
भवति, भयाद्धि यादृशी पवृत्तिर्न तादृशी लोभात्, तदकरणनिमित्त-
प्रत्यवायमेव कल्पयिष्यामो न पुनरुपात्तदुरितक्षयलक्षणं फलम् ।
तथा सत्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यादिभूयांसि वचांसि धर्मशास्त्रकाराणां
वाक्यशेषश्च 'यो ह वे'त्युपपत्स्यते इत्यत आह- नाप्यकरणे प्रत्य-
वायहेतुता । असतो हेतुत्वाऽनुपपत्तेः । अयमर्थः । सत्यं करणे-
नाऽकरणं निवर्तते । किमिति पुनस्तन्निवर्तनीयम् । प्रत्यवाय-
हेतुत्वादिति चेत् । तदसत् । कुतः ? असतो हेतुत्वाऽनुपपत्तेः ।
न च करणेन भावरूपेण प्रत्यवायाऽभावः प्रागभावरूपः शक्योप-
जनः । ननु च नित्याऽकरणे तत्काले ऽन्यान्येव कर्माणि कानि
चिदन्ततो निमेषादीन्यपि तानि प्रत्यवायं जनयन्ति । नित्यक्रि-

तुल्ये च साध्यत्वे नाऽनुपपत्तिः प्रयाजादीनाम् ।

यायां तु सन्त्यपि तानि न जनयन्तीत्येवं किमिति न कल्प्यते ? न शक्यं कल्पयितुम् । तथा हि । यावज्जीवं जुहुयादिति होमाऽनुरक्तायां भावनायां पुरुषं प्रवर्तयतीति प्रवर्तना, सा चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यमपेक्षितोपायतैश्च प्रवृत्तिविषयस्य निवर्तना वा ऽनर्थसाधनता निवृत्तिविषयस्य । तद्यच्च प्रवर्तयति यतश्च निवर्तयति तस्यैव हितोपायत्वमहितोपायत्वं च प्रतिपादयति । न पुनरन्यस्य नित्यसमये क्रियमाणस्य कर्मणः प्रत्यत्रापहेतुतामवगमयितुमुत्सहते । श्रुतिसंभवे लक्षणाश्रयणाऽयोगात् ।

यच्चाकं भयात् प्रवृत्तिध्रुवभाविनी न तथा लोभादिति । सत्यमेतत् । बाह्वनःशरीरचेष्टाभिर्देशविधाभिर्निषिद्धत्वेन विवेकिना परिह्रियमाणाभिरपि दैवादिवानिशमुपगताभिराधीयमानात्पाप्मनो विविधदुःसहदुःखबीजाद्विभ्यतस्तत्प्रक्षयलक्षणसमीहितसाधने ऽपि ध्रुवप्रवृत्तयो भवन्त्येव । न च क्व चित्समीहितसाधनता, क्व चिदपरामृष्टेष्टसाधनत्वं लिङ्ग्येति युक्तम् । ऐकात्म्ये संभवत्यव्याप्यत्वादर्थवैचित्र्याऽव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न च स्मृतिविरोधः । समीहितसाधनत्वे ऽपि नित्यानां यदा न तानि क्रियन्ते तदा दुरितान्यक्षीणानि प्रायश्चित्तान्तरेण क्षेप्यन्तइति नाऽनुपपत्तिः । वाक्यशेषोपि सन्देहे ऽपेक्षितो निर्णयहेतुतां प्रतिपद्यते । अपेक्षितोपायत्वे विधावुपात्तदुरितक्षयप्रत्यवायाऽभावस्याऽसन्देहान्नित्यानां न वाक्यशेषोपेक्षा ऽस्तीति अर्थवादमात्रं वाक्यशेष इति कृतं विस्तरेण ।

किं चाऽस्मिन्मते तुल्ये च साध्यत्वे प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासयोश्च तृतीयाया अपि द्वितीयार्थे व्याख्यानाद्वाधनायां वा कथं चित्करणभावेनोपपादनात्प्रयाजादीनामङ्गत्वाऽनुपपत्तिः । विनियोजकप्रमाणाभावात् । कर्तव्यस्य हीतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वधनं प्रकरणमाचक्षते । तदिह दर्शपूर्णमासयोर्नित्ययोर्नष्कलत्वेन प्रयाजादीनां

न हि स्वरूपे कार्ये वा ऽनुपयोग्यङ्गम् । प्रयुक्तेर-
प्येवंविधस्याऽभावात् । न च दुःखत्वात्कर्मण आनुषङ्गि-
कात्पापक्षयात्प्रवृत्तिरशास्त्रीयत्वे तप्तशिलारोहणादिवत् ।
पापकृतत्वे च पुरुषकारवैयर्थ्यात् । अतत्कृतत्वे वा नाशा-
ऽभावात् । शास्त्रीयेण तूपायेन विपाचने न दोषः ।

च यावदृशपूर्णमासौ कर्तव्यतया प्रयाजादीन् नापेक्षते तावत्प्रया-
जादयो ऽपि किमिति दशपूर्णमासौ अपेक्षन्ते ? इति न प्रकरणं
विनियोजकं भवितुमर्हति । न च प्रकरणव्यतिरिक्तमेषां प्रयोजकं
प्रमाणान्तरं प्रतिज्ञायते प्रज्ञायते वा । न च द्वारकार्यभावे ऽङ्गतायुक्ता ।
तस्यास्तद्व्याप्यत्वेन तन्निवृत्तौ निवृत्तेरित्याह—न हि स्वरूपे कार्ये वा
ऽनुपयोग्यङ्गम् ।

ननु मा भूदविनियोजकं, प्रकरणादिप्रयुक्तिरेव तु विधेराक्षेपा-
ऽपरनामा लिङ्गसंख्यादीनामिव प्रयाजादीनामङ्गत्वं मगयिष्यतीत्यत
आह—प्रयुक्तेरप्येवंविधस्याऽभावादेवंविधस्येति दशपूर्णमासाभ्यां सा-
ध्यत्वेन तुल्यस्यापि नियुक्तस्य न प्रयुक्तिरुपादानं संभवति विनि-
योगाऽनुसारित्वादुपादानस्य । अत एव 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षते'
'मुषणं भार्य'मित्येवमादयो विनियोगाऽभावात् क्रतुविधिना ऽना-
दिष्यमाणाः क्रत्वर्था न भवन्ति । न च दुःखत्वात्कर्मण आनुषङ्गि-
कात् पापक्षयात्प्रवृत्तिः अशास्त्रीयत्वे तप्तशिलारोहणादिवत् । अपि
च तस्य नित्यक्रियाजन्मनो दुःखस्याऽऽक्षिप्रपापकृतत्वे विधानमन-
र्थकं, नित्यानां कर्मणां प्राग्भवीयपापपरिपाकादेवेत्यादात्युरुषकारवै-
यर्थ्यात् । अतत्कृतत्वे वा नाशाभावात्स्वफलविरोधित्वात्पापस्य ।
ननु यद्यकृतेन विधिना नाश्यते पाप्मा कथं तर्हि त्वन्मते ऽपि
नित्यात्कर्मणो विनश्यतीत्यत आह—शास्त्रीयेण तूपायेन विपाचने
न दोषः प्रायश्चित्तैरिव । पाचनं फलजननाभिमुखीभावः, स्तस्येका-
न्तिकी निवृत्तिर्विपाचनं चिरंभावाद्यैः । शास्त्रगम्यो ऽयमर्थो न पर्य-

यदि तर्हि फलवत्यपि न सर्वाङ्गोपसंहारः काम्ये ऽपि तथा स्यात् । यावज्जीवश्रुतेरितरत्रैवमिति चेत् । इहापि स्वर्गकामश्रुतेरस्तु । यथैव यावज्जीवमशक्यमहीनाङ्गं तथा सर्वेण स्वर्गकामेन तत्र यथा यदा यावन्ति शक्नोति तदा तावतामुपसंहारः, तथा यो यावन्ति शक्नोति स तावन्त्युपसंहरिष्यति । अङ्गविधिविरोधाद्धि स्वर्गकामश्रुतिरर्थिमात्रविषया विशेषमनुरुध्यते' शक्त्यपेक्षायां त्वङ्गविध्यविरोधे नित्यवन्न विशेषानुरोधहेतुः ।

नुयोगमर्हति, तत्प्रशिलारोहणादि तु न शास्त्रयुक्तिगोचर इति भावः ।

अथ चेदयति—यदि तर्हि फलवत्यपि न सर्वाङ्गोपसंहारः, काम्ये ऽपि तथा स्यात् । चेदक एवाऽऽशङ्क्य परिहरति—यावज्जीवश्रुतेरितरत्र नित्ये एव न सर्वाङ्गोपसंहार इति चेत् । इहापि स्वर्गकामश्रुतेरस्तु । एकग्रन्थेनाह—यथैव यावज्जीवमशक्यमहीनाङ्गं तथा सर्वेण स्वर्गकामेन यत्र यथा नित्ये यदा यावन्ति शक्नोति तदा तावतामुपसंहारः तथा काम्ये ऽपि यो यावन्ति शक्नोति स तावन्त्युपसंहरिष्यति ।

स्यादेतत् । अङ्गानां नित्यवद्विधानात् व्यवस्थायां च तदनुपपत्तेर्नार्थिमात्रमधिकृत्य विधेरुपपत्तिः । अर्थिश्रुतिस्तु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थविषयत्वेनाप्युपपन्ना । न ह्यसौ न स्वर्गकामस्तस्मात्काम्येषु यो यदेत्येव युक्तमित्यत आह—अङ्गविधिविरोधाद्धि स्वर्गकामश्रुतिरर्थिमात्रविषयापि विशेषमनुरुध्यते । शक्त्यपेक्षायां त्वङ्गविध्यविरोधे च नित्यवन्न विशेषानुरोधहेतुरस्ति तस्याः । अस्यार्थः । सति विरोधे ऽङ्गविधिभिः स्वर्गकामश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता विशिष्टविषया व्याख्येया, नित्यवत्तु यो यावन्ति शक्नोतीति शक्त्यपेक्षायामङ्गविधीनामविरोधेन स्वर्गकामश्रुतेः प्रस्थितायाः संकोचो न्याय्यः । अथोच्यते, विषयसंकोचलक्षणतावदुपरोधो ऽङ्गविधीनां स्वर्गकामश्रुतेश्च

अथ मतम्-अनुपरोधे स्वर्गकामश्रुतेरङ्गविधय एवो-
परुध्येरन् अविशेषप्रवृत्ता यथाशक्ति व्यवस्थायाम् । नित्ये
ऽपि तुल्यम् । यावज्जीवश्रुतेरनन्यगतित्वात् । तत्रैवंकाम-
श्रुतिस्तु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थेऽप्युपपन्नैव । तत्राऽविरोधात्
कांस्यभोजिन्यायेन तदनुरोधेनाङ्गवृत्तिः । सत्यमविरो-

तुल्यस्तत्राङ्गविधीनां बहुत्वात्तदनुरोधेन वरं स्वर्गकामश्रुतिरेको ऽव-
रुध्यतामिति ।

शङ्कते-अथ मतमनुपरोधे स्वर्गकामश्रुतेरङ्गविधय उपरुध्ये-
रन्निशेषप्रवृत्ता यथाशक्तिव्यवस्थायामिति । परिहरति-नित्ये ऽपि
तुल्यमिति । तत्राप्येकैव यावज्जीवश्रुतिरङ्गविधयश्च बहव इति
भावः । स्यादेतत् । यदि नित्ये यदा यावन्त्यङ्गानीति शतयपेक्षा नाश्री-
येत ततो यावज्जीवश्रुतिरत्यन्तं बाध्येत । न ह्यस्ति संभवो याव-
ज्जीवं यजेत सर्वाङ्गोपसंहारेणेति । अस्ति तु संभवः स्वर्गकामो
यजेत सर्वाङ्गोपसंहारेणेति । न हि सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्य स्वर्गका-
मस्य स्वर्गकामपदमवाचकमित्याह-यावज्जीवश्रुतेरनन्यगतित्वत् ।
तत्रैवंकामश्रुतिस्तु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थे ऽप्युपपन्नेवेति ।

ननु भवतु समर्थोऽपि स्वर्गकामस्तथापि तत्पदमनियतवृत्ति
सत् कथमप्रधानैरङ्गविधिभिर्नियम्यते? इत्याशङ्क्याह-तत्राऽविरोधात्
कांस्यभोजिन्यायेन तदनुरोधेनाङ्गविधिवृत्तिरिति । अयमर्थः । कामि
पदं हि कामोपाधिना प्रतिपुरुषवृत्त्यङ्गविधिविरोधेन समर्थे निय-
म्यमानमपि न विरुध्येत कांस्यभोजिन्यायेन । तद्यथोपाध्यायः प्रधानो
नित्यं तत्तत्पाचभोजी शिष्यस्त्वप्रधानः कांस्यपाचएव भुङ्क्ते, तच्च प्रवृ-
त्तिलाघवादेकस्मिन्याच उपादातव्ये यदि प्रधानोपायाऽनुरोधाद्य-
त्किं वित्याचमुपादीयेत शिष्यस्य भोजनं न संपद्येत । कांस्यपाच
तूपादीयमाने नाऽनियतपाचभोजनमुपाध्यायस्य भोजनविरोधः ।

धेनदर्शि तस्तु स्वर्गकामश्रुतेर्विषयसंकोचलक्षणे विरोधः ।
तत्राऽप्रधानविरोधे प्रधानाऽनुरोधः श्रेयान्, लोकवत् । यथा
हि ब्राह्मणान्भोजय नानाविधोपकरणेनाऽन्नेनेति यथाश-
क्त्युपकरणव्यवस्थानोपकरणाऽनुरोधेन ब्राह्मणनियमः ।

तेनाऽविरोधे प्रधानमपि गुणाऽनुरोधान्नियम्यतएवेति तदनुरोधेनेति
अङ्गविध्यविरोधेनाङ्गविधिवृत्तिरिति । तदेतद् दूषयति-सत्यम-
विरोधो दर्शितस्तु स्वर्गकामश्रुतेर्विषयसंकोचलक्षणे विरोध इति ।
नायं काम्यपात्रभोजिन्यायस्य विषयः । तथा हि । तत्रानियत-
पात्रभोजनोपप्राप्त्याग्रे न सहसैव सर्वेषु पात्रेषु भुङ्क्ते येन नियत-
पात्रभोजिना शिष्येण विरुध्येत, कामश्रुतिस्तु कामसंबन्धमाचलव्य-
वृत्तिः सकृदेव समर्थमसमर्थं वा ऽर्थिमात्रमुपस्थापयन्ती समर्थं ऽर्थेनि
व्यवस्थाप्यमाना कथं नाङ्गविधिभिरुपहृत्यतेति ।

ननु भवतु विरोधस्तथापि भूयस्त्वादङ्गविषयो बलीयसो
बाधियन्तइत्याशङ्क्याह-तत्राङ्गप्रधानविरोधे प्रधानाऽनुरोधः श्रेयान्
लोकवदिति । सर्वथा साम्ये हि भूयस्त्व बलीयस्त्वे हेतुः, इह
कामश्रुतिरेकापि प्राधान्याद् भूयसो ऽप्यप्रधानतया ऽङ्गविधीन् व्यव-
स्थापयितुमर्हत्येवेत्यर्थः ।

लोकवदिति दृष्टान्तं व्याचष्टे-यथा ब्राह्मणान् भोजयाऽनेन
नानाविधोपकरणेनाऽन्नेनेति यथा ब्राह्मणशक्त्युपकरणव्यवस्थानोपकर-
णाऽनुरोधेन ब्राह्मणनियमः । यदा तु कामश्रुतेरसंकोचो नाङ्गविधीनां
यो यावन्त्यङ्गानि समर्थ उपहर्तुं स तावद्विरुपेतं प्रधानं निवर्तय-
तीति व्यवस्थापना तदा प्रधानविधिरङ्गानि कानि चित्कदा चिद-
पेक्षते कदा चिन्नेति नैकान्ततो ऽङ्गविध्यपेक्षा भवति, यथा केशश्मश्रु
वपते न वेति विधिप्रतिषेधसामर्थ्यलब्धजन्मनि विकल्पाऽऽगमे
सति नैकान्ततः प्रधानविधिरङ्गं वपनमपेक्षतेति किं त्वपेक्षेतापि

एवं चाऽङ्गविधीनामपि नाऽत्यन्तसापेक्षत्वम् । ततः काम्येष्वपि यथा शक्रुयादित्येवास्तु, न यो यदा शक्रुयादिति, अवैलक्षण्यात् । नैतत्सारम् । एकप्रयोगविधिवैरूप्यप्रसङ्गा-
तथैते सर्वे ऽपि कामविधयो ऽङ्गानीति सिद्धं भवतीत्याह—एवं चा-
ऽङ्गविधीनामपि नात्यन्तसापेक्षतेति । एवं च सर्वेषामेव नित्यकाम्य-
विधीनामवैरूप्यं स्यादित्याह—ततः काम्येष्वपि यथा शक्रुयादि-
त्येवास्तु, न यो यदा शक्रुयादिति, अवैलक्षण्यात् ।

तदेतद् दूषयति—नैतत्सारम् । एकप्रयोगविधिवैरूप्यप्रसङ्गा-
दिति । अयमर्थः । सकृत्प्रवृत्ता खल्वियं कामश्रुतिरर्थिमात्रविषया
यदि सर्वानेवाऽविशेषणार्थिना ऽन्यादीन् विकलाऽवयवांश्चोपस्थाप-
येत्तदा स्वर्गकामोपहितमर्यादो ऽयं प्रयोगवचनो नयनवन्तं स्वर्ग-
कामं प्रत्याज्यवेक्षणं विदधाति अन्यं च स्वर्गकामं प्रति स एव
तदेव न विदधातीति वैरूप्यं प्रसज्येत । न ह्यन्यादिपदान्यर्थि-
पदेन सह सम्भिव्याहृतानि, येन व्यवस्था स्यात् । ननु नैकशः
प्रयोगवचनाङ्गे प्रवर्तते येन तस्य वैरूप्यं स्यात् किं त्वेकफलसम्बन्धा-
नर्थनैकप्रधानोपकार^१सम्बन्धांश्चैकस्य कर्तुरेकव्यापारतामापादयति,
तथा च न प्रयोगविधिरङ्गानि प्रापयति किं तर्हि प्राप्तान्यङ्गान्यभि-
समीक्ष्योपसंहरति एकप्रयोगमापादयतीति यावत् । तेन यथा श्रुत्या-
दिप्रापितान्यङ्गानि तदनुसारेणैव प्रयोगवचनेनोपसंह्रियन्ते तथा
ऽऽख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति सुवाऽऽज्यावदानवत्कर्तृ-
सामर्थ्यस्यापि प्रापकत्वादन्यस्वर्गकामकर्तृसामर्थ्याऽनुसारेणाऽऽज्या-
वेक्षणमात्रवर्जितमङ्गजातमुपसंहरिष्यति । चक्षुष्मन्तं तु प्रति तत्स-
हितमिति को विरोधः ? यदि चक्षुष्मन्तमेव प्रत्युपसंहरेत् नोपसं-
हरेन्न ततो भवेत्प्रयोगविधिवैरूप्यलक्षणो विरोध इत्याशङ्क्याह—
अनेकप्रयोगकल्पनाप्रसङ्गादिति । मा प्रापद्विरोधलक्षणं वैरूप्यं सम-

दनेकप्रयोगकल्पनाप्रसङ्गात् । केवलपदार्थव्यवहाराभावा-
द्विशेषश्रुतेरविरोधाच्च । स एव प्रयोगविधिस्तस्यैवाङ्गस्य
प्रयोगं तमेव प्रतिविदधाति न विदधातीति^१ स्यात् । कल्प-
थोऽसमर्थार्थे समन्वयव्यवस्थापनया तत्तदङ्गोपादानपरिवर्जनाऽऽपा-
दितप्रयोगभेदरूपं तु प्रयोगवैरूप्यं कल्पनागौरवापादकं प्रयोगवचनः
प्रतिपद्यतमवेत्यर्थः ।

ननु च प्रामाणिकं कल्पनागौरवमपि न दोषमावहति ।
अस्ति चाऽच प्रमाणं स्वर्गकामश्रुतेरसङ्कोचः सामान्येन प्रवृत्तायाः ।
एकैकूप्ये तु प्रयोगस्य सङ्कोचे विरोधः स्यादित्याशङ्काह-केवल-
पदार्थव्यवहाराभावाद्विशेषश्रुतेरविरोधाच्च । अयमर्थः । प्रत्याय-
नाय पदान्युच्चारयन्ति प्रेक्षावन्तः, स एव च तैरर्थैर्बोधयितव्यो
यो बुभुत्सितः परैः, स्तमेव च परे बुभुत्सन्ते यो व्यवहाराङ्गं, न चा-
ऽविशिष्टपदार्थसाध्यो ऽस्ति कश्चिद्व्यवहारः, स्तेन यद्यपि पदात्पदा-
र्थमात्रमवगम्यते तथापि तन्मात्रं न व्यवहाराङ्गमित्यपर्यवस्यत्
पदार्थान्तरं विशेषमपेक्षमाणं यत्पदान्तरेण योग्यमुपनीयते पदार्था-
न्तरं तदवच्छेदमनुमन्यतेतरां प्रयोगे, न तु प्रति^२क्षेपकरणमन्यथा
वाक्यार्थप्रत्ययाभावात्तदुच्छिन्नपदसङ्क्षेपमत्यन्तं मूकं जगत्प्रसज्येत ।
तदिह स्वर्गकामश्रुतिरपि लोकाऽनुसारेण स्वार्थमात्रे पर्यवस्यन्ती
पदान्तरेण वाक्यान्तरेण वा योग्येन य एव विशेषः कश्चिदुपनीयते
तमनुमन्यमाना न सङ्कोचेन हूयते । न हि तथा सर्वोद्गोपसंहारसाम-
र्थ्यविशेषणे ऽर्थिनि लभ्यमाने न लब्धः स्वार्थः कमिपदसम्बन्धोपहि-
तसीम्नस्तस्यापि तत्त्वादित्यप्रामाणिकत्वात् कल्पनागौरवं दोषायेति ।

एकप्रयोगविधिवैरूप्यप्रसङ्गादित्युक्तं, तद्विस्पष्टयति-एवं हि स
एव प्रयोगविधिस्तस्यैवाङ्गस्य प्रयोगं तमेव प्रति विदधाति न विद-

१ तमेव प्रतिविदधातीति सू. पु. पा. ।

२ प्रागेव तु प्रति २ पु. पा. ।

नागौरवं च, सामर्थ्यभेदेन प्रयोगभेदात् । पदस्य च पदान्तरसम्बन्धे विशेषपरत्वं सर्वत्रगमिति न कदा चिदन्यायकल्पना । नित्ये ऽपि तर्ह्येवमेवास्तु जीवन्मदा शक्नुयात् । यावदित्यनुपपन्नमिति चेत् । अनियतनिमित्तेषु कथम् ? अपि च सातत्येन होमप्रसङ्गः । अथ कालविशेषोपादानाधानीति स्यादिति । अनेककल्पनाप्रसङ्गादिति स्फुटयति-कल्पनागौरवं चाऽङ्गसामर्थ्यभेदेन प्रयोगभेदादिति ।

केवलमदर्थे व्यवहारोऽभावाद्विशेषश्रुतेरविरोधादिति यदुक्तं तत्स्यष्टयति-पदस्य च पदान्तरसम्बन्धे विशेषपरत्वं सर्वत्रगमिति न कदा चिदन्यायकल्पनेति । ननु यदि पदस्य पदान्तरसम्बन्धे विशेषपरत्वमविरुद्धमिति स्वर्गकामपदं समर्थं विषयमिति यो यदेति सम्बन्धः, हन्त तर्हि जीवनमपि सामर्थ्येनाऽवच्छिन्नं नित्ये ऽपि यो यदेत्युपबन्धमावेदयेष्यतीत्यह-नित्ये ऽपि तर्ह्येवमेवास्तु जीवन्मदा शक्नुयादिति ।

शङ्कते-यावदित्यनुपपन्नमिति चेत् । अयमभिसन्धिः । एकेकत्र चेतने कामनानिवेशादेकस्मिन्नपि समर्थे स्वर्गकामश्रुतेः समवेतार्थे चान्न विरोधः, इह तु यावच्छब्दस्य जीवनकालव्याप्यत्वत्वात् यदाशब्दस्य कालैकदेशव्यवस्थापकत्वाद्वाप्यविरुद्धत्वाद्वास्ति नास्तीतिवदसङ्गतिरिति । परिहरति-अनियतनिमित्तेषु कथमिति । नाऽयमेकान्तो, यावच्छब्दाऽननुबन्धेषु नैमित्तिकेषु ग्रहोपरागादिस्त्रानेषु यदा शक्नुयादित्युपबन्धो नोपपन्न इत्यर्थः ।

इदानीं यावच्छब्दोऽप्येवमपि यदा शक्नुयादिति सम्बन्धयितुं प्रसङ्गमापादयति-अपि च सातत्येन होमप्रसङ्गः । यावज्जीवित्वदं च जीवनावच्छिन्नकालव्यापनार्थमिति यावदयं प्राणिति तावदनेन होतव्यमित्यनपेक्षिते प्रातःसायंनियमे निरन्तरमेव जगतः सर्वेऽपि

ऽनुरोधान्न तथा । हन्ताऽङ्गविध्यनुविधायिन्यपि याव-
जीवश्रुतिः सामर्थ्यं संबन्धमन्वेतीत्यङ्गविध्यनुरोधायदेति
स्यात् ।

अथ मतं-जीवन्नपि साङ्ग एव कर्मण्यधिक्रियते नाङ्ग-
शून्यं विधान, अधिकृतस्य तु प्रयोगो यावदधिकारं नाङ्गा-
ऽनुरोधेन निवर्तते । यथासम्भवं तु अधिकारायत्तत्वा-
पानाहारव्यवहारो विपद्येतेति । अथ कालविशेषोपादानाऽनुरोधान्न
तथा, तथाह-हन्त कालविशेषोपादानवत्सर्वाङ्गविध्यनुविधायिन्यपि
यावज्जीवश्रुतिः सामर्थ्यं सम्बन्धमन्वेतीत्यङ्गविध्यनुरोधायदेति
स्यात् । अयमर्थः । यथा सायंप्रातः समयविधिसामर्थ्यात्सायंप्रातः सम-
याऽवच्छिन्नमेव जीवनं यावदित्युपबध्यते तथा सर्वाङ्गविधिसामर्थ्या-
त्तदेकवाक्यतया सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यसमयावच्छिन्नमेव जीवनं याव-
दित्युपबन्त्यन्ते । ततश्च नित्ये ऽपि काम्यवदेव यदा शक्यादि-
त्युपबन्धसिद्धिरिति ।

अथ मतं जीवन्नपि साङ्ग एव कर्मण्यधिक्रियते, नाङ्गशून्यं
विधानं, साङ्गस्येव तस्य करणभावेनाऽवगमात् । ननु तथापि
काम्यान्नित्यस्य को विशेषः ? इत्याशङ्क्याह-अधिकृतस्य तु प्रयोगो
यावदधिकारं नाङ्गानुरोधेन निवर्तते । अयमभिसन्धिः । यदाप्यङ्गवि-
ध्यैकवाक्यताबलान्नखिलाङ्गोपसंहारसमर्थस्य जीवतो ऽधिकारो विधे-
रवगतस्तथापि सामर्थ्यमालोच्य पुरुषः प्रवृत्तो ऽनन्तरं तु यदि कश्चि-
त्प्रमादतः कतिपयाङ्गकरणाऽसमर्थः समर्थश्चेतराणि सर्वाण्येव कर्तुं
तच्च किमेवो ऽसमर्थः कतिपयेष्वङ्गमिति सर्वथैव ततः प्रयोगादुपर-
मताम् ? अथ यत्राप्यसमर्थस्तदङ्गसहितमप्यधिकारप्रतीतिसामर्थ्या-
दनतिष्ठतु ? आहो । स्वदशक्यकतिपयाङ्गवर्जितमितराङ्गयामसहितं
प्रधानम्युङ्ग ? मिति यथासम्भवं त्वधिकारायत्तत्वात्तस्येति । अय-

त्तस्य । न च काम्ये ऽपि प्रसङ्गः । कार्यनिष्ठत्वात्कामाधि-
कारस्य' प्रयोगनिष्ठत्वाच्च नैमित्तिकस्य । साधनापेक्षत्वात्
मर्थः । सत्यप्यधिकारप्रत्यये शक्यकरणाऽनुपपत्तेः सर्वथोपरमे चाधि-
काराऽङ्गविरोधादधिकाराऽतिक्रमप्रसङ्गेनाऽन्तिमपक्षपरिग्रहः । अश-
क्याङ्गवर्जितेतराङ्गसहितप्रधानानुष्ठानं खल्वधिकारानुरोधादयं प्रयोग-
विधिरवलम्ब्यते इति ।

ननु काम्येऽप्येतत्सर्वं समानमित्याशङ्क्याह-न च काम्ये ऽपि
प्रसङ्गः, कार्यनिष्ठत्वात्कामाऽधिकारस्य प्रयोगनिष्ठत्वाच्च नैमित्तिकस्य ।
अयमभिप्रायः । काम्ये हि स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो
नियोज्यस्तदेव कार्यं प्रतिपद्यते यत्स्वविशेषणाऽनुकूलं, साध्यस्यैव
सतो विशेषणत्वात्, तदननुकूलत्वे तु कार्यस्य, न तच्च स्वर्गकामो
नियोज्यः स्यात्कार्यं च कृत्यवच्छिन्ने नाप्रतीयमानायां कृतौ शक्य-
निरूपणम् । न ह्यनवगतविशेषणो विशिष्टमवगच्छति । कृतिव्याप्यं
हि प्रधानं कार्यमुच्यते । प्राधान्यं च तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्तिः ।
कृतिश्चैवंविधेषु वाक्येषु चेतनव्यापारः प्रयत्नशब्दवेदनीय एव-
ऽऽस्थेयः । चेतनो हि नियोज्यस्तदेव कार्यं प्रतिपद्यते यच्च कार्यं
तिरश्चीनमात्मानमवगच्छेत् । न चाऽन्यव्यापारव्याप्ये तथा ऽव-
गन्तुमर्हति । प्रयत्नश्च प्रत्ययवन्न विषयमन्तरेण शक्यो निरूपयितुं,
विषयश्च तस्य प्रायेण भावार्थः । तदालम्बनस्यैव प्रयत्नस्याऽपूर्वा-
भिधानकार्येद्वेदेशेन प्रवृत्तेः । न खलु लोके ऽप्यलब्धपाकरूपभावार्थ-
विषयः पक्षः प्रयत्न औदनोद्देशेन प्रवर्तितुमर्हतीति । ततश्च
कृतिमन्तरेण कार्यस्याऽनिरूपणात् कृतेश्च भावार्थं विना ऽप्रतीतेः
कृतिप्रणादिकया कार्यस्य भवति भावार्थो विषयः, स्तद्वन्धनत्वात् ।
षिञ् बन्धने इत्यस्माद्विषयपदव्युत्पत्तेः । तदेवं कामोपायस्य कार्यस्य
विषयभावमुपगच्छन् भावार्थं नाऽनुपायः पारयति गन्तु'मित्युपाय-
तामेव पुरोधाय विषयता ऽवगम्यते भावार्थस्य काम्येषु । उपायता

च निखिलाङ्गसंपादितोपकारतया नाऽन्यथा, मिलिताः च सर्वेषा-
मङ्गभावः । प्रत्येकं तद्भावे ऽष्टविधोपनिदानविकल्पाऽऽपत्तेः । तथा-
ऽऽगन्तुके ऽप्यक्रियमाणे समस्ताऽङ्गजन्यस्य करणोपायस्या'सम्पत्तेरुपा-
यत्वाऽभावाद् विषयिणो ऽधिकारस्याऽप्रतातेर्न तद्वलेन हीनाङ्गं काम्यं
कर्म संपादयति, अपि तु सर्वोपसंहाराय घटते । समर्थस्तु क
चित्प्रयोगादेव निवर्तते । नित्ये तु नायं प्रकारः संभवी । न हि
तत्र साध्यविशिष्टो नियोज्यो, येनाऽनुपायं कार्यं कार्यतया नावग-
च्छेत् । तेनाऽन्यतः सिद्धनिमित्तावच्छिन्नो नियोज्यः कृतेः प्रणा-
डिकया भावार्थमात्रविषयमेव तावत्प्रथमं कार्यमवगच्छति । प्रति-
पन्नसंविषयकार्यस्तु कृत्युपहितस्वरूपत्वात्कार्यस्य कृतेश्च क्रियात्वेन
करणनान्तरीयकत्वात्कार्यं प्रति करणमपेक्षमाणः सन्निधानाद्विषयी-
भूतस्य भावार्थस्य करणतां प्रतिपद्यते । न च कृतिनिवृत्तस्य
भावार्थस्य कथं तामेव कृतिं प्रति करणत्वमिति वक्तव्यम् । तदेव-
च्छिन्नायास्तदपूर्वविशेषेण कृतिभावाल्लोके तथा प्रतीतेः । यथा
च्छेतुर्दमननिपातनलक्षणाया क्रियया व्याप्यमानमपि व्रश्चनं तामेव
प्रति साधनं भवति, व्रश्चनविषययोरुदमननिपातनयोश्चिदः रूप-
त्वप्रतिलम्भात् । न हि लोष्टुसमाश्रये उदमननिपातने अनाहितद्वे-
धीभावे छिदेति निरूपयन्ति । तेन यद्यपि भावार्थो व्याप्यते कृत्या
तथाप्यपूर्वाऽर्थप्रवृत्तयेति तां प्रति न भावार्थः कर्म, किं तु करण-
मपूर्वं तु प्रधानं कर्म, तदुद्देशेन कृतेः प्रवृत्तत्वात् । तदेवं नित्ये
ऽपि विषयभूतस्य भावार्थस्य पश्चात्करणत्वप्रतीतेरवगतसाङ्गप्रधान-
करणत्वस्तदनुष्ठानसमर्थः प्रवृत्तः कुतश्चिन्निमित्ताद्यदि किं चिदुपहर्तुं
न पारयति तथाप्यधिकारप्रतीतेः प्रतीत्यनुबन्धीभूतभावार्थमात्रवि-
षयाऽवगमनोपायान्नोपरन्तुमर्हति, किं तु किं चिदङ्गहीनं प्रयोगमनु-
तिष्ठति । तदिदं प्रयोगनिष्ठत्वं कार्यनिष्ठत्वप्रतिपक्षतयोपन्यस्तम् ।

कार्यस्य, यावदङ्गं च साधनभावाऽवगतेः सर्वाङ्गोपसंहारेणैव कार्यसिद्धेः । ननु उभयत्राप्यधिकार एव कर्तव्यः । सत्यम् । एकत्र निमित्तपर्यन्तो ऽपरत्र फलपर्यन्तः । तत्र

यदि कामाऽधिकारस्य कार्यनिष्ठत्वं ततः किं भवती ? त्यत आह—साधनाऽपेक्षत्वात्कार्यस्य, यावदङ्गं च साधनभावाऽवगतेः सर्वाङ्गोपसंहारेणैव कार्यसिद्धेर्न काम्ये प्रसङ्गः । ननूभयत्रापि काम्ये नैमित्तिके चाऽधिकार एव कर्तव्यः । नियोगस्यैव कार्यस्य विधिप्रत्ययादवगतेस्तस्यैव प्रधानत्वात् । तत्कर्तव्यतायाश्चाऽनुष्ठानमन्तरेणाऽनुपपत्तेरनुष्ठानस्य च पुंसः कर्तृतामन्तरेणाऽसम्भवात् कर्तृतायाश्चाऽधिकारिणां कर्मणि स्वामितामन्तरेणाऽसिद्धेरधिकारितायाश्च नियोज्यतां प्रधानीभूतकार्ये नियोगं प्रत्यात्मनस्तरश्चीनभावबोद्धृतां विना ऽपर्यवसानात् नियोज्यो ऽपेक्षितः । स चाऽविशिष्टो न शक्यः प्रतिपत्तुमिति तद्विशेषणाकाङ्क्षायां क्व चित्सिद्धमेव विशेषणं जीवनादि स्वीकरोति, क्व चित् कामादिपदाऽऽपादितसाध्यभावं स्वर्गादि । न च नियोगविशेषस्य साध्यता नियोगस्य साध्यत्वमुपहन्ति, नियोगसाध्यत्वनिमित्तत्वान्नियोज्यविशेषणसाध्यत्वस्य । ‘न च निमित्तं विधिरपबाधत’ इति न्यायात् । तेनोभयत्र नित्ये काम्ये च नियोगस्यैव कर्तव्यत्वात्कार्यनिष्ठत्वादित्यविशेष इत्यर्थः ।

समाधत्ते—सत्यमेकत्र निमित्तपर्यन्तो ऽपरत्र फलपर्यन्तः । अयमर्थः । निमित्तपर्यन्ताऽधिकारात्^१ निमित्तस्य चाऽसाध्यत्वात् निमित्तवान्नान्योपायतया कार्यमवबुध्यते, किं तर्हि भावार्थविषयमेव^२ । तस्यां च दशायां प्रतिपत्त्यनुबन्धितया भावार्थः प्रतीयमानस्तदनुरञ्जकत्वेनैव परमवतिष्ठते नोपायतया । ततश्च नैमित्तिकाऽधिकारस्य भावार्थमात्रविषयता न तूपायीभूतभावार्थविषयता । ततश्च यावद्भावार्थरूपभाषित्वादधिकाराऽवगतेस्तन्मात्रेण च निमित्तस्य नि-

निमित्तपर्यन्ते निमित्तवतो ऽधिकृतस्याऽप्रयुञ्जानस्याऽधि-
काराऽतिक्रान्तिरिति यथासंभवं प्रयोगः । फलपर्यन्ते
त्वङ्गवैकल्ये फलाऽनुपपत्तिः । फलकामिता ऽधिकारहेतु-
निवर्त्तते इत्यधिकाराऽभावान्नाधिकाराऽतिक्रान्तिदोष
मिततापर्यवसानान्निमित्तपर्यन्त इत्युक्तम् । कामाधिकारे तु कामो-
पायस्यैव कार्यस्य प्रधानस्याऽवगतेः फलपर्यन्त इत्युक्तम् । यद्येवं
ततः किं सिध्यतीत्यत आह-तत्र निमित्तपर्यन्ते निमित्तवतः
सर्वोद्गोपसंहारसमर्थस्य प्रवृत्तस्य देवात्किञ्चिदङ्गमुपसंहर्तुमपाय्यतो
ऽपि भावार्थमात्रविषयत्वान्नियोगस्य तस्य च किञ्चिदङ्गहानादप्रच्यु-
ते^१रधिकृतस्याऽप्रयुञ्जानस्य प्रयोगमननुतिष्ठतो ऽधिकाराऽतिक्रान्ति-
रिति यथासंभवं प्रयोगः । फलपर्यन्ते त्वधिकारे ऽङ्गवैकल्ये सति न
साधनत्वं, साङ्गस्य साधनभावात् असाधनात्फलाऽनुत्पत्तेरुत्पत्तो
वा ऽतिप्रसङ्गात् फलकामिता निवर्त्तते ।

ननु न प्रत्यात्मवेदनीया फलकामिता ऽङ्गहानौ न निवर्त्तत-
इति शक्यं षक्तुमित्यागङ्ग्याह-अधिकारहेतुरिति । अयमर्थः । फल-
कामिता खलूक्तेन मार्गेण करणीभूतस्य भावार्थस्याऽधिकारविषय-
भाषमापादपन्त्यधिकारहेतुः । सा चाऽङ्गवैगुण्ये सति केवलस्य
भावार्थस्योपायभावात् विषयाऽभावे^२न विषयिणो ऽधिकारस्यापि
निवृत्तेः सत्यपि नाधिकारहेतुतया ऽस्तीति फलकामिता निवर्त्तत-
इत्युच्यते इति । तस्मादधिकाराऽभावान्नाऽधिकाराऽतिक्रान्तिदोष
इति न यथा कथं चित्प्रयोगः ।

ननु यदि नैमित्तिकेष्वङ्गवैगुण्येष्वधिकाराऽनपगमो भावार्थ-
मात्रविषयत्वाऽनपायात्^३ तथा सति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया-
दिति सायंप्रातःकालयोरनङ्गत्वेन तदभावे ऽप्यधिकारस्याऽनपेत-
त्वान्मथ्यन्दिनादिकाले ऽप्यजुह्वदधिकारमतिक्रामेदिति निरन्तरमेव

१ अप्रसिद्धेः । पु. पा. । २ विषयत्वाभावेन । पु. पा. ।

३ विषयस्याऽनपायात् । पु. पा. ।

इति न^१ यथा कथं चित्प्रयोगः । एवं न सातत्येन प्रयोगो
नाऽर्थाऽवरुद्धेषु यथाशक्ति चोपसंहारो नित्येषु न काम्ये-
ष्विति सर्वं चतुरस्रम् ।

होमप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—एवं सति न सातत्येन होमप्रसङ्गः । इद-
मचाकूतम् । यद्यपि नैमित्तिकेषु प्रथमं भावार्थमात्रमेव विषयस्तथापि
कार्यस्य कृत्युपहितत्वेन करणाऽपेक्षायां भावार्थः पश्चात्करणं
भवति । लब्धकरणत्वस्य चाऽङ्गापेक्षायामङ्गान्युपतिष्ठन्ते, तेन साङ्गो-
पसंहार^२ प्रति स्वाभाविकसामर्थ्यशालिन एव पश्चादधिकाराऽवग-
मादप्रतिसमाधेयाऽन्धत्वादितोषाणामपेक्षमाणादङ्गवति अर्चापेक्षायां
च चार्पणचरणवत्यनन्याहितानां चाऽऽहवनीयादिभाजि मध्यन्दिन-
समयवर्तिनां च पुंसां सायंप्रातःसमयाऽङ्गसङ्गिनि नाऽधिकारः कर्मणि,
यथाविहितकर्मोपसंहारं प्रति निजसामर्थ्याऽभावात् । येषां पुनरा-
जानिक^३मस्ति सामर्थ्यं यथा दरिद्राणां प्रतिसमाधेयबाधिर्यादीनां च
तेषां सत्यपि दरिद्राणत्वे सत्यपि च बाधिर्यादावस्त्येव धनसाधने
श्रवणादिसाधने च कर्मण्यधिकार इति तदकरणे भवत्यधिकारा-
ऽतिक्रमो नित्येषु, न तु काम्येषु । स्वाभाविकसामर्थ्यं सत्यपि तदा-
नीन्तनेन प्रतिसमाधेयेनाप्यसामर्थ्येनाङ्गवैकल्ये सति साधनत्वा-
ऽप्रायेण साधनीभूतभावार्थविषयस्याऽधिकारस्य निवृत्तेः । ननु
विशेषणेषु भवतु भावार्थमात्रमेव विषयः कार्यस्य, तथापि तस्यामपि
कार्यत्वेन करणाऽधीनोत्पत्तित्वात् प्रतिसमाधेयेनाप्यसामर्थ्येनाङ्गाऽन-
नुष्ठाने सति तद्विकल्पादनुत्पत्तेः कथमनपायेऽधिकारस्य नापाय-
स्तस्य यावद्विषयं प्रत्यभिज्ञानाद्विषयस्य भावार्थस्य कतिपयाङ्गवैगु-
ण्येऽप्यनपेतत्वान्निजस्य च सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यस्य च तदनपाये
ऽनपेतोऽधिकारस्तदानीन्तनमागन्तुकं कतिपयाङ्गाऽनुष्ठानसामर्थ्यम-
वलोक्य यावदुपसंहरणीयाङ्गसंपादाद्यतामेवात्मनोऽवगमयति । न

नेदं चतुरस्रम् । इदमङ्ग' भवान्व्याचष्टां किं शक्त्यपेक्षो
 अधिकारो यथाधिकारं च प्रयोगः, आहो स्वच्छ्रुत्यपेक्षो
 अधिकारो, अधिकृतस्य तु यथाशक्ति प्रयोगः ? पूर्वस्मिन्क-
 ह्यस्ति सम्भवो ऽधिकाराऽवगतिरननुष्ठानं चेति । तस्मादधिकारा-
 ऽवगतिसामर्थ्यात्तस्यां दशायां यथाशक्त्युपसंह्रियमाणाङ्गाऽऽधेयोपका-
 रतामेवाऽन्यथानुपपत्तेः स्वकरणस्य कार्यमवलम्बते । सो ऽयमङ्गवैक-
 ल्याद्गौणः शास्त्रार्थ इत्युच्यते । औत्सर्गिकी तु सकलाङ्गयमसंपाद-
 नीयकरणोपकारितैव नित्याऽधिकारस्येति सर्वाङ्गोपसंहारो मुख्यः
 शास्त्रार्थः । तस्मात्सूक्तं न सातत्येन प्रयोगो नाऽर्थावसृष्टेषु काले-
 ष्विति । नापि तस्यैव होमस्याऽऽहाराद्यवसृष्टेषु कालेषु यथा सत-
 तहोमो न सततं सायमादिकालमपेक्षते, किं तर्हि अर्थाऽविरुद्धका-
 लाऽवलम्बनमन्यथा संततत्वाऽभावप्रज्ञात्, ज्ञायतएवेतत्सततं हो-
 मव्यं न तत्सायमादिसमयाऽपेक्षमिति, तथेह होमे सायमादिसमय-
 विधनात्तस्य च मध्यन्दिनादिसमये ऽवश्यमनुपसंहार्यत्वात् । तस्मान्न
 सातत्येन होमो यथाशक्ति चोपसंहारो नित्येषु न काम्येष्विति सर्वं
 चतुरस्रम् ।

तदेकदेशमतं दूषयितुं विकल्पयति—नेदं चतुरस्रम् । इद-
 मङ्ग भवान् व्याचष्टां किं शक्त्यपेक्षो अधिकारो यथाधिकारं च प्रयोगः,
 आहो यच्छ्रुत्यपेक्षो अधिकारो ऽधिकृतस्य तु यथाशक्ति प्रयोगते? इति ।
 अयमर्थः । अङ्गोपदेशसामर्थ्यादयुतमपि सर्वाङ्गोपसंहारनिजसाम-
 र्थ्यमनुपादेयत्वादधिकारविशेषणनामापदान् इति तदिपेक्षो ऽयमधि-
 कारो भवति । यथाधिकारं च प्रयोग इत्येकः कल्पः । अपरस्तु
 यावज्जीवयुतिमात्रापेक्षो अधिकारो नाङ्गोपसंहारसामर्थ्यमपेक्षते,
 तस्याऽश्रुतत्वादिति । तत्र प्रथमं कल्पं शक्त्यपेक्षो अधिकार इति

ल्पे यथैव कालविशेषयुक्ते कर्मणि तत्कालजीविनाधिकृताऽन्यस्य तद्विशिष्टकर्मोपसंहाराऽसामर्थ्यात् । अन्यथाऽन्यदापि अकुर्वतोऽधिकाराऽतिक्रान्तिः । पश्चिमे तु नाङ्गशक्तिरधिकारं विशिनष्टीति सातत्यप्रसङ्गः । न ब्रूमोऽङ्गशक्तिरधिकारं विशिनष्टीति, किं त्वङ्गशक्त्यपेक्ष एवाऽधिकार इति । तादृशस्यैव तु कस्य चिदङ्गदृष्टान्तद्वयेनापपाद्य दूषयति—यथैव कालविशेषयुक्ते कर्मणि 'यावज्जीवं दशपूर्णमासभ्यां यजेते'त्येवमादौ तत्कालजीवनाधिकृतादन्यस्याऽतत्कालजीवस्य तत्कालविशिष्टकर्मोपसंहारासामर्थ्याऽभावात् । अवश्यं च तदास्थेयमित्याह—अन्यथाऽन्यदापि पञ्चम्यादावपि अकुर्वतोऽधिकाराऽतिक्रान्तिः स्यात् । यथा राजसूये राजत्वमन्यस्य संपादयितुमशक्तेरधिकारं विशिनष्टि । न जातु ब्राह्मणवैश्यौ राजत्वमात्मनः संपादयितुमर्हतो, येन राजसूये राजकर्तृकेऽधिक्रियेयाताम् । तथा ऽङ्गेदेशाऽपेक्षत्वादधिकारस्य तत्सामर्थ्यं विशिष्टजीवनमधिकारकारणमिति । भवत्वेवं तथापि को दोषः ? इत्यत आह—कुतः प्रथमे कल्पे तादृशस्याङ्गेपसंहाराऽसमर्थस्याऽधिकाराऽतिक्रान्तिः ।

द्वितीयं कल्पं श्रुत्यपेक्षोऽधिकार इति दूषयति—पश्चिमे तु नाङ्गशक्तिरधिकारं विशिनष्टीति सातत्यप्रसङ्गः । अस्यार्थः । यदा हि श्रुत्यपेक्षोऽधिकारस्तदा जीवनमात्रस्य श्रुतत्वात्तन्मात्रमेवाऽधिकारविशेषणमिति होमादिसातत्यप्रसङ्गः । किं च काम्ये चाङ्गहानादननुष्ठानेऽधिकाराऽतिक्रमः स्यात् । किं च पङ्गवादेश्चाऽधिकारप्रसङ्गो, न ह्यसौ न स्वर्गकामो न चाऽजीवनवान् ।

अत्रैकदेशी गूढाऽभिप्रायः प्रथमं पक्षमाश्रित्याह—न ब्रूमोऽङ्गशक्तिरधिकारं विशिनष्टीति, किं त्वङ्गशक्त्यपेक्ष एवाऽधिकार इति । किमिति तर्ह्यङ्गवैकल्ये नैवेति किं प्रयुज्यते ? इत्याशङ्क्याह । तादृशस्यैव ह्यधिकारिणः कस्य चिदङ्गस्याऽसम्भवेऽपि न प्रयोगो निव-

स्याऽसंभवे न प्रयोगो निवर्त्ततइति । वैगुण्याच्चापि फले
ऽधिकारहेतुरेव नास्तीत्युक्तम् ।

कोयमसंभवः ? तदुपसंहारासामर्थ्यं, न तर्ह्यधिकृत-
स्तद्विशेषणत्वात्तस्य । अथाऽनुपसंहारो, ऽनङ्गत्वमेव । कादा-
चित्कमसामर्थ्यमसंभवो न तेनाऽधिकारात्पर्युदासो द्रव्या-
र्त्ततइति सामर्थ्यस्य ऽधिकारिविशेषणस्य भावार्थमात्रस्याऽधिकारिवि-
षयस्य च तदानीमपि नैमित्तिकेषु भावादित्यर्थः ।

काम्ये तर्हि हीनाङ्गे प्रयुज्यमाने समर्थस्याधिकाराऽतिक्रान्तिः
प्रसज्येतेत्याशङ्क्या-वैगुण्याच्चापि फले ऽधिकारहेतुरेव नास्तीत्यु-
क्तम् । अयमर्थः । वैगुण्ये सत्यविद्यमानफलत्वं काम्ये करणत्व-
मिति यावत् । करणीभूतस्य भावार्थस्य विषयत्वं वैगुण्ये चाऽकर-
णत्वे विषयत्वाभावाद्दधिकाराऽवगमविलय इति नाऽननुष्ठाने
ऽधिकाराऽतिक्रान्तिरित्युक्तं कार्यनिष्ठत्वात्काम्यस्येत्यनेन । तदेतद्वि-
कल्प्य दूषयति- कोयमसम्भवे यदि तदुपसंहाराऽसामर्थ्यं न
तर्ह्यधिकृतः, तद्विशेषणत्वात्तस्य । अयमर्थः । यद्यङ्गेपसंहाराऽसा-
मर्थ्यमङ्गस्याऽसम्भवेस्तत्कारणत्वेनोपवारादुच्यते, तदा सामर्थ्यस्या-
धिकारिविशेषणस्याऽसम्भवादनधिकृतः किमिति नैमित्तिकमङ्गविकलं
प्रयुज्येत । अथाऽनुपसंहारो, ऽनङ्गत्वमेव । अथ समर्थो ऽपि नोप-
संहरति किं चिदङ्गमनुपसंहार एवाऽङ्गस्याऽभाव उच्यते तदा न
नूनमेतदङ्गं, न ह्यस्ति सम्भवो यद्विद्वान् समर्थः किञ्चिदङ्गमपहाय
प्रधानं प्रयुङ्गइति सेयमुभयतस्यांशो रज्जुः ।

साम्प्रतमेकदेशे स्वाऽभिप्रायमविष्करोति-कादाचित्कमसाम-
र्थ्यमसम्भवे न तेनाऽधिकारात्पर्युदासो द्रव्याप्रतिसमाधेयाऽङ्गवैकल्य-
इव । इदमत्राकृतम् । द्वेयं खल्विह पुमांसो व्यवस्थिताः । के
चिदसमर्थाः के चिच्च तिरहितसामर्थ्याः । तत्र ये तावदसमर्था
अन्धपङ्गवादयः शूद्रादयश्च तेषामनधिकार एव, सामर्थ्यस्याऽधि-

प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यवत् । सत्यं, न शूद्रवदेकान्ततो न कृतविशेषणस्याऽभावात् । ये ऽपि समर्थाः कुतश्चिन्निमितादभिभूत-सामर्थ्यास्तेषामधिकृतविशेषणस्य सामर्थ्यस्य सद्भावात्को ऽधिकार-विलग्नहेतुः ? न खल्वभिभूतसामर्थ्या भवत्यसमर्थः । न च कार्य-व्यवसेयत्वात्सामर्थ्यस्य कार्याऽभावे तदप्रमाणमिति वाच्यम् । प्रती-तचरसामर्थ्यस्य कार्यकारिणः पश्चादकरणे पुनश्च करणे किं साम-र्थ्यविनाशोत्पादो, आहो स्विन्तिरोभावाऽऽविर्भावा? विति विशये परैव कल्पना ज्यायसी, लाघवात्, न पूर्वा । तदा हि समर्थरूप-धर्मकल्पनायां गौरवप्रसङ्गः । ततश्च सामर्थ्यस्याऽधिकृतविशेषणस्य विद्यमानत्वादुपक्रमे प्रयोगस्य साध्येव चाऽधिकृत इति यथाशक्ति नैमित्तिकमारभेत समापयेत्वेति । अथैव निदर्शनमाह-द्रव्याऽप्रतिस-धेयाङ्गवैकल्यवत् ।

तद् दूषयति-सत्यं न शूद्रवदेकान्ततो न त्वस्याऽधिकारहेतु विगमे ऽधिकारो न निवर्तते । अयमचाऽभिसन्धिः । इदमच भवान् व्याचष्टां यदेतत्सामर्थ्यमधिकृतविशेषणमुच्यते तत् किं सादात्साम-र्थ्यस्य श्रुतेराहो स्वदङ्गोपदेशवनात् ? तच्च तावत्प्रथमः कल्पो ऽनु-पलब्धिनिराकृत एव । द्वितीये तु कल्पे ऽङ्गोपदेशसामर्थ्याद्यथा-विनियोगमधिकारव्यवस्थितेऽयमधिकारवधिः साङ्गस्य प्रधानस्याऽनु-ष्ठानमाक्षिपन् कर्तारमन्तरेण तदनुपपत्तेः कर्तारमाक्षिपति । न चाऽसामर्थ्यस्य कर्तृत्वं कारकविशेषस्य तद्भावाच्छक्तिमतश्च कारक-त्वात् । क्रियानिमित्तं हि कारकं, निमित्तं च नाम तदुच्यते यस्मिन् सति नैमित्तिकं भवत्येवेत्युपरिष्ठाद्वक्ष्यते । न च द्रव्यस्वरूपमात्रे सति क्रिया भवत्येव । तस्माच्छक्तिमदूपकारकत्वाऽध्यवसानम् । यथा न द्रव्यमात्रं कारकं तथा न शक्तिमदपि । अभिभूतशक्तेरपि

त्वधिकारहेतुविगमे ऽधिकारो न निवर्तते वीतायामिव फलेच्छायां कामिनः । अन्यथा ऽधिकृतस्य समर्थस्य स्वर्ग-
शक्तिमतः क्रियाया अनुपजननात् । ततश्चेद्भूतशक्तेरेव सहकारि-
समवधानशालिनः कर्तृत्वं कारकत्वं चेति रमणीयम् । न च ऽधि-
कारमन्तरेण कर्तृत्वं न च नियोज्यमन्तरेणाऽधिकार इति तदाविभूत-
समर्थे कर्तृताप्रणाडिकया नियोज्यताऽवस्थामुपगतमनुगादेयं र-
नियोज्यविशेषणानामनुभवति । यथा चाऽसमर्थवदभिभूतसामर्थ्यो ऽप्य-
नियोज्यो नाऽधिकृतश्च । तदुक्तं 'न त्वस्याऽधिकारहेतुत्वविगमे
ऽधिकारो न निवर्तते' इति । न सामर्थ्यमात्रमनुष्ठानाऽनुययागि सद-
प्यधिकारमनुवर्तयति, किं तर्हि यदनुष्ठानहेतुद्वयविशिष्टम्, तस्यै-
वाऽधिकारहेतुत्वात् । तच्चेद्विगतमधिकारो ऽपि निवर्ततएवेति न
कस्य चिदङ्गस्योपसंहारसामर्थ्ये तिरोभावे ऽप्यप्रयुजानस्य नैमित्ति-
काऽधिकाराऽतिक्रान्तिरित्यर्थः । अपि च जातेषु भवतां संवलिता-
ऽधिकारपक्षे जन्मवतः पुष्येन्द्रियादिकामस्य पितुरधिकारादितर-
काम्यवत्करणीभूतस्यैव भावार्थस्य विषयभावात्तन्मात्रविषयत्वे काम्य-
त्वाऽनुपपत्तेर्नैमित्तिकस्य च करणीभूतभावार्थविषयत्वे ऽप्यविरोधात्
यथाशक्तिप्रयोगाऽनुपपत्तिरित्यास्तां तावत् ।

अथोच्येत अधिकाराऽवगमः प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तेः पूर्वमुप-
युज्यते, न प्रवृत्तावुपजातायां, न जातूपजनितकुम्भः कुम्भकारः
कुम्भकरणाय घटते । तदुद्भूतसाङ्गप्रधानकरणसामर्थ्यो ऽधिकृतः
सन् यदि कुतश्चित्प्रमादतो ऽङ्गैरुद्देशेन स्वसामर्थ्यमुत्पश्यति तथापि
तदा ऽनधिकृतो न विरन्तुमर्हतीत्यत आह-वीतायामिव फले-
च्छायां कामिनः । इदमत्राकूतम् । अस्ति हि किं चिन्निमित्तकारण-
मपि यदुपजनितकार्यं निवर्तमानं कार्यमपि निवर्तयति । यथा ऽपे-
क्षाबुद्धिस्त्वसंख्यानिमित्तमुत्पादितद्वित्वा निवर्तमाना द्वित्वमपि
निवर्तयति । समवायस्य समवायिकारणेषु सर्वत्र प्रायेणैव गतिः ।

कामस्य कादाचित्काङ्गशक्तिवैकल्ये फलाऽनुत्पत्तावप्यधि-
तदिहापि स्वर्गकामः प्रवृत्तो ऽप्युपरतकामो नाऽधिकारी केवलं
शिष्टविगर्हणभया ऽनधिकृतो ऽपि कर्म समापयति । तथा निमित्त-
वानपि तिरोहितसामर्थ्यो ऽसन्नधिकारीत्यकुर्वन्नाधिकारमतिक्रामेत् ।
शिष्टगर्हणभयानु समापनं काम्ये ऽपि समानमिति न नैमित्तिकस्य
विरोधायाऽलमिति ।

यदि च समर्थस्य प्रवृत्तस्य पश्चात्सामर्थ्याऽभिभवेन प्रवृत्त्यु-
परमे ऽधिकाराऽतिक्रान्तिर्नैमित्तिके काम्ये ऽपि^१ प्रसज्येतेत्याह—अ-
न्यथा ऽधिवृत्तस्य समर्थस्य स्वर्गकामस्य कादाचित्काङ्गशक्तिवैकल्ये^२
फलाऽनुत्पत्तावधिकाराऽतिक्रान्तिः स्यात् । ये पुनराहुः । एकाङ्गवै-
कल्ये ऽपि प्रयोगस्य प्रत्यभिज्ञानात्प्रवृत्तस्यापि नाऽधिकारविगमो, न
खलु भग्नशृङ्गो गौरिति । तान् प्रति काम्ये ऽपि समानमित्युत्तरम् ।
प्रसिद्धतरत्वाच्च तदुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—अप्राप्तकालं चाऽकुर्वतो
ऽधिकाराऽतिक्रान्तिः स्यादिति चेनाऽनुषज्यते । अप्राप्तकालं च पञ्च-
म्यामिष्टिप्रयोगमकुर्वतो ऽधिकाराऽतिक्रान्तिर्भवेदित्यर्थः । अथापि
स्यात् किमित्येवमप्राप्तकालमननुतिष्ठन्नधिकारमतिक्रामति । न हि
निमित्तानन्तरमेव नैमित्तिकं कर्तव्यमिति प्रमाणमस्ति, किं तर्हि
निमित्ते सतीति सत्तामचमवगम्यते । शास्त्रान्मीमांसित्वा व्यवस्थापि-
तमिदं हि जातेष्टौ । एवं हि श्रूयते । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत्पुत्रे जाते' इति । तत्र संशयः किं पुत्रजन्माऽनन्तरमेव निर्व-
प्रश्यमुत कृते जातकर्मणी ? ति । किं प्राप्तम् । पुत्रजन्माऽनन्तरमिति ।
कुतः ? जातइति निमित्तयुतेः । सत्यस्मिन्नक्रियायां तद्विरोधप्रस-
ङ्गादिति प्राप्ते उच्यते । कृते जातकर्मणीति । कुतः ? इष्टिभावना-
यामस्यां भाष्याकाङ्क्षायामर्थवादतो बहवः खल्विह भावेन सम्बन्धुं

काराऽतिक्रान्तिः स्यात् अप्राप्तकालं चाऽऽकुर्वतः ।

अथाऽधिकृतो ऽपि जातपुत्रवत्कालशौचे कालमुपसंहृत्य कुर्वन्नाऽधिकारमतिक्रामति निमित्तानन्तर्यस्याऽशसमर्थस्ते जस्वितेन्द्रियावित्वादयः पुत्रगमिनः श्रूयन्ते । तत्तेषामेव रात्रिसचन्यायेन फलत्वकल्पना । यदि च जातमात्रे एव कुमारे इष्टिरियं निरूप्येत ततो ऽकृतजातकर्मणः स्तन्यदाननिषेधादिष्टिक्रियायां च कालक्षेपत् कुमारविपत्तिप्रसङ्गात्तदुणविधानार्थमिष्टिरनर्थिका स्यादिति न जातमात्रे इति निरूपितम् ।

तथेदमपरं चिन्त्यते । अवगतमेतन्नाऽकृते जातकर्मणीति । इदमिदानीं सन्दिह्यते किं जातकर्माऽनन्तरमेव निर्वप्य, माहोस्विदूर्ध्वं दशराचादिति । कुमारमरणभयात्कारणाज्जन्माऽऽनन्तर्यमतिक्रान्तम् । कृते तु जातकर्मणि पुत्रजन्मनो निमित्तस्य संनिधानादिति क्रमकारणाभावाज्जातकर्माऽनन्तरमेवेति प्राप्ते ब्रूमः । शुचिना कर्म कर्तव्यमिति शौचस्याप्यधिकारकारणत्वादानन्तर्यस्य च जातकर्मणैव बाधितत्वात् सति भावमात्रतया निमित्तभावाऽवलम्बनादृशरात्रस्य परस्तादपि तदुपपत्तेरतीते दशराचे इति सिद्धान्तः ।

पुनश्चिन्त्यते दशराचाऽनन्तरमियमिष्टि, स्ताऽमाशस्यादिकालप्रतीक्षेति । तच्चाऽत्यन्तव्यवधाने सति निमित्तस्य निमित्तभावः श्रुत एकान्ततो बाधितः स्यादिति दशराचाऽनन्तरमेवेति प्राप्ते ऽभिधीयते । कालप्रतीक्षेति । तदेवच्छिन्नस्य निमित्तस्य निमित्तभावान्न जात्वतिक्रान्ते दशराचे दर्शपूर्णमासकालावच्छिन्नसद्भावो जातपुत्रो जातपुत्रतामतिवर्तते । तदेवं जातेष्टिन्यायेन निमित्तानन्तर्यस्याऽशब्दत्वात् पञ्चम्यामिष्टिमप्रयुज्जानो ऽपि नाऽधिकारमतिपततीत्याह—अथाऽधिकृतो जातपुत्र इव कालशौचे कालं च शौचं च निमित्ते पुत्रजन्मन्युपसंहृत्य यथा जातपुत्रो दशरात्रस्य परस्तादमावास्यायां पौर्णमास्यां वा जातेष्टिं कुर्वन्नाऽतिपतत्यधिकारं तथा जीवनवानपि

वदार्थत्वात् । कालसंपत्तावप्यन्याङ्गसंपत्तिमपेक्ष्य कुर्व-
स्तथा स्यात् । अथाङ्गभूतकालावच्छिन्नमेव जीवनमधि-
कारहेतुः, अन्याङ्गेष्वपि तुल्यम् । अपि च परिपूर्णाङ्गो
ऽधिकृतः किमङ्गविकलं प्रयुङ्क्ते? असंभवादिति चेन्न ।
कल्पनात्रयोपपत्तेः^१ । तथा हि । कर्मपर्यन्तापेक्षित्वाद्वा
निमित्ते जीवने दर्शपूर्णमासकालमुपसंहृत्य कुर्वन्नाधिकारमतिक्रा-
मति, निमित्तादन्तर्गस्याऽशब्दार्थत्वात् । अत्रोत्तरम्-कालसंपत्ताव-
न्याङ्गसंपत्तिमपेक्ष्य कुर्वेत्तथा स्यात् । नाऽधिकारमतिक्रामेदित्यर्थः ।

अथाङ्गमपि कालो निमित्तमवच्छिन्दन्नङ्गतामुपयाति, नाऽन-
वच्छिन्दन्निति निमित्ते कालोपसंहारो नाङ्गोपसंहार इत्याह-अथा-
ऽङ्गभूतकालावच्छिन्नमेव जीवनमधिकारहेतुः । अत्रोत्तरम्-अन्याङ्गे-
ष्वपि तुल्यम् । मा नाम भूवन्नङ्गानि सात्त्वान्निमितावच्छेदकानि,
अङ्गोद्देशबलसमासादितनिर्णयं तु सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यमुद्धृतं नि-
मित्तमवच्छेत्तुं पायतीति तुल्यता ऽङ्गान्तराणां कालेनेत्यभिप्रायः ।

एवं तावदितराङ्गविरहवच्चोदितकालविरहे ऽप्यनुष्ठानप्रसङ्ग-
मापाद्य सम्प्रति किञ्चिदङ्गवैगुण्येऽपि प्रयोगप्रत्यभिज्ञानं यदुक्तं तदपि
दूषयन्नाह-अपि च परिपूर्णाङ्गोधिकृतः किमङ्गविकलं प्रयुङ्क्ते? विधि-
गम्यो ऽयमर्थो नात्र प्रमाणान्तरं क्रमते । विधिना च यावदङ्गयाम-
सहितः प्रयोगो ऽवबोधितस्तत्राऽङ्गतुषत्यागे ऽपि तत्प्रयोगत्वमनव-
बोधितं विधिना । पुरुषस्य प्रतिभामात्रं न प्रामाणिकमिति भावः ।

अत्र शङ्कते-असम्भवादिति चेत् । शङ्कां निराकर्तुमसम्भ-
वशब्दार्थं विकल्पयति-न । कल्पनाच्चपरिपुतेः । तिस्रः खल्विह
कल्पनाः परिपुन्यन्ते । परिपुनिरुपपत्तिः । सह वैक्यन्त्येन स्यादनु-
गुणां तावत्कल्पनामादितो दर्शयति-तथा हि । क्रमपर्यन्तापेक्षित्वाद्वा

नियोगस्याऽधिकरानिर्घृतेरप्रयोगो, ऽधिकारवशाद्वा यथा-
संभव, मधिकाङ्गोपदेशाऽनुरोधाद्वा । यदा तादृशस्य संभवः
तत्रोभयाऽनुग्रहादानन्तर्यस्याऽशब्दार्थत्वाज्जातपुत्रेष्टिव-
नियोगस्याऽधिकाराऽनिर्घृतेरप्रयोगः । विनियोगोपादानाऽवगतशेष-
भावं पदार्थाऽवशमे शब्दाभिहितं च तत्क्रममनङ्गमप्यपेक्षमाणः
स्वात्पत्तौ नियोगो यावज्जीविको नाऽङ्गहानावुत्पत्तुमर्हतीति । सर्व-
थैव प्रयोगाऽभावे ऽसंभवशब्दार्थ इति चेदकाऽनुगुणं कल्पना
माह—अधिकारवशाद्वा यथासम्भवम् । अयमर्थः । यद्यप्ययं परि-
पूर्णोऽङ्गो ऽप्यधिकृतस्तथापि तदधिकारप्रतीतिसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तौ हीना-
ङ्गमपि समापयति । क्व चिदङ्गकरणे सामर्थ्याऽभावे संपूर्णोऽङ्गप्रयोग-
करणादिति । सो ऽयमसम्भवः । कल्पनां तृतीयामाह—अधिकाङ्गोपदे-
शाऽनुरोधाद्वा यदा तादृशस्य सम्भवः अधिकं तत्कालशक्याङ्गापे-
क्षया यदशक्यमङ्गं तदुच्यते । यदा साङ्गमुपसंहर्तुं शक्यते तदा
तस्य सम्भवः ।

तत्राऽनन्तराऽभिहितां तावत्कल्पनामुपपादयति—तत्रोभया-
ऽनुग्रहादानन्तर्यस्याऽशब्दार्थत्वाज्जातेष्टिवद्यदेति युक्तम् । अस्यार्थः ।
अधिकारप्रतीतेरधिकाङ्गोपदेशस्य चाऽनुग्रहाद्यदेति युक्तम् । नन्वेवं
निमित्ताऽनन्तरमकरणात्निमित्तत्वव्याहतिरित्याशङ्क्याह—आनन्तर्य-
स्याऽशब्दार्थत्वाज्जातपुत्रेष्टिवदिति । व्याकृतमेतद्युक्तम् । ननु यथा-
सम्भवमङ्गानुष्ठानं तथा काम्यनैमित्तिकयोरविशेष इति दूषणम् ।
यदि पुनरङ्गोपसंहारसामर्थ्यस्याऽनुपादेयतया कालवदधिकारावच्छे-
दकत्वान्नाङ्गवैगुण्ये कालाऽभाव इव क्रिया, न चाऽवैगुण्यं यावज्जीवं
कस्य चिदपि सम्भवति । ततश्च यावज्जीवसर्वाङ्गसमवेतं प्रयोक्त-
व्यमित्ययमर्थो विरुद्धत्वान्न सम्भवति । ततो ऽशक्यार्थविधानात्
ज्वरहरतक्षकचूडारत्नालङ्कारोपदेशवदप्रामाणिकत्वं शास्त्रस्येति सर्व-

यदेति युक्तम् । अङ्गशक्त्या वा कालवदधिकारावच्छे-
दादप्रयोगः । न चैक एव विधिस्तेषामेव प्रयोजकश्चाऽप्र-
योजकश्च । अपि च किमर्थं विकलाङ्गे प्रवर्तते ? अधि-
कारनिवृत्तय इति ब्रूमः । किमधिकारनिवृत्तिर्नाङ्गापेक्षा
फलनिवृत्तिरिव ? यद्येवमनङ्गत्वमेव । सापेक्षा चेद्यथाश-
दैवाऽप्रयोग इत्याह—अङ्गशक्त्या च कालवदधिकारावच्छेदादप्र-
योगः । ननु यावज्जीवमुपदेशसामर्थ्यात्किमिति विगुणः प्रयोगो ऽपि
न कल्पते ? इत्याशङ्क्याह—न चैक एव विधिस्तेषामेव प्रयोजक-
श्चाऽप्रयोजकश्च । एवं हि स एवैकोपि विधिस्तान्येवाऽङ्गान्याक्षि-
पति प्रतिक्षिपति चेति व्याहतमापद्यते । तस्मादात्यन्तिक एव प्रयो-
गाऽसम्भवो ऽसम्भवादिना ऽभिहितः । सो ऽयमात्मीय एव बाणो
भवन्तं प्रहरतीत्यागतमित्यर्थः ।

एवं तावद्यावदधिकारप्रधानं निखिलाङ्गयामसहितं प्रयोज्य-
तया ऽवगतं तावदेव प्रयोक्तव्यम् । न चाऽन्यूनप्रयोगस्तु प्रातिभ
इत्युक्तम् । सम्प्रति न्यूनप्रयोगस्य निष्प्रयोजनवतामपि प्रतिपाद-
यति—अपि च किमर्थं विकलाङ्गे प्रवर्तते । प्रेक्षावतां हि प्रवृत्तिः
प्रयोजनवताव्याप्रा प्रयोजनवताभावे न भवति, शिंशपावत्वमिव
तरुत्वाऽभावइत्यर्थः ।

अचैकदेशी प्रयोजनमाह—अधिकाराऽनिवृत्तये इति ब्रूमः ।
एतदुक्तं भवति । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनं प्रयुज्यते ऽने-
नेति व्युत्पत्त्या, कार्यं चाऽधिकृत्य लोकः प्रवर्तते, कार्यं चाऽधि-
कारस्तदयं विकलाङ्गे ऽपि कर्मणि कार्यनिवृत्तये प्रवर्तते इति ।
तदेतद् दूषयति—किमधिकारनिवृत्तिर्नाङ्गापेक्षा, फलनिवृत्तिरिव । ननु
मा भूदधिकारनिवृत्तिरङ्गापेक्षा, को दोषः ? इत्याशङ्क्याह—यद्येवमन-
ङ्गत्वमेवाङ्गेर्विनापि करणोपकारस्य कार्यसिद्धेरिति भावः । सापेक्षा

क्तयङ्गसाध्येवेति वैकल्ये वृथा चेष्टा स्यात् । अथ यथाश-
क्तयङ्गसाध्येति । न कार्यनिष्ठता विशेषायालम् । अपि
चाऽधिकारात्फलनिवृत्तिः, तत्र यथाशक्त्यङ्गोपेते ऽधिकृ-
तस्य तादृशादेवाऽधिकारनिवृत्तिमुखेन तन्निमित्तमिव ।
चेद्यथाम्नाताङ्गसाध्येवेति वैकल्ये वृथा चेष्टा स्यात् । शङ्कते-अथ
यथाशक्त्यङ्गसाध्येति । निराकरोति-न कार्यनिष्ठता विशेषायाऽलम् ।
एतदुक्तं भवति । कार्यनिष्ठतायां सत्यां काम्ये ऽप्युत्तरणीभूतभा-
वस्य विषयत्वात्सकलाङ्ग्यामजनितोपकारस्य च भावार्थस्य करण-
भावादेकाङ्गवैकल्ये च तदनुपपत्तेर्विषयाऽभावादधिकारप्रविलयः ।
नैमित्तिकेषु तु भावार्थमात्रस्य विषयभावद्वैकल्ये ऽपि च विषयभावा-
पत्तेरप्रतीतो ऽधिकार इति काम्यनैमित्तिकयोरेव विशेषः स नोप-
पद्यते । यथाशक्त्यङ्गसाध्ये ऽधिकारे ऽधिकारश्चेदङ्गविकलादपि प्रा-
नाद्भवति नूनमङ्गहीनमपि करणमकारणादनुपपत्तेः । करणं चेत्यय-
मविषयो, विषयश्चेत्ययमधिकारः, अनधिकारश्चेत्ययं काम्यनि-
त्ययोर्विशेषः इति । यद्युच्येत नैमित्तिके भावार्थमात्रस्य विषयभावा-
दङ्गवैकल्ये ऽपि तदस्तीत्यनपेतो ऽधिकारः स्वसिद्ध्यर्थं यथाशक्त्य-
ङ्गजनितोपकारमेव स्वकारणमाक्षिपति अङ्गवाधायामिवाऽबाधिताङ्ग-
मात्राहितोपकारमिति । तदसत् । अधिकारप्रविलयात् । न हि
विषयमात्रमयमधिकारस्य व्यवस्थापनायाऽपेक्षते, अपि त्वधिकारि-
विशेषणमपि । आविर्भूतसर्वाङ्गकरणसामर्थ्यश्चाधिकारी नाङ्गसामर्थ्या-
ऽभिभवे ऽधिकारवानित्युक्तमित्युपरम्यते ।

एवं पुरुषप्रवृत्तिं पर्यनुयुज्याऽधिकारोत्पत्तिं प्रति पर्यनुयोगमाह-
अपि चाऽधिकारात् फलनिवृत्तिः काम्ये ऽपि कर्मणीति भवन्मते
सिद्धम् । अस्तु वा को दोषः इत्याशङ्क्याह-तत्र यथाशक्त्यङ्गोपेते
ऽधिकृतस्य तादृशादेव यथाशक्त्यङ्गोपेतादेवाधिकारनिवृत्तिमुखेन
तत्फलं संपद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह-निमित्तमिव । यथा निमित्तं

अथ न तादृशे ? अधिकारनिर्वृत्तिरपि न स्यात् । परिपूर्णाङ्गे ऽधिकृतस्य विकलाङ्गप्रयोगे कर्मान्तरप्रयोगइव अङ्गप्रधानभेदो ऽप्यत्राऽनुपकारको ऽधिकारविधिविषय-विकलाङ्गमपि नैमित्तिकं प्रयोजयेदधिकारनिर्वृत्तिमुखेन निमित्तभावेन संपादयते तथा फलमपीत्यर्थः । अथ न तादृशे ऽङ्गहीने काम्ये ऽधिकारः । एवं तर्हि काम्यश्चैमित्तिके विकलाङ्गे ऽनधिकारनिर्वृत्तिरपि न स्यात् । यतः परिपूर्णाङ्गाऽधिकृतस्य विकलाङ्गप्रयोगे कर्मान्तरप्रयोगइव । यथैव स्वत्वनिहेचे ऽधिकृतश्चेत्यवन्दनां कुर्वन्नाऽधिकारं संपादयति एवं साङ्गे तस्मिन् अधिकृतो ऽङ्गहीनं निर्दोषं कृताधिकार इत्यर्थः ।

स्यादेतत् । अग्निहेचे ऽधिकृतस्वेत्यं वन्दमनो नाऽधिकारं संपादयति । अधिकारविषयकरणस्य होमस्याऽननुष्ठानात् । जुहुत्युत्तराङ्गहीनमप्यधिकारविषयसंपत्तेस्तथाभूतस्यैव होमस्याऽधिकारेण करणभावाऽऽवेपादधिकारं संपादयतीत्ययमङ्गप्रधानयोर्विशेषो यत्प्रधानाऽभावे नाऽधिकारो भवति अङ्गाभावे च सति प्रधानं भवतीत्याशङ्क्याह—अङ्गप्रधानभेदो ऽप्यत्राऽनुपकारकः । कुत ? इत्याह—अधिकारविधिविषयत्वेनाऽभेदात् । यद्यपि नियोगस्य भागार्थ एव प्रतिपत्त्यनुबन्धित्वाद्विषयस्तथापि साङ्गप्रधाने प्रयोजकत्वादङ्गानां प्रधानस्य च नियोगस्य विषयत्वेनाऽभेद उक्तः । यदि पुनरेतद्व्यादधिकारनियोगस्याऽङ्गेषु प्रयोजकत्वं नाऽऽसीयेत ततो भेदे चाऽप्रधानस्य प्रयोज्यत्वेनाऽङ्गानां चाऽप्रयोज्यत्वेन विषयत्वाऽविषयत्वलक्षणे ऽङ्गीक्रियमाणे ऽनङ्गत्वप्रसङ्गः । येन येन विना ऽयं कार्यस्वभावेऽधिकारो नात्पद्यते ततदात्मेपपत्तिनान्तरीयकत्वादादिपति, नादिपति चेदङ्गानि तर्हि तैरपि नात्पद्येत, ततश्चाऽनङ्गत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

त्वेनाऽभेदात् । भेदे चाऽनङ्गत्वप्रसङ्गः । अङ्गप्रधानभावस्य चासंप्रधार्यत्वात् ।

किं चाऽस्यैकदेशिनो मते ऽङ्गप्रधानभावस्य चासंप्रधार्यत्वादनुपकारक इति सम्बन्धः । इदमत्राऽऽकूतम् । कार्यरूपमपूर्वं प्रत्ययार्थः । कार्यं च कृतिं पुरुषप्रयत्नं प्रति यदुद्देश्यं प्रधानं, तच्च यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्येतस्मिन्प्रतीयते तथा समिदादिवाक्येष्वपीति कार्यान्तरविषयकारणानां समिदादीनामधिकारं प्रत्ये'दमर्थ्याऽनुपपत्तेः कार्यस्य च समिदादिविषयस्य "कार्यमेव हि तन्न स्याददन्वार्थ"मिति न्यायादधिकारकार्यं प्रति तादर्थ्याऽभावादङ्गप्रधानभावाऽनुपपत्तिः ।

स्यान्मते, न हि कार्यमित्येव नाऽन्यार्थमपि तु यदनुष्ठेयम् । अनुष्ठेयं तदुच्यते यत्पुरुषेण ममेदं कार्यमिति निरपेक्षं कार्यमवगम्यते । परमाऽपूर्वं च तन्न जातु तस्याऽन्यार्थप्रवृत्तेः कृतिव्याप्यताप्रतीतिः । अन्यस्य प्रधानस्याऽनवगमात् । ननु फलमीप्सितमवगम्यते न प्रथमतः प्रतीतिन कार्येण नियोज्यं विना पर्यवस्यता विशिष्टनियोज्याऽपेक्षणा स्वर्गकाम इति नियोज्यविशेषणतया ग्रहणान्न फलप्रतिपादनपरं तत्पदं तदेव तु निरपेक्षं कार्यमवगतं साध्यस्वर्गविशिष्टेन नाऽनुत्पादयत्स्वर्गमुत्पद्यतइति स्वर्गोपायतामश्नुतइति निरपेक्षमपरकार्याऽपगमे सति फलाऽवगतिर्न पुनः फलाऽवगतौ सत्यां कार्याऽवगतिः । यतः साऽपेक्षत्वेन परमाऽपूर्वमनुष्ठेयं स्यात् । तदेव तु निरपेक्षं प्रयोजनं सत्परमाऽपूर्वमभिदधाति लिङ् स्वसन्निधिसमानानैः स्वयं प्रयोजनीभूतैरवघातादिभिः समिदादिभिश्च प्रयोजनिभिरन्वितमभिधत्ते इति । तदिदं ग्राहकग्रहणमभिधीयते । तदेवं साऽधिकारविधिसन्निधिसमानान्तेषु समिदादिविधिषु तदुपगृह्योतविषयेषु ततः परमाऽपूर्वत्वक्षणकार्यप्रत्यभिज्ञा-

नान्न द्रागित्येव कार्यान्तरबुद्धिरुदयमासादयति । पश्चात् कथमपि समिदादयः क्रियारूपतया विशारवः परस्परमसंभवन्तः प्राक्षणादिवदपूर्वसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारादिद्वारेणाऽपूर्वविषयाऽनुप्रवेशिनः परमाऽपूर्वेण ग्रहीष्यन्ते इति प्रसिद्धतरैदमर्थानामवान्तराऽपूर्वकार्ये समिदादीनामवकल्प्यमानं समिदादिगताऽऽख्याताऽभिधेयमपि परमाऽपूर्वपारतन्त्र्येणाभिधीयमानत्वात्कार्यमप्यनुष्ठेयमित्युपपन्नोऽङ्गमात्रः कार्यविषयाणामपि समिदादीनाम् ।

अचोच्यते । अधिकारवाक्येषु तावदमी लिङादयो निरपेक्षकार्याऽभिधानविदितशक्तयो न समिदादिवाक्येष्वन्यनिष्ठं कायमभिधातुमीशते । यदि परमवहन्त्यादिवत्किमाधिकाराऽपूर्वस्यैतेऽनुवादाः, एताऽपूर्वान्तराऽभिधायिनः ? इति पदान्तरमवशिष्यते न पुनर्लिङादभिधेयस्य स्वप्रधानस्य कार्यस्य प्राधान्यपरित्यागो युक्तः । ननूक्तप्रधिकारसमान्नाताः खल्वमी समिदादयस्तेनैवाऽधिकारविधिनाऽभिधानत एवाऽऽपादितैदमर्थ्या न स्वनिष्ठकार्यविषयतां प्रतिपत्तुमर्हन्ति, प्रकृताऽपूर्वैदमर्थ्यविरोधात् । न चाऽवहन्त्यादिवत्प्रकृताऽपूर्वविषयाऽनुप्रवेशिनः, ततश्च नाऽनुवादाः । न च स्वनिष्ठकार्याऽभिधायीनि तत्पदानीत्यभिधेयशून्यतया प्रमत्तगीतानि प्रसज्येरन्ति वरं प्राधान्यमत्रत्यागेन कायाऽभिधायित्वमस्तीति ।

सत्यमुक्तम् । अयुक्तं तु तत् । न हि साऽधिकारो विधिः संनिधिसमान्नातमात्रमेव गृह्णातिमात्रं ही (?) ज्योतिष्टोमविधिर्द्वादशोपसत्ताम्, अपि तु यद्वहणार्हम् । न च स्वनिष्ठकार्यविषयाः समिदादयो ग्रहणमर्हन्ति । ननु ग्राहकविरोधात्प्राधान्यं समिदादिविषयस्य नियोगस्य नास्ति । अथ प्राधान्यप्रतीतिविरोधाद्ग्राहक एव किमिति न परिह्रियते ? तच्च श्रुतिमात्रादेव नियोगप्राधान्यप्रतीतिर्निरपेक्षत्वाद्वाक्यान्तराऽऽलोचनया ग्राहकगृहीतेः साऽपेक्षतया प्राधा-

सत्यपि चोदनार्थाऽनिर्वृत्तेर्वृथा चेष्टाप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।
 कश्चायमधिकारो यस्य निर्वृत्तिः? नियोगश्चेत्
 न निर्वृत्तिर्विचारिता । नियोज्यता चेत् सापि नियोगा-
 देव निर्वृत्ता । स्वामिता चेत् न तत्कृतं किं चिदभु-
 ज्ञानः स्वामी, इत्युभावप्यधिकारौ कार्यनिष्ठौ स्याताम् ।
 न्यप्रतीतेर्बलीयस्त्वेन रात्रिश्चादिवत्स्वतन्त्राऽधिकारकल्पनायां सत्यां
 नाऽङ्गभावः प्रयाजादीनां प्रधानप्रभावश्च दर्शपूर्णमासादीनामुप-
 देय इति सुप्रसङ्गप्रधानभावस्य चासंप्रधार्यत्वादिति ।

अभ्युपेत्याङ्गप्रधानभावं दूषणान्तरमाह-सत्यङ्गप्रधानभावे
 नैमित्तिकस्याऽनङ्गत्वे ऽस्य प्रयोगे चोदनार्थाऽनिर्वृत्तेर्वृथा चेष्टाप्रसङ्ग
 इत्युक्तम् । किं चाऽयमधिकारो विचारं न सहते यस्य निर्वृत्तिरङ्ग-
 विकले ऽपि नैमित्तिकस्य प्रयोगे त्वयोच्यतइत्याह-कश्चाऽयमधि-
 कारो यस्य निर्वृत्तिः? त्वयोच्यतइति शेषः । एकदेशे स्वपरिभाषया
 ऽऽह-नियोगश्चेत् । दूषयति-तन्निर्वृत्तिर्विचारिता । उक्तं हि “नियो-
 गस्य नकार्यते”त्यत्र ‘विषयः कार्यो न नियोगो नियोज्यस्य नियोक्तृत्व-
 प्रसङ्गा’दिति । भाषान्तरेण ऽऽह-नियोज्यता चेत् । परिहरति-सापि
 नियोगादेव निर्वृता भावार्थविषयं नियोगमवबुद्धमान एवायमधि-
 गतनियोज्यभावो न तद्योगमायाऽनुष्ठानं यावद्गच्छेदिति । व्यर्थ-
 कृतपरिभाषे लौकिकमधिकारपदस्यार्थमाह-स्वामिता चेत् । ईश्व-
 रवचनो ह्ययमधिकृतशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भावः । एतद्दूषय-
 ति-न तत्कृतं किं चिदभुज्ज्ञानः स्वामी, एवं हि नैमित्तिकं कर्म
 संभवति पुरुषस्य स्वामिनः । अत्र त्वयोच्यते इति न च हिताऽहित-
 प्राप्तिपरिहाराऽनुयायि त्वन्मतेऽपि न कर्म कल्पते । यदुच्यते
 नैमित्तिकादन्यपूर्वपुरुषगुणोक्तं कर्म न पुनरयमधि-

तस्मान्न कार्यनिष्ठत्वप्रयोगनिष्ठत्वाभ्यां काम्यनैमित्तिका-
ऽधिकारयोर्भेदः शक्यः समाधातुमित्यन्यथा समाधेयः ।

तदुच्यते-

जीवनादेर्निमित्तस्य साम्यात्कालो विशेषकः ।

निमित्तार्थस्तत्र जाते कर्मणो ऽवश्यकार्यता ॥

कारः^१ स्वयंमसुखरूपत्वादतद्वेतुत्वाच्च । यदि त्वेतद्गुणनैमित्तिकस्यापि
पुरुषोपकारकत्वमङ्गीक्रियेत तत उभावप्यधिकारौ^२ कार्यनिष्ठौ स्याताम् ।
इतिशब्दस्तस्मादर्थः । प्रकृतमुपसंहरति-तस्मान्न कार्यनिष्ठत्वप्रयोग-
निष्ठत्वाभ्यां काम्यनैमित्तिकाधिकारयोर्भेदः शक्यऽध्यवसानः^३ ।

स्वमतपान्तिकां करोति-तस्मादन्यथा समाधेयः । तदुच्यते ।

जीवनादेर्निमित्तस्य साम्यात्कालो विशेषकः ॥

निमित्तार्थस्तत्र जाते कर्मणो ऽवश्यकार्यता ।

यदि श्रुतिमात्राऽपेक्षो ऽधिकारो भवेत् ततो ऽन्धशूद्रादीनां
काम्ये नैमित्तिके चाऽविशेषेण प्रसज्येत, चैवर्णिक्कानां चाऽग्निहोत्रं सत-
तमकुर्वतामधिकाराऽतिक्रान्तिः स्यात् । न त्वस्माकं श्रुत्यपेक्षो ऽधि-
कारः किं त्वङ्गोपदेशाऽनुरोधेन शक्यपक्षः । तथा चाऽशक्तानामन्ध-
शूद्रादीनां चैवर्णिक्कानां च मध्यन्दिने सायमादिसमयमुपसंहरतुमसम-
र्थानां नाऽधिकारः । नन्वेवं काम्यश्रुतेरनैमित्तिकेष्वप्यङ्गोपदेशाऽनुरोधेन
यदेत्युपपद्येत ।

तत्रोच्यते । इदं तावदत्र भवान् पृष्ठो व्याचष्टां, यदेतत्काम्ये
सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थो ऽधिकारीति, तत्किं स्वांक्रामवत्साक्षाच्छब्दा-
ऽवगत, मुताङ्गोपदेशाऽनुरोधात् ? तत्र न तावत्स्वर्गक्रामपदमिव
सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थपदमधीयते^४ समाम्नातारः । अथाङ्गोपदेशाऽनु-
रोधादसमर्थं प्रति तदुपदेशाऽनुपपत्तेः । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां

शक्तिः सहकारिणीति । यथा 'सुत्रेणाऽवद्यती'त्यत्राऽश्रुतमपि द्रव्यादि यच्छ्रुतवदित्युपबन्धात्सम्बध्यते एवमश्रुतमपि सत्रौङ्गेपसंहारसामर्थ्यमनुपादेयं सदधिकृतविशेषणया सम्भन्स्यते । युक्तं काव्ये तत्र सत्रौङ्गेपसंहारसामर्थ्यविषयाया अर्थापत्तेः परिपन्थ्यभावे नाऽप्रत्यूहमुपपत्तेः अर्थपदस्य च समर्थे ऽपि सम्भवादविरोधात् । न खलु समर्थः स्वर्गकामो न स्वर्गकाम इत्युक्तम् । इह तु निमित्तश्रुतिविरोधः । तथा हि । 'यावज्जीवं जुहुया'दिति यावदुपसंबद्धं जीवनं कर्तव्यतायां निमित्तम् । तदेव च मुख्यं निमित्तम् । यस्मिन् सति नैमित्तिकं भवत्येव भाक्तमित्ररदित्युपरिष्ठादुपपादयिष्यते । तेन जीवने सति कर्तव्यमेव न न कर्तव्यमिति प्रतीतेर्निमित्ते^१ सम्बन्धाऽवश्यकर्तव्यताऽऽपत्तिः, निमित्तवदङ्गेपदेशाऽनुरोधात् । तदुपसंहारसामर्थ्यविशेष उद्भवसमाधौ ख्यातः प्रतीयते । स चाऽनित्य इति तन्नान्तरीकृत्वादवश्यकर्तव्यता ऽऽपत्तिः । न चास्ति कश्चिदपि पुरुषधौरेयस्तथापि^२ विधौ दैवसंपन्नो यो यावज्जीवं सायंप्रातरप्रत्यूहमविकलाङ्गमग्निहोत्रमपि प्रयोक्तुं समर्थः । अन्तरायाणां व्याधितोदप्रमादादीनामवश्यम्भावनियमात् । तत्सहभुवां च दुःखदौर्मनस्यादीनाम् । तदप्ये^३ निमित्तोपदेशसत्रौङ्गेपसंहारसामर्थ्योविरोधा-न्निमित्तस्य च श्रौतत्वे^४ तदनुगुणं सामर्थ्यमुपवर्णनीयम् । नन्वङ्गान्यपि श्रुतान्येव क्रिमस्तान्यपि नित्यवच्छ्रुतानीति बहूनां श्रुतीनामनुरोधेन वरमेका निमित्तश्रुतिः 'त्यजेदेकं कुलस्याऽर्थे' इतिवत्परित्यज्यताम् । तित्किमेयं निमित्तश्रुतिस्तपस्विनी प्रमत्तगीतमेव अपि तु मुख्यं परित्यज्य गौणं निमित्तभावं यस्मिन्सत्येव नाऽसतीत्येवंभूतमवलम्ब्यते ?

अबोच्यते । न तावत्साक्षादङ्गश्रुतयो निमित्तश्रुतिविरोधिन्यः । न हि तस्य तस्याङ्गस्य क्रिया निमित्ते सति न सम्भवति । ननु

नित्यवच्छ्रुतानि न चाङ्गानीति विरोधः । सत्यं नित्यवच्छ्रुतानि
न त्वङ्गविधयः प्रधानविधिनिरपेक्षा अङ्गानुष्ठानं प्रयोक्तुमीशते ।
तथा ह्यङ्गभाषनाभाष्याऽऽकाङ्क्षा स्ववाक्ये भाष्यमपश्यन्ती विध्यापा-
दितत्वेन चाऽपुरुषार्थाद्वाच्यार्थात्प्रचाविता पुरुषार्थात्मकं भाष्यमपे-
क्षते, प्रधानभाषना च निमित्तवत्यवश्यकर्तव्यतागोचरो लब्धनित्य-
समीहितसाध्यतत्साधना स्वसाधनोपकारहेतुमपेक्षते । तदियमङ्ग-
भाषना करणोपकारलक्षणं भाष्यमासाद्य प्रधानभाषना च करणोप-
कारं प्राप्य निर्वृणुतः । ततश्च प्रधानविध्याकाङ्क्षितोपकारसाधनेष्व-
ङ्गेषु प्रधानाऽधिकृताऽधिकारप्राप्तिलब्धानुष्ठानेऽप्यप्रधानानुरोधेन निवृ-
त्तिर्यत्रस्थापनीया । तद्विरोधे तु तदधिकृताऽधिकारभावेनाऽनुष्ठाना-
ऽनुपपत्तेरङ्गविधीनां तत्त्वं हीयेत । न च निमित्तसम्बन्धादवश्यक-
र्तव्यं प्रधानं क्वादाचित्केनाङ्गसाकल्येन सम्बन्धाहं, नित्याऽनित्यस-
म्बन्धविरोधात् । ननु प्रधानमपि कथं निमित्तेन संभन्तस्यते ? न
ह्यग्निहोचमङ्गहीनमपि यावज्जीवं शश्वसपादम् । अन्तरायाणामपि
संभवात् । यद्युच्येत विधिसामर्थ्यादनुष्ठाना निपुणेन भवितव्यम् ।
तदङ्गसाकल्येऽपि तुल्यम् । मैवम् । यस्य हि निमित्तसम्बन्धस्तद-
वश्यकर्तव्यं, स च प्रधानस्येति तदेव तथा । तत्र च स्वरूपेणा-
ऽन्याऽसत्त्वादनुष्ठानुत्तैर्पुण्यमपि सम्भवति न त्वङ्गेषु निमित्तश्रुतिः ।
यतस्तेषामप्यवश्यकर्तव्यता स्यात् । प्रधानसम्बन्धात्तेषामप्यवश्यम्भाव-
इति चेत्, नाऽवश्यकर्तव्यतोपहितमर्यादेन प्रधानविधिना वास्तवम-
ङ्गसाकल्यस्यावश्यम्भावमनुरुध्यमानेन यदा^१ यावन्त्यङ्गानीत्युपब-
न्धात् । तदेवं निमित्तश्रुतिः प्रधानवाक्यस्या प्रथममेव स्वविषयं
प्रधानेन सहैकलोलीभावमुपनयन्ती भूयसीरप्यङ्गश्रुतीः स्यादनुगुणतया
व्यवस्थापयन्ती नेताभिर्जघन्यवृत्तितामापाद्यते । न चैवमितराङ्गवेक-
त्यवत्कालापगमेऽपि प्रधानप्रयोगसम्भवात् तस्य हि गुणत्वेऽपि

यस्तावद्यथोक्ताय प्रयोगायैकान्ततो ऽसमर्थः स दूर-
पर्युदस्त एवाऽधिकारात् । न त्वसौ^१ तादृशे नियोज्य-
तया प्रत्येतुं पार्यते । तेन शक्त्यङ्गोपदेशावपेक्ष्य समर्थस्य
तावदधिकारप्रतीतिः । सा चेयमधिकारप्रतीतिर्नेति पर्य-
वसिता । अनित्यत्वात्सामर्थ्यस्य । अन्यथा ऽधिकृतस्य स-
निमित्ताऽनुवेशो ऽपि वक्ष्यते । न चान्धशूद्रादीनामधिकारः ।
यतो 'धावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति भाषणालब्धसाध्यतत्साध-
ना^२ कथमिति स्वकारणोपकारजनकाकाङ्क्षा अङ्गेपदेशैर्निराकाङ्क्षीक्रि-
यते । तत्र सर्वाङ्गेपदेशानुरोधोपमर्थस्याऽनुष्ठानाऽसम्भवात् समर्थ-
स्यापि चाऽनुभूततद्भावस्य तदनुपपत्तेः सर्वाङ्गेपेतप्रधानाऽनुष्ठान-
गोचरसामर्थ्यादभूतिरधिकारी काम्यवदिति सामर्थ्यं तदुद्भूतिश्चा-
ऽधिकृतविशेषणतया ऽवगम्यते । तत्र निमित्तश्रुतिविरोध इति
तद्विरोधायाऽयस्याऽवहेये ऽन्यतरस्याऽनुद्भवमात्रं हीयतां नाङ्गसाम-
र्थ्यं, सुभयहानिप्रसङ्गादिति नाऽन्धशूद्रादीनामधिकारो नापि शक्यप्रति-
कारव्याधीनामनधिकारो नैमित्तिक इति सिद्धम् ।

तदिदमाह—यस्तावत् यथोक्ताय प्रयोगायैकान्ततो ऽसमर्थः
शूद्रपङ्गवादिः स दूरपर्युदस्त एवाधिकारात्^३ । कुत ? इत्याह—न
त्वसौ तादृशे^४ नियोज्यतया प्रत्येतुं पार्यते । तेन शक्त्यङ्गोपदेशावपेक्ष्य
समर्थस्य तावदधिकारप्रतीतिस्तावदिति । स्फोटयति—साचेयमधि-
कारप्रतिपत्तिर्नैमित्तिके नेति पर्यवसिता अनित्यत्वात्सामर्थ्यस्याऽनै-
मित्तिकस्य चाऽवश्यकार्यत्वात् अवश्यमनवश्यम्भावयोश्च विप्रतिषेधा-
दिति भावः । ननु भवतु सर्वाङ्गापसंहारसामर्थ्यमनित्यं तथापि तेनै-
वाऽधिकारप्रतिपत्तिः पर्यवस्यतु, समर्थत्त्वधिकृतः कुतश्चित्प्रतिब-
न्धात्किञ्चिदङ्गमुपसंहर्तुं तदानीमशक्तो ऽपि यथाकथं चित्प्रयोज्यत-
इत्येतन्निराकृतुमाह—अन्यथा ऽधिकृतस्य सर्वाङ्गापसंहाराभावे सति

वाङ्मोपसंहाराऽभावे नाऽनुष्ठानं यथासंभवम् अन्यथाऽन्यादृशेऽधिकारात्तादृशप्रयोगस्याऽशास्त्रीयत्वान्नुष्ठानं, मनधिकारात् । अतः पुनरपि शक्त्यपेक्षा अधिकारप्रतिपत्तिपर्यवसानाय । शक्तिर्हि प्रमाणैकदेश इत्युक्तम् । न प्रयोगनिश्चयाय, अनन्यप्रमाणकत्वात्तस्य । सा कालतोऽङ्गतो नाऽनुष्ठानं यथासम्भ्रमन्ययेति । यद्येतावत् अधिकारात्प्रत्ययः पर्यवस्येदित्यर्थः । कस्मादित्याह—अन्यादृशेऽधिकारात्सर्वाङ्मोपपन्ने तत्समर्थेन्याऽधिकारात् तादृशप्रयोगस्य न्यूनाङ्गस्य प्रयोगस्याऽशास्त्रीयत्वान्नुष्ठानं, नूनङ्गस्याऽनधिकारात् ।

एतदुक्तं भवति । अधिकारप्रतीत्या सह प्रवृत्तेः संप्रतिपत्तौ सत्यां शास्त्रीयत्वमिह त्वङ्गसाक्ष्यवैकन्यलक्षणे विरुद्धधर्मसंसर्गाद्विषयभेदेऽपि प्रतिपत्तौ इत्यां प्रतिभत्वं प्रयोगस्येत्युपसंहरति—अतः पुनरपि शक्त्यपेक्षा अधिकारप्रतीतिपर्यवसानाय । शक्त्यपेक्षेति याऽसावङ्गोपदेशासामर्थ्यलब्ध्याऽशक्तिश्रुतिस्तस्या यदेत्युपबन्धस्य नित्यश्रुतिविरोधादुपबन्धान्तरापेक्षेऽपबन्धयशक्तिरिति शक्त्यपेक्षेत्युक्तम् । शक्त्या च विषयेण विषयिणीं शक्तिश्रुतिं लक्षयति । यथा धूमादग्निः प्रतीयते इति धूमेन धूमज्ञानलक्षणा । अथ कस्मादधिकारप्रतिपत्तिपर्यवसानाय शक्तिश्रुतिरपेक्ष्यते । यावतोपबन्धविशेषनून्यायामधिकारप्रतिपत्तौ पर्यवसितायां पश्चाद्यथाशक्तिः प्रयोगं शक्तिरेव निश्चाययिष्यतीत्यत आह—शक्तिः शक्तिश्रुतिः प्रमाणैकदेशश्चोदनेकदेश इत्युक्तमाचार्यैः । तथा च तदन्तर्भवेनैवाऽधिकारप्रतीतिपर्यवसानमित्यर्थः । यदि तु न चोदनेकदेशः स्यात्प्रमेयमात्रं शक्तिर्न प्रयोगनिश्चयाय कल्पेतेति शेषः । इदमवकृतम् । तत्त्वनिश्चयो हि प्रमाणस्य, कार्यप्रमेया च शक्तिरिति कारणविरुद्धोपलब्ध्या प्रयोगनिश्चयो निवर्तत इति । अथ शक्तिज्ञानमेव प्रमाणं सत्प्रयोगं निश्चाययेत् । किं

वाऽऽश्रीयेत । तत्राङ्गतः संश्रये शब्दाऽवगतानामङ्गान्तराणां
हानाच्छब्दविरोधः । कालतस्तु कालान्तराणामशब्दार्थ-
त्वान्न कश्चिद्विरोधः । स चाऽयमविरोधो निर्निमित्ते ऽधि-
कारे इदमनेनेदृशेनेत्येतावन्मात्रस्य शब्दार्थत्वात् । सन्नि-
मित्ते तु निमित्तश्रुतिविरोधः । संप्राप्ते च तस्मिन्कार्यस्य
चादनैकदेशत्वेन शक्तिश्रुतेः ? रित्याह-अनन्यप्रमाणकत्वात्तस्य प्रयो-
गस्य न^१ शक्तिज्ञानं प्रमाणमिति ।

संप्रति पूर्वपक्षी यस्मिन्सत्येव नाऽसतीति नित्यवदङ्गोपदेशा-
ऽनुरोधान्निमित्तभावं मन्यमानो विमृशति-सा च शक्तिः कालतो
वा ऽङ्गतो वा ऽऽश्रीयते कालाद्वेति । सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यमं-
पेक्ष्य यदा शक्त्यादिति यावत् । एवं विमृश्याङ्गत इति प्रतिपन्ननिरा-
करणपूर्वकं कालादिति पक्षमवधारयति-तत्राङ्गतः संश्रये शब्दा-
ऽवगतानामङ्गान्तराणां हानाच्छब्दविरोधः । कालतस्तु कालान्तरा-
णामशब्दार्थत्वान्न विरोधः । नित्यवदङ्गानामुपदेशादन्यतमत्यागे
तद्विरोधः । यदेत्युपबन्धे तु कालान्तराणामनुपदिष्टत्वाच्चोपदेशविरोध
इति काम्ये नैमित्तिके च यदेत्येव युक्तम् ।

परिहरति-स चाऽयमविरोधो निर्निमित्ते ऽधिकारे^२ । कुतः ? इदं
भाव्यमनेन करणेनेदृशेनेतिकर्तव्यताविशेषवतेत्येतावन्मात्रस्य शब्दा-
र्थत्वान्नावश्यकर्तव्यता प्रतीयत इत्यर्थः । सन्निमित्ते तु निमित्तश्रुति-
विरोधेः कस्मात्सम्प्राप्ते च तस्मिन् कार्यस्य तन्निमित्तत्वव्याघाता-
त्सम्प्राप्ति इति प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामनुपादेयतां निमित्ततां च कथयति ।
चशब्दो ऽप्येवं विरोधद्योतनः । सति भवत्येव न भवतीति निमि-
त्तार्थं न भवदुक्त इति द्रष्टव्यम् । न चाङ्गविधिविरोध इति प्रपञ्चि-
तम् इति भावः^३ ।

१ अनन्योपायकत्वात्तस्याुपायस्य न. २ पु. पा. ।

२ अधिकारः २ पु. पा. ।

३ विरोध इति भावः २ पु. पा. ।

तन्निमित्तत्वव्याघातात् । इतरत्रापि स्वर्गकामश्रुतिवि-
रोध इति चेत् । उक्तम् । न च पुरुषविशेषनिर्देशो ऽत्र
विषक्षितः, साध्यत्वात् । न च सातत्येन प्रयोगः^१ ।
निमित्ते कालविशेषवतः कर्त्तव्यताऽवगमात् । कालविशे-

पार्श्वस्थः सिद्धान्तिनं पर्यनुयुक्ते-इतरत्रापि स्वर्गकामश्रुति-
विरोध इति चेत् । समर्थमसमर्थे चाऽर्थमात्रं प्रत्यसकुञ्चितवृत्तिर-
र्थाश्रयः समर्थे प्रति नियम्यमाना पीड्यत इत्यर्थः । समाधत्ते-उक्त-
मिति । केवलपदार्थव्यवहाराऽभाषादित्यादिना प्राक् । आर्थपदस्य
चाऽधिकारिष्वचनतामभ्युपेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु नेदमधिकारि-
प्रतिपादनपरमपि तु भावनाकाङ्क्षितभाव्यविशेषपरम् । अर्थत्वधिका-
रिप्रतिपत्तिरित्युपरिष्ठादिहेव वक्ष्यते । उक्तं च भावनाविवेके, त
तो “ऽधिकारिपदाऽभाषात्कुतस्तद्विरोधिते”ति इति दर्शयति-न च
पुरुषनिर्देशो ऽत्र विषक्षितः, साध्यपरत्वात् ।

एवमुक्ता कारिकामुक्ता कारिकार्थपातनिकां करोति च किं
चित्-न च सातत्येन प्रयोगः । अत्रैव शङ्कते-यदि निमित्तश्रु-
तिवशादङ्गहीनमपि यथाशक्ति प्रयुज्येत ततः कालस्यापि सायमादेर-
ङ्गत्वेन विधानात्तदभावे मध्यन्दिनादौ जीवनस्य निमित्तस्य विद्या-
मानत्वाद्ग्नहेऽप्रयोगप्रसङ्गः । सायमाद्यङ्गापगमेन वा^२ तदा तदप्र-
योगे^३ ऽङ्गान्तराभावेऽप्यप्रयोग इति काम्यवद्यदेवेत्येवं प्राप्नोति ।
तदनेन निराक्रियते-न च सातत्येन प्रयोग इति । निमित्ते काल-
विशेषवतः कर्त्तव्यतावगमात् । एतदुक्तं भवति । प्रयोगाङ्गमप्ययं
कालः । अनुपादेयत्वादङ्गापसंहारसामर्थ्यमिषं नियोज्यं विशिनष्टि । तेन
तदभाषान्मध्यन्दिनादौ नाऽधिकारे विष्णुक्रमणादिसमर्थ्याऽभाषा-
दिषु पङ्क्तादीनामिति । नन्वङ्गतया कालः श्रूयते नाधिकृतवि-

१ प्रसङ्गः-सू. गु. पा. ।

२ सायमाद्यङ्गापगमेन वा. ३ गु. पा. । ३ तदा प्रयोगे १ गु. पा. ।

पेण तस्याऽर्थाद्विशेषणात् । तस्या निमित्ताऽनुप्रवेशित्वात् ।
 तदुक्तं “न कालो गुणो निमित्तं ह्येत” इति । न गुण एवे-
 त्यर्थः । न त्वङ्गान्तराण्येवम्, असाम्याद्वचनव्यक्तिभेदात् ।
 शेषणतया । तथा हि । अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको विधिः प्रवर्त्यपुरुषवि-
 शेषसमधिगतसाङ्गप्रधानतया, तत्कथं तद्वतो ऽधिकावागमः? इत्यत
 आह—कालविशेषेण तस्यार्थद्विशेषणात् । यदाप्यङ्गत्वेन द्रव्यते काल-
 स्तथाप्यधिकृतविशेषणम् । तथा ह्यप्रवर्तप्रवर्तनात्मको विधिः प्रव-
 र्त्यपुरुषसमधिगतसाङ्गप्रधानविधयो ऽनुपादेयवस्तुष्वच्छिन्नं प्रवर्त्यपुरु-
 षविशेष कल्पयितुमुद्यतः तस्य विषयं चाऽनुपादेयत्वविधेयत्वलक्ष-
 णयोः प्राप्यगाम्भिर्यं विरोधाद्विशेषणतया स्वीकर्तुमसमर्थो यथावि-
 नियोगमधिकारावगमाच्च तन्नान्तरीयकसाङ्गप्रधानोपसंहारसामर्थ्य-
 मनुवध्यमानो ऽनुपादेयसाङ्गसामर्थ्यं च निमित्तं चाङ्गमपि प्रवर्त्यपुरुष-
 विशेषणतया मुदाति । न च कालस्येतराङ्गसामर्थ्यस्त्वक्रियोपसंहार-
 सामर्थ्यमपि सम्भवति तर्थाङ्गत्वात्सामर्थ्यस्य कार्यस्योपसंहारलक्षणस्य
 तदनुपादेयाऽनुपपत्तेः । काले हि कर्म क्रियते न कर्मण कालः ।
 तस्मात्कालविशेषेणाङ्गेनापि सता विधिः प्रवर्त्यपुरुषविशेषाऽपेक्षाया-
 मर्यातद्विशेषणात्तद्वतः कर्तव्यताऽवगमः । ततश्च न सातत्येन
 प्रयोग इति । कुत? इत्यत आह—तस्यापि निमित्ताऽनुप्रवेशित्वान्नि-
 मित्तसम्बन्धादित्यर्थः । निमित्तसम्बन्धश्चेत्तं नियोज्याऽवच्छेदल-
 क्षणो यथा सामान्यगुणयोरैकव्यक्तिसमवायः सम्बन्धो गोः शुक्ति इति
 सामानाधिकरण्यहेतुः । आचार्यस्यापि तच्चभवत एतदभिमतमि-
 त्याह—तदुक्तं ‘न कालो गुणो निमित्तं ह्येत’ इति । ननु प्रयोगाङ्गं
 काल इति स्वतन्त्रसिद्धान्तभङ्गः प्रसक्त इत्याशङ्काव्याचष्टे—न गुण
 एवेत्यर्थः । निमित्तत्वं च निमित्तसम्बन्धाद् भाक्तं न पुनस्तत्त्वमेव,
 तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । ननु यदाङ्गमपि कालो निमित्ताऽनु-

उपादेयानि ह्यङ्गान्तराण्यनुपादेयं निमित्तम् । एभिरेतानि वा कुर्यादित्यङ्गेषु वचनव्यक्तिः । अस्मिन् सतीति निमित्ते । ततो ऽङ्गान्तराणि नालं निमित्तमनुप्रवेष्टुम् । कालस्त्वनुपादेयः समानवचनव्यक्तिरङ्गमपि सन्निमित्तमनुप्रविशतीति युक्तम् । अथ निमित्तोपसंहार एव किं नेष्यते ? काम्ये ऽपि तत्कालेच्छया । ननु प्रयोजनमेतत् ? प्रवेशी कस्मान्नाङ्गान्तराण्येष्वेव ? मत आह-न त्वङ्गान्तराण्येवम् । कुतः ? असाम्यान्निमित्तेन । तदेव कुतः ? वचनव्यक्तिभेदात् । किं पुनः कारणं वचनव्यक्तिभेदे ? इत्यत आह-उपादेयानि ह्यङ्गान्तराणि कालात् अनुपादेयं निमित्तं, ततो वचनव्यक्तिभेदः । तद्वर्णयति-एभिरेतानि वा कुर्यादिति अङ्गेषु वचनव्यक्तिः । अङ्गैः खलु करणोपकारे क्रियमाणे ऽकृतानि न सन्तीति तान्यपि क्रियन्तगव । तदिदमुपादेयत्वमङ्गानाम् । तेन तत्रोभयो वचनव्यक्तिरूपपन्ना । एतैरेतानि पुरुषप्रयत्नाऽगोचरे त्वस्मिन्सतीति निमित्ते वचनव्यक्तिः । ततो वचनव्यक्तिभेदादङ्गान्तराणि नाऽलं निमित्तमनुप्रवेष्टुम् । कालस्त्वनुपादेयो यतस्तस्मान्निमित्तसमानवचनव्यक्तिः कालो ऽङ्गमपि सन्निमित्तमनुप्रविशतीति युक्तम् । यथा अनुपादेये निमित्ते कर्म विधीयते तथा काले ऽपि न त्वङ्गान्तरेष्विति निमित्तवत्कालो ऽधिकृतविशेषणं नाङ्गान्तराणीति सिद्धम् ।

अथ पार्श्वस्थश्चोदयति-अथ निमित्तोपसंहार एव किं नेष्यते ? प्रथममङ्गत्वेन सम्बध्यते कालः पश्चात्त्वर्थान्निमित्तमनुप्रविशतीति किमनया परम्परया ? यत्सामान्येन यावज्जीवमिति श्रुतेः प्रसृतं जीवनं श्रुत्येवाऽयं कालविधिः कालविशेषे उपसंहरिष्यति । नेयं कालश्रुतिरङ्गश्रुतिरपि तु निमित्तश्रुतिरेवास्त्वित्यर्थः ।

पार्श्वस्थान्तरं परिहरति-काम्ये ऽपि तत्कालेच्छया । अय-

सत्यम् । हेतुस्तु यावज्जीवश्रुतेरनतिरिक्तार्थत्वम् । प्रकर-
मर्थः । यदीयं पौर्णमास्याममावास्यामिति निमित्तश्रुतिः स्यात्
तत्काम्येन न सम्बध्येत, न चेकमेव वाक्यं तस्यैव निमित्ततामङ्गतां
च बोधयितुं पारयति वेहृष्यात् । निमित्ततया चोभयसम्बन्धे काम्ये
ऽपि यथाशक्ति प्रयोगप्रसङ्गः । असम्बन्धे वा काम्यस्याऽनियतकाल-
त्वाऽपत्तिरिति ।

तदेतद् दूषयति—ननु प्रयोजनमेतत् । अयमभिसन्धिः ।
यदि प्रमाणप्रत्यालोचनया काम्यस्याऽनियतकालत्वं भवति भवतु का-
नः पीडा प्रामाणिकानाम्, न जातु प्रयोजनाऽनुवर्ति प्रमाणं, प्रमाण-
वशवर्तित्वात्तस्येति ।

परमसिद्धान्ती ब्रूते—सत्यं, न प्रयोजनाधीनं प्रमाणमित्यर्थः ।
हेतुस्तु यावज्जीवश्रुतेरनतिरिक्तार्थत्वम् । इदमचाकूतम् । तत्र नाम
सामान्यश्रुतिर्विशेषे उपसंह्रियते यच्च सा विशेषशास्त्रादतिरिक्ताऽर्था
भवति, तद्यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यश्रुतिराग्नेये उप-
संह्रियते आग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनेन, तच्च यद्याग्नेयं चतुर्धा
करोतीत्येतावन्मात्रं न श्रूयते अनाग्नेयस्यापि प्रसज्येत तदुभयमर्थ-
वत् । यदि तु पौर्णमास्याममावास्यायां वा निमित्ते कर्म क्रियमाणं
तर्हि नाऽजीवतो नाप्ययावज्जीवं स्यात् । निमित्ते सत्यवश्यकर्तव्य-
त्वात् नैमित्तिकस्येति यावज्जीवश्रुतेरनतिरिक्तार्थत्वप्रसङ्गः । अथो-
च्येत यदि यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति न पठ्यते ततः समु-
दायद्वयस्य प्रत्येकं निमित्तसम्बन्धात्प्रत्येकमधिकारविषयत्वं प्रप-
द्येत । तन्मा ऽत्र प्रसाङ्गीदिति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति
वाक्यार्थः । अनेन हि यागषट्कस्यैकाधिकारविषयत्वमापाद्यतइति ।
तथापि यावज्जीवमिति व्यर्थं, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येतावन्मात्र-
मेष पठितव्यम् । न चात्र स स्वर्गः स्यादिति स्वर्गकामाऽधि-

णिनो ऽप्यङ्गार्थत्वं च । तदेवमविरोधादनिमित्ते कालतः शक्त्याश्रयो यदेति, निमित्तवति तु निमित्तविरोधात्कालवत एवाङ्गतो यथेति ।

किं पुनरिदं यद्विरुद्धि ? कालतः शक्त्याश्रयम् । कस्य चेति कुतो गम्यते निमित्तेनैमित्तिकभावः ? कथं चाऽस्य नैमित्तिकसम्बन्धः ? यदि तावद्यस्मिन् सति । को विरोधः ? न कारः । स्वर्गकामो यजेतेत्यनेनैव तस्याऽवगतेः । न च यावज्जीवमग्निहोत्रमित्यत्रायं परिहारः संभवति । अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पन्नस्याऽग्निहोत्रस्य सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोतीति सायंप्रातर्लक्षण-निमित्तविधाने सति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यस्य वैयर्थ्य-प्रसङ्गादिति । हेत्वन्तरं समुच्चिनोति—प्रकरणिनो ऽप्यङ्गार्थत्वं च । संसाध्यसाधना खल्वियं प्रधानभाषना स्वसाधनाऽनुग्रहाऽपेक्षा यद्यदङ्गे संनिध्यानुपतितं तत्स्वसाधनाऽनुग्रहकतया गृह्णातीति । तत्प्रकरणे च कालविधिवाक्यं श्रुतं स्वगोचरस्याङ्गतामवगमयति न निमित्त भावं, प्रकरणिनो ऽङ्गाऽनपेक्षितत्वात् । तस्मात्कालविधिवाक्यं प्रकरणसहायं कालस्याङ्गतायां प्रमाणं न निमित्ततायामिति रमणीयम् ।

सहेतुकं प्रकृतमुपसंहरति—तदेवमविरोधादनिमित्ते कालतः शक्त्याश्रयो यदेति, निमित्तवति तु निमित्तविरोधात् कालवत एवाङ्गतो यथेति । सुगमम् ।

एवं पूर्वोद्धे कारिकाया व्याख्याय पश्चार्धे विवरीतुकामस्तदवतारयितुं निमित्तमाक्षिपति—किं पुनरित्यादिना । किमाक्षेपे । तच्च किं पुनरिदं तन्निमित्तं यद्विरुद्धि कालतः शक्त्याश्रयमिति स्वरूपाक्षेपः, कस्य चेति संबन्ध्यन्तराक्षेपः कुतो गम्यते । निमित्तनैमित्तिकभाव इति प्रमाणाक्षेपः कथमिति । तच्च स्वरूपाक्षेपं विभजते—यदि तावद्यस्मिन् सति । को विरोधः कालतः । शक्त्याश्रयेत्येति शेषः ।

हि कालतो ऽपि शक्त्याश्रये तस्मिन्नसति तत्क्रिया सत्येव ।
अथ तस्मिन् सति क्रियते एव । स्याद् विरोधः । न त्वीदृशो
निमित्तार्थः । हेतुर्हि निमित्तम् । न चाऽवश्यं हेतवः
कार्यवन्तः । कार्यवन्तु नाऽसति हेतौ । तस्मान्न विरोधः ।

यदि कर्मणो निमित्तं तत एव कर्मप्रवृत्तेर्विधिवैय-
र्थ्यम् । अनिरूपितादपि निमित्तान्निमित्तवद्दर्शनात् पुरु-
षविरोधं दर्शयति—न हि कालतोऽपि शक्त्याश्रये तस्मिन्नसति तत्क्रिया,
अपि तु सत्येव सा । अथोच्यते । तस्मिन् सत्येव क्रियते नाऽसतीति
नाऽवधार्यते, अपि तु क्रियते एव न न क्रियते इति भवत्यक्रियायां
निमित्तविरोध इत्याह—अथ तस्मिन् सति क्रियतमवेति । दूषयति—
स्याद्विरोधो न त्वीदृशो निमित्तशब्दस्यार्थः । हेतुर्हि निमित्तम् ।
ततः किं ? न चावश्यं हेतवः कार्यवन्तस्ततश्च पूर्वं एव निमि-
त्तार्थः सत्येव नाऽसतीति । तथा च न विरोध इत्याह—कार्यं तु
नाऽसति हेतौ, तस्मान्न विरोधः । इदमभिसंहितम् । लोकप्रयोगा-
ऽवधारणाधीनो हि शब्दार्थसंबन्धः । हेतुशब्दश्चाऽविवादं यस्मिन्
सत्येव नाऽसति कार्यं तस्मिन् प्रयुज्यते । न खलु कुसूलस्थं बीजम-
जनयदङ्कुरं हेतुतया न प्रतियन्ति लौकिकाः । तेन यथा व्याप्यव्या-
पकभाव उभयाश्रयोऽपि व्यापकसंबन्धितया व्याप्ये भाव एव ऽनाभाव
इति व्याप्यसंबन्धितया च नाऽन्यथेति निरूप्यते तथा कार्यकार-
णभावो ऽपि कार्यस्य कारणे सत्येव नाऽसति भाव इति कारण-
स्यापि कार्यात्प्राग्भावो नाभाव इति निरूपणीयः । ततश्चायं निमि-
तशब्दः । तस्मात्सो ऽतदर्थ इति । कस्येत्याक्षिप्यं विभज्यते—यदि
कर्मणो निमित्तं ततः कर्मप्रवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यं, सकलवचोवैयर्थ्यं च ।

ननु किमिति वचोवैयर्थ्यं ? यावता वचो निमित्तमवगमयि-
ष्यति ततो निमित्तावगमात्पुरुषः कर्मणे घटिष्यते इत्याशङ्क्याह—

काराऽभावात् । न तस्य निमित्तादुत्पत्तिः । नित्यत्वात् । तस्य तस्मिन् सति न बोधः । वाक्यादेव तत्सिद्धेः । कर्म-
वैयर्थ्यम् । सति भवत्येवेति । सत्येव तस्मिन् कर्मणः फल-
मिति चेत् । विरोधाभावः सर्वाङ्गोपसंहारेण । अथाऽधि-
कारस्य । न, नियोगादधिकारः । स एव नियोगसम्बन्धस्त-
न्निरूपितादपि निमित्तान्निमित्तवद्वर्शनात्पुरुषकाराऽभावात् । अय-
मभिप्रायः । तन्नाम हेतुभूतमपिशब्देन ज्ञायतां यदज्ञानमनुपातं
सत्कार्यायाऽपर्याप्तम् । यथा यथास्वमुपादेयानि द्रव्यगुणकर्मणि कर्म-
णः । न चेदमुपादेयं जीवनादि । तस्मात्सत्तामात्रेणैव कर्मणो हेतु-
रिति न पुरुषकारस्तन्निरूपणं चाऽर्थवदिति । अथ विधेर्निमित्तमि-
त्यनुषज्यते । दूषयति—न तस्य निमित्तादुत्पत्तिः । कुतः ? नित्यत्वा-
त्स्वाभाविकत्वात् । श्रेयःसाधनता हि कर्मणो विधिः । न चाऽसौ
निमित्तेन जीवनादिना कर्मण्याधीयते, अपि तु स्वकारणादेव श्रेयः-
साधनमुत्पद्यते कर्मणः । न च जीवनादि कर्मनिमित्तमित्युक्तमित्यभि-
प्रायः । ननु मा भूद्विधेस्तद्वोधस्य भविष्यतीत्यत आह—तस्य तस्मिन्
सति न बोधः । कुतः ? वाक्यादेव तत्सिद्धेः । अथ फलस्य निमित्त-
मित्यनुषज्यते । दूषयति—कर्मवैयर्थ्यम् । यतः सति निमित्ते फलं भव-
त्येवेति । पुनः शङ्कते—सत्येव तस्मिन्निमित्ते कर्मणः फलमिति चेत् ।
न कर्माऽपेक्षा निमित्तभावं विहितं, मोषघानि तथा सर्वेति भावः ।
सत्यमेव, मभिमतं तु नास्तीत्याह—विरोधाभावः सर्वाङ्गोपसंहारेण ।
निगदव्याख्यातम् । अथाऽधिकारस्य निमित्तमिति संबन्धः । यत-
दुक्तं भवति । येयं कर्मणि स्वामिता कर्मैव तस्य तदभिमतस्य जन-
कमिति पुरुषस्य प्रतीतिरसौ निमित्तादिति । निराकरोति—न निमि-
त्तात्किं तु नियोगादधिकारः । नियोगमवगच्छत् कार्ये भावार्थे वि-
षये तिरश्चीनमात्मानं नियोज्यं प्रतिपद्यमानः पुरुषो नियोगविषये

निमित्तः । यदि तर्हि तन्निमित्तको नियोगो न नियोगा-
निमित्ताऽवगतिः । प्राक्सिद्धनिमित्तापेक्षः स शब्देनो-
च्यतइति सापेक्षत्वम् ।

भावार्थे स्वामितामात्मनो नियोगसामर्थ्यादेव विजानातीति किं
निमित्तेने ? त्यर्थः । सत्यं, नियोज्यता भावार्थविषयां स्वामितामाक्षि-
पति, सैव तु नियोज्यता नियोगसंबन्धः पुंसो न निमित्तमन्तरेण
भवति, तच्च निमित्तस्य सद्भावो भविष्यतीत्याशङ्कते—स एव नियो-
गसंबन्धस्तन्निमित्तः । दूषयति—यदि तर्हि तन्निमित्तको नियोगो न
नियोगान्निमित्ताऽवगतिः । अयमभिसंधिः । जीवनादि निमित्तं नियो-
गसंबन्धं पुंसो घटंस्तन्निमित्तं नियोगमेव ब्रूते । न हि कार्यमि-
त्येवाऽवगम्यते, अपि तु ममेदं कार्यमिति । एवं च स्वसंबन्धिका-
र्यप्रतिपत्तिरेव नियोगप्रतीतिः । अतो निमित्ताऽवगतिपुरःसरं नियो-
गसंबन्धं ब्रुवाणो नियोगमेव तत्पुरःसरमाह । ततश्च न नियोगा-
निमित्ताऽवगतिः स्यादिति । मा भूत्कां टोषः ? इत्यत आह—प्रा-
क्सिद्धनिमित्तापेक्षः स शब्देनोच्यते इति सापेक्षत्वम् । निमित्तं हि
नियोगस्य कारकं वा स्याद् ज्ञापकं वेति तृतीयस्य प्रकारस्य निमि-
ततायामभावात् तत्कारकत्वे कर्मानुष्ठानवैयर्थ्याद् ज्ञापकत्वमवशि-
ष्यते । तथा च प्राक्सिद्धेनैव निमित्तेन नियोगस्याऽवगमितत्वात्
दपेक्षमभिधानं शब्दस्येत्यप्रामाण्यप्रसङ्गः ।

अथोच्येत न वयं निमित्ताऽवगमान्नियोगाऽवगतिं ब्रूमहे, यदे-
वमुपालभ्येमहि । किं तु शब्द एव निरपेक्षो जीवनघतो नियोगमव-
गमयति । नियोगेन नियोज्यविशेषणस्यैव प्रथममपेक्षितत्वात् जीव-
नादेस्तदवच्छेदकत्वेन संबन्धः । नियोज्यविशेषणमेव तु जीवना-
दि निमित्तमित्युच्यते । तन्नियोज्यविशेषणे सत्येवाऽऽत्मसंबन्धितया
नियोगप्रतीतेः कर्मणि च स्वामिताऽवगमात् कर्तुरधिकारसिद्धेरित्या-

अथ नियोज्यविशेषणस्यार्थान्निमित्तभावस्तस्मिन् सत्यधिकारात् । न चात्र प्रत्यक्षादि क्रमते । नापि शब्दः । विधिप्रधानत्वात् । तस्य च भावविषयत्वात् । तस्य चांशत्रयाऽतिरेकात् । तत्र विधीयमानस्य कर्मणः फले विधानात् तत्र विधौ निमित्ते उभयविधौ वाक्यभेद इति ।

उच्यते । यत्र जाते कर्मणो ऽवश्यकर्तव्यता तन्निह-
ह-अथ नियोज्यविशेषणस्यार्थान्निमित्तभावस्तस्मिन् सत्यधिकारात् ।
अर्थान्निमित्तत्वं स्वर्गकामनाया अपि संभवति । न च सर्वाङ्गोप-
संहारेण विरोधस्तथा यावज्जीवमित्यत्रापि स्यादित्यर्थः ।

एवं कस्य चेति विभज्य कुतो वेति विभजते-न चाऽत्र निमित्तभावे जीवनादेः प्रत्यक्षादि क्रमते । ननु मा नाम क्रमन्तां प्रत्यक्षादीनि, शब्दस्तु क्रंस्यते इत्यत आह-नापि शब्दः । कुतः ? विधिप्रधानत्वात् । तथापि कुतो न निमित्तविषयत्वमित्यत आह-तस्य च विधेर्भावविषयत्वाद्भावशब्दश्च यन्ताद्ववतेरेरजित्यचि व्युत्पत्तेर्भावनामाह । यदुच्येत भवतु भावनाविषयो विधिस्तत्संबन्धात् निमित्तमपि गोचरयन् तत्र शब्दं प्रमाणयिष्यतीत्यत आह-तस्य चांशत्रयाऽतिरेकात् । भावनासंबन्धे सिद्धे निमित्तस्य चोदनार्थत्वम्, स एव तु साध्यसाधनेतिकर्तव्यताऽतिरेकादसिद्ध इत्यर्थः ।

कथं चास्येति विभजते-तत्र निमित्ते विधीयमानस्य कर्मणः फले नित्यसमीहिते विधानात्तत्र फले विधौ निमित्ते विधानादित्यनुषङ्गः । उभयविधौ तूभयस्मिन् फले निमित्ते च कर्मविधौ वाक्यभेद इति । इतिश्चाऽऽक्षेपरिसमाप्नो ।

एवमाक्षिप्योत्तरतयोत्तरार्धे कारिकाया अवतारयति-उच्यते । यत्र जाते कर्मणो ऽवश्यकर्तव्यता तन्निमित्तम् । जाते इत्य-

मित्तम् । कथम् ? यस्मिन् सति भवत्येव स हेतुर्मुख्यः, इतरस्तु भक्त्या । तदवस्थाभेदसम्बन्धात् । गौणमुख्ययोश्च नुपादेयतां निमित्तभावोपयोगिनीं सूचयति । कर्तव्यतायां निमित्तमित्याह कर्मणां कर्तव्यतेति । यस्मिन् सति भवत्येव न न भवति तन्निमित्तमित्यवश्यग्रहणेन दर्शयति । एवं च वदता कर्तव्यतारूपविधिविशेषणतया निमित्तं संबध्यतइति वाक्यार्थाऽन्वयप्रकारो ऽपि निमित्तस्यार्थात्सूचित इति । पूर्वोक्तानि प्रायेण पृच्छति—कथम् ? उत्तरम्—यस्मिन् सति भवत्येव स हेतुर्मुख्यः । ननु कार्यमकुर्वाणो सत्येव नाऽसतीति विवक्षित्वा हेतुशब्दं लौकिकाः प्रयुज्यते, तच्च कथमसौ मुख्यो हेतु ? रित्यत आह—इतरस्तु भक्त्या लक्षणाया । सत्यमकुर्वत्यपि कार्यं धूमादिलक्षणं वज्रादौ हेतुशब्दः प्रयुज्यते । न त्वेतावता ऽसौ मुख्याऽर्थः । न खल्वयं हेतुशब्दो यदात् कार्यं जनयति तच्च सर्वत्र विशेषेण प्रवर्तमानो जनयति प्रवर्तितुमर्हति । न जातु दण्डविशेषणाऽधीनप्रवृत्ति दण्डिपदं दण्डविरहिण्यै चैवादीवर्तते जनयतीति स एवाच्यते यस्मिन् सति कार्यं भवत्येव न तु यस्मिन्सत्येव तद्वि करोति न करोति च । करणं चोपाधिः प्रवृत्तौ हेतुशब्दस्य कथं ? यत् करिष्यत्यकार्षादौ न तच्च हेतुशब्दः प्रवर्तते, अवर्तमानस्योपाधेरसत्त्वात् । असतश्च प्रवृत्तिनिमित्तत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । तस्माद्यस्मिन् सति भवत्येवेति तत्राऽयं निमित्तशब्दो मुख्यो भाक्त इतरचेति साम्प्रतम् । लक्षणायां बीजमाह—तदवस्थाभेदसम्बन्धात् । बीजादय एव हि परस्परसम्बन्धानसमासादित्वाऽवस्थाविशेषा नियमेन कार्यशालिनः । यदाहुर्बाह्या अपि “न किं चिदेकमेकस्मात्साम्य्या^१ सर्वसम्भव” इति । तस्मादवस्थाविशेषा वा^२ ऽवस्थाविशेषशालिना वा निमित्तपदाऽभिधेयाः । यच्च तु सो ऽवस्थाविशेषो न वर्तमानस्तच्च सो ऽभूद्विष्यति वेति कथं चिदवस्थाभेदसम्बन्धात्प्राज्ञाक्षिक

मुख्ये संप्रत्यय इत्यावश्यकसिद्धिः । तन्निमित्तसामर्थ्या-
देव । निमित्तमेव हि तन्न स्याद् यस्मिन् सति न क्रियेत ।

अवश्यकर्तव्यता च कर्मणः प्रतीता नोपसंहार्य-
निखिलाङ्गस्य कल्पते, न कदा चिदहितोपायस्येत्यतो यथा-
शक्त्यङ्गसमवेतं सदा समभिलषितोपायं कर्मेति गम्यते ।
निमित्तता च कर्तव्यताया विधिरूपायाः । तस्मिन् सति

इत्यर्थः । ननु भवतु भाक्तं, तथापि स एव हेतुः किमिति ने?त्यत
आह—गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इति । तस्मादावश्यकसिद्धिः
कर्तव्यतायाः । कुतः? निमित्तसामर्थ्यादेव । सामर्थ्यमेव व्यतिरेकमु-
खेन दर्शयति—निमित्तमेव हि तन्न स्याद् यस्मिन् सति न क्रियेत ।
ततश्च सिद्धुः सर्वाङ्गोपसंहारविरोधान्नैमित्तिके यथाशक्तिप्रयोगः ।
सदा समीहितोपायता चेत्याह—अवश्यकर्तव्यता च कर्मणः प्रतीता
नोपसंहार्याऽखिलाङ्गस्य कल्पते । न कदा चिदीहितोपायस्येत्यर्था-
द्यथाशक्त्यङ्गसमवेतं सदा समभिलषितोपायं कर्म नैमित्तिकमिति
गम्यते । कस्य निमित्तमिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—निमित्तता च
कर्तव्यतायाः फलकर्तव्यताया व्यवच्छिन्नति विधिरूपाया इति ।

ननु तस्य नित्यत्वादित्युक्तं, तथाह—तस्मिन्सति कुर्वतो
यथा कथं चित्सदा समीहितमेनःक्षयं साधयत्येव । इदमाकूतम् ।
सत्यं कर्तृसमीहितोपायता कर्मधर्मो विधिः । स च स्वकारणादु-
त्पत्त्यमानस्य स्वाभाविकस्तथापि निमित्ते सत्यवश्यकर्तव्यत्वाद्यथा
कथं चित् क्रियमाणं कर्तुः समीहितमुपातदुरितक्षयलक्षणं फलं
साधयत्येव । एतदुक्तं भवति । निमित्ते सति स्वकारणेभ्यः कर्मो-
पजायमानमविकलाङ्गमितरथा कर्तुः समीहितोपायतां कर्तव्यतामा-
सादयति । नाऽसतीति भवति कर्तव्यतायाः कर्तृसमीहितसाधन-
ताया विधेर्निमित्त^१अवगादिति ।

तत्कुर्वतो यथाकथं चित्सदा समीहितमेनःक्षयं साधय-
त्येव । भावव्यतिरेके ऽपि च शब्दप्रमेयत्वम् । अविधेय-
स्यापि विधिवद्विध्यनुप्रवेशाद्विधिविशेषणत्वात् । अत

यदुक्तं निमित्तभावे प्रमाणभाव इति, तत्र शब्दव्यतिरिक्ता-
नामभावं मृष्यामहे, न तु शब्दस्य । ननु विधिप्रधानः शब्दो विधौ
तद्गोचरभावनायां तदङ्गेषु वा तत्संबन्धात्प्रमाणम् । न च निमित्तमेषा-
मन्यतमं, कथं तत्र चोदनात्वेन शब्दः प्रमाणम् ? इत्यत आह—
भावव्यतिरेके ऽपि च चोदनाभूतशब्दप्रमेयत्वं निमित्तस्येति संब-
न्धः । भावशब्देनांशचयोपेतां भावनामाह ।

ननु निमित्तस्याऽनुषादेयत्वादविधेयस्य वाक्यभेदप्रसङ्गा-
च्चाऽनुद्वेष्ट्यस्य कथं चोदनाभूतशब्दविषयत्वम् ? इत्यत आह—अ-
विधेयस्यापि विधिवत् । अयमभिसंधिः । नास्त्ययं नियमो यद्विधे-
यमेव सोद्वेष्ट्यं चोदनार्थं इति । विधेरविधेयस्य चाऽनुद्वेष्ट्यस्य चा-
ऽचोदनार्थं चप्रसङ्गा, दपितु यच्चेदना बोधयति निमित्तमिति विधिव-
तदपि तदर्थः । ननु विधिं विधेयं वा बोधयन् शब्दश्चोदनात्वेन
प्रमाणं, न च निमित्तं विधिविधेयं वा, तत्कथं तत्र चोदनात्वेन
शब्दः प्रमाणम् ? इत्यत आह—विध्यनुप्रवेशात् । स एवाऽविधेयस्य
कुतः ? इत्यत आह—विधिविशेषणत्वात् । अयमभिसंधिः । वैश्वा-
नरं द्वादशकपालकर्म, तत्कर्तव्यता पुञ्जन्मनि सत्यसति चाऽविशे-
षेण प्रसक्ता न चाऽवश्यभाविनी स्यात् । अनेन तु पुञ्जन्मना
निमित्तेन जाते एव नाऽजाते कर्तव्यतेव नाऽकर्तव्यतेति व्यवस्था-
प्यमाना निमित्तमविधेयमप्यनुद्वेष्ट्यमपि स्वयमनुद्वेष्ट्या वा ऽविधेया
च विशेषणतया गृह्णातीति विशेषणाऽभिधाने चापपन्नं शब्दस्य
चोदनात्वमिति ।

कथं चाऽस्य नैमित्तिकसंबन्ध इति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—

एव चास्य कर्मणा सह सम्बन्धे विकल्पो ऽनवकाश इति चतुरस्रम् ।

ननु नियोज्यविशेषणं जीवनादि स्वर्गादिवन्मन्यन्ते, नियोगेन नियोज्यस्य प्रथममपेक्षितत्वात् । न ह्यनाश्रित-
नियोज्यविशेषो नियोगो लोके दृश्यते । तदभावे प्रति-
अत एव चास्य^१ कर्मणा सह संबन्धे विकल्पो ऽनवकाशः । यत
एवाऽविधेयस्य विशेषणतया विध्यनुपवेशित्वेन शब्दप्रमेयतया विधि-
संबन्धः^२ अत एव विधेयेन कर्मणा सह निमित्तस्य संबन्धे यो
विकल्पः किं निमित्तोद्देशेन कर्म विधीयते, आहो स्वित्कर्माद्देशेन
निमित्तमिति, तत्र यो दोषः प्रसजितः स सर्वो ऽनवकाशः । वि-
धेयसंबन्धनिबन्धनो विकल्पप्रसङ्गो नाऽविधेयसंबन्धे भवितुमर्हती-
त्यर्थे इति । तस्माच्चतुरस्रम् ।

यदुक्तं प्रथमत एव जीविनादिनिमित्ततया संबध्यतइति,
तत्प्रत्याख्यान आह—ननु नियोज्यविशेषणं जीवनादि स्वर्गादिवन्म-
न्यन्ते । न मननमात्राद्वस्तुसिद्धिरिति हेतुमुपन्यस्यति—नियोगेन
नियोज्यस्य प्रथममपेक्षितत्वात् । अयमर्थः । कार्यं हि कृत्यधीनस-
त्त्वमननुष्ठीयमानं न तत्त्वे पर्यवस्यति, अनुष्ठानं च न कर्तारमन्त-
रेण, कर्तृता च नाधिकारं विना, अधिकारश्च ममेदं कार्यमिति
बोद्धारं नियोज्यमपेक्ष्य भवतीति कार्यबोद्धा नियोज्यभेदो न नियो-
गेन कार्येणाऽनन्यप्रयुक्ता^३ अनुष्ठानेनान्तरङ्गतया निमित्तान्नियोज्यस्यैव
प्रथमपेक्षितत्वाद्विशेषणमन्तरेण च नियोज्यभेदाऽसिद्धिनिमित्तस्याऽनु-
पादेयतया तदुपपत्तेर्नियोज्यविशेषणतयैव तावत्प्रथमं सङ्गतिर्न तु
निमित्तयेति । लोके ऽपि चेत्तत् सिद्धमिति तत्पूर्वकत्वाद्वेदे न
कथं सा सेत्स्यती? त्याग्यवानाह—न ह्यनाश्रितनियोज्यविशेषो नि-

१ निमित्तस्य च—सू. पु. पा. ।

२ संबन्धनिबन्धनः २ पु. पा. ।

३ अन्याऽनायत्तप्रयुक्तः २ पु. पा. ।

पत्तिरेव न स्यात् । तद्विशेषणमेव तु स तस्मिन् सत्यधिकारा-
न्निमित्तत्वेनाऽवतिष्ठते । स्वर्गादि तु साध्यतया काम्य-
त्वेन ।

नैतत्सारम् । विशेषणाऽनुपपत्तेः । न हि यावज्जी-
वनं तावता विशिष्टः कश्चित्कदा चिद्वा यो नियुज्यते ना-
योगो लोके दृश्यते । निमित्तमन्तरेण पुनर्लोके वेदे च यथायथं
नियोगो दृश्यते एवेत्यर्थः । ननु नाऽदर्शनमात्राद्वावृत्तिरित्यत
आह—तदभावे नियोज्यविशेषस्य प्रतिपत्तुरभावे प्रतिपत्तिरेव न
स्यात् । तदुक्तमाचार्येण 'न हि देवदत्तं यज्ञदत्तं वा ऽनुद्दिश्य
लिङ्गादयः प्रवर्तन्ते' इति । ननु यदि निमित्तमप्यधिकृतविशेषणं ततो
निमित्तत्वेनाऽसंबन्धान्न नैमित्तिकत्वं कर्मण इति स्वसिद्धान्तव्या-
कोपः प्राप इत्यत आह—तद्विशेषणमेव तु स तस्मिन् सत्यधिकारा-
न्निमित्तत्वेन अवतिष्ठते । जीवनादेरधिकृतविशेषणस्यापि सतस्तस्मिन्
सत्यधिकारादर्थान्निमित्तत्वमस्तीति तद्योगान्नैमित्तिकं कर्मेति कुतः
सिद्धान्तव्याकोप इत्यर्थः । नन्वीदृशं स्वर्गादेरपि निमित्तत्वमिति
काम्यस्यापि नैमित्तिकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—स्वर्गादि तु साध्यतया
काम्यत्वेनाऽवतिष्ठतइत्यनुषङ्गः । अयमभिसंधिः । सत्यप्यधिकृत-
विशेषणत्वे स्वर्गादेर्न निमित्तभावः । कमियोगाऽऽपादितेन साध्या-
भावेन विरोधान्निमित्तत्वस्य च सिद्धतया सहैकार्यसमवायनियमा-
द्व्यापकविसृष्टोपलब्ध्या विनिवृत्तेः । जीवनादेस्तु सिद्धत्वे निमित्तत्व-
मविहतमिति सिद्धः काम्यनैमित्तिकविवेक इति ।

तदेकदेशिमत्तं सिद्धान्ती दूषयति—नैतत्सारम् । कुतः ?
विशेषणाऽनुपपत्तेः । तामेवाह—न हि यावज्जीवनं तावता विशिष्टः
कश्चित्कदा चिद्वा यो नियुज्यते^१ नानावसन्तकालविशिष्टो वा । अय-
मिर्थः । जीवनं नाम प्राणधारणमुच्यते । तत्पदं चेह यावच्छब्दसम-
भव्याहृतं यावतां वा प्राणिनां जीवनानि यावन्ति वा यावत्कालं वा

नावसन्तकालविशिष्टो वा । न जीवनमात्रं वसन्तमात्रं वा विशेषणम् । अवाच्यत्वाज्जीवनस्य । यावद्वीप्सयोरनन्वयाच्च । न च प्राप्तयोरनुवादः । जीवतो ऽपि स्वर्गकामस्यै-
 पुंस एकस्य जीवनमभिदधोत । तच्च प्रथममध्यमयोः कल्पयोर्दूषणं-
 न हि यावतां पुंसां यावन्ति वा जीवनानि संभवन्ति, जात्यभिप्राय-
 मेकवचनं, तावता विशिष्टः कश्चिदेकः पुरुषः संभवति । तृतीयक-
 ल्पदूषणं—कदा चिदिति । न हि कालत्रयविप्रकीर्णजीवनवानेकदा
 पुरुषः संभवी, संभवे व्यभिचारे वा ऽर्थवद्विशेषणम् असंभवे कथं
 भवे ? इति नानावसन्तकालविशिष्टो वा । कदा चिदिति वाक्यान्त-
 रेण हि ज्योतिष्टोमस्य कालसंबन्धे विहिते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति
 निमित्तार्था श्रुतिरित्याशयः । अथोच्येत न यावद्वीप्से अधिकृतविशे-
 षणे अपि तु जीवनवसन्तो, तयोश्चाऽस्ति संभव इत्यत आह—न
 जीवनमात्रं वा वसन्तमात्रं वा विशेषणम् । तच्च जीवनमात्रस्याऽवि-
 शेषणत्वे हेतुमाह—अवाच्यत्वाज्जीवनस्य । सत्यमस्ति संभवो न तु
 व्यभिचारः । नो खल्वजीवतो नियोज्यता संभवति, या जीवनेन
 व्यवच्छिद्येत, ततश्चास्य व्यवच्छेद्याऽभावाद्विशेषणत्वेनाऽवाच्यत्वं
 जीवनस्येत्यर्थः । जीवनवसन्तसाधारणं च हेत्वन्तरं समुच्चिनोति-
 यावद्वीप्सयोरनन्वयाच्चैकपुरुषसंबन्धितया एकदा ऽद्यस्तादसंभव उक्तः
 ततो ऽनन्वयाद्यावद्वीप्सयोः प्रमत्तगीतत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यादेतत् । यद्यपि शाब्दमधिकृतविशेषणत्वं जीवनवसन्तयोः
 तथाप्यर्थे निमित्तत्वमप्यस्ति । यदा यदा निमित्तसद्भावस्तदा
 तदा भाव्यं नैमित्तिकेनेति प्राप्तावेष यावद्वीप्सार्थावनूद्येते इति
 कुतो ऽनन्वयः ? इत्यत आह—न च प्राप्तेरनुवादः । कुतः ?
 जीवतो ऽपि स्वर्गकामस्येवाऽधिकारे यदा शक्रयादित्युपबन्धात् ।
 नन्वार्थेनापि निमित्तत्वेनाऽवश्यकर्तव्यताप्रतीत्येदा शक्रयादित्युप-

वाऽधिकारे यदा शक्त्यादित्युपबन्धाद्विरोधाऽभावात् । क्रमपर्यन्ताऽपेक्षित्वान्नियोगस्य नाऽङ्गहानम् । तस्मादावद्वीप्सायाऽनन्वयाद्यथा न कर्तृविशेषणं जीवनमवाच्यत्वात्, वसन्ते वसन्ते इति च न कालार्थसंयोगस्तथा नाऽधिकार-विशेषणे अपि । अतो निमित्तमेव तन्निमित्तम् । तथा हि-
तयोरनन्वयः । निमित्तमेव हि तन्न स्याद्यदि तस्मिन्बन्धो विरोधादनुपपन्न इत्यत आह-विरोधाऽभावात् । यतदुक्तं भवति । अधिकारिः विशेषणदशायां तावज्जीवनादीनां यदेत्युपबन्धेन न विरोधो ऽस्ति, यदि परमार्थेन निमित्तभावेन वक्तव्यः । स च नित्यवदान्नातनानाङ्गोपदेश^१बललब्धनिखिलाङ्गोपसंहारसामर्थ्य^२विरोधात् आत्मानमेव तावदासादयितुं नार्हति किमङ्ग पुनर्विरोधम् ? अतस्तदनुगुणतया व्यवतिष्ठते । न चाऽधिकारवाक्यविरोधः । न हि तन्निमित्तश्रुत्यनपेक्षमवश्यकर्तव्यतामवगमयति । न च तामन्तरेण नोपपद्यते येनादावेवं कल्पयेत् । तस्माद्विरोधाऽभावात्क्रमपर्यन्ताऽपेक्षित्वमप्रतिहतं नियोगस्येति यदा शक्त्यादित्युपबन्धान्नाङ्गहानम् । तदिदमुक्तं-क्रमपर्यन्तापेक्षित्वान्नियोगस्य नाङ्गहानम् ।

अपि च । त्वया ऽप्येतदवश्याङ्गीकरणीयमित्युपसंहारमुखेनाह-तस्मादावद्वीप्सार्थाऽनन्वयाद्यथा न कर्तृविशेषणं जीवनमवाच्यत्वात् वसन्ते वसन्ते इति च न कालार्थसंयोगस्तथा नाऽधिकारविशेषणे अपि । यथा जीवनं तथापि न कर्तृविशेषणं यावच्छब्दाऽनन्वयाद्वावच्छेत्तव्याऽभावेनाऽवगम्यत्वाच्च तथा वसन्ते वसन्ते इति न कार्यः संयोगः, वीप्साया अनन्वयादित्यर्थः ।

स्वमतमुपसंहरति-अतो निमित्तमेव निमित्तं नाऽधिकारि-विशेषणं प्रथममित्यर्थः । कस्मात् ? तथा हि । तयोर्वावद्वीप्सयोरन-

नसति न क्रियेत । निमित्तवांश्च नियोगो यस्य तस्येत्यधिकारिविशेषसिद्धेर्नाऽप्रतिपत्तिः । तेन निमित्तं सदधिकारिविशेषणं नाऽधिकारिविशेषणं सन्निमित्तम् । शाब्दत्वाच्च निमित्तभावस्य । लिङादयो हि 'दहेद्भिन्ने आरभमाण' इति तत्र तत्र स्मृतेस्तदभिदधति । तत्र शब्दार्थं परित्यज्याऽन्यन्वयः । कस्मात्पुनर्निमित्तत्वे सत्यनन्वयः ? इत्यत आह—निमित्तमेव हि तन्न स्यादस्मिन्सति न क्रियेतेति । उक्तमेतत्प्राक् । ननूक्तं नियोगेन नियोज्यस्य प्रथममपेक्षणादिति, तच्चाह—निमित्तवांश्च नियोगो यस्य पुंसस्तन्निमित्तमस्ति तस्य कर्मकर्तव्यतेत्यधिकारिविशेषणसिद्धेर्नाऽप्रतिपत्तिः । अस्ति तावन्न प्रथममित्युपरिष्ठादहेव वक्ष्यामः । निमित्तश्रुतेरेवार्थादधिकारिविशेषणलाभ इति प्रतिपत्तिप्रतिलम्भान्नाऽप्रतिपत्तिः कर्तव्यताया इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवतीत्याह—तेन निमित्तं प्रथममवगतं सदधिकारिविशेषणं नाऽधिकारिविशेषणं प्रथममवगतं सदर्थान्निमित्तमिति ।

ननु यावद्वीप्सार्थयोरनन्वयाज्जीवनवसन्तयोरस्तु निमित्तभावः, न तु गृहदाहादिष्वेतदस्ति प्रमाणमित्यत आह—शाब्दत्वाच्च निमित्तभावस्य । श्रुतिरेव मूलं निमित्तत्वाऽवगम्यस्य, सौकर्यमात्रेण तु यावद्वीप्से अप्युपन्यस्ते इत्याशयः । शाब्दत्वं दर्शयति—लिङादयो हि 'दहेद्भिन्ने आरभमाण' इति तत्र निमित्तस्मृतेस्तान्निमित्तमभिदधति । दहेदिति लिङ्, भिन्ने इति निमित्तसप्रती । दर्शपूर्णमासावारभमाण इति लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति हेतौ लकारः । यावज्जीवमित्यत्रापि यावति विन्दजीवोरिति णमुल्प्रत्ययो यद्यपि सादान्निमित्ते स्मृतस्तथापि समानकर्तृकधात्वर्थान्तरसम्बन्धे स्मरणाज्जीवनस्य होमादिधात्वर्थान्तरसम्बन्धमाह । न चासौ निमित्तनैमित्तकभावादन्य इति णमुलो निमित्तभावः । तथापि किमिति नाऽधिकरणविशेषणपरता निमित्तशब्दस्य ? । न खल्वभिधीयमानप-

परः^१ शब्दसामर्थ्यात्तत्पर इतरो ऽर्थादिति शब्दवृत्त्यनुसारो ऽन्याय्यः । यथा च निमित्तं सदधिकारिविशेषणमेवं फलं सदधिकारिविशेषणं नाऽधिकारिविशेषणं सत् फलमित्युक्तं भावनाविवेके ।

रतैव सर्वचेत्यत आह—तच्च शब्दार्थनिमित्तभावं पारित्यज्याऽन्यपर-शब्दार्थभूताऽधिकारिविशेषणपरो निमित्तशब्दः, स च शब्दार्थभूतो निमित्तभावो ऽर्थादनेनायुक्तपक्षीकारो दर्शितः ।

युक्तपरित्यागं दर्शयति—न पुनस्तत्परः शब्दार्थभूतनिमित्तभावपरः । अधिकारिविशेषणपरस्त्वर्थादिति । अनेन प्रकारेण शब्दवृत्त्यनुसारो ऽन्याय्यतया ऽनर्ह इत्यर्थः । क्व चित्पाठः—तच्च शब्दार्थं पारित्यज्याऽन्यपरः शब्दसामर्थ्यात्तत्पर इतरो ऽर्थादिति । तस्यार्थः । विमर्श एव विमृश्यते—किं शब्दार्थनिमित्तभावं पारित्यज्याऽन्यपरो ऽधिकारिविशेषणपरः सामर्थ्यात् तत्परो निमित्तपर उताऽधिकारिविशेषो ऽर्थान्निमित्तपरस्तु शब्द ? इति विमृश्य निमित्तमवधारयति—शब्दवृत्त्यनुसारो न्याय्यः । नाभिधेयपरत्वे सम्भवत्यन्यपरता न्याय्या । अभिधेयता च निमित्तस्य वर्णिता । तस्मान्निमित्तपरतैव साध्वीत्यर्थः । नन्वेवं सति स्वर्गकामपदमधिकारिविशेषणप्रतिपादनपरं प्रसज्येत, न ह्येतद्भाव्यतया स्वर्गं बोधयति, अपि तु पुरुषविशेषणतयेत्यत आह—यथा च निमित्तं सदधिकारिविशेषणमेवं फलं सदधिकारिविशेषणं नाधिकारिविशेषणं सत् फलमित्युक्तं भावनाविवेके । भावना हि कस्य चिदुत्पादना, तेनासावपि किं चिदुत्पाद्यं भावमन्तरेणाशक्या निरूपयितुम् । न च समानपदोपातं धात्वर्थं भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । विध्यापादितत्वेन पुरुषार्थभाव्यापेक्षणात् । धात्वर्थस्य च दुःखतया तद्वैपरीत्याततः प्रच्याविता प्रथमतः परमपे-

१ अनन्यपरः—सू. पु. पा. ।

२ क्वाचित्कोऽयं पाठ इति टीकाकारः । तन्मतेन सार्वात्रिकः पाठः—“तच्च शब्दार्थं पारित्यज्याऽन्यपरः शब्दः स च शब्दार्थभूतो न पुनस्तत्परः । इतरो ऽर्थात् इति शब्दवृत्त्यनुसारो न्याय्यः” इति प्रतिभाति ।

यद्यपि स पूर्वमपेक्षितः, प्रतिपत्तिस्त्वस्य पश्चादेव,
अनुष्ठानापेक्षत्वात्, तथा च क्रमपर्यन्तात्परा निरूप-
णेति ।

क्षितत्वाद्वाव्यस्य स्वर्गकामपदस्य 'दण्डी प्रेषानन्वाहे'तिषद्विशेष-
णप्रधानतामापादयतीत्युपपादितं भावनाविवेके ।

स्यादेतत् । यथा प्रथममपेक्षितत्वाद्वाव्यस्य स्वर्गकामपदं
तत्परमेवं नियोगेन नियोज्यस्य प्रथमपेक्षितत्वान्निमित्तश्रुतयोऽपि
नियोज्यपराः प्रसज्येरन्, वक्तव्यो वा विशेष इत्यत आह—यद्यपि सो
ऽधिकारी नियोज्यः पूर्वमपेक्षितः प्रतिपत्तिस्त्वस्याऽधिकारिणः
साङ्गप्रधानप्रतीतिः पश्चादेव । इदमचाकूतम् । न हि प्रथममपेक्षित
इत्येव प्रथमं प्रतीयते । अपि तु यच्छक्यप्रतिपत्तिः । शक्यप्रतिपत्तिः च
भाव्यं, न च सा तादृशाऽधिकारिविशेषणमिति । कुतः ? अनुष्ठे-
यज्ञानाऽपेक्षितत्वादधिकारिविशेषस्य । नो खल्वर्थमात्रं निमित्तमात्रं
वा ऽधिकारिविशेषणतां प्रतिपद्यते । मा भूत् पङ्गुशूद्रादीनामधिकारः,
किं तु यथाविनियोगमधिकारव्यवस्थितेर्निखिलाङ्गोपेतप्रधानोपसंहार-
समर्थो ऽधिकारिविशेषः । तथा च पङ्गुशूद्रादीनामनधिकारः । सामर्थ्यं
च तद्गोचराऽधीननिरूपणक्रमपर्यन्ताङ्गयामोपेतं च प्रधानं तद्गोचर
इति तज्ज्ञानमपेक्षते । ततश्च प्रथममपेक्षितोऽपि नियोज्यो न
द्रागित्येवाऽवगन्तुं शक्यतइति भाषनाकर्तव्यता निमित्तफलं करणेति-
कर्तव्यतां परिज्ञाय पश्चान्निरूप्यतइति युक्तम् । महर्षेरपि क्रमल-
क्षणाऽनन्तरमधिकारलक्षणं प्रणयत एतदेव संमतमित्याह—तथा
चाऽस्याधिकारिविशेषस्य क्रमपर्यन्तात्प्रधानाङ्गयामगोचरविचारात्परा
विचारणापि । एतेन ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धान्निरूप्यस्याऽवसरलक्षणं
सम्बन्धं ये नाऽधिकारलक्षणस्याचक्षते ते निरस्ता वेदितव्याः । पूर्वेषा-
मधिकारगोचरविचारद्वारेण ज्ञापकत्वादेतस्य ज्ञाप्यत्वात् । न चैकेनेव

नन्वेवं विधिमति सर्वत्रेष्टाऽनुबन्धादुत्पत्तिचोदना-
ऽभावः । तथा च परस्पराऽनपेक्षत्वात्सन्निधावपि न फलार्थेन पुनः श्रुतिरिति सर्वत्र कर्मभेदः स्यात् । कृत्वर्थश्च न
लक्ष्यार्थेन ज्ञापकेन भवितव्यमिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । तदाहु-
रचमघन्तो वार्तिकाकारमिश्राः 'कार्ये ज्ञाने ऽधिकारः स्यात्' । क्रम-
पर्यन्ताङ्ग्यामसहितं च प्रधानं कार्यमुक्तमिति सर्वं रमणीयं स्थितं
तावत् । समीहितसाधनतायामपि विधौ यदा शक्यादित्युपबन्धः
काम्ये यथा शक्यादिति तु नैमित्तिक इति समीहितसाधनतैव तत्र
विधिरिति ।

तत्र चोदयति-नन्वेवं विधिमति सर्वत्रेष्टाऽनुबन्धादुत्पत्ति-
चोदनाभावः । अयमर्थः । समीहितसाधनता चेद्विधिः स च
लिङाद्यर्थ इति 'यदाग्नेयो ऽग्निकपाल' इत्यादिषूत्पत्तिचोदनास्वपि
विधिप्रतिपत्तेस्तस्य च समीहितसाधनात्मकत्वान्न त एव फलाऽवगते-
र्दृशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इतिवदधिकारचोदनात्वादुत्पत्तिचोद-
नाऽभावप्रसङ्ग इति ।

भवतूत्पत्तिचोदनाभावः, किमेतावतेत्यत आह-तथा च
परस्पराऽनपेक्षत्वात्सन्निधावपि न फलार्थेन पुनः श्रुतिरिति सर्वत्र
कर्मभेदः स्यात् । अयमर्थः । उत्पत्तिवाक्यानां खलु कर्मस्वरूपप्रति-
पादनपराणां तद्रूपस्याऽन्योत्पादे स्वाभाव्यादुत्पादमाकाङ्क्षितं, कर्म-
फलसम्बन्धप्रतिपादनपराणां च वाक्यानां स्वरूपप्रज्ञापनमपेक्षमा-
णानां परस्परसम्बन्धसम्भवादुत्पत्तिवाक्यविहितकर्मसन्निधौ तस्यैव
कर्मणः फलसम्बन्धार्थेन पुनः श्रुतिः फलवाक्यउपपद्यतइति न कर्मा-
न्तरं कल्प्येत । यदा तु समीहितोपायतैव विधिस्तदा तत एवा-
त्पाद्यप्रतिलम्भात् तस्य फलवाक्याऽपेक्षा ऽस्ति । फलवाक्यमपि च
तद्वाक्योपातफलाऽवरुद्धं कर्मफलान्तरसम्बन्धाय नाऽपेक्षितं क्षमत-

स्यात् । दध्ना जुहोतीति च न गुणफलसंबन्धः स्यात् । न चाऽन्यत् सुखादिष्टं, तच्च स्वर्ग इति स्वर्गाऽवरोधात्पश्चाद्यवकाशो दुर्लभः । उपादानाद्वा तेपि स्युः । नित्यस्तु इति कर्मान्तरमेव फलसम्बन्धाय कल्पयतीति सर्वत्र कर्मभेदप्रसङ्ग इति । प्रसङ्गान्तरमाह-कृत्यर्थश्च न स्यात्प्रयाजादि । न जातु श्रुत्युपात्तसमीहितफलप्रतिलम्भे प्रकरणलब्धकरणोपकारलक्षणफलसंबन्धसंभवः । श्रुतेः प्रकरणादुलीयस्त्वादिति भावः ।

प्रसङ्गान्तरं समुच्चिनोति- दध्ना जुहोतीति च गुणस्य दध्नः समीहितेन फलेन संबन्धः स्यात् । इह हि प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र नैतावता होमो निष्फलस्तस्यापि स्ववाक्यसमधिगतफलत्वेन तद्वन्वात् । न च प्रकृतात्कर्मान्तरं दधि फलविशिष्टं विधीयत इति साम्प्रतम् । न खलु तदानीमेव तस्यैव कर्मणः फलोद्देशेन विधेयता दधिविधौ चोद्देश्यता संभवति । तस्मात्प्रकरणलब्धहोमाश्रयस्य दध्नः फलसम्बन्धप्रसङ्ग इति युक्तम् । किं च समीहितसाधनता चेद्विधिः समीहितं च पुंसां सुखमेव न दुःखं नाप्यसुखं द्वेषणादुपेक्षणाच्च । तच्चाऽनवच्छिन्नं स्वर्ग एव । अवच्छेदे हि लौकिकं स्यात् । न च 'चिचया यजेत पशुकाम' इत्यत्र यजेतेति श्रुतेरेवाऽवच्छिन्नं पश्वादिभिः समीहितमवगम्यते । न च पशुकामपदसम्बन्धादवच्छेदस्तस्य पदान्तरपर्यालोचनया वाक्यसमधिगम्यत्वात्स्वर्गस्य च श्रुतिमात्रात्पतीतेर्बलीयस्त्वात् । स्वपदोपात्तसमीहितरूपभाव्यलाभेन च भावनया ऽनपेक्षितत्वात् । यथाश्रुतपुरुषविशेषणत्वेन व्यवस्थानं न भाव्यपरत्वमिति स्वर्गावरोधात्पश्चादवकाशो दुर्लभः । अथाऽन्यदिच्छत्यन्यत्करो-

स्वर्गः स्यात् । तस्मात्किमित्यवशिष्टं भावनायाः ? पुरुषार्थतैव विशेषणम् । तथा ऽपि च निमित्ते कर्मैव साध्यम् । अन्यथा निमित्तफलयोरुपादेये वाक्यभेदः । जीवनेन होमोतीति विरोधः । न तावत्पुरुषविशेषणपरतामात्रपरेण पशुकामपदेनाऽऽन्वयः । तत्र यदि फलतया नाऽन्वितात् प्रमत्तगीतं प्रसज्येत । तस्मात्फलपरमेतदित्याह—उपादानाद्वा तेषां पश्वादयः स्युः । नित्यस्त्ववश्यंभावी तु स्वर्गः स्यात्तथापि समुच्चयो ऽनिष्टस्ते सज्यत इति भावः । स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मात्किमित्यवशिष्टं भावनायाः ? किमिति भावनाभाव्यमुपलक्षयति । तद्यदा समीहितसाधनता न विधिर्न पुरुषार्थतैव विशेषणं न पुरुषार्थेनैव विशेष्यते अपि त्वन्येनाऽपीत्यर्थः । क्व चित्पाठः—पुरुषार्थतैव विशेषणमिति । तत्र केभ्यश्चित्पदेभ्य उत्तरम् । ननु भवत्युक्ते ऽपि भावनैव विधिवद्भाव्यमुपस्थापयति पश्वादयवकाशो दुर्लभ इति पदानि तेभ्य उत्तरं पुरुषार्थेनैव विशेषणम् । अयमर्थः । अस्मन्मते हि भावनास्वाभाव्याद्भाव्यमात्रमेवाऽवगतमिति तद्विशेषापेक्षायामनुगुणतया पुरुषार्थेनैव पश्वादिनैव किमंशो विशेष्यत इति युक्तम् । त्वन्मते तु भाव्यविशेषणाऽपेक्षैव नास्ति । स्वर्गस्यैव तद्विशेषस्य प्रतीतिरिति । तथा च यदुक्तं नित्यसममीहितोपायो नैमित्तिककर्मैति तदपि निरस्तमित्याह—तथापि च किमंशस्याऽविशिष्टत्वे निमित्ते कर्मैव साध्यं न पुरुषार्थः । नैमित्तिककर्मभावना हि भाव्याकाङ्क्षा पुरुषार्थं च भाव्यमादातुमशक्ता धात्वर्थमेव स्वपदोपात्तमादाय निर्वृणोतीत्यर्थः । यदि पुनः पुरुषार्थो ऽस्या भाव्यो भवति ततः को दोषः ? इत्यत आह—अन्यथा नित्यत्वसमीहितसाधनत्वे निमित्तफलयोरुपादेये च कर्मणि वाक्यभेदौ । वचनव्यक्तिभेदात् । तमेव दर्शयति—निमित्ते सति कर्मैव विधेयं भावनाभाव्यतया ऽवसीयते इति । ईदृशं हि तत्र वचनं व्यज्यते, जीवत्वे हि सति

होमेन फलमिति वैरूप्यात् । द्वयोरुद्देश्ययोरेकवाक्याऽऽस-
मवायात् । न ह्येकस्मादशुभक्षयो ऽक्रियायामपायश्च सु-
लभः । एवं चाऽनङ्गत्वमेव प्रज्ञातत्वात्कर्मरूपस्य, न यथा-
शक्त्युपादानमिति ।

निमित्ते होमः कर्तव्य इति । यदा तु फले कर्म विधीयते तदा फलस्य
निमित्तवदसिद्धत्वात्साध्यत्वेन प्रतीतेः, तत्र कर्म चेत्साध्यं तदोभ-
योरसंबन्धादेकस्य त्वितरार्थत्वाच्चेष्टं परनिष्पत्तयइति कर्मणः फलं प्रति
करणत्वेन संबन्धादीदृशवचनं व्यज्यते होमेन फलमिति । तदिदं वैरू-
प्यम् । अतो वाक्यभेदः स्यात् । एतन्मा भूद्वैरूप्यं, यतः फलमुद्दिश्य
कर्म विधास्यतइत्यत आह—द्वयोरुद्देश्ययोरेकवाक्यासमवायात् ।
लोकाऽधीनाऽवधारणा हि वाक्यगतिः । लोके च प्रत्युद्देश्यं विधिवा-
क्यपरिसमाप्तिः । न खलु येनैव प्रयत्नेनैकमर्थं विधातुमेकमुद्दिशामस्ते-
नैवाऽपरमप्युद्दिष्टुमीशमहइति स्वाऽनुभवसिद्धमेतत् । तस्माद् द्वयोरुद्दे-
श्ययोनैकवाक्यसमवायसंभव इत्यर्थः । एकस्यैव ज्ञापकत्वविरोधात्
निमित्तस्य विधिविशेषणत्वमपि न संभवतीत्यभिमान आक्षेपप्रति मन्त-
व्यम् । न चैवं वाक्यभेदप्रसक्तिः । इदं चाऽपरं प्रसज्यतइत्याह—न
ह्येकस्मादशुभक्षयो ऽक्रियायामपायश्च सुलभः^२ । यदा निमित्ते कर्म
विधीयते न तदा फले विधातुं शक्यते । न च तत्स्वरूपमात्रविधानं
प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुरिति तदक्रियायामपायः कल्पनीयस्तद्व्यात्प्रवृत्तिसि-
द्धेः । यदा तु फले विधीयते तदा तदेव दुरितं विनाशोतीति तद-
र्थमनेककल्पनागौरवप्रसक्तिरिति निमित्तेन कर्मैव भावनाभाव्यं न
समीहितमपि इत्याक्षेपः । एष चाक्षेपान्तरमपि प्रसूतइत्याह—एवं
चाऽनङ्गत्वमेव नैमित्तिकस्य नाऽङ्ग सम्बन्ध इत्यर्थः । कुतः ? प्रज्ञा-
तत्वात्कर्मस्वरूपस्य । उपकारकतया खल्वङ्गता व्याप्रा, सा चोपका-
रकता स्वरूपे कार्ये, वा स्यात् । न तावत्कार्ये क्रियाया उपकारकत्वे

उच्यते—

उत्पत्तिविनियोगार्थप्रयोगाऽधिक्रियात्मकः ।

सर्वो विधिस्तत्परताविशेषान्न विभज्यते ॥

नैमित्तिकस्य कर्मणः कार्योऽभावादित्युक्तम्, पारिशेष्यात्कर्मस्वरूपजन-
कत्वमङ्गत्वं वाच्यं, न च तत्संभवति, प्रज्ञातत्वात्कर्मणः । उपायतो
रूपतश्चेपकारकताव्याप्राऽङ्गता तदभावे न भविष्यतीत्यर्थः । न
केवलमनङ्गत्व, मिदं चाऽपरमापतितमित्याह—न यथाशक्त्यङ्गोपादानं
नैमित्तिककार्ये ऽस्तीति । परिहरति—

उत्पत्तिविनियोगार्थप्रयोगाधिक्रियात्मकः ।

सर्वो विधिस्तत्परताविशेषान्न विभज्यते ॥

नापेक्षितोपायतायामपि विधौ उत्पत्त्याद्यभावः, सहसंभवे-
नाऽविरोधात् । सर्वस्यैव विधेरुत्पत्त्यर्थविनियोगार्थप्रयोगाधिक्रिया-
त्मकत्वात् । नन्वस्मिन्ये प्रयोगात्मकत्वमनुपपन्नं, कर्तव्यताऽवग-
मो ह्यनुष्ठापयति, नेष्टसाधनतावगमः । न चेष्टसाधनतैव कर्तव्यता,
कृतिसाध्यता हि सोच्यते । साधनता च सिद्धता, न च स्वभावविस्-
दुयोर्दहनतुहिनयोरिव सिद्धतासाध्यतयोरेकत्वं शक्यसाधनं, बैलो-
क्यस्यैक्यप्रसङ्गात् । अपि च कर्तव्यता चेदभिमतसाधनता अभिम-
तमपि कर्तव्यत्वमविवादमित्यभिमतसाधनं स्यात् । निदाघसमयसं-
बन्धिमध्यन्दिनाऽर्कविकीर्णखरतरकरनिकरनिपाताऽऽहितदुःसहसंता-
पदूनतनवो हि पिहितगगनमण्डलां बलाहकोन्नतिमाकस्मिकीमम्भः-
संभारगम्भीरामभिनवतमालमालाभामतिरुचिरां रोचयन्ते, न च
कर्तव्यतामस्या मन्यन्ते । न चाऽवग्रहविशेषितसस्यसीमानः कृषीबला
यजमानसमापितामभिमतवर्षोपायभूतामपि कारीरीं कर्तव्यतया ऽवग-
च्छन्ति । तस्माद्विरोधाद्भविचाराच्च नाऽभिमतोपायता कर्तव्यता ।

न चेत्कर्तव्यता कथमनुष्ठापयतीति न प्रयोगात्मको विधि-

नेष्टसाधनतामात्रं विधि,रपि तु कर्तुः । एवंकारं च
रित्यत आह-नेष्टसाधनतामात्रं विधि,रपि तु कर्तुः । अयमर्थः । न
वयमिष्टसाधनतामात्रं कार्यतां ब्रूमहे, यदेवमुपालभ्येमहि, किं तु
कर्तुर्थादृष्टसाधनं यतस्य कर्तव्यम्, अकर्तव्ये कर्तुस्तत्त्वाऽनुपपत्तेः ।
न च साध्यतासिद्धतयोर्विरोधो, भिन्नकालत्वात् । न खलु प्रवृत्तेः
पूर्वं कर्मणः कृतता क्रियमाणता वा, किं तूपरितनस्य क्रियमाणता
तदनन्तरस्य कृतता । शब्दश्च चेकाल्यवस्तुविषयत्वेन शक्नोति तस्य
सिद्धतासमयवर्तिनीं साधनतां तत्पूर्वकालभाविनीं च कृतिव्याप्यता-
मिदानीमसतीमप्यभिधातुम् । यदेव च कृतिव्याप्यं तदेव च कृति-
साधन,मितिकर्तव्यतासाधनतयोः सामानाधिकरण्यमिष्टसाधनं कर्त-
व्यमिति । तदेवं कर्तुर्गृष्टसाधनतां विधिं वदतां कर्तव्यतैकार्थसम-
वायिसमीहितसाधनत्वमुक्तं भवति, न कर्तव्यतामात्रं, फले ऽपि कर्त-
व्यताया अविशेषेण विधित्वप्रसङ्गात् । न च फलकर्तव्यता शब्दगो-
चरः । स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः फलं, न च शब्दः फले
पुरुषस्योत्साहमुत्पादयेत्, न च तदीहागोचरस्तत्साधनं तु स्यात्,
न च तद्विवेनाऽज्ञानं प्रवृत्तिहेतुरिति तज्ज्ञानमेव विधिः ।

किं कारणं पुनरेवमभ्युपेयते ? इत्यत आह-एवंकारं प्रव-
र्तनाप्रत्ययः । इदमाकृतम् । आदनकामः पचेत्, न सर्पायाऽङ्गुलिं
दद्यादित्युपदेशश्रवणसमनन्तरमुपदेष्टव्यस्य पुंसः पाके प्रवृत्तिमुरगाङ्गु-
लिदानोद्यतस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बाला एवमवधारयन्ति नून-
मस्य प्रवृत्तिहेतुगोचरः प्रत्यय उपजात इति । तथा हि । प्रवृत्तिरिय-
मस्य पुंसः कारणवती प्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तिवत् । प्रत्ययपूर्विका चेयं
स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वादस्मत्प्रवृत्तिवत् । कर्तव्यताकर्तव्यत्वैकार्थसमवा-
यिहिताऽहितसाधनत्वगोचरश्च विवादाध्यासितः प्रत्ययः प्रवृत्तिहे-
तुप्रत्ययत्वात् अस्मत्प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययवत् । तथा हि । स्तनपानादौ

प्रवर्तनाप्रत्ययः । अन्यथा प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात् । स्वतोऽन्यतो वा सिद्धे अतएवाऽनपेक्षितव्यापारे समीहितसाधनेऽप्यप्रवृत्तेः । तदुक्तं “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वा”-दिति । प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वाच्छास्त्रस्येति । ततश्च विधिपर्यायाच्छास्त्रादनुष्ठानं कर्मणोऽवगम्यते । अदृष्टा-कर्तव्यतैकार्थसमवायिनीं हितसाधनतामवगम्य प्रवृत्तोस्मि, दहनसं-पर्काच्चऽकर्तव्यतैकार्थसमवायिनीमहितसाधनतामवेत्य निवृत्तोस्मीति कर्तव्यत्वं कृत्यहेत्वं तदविरोधि चाऽकर्तव्यत्वम् अधर्मवत् । एवंविधे एव च हिताऽहितोपायत्वे तादर्थ्यात्प्रवर्तनानिवर्तनाज्ञाने गोचरयतः । ते च प्रागसती शब्दज्ञानानन्तरमुपजायमाने तज्ज्ञान-मेव कारणतया स्वीकृतः । तस्मादेवं यतः प्रत्ययो भवति न त्वन्यथा, प्रवर्तनाप्रत्ययश्च प्रवृत्तिबीजं, तस्मान्नेष्टृसाधनतामात्रं विधिरपि तु कर्तुरिति सिद्धम् ।

अन्यथाकारं कस्मान्न भवती ? त्याह—अन्यथा विधेः प्रवृत्तिहेतुत्वाऽभावात् । कुतः ? स्वतः पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य तत्क्षणस्फुटत्कमलकुङ्कुलपरिमलोद्गारिणि नासाऽग्रमधिरोहति मातरिष्वनि अन्यतो वा प्रयत्नवद्वेगिकवाद्यमानवल्लकीविपञ्च्यमाने पञ्चमध्वनौ नरान्तरश्रवणपथवर्तिनि सिद्धे ऽतएवाऽनपेक्षितव्यापारे समीहितसाधनेऽप्यप्रवृत्तेः । अत्र भवतो महर्षैरप्येतदभिमतमित्याह—तदुक्तं शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादिति । कथमिदमनेनोक्तं ? मित्याह—प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वाच्छास्त्रस्य । ननु शास्त्रस्य तल्लक्षणं न विधेरित्याशङ्कामपनयन्नुपसंहरति—ततश्च विधिपर्यायाच्छास्त्रादनुष्ठानं कर्मणोऽवगम्यते, ततश्च सिद्धः प्रयोगविधिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रयोगात्मकतामात्रं किमुत्पत्त्यर्थतये ? त्याह—अदृष्टार्थस्य शास्त्राऽऽय-

र्थस्य च शास्त्राऽऽयत्ताऽनुष्ठानस्य स्वरूपविशेषो ऽपि । प्रा-
ग्विधेरप्राप्तेः । अपेक्षिते चाऽपेक्षितसाधनत्वाद्विनियोगः ।
प्रवर्त्यश्च कश्चिदधिकारी स्वामी यस्य तदिष्टसाधनम् । सर्व-
त्रापि च प्रतीयमाने ऽस्मिंश्चतुष्टये ऐदम्पर्यं भिद्यते । तेनो-
त्पत्त्यादिविधिवाक्यभेदः । तच्चैदम्पर्यं प्राप्त्युपपदविशेष-
तानुष्ठानस्य स्वरूपविशेषो ऽप्यवगम्यते । कुतः ? प्राग्विधेरप्राप्तेः ।
विनियोगार्थतां दर्शयति-अपेक्षिते चाऽपेक्षितसाधनत्वाद्विनियोगः ।
लिङादयः खलु विधौ स्मर्यन्ते, विधिः कर्तुरपेक्षितोपायता, ततश्च
ते धातोः परे श्रयमाणाः स्वार्थस्य भावनायाः समीहितं भाव्यमुप-
नयन्ति, धात्वर्थस्य च भावनाऽनुरञ्जनस्य समीहिताऽर्थप्रवृत्तभाव-
नाभाव्यस्य समीहितांशसाधनत्वं समीहितभावनासाधनत्वं वा तदू-
पस्य तस्य स्वतो ऽलाभात् श्रुत्येवाऽभेदधतीति विनियोगार्थत्वम् ।
फलतद्भावोपायत्वप्रतिपादनमेव हि तादर्थ्यप्रतिपादनमिति भावः ।
अधिक्रियात्मकतां दर्शयति-प्रवर्त्यश्च कश्चिदधिकारी स्वामी यस्य
तदिष्टसाधनमिति । प्रवर्तनात्मको हि विधिर्विविच्यमानः कर्तुरभि-
मतसाधनात्मा स्थापितः । स च प्रवर्तनीयं कर्तारं यागाद्युपायज-
नितसमभिलाषे फलविशेषशालिनमधिकारिणं कर्मणि स्वामिनमधि-
कुर्वन्नधिकार इत्युच्यते । अनधिकुर्वतः कर्तुरित्यभावात् । समीहि-
तसाधनतामात्रस्य प्रवर्तनात्मकत्वाऽनुपपत्तेर्विधित्वव्याहृतिप्रसङ्गात् ।
ननु सर्वस्य विधेश्चातूरूप्यादुत्पत्त्यादीनां मा भूत्परस्परविरोधः,
एकैकस्माद्वाक्यात्कात्स्न्येन चातूरूप्यस्य विधेरनुगमनोत्पत्त्यादिविधि-
वाक्यभेद इत्यत आह-सर्वत्र च प्रतीयमाने ऽस्मिंश्चतुष्टये ऐदम्पर्यं
भिद्यते तेनैवात्पत्त्यादिविधिभेदः । यद्यपि सर्वस्य विधेरेतन्नतुष्टया-
त्मकता तथापि वाक्यानां वैचित्र्यात्सामर्थ्याऽभेदेन चतुस्तिष्ठोक्तपर-
त्वादुत्पत्त्यादिविधिवाक्यभेद इत्यर्थः । तदेव वैचित्र्यमेदम्पर्यनिमि-

संबन्धात् । क चिच्चतुष्टयपरता; यथोद्भिदा यजेतेति । अन्यतः कस्य चिदलाभात् । फलपदसंबन्धाच्च । क चिच्चिपरता, यथा ज्योतिष्टोमवाक्ये । उत्पत्तेरन्यतो लाभात् । क चिद् द्विपरता, यथा दर्शपूर्णमासवाक्ये । उत्पत्तिप्रयोगयोरतमादर्शयति—प्राप्युपपदविशेषसंबन्धाद्विद्यतइत्यनुषङ्गाच्चतुर्णामन्यतमस्याऽप्राप्तेः स्वर्गकामाद्युपपदविशेषसंबन्धाच्चेत्यर्थः । तन्निमित्तानैदम्प्यभेदानुदाहरति—क चिच्चतुष्टयपरता यथोद्भिदा यजेतेति । कुतः? अन्यतश्चतुर्णामपि विधिरूपाणां मध्ये कस्य चिदप्येकस्य लाभात् । ननु यजेतेति कर्मरूपस्य च समीहितसाधनतारूपविध्यभिधायिना च प्रत्ययेन समीहितं प्रति विनियोगस्य चाऽवगमादुत्पत्तिविनियोगपरत्वमुपपन्नम्, अनुपपन्नं त्वधिकारपरत्वं, तत्स्वरूपाऽनवगमात् । न च प्रवर्तनात्मकेन विधिना ऽऽक्षिप्तं प्रवर्त्यमात्रमधिकारीति साम्प्रतं, सामान्यमात्रस्य तद्भावाऽभावात् । उक्तं हि 'देवदत्तं वा ऽनुद्दिश्य लिङादयः प्रवर्तन्ते' इति । पशुकामपदं तद्विशेषायाऽलं भावनाऽऽविप्रभाश्यपरत्वात् । न चैकस्योभयपरत्वासंभवः । तथा च तदभावे न प्रयोगात्मकता विधेरित्यत आह—फलपदसंबन्धाच्च । पशुकाम इति फलपदम्, तच्च विध्युपहिताया भावनाया भाव्यसमर्पणमध्यधिकारिविशेषाऽप्रेक्षाया मर्यादधिकारिणमप्युपनयति । एवं च कर्तृविशेषस्याऽभिमतसाधनता बुद्धिसिद्धा । तदेवं कर्तारमधिकारिणं प्रयोजयन्ति प्रयोगात्मकतामपि लभन्ते इति सिद्धं च चतुष्टयपरत्वम् ।

चिपरता यथा ज्योतिष्टोमवाक्ये । उत्पत्तेरजातकर्मरूपज्ञानस्याऽन्यतः? सोमेन यजेतेत्यतो वाक्यात् लाभात् । क चिद् द्विपरता अधिकारविनियोगपरता, यथा दर्शपूर्णमासवाक्ये । उत्पत्तेर्यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिभ्यः प्रयोगस्य च पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्येवमादिभ्यो ऽन्यतः सिद्धेः । क चिच्चिपरता क चिद् द्विपरता

न्यतः सिद्धेः । क्व चिदेकपरता, यथा ऽग्निहोत्रं जुहोति पौ-
र्णमास्यां यजेतेति । न च फले विनियोगः । अनिर्दिष्टफल-
विशेषस्याऽशक्यप्रतीतित्वात् । तदनिर्देशे ऽधिकारिविशे-
षाऽप्रत्ययान्नाधिकारो ऽपि । अत एव न प्रयोगः । न ह्यप्र-
तिष्ठितेष्टसाधनभावे ऽनुष्ठानप्रत्ययः प्रतितिष्ठति नाऽनि-
रूपिताऽनुष्ठातृकः । तस्मात्फलवाक्यादेव प्रयोगप्रत्ययः ।
वेति क्व चित्पाठः । तच्च चिपरतेति मतमुपन्यस्य द्विपरता वेति
वाशब्देन निरस्य द्विपरता स्वीकृतेत्यर्थः । क्व चिदेकपरता यथा ऽग्नि-
होत्रं जुहोतीत्यत्र उत्पत्तिपरस्य पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेति
प्रयोगपरता । ननु कथमग्निहोत्रवाक्यस्योत्पत्तिपरता ? यावता कर्तृ-
समीहितोपायतां विधिमभिदधता आख्यातेन समीहितं प्रति होमस्य
विनियोगः कर्तुश्चाधिकारस्तन्निबन्धनश्च प्रयोग उक्त एवेत्यत
आह—न फले विनियोगः । कुतः ? अनिर्दिष्टफलविशेषस्याऽशक्यप्रती-
तित्वात् ।

इदमत्राकूतम् । सत्यं विधिस्वाभाव्यात्समीहितमात्रं फलं, न
त्वेतावता विनियोगो ऽनुष्ठानाङ्गं सेदुमर्हति । अनेनैतदिति हि स
स्यात् । न चाऽसौ समीहितभेदाऽभिधायिपदमन्तरेणेति । अत एव
नाऽधिकारपरता ऽपीत्याह—तदनिर्देशे फलविशेषाऽनिर्देशादधिका-
रिविशेषस्य तत्फलकामस्याऽप्रत्ययात् नाऽधिकारः । प्रयोगपरतां
निषेधति—यतो न विनियोगो भूत्वा ऽधिकारः अत एव न प्रयोगः ।
कस्मात् ? न ह्यप्रतिष्ठितेष्टसाधनभावे कर्मणि विनियोगाऽभावे सत्य-
नुष्ठानप्रत्ययः प्रतितिष्ठति नाऽनिरूपिताऽनुष्ठातृकः । अनिरूपिता-
ऽधिकारिविशेषो ऽनुष्ठानप्रत्ययः प्रतितिष्ठतीति पूर्वण संबन्धः ।
तस्मात्फलवाक्यादेव प्रयोगप्रत्ययः । उपसंहरति—तेनाऽग्निहोत्रं
जुहोतीति कर्मस्वरूपपरता विधेः । ननु च विधिस्वाभाव्यादितरे

तेनाऽग्निहोत्रं जुहोतीति कर्मस्वरूपपरता विधेः । इतरे
 त्वंशाः प्रताता अप्यविवक्षिताः । पौर्णमास्यामिति त्वनन्य-
 परत्वात्प्रयोगभेदपरता । संमार्गप्राज्ञादौ तूत्पत्तिविनि-
 योगपरता । ब्रौह्मादिमुखेन प्रकृतयजिकरणांशप्राप्तौ करण-
 ऽपि सामान्यतः प्रतीयमाना नाऽविवक्षामर्हन्ति किं तु तत्सामर्थ्यादेव
 पिण्डपितृयज्ञवद्विशिष्टतां गमयिष्यन्तीत्यत आह—इतरे त्वंशाः प्रतीता
 अप्यविवक्षिताः । युक्तं पिण्डपितृयज्ञे विशेषणामन्यतो ऽसिद्धेस्तेषाम-
 भावे च विधेस्तत्वाऽनुपपत्तेः तद्विशेषाऽभिधायिशब्दकल्पनेति, इह
 तु सामान्नातेभ्य एव वचनान्तरेभ्यो विनियोगाधिक्रियाप्रयोगाणां प्राप्ते-
 र्विधिस्वाभाव्यात्प्रतीतानामविवक्षेय युक्तेति भावः । प्रयोगमात्रपरता-
 मुदाहरति—पौर्णमास्यामिति त्वनन्यपरत्वात्प्रयोगभेदपरता । न
 खल्वेतत् उत्पत्तिपरम्, उत्पत्तेर्यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिभ्यो ऽव-
 गतेः । नापि विनियोगाऽधिकारिपरत्वम्, अनयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेतेत्यत एव सिद्धेः । प्रयोगो ऽपि यद्यपि तद्वाक्यादेव
 सिध्यति तथापि न तद्भेदः सेदुमर्हति । तथा हि । दर्शपूर्णमासा-
 भ्यार्मित वचनं षण्णामपि यागानामेकप्रयोगतां गमयेत्, अस्मिंश्च
 पौर्णमास्यामिति वचने कालविशेषे पौर्णमास्यां पौर्णमासीसंज्ञककर्म-
 ष्यविधिपरे अमावास्यायामिति चाऽमावास्याकाले ऽमावास्याऽभिधा-
 नकर्मष्यविधिपरे कालभेदतः प्रयोगभेदप्रतीतिः प्रयोगावच्छेदकत्वात् ।
 कालस्य प्रयोगभेदपरतेवाऽनन्यलभ्यत्वात् तद्भेदस्योत्पत्तिवाक्याच्चा-
 ऽऽग्नेयादिस्वरूपमात्रष्यणां कालयोगोपकरणीभूतानां करणानां तु
 तद्योगे तदङ्गानामपि तत्सहितानां करणत्वाद्विधिपरतां प्रकारान्त-
 रेणाह—संमार्गप्राज्ञादौ तु उत्पत्तिविनियोगपरता ।

अयमभिसंधिः । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि ब्रौह्मीन् प्राज्ञ-
 तीति संमार्गः प्राज्ञं च विधीयते, न च तत्स्वरूपमन्यतः प्राप्ति-

विधिनैवाऽनुष्ठानसिद्धेः । अधिकृतस्य चाऽधिकारप्रत्यया-
मिति तत्प्रज्ञापनादुत्पत्तिपरता वाच्यस्य । न च प्रोक्षणादेरपेक्षितं
प्रत्यन्यता वाक्यादैदमर्थमवगम्यते इति विनियोगपरतापि । न च
सहसैव विधिदर्शनात्स्वर्गादि साक्षादपेक्षितं^१ गम्यते । यच्छ्रुत्यादित्यु-
पबन्धाद्धि यदपेक्षितं प्रति यस्य सामर्थ्यमुपलभ्यते तेन तत्साधनी-
यम् । इह व्रीहीन् प्रोक्षतीति विध्युपहिता^२ प्रोक्षणाभावना द्वितीया-
श्रुत्यापादितप्राधान्यान् व्रीहीनापाततः साध्यतया स्वीकर्तुं प्रवृत्ता
सती साक्षादपेक्षितत्वं तेषामनासादयन्ती परम्परया ऽपि पुरुषार्थम-
र्थयते । तद्यदि परम्परया ऽपि तन्नाप्रोति ततो विपरिवृत्त्य सक्तून्
जुहोतीतिवद्विनियोगभङ्गेन प्रोक्षणाद्येव^३ साक्षादपेक्षितं कल्पयेत् ।
अस्ति तु पारम्पर्येणाऽपेक्षितप्रतिलम्भः । तथा हि । व्रीहिभिर्यजेति
प्रकृतयागाऽनुवादेन साधनतया व्रीहयो विधीयन्ते । न च साक्षा-
द्यागसाधनत्वं तेषामुपपत्तिमत् । उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाऽवरोधात् ।
आग्नेयादीनां च सोमेन यजेतेतिवद् व्रीहिद्रव्यविशिष्टकर्मन्तरवि-
धिगौरवात् । तस्मात्प्रकृताऽऽग्नेयादिसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया
तेषां विधानमिति साम्प्रतम् । ततश्च फलवद्यागसाधनीभूतपुरोडाश-
द्रव्यप्रकृतितया व्रीहीणामपेक्षितत्वाद्विधिसामर्थ्याद् व्रीहिस्वरूपाऽति-
लङ्घनेन लक्षणया फलवद्यागसंबन्धिना रूपेण संबध्यमानाः प्रोक्षणा-
दयः संस्कारा व्रीहीन् प्रोक्षतीत्येवमादिभिरेव वाक्यैरपेक्षिते विनियु-
ज्यन्ते । एवं च यवेष्वपि प्रोक्षणादय औपदेशिका एव । फलवद्या-
गसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतित्वस्योभयवाविशेषादिति ।

अथ प्रयोगपरतापि कस्मान्न भवती? त्यत आह—व्रीह्यादि-
मुखेन प्रकृतयजिरूपकरणांशप्राप्नो करणविधेरेवाऽनुष्ठानसिद्धेः । पौर्ण्य-
मास्यां पौर्ण्यमास्येत्यमावास्यायाममावास्याया यजेतेत्यनेन पौर्ण्य-
मास्येति वा मावास्यायेति च करणीभूतस्य प्रयोगभेदश्चोद्यते । न

१ स्वर्गादि साध्यत्वादपेक्षितम् २ पु. पा. ।

२ व्रीह्युपहिता २ पा. ।

३ प्रोक्षणादेरेव १ पु. पा. ।

तत् । समिदादिषूत्पत्तिपरतामेव के चिन्मन्यन्ते । प्रकरणोन्नी-
तश्रुतिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य । श्रुतिरेव त्विह विनियो-
जाऽनितिकर्तव्यताकस्य तद्भाव इति करणमनुष्ठापयत्सेतिकर्तव्यता-
कमेवाऽनुष्ठापयति ब्रीह्यादिमुखेनेति संनिपत्योपकारकाणां द्वारविशेषं
कथयति । अथ कस्मादधिकारपरता न भवती ? त्यत आह—तद-
धिकृतस्य करणाऽधिकृतस्याऽधिकारप्रत्ययात् । फलवाक्यं हि फलं
साधने विनियोजयत्फलार्थिनं कर्तारं तत्साधने ऽधिकरोति । साध-
नाऽनुप्रवेशिन्यश्चेतिकर्तव्यता इति फलविधिवाक्यसामर्थ्यादेव साध-
नाऽधिकृतस्याऽधिकारस्तदितिकर्तव्यतास्वपि तासामभावे तत्साध-
नताऽनवगतेरिति भावः ।

अथैकदेशिमतमुपन्यस्यति—समिदादिषूत्पत्तिपरतामेव के चि-
न्मन्यन्ते । कुतस्तर्हि तेषां विनियोगः ? इत्यत आह प्रकरणोन्नी-
तश्रुतिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य । अयमर्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामो यजेतेत्येतत्प्रधानभावनया लब्धसमीहितसाध्यतत्साधनायाश्च
साधनोपकाराकाङ्क्षायां वचनमनुपपद्यमानं यदेव तत्सन्निधातुमुपनि-
पतति समिदादि अनवाप्तसमाहितभेदं तस्यैव स्वविषयसाधनोपकार-
कत्वाद्वैदमर्थ्यापादकं वचनमुपकल्प्यैकवाक्यतां भजते इति प्रकरणो-
न्नीतैव श्रुतिरत्र विनियोजिका न पुनः समिधो यजतीत्यादिका । न
ह्यस्याः श्रुतेः प्रधानैदमर्थ्यवगम्यते समिदादीनाम् । तस्मादग्निहोत्रं
जुहोतीतिवदुत्पत्तिमात्रपरता समिदादिवाक्यानामिति के चिन्मन्यन्ते ।

अथ प्रकरणमेव कस्मान्न साक्षाद्विनियोजकः ? मित्यत आह—
श्रुतिरेव त्विह विनियोजिका साक्षान्न प्रकरणमित्यवधारणा । इदमत्रा-
कृतम् । कर्तव्यस्य हीतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणं, तच्च तदेदम-
र्थ्यापादनात्मकम्, ऐदमर्थ्यं च विनियोगः, यत्वनुपपद्यमानमुपपा-
दकं कल्पयेत्तदेकवाक्यतां च गच्छेत्तदुपपादकमिति लोकासिद्धम् ।

जिका प्रकरणोन्नेया । विधिस्त्वयमेव विनियोगनिबन्धनः । ननु श्रुत्यादयश्च विनियोजकाः, किमत्र विधिना ? । नैतत् । तादर्थ्यं हि विनियोगस्तच्च विधेः । श्रुत्यादयस्तु संबन्धनं च विनियोगनिरूपणार्थेन प्रमाणान्तरेण वा वचनमनुपपन्नार्थमेकवाक्यतामुपैत्यपि तु वचनान्तरेणैव । अत एव वचनस्य परिपूर्णार्थोचित्ये वचनमध्याहरन्तो दृश्यन्ते शाब्दा इति । यदि श्रुतिरेव विनियोजिका न प्रकरणं किमिति तर्हि श्रुतेर्भेदेन प्रकरणाख्यं प्रमाणमुपन्यस्तं महर्षिणे ? त्यत्र आह—प्रकरणोन्नेया । यद्यपि श्रुतित्वेनाऽभेदः तथापि प्रत्यक्षश्रुतिः श्रुतिरित्युच्यते, प्रकरणोन्नेयायां श्रुतौ तन्मूलत्वात्प्रकरणं विनियोजकमुच्यते इति भेदः ।

तदिदमेकदेशितमुपन्यस्य दूषयति—विधिस्त्वयमेव विनियोगनिबन्धनः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । न प्रकरणोन्नीतश्रुतिर्विनियोजिका समिदादीनाम्, अपि तु तद्विधिः समीहितं प्रत्येदमर्थ्यमापादयति तेषाम् । न चाऽग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्समीहितभेदाऽनुपादानात् अविनियोजकत्वं, तदनुपादाने ऽपि विधिस्वाभाव्यादेव समीहितं प्रत्येदमर्थ्याऽवगमात् तस्य च प्रकरणेन विशेषणात् । असति विधौ समानोपादानत्वेन धात्वर्थस्यैव भावनाभाव्यत्वप्रसङ्गात्समीहितं प्रत्येदमर्थ्याऽनुपपत्तेः । अग्निहोत्रोत्पत्तिवाक्ये तु विधिस्वाभाव्यात्सत्यपि समीहितमाचलाभे ऽन्यत एव तद्विशेषप्रतीतिर्न विनियोगपरतेत्युक्तम् । अतः समिदादिवाक्यानामुत्पत्तिर्विनियोगपरत्वमित्यर्थः । अत्र चोदयति—ननु श्रुत्यादय एव विनियोजकाः, किमत्र विधिना ? अथातः शेषलक्षणमित्युपक्रम्य श्रुत्यादीनामेव तल्लक्षणात्वेन निर्देशादित्यर्थः । परिहरति—नैतत् । तादर्थ्यं हि विनियोगः । ततः किं ? तच्च विधेः । अकिञ्चित्करास्तर्हि श्रुत्यादय इत्याह—श्रुत्यादयस्तु संबन्धमात्रहेतवः । ननु चेदमर्थ्यमेव सम्बन्ध

न्धमात्रहेतवः । संबन्धश्चाश्रयाश्रयिभावादिरनेकविधः ।
 पारार्थ्यं तु विधेः । कथं तर्हि श्रुत्यादयो विनियोजकाः ?
 विविना प्रतिपाद्यमानपारार्थ्यो यस्य श्रुत्यादिभिः संब-
 न्धितया ऽवगम्यते तदर्थं इति प्रत्ययात् । न चोभयलक्ष-
 इत्यत आह-संबन्धश्चाश्रयाश्रयिभावादिरनेकविधः, शेषत्वलक्षणस्तु
 विधिगम्य एवेत्याह-पारार्थ्यं तु विधेः । यद्येवं कथं तर्हि श्रुत्या-
 दयो विनियोजकाः ? न जातु संबन्धमात्रप्रतिपादकत्वं^१ विनियोज-
 कत्वम्, अपि तु अत्यन्तपारार्थ्यं^२ प्रतिपादनमित्यर्थः ।

उत्तरं-विधिना प्रतिपाद्यमानपारार्थ्यो ऽवघातादिर्यस्य ग्री-
 ह्यादेः श्रुत्यादिभिः संबन्धितया ऽवगम्यते सो ऽवघातादिस्तदर्थो-
 ग्रीह्यादर्थे इति प्रत्ययात् । इदमत्राकूतम् । श्रुत्यादयो न पारार्थ्य-
 मवगमयन्ति । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र मा भूत्प्रया-
 जशेषो गुणभूतो मा च भूवन् प्रधानहवींषि, विभक्त्योः करणकर्मत्वा-
 ऽभिधायित्वेन तदापादकत्वात् । यदा तु विध्यधीनं पारार्थ्यं तदा
 ऽभिधारयतीति विधानादभिधारणस्य समीहितं प्रति तादर्थ्यप्रतिपा-
 दनात् प्रयाजशेषस्य च प्रयाजेदमर्थ्यापन्नस्याऽच हविष्यु शेषभावाऽभा-
 वात् प्रतिपत्तिविरोधात् । स्वरूपलक्षणायाश्चाऽप्रधानीभूतविभक्त्य-
 र्थाऽनुरोधेन प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थाऽन्यथाभावस्याऽन्याय्यस्य प्रसक्तेः ।
 समापितप्रयाजस्य तु तत्रोपयुक्तस्य तच्छेषस्य होममात्राऽविरोधिना
 रोचनीयत्वेन समीहितत्वाद्विषां च वाक्यान्तरेण स्नेहनाथोपस्तर-
 णाऽभिधारणविधानात् पुनरभिधारणस्याऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् असमीहि-
 तत्वात् प्रयाजशेषं हविष्यु द्धारयतीति वचनार्थः संप्रदाते । ततश्च
 श्रुत्यादयः स्वसामर्थ्यात्संबन्धं प्रतिपादयन्तो विधिप्रतिपादितं^३ पारा-
 र्थ्यं विशेषे व्यवस्थापयन्तः पारार्थ्यं प्रति प्रमाणमुच्यन्ते इत्यर्थः ।
 महर्षिणाप्यथाऽतः शेषलक्षणमित्युपक्रम्य 'कर्माण्यपि जैमिनिः फला-

१ प्रतिपादनम् पु. पा. ।

२ अन्यत् २ पु. पा. ।

३ विध्यापादितम् २ पु. पा. ।

णमपि शेषलक्षणमुक्तम् । विधेस्तद्विषयत्वात् । या च
स्वरूपपरता सा भेदलक्षणे चिन्तिता । तदायत्तत्वाद्भेदस्य ।
स्वरूपपरो हि विधिभिर्नत्ति कर्मम् ।

तत्परता चैकशब्दोपादाने ऽपि भावनात्मनि प्रकृति-
र्यत्वादिति कर्मणः शेषभावं विधिभिर्भक्तिहेतुकं वर्णयता श्रुत्यादीनि
चापि गृह्यत्पारार्थ्यप्रतिपादकान्युपपादयतोभयविधिलक्षणं केवला^१दिवि-
धिर्भक्तः विधिसहितश्रुत्यादिभिरपि शेषलक्षणमुक्तम् । कथमत्रान्तरभेदे
ऽपि लक्षणैकत्वम् ? मित्याह—विधेस्तद्विषयत्वात् । यदापि श्रुत्यादि-
गम्यं शेषत्वं तत्रापि विहितमव तदित्युक्तमित्यर्थः । न च स्वरूप-
परत्वादयो ऽस्माभिरुपेक्षिताः, किं तु भगवतो महर्षेरपि संमताः,
तद्विचारणादित्याह—या च स्वरूपपरता सा भेदलक्षणे चिन्तितेति ।
कुतः ? तदायत्तत्वात् स्वरूपपरत्वाद् भेदस्य । कुतस्तदायत्तत्वम् ?-
मित्यत्र आह—स्वरूपपरो हि विधिभिर्नत्ति कर्मभावनाम्^२ । अज्ञात-
स्वरूपज्ञापनं हि स्वरूपपरत्वं, न च तदन्येन ज्ञापिते संभवतीति
ज्ञाप्यमानं ततो भिन्नं व्यवस्थाप्यते, अन्यथा भेदाऽभावादिति भावः ।

सम्प्रति स्वरूपपरताहेतुकां भावनाभेदचिन्तामादर्शयति—
तत्परता चेत्यादिना, व्याप्रियतइत्यनेन । अस्ति ज्योतिष्टेमेन
स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैवमास्त्रायते सोमेन यजेत, दक्षिणानि
जुहोति, हिरण्यमावेधाय ददातीति । तत्रैवं चिन्त्यते, किं स्वर्ग-
कामो यजेतेति भावनायामेकस्यां दानादयो धात्वर्थो विधीयन्ते
उत प्रतिधात्वर्थे भावनाभेदः ? इति । किं प्राप्तम् ? अख्यातवा-
च्यत्वाद्भावनायास्तस्य च सर्ववैकल्याद्वाच्यभेदादृते वाच्यनान-
त्वाऽयोगात् अतिप्रसङ्गात् धात्वर्थानां च नानाधातुवाच्यानामपि
भावनातो ऽन्यत्वात् तद्भेदे ऽपि भावनाभेदाऽनुपपत्तेः स्वर्गका-
मो यजेतेति भाव्यविशेषोपादानाद्यजिपरस्याऽऽख्यतस्य विशदतर-

प्रत्यययोः पौर्वापर्यनियमात्प्रकृत्यर्थोपेक्षेण प्रत्ययेनाऽर्थ-
स्याऽभिधायाः कृताऽनुबन्धे प्रतीयमाने शब्दान्तरत्वाच्छुद्ध
भावनाऽभिधायित्वात् तद्विहितभावनाऽनुवादेन दानादयो धात्वर्थो
विनियुज्यन्ते । न चोत्पत्तिशिष्ट्यागाऽवरोधाद्दानादीनामविनियोग
इति युक्तं, दद्यात् जुहुयादित्यादिषु तदाख्यातप्रत्यभिज्ञानैर्भावना-
तद्भावस्याऽशक्याऽपह्नवत्वात् । तथा च तस्यां दानादीनां विनियो-
गाऽवगमात् सकलधात्वर्थविशिष्टा भावनैकैवेति प्राप्सुम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—एकशब्दोपादाने ऽपि भावनात्मनि प्रकृ-
तिप्रत्यययोः पौर्वापर्यनियमाद्भेदोः प्रकृत्यर्थोऽपेक्षेण प्रत्ययेनाऽर्थस्य
भावनाया अभिधाया येयमभिधा तस्याः । गतदुक्तं भवति । यद्य-
प्ययमाख्यातप्रत्यय एक एव तथापि तत्तद्भातुपरः प्रयुज्यमानः तत्त-
द्भात्वर्थोऽनुरक्तं स्वार्थमभिदधानो यजेत दद्यात् जुहुयादिति
परस्परव्यावृत्ताः प्रकृत्यर्थभेदभिन्ना भावना दर्शयति । कथमन्यस्य
धात्वर्थस्य भेदो भावनाभेदहेतुः? इति चेत्, न । तस्यास्तद्विषय-
त्वेन तदधीननिरूपणत्वात् । आदासीन्यप्रच्युत्युपन्यमाणात्मव्या-
पारो हि भावना आशुतरविनाशितया ऽन्योन्यं च तद्भेदानु भिद्यमाना
अपि न स्वरूपतो निरूप्यन्ते^१ । अपि तु तद्विषयधात्वर्थोपधानेन ।
न च प्रकृत्यर्थनिरपेक्षः केवलः स्वाऽर्थमभिधत्ते केवलस्याऽसाधुतया
प्रयोगाऽनर्हत्वात् । प्रकृतिपरस्तु स्वाऽर्थमभिधत्तदर्थोपरक्तं भिन्नमेवा-
ऽभिदधतीति भावनाभेदसिद्धिः । तस्मात् कृतानुबन्धे कृताऽवच्छेदे
प्रत्ययाश्च प्रतीयमाने कृतशब्दान्तरत्वादनुबन्धा हि धात्वर्थो भावना-
याः । ते भिन्नधातुगोचरत्वाद्विन्नाः सन्तो भावनामपि भिन्दन्तीत्यर्थः ।

एवं हि भावना प्रतिधात्वर्थं न भिद्येत्, यदि भावनाभि-
धायी प्रत्ययः प्रकृतिपरस्तां शुद्धामभिदध्यात्, न चैतदस्तीत्याह—

१ स्वस्वार्थम् । २ पु. पा. ।

३ स चाशुतर । २ पु. पा. ।

३ भिद्यमानो ऽपि । २ पु. पा. ।

४ निरूप्यते । १ पु. पा. ।

५ अभिदधाति । २ पु. पा. ।

ऽलभ्यमाने धात्वर्थविनियोगपरत्वानुपपत्तौरेकस्यां भाव-
नायां नानाधात्वर्थविनियोगपरत्वानुपपत्तौ नैकस्यां भा-
वनायां नानाधात्वर्थविनियोजकाऽभावात्कृत्स्नो वेद एकं
वाक्यमेकं चाऽपूर्वमिति । समिदादिषु त्वनन्यपरत्वात् ।
शुद्धे भावनात्मन्यलभ्यमाने सति धात्वर्थविनियोगपरत्वाऽनुपपत्तेर्हे-
तोरेकस्यां स्वर्गभावनायां नानाधात्वर्थविनियोगाऽनुपपत्तेः । न जातु
यागावच्छिन्नो भावनाभेदो दानाऽवच्छिन्नो भवितुमर्हति । ततश्च
यदुक्तम् एकदेशिमते ऽपि पूर्वपक्षिणा तदप्यस्मदुपन्यस्तपूर्वपक्षनि-
राकरणान्निरस्तं भवतीत्याह—नैकस्यां भावनायां नानाधात्वर्थविनि-
योगात् । कृत्स्नं चेकं वाक्यम् एकं चाऽपूर्वमिति कर्मभावनाभेदा-
ऽनुविधायित्वादपूर्वभेदस्येति भावः ।

एवं शब्दान्तरेण कर्मभेदं प्रतिपाद्येदानीमभ्यासेनाह—तत्र
समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वो ऽभ्यस्तो यजतिशब्दस्तत्र किमेका
कर्मभावना आहो स्वित् पञ्चैवेति ? किं प्राप्नोति ? धात्वर्थऽनुबन्ध-
भेदेन भावनाभेदाऽभिधानात् धात्वर्थस्य च धातुभेदं विना
भेदाऽनुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथमभावनावचनेन विहिता भाव-
ना विपरिवर्तमानोपरितनैरनूयते । न च प्रयोजनाऽभावादननुवादः ।
प्रमाणसिद्धस्याऽप्रयोजनत्वस्याऽपर्यनुयोज्यत्वात् अनेकाऽपूर्वकल्प-
नाप्रसङ्गादेकाऽपूर्वाऽवान्तरव्यापारमेकं कर्मेति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—समिदादिषु त्वनन्यपरत्वाद् भेदः ।
इदमत्राकूतम् । परस्पराऽनपेक्षाणि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येव
प्राथम्याह्वाण्यपि युगपदध्ययनाऽनुपपत्तेः क्रमेणाऽश्रितानि । न त्वद-
मेषां प्रयोजकः क्रमः । परस्पराऽनपेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि स तथा
स्यात् । अथ प्राथम्याऽभावात्प्राप्तिरित्येव नास्ति, कस्याऽनुवादः ? कथं
चित्परिवृत्तिमात्रस्यैवार्गिकाऽप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधित्वाऽपवादसाम-

तिस्र आहुतीरिति तु^१ स्वरूपपरत्वे ऽपि संख्यातो
 र्थाऽभावात् । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधिगौरवभयात्कर्माऽनु-
 वादाऽपेक्षायां विपरिवृत्तेरूपकारः । यथा दध्ना जुहोत्यग्निहोत्रं जुहो-
 तीति विहितहोमाऽनुवादेन दधिविधिपरं वाक्ये । न च गुणाद्वेदः ।
 समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाऽभावात् । नामधे-
 यानां च यजिसामानाधिकरण्येन तत्त्वात्तत्पारतन्त्येण व्यवस्थानात्
 नेह कर्मभेदसाधनत्वमिति न संज्ञातो विधिभेदः । तस्मादन्यपर-
 त्वाभावादज्ञातकर्मप्रतिपादनपरत्वात्कर्माण्ययमभ्यासे भावनाऽनुब-
 न्धभूतानि भिन्दानो भावनामपि भिनतीति सिद्धम् ।

सम्प्रति सङ्ख्यातो भेदः प्रतिपाद्यते । तत्र तिस्र आहुतीर्जु-
 होतीत्येतदुदाहरणम् । तत्र ऽयं विचारः । किमाहुतिभावनैकैव
 विधीयते उत तिस्रः ? इति । किं प्राप्नोमः ? जुहोतीत्यस्य विधायक-
 त्वात्तस्य चैकधात्वर्थविषयभावनाऽभिधायित्वादभ्यासस्य चाऽभाव-
 तिस्र इति चाऽऽहुतीरिति च बहुत्वसङ्ख्याया जुहोतीत्येतद्विहितै-
 कहोमाभ्यासेनाऽप्युपपत्तेरनुबन्धभेदाऽभावात् एकैव भावनेति प्राप्नोमः ।

अथ प्राप्ते ऽभिधीयते—तिस्र आहुतीरिति स्वरूपपरत्वे ऽपि
 सङ्ख्यातो भेदः । एतदाकूतम् । भवेदेतदेवं यदि जुहोतात्येताव-
 न्मात्रं विधायकं स्यात् । अपि तु वाक्यार्थस्य विधिप्रयत्नत्वात् पदा-
 र्थमात्रेण व्यवहारात् पदार्थाऽभिधानद्वारेण वाक्यमेव विधायकम् । तिस्र
 आहुतीर्जुहोतीत्येतच्च बहुत्वसङ्ख्यायुक्तमन्यतो ऽप्रतीतं कर्मस्वरूपं वि-
 दधद् बहुत्वस्य नानात्वैकार्थसमवायनियमादेकस्मिंश्च तदनुपपत्तेर-
 भ्यासाऽऽश्रयणे च जुहोतीति होमेनाऽभ्यासलक्षणापत्तेरनुबन्धभूतान्
 होमान् भिन्दतद्गोचरां भावनामपि भिनतीति सिद्धः सङ्ख्यातो भेदः ।

भेदः । अकारणं तर्हि तत् । न । तस्मिन्नसति संख्यायाम-
भ्यासेनापि संपत्तेः ।

भाष्यकारेण तु दुरुपपादतया भीतिं मन्यमानेन सप्रदश प्रा-
जापत्यान् पशूनिव्युदाहृतमिति तदप्युपन्यस्तम् । तत्रेदं चिन्त्यते ।
किं प्रजापतिर्देवतैषामिति प्राजापत्या उत प्रजापतिर्देवता ऽस्येति ?
तत्र यदि कृतैकशेषस्य तद्वितोत्पत्तिर्यथा पूर्वः पक्षस्तथा सति
सप्रदशपशूनामेको देवतासम्बन्ध इत्येकत्वाद्यागस्यैकैव भावना ।
अथ कृते तद्विते पश्चादेकशेषः, यथा परः पक्षः, तथा सति प्रजापति-
पशुसम्बन्धानां बहुत्वात्तावन्तो यागा इति तावन्त एव भावनाभेदा
भवन्ति । तत्र किं प्राप्नोम ? कृतैकशेषस्य तद्वितसम्बन्ध इति ।
तथा सत्येकमपूर्वं कल्प्येतैकत्वात् कर्मणः । कर्मभेदे तु बहून्-
पूर्वाणि कल्प्येरन्निति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते-सप्रदशेति स्वरूपपरत्वे ऽपि सङ्ख्या-
तो भेदः । इदमत्राकूतम् । औत्सर्गिकत्वादेकत्वसङ्ख्यायाः प्रजापति-
र्देवता ऽस्येत्यपि स्फुरति, अनेकाऽपूर्वकल्पनाभ्याञ्चैषामित्यपि ।
तदस्मिन्संशये प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यर्थापत्तिपरिकल्पिताद्वाक्य-
शेषान्निर्णये सति अस्येत्येतदेव युक्तं नैषामिति । तथा हि । प्रकृता-
वर्गीषामीये पशवेकादशाऽवदानानि विहितानि, तत्र चावतर्हदया-
द्यवदानद्वारेण पशोः साधनत्वमिति स्थितम्, तदिह प्रकृति-
वदिति वचनेन प्रापयितव्यम्, तत्र यदि सप्रदशपशुद्रव्यक एको
यागः तदा ऽयमेकादशको ऽवदानगण एकस्मिन्यदि क्रियेत स
एवैको यागसाधनमिति शोडश पशवो व्यर्था भवेयुः । अथ व्यासज्य
क्रियेत तथाप्येकादशको ऽवदानगण एकादशपशून् व्याप्नोतीति
षट् परे व्यर्थाः स्युः । न च प्रत्येकं सर्वेषु पशुष्ववदानगण इति
युक्तम् । यागसाधनीभूतस्याऽवदानविधानात् । इह च सप्रदशानां

गुणो ऽपि पूर्वसंयोगात् विनियोगमात्रपरतां नि-
वारयंस्तत्परतामेवाऽऽवहति ।

साधनत्वं न^१ प्रत्येकं तदभावात् । प्रतिपशु तु यागभेदे प्रत्येकमव-
दानगण उपपद्यतइति तद्वितान्तस्य पश्चादेकशेष इति सङ्ख्यातो ऽनु-
बन्धभेदाद्भावनाभेद इति सिद्धम् । ननु यदि स्वरूपपरत्वे ऽपि सङ्ख्यात
एव भेदः, अकारणं तर्हि स्वरूपपरत्वम् । उत्तरम्—न, तस्मिन् स्वरू-
पपरत्वे असति सङ्ख्यायाम् अभ्यासेनापि सम्पत्तेर्यत्परः शब्दः स शब्दार्थ
इति स्वरूपपरत्वं चेन्न स्यात् न स्वरूपं शब्दार्थो भवेत् । ततश्चा-
भ्यासेनापि सङ्ख्या सम्पद्येत । होमावच्छिन्नभावनास्वरूपप्रतिपादनपर-
त्वे तु तिस्र आहूतीर्जुहोतीत्यस्य तस्यैवाऽभिधेयत्वात् तत्परत्वाच्छ-
ब्दस्य अभ्यासस्य च ततो ऽन्यत्वात् तल्लक्षणायां स्वरूपपरत्वं
सति सम्भवे शब्दो न जह्यात् । तस्मात्स्वरूपपरत्वस्याऽभ्यासलक्षण-
निराकरणद्वारेणास्ति संख्याहेतुके ऽपि भेदे न रूपयोग इत्येवार्थः^३ ।

पूर्वकर्माऽसम्भविना गुणादपि भेद इत्याह—गुणो ऽपीत्या-
दिना ऽऽवहतीत्यन्तेन । इदमाम्नायते । तत्रे पयसि दध्यानयति सा
वैश्वदेव्यामिद्वेति । अथ वैश्वदेव्यामिद्वेति च द्रव्यदेवतासम्बन्धाऽनु-
मिते । यागो विधीयते । तदनन्तरं चेदमाम्नायते वाजिभ्यो वाजिन-
मिति । तत्र सन्दिह्यते । किं पूर्वस्मिन्कर्मणि वाजिनं गुणो विनियु-
ज्यते, उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवताविशिष्टं विधीयते ? किं प्राप्नोति ?
द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मन्तरविधौ विधिगौरवप्रसङ्गात्कर्मन्तराऽपूर्व-
कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मन्तरम्, अपि तु पूर्वस्मिन् कर्मणि
वाजिनद्रव्यनियोग इति । न चोत्पत्तिशिष्टाऽऽमिक्षागुणाऽवरोधात्तत्र
वाजिनमलब्ध्याऽवकाशं कर्मन्तरं गोचरयतीति साम्प्रतम् । उभयो-
र्वाक्ययोः समसमयं प्रवृत्तेः आमिक्षावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्य-

१ साधनत्वेन । १ पु. पा. ।

२ तत्स्वरूप । २ पु. पा. ।

३ हेतुकोऽपि भेदोपयोग इत्यर्थः । २ पु. पा. ।

माणत्वात् न उत्पत्तिशिष्टत्वमामिन्नायाः सम्भवति । ततः कथ-
मेतया विरुध्यते वाजिनम् ? न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिन्नास-
म्बन्धो विश्वेषां देवानां वाजिभ्यो वाजिनमिति वाजिनसम्बन्धा-
द्वाक्यगम्याद् बलीयानिति वाच्यम् । उभयोरपि पदान्तरसापेक्षप्रती-
तयोर्वाक्यगम्यत्वस्याऽविशेषात् । न खलु वैश्वदेवीत्युक्ते त्रिना ऽऽमि-
न्नापदमामिन्नामध्यवस्यन्ति श्रोतारः । भवतु वा श्रौतत्वं तथापि
वाजिनम् इति पदं वाजिमन्त्रमामिन्ना तदेशमिति व्युत्पत्त्या तत्स-
म्बन्धिना विश्वान् देवानाह । ततश्चाऽऽमिन्नासम्बन्धोपजीवनेन
विश्वेभ्यो देवेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नाऽऽमिन्नाया बाध्यते अपि
तु तथा सह समुच्चीयतइति न कर्मान्तरं, किं तु पूर्वस्मिन्नेव वाजि-
नगुणविनियोग इति प्राप्नुम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—गुणो ऽपि पूर्वसंयोगात् विनियोग-
मात्रपरतां निवारयंस्तत्परतामावहतीति । इदमत्राकूतम् । भवेदेतद्
यदि वैश्वदेवीति तद्वितश्रुत्या नाऽऽमिन्ना ऽभिधीयते, तद्वितस्य
त्वस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात्संनिहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थ-
त्वात् तत्रैव तद्वितस्यापि प्रवृत्तिर्न विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धे
नापि तत्सम्बन्धमात्रे । नन्वेवं तर्हि कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रादेशा-
ऽऽमिन्ना न प्रतीमः, किमिति वा ऽऽमिन्नापदमपेक्षामहे ? तद्विता-
न्तस्य पदस्याऽभिधानाऽपर्यवसानान्न प्रतीमः, तत्पर्यवसानाय चापे-
क्षामहे । अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थधियमाधातुं संनिहित-
विशेषाऽभिधायि तत्संनिधिमपेक्षमाणं तत्संनिधापक्रमामिन्नापदमपे-
क्षनइति । कुत आमिन्नापदानपेक्षादेव वैश्वदेवीपदादामिन्ना-
प्रत्ययप्रसङ्गः, कुतो वा तदनपेक्षा ? अतश्च सत्यामपि पदान्त-
राऽपेक्षायां यत्पदमेव पदान्तराऽनपेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथम-
भाविपदावगतात्वाच्चातं बलीयश्च । यत्तु पर्यवसिताऽभिधानपदा-

संज्ञाऽपि पूर्वबुद्धिविच्छेदेन सहस्रदक्षिणत्वादि-
गुणविनियोगमात्रविरोधेन अपूर्वबुद्धिप्रसूता' च तदेवा-
नयति ।

ऽभिहितपदार्थाऽवगमनं चरमप्रतीतवाक्याऽवगम्यं दुर्बलं चेति
तद्धितश्रुत्या ऽवगतामिक्षालक्षणगुणाऽवरोधात्पूर्वकर्मोऽसंयोगि वाजिनं
तत्र स्वविनियोगं विनियारयत् स्वगोचरकर्मान्तरस्वरूपविधानपर-
तामेवावहति । न च नित्याऽवगतनिरपेक्षसाधनभावा ऽऽमिक्षा वा-
जिनेन सह विकल्पसमुद्भवौ सहते । न चाऽश्वत्वे निरूढवृत्ति-
र्वाजिशब्दः कथं चिद्योगेन सापेक्षवृत्तिर्विशेषेण देवेषु व्याख्यातुमु-
चितः । प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवे अभ्युपेतव्य एव न त्व-
विषयत्वात्प्रमाणस्येति सिद्धो गुणाद्देवः ।

उद्देशक्रमस्याऽविवक्षितत्वात् तदननुरोधेन सम्प्रति संज्ञा-
भेदमाह—संज्ञापीत्यादिना, नयतीत्यन्तेन । अथैष ज्योतिरथैष वि-
श्वज्योतिरतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संदेहः । किं यजे-
तेति संनिहितज्योतिष्टोमाऽनुवादो ऽयं सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधा-
नायाऽथ वा गुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ? इति । किं प्राप्नोति ?
ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणाद् गुणमात्रविधौ लाघवात् ज्योतिःशब्दस्य
च वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगदर्शनात् नमैकदेशेन
च नामोपलक्षणस्य लेके सिद्धत्वात् भीमसेनोपलक्षणभीमशब्दवत्,
अथशब्दस्य चाऽऽनन्तर्यार्थत्वात् असम्बन्धे च तदनुपपत्तेर्द्वादश-
शतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यशिष्टत्वात् तथा च समशिष्टतया तथा
सहाऽस्य विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव यागस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुण-
विधानार्थमनुवादो ऽयं न कर्मान्तरमिति प्राप्ते उच्यते—

संज्ञाऽपि पूर्वबुद्धिविच्छेदेन सहस्रदक्षिणत्वादिगुणविनियोगमा-
त्रविरोधेनाऽपूर्वबुद्धिप्रसूता च तदेवाऽनयति । अयमर्थः । भवेत्पूर्व-

प्रकरणान्तरमपि अन्यबुद्धिविच्छेदात्तात्पर्यायैव व्याप्रियते ।

स्मिन् गुणविनियोगो यदि तदेव प्रकरणं स्यात्, विच्छिन्नं तु तत् । तथा हि । संनिधावपि पूर्वाऽसम्बद्धार्यं सञ्चान्तरं प्रतीयमानं पूर्वकर्मबुद्धिं व्यवच्छिन्नति, अपूर्वबुद्धिं च प्रसूतइति लोकसिद्धम् । न जातु देव-
दत्ताय देहि गाम् अथ देवाय स्वर्णमिति देवशब्दादपि देवदत्तं स्वर्णभाजमवगच्छन्ति जनाः । तथा चोपरिष्ठाद्यजेतेति श्रयमाणम-
प्यसम्बद्धार्यशब्दव्यवायात् तद्बुद्धिमनादथतच्च गुणविनियोगमात्रा-
समर्थं कर्मान्तरमेव गुणविशिष्टं विधत्ते । न चैकवाऽनुपपत्त्या कथं
चिल्लक्षणाया ज्योतिःशब्दे । ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यत्रापि सति
सम्भवे तत्रैव प्रवर्तनीयः । न जातु गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दे
जघन्यवृत्तिरिति गङ्गायां मत्स्य इत्यत्रापि तथा । एवं चाथऽशब्दे
ऽधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामेव द्योतयिष्यतीत्येषशब्दश्चाऽधिक्रि-
यमाणपरामर्शयोपपद्यतइति सिद्धः सञ्चान्तराद्देदः ।

सम्प्रति प्रकरणाद्देदमाह—प्रकरणान्तरमिति । कुण्डपायिनाम-
यने मासमग्निहोत्रं जुहुतीति समाम्नायते । तत्रैवं विचारणा, किमयं
नैयमिकमग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणे गुणो विधीयते, उत कर्मान्-
रमेव ? तत्राऽग्निहोत्रशब्दस्य नैयमिकाऽग्निहोत्रवचनत्वात्कर्मान्तरे
चाऽप्रसिद्धेस्तद्वचकत्वे चान्याय्याऽनेकार्थत्वापत्तेः लक्षणायां^१ च
सति सम्भवे श्रुतिपरित्यागप्रसङ्गात् जुहुतीति च होमत्वसामान्य-
मात्राऽनुवादसम्भवेन विशेषाकाङ्क्षायाः मग्निहोत्रेण विशेषणे ऽपि हविषे-
वातैरवाक्यभेदात् जुहुतीति च कर्तृबहुत्वे ऽपि कर्मणस्तदवस्थेन
प्रत्यभिज्ञानाऽविनाशात्तत्रापि च नैयमिके द्वादज्जीवश्रुतिविरोधेन
मासपदार्थऽन्वयाऽनर्हतया^२ सायंप्रातर्निर्वर्तनीयकाम्याग्निहोत्रऽनु-
वादेन तदभ्यासस्य मासविधि^३रिति प्राप्ते उच्यते । प्रकरणान्तर-

१ लक्षणाया च । २ पु. पा. । ३ पदार्थाऽन्वयादभ्यासहेतया । ४ पु. पा.

३ विधिविधानम् । ४ पु. पा. ।

सन्निधौ तु तदविच्छेदान्न तात्पर्यमित्यविच्छेदः ।

मन्यबुद्धिव्यवच्छेदात्तात्पर्ययैव व्याप्रियते । इदमत्राकूतम् । स्यादे-
तदेवं यदि कर्मणि कालो विधीयते । न त्वसावनुपादेयतया विधा-
नमर्हति, किं तु काले कर्म विधेयं, विधेयं चेत् कथं नाऽन्यत् ?
अप्राप्तगोचरत्वाद्विधेः । सम्यग्प्रातरग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राप्ययं प्रसङ्ग
इति चेत् न । तत्प्रकरणवर्तितया स्फुटतरणाऽग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञाने-
नौत्सर्गिककर्मस्वरूपपरताऽपवादेन सायमादिविनियोगमात्रपरत्वा-
त्तस्याः । अस्य तु प्रकरणान्तरसमाम्नायेन^१ तद्बुद्धिविच्छेदादपवा-
दाऽभावेनौत्सर्गिकाऽप्राप्तेः कर्मस्वरूपविषयत्वस्याऽपनेतुमशक्यत्वात्
नाम्नश्च विधिविषयाऽवच्छेदकतया विधीयमानबहुकर्तृपूर्वाऽपर-
भूताऽख्याताऽर्थप्रत्यभिज्ञापनाऽसामर्थ्यात्तदनुरोधेन व्यवस्थितेमुख्य-
तया च परशब्दस्य परत्र वृत्तेरनुपपत्तेरनुरूपकर्मन्तराऽपेक्षितनैमित्ति-
काऽग्निहोत्रधर्मसंपत्त्यै जघन्याऽपि वृत्तिरुपपत्स्यते । तस्मात्प्रकर-
णान्तरमपि विधीयमानात् कर्मणो यदन्यद्विहितं तद् बुद्धिविच्छेदा-
द्वेतोस्तात्पर्याय तदेव कर्मस्वरूपं परं प्रधानं यस्य विधिवाक्यस्य
तत्परं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मै व्याप्रियते इति सिद्धं कर्मान्तरत्वमिति ।

यत्र तु न प्रकरणान्तरत्वमेवंविधे विषये तत्र न कर्मस्वरू-
पे तात्पर्यम्, अपि तु विनियोगमात्रपरतैवेत्याह—सन्निधौ तदविच्छे-
दात् प्रत्यभिज्ञानाऽविच्छेदात् न तात्पर्यं न स्वरूपपरत्वमित्यवि-
च्छेदो विनियोगमात्रपरत्वम् । तद्यथा अवेष्टुं प्रकृत्येदमाम्नायते एत-
याऽन्नाद्यकामं याजयेदिति । तत्र संदेहः । किमवेष्टुः कर्मान्तर-
मेतत्फलं प्रति विधीयते उत फले विनियोगमात्रमेत ? इति । किं
प्राप्तम् ? फलस्येदृश्यतया तद्विधानाऽनुपपत्तेस्तत्र कर्म विधातव्यम् ।
द्वयोस्तदृश्ययोर्मयः संबन्धाऽभावात् । विधीयते चेत् कर्मान्तरमिति

एवं च कर्मणो विधेयत्वं तद्वेदोपोद्धातः । विनियोगपरता तु तृतीये वक्ष्यते । न हि श्रुत्यादिमात्रात्तादर्थ्यमित्युप्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यमप्रत्यभिज्ञायामेव, मिह त्ववेष्टिसंनिधौ तत्पाठात् स्फुटतरं तत्प्रत्यभिज्ञानमपवादकमौत्सर्गिककर्मस्वरूपपरत्वं विघटयद्विनियोगमात्रपरतामापादयतीति सिद्धमस्य प्रकरणात्तरप्रत्युदाहरणात्वमिति दर्शिता षट्प्रमाणी कर्मस्वरूपपरतायाम् ।

यद्येषा कर्मस्वरूपपरत्वप्रतिपादनी कथं तर्हि भेदो लक्षणा-र्थः ? इत्यत आह—एवं च कर्मणो विधेयत्वं तद्वेदोपोद्धातः । यद्यपि भेद एव लक्षणार्थः, तथाप्यस्यैव स्वरूपपरत्वप्रतिपादनमन्तारेणाऽशक्या प्रतिपत्तिरित्युक्तम् । अतः प्रकृतभेदसिद्ध्यर्थमुपोद्धातः षट्प्रामाण्याः स्वरूपपरत्वं बोधयन्नधिकरणसिद्धान्तन्यायेन भेदप्रतिपाद्यत इति भेदो ऽपि लक्षणार्थः ।

एवं तावदुत्पत्त्यर्थतां विधेर्द्वितीयाध्यायगोचरं दर्शयित्व-इदानीं विनियोगार्थतां तृतीयाध्यायविषयमादर्शयति—विनियोगपरता तु विधेस्तृतीयलक्षणे चिन्त्यते । ननु चिन्त्येतैव यदि विधिर्विनियोजकः स्यात् । न त्वयं तथा, श्रुत्यादीनामेव विनियोजकत्वात् । उक्तं हि श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीत्यत आह—न हि श्रुत्यादिमात्रात्तादर्थ्यमित्युक्तम् । न खल्वत्र संबन्धमात्रं चिन्त्यते ऽपि तु पारार्थ्यं, यथाह ‘अथातः शेषलक्षणं’, ‘शेषः पारार्थ्यत्वा’दिति । न च तच्छ्रुत्यादिमात्रगोचरो ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यादिषु तेषां दृष्टव्यभिचारतया पारार्थ्यत्वं प्रति प्रामाण्याऽभावात् । तथा च ब्रीहौ नवहन्तीत्यादावपि भावना स्वभावेन भाव्यमपेक्षमाणा ऽपि समानपदेपादानाऽवघातत्यागेन ब्रीहिरूपं गृह्णीयात् । दवीयसी त्वस्याऽपूर्वसाधनभावावस्था तर्पस्वनीति कर्तृसमीहितसाधनतात्मा विधिरवहन्त्यादौ ।

क्तम् । न चाऽनाश्रिताऽनुष्ठानं तत् । अनुष्ठानं च विधेः ।
 प्रतीयमानः समीहितं भाव्यमुपस्थापयत्संनिहितमप्यसमीहितत्वादव-
 घातं हित्वा ग्रीहीनुपसर्पयति । तानपि चोपसृप्य तदुपस्थाप्यसमी-
 हितत्वातन्मात्रे ऽपर्यवस्यत्समीहितोपायक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृ-
 तित्वाऽवस्थामस्याऽवश्यमालम्बते, तत्साधनत्वं चाऽवघातस्याऽव-
 गमयति । एवं च यवेष्वप्यौपदेशिक एवाऽवघातः सिद्धो भवति ।
 साधनीभूतपुरोडाशप्रकृतित्वस्योभयचाऽविशेषात् । तद्विधौ सति ता-
 दर्थ्यं न श्रुत्यादीनामित्युक्तमधस्तात् इत्यर्थः ।

ननु मा भूच्छ्रुत्यादिमात्रातादर्थ्यं प्रधानविधिरेव त्ववघातादिषु
 प्रत्यभिज्ञायमानो विनियोगसिद्ध्यन्यप्रयोजनत्वाऽभावात्साक्षाद्विध्यवि-
 षयानप्यपूर्वसाधनीभूतक्रत्वपेक्षितानन्तरादृश्यमानतुषविमोचनलक्ष-
 णकार्यतया तद्विषयाऽनुप्रवेशेनाऽवघातादीनैदमर्थं नयन् तत्सिद्ध्य-
 र्थतयोपादीयमानतया विधास्यतीति कृतमवघातादिष्विवान्तरविधि-
 नेति शङ्कामपनेतुमाह—न चाऽनाश्रिताऽनुष्ठानं ततादर्थ्यम् । न खल्व-
 वघातादय इत्येव प्रधानार्थाः किं तु तदर्थमनुग्रीयमानाः । कस्मात् ?
 तादर्थ्यमनुष्ठानमात्रं श्रिताः ।

अस्त्वेवं तथापि प्रकृते किमायातमित्याह—अनुष्ठानं च
 विधेः । साक्षादवहन्तिविषयाऽवान्तरविधेः । अचेदमाकृतम् । अपू-
 र्वविधिपक्षे हि सर्वे प्राक्रिया घटेतापि, न त्वपूर्वविधिरिति निवे-
 दितमधस्तात् नियोगपरीक्षायाम् । कर्तुरपेक्षितोपयतया तु विधौ
 सर्वमिदमिन्द्रजालप्रतिमम् । न हि प्रधानविधिप्रत्यभिज्ञानमवहन्त्या-
 दिषु समिदादिष्विव समस्ति । न खलु य एव दर्शपूर्णमासयोः समी-
 हितं फलं प्रति साधनताविधिः स एवावहन्त्यादीनामपि समीहितं
 फलवत्करणोपकारं प्रति साधनता विधिः संभवति । परस्परपरिहा-
 रस्थितिलक्षणविरोधात् । तद्यदि प्रधानविधिरभ्युपेयताऽवहन्त्यादिषु

तदपि तर्हि विवक्षितम् । सत्यम् । प्रयोगविधेस्तत्सिद्धेर्वि-
नियोगमात्रपरमेतत् । यथोक्तम् एवं सत्यङ्गविधिरनुवा-
ततो ऽवहन्त्यादीनामानेयादीनामिव प्रधानभावापत्तेर्न प्रधानार्थता-
लक्षणं शेषत्वं स्यादिति तत्सिद्ध्यर्थमवान्तरविधिरवघातादिषु
समिदादिष्विवाऽभ्युपगन्तव्यः । एवं चाऽवहन्त्यादीनामपि साक्षाद्वि-
धिगोचरतया विधेयत्वं न पुनः कथं चिद्विधिसिद्ध्यर्थतयोपादीयमा-
नतया कल्पितं भविष्यति । न च यस्य सिद्धिरेव प्रयोजनं स विषय
इत्यपि युक्तम्, अस्मन्मते विषयैकदेशे ऽप्यप्रवृत्तेः विरुद्धतया ऽस्य त-
ल्लक्षणत्वाऽयोगात् । तथा हि । प्रधानस्यापि न विधिसिद्धिमात्रमपि
प्रयोजनम्, अपूर्वाऽवान्तरव्यापारस्य तस्य फलसिद्धिप्रयोजनत्वात्प्रा-
गेव पुनरेवकार्थः । तस्मात् विधिविषयतया समिदादेरवघातादी-
नामविशेषे ऽप्यपूर्वान्तरव्यापारयोगलक्षणा^१ विशेषो ऽवगन्तव्यः । इद-
मेव च विशेषमाह स्म महर्षिः 'तानि द्वैध'मिति । तेनाऽनुष्ठाना-
ऽवगमाद्विधिमन्तरेण च तदनुपपत्तेरवघातादिषु चाऽवान्तरविधि-
सिद्धिः ।

यद्येवं तदप्यनुष्ठानमपि तर्हि विवक्षितं, तथा च ब्रीहीनव-
हन्तीत्यादिषु व्यवस्थिताद्विपरीतता व्याहन्येत । उत्तरम्-सत्यम् ।
प्रयोगविधेः पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेत्यादेस्तत्सिद्धेः अनु-
ष्ठानसिद्धेः । विनियोगमात्रपरमेतत् ब्रीहीनवहन्त्यादिवाक्यम् । माचय-
हणं च शङ्कितत्वात् प्रयोगं व्यवच्छिनत्ति, न पुनरुत्पत्तिम् । व्यव-
स्थापिततद्विधिपरत्वव्याहृतितादवस्थात् । यत्तदुक्तं भवति । सर्व-
स्यैव विधेश्चातूरूप्यान्नेत्यनिविनियोगपरता ऽपि तु विधिविवाक्यना-
न्तरीयकतया प्रयोगः प्रतीयमानो ऽन्यतस्तत्सिद्धेरविवक्षितो ऽस्ति ।
ननु नास्ति, अस्ति, चेत्कथमवान्तरश्रुत्यादीनि च विनियोगे कार-
णानीत्यत आह-न हि श्रुत्यादिमात्रात्तादर्थ्यामित्यविधौ न प्रमाण-

दः, न चाऽविहितमङ्गं भवतीत्यङ्गत्वाय विधातव्यमिति ।

तत्र श्रुत्यादिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य प्रवर्त्तनमा-
त्रत्वाद्विधेर्द्रव्यादिष्वेव शेषत्वमिति विधिरविनियोजक
इति पूर्वपक्षयित्वा प्रवर्त्तनारूपमप्यविनियोजकत्वे दुर्लभ-
मिति । असाधकं तु तादर्थ्यादिति वक्ष्यमाणरीत्या विनि-
योगशक्तिरुक्ता ।

मिति सिद्धवावधातादिष्वान्तरविधिः । तच्चाऽवहन्यादौ सत्यवा-
न्तरविधावन्यतः प्रयोगसिद्धेः तदविवक्षेत्यच्चाऽऽचार्यवचनमुपनस्यति—
यथोक्तम् एवं हि सत्यङ्गविधिरनुवादः प्रयोगस्येति तस्याऽन्यतः
सिद्धेरवधाताद्यङ्गविनियोगाय त्ववान्तरविधिरास्यातव्य इति ।

आचार्यवचनमेव पठति—न चाऽविहितमङ्गं भवतीति
अङ्गत्वाय विधातव्यमिति । तत्र भगवतो महर्षेरथातः शेषलक्षण-
मित्युपक्रम्य प्रथममेव बादर्यधिकरणं प्रायतो विध्यधीनमेव पारार्थ्यं
लक्षणार्थश्च संमतमित्याह—तत्रेत्यादिनोक्तेत्यन्तेन । अत्र दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमाद्यमुदाहरणम् । इह हि स्वर्गस्त-
त्कामश्च यागश्चाऽवगम्यते । तेषामन्योन्यस्य शेषशेषिभावेऽस्ति न
वेति विचार्यते । तत्र श्रुत्यादिनिबन्धनत्वाद्विनियोगस्य । तथा हि
व्रीहीनिति द्वितीयाश्रुतिरीप्सिततमत्वं व्रीहीणामभिदधती तादर्थ्यं
प्राक्ष्णलक्षणस्य संस्कारस्याऽवगमयति । एवमेकहायन्येति चारुण-
येति च द्वय्यगुणयोः क्रियां प्रति तादर्थ्यं करणविभक्तिरिति युज्यते
द्वय्यगुणसंस्काराणां शेषत्वं प्रमाणसद्भावात् । यागस्वर्गतत्कामानां
तु शेषत्वेन श्रुत्यादीनामन्यतमत्प्रमाणमस्ति ।

ननु मा भूवन्नन्यानि प्रमाणं विधिस्तु भविष्यतीत्यत आह—
प्रवर्त्तनमात्रत्वाद्विधेः । विधिश्चरणसमनन्तरं पुरुषप्रवृत्तिदर्शनात् । प्रव-

र्तनामात्रं विधिरित्यस्ति प्रमाणम्, न पुनरयं विनियोजक इति । तस्माद्
द्रव्यादिष्वेव शेषभावो न स्वर्गयागपुरुषेष्विति विधिरविनियोजक इति
पूर्वपक्षयित्वा प्रवर्तनारूपमपि अविनियोजकत्वे दुर्लभमित्यसाधकं तु
तादर्थ्यादिति वक्ष्यमाणनीत्या विनियोगशक्तिरुक्ता विधेः । एतदुक्तं
भवति । सत्यं प्रवर्तनारूपो विधिः । तद्रूपतैव तस्य विनियोजकत्व-
मन्तरेण दुर्लभा । न खलु कर्षपेक्षितोपायत्वमन्तरेण प्रयोजकत्वमिति
निवेदितमधस्तात्, वक्ष्यामश्चात्र व्याचक्षाणाः स्वर्गकामाधिकर-
णमसाधकं तु तादर्थ्यादिति । एवं चेत्स्वर्गकामो यजेतेति लिङो
विध्युपरक्ता भावना गम्यमाना तदुपरागवशादेव समानपदोपादान-
मपि दुःखाकरं कर्मकर्तृसमीहाऽनास्पदत्वादपहाय भिन्नपदोपादानमपि
पुरुषविशेषणमपि समीहितत्वाद्वाव्यस्वर्गं गृहीयात् । लब्धसमीहित-
भाव्या चोपायमपेक्षमाणा विधिवशादेव समीहितोपायतायां कर्म-
निवेशयतीति कर्मणः फलार्थत्वं विनियोगं कोऽन्यो विधेर्विधातु-
मर्हति । तदिदमुक्तं कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति । स एव
च कर्तृसमीहितोपायतारूपः फलगोचरां कर्तृसमीहामुद्वहन् फलस्य
चाऽकर्तृतायां समीहाऽनुपपत्तेस्तादर्थ्यमवबोधयति । न जातु कश्चि-
च्चेतनः कामयते स्वर्गं आत्मानं लभतामिति, अपि तु मदनुकूलो
भवेदिति । अनूकूलवेदनीयतैव हि काम्यानां काम्यता, प्रतिकूल-
स्वरूपवेदनीययोर्द्वेषोपेक्षाऽऽस्पदत्वात् । अतः फलस्यास्ति पुरुषं प्रति
येदमर्थम् । तदुक्तं फलं च पुरुषार्थत्वादिति । एवं स एव विधिः
कर्षशमुद्वहन् यस्यैव फलं प्रति प्राधान्यम् अधिकारिता पुरुषस्य
तस्यैव तदुपाये कर्मणि कर्तृतया कारकतया कर्म प्रति पारार्थ्यं
प्रतिपादयति । तदेतदुक्तं पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । तस्मान्महर्षे-
रपि संमतमेतदिति सिद्धम् ।

नन्वेवमेतेनैवाधिकरणेनाऽऽरब्धेन विनियोगस्य विचारित-
त्वात् लक्षणार्थपरिसमाप्तेर्व्यर्थं उत्तरः प्रपञ्च इत्याशङ्कामपन-

विधिश्चेद्विनियोजको ऽकारणं श्रुत्यादीनीत्याश-
ङ्कोत्तरत्र श्रुत्यादिसापेक्षत्वमभिहितम् ।

चतुर्थे त्वनुष्ठानाङ्गता ऽङ्गपरिमाणचिन्ता ।

कथम् ? 'क्रतुविध्यनुष्ठानाऽधीनः क्रत्वर्थः, पुरुषेच्छा-
यति-विधिरित्यादिना, ऽभिहितमित्यन्तेन । अयमर्थः । सत्य-
मनेन विधिनबन्धने विनियोगो विचारितो न त्वेतावता लक्षणा-
र्थपर्यवसानम् । उपरितनस्याशङ्कोतरत्वात् । तथा हि । विधिश्चेत्
विनियोजकः तत एव विनियोगसिद्धेः श्रुत्यादीनां च सम्बन्धमा-
चहेतुत्वात्तादर्थ्यं प्रति व्यभिचारादकारणं तानीति शङ्कितम् । तत्रो-
त्तरम् । सत्यं, विनियोजको विधिस्तथापि नाऽसहायो विनियोक्तमु-
त्सहते । न जातु विनियुज्जानो ऽपि विधिः प्रोक्षतीति च ब्रीहीनीति
सिद्धानुगुणत्वं श्रुतिमन्तरेण ब्रीहिषु प्रोक्षणं यजेतेति च पशुकाम
इति विधिः पूर्वसिद्धानुगुणत्वमन्तरेण पशुफलयागम् अभिधार-
यति च प्रयाजशेषेणेति विपरीतमापि श्रुतिमन्तरेण प्रयाजशेषे ऽभि-
धारणं विनियोक्तमहति । तस्माद्विनियोजको ऽपि श्रुत्यादीन्सहाय-
तया ऽपेक्षतइति तदपेक्षोत्तरेण प्रपञ्चेन प्रतिपादितेति सिद्धमर्थवत्वम् ।

एवं तृतीये श्रुत्यादिसहायविधिर्विनियोगं व्युत्पाद्य तद-
ङ्गभावे सिद्धे चतुर्थे ऽनुष्ठानगताङ्गपरिमाणचिन्ता । अयमर्थः । प्रव-
र्तनात्मकत्वाद्विधेः ऽनुष्ठापकत्वं प्रांसद्वं लोकवेदयोरिति तत्स्वरूपम-
विचारणीयम् । अतो ऽनुष्ठानगताऽङ्गपरिमाणाचिन्ता ऽधिक्रियते
क्रियन्त्यङ्गानि विधना ऽनुष्ठाप्यन्ते क्रियन्ति निमित्तान्तरादित्येताव-
तापि विध्यधीनमनुष्ठानं चिन्तितं भवत्येव ।

नन्वथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासेति प्रतिजानानः सूच-
कारः क्रत्वर्थपुरुषार्थाचिन्तामध्यायार्थमाह नाऽनुष्ठानगताङ्गपरिमा-
णाचिन्तामित्याशयवानाक्षिपति-कथम् ? उत्तरम्-क्रतुविध्यधी-

निबन्धनप्रवृत्तिः पुरुषार्थः । तत्र कस्य क्रतुविधितो ऽनुष्ठानं, कियत्यनुष्ठापनव्यापारः क्रतुविधेः, कस्य वा ऽनपेक्षिततद्विधिनिमित्तान्तरतः पुरुषस्येति प्रयोजकाऽप्रयोजकचिन्ता ऽपि क्रत्वनुष्ठानविधिव्यापारपरिमाणमवधार्यते ।

तथा हि । आमिक्षार्थत्वेन चातुर्म्मास्यप्रयोगविधिर्ह-
नाऽनुष्ठानं क्रत्वर्थः । पुरुषेच्छानिबन्धनप्रवृत्तिः पुरुषार्थः ।
क्रतुना हि विधिविषयेण विषयी विधिरूपलक्ष्यते तेनार्थ्यमानानि
अनुष्ठाप्यमानानीति तस्यार्थः । ततो विध्यधीनाऽनुष्ठानो भवति
क्रत्वर्थः । एवं पुरुषेणापि स्वसंबन्धे निमित्तान्तरं वा विधेरन्यदुप-
लक्ष्यते तेनार्थ्यमानान्यनुष्ठाप्यमानानीति तस्यार्थः । ततः पुरुषेच्छा-
निबन्धनप्रवृत्तिः पुरुषार्थः ।

सूचपदार्थे व्याख्याय चिन्तायास्तदारूढतामाह-तत्र कस्य
क्रतुविधितो ऽनुष्ठानम् ? । एतदेव स्फोरयति-कियत्यङ्गजाते ऽनुष्ठा-
पनव्यापारः क्रतुविधेः कस्य वा ऽनपेक्षिततद्विधिनिमित्तान्तरतः पुरु-
षस्याऽनपेक्षितता । तद्विधिविषयं निमित्तान्तरं पुरुषसंबन्धि तस्मात् ।
अतो न प्रतिज्ञासूचव्याघात इत्यर्थः । ननु मा भूत्प्रतिज्ञासूच-
व्याघातः, प्रयोजकाऽप्रयोजकचिन्ता त्वनुष्ठानगताङ्गपरिमाणचि-
न्तया कथं न विरुद्ध्यते ? इत्यत आह-प्रयोजकाऽप्रयोजकचिन्त-
यापि क्रत्वर्थोऽनुष्ठानविधिव्यापारपरिमाणमेवाऽवधार्यते । क्रत्वनुष्ठाने
यो विधिः तस्येयति व्यापारो नेयतीति व्यापारपरिमाणं, तदेवाऽव-
धार्यते इत्यर्थः । तदवधारणमेव सोपपत्तिकमुदाहरति-तथा हीति ।
चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे समाम्नायते । तप्ते पर्याप्तं दध्यानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनर्माति । तच्चेते द्वे कर्मणी युक्त्वा-
ऽऽमिक्षा हविर्विश्वेदेवा देवता, अन्यत्र तु हविर्वाजि-
व्याधेनाऽनुष्ठाने

ध्यानयनमनुष्ठापयति न वाजिनार्थतया, तदर्थाऽनुनिष्पन्न-
स्यैव तदनुप्रवेशित्वात् ।

देवता । इह हि दध्यानयनमवगतं, तच्च संशयः । किमयं चातु-
र्मास्यप्रयोगविधिरुभयार्थमपि दध्यानयनं प्रयोजयति, आहो स्विदा-
मिदार्थः ? मिति । तदर्थमयं कारणसंशयः किमामिदा दधिसंयुक्तं
पय एव, किं वा ऽर्थान्तरं पयसः ? इति । किं प्राप्नुम् ? रूपसंस्थान-
व्यपदेशलिङ्गभेदात्सेति च सर्वनाम्नो ऽथैष ज्योतिरिति वद्वत्त्यमा-
णाऽपेक्षया ऽप्युपपत्तेर्वाजिनवदर्थान्तरमामिदा दधिसंयुक्तात्पयसः ।
दध्यानयनात्पुनरेतदुभयमपि वाजिनमामिदा च निष्पद्यते । द्वय-
मपि च चातुर्मास्यप्रयोगवचनगृहीतकर्मद्वयसाधनमिति मिथुनमपि
चातुर्मास्यविधिरविशेषेण प्रयोजयतीति प्राप्नुम् । एवं प्राप्ते ऽभिधी-
यते । आमिदार्थत्वेन चातुर्मास्यप्रयोगविधिर्दध्यानयनमनुष्ठापयति,
न वाजिनार्थतया तदर्थाऽनुनिष्पन्नस्यैव तदनुप्रवेशित्वात् । अय-
मभिसन्धिः । स्यादेतदेवं यद्यामिदा द्रव्यं न क्षीरजातीयकं भवेत्,
सत्यपि तु रूपादिभेदे रसतः पयस्त्वजातेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ।
आमिदाप्योरूपसंस्थानव्यङ्ग्या हि जातिस्तद्वेदे भिद्यते । इयं पुना
रसविशेषव्यङ्ग्येति तद्वेदाऽभेदानुविधायिनो भेदाभेदो भवितुमर्हतः ।
अत एव सत्यपि वारिसौवीरयो रूपाद्यभेदे रसभेदाज्जातिभेदमध्य-
वस्यन्ति, श्रुतयोश्च पयसोः सान्द्रसान्द्रतरयोरपि रसतः प्रत्य-
भिज्ञानान्नाभिन्नजातीयतामवधारयन्ति लौकिकाः । एकजातीयत्वे ऽपि
च लिङ्गादिभेदापपत्तिस्तथा चाऽऽमिदा पय इति पयो वैश्वदेवं
वैश्वदेवे पयसि च दध्यानयनं विनियुक्तमित्यामिदायां विनियुक्तं,
विनियोगानुसारी च प्रयोग इति चातुर्मास्यप्रयोगविधिरामिदार्थ-
त्वेन दध्यानयनमनुष्ठापयति, न वाजिनार्थत्वेन । तस्य भिन्नरस-
तः पृथगुपादेः प्रत्यभिज्ञानाऽनास्यदतया जात्यन्तरस्य दध्यानयविनि-

एवं क्रयार्थानयननान्तरीयकस्य सप्रमस्य पदस्य । तथा पुरोडाशशेषस्यैव कपालस्य तुषोपवापमुखेन तत्संस्पर्शात् योगगोचरत्वात् । अमित्रार्थदध्यानयनमनुनिष्पन्नस्य तस्य तदनु-प्रवेशित्वात् न पृथक् प्रयुक्तिरिति चातुर्मास्यविध्यनुष्ठापनव्यापारपरि-माणमेव तेन सिद्धं भवति ।

उदाहरणान्तरं समुच्चिनेति-एवमिति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अरुणैकहायन्या पिङ्गात्या गवा सोमं क्रीणाति, षट्पदान्यनुनिष्क्रा-मति सप्रमं पदं गृह्णाति । यदि हविर्धाने प्रवर्तयेयुः तर्हि तेनाक्ष-मुपाज्ज्युरिति । तच्च सन्देहः । सो ऽयं ज्योतिष्टोमप्रयोगविधिः क्रयार्थं चाञ्जनसाधनसप्रमपदपांसुग्रहणार्थं च किमेकहायन्यानयन-मनुष्ठापयति, अथ क्रयार्थमेवेति । किं प्राप्सुम् ? एकहायन्यानयनादु-भयनिष्पत्तेः षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीत्यस्य क्रयवचनं पदपांसुवचनं चान्तरा समाम्नानादुभयञ्च विनियोगाऽविशेषादुभयार्थः प्रयोजक इति प्राप्ते उच्यते । क्रयार्थाऽऽनयननान्तरीयकस्य सप्रमपदस्य तद-नुप्रवेशित्वादिति पूर्वेण पृथगनुष्ठानमिति च परेण सम्बन्धः । एत-दुक्तं भवति । सिध्येदयं मनोरथो यदि पांसुग्रहणवाक्ये निरपेक्षैक-हायनी श्रूयेत । किं तु एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्येतद्वाक्यगता-यास्तस्याः सन्निधानात् बुद्धौ विपरिवर्तमानायाः पांसुग्रहणवाक्येन सम्बन्ध उपजीवनीयः । सन्निहिता च सोमक्रयार्थमिति तन्नान्तरी-यकतया सप्रमस्य पदस्य क्रयार्थानयनाऽनुप्रवेशित्वान्न पृथगनुष्ठानं ज्योतिष्टोमविधिना प्रयुज्यते इति विध्यनुष्ठानपरिमाणसिद्धिः ।

उदाहरणान्तरमाह-तथेति । स्तो दशपुष्पणमासौ, तच्चेद-माम्नायते कपाले श्रपयतीति, पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति । अथ भवति विचारणा किमयं प्रयोगविधिः पुरोडाशार्थं च तुषोपवा-पार्थं चाऽविशेषेण कपालस्य प्रयोजक, उत पुरोडाशस्य प्रयोजक इति ।

उत्तरार्द्धस्य चैकदेशत्वादुपात्तैकदेश्युपादेयस्यैव तत्सम्बन्धान्न पृथगनुष्ठानमिति ।

तच्च विनियोगाऽनुसारित्वात्प्रयोजकत्वस्य विनियोगस्य च कपाले अप्रयतीत्यनेन पुरोडाशे च पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यनेन तुषोपवापे चाऽविशेषादुभयसाधारणस्य चैकेनापि पुरोडाशेन व्यपदेशसम्भवादुभयार्थमपि कपालं प्रयुज्यत इति प्राप्ते ऽभिधीयते । पुरोडाशशेषस्यैव कपालस्य तुषोपवापमुखेन तत्संस्पर्शान्नोपवापार्थं पृथगनुष्ठामिति परेण सम्बन्धः । इदमत्राकृतम् । उपपद्येतैतत् यद्युपवापवाक्ये अप्रणवाक्यवत् केवलकपालवचनमश्रोष्यत, पुरोडाशसम्बन्धस्तु श्रूयते पुरोडाशकपालेनेति । न चास्य भविष्यता पुरोडाशेन सम्बन्धो ऽन्यस्तादध्यात् । एवं चेत् पुरोडाशशेषस्यैव कपालस्य तुषोपवापे विनियोगः । न च विनियुक्तविनियोगलक्षणः प्रतिपत्तिविरोधः । पुरोडाशकपालशब्देन कपालस्वरूपस्य लक्षणात् । न च कपालान्तरे प्रसङ्गः । तादर्थ्येन स्वाऽधिष्ठानस्यैव सम्बन्धिनो लक्ष्यमाणत्वात् । न खलु गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः तटाकतोरं लक्षयति । अत एवाह कपालस्येति । कपालान्तरे मा प्रसाङ्गीदिति शङ्कया पुरोडाशशेषस्यैवेत्यवधारयति । तथा च भविष्यत्पुरोडाशार्थमेव प्रयोगविधिना कपालस्योपदापितस्य तस्यैव तुषोपवापमुखेनापि प्रधानसंस्पर्शो न पुनरपुरोडाशार्थस्यापि कपालमात्रस्य । तस्मान्न पृथगनुष्ठानमित्यत्रापि प्रयोगेयता सिद्धा ।

उदाहरणान्तरमाह—उत्तरार्धस्य चेति । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति । तच्चेदं चिन्त्यते । किं प्रयोगविधिना स्विष्टकृदिज्यार्थमुत्तरार्धमपि प्रयुज्यते किं वा ऽऽग्नेययागार्थं प्रयुक्तादेव पुरोडाशादपि सिध्यतीति । किं प्राप्सु ? आग्नेयस्य पृथगुपाशस्य देवतान्तरसम्बन्धाऽनुपपत्तेः शिष्टाचारविरोधात् ।

अर्थवादत्वे हि जुह्वाद्यङ्गक्रतुप्रयोगविधिनिबन्धना-
नुष्ठानत्वं पर्णमयीत्वादीनां फलविधौ तदभावः । अतो
न खल्वन्यार्थं कल्पितमन्यस्मा उपकल्पयन्ति शिष्टाः । अर्थस्य चाऽर्थ-
द्वयनान्तरीयकतया तदाक्षेपसामर्थ्यात् स्विकृदिज्यार्थं द्रव्यान्तरं
प्रयोजयतीति प्राप्ते ऽभिधीयते-उत्तरार्द्धस्य चैकदेशत्वादुपातेऋदेश्यु-
पादेयस्येव तत्सम्बन्धान्न पृथगनुष्ठानम् । अयमर्थः । उत्तरार्धादिति
श्रुतेरवयवभागिनीयमिज्या प्रतीयते । न चाऽवयवभाजः कृते ऽवयवि-
नमुपाददते लौकिकाः । न खलु मोदकशकलादाने प्रेषिते वटुमौ-
दकाय घटते, न चाघटमानायास्मे प्रेषयिता कुप्यति । प्रधानयागा-
र्थमुपातस्य पुरोडाशस्य ह्यवदानमाचनिवर्तितप्रधानस्योत्तरार्धे ऽवदा-
नीयतया ऽपेक्षिते स्विकृदिज्या विधीयमाना तदर्थे, न त्विज्यार्थ-
मुत्तरार्धम् । अत एव तद्वाविनीज्या नाऽऽचारविरोधमावहति ।
सत्यपि वा तद्विरोधे श्रुतिराचाराद् बलीयसीति स्थितम् । तस्मा-
त्प्रधानार्थप्रयोगविधिनापातेनैकदेशिना पुरोडाशेनोपादेयस्योत्तरार्धस्ये-
ज्यासम्बन्धान्न पृथगनुष्ठानमिति सिद्धं प्रयोगपरिमाणम् । इतिः
समाप्नो ।

यदि प्रयोगविध्यापारपरिमाणाऽवधारणं लक्षणायां हन्ता-
ऽसङ्गतं तर्हि फलविध्यर्थवादनिरूपणमचेत्यत आह-अर्थवादत्वे हि
जुह्वाद्यङ्गक्रतुप्रयोगविधिनिबन्धनाऽनुष्ठानत्वं पर्णमयीत्वादीनां फल-
विधौ तदभावः । यदि पुनर्जुह्वाद्याश्रयं पर्णमयीत्वं फलाय चोद्येत
तस्मिन्सति तदभावः क्रतुप्रयोगविधिनिबन्धनो ऽनुष्ठानत्वाऽभावः ।
इह खल्वप्रकरणाधीतमस्ति वचनं यस्य पर्णमयीं जुहूर्भवति न स
पाकं श्लोकं शृणोतीति । तच्च संदेहः । किं फलविधि, कृताऽर्थ-
वाद ? इति । यथा यस्य जीर्णं भोजनं भवति न तस्य रोगा
जायन्ते इत्यते। जीर्णं भोजनस्य रुजाऽभाववाजत्वमिष्यते

ऽर्थवादः क्रत्वर्थः फलविधिः पुरुषार्थः । सत्यपि च वि-
 ध्यधीनाऽनुष्ठानत्वे पर्णमयीत्वस्य क्रतुप्रयोगविध्यविषय-
 त्वात्पुरुषार्थत्वम् । तद्व्यापारपरिमाणं चैवमेव चिन्तितम् ।
 प्रधाने तु यद्यपि विधितः प्रवृत्तिर्विशेषरूपा सामान्यरूपा
 तथैतस्मादप्यपापश्लोकश्रवणं प्रति कारणत्वमवगम्यते पर्णमयीत्वस्य ।
 तच्च सर्वं रोचयन्ते । तस्माद्विना ऽपि कमिसंबन्धम् अपापश्लोक-
 श्रवणस्य फलत्वं प्रतीयते इति फलविधिरिति प्राप्ते ऽभिधीयते ।
 नैवंजातीयकस्य फलविधित्वं, न ह्यन्वयमात्रात्कार्यकारणभावाऽव-
 गतिः, व्यभिचारात् । किं तु यद्यस्मिन्सति सम्भवति सत्यपि
 तदन्ये तदभावे न भवति ततस्य कार्यमिति प्रामाणिकाः । जीर्ण-
 भोजनादिवाक्यं तु प्रमाणान्तराऽनुसारात् तथा । न चेह तदप्यस्ति,
 विपरीतस्यापि संभवात् । न चाऽव्यभिचारिकतुषारार्थाय लब्धस-
 मीहिताया जुहुः पर्णमयीत्वसंबन्धविधिं प्रत्यस्तं सविशेषरूपा ।
 सामान्यरूपा तु पुरुषेच्छेपेत्येतावता पुरुषार्थः । इदमचार्थतत्त्वम-
 भिसंहितमाचार्येण । उभयी हि पुंसां कामना अज्ञातोपायविशेषा
 तद्विपरीता च । तत्राऽज्ञातोपायविशेषा समुद्दिष्टकाम्यमात्रमेव प्रयत्नं
 प्रसूयते । स च प्रयत्नः फलमात्रकामनाया निष्फलकर्तव्यतामात्रं
 तदुपायविशेषानवच्छेदात् सामान्यरूपा प्रवृत्तिरुच्यते । उद्देश्यमात्र-
 विषयत्वात् । न चासौ निर्विषयः । एतावत्येष फले प्रवृत्तिः । न
 खन्वात्मकायवचनचेष्टाविशेषाः फलरूपमवगाहन्ते । यथोक्तमाचा-
 र्येण 'फलेन साक्षात्करणे कर्तुं श्चेष्टा फलार्थिनः' इति । तादृशश्च फल-
 प्रेमा फलाऽनुबन्धात् तदुपायमात्रे प्रेमाणमाधत्ते । सो ऽपि चाऽन-
 धिगतविशेषं तदुपायकर्तव्यतामात्रं प्रयत्नसामान्यं प्रसूते । न च
 कर्तव्यतामात्रं कामव्यतिरिक्तं नास्तीति वक्तव्यम् । प्रतिविषयं
 सत्यपि^{पु}मे प्रेक्षावत् कर्तव्यताऽनवगमात् । न च मानसप्रत्यक्ष-

तु पुरुषे सेत्येतावता पुरुषार्थः । अङ्गापेक्षा तु करणज्ञानात्प-
वेदनीया कामना ऽस्तीति शक्या दम्भरहितैरभिधातुम् । तद्विप-
रीता तूपायविशेषविषयत्वादुद्दिष्टफलविशिष्टमेव प्रयत्नं जनयति । तच्च
सामान्यरूपा प्रवृत्तिरूपा प्रागेव विधेरिति फलप्रवृत्तिरिव न वैधी,
विशेषरूपा तु न विधिं विनेति वैधी । स्यादेतत् । इच्छाऽऽपगा-
मोतसा प्रतिक्षप्यमाणः फले तदुपायविशेषाऽपरिज्ञानसेतुना प्रतिबद्ध-
वृत्तिरयं चेतनस्तद्विशेषमात्रमवबोध्यतां, ततस्तदेवेच्छास्रोतः सेतुमे-
दादुपायविशेषे प्रवृत्तिविशेषं प्रसोष्यतइति कृतं प्रधानविधिविषयेण
प्रयोगविधिना । नन्वेवं तदेव प्रधानपर्यन्तमागतमङ्गविशेषाऽपरिज्ञा-
नाऽधरुद्धं तत्परिज्ञानमात्रादङ्गेष्वपि प्रवर्तकमित्यङ्गगोचरो ऽपि न
प्रयोगविधिः स्यात् । अथ कामनया निःसामान्यरूपा ऽपि प्रवृत्तिरङ्गेषु
न प्राक्सिद्धा विधेः । तत्किमियमुपाये विशेषरूपा प्रवृत्तिः सिद्धचरी ?
न च सामान्यसिद्धौ विशेषसिद्धिरन्यत्वात् । तस्मात्सत्यापि फलत-
दुपायतदङ्गेष्विच्छाहेतुसामान्यप्रवृत्तिविषयत्वेन तुल्यत्वे फले सामा-
न्यरूपैव प्रवृत्तिर्न प्रवृत्त्यन्तरमस्ति । सा च विधेः पूर्वमुत्पन्नेति न
वैधी । तदुपाये तु सामान्यरूपेच्छा हेतुः । प्रवृत्तिर्विधेः पूर्वं यदापि
विधितस्तु विशेषरूपा तद्विधे सति भवेत् । तदभावे तु सत्याम-
पीच्छायामसम्भवात् । न च विधिमात्रमपि प्रवृत्तिहेतुः । अनिच्छतो
विधीनां शतेनाप्यप्रवृत्तेः । तेन पूर्वोत्पन्नेच्छासहकारी विधिः प्रधाने
प्रवृत्तिविशेषहेतुरिति पूर्वोत्पन्नेच्छाऽधीनप्रवृत्तिविशेषत्वं प्रधानं पुरु-
षार्थः । अङ्गेषु तु यद्यपि विधिरिच्छासहकारी प्रवृत्तिविशेषहेतुः, अस-
त्यामिच्छायां प्रयत्नाऽनुपपत्तेः । असति च तस्मिन् कायवचनचेषु-
योरनुपजननात् । हेत्वभावे कार्याऽभावात् । तथाप्यङ्गजिज्ञासाचि-
कीर्षयोरुपायविधेः पूर्वमसम्भवात् विधिनवबन्धनत्वमिति तद्वेतुः
सामान्यरूपा प्रवृत्तिरपि तन्निबन्धनेति विध्यधीनप्रवृत्तित्वात् कृत्व-

राचीना तज्ज्ञानं तद्विधिरिति सामान्यतोपि प्रवृत्ते-
स्तदायत्तत्वादङ्गं क्रत्वर्थः । इदं तर्हि कथम् प्रयोजकः
कश्चित्पुरुषार्थो ऽप्रयोजकः क्रत्वर्थ इति ? किमत्र कथम् ?
प्रयोज्यौ ह्यत्र क्रत्वर्थपुरुषार्थावुक्तौ । तत्रैवं वक्तव्यं,
प्रयोज्यः कश्चित्पुरुषार्थः कश्चित् क्रत्वर्थ इति । नैष
दोषः । पुरुषार्थः क्रत्वर्थ इति समानाधिकरणसमासः ।
पुरुषार्थ इति विग्रहात् ।

एतदुक्तं भवति । कस्य चित्कश्चित्पुरुषः किं चित्प्र-
योज्यमित्यर्थः । क्रतुविधेरपि किं चित्प्रयोज्यं किं चिदप्र-
त्ययमिति । सो ऽयमङ्गानामुपाधिशेषः । तदेतदाह—अङ्गापेक्षा तु
करणज्ञानात्पराचीना, तज्ज्ञानं च विधेरिति न केवलं विशेषतः
सामान्यतो ऽपि प्रवृत्तेस्तदायत्तत्वात् विध्यायत्तत्वादङ्गं क्रत्वर्थम् ।

अथ चेदयति—इदं तर्हि भाष्यकारोक्तं कथम् ? प्रयोजकः
कश्चित्पुरुषार्थो ऽप्रयोजकः क्रत्वर्थ इति । अभिप्रायमजानानः पृच्छ-
ति—किमत्र कथम् ? चेदकः स्वाभिप्रायं स्फोरयति—प्रधानविधि-
तदितरनिमित्तप्रयोज्यौ ह्यत्र क्रतुपुरुषार्थावुक्तौ । तत्रैवं वक्तव्यं, प्रयोज्यः
कश्चित्पुरुषार्थ इत्यादि । परिहरति—नैष दोषः । प्रयोजकः कश्चि-
दित्यत्र भाष्यग्रन्थे पुरुषार्थः क्रत्वर्थश्चेति समानाधिकरणसमासः ।
पुरुषार्थो विषय आश्रयः कामनिमित्तयोः क्रतुरर्थः विषयः क्रतुवि-
धेरिति विग्रहात् । तदेव प्रकटयति—एतदुक्तं भवति । कस्य चित्क-
र्मणः काम्यस्य नैमित्तिकस्य वा कश्चित्पुरुषः कामी वा निमित्त-
वान्वा प्रयोजकः । तदेव क्रियासमभिहारेण शिष्यहिताय स्फुटयति—
किं चित्कर्म काम्यं वा नैमित्तिकं वा कस्य चित्कामिनो वा निमि-
तवतो वा प्रयोज्यमित्यर्थः । अप्रयोजकः क्रत्वर्थ इति कश्चिच्छ-
ब्दमन्तर्भाव्यव्याचष्टे—क्रतुविधेरपि किञ्चित् प्रयोज्यं यथा ऽऽमिक्षादा-

योज्यम्, यथा ऽऽभिज्ञावाजिनद्वारेण दध्यानयनम् । तत्र यस्मिन्प्रीतिरिति फलांशे ऽनुष्ठानं न विधित इति दर्शितम् । रेण दध्यानयनं, किं चिदप्रयोज्यं यथा वाजिनद्वारेण दध्यानयनम् । अनेन भाष्यकारीया वचनव्यक्तिर्व्याख्याता । सू तु पुरुषेच्छाऽधीन-प्रवृत्तिः पुरुषार्थः, क्रतुविध्यधीनप्रवृत्तिश्च क्रत्वर्थः, इत्येतदेव स्थितम् ।

के चिदाहुः, यस्योपादानिकमेव शेषत्वं स पुरुषार्थः । क्रतु-विध्यधीनप्रवृत्तिश्च क्रत्वर्थः इत्येतदेव स्थितम् ।

के चिदाहुः, यस्योपादानिकमेव शेषत्वं पुरुषार्थः यथा यागस्य फलं प्रति फलस्य वा ऽधिकारिणमिति । न ह्यत्र श्रुत्यादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । साध्यस्वर्गविशिष्टस्य तु यागविषयो नियोगः प्रतीयमानो ऽन्यथानुपपत्तेर्यागस्य स्वर्गसाधनतात्मिकां स्वर्गस्य चाऽधिकारिभोग्यतात्मिकां शेषतामाक्षिपति । तादृशशेषता पुरुषार्थता । सति तु श्रुत्यादिविनियोगे यस्योपादानिकं शेषत्वं स क्रत्वर्थः, यथैकत्वादितः । संख्या हि संख्येयमवच्छिनत्ति स्वभावत इति वस्तु-सामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन पशुस्वरूपसम्बद्धमेकत्वमधिकारसन्निधिसमा-न्वानमात्राद्धाधिकारेदमर्थ्यमापन्नमधिकारत एव । तत आत्मैदमर्थ्य-निर्वाहायाऽधिकार एवाक्षिपति करणीभूतपशुसंबन्धमस्येत्योपादा-निकः शेषभावः । सति च विनियोग इति क्रत्वर्थतामेवाऽऽवहति संख्यायाम् । तदेवं यस्योपादानिकमेवेदमर्थ्यं स पुरुषार्थः, सति तु विनियोगे क्रत्वर्थः इति । तयोश्च श्रुत्यर्थाभ्यां लक्षणाऽभिधित्स-येदं सूत्रं प्रवृत्तं यस्मिन्प्रीतिरिति । तान् प्रत्याह-यस्मिन् प्रीति-रिति फलांशे ऽनुष्ठानं न विधित इति दर्शितम् । न खलु न्याय-लक्षणपरे शास्त्रे सति सम्भवे पदार्थमात्रलक्षणमुचितम् । न चाप-पद्यते । न च स्वर्गयागयोरधिकारिस्वर्गयोश्च शेषशेषत्वमोपादानिकं

प्रयोजनश्येनादिफलस्याऽऽनर्थत्वम् । पुनः कृत्वङ्गत्वेन सम्भवति । नियोगाद्येपः किलोपादानमुच्यते, अनुपपद्यमानश्चास्ति-
पति यथा स्वर्गयागाधिकारिणां सङ्गतिमन्तरेणापि नियोगस्य नाऽनु-
पपत्तिस्तथोपादितं नियोगपरीक्षायां । विधिश्चुतिरेव तु स्वर्गका-
मादिश्रुतिसंहिता स्वर्गयागपुरुषाणां यथायथं विनियोजिकेति विनि-
योगव्यापारं विधेर्व्युत्पादयता दर्शितम् । तस्माद्यथोक्तस्माभिः क्रतु-
पुरुषार्थत्वं तदेव ज्ञायः ।

सूत्रार्थ उच्यते । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र भाव्यः
स्वर्ग उपनीतः, तत्र संदेहः किं फलांशे ऽपि भावनाया विधिरनुष्ठा-
यपति पुरुषं, किं वा ने ? ति । तत्र भावनाविषयत्वाद्विधेर्भावनायाश्चां-
शत्रयविहीनाया अननुष्ठेयत्वाद्विधातुमशक्तेरंशत्रयसहितायां च भाव-
नायां साधनेतिकर्तव्यतांशवत्साध्यांशे ऽपि विधीयतइति साधनत-
दङ्गत्वं फले व्यनुष्ठायपति विधिः पुरुषमिति विध्यधीनाऽनुष्ठानत्वात्
फलस्य न पुरुषार्थत्वमिति प्राप्तिं ऽभिधीयते । सत्यमंशत्रयोपेता
भावना विधीयते । तस्याप्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको विधिः प्रवृत्तमुपनत
मपि परित्यज्यति । उक्तं हि तद्गणास्तु विधीयेरन्न चेदन्येन शिष्टा
इति । प्रवृत्तश्च पुरुषः फले । न खल्विच्छा हेतोः सामान्यप्रवृत्तेरन्या
फले प्रवृत्तिरित्युक्तमधस्तात् । तदुपाये तु यद्यपीच्छा हेतुः सामा-
न्यप्रवृत्तिः प्राग्विधेरस्ति तथापि विशेषरूपात्मिका कायवचनचेष्टावि-
शेषविधेः प्रागप्राप्तिं विधीयते । फले तु प्रवृत्तत्वान्न प्रवर्त्यते विधि-
नेति सिद्धमस्य पुरुषार्थत्वम् ।

विचारप्रयोजनमाह-प्रयोजनश्येनादिफलस्याऽनर्थत्वम् । यदि
हि फलांशस्याऽनुष्ठानं चेद्येत यथा पूर्वः पन्नः ततः कर्तव्यतया कर्तुर-
पेक्षितोपायतया च गम्यमानो ऽभिचारो नाऽनर्थः । अथ पुनः
फलस्य न विधीयमानत्वं यथोत्तरः पन्नः तथा सति न कर्तव्यता-

तदङ्गत्वेन च क्रतुप्रयोगविधिविषयत्वाऽविषयत्वे शेष-
लक्षणेन । कत्वर्थपुरुषार्थौ विभक्ता क्रतुशेषत्वाऽशेषत्व-
ऽवगम इति न हिंस्यादिति अकर्तव्यता निरपवाधा प्रवर्तते । अक-
र्तव्यं च दुःखफलमित्यनर्थत्वं श्येनादिफलस्य सिद्धं भवति ।

ननु यदि क्रतुपुरुषार्थत्वमुखेन विधिव्यापारपरिमाणमिह
चिन्त्यते असङ्गता तर्हि गोदोहनादिषु विनियोगप्रधानविचारणेत्यत
आह—पुनः क्रत्वनङ्गत्वेन गोदोहनद्रव्यार्जनादेस्तदङ्गत्वेन च संख्या-
दैः क्रतुप्रयोगविधिविषयत्वाविषयत्वे दर्शिते भवतः । यथासंख्यमत्र
नेष्यते ।

के चिदाहुः, श्रुत्यादिप्रमाणाऽतिरिक्तमुपादानमेवैकत्वादीनां
विनियोजकमिति, तान्प्रत्याह—तदपि शेषलक्षणेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः ।
तथा हि । गोदोहनद्रव्यार्जनादौ विधिर्विभक्तिरेव पुरुषार्थत्वश्रुतिः,
एकत्वादीनां च करणभूतपशुबन्धवृत्तीयाश्रुतिः । नन्विदं प्रातिपदिका-
दुच्चरन्ती तदर्थमात्रगतमेकत्वमभिधातुमुत्सहते न करणगतं, तत्कि-
मस्या न करणत्वमर्थः ? भवतु तथापि तदापि प्रातिपदिकार्थमा-
त्रगतमेवाभिधत्ताम् । ननु किमेते असंबद्धे एव मिथः करणैकत्वं
प्राक् सत्यमिति वदतो युगपत् द्वयाभिधानपरत्वम् । न खलु सम-
र्थोप्यक्षशब्दः सकृदेव परस्परसंबन्धाऽनेकार्थपरः प्रयुज्यते लोके ।
न कदा चिदक्षमानयेत्युक्ते सहसैवाऽक्षचयं प्रतीयन्ति लोकाः । किं
तु प्रकरणादिष्वशादेकमेव, तदभावे वा सदिहते । अक्षविति वा
अक्षानिति वा द्वौ चीनक्षान्प्रतिपदान्तइति चेन्न । एकशेषेण संबन्धा-
ऽवगतेः । इहाप्येकप्रातिपदिकार्थसमवायलक्षणः करणैकत्वयोरस्ति
संबन्ध इति चेत्किमयमभिधानवृत्तौ निमित्तं न वा ? नो चेत्किं
तदभिधानेन ? असत्कल्पत्वान्निमित्तत्वे तु करणस्यैव तदेकत्वम् ।

विचारेण । परस्तु सिद्धैकशेषत्वे क्रतुविधिप्रयोगवि-
धिव्यापारपरिमाणमात्रविचारात् । अत एवोक्तमति-
क्रान्तस्तृतीयविषय इति ।

पञ्चमे तु किं चिन्त्यते ? ननु क्रमः केन प्रमाणेन ?
श्रुत्यादिभिः । नैतत्सारम् । चेदनालक्षणार्थो धर्मः, स-
यस्य वा करणत्वमिति तृतीयाश्रुतिलभ्यत्वान्नोपादानिकं शेषत्व-
मिति सिद्धम् । तदिह साम्यवैषम्यविचारात्पूर्वं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ
विभक्तौ क्रतुशेषत्वाऽऽशेषत्वविचारेण । परतस्तु सिद्धैकशेषत्वे क्रतु-
प्रयोगविधिव्यापारपरिमाणमात्रविचाराद्व्यानयनादौ तु क्रत्वर्थत्व-
पुरुषार्थत्वमुखेन प्रयोगेयतेति । यत एव च नोपादानिकमपि तु
श्रुत्यादिलक्षणमेकत्वादेः शेषत्वम् अत एव साम्यवैषम्यविचारेण-
क्रमे भाष्यकार आह 'अतिक्रान्तस्तृतीयविषय' इति । तार्तीयप्रमाणवि-
षयत्वेनेति तृतीयविषयता भवति नान्यथा । यथा च तद्विषयत्वं
तथोक्तमित्यर्थः ।

सम्प्रति पञ्चमाध्यायचिन्तामारिप्सुस्तद्विषयं तावदान्विपति-
पञ्चमे तु किं चिन्त्यते ? चतस्रः खल्विमा विधेरवस्थास्तासां
द्वितीयतृतीयचतुर्थेऽध्यायैस्तिष्ठ उत्पत्तिविनियोगरूपा निरूपिताः,
षष्ठेन चाऽधिकारो निरूपयिष्यते । तत्किमपरमवशिष्यते यत्पञ्चमा-
ध्यायगोचरः स्यादित्याशयः । समाधाता तु वक्ष्यमाणाऽभिसन्धि-
राह—ननु क्रमः । हन्तभोः स्थवीय एतत् क्रम इति । न पुनर्य-
प्रमाणगोचरः । चतसृणामपि विध्यवस्थानाऽनास्यदत्त्वादशाब्दत्वात्प्र-
त्यक्षादीनां च दृश्यत्वात् । न च प्रमाणरहितं मीमांसायामाद्वि-
यन्ते वृद्धा इत्याह—केन प्रमाणेन ? समाधा तु निगूढाभिसंधिरा-
ह—श्रुत्यादिभिः । वषट्कर्तुः प्रथममन्न इति प्रथमपदमैन्द्रवायवाया-
नित्यग्रहणं गृहपतिं दीक्षयित्वेति क्वाश्रुतिरर्थादयश्च वक्ष्यमाणल-

च चतुरवस्थ एवेत्युक्तम् । क्रमश्च तदतिरिक्तः, न ह्येष प्रयोगो विधेर्विषयो ऽननुष्ठेयत्वात् । अशब्दार्थत्वात् क्रमवक्षणाः प्रमाणं क्रमइत्यर्थः । आक्षेपा स्वाभिप्रायमाह—नेतत्सारम् । चेदनालक्षणा ऽर्थो धर्मः, सा च विध्यभिधायिनीत्वाद्विधेश्च चातूरूप्याच्चतुरवस्थैवेत्युक्तमथस्तात् । सत्यमुक्तं, किमेतावते ? त्यत आह—क्रमश्च तदतिवृतात्मा । कुतः ? न ह्येष प्रयोगविधेर्विषयः । तच्च विवरणकृतो हेतुमाह—अननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठानं हि प्रयोगः, तद्विधिरनुष्ठानं व्यापारं तदावेशाद्वा कारकं गोचरयेत् । न च क्रमो व्यापारस्तत्कारकं वा व्यापारकारकाऽनुष्ठानप्रचयलभ्यत्वादस्य । ननु न तर्हि विधरेकादशप्रयाजानित्येकादशसंख्यायाः । इयमपि क्रमवत्पदार्थाऽनुष्ठानप्रचयलभ्येवेति न व्यापारो न च कारकम् । नाचैकादशसंख्या विधीयते प्रयाजादीनामपि तु तल्लक्षणस्तदभ्यासः । स च पौनःपुन्येन व्यापार एव । न च पौर्णमास्यामिति प्रयोगविधिः प्रयोगमनुष्ठेयं विधत्ते, किं तु तदा कर्मेति नाऽनुष्ठेयगोचरो विधिरननुष्ठेयश्चायं तार्तीयः पाञ्चमिकश्च क्रमः । तस्मान्न प्रयोगविषयः ।

निबन्धनकृतो हेतुमाह—अशब्दार्थत्वात् । इदमचाकूतम् । यद्यपि भावार्थविषयो विधिः, तथापि न साक्षाद्भावार्थं प्रेरयति नियोज्यम्, अपि तु स्वात्मनि । इदमेव चास्य स्वात्मनि प्रेरकत्वं यतिरश्चीनतया तदवबोधः । पुरुषस्य तदवबोधवत्तैव चास्य नियोज्यता । स तु विधिः कार्यस्वभावो भावार्थविषयो ऽवगम्यमानो भावद्रव्यगुणसंख्याक्रमादिना सर्वेण प्रयोजनेनाऽन्वितः स्वशब्देन प्रयोजनं सदभिधीयते । भावाद्यभिधायिनश्च शब्दाः स्वार्थास्तदैदमर्थ्यापन्नानेवाचक्षते । तदिदं ग्राहकग्रहणमुच्यते । ततश्चाप्रेरयन्नप्ययं विधिर्भावार्थादिषु तैर्विना स्वसिद्धिमनासादयंस्तया च विना ऽऽत्मसिद्धत्वाऽभावेन साध्यत्वाऽनुपपत्तेः सर्वानेव तानाक्षिपति ।

द्व्यतिरेकेणोदन्तया ऽनिरूपणात् । पदार्था हि क्रमेणाऽनु-
 तदिदमेणं विधिविषयत्वम् । यथाह यत् तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते
 तद्विधेयमिति तत्रैव व्यवहार इति । तदेव च तेन स्वसिद्ध्यर्थ-
 मानेप्रव्यं यत्तत्सिद्ध्यर्थं तच्च तत्सिद्ध्यर्थं यद्विधिनाऽऽत्मेदमर्थ्यमा-
 पादितम्, तच्चाऽऽपादितं यत्तत्संनिधिसमान्नातम् । तच्च वषट्कृतुः
 प्रथमभव इत्येवमादेरधिकारविधिसन्निधौ स्वशब्देन समर्पणस्य
 पदार्थभूतस्य क्रमस्य भवतु विधेयता तार्तयस्य, पाञ्चमिकस्य
 त्वशब्दार्थस्य गृहपतिं दीवयित्वेत्येवमादेस्तदैदमर्थ्याभावात्कथं
 तत्सिद्ध्यर्थतयोपादानम् ? न च दीवयित्वेति क्वाश्रुतिः पूर्वकाल-
 तामभिदधाति, मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र व्यभिचागात् । स्वापो-
 त्तकालमेव हि मुखव्यादानम् । न च ये मुखव्यादानान्निद्राणस्य
 पराञ्चः क्षणास्तान्विवक्षित्वा व्याख्येया लोकाधीनावधारणत्वाच्छ-
 ब्दार्थसंबन्धस्य, व्यादानस्य तु पुरस्तातनेष्वपि निद्राणां क्षणेषु मुखं
 व्यादाय स्वपितीति सोरस्ताडं क्रन्दन्ते। ऽपि प्रयोगस्याऽऽनिवृतेः ।
 समानकर्तृकतेशऽव्यभिचारिणी क्कार्थः । समानकर्तृके ऽर्थे वर्तमा-
 नाच्च धातोर्विधीयमानं य एव पूर्वं प्रयुज्यते तत्रैव क्वाप्रत्ययं प्रयु-
 ज्जते लौकिकाः । यथाप्रयोगं चाऽर्थप्रत्ययो यथाप्रतीतिं चाऽनुष्ठान-
 मिति कुतः पूर्वकालार्थताभिमानः प्रयोगोपाधिरित्यशब्दार्थोऽयं क्रमः,
 तथा चाऽविधेय इत्यननुष्ठेयत्वादिति युक्तम् ।

मा नाम भूत्क्रमस्य व्यापारवत्स्वतो ऽनुष्ठेयत्वम्, अनुष्ठेया-
 वच्छेदकतया तु भविष्यति । तथा हि । व्यापाराः क्रमेणावच्छिद्य-
 न्ते तेन तदवच्छेदकतयैकत्वादिवत्क्रमो ऽनुष्ठेयतइत्यत आह-
 क्रमश्चद्व्यतिरेकेणोदन्तया अनिरूपणात् । अनुष्ठेयावच्छेदक्रमननुष्ठेयं,
 तच्चाऽनुष्ठेयं यच्चेदितं, समुदायिनश्च पदार्थाश्चादिता नैषां समुदा-
 यस्तवच्छेदश्च क्रमस्तदाश्रयणात्समुदायिनः पदार्थान्नानुष्ठेय इत्यर्थः ।

धीयन्ते न तु क्रमः । नापि विनियोगविधेरुत्पत्तिवि-
धेर्वा । अत एव नाधिकारविधेः । अनियोज्यत्वात् ।
स्याच्च तावच्छ्रौत्रे क्रमनियमे तत्परो विधिरर्थादिषु तत्प-
नापि तस्य स्वतो ऽनुष्ठेयतेत्याह-पदार्था हि क्रमेणाऽनुष्ठेयन्ते न
क्रमः । पदार्था इति बहुवचनं बहुत्वेकार्यसमवेतसमुदायाश्रयत्वं
क्रमस्य सूचयति । तेन न स्वतो नापि परतः क्रमस्याऽनुष्ठेयत्वमिति
न प्रयोगविधिगोचरः क्रम इति सिद्धम् ।

ननु मा विदध्यात्प्रयोगविधिः, उत्पत्तिविधिर्विनियोगवि-
धिर्वा विधास्यति । न खल्वेतावनुष्ठानगोचरौ स्वरूपसंबन्धपरत्वा-
दित्यत आह-नापि विनियोगविधेरुत्पत्तिविधेर्वा विषय इत्यनुष-
ज्यते । कुतः ? अत एव अननुष्ठेत्वादेव । अयमभिप्रायः । सर्व
एवायं विधिश्चतूरूपः, तदभिधानमेव त्विदम्परतया भिद्यन् इत्यु-
क्तम् । अतश्चेत्यत्तिविनियोगयोरपि प्रयोगव्याप्त्वात्क्रमे च प्रयोग-
स्याऽभावादिति व्यापकनिवृत्त्या व्याप्तेरुत्पत्तिविनिवृत्तिरिति । अथा-
धिकारस्य विषयः कस्मान्न भवती ? त्यत आह-नाऽधिकारविधेः ।
अत्रापि विषय इत्यनुषज्यते । कुतः ? अनियोज्यत्वात्, मा नाम
भूदनुष्ठेयगोचरो ऽधिकारविधिः नियोज्यं गोचरयति, चेतनश्च
नियोज्यः । क्रमस्य चैतन्यमिति च स्थवीयः । न च निमित्तत्वं
प्रागसिद्धेः । तस्मात् अननुष्ठेयत्वादपदार्थत्वादनियोज्यत्वान्न न
विधिविषयः क्रम इति । नन्वपदार्थत्वादित्यसिद्धो हेतुः, दीक्षयि-
त्वेति क्लृप्तत्वात्क्रमस्य । तथा च तत्परो विधिरित्यत आह-
स्याच्च तावच्छ्रौत्रक्रमनियमे तत्परो विधिः । अर्थादिषु तत्परविध्य-
सम्भवः । अयमर्थः । व्यभिचारात् पूर्वकालता न क्लृप्ते इत्युक्तम् ।
तथा चाऽपदार्थत्वादितिनाऽसिद्धो हेतुः । अभ्युपगम्याप्युच्यते ।
श्रौतव्यतिरिक्तः पाञ्चमिकः क्रम इति धर्मविशेषणान्न भागसिद्धौ

रविध्यसंभवः । उच्यते । प्रयोगो विध्यर्थ इत्युक्तम् ।
क्रमभेदश्च प्रयोगविशेषः । तथा हि । क्रमेण पदार्था अनुष्ठी-
यन्ते इत्युच्यते ।

ऽपदार्थत्वादिति हेतुः । अर्थादिषु क्रमव्यापकत्वादिति ।

एवमानिष्य समाधत्ते—उच्यते । प्रयोगो विध्यर्थ इत्युक्तम् ।
ततः किमित्यत आह—क्रमभेदश्च प्रयोगविशेषः । अयमर्थः ।
क्रमेण हि प्रयोगो विशेष्यते, प्रयोगान्तराद्भाव्यते । तथा हि ।
तएव पदार्थाः क्रमभेदेन प्रयुज्यमानाः प्रयोगक्रमभेदधियमादधति
वर्णा इव तत्त्वेपि गवेवेगनदीदीनजराराजेतिपदभेदबुद्धिम् । अन्यथा
ऽर्थधीभेदो न स्यात् । असति तु हेतुभेदे कार्यभेदस्याऽऽकस्मिन्-
त्वप्रसङ्गात् इति ।

ननूक्तं पदार्था विधीयन्ते न तत्समुदायः । पदार्थाऽनुष्ठा-
नान्निष्पन्ना हि सः । तं च श्रितः क्रमो न पदार्थान्प्रत्येकं तेष्वनि-
रूपणादतः पदार्थविषयो विधिर्न क्रमं गोचरयति । न चायं शब्दा-
र्थो येन कार्यैदमर्थ्यापन्त्या तत्सिद्ध्यर्थतयोपादीयमानतया विधेयः
स्यादित्यत आह—तथा हि । क्रमेण पदार्था अनुष्ठीयन्त इत्युच्यते ।
इदमचकूतम् । यत्तावदुच्यते न क्रमो नाम पदार्थवृत्तिः प्रत्येकं
तेष्वनिरूपणात् इति, तदयुक्तम् । संयोगविभागावयविद्वित्वादिसं-
ख्यादीनां प्रत्येकमनिरूप्यमाणानामपि पदार्थवृत्तिदर्शनात् । अथा-
ऽनुपलम्भात् । तदयुक्तम् । संयोगादिवदेव पदार्थाश्रितस्य तस्योप-
लब्धेः । तथा हि । संयोगादयः सद्वितीयं पदार्थमाश्रयन्तो नैकत्र
निरूप्यन्ते न च समुदायाश्रयाः । न च भवतः समूहः संयुक्त इति
प्रत्ययव्यपदेशौ, अपि त्वेनेतत्संयुक्तमिति वा संयुक्ते एते इति वा ।
समुदायेकार्थसमवायस्तु संयोगादीनाम् । तेभ्यो ऽपि च क्रमस्य
पूर्वाऽपरत्वाऽपरनान्नः प्रत्येकपदार्थाऽऽधारताविशेषः । तथापि तु

द्वितीयपदार्थज्ञानाधीनाऽनिरूपणपात्रेण संयोगादितुल्यता क्र-
मस्य । तेन भवत्यपि तद्रूपतया स द्वितीयवृत्तिः पूर्वत्वाऽपरत्व-
रूपेण केवलपदार्थवृत्तिर्वा । उभयथाऽपि पदार्थवृत्तिरेव न समु-
दायवृत्तिस्तथोपलम्भात् । न हि भवति कर्मणां समूहः पूर्व इति
वा पर इति वा । कर्मैकं कर्मान्तराऽपेक्षया पूर्वं तदपेक्षया च क-
र्मान्तरमपरम् । पूर्वापरत्वे एव चाऽप्यवधिसत्पदार्थनिरूपणीये
तद्विततिर्वा क्रमः । तयोश्च शब्दकर्मादावुपलब्धेस्तदाश्रित-
त्वमिष्यते । तेन यद्यपि प्रत्येकं पदार्थेषु प्रातिस्विको विधिः-
यद्यपि च प्रयोगविधिरवलम्बते । स च यौगपद्यानुष्ठान-
नुपपत्तेस्तद्वत्प्रयोगविधाने ज्वरहरतक्तचूडारत्नाऽलङ्कारोपदे-
शवदप्रामाण्यप्रसङ्गात् यथा शक्रादित्युपस्थापितक्रमभेदं समु-
च्चिन्तयित्वा अनुष्ठानभेदं विदधत्क्रममपि विदधते । न खल्वस्मि-
न्निबधीयमाने एतद्विशिष्टपदार्थाऽनुष्ठानविधिसम्भवः ।

यदपि सत्त-यत एव सोऽपेक्षिष्यते विधिना, अत एव न
विधायिष्यते । न हि यद्यद्विधिनाऽपेक्ष्यते तत्तद्विधीयतइति
कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अधिकारस्याप्यधिपत्वात्कर्तृषु तु त-
त्सिद्ध्यर्थं विधीयते । क्रमभेदस्य त्वपेक्षितत्वाद्विधीनां प्रमातुरस्य
च प्रतीतेरन्यस्य चाऽप्रतीतेः प्रतीतिपूर्वकत्वाच्चाऽनुष्ठानस्य प्रेक्षा-
वतामाद्विद्यते विधिरिति ।

अत्रोच्यते । किं पुनर्विशेष्यं सन्ध्यते भवान् यदत्र नास्ति ?
ननूक्तं नियोगसिद्ध्यर्थतयोपादीयमानं तदिति । किमिदं त-
त्सिद्ध्यर्थमिति ? । तत्साधनं चेत्कथमेकत्वादिनो विधेयत्वम् । न
हि तत्कारकम् । कारकावच्छेदकं तदिति चेत् । क्रमोऽप्यनुष्ठे-
यस्तत्रवच्छेदकतयाऽनुष्ठेयस्य च कारकतया तादृश एव । न
चैष समुदायायतः इत्युक्तम् । अथ न तत्सिद्ध्यर्थमिति तत्कारकं
विधेयम्, अपि तु तदैवमर्थमात्रं द्वैधं च तद्विनियोगत उपादा-

नतश्च । विनियोगतस्तातीयात्पशोः, उपादानतश्चातुर्थात् । तदेकत्वादीनां तूभयविधमपि शेषत्वं शब्दार्थस्य क्रमस्तु पाञ्चमिको न शब्दार्थ इत्युक्तम् । तत्किमिदानीं “विश्वजिता यजेत” इत्यशब्दार्थतैवेति चेत् । तर्हि दीक्षयित्वेत्यत्रापि पूर्वकालतामभिधेयापिशब्दार्थः कथं चिदिति श्रौतः क्रमो विशेषण इति तत्किमिदानीं योपादीयत इति विधेयः । अपि च शब्दोपात्त एव तत्किमिदानीं योपादीयत इत्यत्र को हेतुः ? तस्यैव तादृश्याऽवगम इति चेत् । न, तस्य तादृश्यं किं तत्प्रतिपादकः शब्दोऽवबोधयेत्, सतानुष्ठेयैकार्थोभिधायी शब्दः ? । न तावत् पूर्वः कल्पः । न हि श्रुत्यादिमात्रात् तादृश्यमित्युक्तम् । अनुष्ठेयकार्थोभिधायीतु शब्दो-यदेव तदनन्तरं बुद्धौ विपरिवर्तते येन प्रयोजनेनाऽन्वितं स्वार्थं प्रयोजनं यदभिधत्ते तेन तत्सन्निधापनमात्रोपयोगी शब्दः सन्निधापनं वाऽन्यतोऽप्यर्थादेरिति शब्दोपात्तत्वं कोपयुज्यते ? । तेन नास्य प्रमाणान्तरसमविगम्यत्वादविधेयत्वम् । अर्थादिसहायस्य शब्दस्यैव प्रामाण्यात् । अन्यथा त्वनभिधेयक्रमवादिनोऽप्यश्रौदनालक्षणत्वेन क्रमस्य शास्त्रविचाराऽनहंत्वप्रसङ्गात् ।

यच्चाव्ययते-विधेयत्वं प्रयुक्त्या व्याप्तम्, सा च क्रमे नास्ति तदुत्तरकालत्वात्क्रमस्य । अत एव प्रयुक्त्यनन्तरमयं विचारितः । तस्माद्विधेयत्वव्यापिका प्रयुक्तिः क्रमान्निवर्तमाना व्याप्यं विधेयत्वमपि निवर्तयति वृत्ततेव शिंशपात्वमारादुपलभ्यमानादेकशिलामयाद्विरिप्रदेशादिति, तदयुक्तम् । प्रयुक्त्यनन्तरकालत्वस्याभिद्वेः । विदधान एव हि प्रयोगमयं प्रयोगविधिर्येन येन विनाऽन्यतोऽप्राप्तेन प्रयोगसंबन्धेन न निर्वहति तत्सर्वं तच्छेषतया विधत्ते । एवंलक्षणकश्च श्रुत्यादिसमर्पितः क्रम इति कथं प्रयुक्त्युत्तरकालः ? । तस्माद्व्यापकाऽनुपलब्धिसिद्धा । न चतुर्थे संसृपेन प्रयुक्तिर्विचारिता, किं तर्हि प्रयुज्यमानपदार्थयत्तयेत्युक्तम् । तद्विज्ञानं च क्रमभेदनियमाऽवगमे हेतुः । प्रयुज्यमानपदार्थयत्तानवधारणं हीति यावत् । न च पदार्थवत्क्रमोऽव-

तथा च प्रयोगविधिविषयत्वान्न चोदनालक्षणत्व-
मतिवर्तते क्रमः । तत्र प्रथमं क्रमवद्भवतिरेकेणेदन्तयाऽनि-
रूपितत्वात् अप्रयोज्यतामविनियोज्यतामनुत्पाद्यतां च
मत्वा विधिविषयत्वमाशङ्क्य प्रयोगविधिविषयता द-
शयतः । स पदार्थान्तराऽनुपवेशे भज्येन । क्रमावधारणेन तु विना
नेयताऽवगममङ्गः । नापि हि क्रमेणैव यत्ता तादवस्थात् । तस्मा-
न्नाऽयं प्रयोगोत्तरकालः क्रमविचारः, अपि तु तदियत्तावधारणो-
त्तरकालः । तद्वेतुत्वात् । तस्मात्प्रयोज्यमानपदार्थाश्रयस्तच्छेष-
क्रमो विधेयश्चेति साम्प्रतम् । तदिदमुक्तम् । तथा हि क्रमेण पदा-
र्था अनुष्ठीयन्त इत्युच्यते । स्वरूपेणाऽननुष्ठेयोऽप्यशब्दोपात्तो-
ऽपि अनुष्ठेयवच्छेदकतया तद्विधौ विधेय इत्यर्थः । यथा चैवं-
विधस्यापि विधेयत्वं तयोपपादितमधस्तादिति बहुविस्तरा-
द्विभ्यतोऽपि विस्तरे पतिताः स्तः । तस्मादास्मान्तावत् ।

तथा च चतुर्विधविधिव्यापाराऽगोचरत्वाद्यचोदनालक्ष-
णत्वमाक्षिप्तं तत्प्रयोगविधिव्यापारविषयतां दर्शयता परिहृत-
मिति याह—तथा च प्रयोगविधिविषयत्वान्न चोदनालक्षणत्वमति-
वर्तते क्रमः । एवं प्रमेयं परिशोध्य विचारस्वरूपमादर्शयति—
तत्र प्रथमं क्रमवद्भवतिरेकेणेदन्तयाऽनिरूपितत्वात्प्रयोज्यताम-
विनियोज्यतामनुत्पाद्यतां च मत्वा विधिविषयत्वमाशङ्क्य प्रयो-
गविधिविषयता दर्शिता । प्रथमं दर्शितेति संक्षेपः । कृत-
व्याख्यानमेतदाक्षेपपरिहारयोः ।

वर्णकान्तरमाह—उत्तरवर्णकेनेत्यादिना कृतेत्यन्तेन ।
अत्र चोत्तरवर्णकेनोदाहरणपरिशुद्धिस्तद्विधौ कृतेति प्रथमम-
ध्यमाऽवसानैः ग्रन्थयोजनम् । तत्रोदाहरणं “सत्रे ये यजमानास्ते
ऋत्विजः” इत्याम्नायते । “अध्वर्युर्युद्धपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं

शिता । उत्तरवर्णकेन तूदाहरणशुद्धिः कृता । दीक्षाप-
 दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्तं प्रतिप्रस्थाता
 दीक्षयित्वा गायत्रिणा दीक्षयति" इत्यादि "ग्रावस्तुतं होत । ब्रह्मणे
 दीक्षयति ब्रह्मचारी वा ऽऽचार्यप्रेषितः" इत्यन्तम् । तत्र संशयः-
 किं तत्तत्पदार्थविशिष्टा दीक्षा विधीयते उत क्रम इति ? । तत्त-
 त्पदार्थविशिष्टदीक्षाविधानेनैवाऽऽर्थलभ्यत्वात्क्रमस्य पृथगनवग-
 माच्च दीक्षैव विधीयत इति प्राप्ते विधेयान्तराभावात्क्रम एव
 विधीयत इत्याह-दीक्षापदार्थस्य प्राप्तेः । याजमानत्वात्पूत्रे गृ-
 हपत्यादीनां चोदकत एव प्राप्ता दीक्षेति सा तावन्न विधातव्या ।
 ननु क्रमेऽप्यशब्दार्थ इति न विधातव्यः । उक्तं हि- 'न क्त्वाश्रुतिः
 पूर्वकालतामाह' इत्यत आह-अनभिधेयस्यापि कथं चित्प्रतीय-
 मानस्य विशिष्टक्रमानुष्ठानस्य विध्यर्थत्वात् । अयमर्थः । कुत
 एतत् क्त्वाश्रुतेर्न पूर्वकालताऽर्थे इति । तदभावेऽपि प्रयोगदर्-
 शनादिति चेत्, नन्वेवं सति समानकर्तृकत्वमपि नार्थः स्यात् ।
 अलं प्रलूपपदाद्वातोस्तदभावेऽपि प्रतिषेधमात्रे प्रयोगदर्शनात् ।
 खलुक्त्वा अलं भुक्त्वा इति । यद्युच्येत न व्यभिचारादशब्दा-
 र्थत्वं ब्रूमः । सा भूदक्षादिशब्दानामनेकार्थानामानर्थक्यम्, अपि
 त्वनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति स्थितिः । प्रयोगोपाधिलभ्या च
 पूर्वापरकालतेत्युक्तम् । न त्वेवं सति समानकर्तृकतेः, सैव व्यभि-
 चरत्यपि क्त्वार्थः । कः पुनस्तर्हि प्रयोगोपाधिः ? । समानकर्तृ-
 कत्वेऽपि धात्वर्थयोर्य एव पूर्वं प्रयुज्यते धातुस्तत्रैव क्त्वाप्रत्ययो
 लौकिकानां नान्यत्र । सत्यम्, प्रयोगनियमे निद्वे स्यादेवं, न
 विद्यमस्ति । स खल्वन्वाख्यानाद्वा गम्यो भवेन्नोक्तो वा । न
 तावत् क्त्वान्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यमाख्यानादिति कस्य चिदन्वा-
 ख्यानमस्ति । नापि त्कान्तमेव लोकः पूर्वं प्रयुङ्क्ते ।
 आख्यातादपि परस्तात्कवीनामृषीणामास्राये च क्त्वान्तपद-
 प्रयोगदर्शनात् । तस्मादनन्यथासिद्धेः समानकर्तृकतावत् पूर्वका-
 लता तदर्थ इति परमार्थः ।

दार्थस्य प्राप्तः । अनभिधेयस्यापि कथं चित्प्रतीयमानस्य विशिष्टक्रमाऽनुष्ठानस्य विधयर्थत्वात्कर्तृविशेषविधावध्वर्युसम्बन्धस्याऽनर्थक्यात् अनेकार्थविधितो वाक्यभेदात् । दीक्षापदार्थस्य तु प्रतिप्रधानावृत्तेः अनुष्ठानविभा भूतया, अनभिधेयापि कथं चित्प्रतीयमानतया विधेयाऽभावात्सैव तावद्विधातव्या, तथा चाऽनर्थको ऽयं काकदन्ता नामिव क्त्वः पूर्वकालताभिधानस्य विचार इति ।

अथोच्यते । सा विधायि दीक्षा, चोदकप्राप्तायां तु तस्यामध्वर्युप्रभृतयः कर्तृविशेषा विधायिष्यन्ते । ततः किं क्रमविधिनेत्यत आह—कर्तृविशेषविधावध्वर्युसम्बन्धस्याऽनर्थक्यात् । आध्वर्यवी हि प्रकृतौ दीक्षाऽवगतेति किमत्राध्वर्युसम्बन्धविधिना । प्राप्तत्वात् । इतश्च अनेकार्थविधितो वाक्यभेदात् । अध्वर्युर्गृहपतिमध्वर्युर्ब्रह्माणमध्वर्युर्होतारमित्यनेकेऽर्थास्तद्विधौ वाक्यं भिद्येतेति । ननु च तथापि प्रतिपदार्थं दीक्षाऽवृत्तौ कुतो न वाक्यभेदः ? इत्याह—दीक्षापदार्थस्य तु प्रतिप्रधानाऽवृत्तेः । सम दीक्षासमभिव्याहारौ विधीयते । यजमानसंस्कारो हि दीक्षा । सा गुणत्वात्प्रतियजमानमावर्त्तत इति न्यायप्राप्तोऽयमर्थः । इत्थं क्रमविधौ न वाक्यभेदोऽर्थैकत्वादित्याह—अनुष्ठानविशेषविधेरेकार्थत्वात् । विशेष्यतेऽनेनानुष्ठानमिति अनुष्ठानविशेषः क्रमः । एवं तु वदत आचार्यस्य संयोगादिबद्धनेकपदार्थवृत्तिकः क्रमोऽभिमत इति ।

कश्चिदाह—‘अध्वर्युविधावनियमः, इति । तस्याऽर्थमेके व्याचक्षते । अत्र हि “यं यजमानास्ते ऋत्विजः” इति ऋत्विक्कार्यं यजमानविधानाद् ऋत्विजो निवृत्ताः, यजमाना एव तु तत्तद्वृत्तिक्कार्यकरणलक्षध्वर्युपदेशा न पुनरिह तत्त्वतोऽध्वर्यादय सन्ति, तेन येनैव केनचित्क्वचित्कदाचिदाध्वर्यवं यज-

शेषविधिरेकार्थत्वात् । तद्विधौ न पूतः पावयतीति प्र-
मानेन कृतं तेनाऽध्वर्युऽपदेशभागाऽऽध्वर्यवान्तरं कर्तव्यमिति
न कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । तेनाऽध्वर्यवी दीक्षा गृहपतेर्येन कृता,
स एव ब्रह्मादिदीक्षायामनेन वचनेन नियम्यते । एवं प्रतिप्र-
स्थात्रादिनियमोऽपीति न विधेयान्तराऽभावः । तदेतदालोचनी-
यम्-अथ नियमहेतुर्नास्तीति । ननु यद्यत्र नियामकं प्रमाणं ना-
स्ति ततो ब्रह्मादयोऽप्यनियताः । तथा हि—य एव ब्रह्मकार्यकर-
णाद् ब्रह्मा स एव होतृनेष्ट्रादिकार्यकरणाद् होतृनेष्ट्रादिः । एव
होत्रादिब्रह्मनेष्ट्रादिकार्यकरणाद् ब्रह्मनेष्ट्रादिः, एवं नेष्ट्रादयो
ब्रह्मनेष्ट्रादयस्तथा ब्रह्माऽप्यध्वर्यादिरिति नियम्यमानानां
नियमविषयाणां चाऽव्यवस्थानात्किमाश्रयो नियमः कल्पयि-
ष्यते । ब्रह्मादिष्वध्वर्युदीक्षाविधिना खल्वन्ये नेष्ट्रादयो नि-
वर्त्तनीयाः । तत्र, ठयावर्त्तानां ब्रह्मादिदीक्षायां नेष्ट्रादीनां
विधेयस्य चाध्वर्योरव्यवस्थानात्संकरेण न शक्या ठयावृत्तिः
प्रतिपत्तुम् । न ह्यवधानमखनिर्भेदादीनां संकरेण “ब्राह्मी
नवहन्ति” इति नियमः कल्प्यते । तस्माद्यस्यतिव्रजः कर्मणि प्रथम-
यः प्रवृत्तो यजमानस्तेनैव तदीयं मयमेव समाप्तीयं, न यज-
मानान्तरेण त्विज्यान्तकारिणाऽनौचित्यादङ्गीकर्त्तव्यम् । अथ-
वस्थायामनौचित्यप्रमङ्गात् । प्रकरणसामर्थ्यादिवदीचित्यमपि
हि वाङ्मार्थाऽवधारणोपायं सङ्गिरन्ते शाब्दाः । अतश्चौचित्य-
मेव नियमहेतुरस्तीतिनियमतेऽपि न विधातव्य इति
स्थवीय एतदतो न दूषितमाचार्येण ।

ये त्वन्ये मन्थन्त—दीक्षाया आध्वर्यवीत्वाद्गृहपत्यादेशवा-
न्येषां च दीक्षायामध्वर्युः प्राप्त एव गृहपत्यादिषु विधानेन त-
दन्येभ्यः परिसंख्यायते । तत्परिसंख्यायामेव च नियमोक्तिर्भ-
क्त्याऽनन्यनिवृत्तिसाम्यं च भक्तिरिति तन्निपासायाह—न पूतः
पावयतीति प्रतिषेधात् । तत्र विधिसंभवेन दोषत्रयवती परिसं-

तिषेधात्, इतरमन्यः, तेषां यतो विशेषः स्यादिति ।

अब्राह्मणस्याऽऽर्त्विज्याऽभावादुत्तराश्रमिणोश्च ॥

रूपोचितेति प्रसिद्धतरत्वादनभिधाय वचनविरोधो दर्शितः, होतृ-
दीक्षाऽनन्तरमध्वर्युदीक्षाविधानादीक्षितोऽध्वर्युपूतः कथमध्वर्यु-
प्रभृतीन् पावयेदीक्षणेदिति । तस्मान्निषेधफला परिसंख्या
निषेधेऽनुज्ञा, फलाऽभावादित्यर्थः । न चाऽध्वर्युदी-
क्षायां प्रतिप्रस्थाता न प्राप्तो येन तं प्रति प्रतिप्रस्थातेति व-
चनं प्रतिप्रस्थातारं विद्ध्यदित्याह—इतरमध्वर्युमन्यः
प्रतिप्रस्थाता पावयति विनाऽपि वचनात् । आध्वर्यवे हि
कर्मणि प्रकृतावेवाऽध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयो विहिताः ।
यदा खल्वध्वर्युसमर्थः कर्मान्ताव्यासङ्गित्वात्स्वात्मनि
क्रियाविरोधित्वाद्वा, तदा तदीयं कर्म तत्पुरुषाः प्रतिप्र-
स्थात्रादयः कुर्वन्तात स्थितम् । तदयं स्वात्मानं क्रियाविरो-
धादात्मानं दीक्षयितुमनमर्थे इति स्वपुरुषेण दीक्षणीयः । स्व-
पुरुषश्च तस्य प्रतिप्रस्थातेति प्राप्तत्वान्न विधातव्यः । नन्व-
ध्वर्युपुरुषा बहव इति तेषां प्रतिप्रस्थातृविषये वचनं भविष्य-
तीत्यत आह—तेषां यतो विशेषः स्यादिति । तेषाम् अध्वर्युपुरु-
षाणां मध्ये यतोयस्य । सार्वविभक्तिकस्तमिः । विशेषः अन्तरङ्ग-
त्वलक्षणः स्यात्सोऽन्यः पावयति । आध्वर्यवे हि कर्मणि तद-
सामर्थ्ये सन्ति विहिता बहवः प्रतिप्रस्थातृप्रभृतय उत्तरोत्तर-
बहिरङ्गाः । तेषामाद्यः प्रतिप्रस्थाताऽन्तःङ्ग इति तन्नियमो न
विधातव्यः, प्राप्तत्वादित्यर्थः । ननु चोक्तेतृदीक्षायामध्वर्युप्रभृ-
तीनां पूतत्वेनाऽनवकाशत्वात्पुरुषमात्रप्रसङ्गे ब्राह्मणो नियम्ये-
तेत्यत आह—अब्राह्मणस्याऽर्त्विज्याभावात् । ब्राह्मणस्यैव याजन-
मसाधारणतया विहितमिति कुतोऽन्यत्र प्रसज्यतेत्यर्थः । अथ
ब्राह्मणप्राप्तौ चातुराश्रम्यस्याऽविशेषप्रसक्तं ब्राह्मणेन सह
ब्रह्मचारिणो विकल्प्यत्वाद्विस्तृप्तवानप्रस्थादिनिवृत्त्यर्थवचनमिति

ब्रह्मचारिणश्चाऽऽचार्यपरतन्त्रत्वात् ।

अर्थादिषु तु यद्यपि पदार्थपरो विधिस्तथापि तद्रूप-
त आह—उत्तराग्रिमिणोश्च । आतिवञ्जयाऽभावादिति चेहाऽनुक-
र्यते । न वृत्त्यर्थमातिवञ्ज्यं, भिक्षुवानप्रस्थयोस्तद्वृत्तिनिषेधात् ।
नाऽनुग्रहाय, 'हिंसाऽनुग्रहयोरनारम्भो' इत्यनुग्रहनिषेधादित्य-
र्थः । न च ब्रह्मचारिणः स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिनिषेधार्थमाचार्यप्रेषित-
इति वचनम् । वचनान्तरमिदं हि तस्याऽऽचार्यपरतन्त्र्यमित्या-
ह—ब्रह्मचारिणश्चाऽऽचार्यपरतन्त्रत्वात् । तस्मादेतेभ्यो हेतु-
भ्यो विधेयान्तराऽभावात्क्रमस्य च विधानाहत्वात् । उत्तरवर्ण-
कन तद्विधौ क्रमस्य विध्यर्थं “वसंणि द्वीपिनं हन्ति” इति वदुदा-
हरणपरिशुद्धिः कृतेति ग्रन्थयोजना ।

सम्प्रत्यर्थलक्षणस्य क्रमस्य विधेयतामाह—अर्थादिष्वि-
त्यादिनाऽपेक्षितेत्यन्तेन । अत्रोदाहरणम् । “अग्निहोत्रं जुहो-
ति, यवागूं पचति” इति । तत्र संशयः—किं होमपाकयोरनियत-
क्रम, उत पाकाऽनन्तरं होमः ? । तत्र विध्योर्होमपाकपदार्थमात्र-
विधानपरत्वात्पूर्ववच्च श्रुतेरभावात् होमरूपयवागूपचनप्रयोज-
नक्रिययोश्च प्रमेयान्तःपातितया क्रमनियमं प्रति प्रामाण्या-
ऽनुपपत्तद्व्यान्तरेणापि होमस्योपपत्तेः क्रमनियमप्रमाणाऽभा-
वादनियम इति प्राप्ते आह—अर्थादिषु यद्यपि पदार्थपरो वि-
धिस्तथापि तद्रूपप्रयोजनाऽपेक्षी । “अनुष्ठानविशेषः क्रमं पति-
पादयति” इति परेण सम्बन्धः । अयमर्थः—यद्यपि क्रमविशेषे न
श्रुतिरस्ति तथापि होमविधिरूपं होमं विधातुमसमर्थस्तद्रूप-
भूतद्रव्यमपेक्षते—यवागूं पचतीति । निष्ठप्रयोजनं यवागूं प्रति-
गुणत्वेन पाकविधानमनुपपन्नमिति यवागूः प्रयोजनापेक्षिणी ।
तथा चाऽग्निहोत्रं यवाग्वा तां च पाकेनेत्ययमर्थः सिद्धौ भव-
तीति । न च प्रागसिद्धा यवागूः अग्निहोत्राय कल्पत इति पदार्थ-
परोऽपि विधिः पदार्थरूपप्रयोजनापेक्षी अर्थसहकारीति याव-
त्पौर्वापर्यविशेषमवगमयति । न च ज्ञितं प्रामाण्यम् । प्रमेस्था-
पि प्रामाण्यदर्शनात् । यथाहुः प्रामाणिकाः—‘प्रमेया च तुला-
प्रामाण्यवती’ इति । तस्मादार्थोऽपि क्रमो विधेय इति सिद्धम् ।

प्रयोजनापेक्षी स्वाध्यायविधिप्रत्यायितपाठक्रमनियम-
प्रयोजनापेक्षश्च निश्चातं च क्रममनुरुध्यमानः स्वावगतं

अर्थादिष्वित्यादिशब्दसूचितं क्रमप्राप्तं पाठक्रमस्य वि-
धेयत्वमाह—स्वाध्याय इति । अत्रोदाहरणं “समिधो यजति, त-
नूनपातं यजति” इत्यादि । तत्र संदेहः—किमेते समिदादयो नि-
यतक्रमाः प्रयोक्तव्या, उत पाठक्रमेणेति । श्रुत्यर्थयोरभावा-
त्पाठक्रमस्य प्राप्तत्वाच्चान्तरीयकत्वेनाऽवर्जनीयतयाऽनुप्रवेशा-
दप्रयोजकत्वादनियतक्रमा एव समिदादयः प्रयोक्तव्या इति
प्राप्ते आह—स्वाध्यायविधिप्रत्यायितपाठक्रमनियमप्रयोजनापे-
क्षश्च । “विधिमुत्तानविशेषं प्रतिपादयति” इति परेण सम्ब-
न्धः । स्वाध्यायविधिना हि क्रमवन्ति वाक्यानि उपस्थापितानि,
तदेषां क्रमस्य सति प्रयोजनसम्भवेऽनावर्जनीयतामात्रेणोपादा-
नमङ्गीकर्तुमुचितम् । सम्भवति च प्रयोगविध्यपेक्षितसमिदादि-
क्रमभेदनियमः प्रयोजनम् । न चात्र पाठक्रमस्यासामर्थ्यम् । त-
था हि—क्रमेण वाक्यानि पठ्यन्ते, तेनैवाऽप्रतीतचरास्तदर्था
अपि प्रकाशन्ते, कारणक्रमाऽनुविधानात् कार्यक्रमस्य, वाक्य-
विज्ञानजनितत्वाच्च तदर्थविज्ञानस्य, यथावगमं चाऽनुष्ठाना-
त्प्रेषावताम् । तेनाऽयं पाठक्रमः स्वाध्यायविधिनाऽपि प्रयो-
जनाकाङ्क्षः साजगर्थेन च तदसम्भवान्निराकृतः प्रयोगविधिना
समिदादिक्रमनियमलक्षणप्रयोजने व्यपस्थाप्यतामिति पाठक्र-
मसंप्रोचीनप्रयोगविधिविधेयकनियमसिद्धिः । नानाधिकारेषु
तु क्रमभेदपठितेष्वप्येकप्रयोगवचनसंग्रहाऽभावात् असम्बद्धेषु (१)
न क्रमः सम्भवतीति स्वाध्यायविध्युत्पादितापि प्रयोजनाका-
ङ्क्षा तदसम्भवात्प्रतीयते ।

अक्षरायंस्तु स्वाध्यायविधिप्रत्यायितो, यः पाठक्रमनि-
यमस्तत्प्रयोजनं च तदपेक्षप्रयोगविधिरिति । आदिशब्दसू-
चितमेव प्रवृत्तिक्रमनियमस्य विधेयतामाह—निश्चातमिति ।

दशभिः परपशुभिर्व्यवधानं स्यात् । तेनाऽवर्जनीयत्वात् प्रयो-
गविधिरनुमन्यते एव । समदशात् पशोरारभ्य द्वितीयादौ प-
दार्थं प्रतिलोमं प्रयुज्यमाने द्वार्त्रंशता व्यवधानं स्यात् । एव-
गन्धेऽपि वैषम्यं दृष्टव्यम् । तच्च सर्वत्र समः प्रयोगविधिर्ना-
ऽनुमन्यते यतः यस्मात् स्वाऽवगतं च सहभावं प्रधानं संनि-
धिर्नाऽत्यन्तं बाधते । अन्यथा वैषम्येण बाधः स्यात् । तस्मा-
दनुष्ठानविशेषं क्रमं प्रतिपादयति प्रयोगविधिरिति प्रयोगक्रमो-
ऽपि विधेय इति सिद्धम् ।

अपरः कल्पः—माद्यरको श्रूयते “सह पशूनालभते” इति ।
तस्य सोमविकारत्वात् त्रयोऽपि पशवः सोमाङ्गभूता अग्नी-
षोमीयसवनीयाऽनु-अन्ध्याश्चोदकप्राप्तास्तेषां त्वप्राप्तं सहत्व-
विधीयते । तद्विधानाच्च प्राकृतः पाठक्रमो बाधितो भवति ।
सवनीयकाले च तेषां सहभावः, परिठयाणानन्तरं च सवनी-
यकालः “त्रिवृता यूपं परिवीय” इति वचनादिति सर्वमवगतम् ।
इदं तु सन्दिह्यते, किमपी सवनीयसमये त्रयोऽपि पशवः
प्रयुज्यमाना अनियमेन प्रयोक्तव्या, आहो स्वित्सवनीयस्य
परस्तादग्नीषोमीयाऽनु-अन्ध्या इति । तत्र सवनीयसमये त्र-
याणां सहाऽनुष्ठानश्रुतेः सहभावस्य सम्पादनादर्थादापतति
क्रमः । तन्नियमे च परिव्याणाऽनन्तर्यमत्यन्तं बाध्यते । अनि-
यमे तु पक्षे तदस्तीति नात्यन्तिको बाधः । तस्मान्नियमाऽनि-
यमः क्रमस्याऽत्र उपायानिति प्राप्ते पुनरुपदिश्यते—“निर्ज्ञातं
क्रममनुरुध्यमानः” । उत्पत्तावेव हि सवनीयस्य परिठयाणाऽन-
न्तरकालभाव इव क्रमोऽपि निर्ज्ञातः । सोऽपि बलवद्बाध-
कानुपनिपाते सवनीयशरीराऽबहिर्भूतोऽशक्यः परित्यक्तुम् ।
ननु सहभावविरोधोऽस्य बाधकः, अत आह—स्वावगतं च
सहभावमत्यन्तमबाधमानः । अयमभिप्रेतः—सवनीयस्थाने
सहभावविधानात्सवनीयमुपसर्पतः पशू न तु तौ सवनीयः ।

तदौत्पत्तिकस्यानवता सवनीयेन सह भवन्तौ तद्विरोधेन स्व-
सहभावं व्यवस्थापयतः, न पुनः सवनीयं स्वस्थानाच्चालयतः ।
तद्विरोधेनापि सहभावोपपत्तेः । सहभुवामेवारम्भविषयत्वा-
त् । तदिदमुक्तमवगतं सह पशूनालभत इति । विध्यवगतं सह-
भावमत्यन्तमवधमान एकारम्भविषयत्वादिति स्थानक्रम-
स्यापि विधिविषयत्वमुक्तम् ।

तथाऽपरः कल्पः—यत्र प्रधानद्वयं युगपद्वोदितं यथा
“सरस्वती भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम्” इति । तत्र संदेहः—किमे-
तयोरङ्गान्यनियतक्रमेण प्रयोक्तव्यानि, उत प्रधानप्रयोगक्रमेण ?
इति । तत्र प्रधानचोदनाऽनुविधानादङ्गचोदनानां तस्याश्च यु-
गपत्प्रधानद्वयविधायिनीत्वेन क्रमाऽभावात्प्रधानचोदनाप्रयु-
क्ताऽनुष्ठानानामङ्गानामपि न क्रमनियम इति प्राप्ते पुनरुपस्थि-
तम्—“निर्ज्ञातं क्रममनुवर्धमानः” । स्त्रीपुंसयोः सरस्वत्याः सर-
स्वतश्च खलु याज्याऽनुवाक्यायुगलयोः क्रमसमाप्ताताद्वा अस-
माम्नाने वा नियमाभावेऽपि यदा यादृशः प्रधानक्रमो विज्ञात-
स्तमनुवर्धमानः प्रयोगविधिरङ्गानामनुष्ठानविशेष क्रमनियमं
प्रतिपादयति यत्प्रधानं प्रथमं प्रयुज्यते तदङ्गान्यपि प्रथमं
प्रयोक्तव्यानीति ।

ननु प्रधानचोदना तत्प्रधानद्वयविधानात्प्रधानक्रमनि-
यमेऽप्यसंगर्हा किमङ्ग पुनस्तदङ्गानां क्रमनियमे, इत्यत आह—
स्वावगतं च सहभावमत्यन्तमवधमानः । इदमत्राऽऽकृतम् ।
विधानस्य यौगपद्यमेतत् न विधेयस्य, अणक्त्यानुष्ठानोपदेश-
कत्वे शब्दस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । यथा शक्नुवादित्युपबन्धात्
अवश्यंभाविनि क्रमे प्रधानयोर्द्वयोरन्योन्यं तदङ्गानां च प्रधा-
नाभ्यां सहभाव प्रत्यासत्तिमात्यन्तिकीं विदधत् प्रयोगविधि-
र्यावानेषाऽवर्जनीयतया व्यवधिरापतति तावन्मात्रमनुमन्यते
नाऽभ्यधिकं व्यवधितुमपि । प्रधानप्रक्रमेण चाङ्गप्रक्रमेण
यावदनुज्ञातं व्यवधानं भवति । अनियमे त्वनुज्ञाता

यतीति प्रयोगाङ्गमेव । चिन्तितोऽसौ पुरस्तात् । सत्यम् । प्रयोज्येयत्ता । अप्रयोज्यस्तु क्रमः प्रयोगविशेष एव । अतः पूर्वेणाऽसिद्धेरनुष्ठानविशेषचिन्तेयमिति भिद्यते लक्षणार्थः ।

षष्ठे त्वधिकारांशो निरूप्यते । सर्वोङ्गोपसंहारस-
ऽतिरिक्तं भवेत्तच्च प्रयोगविधिर्न सृष्टमिति । ततः स्वाऽयमन-
सहभावपीडा सा प्रमाङ्गीदिति मुख्यक्रमसहायप्रयोगविधिरे-
वाङ्गक्रमनियमप्रमाणमिति अनियमेऽपि क्रमेऽधिक्य इति
सिद्धम् ।

तस्माच्चतुर्विधविधिव्यापाराऽगोचरत्वात् क्रमो न चोद-
नालक्षण इति यदाक्षिप्तं तत्प्रयोगविशेषकत्वात् क्रमस्य परि-
हृतमित्युपसंहरति-तस्मात्प्रयोगाङ्गमेव क्रमः । ननु प्रयोगाङ्गं
चेत् क्रमः तर्हि चतुर्थे प्रयोगचिन्तयैव चिन्तित इति नाऽध्या-
यान्तरं प्रयोज्यतीति चोदयति-चिन्तितोऽसौ पुरस्तात् ।
परिहरति-सत्यं, प्रयोगाङ्गं चिन्तितम् । किं चाऽसौ प्रयोज्या
ये पदार्थास्तेषामपीयत्तारूपः प्रयोगाङ्गचिन्तितः क्रमस्तु न
तथेत्याह-अप्रयोज्यस्तु क्रमः । अत्रापारत्वाच्च यद्यप्रयोज्यः
कीदृशस्तर्हि ? इत्यत आह-प्रयोगविशेष एव । यथा चाऽनेन
विशिष्यते प्रयोगस्तथोपपादितं पुरस्तात् । उपसंहरति-अतः
पूर्वेणासिद्धेरनुष्ठानविशेषचिन्तेयम् । न चैवमेकलक्षणत्वमित्या-
ह-इति । प्रयोगगतेयत्ताप्रयोगविशेषयोर्मैदाद्वेतोः सत्यपि प्रयो-
गविधिविषयतायास्तुर्यत्वे भिद्यते लक्षणार्थः । इतरथा तु चोद-
नाऽर्थविचारसाम्येन शास्त्रमेकोऽध्यायः स्यादिति । तदनेन
द्वितीयादिना पञ्चमान्तेनाऽध्यायव्यूहेनोत्पत्तिविनिर्धोगप्रयो-
गरूपविध्यंशनिरूपणपरेण कर्तव्यताविषयः कर्म साङ्गमनुष्ठेयं
समधिगतम् ।

अथेदानीं कस्तस्य कर्ताऽधिकारीति निरूप्यते-अधि-

मर्थस्येतरस्यापीति शक्तेः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयाऽशा-
स्त्रीयत्वाभ्याम् । तत्र यथैवाऽपेक्षितसाधनत्वं प्रवृत्तिहेतुर्न-
तरत्, तथा शक्यत्वमपि शक्यता ऽपि प्रवर्तनात्मविधिरू-
पमनुप्रविशन्तीष्टसाधनतावच्छास्त्रगम्या । तथा चाऽर्थि-
कारोऽपि कर्तृमयीहितसाधनात्मिकायाः कर्त्तव्यतायाः विधे-
रंश इतीह षष्ठे अधिकारांशो निरूप्यते त्रिधेः । ननु स्वर्गका-
मपदश्रुतेरेव लब्धा स्वर्गकामस्य पुंसः कर्तृता स्वामिता चेति
किमत्र निरूपणीयम् ? इत्यत आह—सर्वाङ्गीपसंहारममर्थ एव
उताऽममर्थोऽपीति तद्विशेषः परीक्ष्यत इत्यर्थः । ननु संशय-
मापन्नः परीक्षामर्हति । न चेह संशयः । सामर्थ्यरहितस्या-
ऽर्थिनोऽधिकारस्य मानान्तरनिरस्तत्वात् । अनुपलब्धावयव-
स्थायां च संशयोत्पत्तिरित्यत आह—शक्तेः शास्त्रीयत्वाच्छा-
स्त्रीयाऽशास्त्रीयत्वाभ्याम् । एतदुक्तं भवति । स्वर्गकामस्य
कर्तुरपेक्षितोपायतामनवगमयत् कर्मणः शास्त्र सामर्थ्यमन्तरेण
कर्तृत्वाऽनुपपत्तेर्यदि सामर्थ्यमपि गमयेत् ततस्तस्यापि शास्त्रा-
ऽधीनज्ञानत्वादर्थिनात्रोद्देशेन च शास्त्रप्रवृत्तेरनियमात् सर्वेषा-
मर्थिनां तत्कर्म शक्यमभिमतसाधनं चेति शास्त्राऽवगमद्रष्टिना
देवर्षितिर्यगन्धर्वधिरशूद्रादीनामपि तत्तद्शाऽनुष्ठानसामर्थ्यसा-
धनाच्च यो यथा शक्नुवात्तस्य तथा कर्मोऽभिमतसाधनमिति क-
ल्पनायामविशेषेणाऽधिकार इति प्रतिभाति । अथ न सामर्थ्यं
शास्त्रगम्यमपि तु मानान्तराभिदुमुपजीव्य कर्तुरभिमतसाधन-
तामात्रमवबोधयति शास्त्रं, ततस्तन्मानान्तरं यमेवार्थिनमुप-
नयति तत्रैव शास्त्रं व्यवतिष्ठते, तदपेक्षं हि तदशास्त्रमिति ।
तदनेन क्रमेण शक्तेः शास्त्रीयत्वाऽशास्त्रीयत्वपर्यवसितो विचारः ।

पूर्वपक्षं गृह्णाति—तत्र यथैवाऽपेक्षितसाधनत्वं प्रवृत्तिहेतु-
नेतरत् तथां शक्यत्वमपि लोकोक्त एवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगत-

मात्रस्येष्टसाधनम् । शक्यं च^१ शास्त्रात् प्रतीतं कर्म
प्रमाणान्तरविरोधेन^२ यथासम्भवं व्यवतिष्ठत इति सर्वा-
धिकार उक्तः । प्रमाणान्तरविषयत्वात् शक्तेरप्राप्तेः शा-
स्त्रस्यार्थवत्त्वात् विधिरूपाऽनुगताया अपि न शास्त्रा-
र्थता । विधिस्तु मानान्तरगम्यशक्त्यपेक्षः शब्देन प्रती-
मिति । शक्यताऽपि प्रवर्तनात्मविधिरूपमनुप्रविशन्तीष्टसाधन-
तेव शक्यतायास्तदपेक्षं शास्त्रमप्रमाणं स्यादिति भावः । ननु
नित्यवदङ्गानस्याऽवकल्पत्वादङ्गमाकृत्यवत् प्रधानमामर्श-
मपि विधिगोचरः । न च नृत्नसूत्रेणापि शास्त्रैः तिर्यगादीन्
प्रति शक्यं शक्यतानापादयितुम्, इत्येतन्नराकर्तुमुपमंहरति-
तथा च=शास्त्रगम्यसमीहितसाधनतावच्छेद्यत्वे नियामकस्य
प्रमाणस्याऽभावात् अर्थिमात्रस्येष्टसाधनम् । शक्यं च शास्त्रात् प्र-
तीतं कर्म केवलं क्वचित्प्रमाणान्तरविरोधदर्शनादप्रमाण्यभिया
प्रमाणान्तरविरोधेन यथासम्भवं=यो यावन्ति शक्नोत्युपसंहर्तु-
मङ्गानि तस्य तावद्विरेवङ्गैस्तत्प्रधानं शक्यमभिमतसाधनामि-
ति व्यवतिष्ठते इति शब्दाऽवगताऽर्थिमात्रद्रष्टिना सर्वाऽधिका-
र उक्तः ।

सिद्धान्तमुपक्रमते-प्रमाणान्तरविषयत्वात् शक्तेरप्रा-
प्तेः शास्त्रस्याऽर्थवत्त्वाद्विधिरूपानुगताया अपि न शास्त्रार्थ-
ता । तु शब्दात्पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेदेतदेव यदि शक्तिः
शास्त्रतोऽवगम्येत, न त्वेतदस्ति । अप्राप्तप्रापणं हि शास्त्रम् ।
न चाऽभिमतसाधनतावत्प्रमाणान्तरेणाऽप्राप्ता शक्तिः । तस्मा-
द्विधिरूपाऽनुगतामपि शक्तिं प्राप्तवान्न शास्त्रं गोचरयति,
किं तु तां मानान्तरसिद्धामुपजीव्य कर्तृसमीहितसाधनताम-
प्राप्तमवगमयतीत्याह-विधिस्तु मानान्तरगम्यशक्त्यपेक्षः श-
ब्देन प्रतीयते । नन्वेवं सापेक्षत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गः शास्त्रस्येत्य-
त आह-न चैवं साऽपेक्षत्वदोषः । यथा मानान्तरगोचरपदा-

यते । न चैवं सापेक्षत्वदोषः, यथा मानान्तरगोचरपदार्थ-
रूपाऽपेक्षित्वे । अन्यथा सर्वः सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थः स्यात् ।
कुतो यथासम्भवं व्यवस्था? प्रमाणान्तरविरोधादिति चेत्,
हन्त तर्हि शब्दस्याऽप्रामाण्यम् । लक्षणप्रमाणान्तरसिद्धो
यः पदार्थस्वरूपविशेषोपायप्रतिपत्तिरनन्यगोचरः शास्त्र-
विषयोऽभ्युपगमनीयः । तथा च नाशक्तस्य प्रवृत्तिहे-
तुरकर्तृकत्वादिति । नाऽसमर्थस्तत्र प्रवर्त्यो गम्यत इति
समर्थाऽधिकारः । सति चाऽधिकारे स कस्येति स एव
पुरस्तात् प्रतिपादितः । कथं पुनस्तस्याऽभावः शङ्कितः ?
यं रूपाऽपेक्षित्वे स्वविषये द्वि मानान्तराऽपेक्षा प्रामाण्यं व्या-
हन्ति न स्वसाध्या, अपिप्रसङ्गात् । न च शक्यता विध्य-
नुतापि शास्त्रस्य विषय इत्युक्तमित्यर्थः । अन्यथा यदि
शक्तिविषयं शास्त्रं स्यात् ततो नियामकप्रमाणाभावादर्थिप-
देन सहमेव सर्वेषामर्थिनामुपस्थापनात्सर्वः सर्वाङ्गोपसंहारस-
मर्थः स्यात्, कुतो यथासम्भवं व्यवस्था ।

पूर्वपक्षी शङ्कते-प्रमाणान्तरविरोधादिति चेद् । अर्थिप-
दसमिध्य हृतेन विधिना सर्वेषां निर्यगादीनां सामर्थ्यप्रति-
पादनात् तस्य च मानान्तरविरोधात् । उत्तरम्-हन्त तर्हि
शब्दस्याऽप्रामाण्यम् । लक्षणप्रमाणान्तरसिद्धो यः पदार्थस्वरू-
पविशेषः शास्त्रालक्षणः तदुपायप्रतिपत्तिर्यस्य शास्त्रविषयस्य
सोऽनन्यगोचरोऽभ्युपगमनीयः । तथा च शक्यताग्राहिणि
नियामके प्रमाणे सति समर्थाधिकारसिद्धिः । यत् पुनराद्ये वि-
चारितं किमधिकारोऽस्ति न वेति, तस्याऽत्र सङ्कतिमाह-
सति चाऽधिकारे धर्मिणि कस्य समर्थस्येति, तद्विशेषनिरूपणा
घटते नान्यथेति स एवाऽधिकारसद्भाव एव पुरस्तात्
प्रतिपादितः । ननु स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिभ्यः

इह के चित् ।

साध्यत्वात्कर्तुराख्यातैर्व्यापाराः सिद्धसाधनाः ।

प्राधान्येनाभिधीयन्ते फलेनापि प्रवर्तिताः ॥

क्रियाप्रधानमेकार्थं वाक्यमिति । क्रियैव हि भाव्य-
ते स्वभावसिद्धं द्रव्यं गुणमिति वदन्तः फलस्याऽसमन्वयं
वाक्ये मन्यन्ते । तथा च फलाऽभावादधिकाराऽभावः ।
न ह्यफलेषु कर्मसु कश्चिन्नियोज्यः स्वामी वा । कथं पुनरस-
स्वर्गकामादेरधिकारो ऽवगम्यत इति कथं पुनस्तस्याभावः शङ्कितो
येनाऽसौ विचारणीयः स्यात्, तथाह—इह के चित् ।

साध्यत्वात् कर्तुराख्यातैर्व्यापाराः सिद्धसाधनाः ।

प्राधान्येनाभिधीयन्ते फलेनापि प्रवर्तिताः ॥

व्याचष्टे—सर्वमेव हि क्रियाप्रधानमेकार्थमेकप्रयोजनं वाक्यं
शब्दप्रवृत्त्यनुसारात् । वस्तुतो ऽपि क्रियैव हि स्वभावतः
साध्यरूपा भाव्यते, स्वभावसिद्धं तु द्रव्यं भूतं भव्यायेति न्यायात्
तां प्रति गुणभूतं स्वर्गादीति वदन्तः फलस्याऽसमन्वयं मन्यन्ते ।
फलत्वेन तु सम्बन्धे स्वर्गादेस्तत्प्राधान्यात् क्रियाया न प्राधान्यम्,
उभयप्राधान्ये च एकार्थत्वं लोकाऽवगतमपह्नीयेतेति भावः । ननु
मा भूत्फलं किं न शिखन्न?मित्यत आह—तथा च फलाभावात्
अधिकाराभावः । कस्मात् ? न ह्यफलेषु कर्मसु कश्चिन्नियोज्यः स्वामी
वा । तदेव च तस्य स्वं भवति यद्यस्योपकारे वर्तते । न चाऽफलं
तथेति कथं स्वं भवति स्वामिनः ? स्वामी चाऽधिकारीत्युच्यते । न
चाऽफलं प्रयोगमपि प्रेक्षावान् प्रतिपद्यते न नियोज्यो ऽपीत्यर्थः ।

ननु भावनाप्रधानं वाक्यं, भावनायाश्च भाव्याकाङ्क्षायां भा-
व्यत्वेन फलं संभन्तस्यते इति चोदयति—कथं पुनरसमन्वयः फलस्य ?

मन्वयः फलस्य ? कर्मणः साध्यत्वप्रतीतेर्द्वयोः साध्ययो-
 रसमवायात् । तथा हि । यदि यागादय एव क्रियास्त-
 एव पूर्वाऽपरीभूताः प्रधानात्मना गम्यन्ते । अथापि तद-
 तिरेकिणी क्रिया सा च सकर्मिका भाव्यप्रधाना । तथापि
 तएव । कुतः ? पौर्वापर्यनियमात् । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्था-
 ऽभिसम्बन्धिस्वार्थाभिधायित्वात्साध्यत्वेन प्रतीतेः । अ-
 न्यथा द्रव्यगुणशब्दाऽविशेषात् अनभ्युपगमाच्च “येषा-
 मुत्पत्ता”विति । साक्षात्करणाभिसम्बन्धाच्च काष्ठैः
 समाधत्ते-कर्मणो धात्वर्थस्य साध्यत्वप्रतीतेः । अथ फलकर्मणोः
 कस्मान्न साध्ये कर्मणो ? इत्यत आह-उभयोः साध्ययोरसमवायात् ।
 एकस्माद्वाक्याद्वावनासदसद्वात्रयोरपि कर्मैव साध्यं युक्तं, न पुनः
 फलमित्यत आह-तथा हि । यदि यागादय एव क्रियाः तथापि त-
 एव पूर्वाऽपरीभूताः प्रधानात्मना गम्यन्ते न तदा भाव्यान्तराऽपेक्षा
 ऽस्ति । अथापि तदतिरेकिणी क्रिया, सदा सकर्मिका, तस्या भाव्या-
 ऽपेक्षायां सत्यामपि भाव्यप्राधान्यात्तथापि तएव यागादयो न तु
 फलम् । ननूभयभाव्यसंभवे को विशेष ? इत्याशयवान् पृच्छति-
 कुतः ? पौर्वापर्यनियमात् । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थाऽभिसम्बन्धिस्वार्था-
 ऽभिधायित्वात् धात्वर्थस्य च साध्यत्वेन प्रतीतेः । सोऽयं फलाद्वि-
 शेष इत्यर्थः । अन्यथा यदि धात्वर्थो न साध्यः स्यात्ततो द्रव्यगु-
 णशब्दादविशेषात् । सिद्धार्थत्वेन हि द्रव्यगुणशब्दा आख्यातात्सा-
 ध्याऽभिधायिनो भिद्यन्ते । आख्यातानां महर्षिणां येषामुत्पत्तौ स्वे
 प्रयोगे रूपं नोपलभ्यते तान्याख्यातानीत्यनेन सूत्रेण । न च तद्वा-
 वनाऽभिप्रायं नामपदार्थस्य धात्वर्थसंबन्धे दृष्टार्थतया ऽपेक्षितसंबन्ध-
 प्रतिपादनार्थत्वात् । अतश्च साध्यत्वं धात्वर्थस्य साक्षात्करणा-
 ऽभिसम्बन्धात् काष्ठैः पचतीति । न खल्वसाध्यस्य साधनसम्बन्ध

पचतीति । ननु कर्मान्तराऽभिसम्बन्धान्नैवं स्यात् ? न ।
 कर्मण्यपि कारकस्मृतेः कारकत्वेनैव क्रियाऽन्वयात् ।
 शब्देन भूततयोपादानात् । ईप्सिततमत्वं तु प्रमाणान्तर-
 विषयः । तथा च दृष्टफलेष्वस्तु फलवत्ता, यागादिषु तु
 न फलं स्वर्गादि, स्तथाऽसमन्वयान्मानान्तरस्य चाऽभा-
 वात् । एवं च तानि ढैधमित्युक्तम् । अन्यथैकध्यमेव स्यात् ।
 उपपद्यते । न चाऽऽख्यातवाच्यायां भावनायां करणत्वं काष्ठानां संभ-
 वति, तस्यास्त्वन्मते समानपदोपातपाकरणोऽविरोधात् । न च
 पाकाऽऽक्षिप्रायां संबन्धः । साक्षात्पाकसंबन्धप्रतीतिः । न खलु मृदा
 घटः काष्ठेः पचतीति समः संबन्धाऽवगमः । तस्मात्काष्ठैरिति सा-
 क्षात्पाकादिसंबन्धात् ते एव स्वरूपेण साध्या इति साम्प्रतम् ।

ननु यच्च तर्हि काष्ठैरोदनं पचतीति कर्मान्तरं प्रतीयते तच्च
 न धात्वर्थस्य साध्यता स्यात्, न ह्येकस्मिन्वाक्ये साध्यद्वयमुपपद्य-
 ते, इति चोदयति-ननु कर्मान्तराऽभिसंबन्धान्नैवं स्यात् । समा-
 धने-न, कर्मण्यपि कारकत्वस्मृतेः । कारकत्वेनैव क्रियाऽन्वयात् ।
 अयमभिसंधिः । उभयमस्त्योदनादौ कारकत्वमीप्सिततमत्वं च ।
 तच्च कारकत्वेनाऽन्वये न क्रियासाध्यत्वहानिरिति । न च शब्दादो-
 दनादिः पाक इव पच्यते इत्यत्र पूर्वाऽपरीभूतोऽवगम्यते, किं तु
 सिद्धतयेत्याह-स्वशब्देन भूततयोपादानात् । ननु यदि न शाब्दमी-
 प्सिततमत्वं कुतस्तत्प्रतीतिः ? रित्यत आह-ईप्सिततमत्वं तु प्रमाणा-
 न्तरविषयः । तथा च दृष्टफलेषु ओदनपाकादिष्वस्तु फलवत्ता, या-
 गादिषु पुनरशब्दार्थः फलं स्वर्गादिः कुतः ? तथा च फलत्वेना-
 ऽसंबन्धान्न चोदनादि तच्च भवितुमर्हति । मानान्तरस्य चाऽसम्भवात् ।
 एवं च केषां चित्कर्मणां फलानां साध्यत्वेन प्रधानत्वं ज्योतिष्टोमप्र-
 याजादीनां, केषां चित्तु मानान्तरसिद्धफलानामवघातादीनां फलं प्रति

एवं तावद् द्रव्याणां कर्मसम्बन्धे गुणत्वेनाऽभिसम्बन्धो न फलत्वेन इति युक्तम् । वस्तुतश्च न सम्बन्धत्वेन, पुरुषप्रयत्नस्य यागादिविषयत्वात्स्वर्गाद्यसम्बन्धाद्यागादेश्च व्यापारान्तराऽदर्शनात्करणत्वाऽनुपपत्तेः । भूतेरव्यापारत्वात् । शक्ये^१ च पुरुषनियोगात्स्वर्गं कुर्यादित्यनुपगुणत्वेन तानि द्वेयं गुणप्रधानभूतानीत्युक्तं महर्षिणा । अन्यथा तु सर्वेषां फलवत्त्वे ऽभ्युपगम्यमाने चैकरूपमेव स्यात्सर्वेषां, फलं प्रति गुणत्वादवघातादिवदिति ।

प्रमेयं परिशोध्य सूत्रमत्र योजयति-एवं तावत् द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धो न फलत्वेन स्वर्गादीनां शब्दत इति युक्तम् । न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च न संबन्धः फलत्वेन । कुतः ? पुरुषप्रयत्नस्य भावनाया यागादिविषयत्वाद्देतोः स्वर्गाद्यसम्बन्धात् । न जातु पुरुषः स्वर्गं व्याप्रियमाण उपलभ्यते, अपि तु यागे । ततश्च याग एवाऽस्य साध्यो न स्वर्गः । अथ पुरुषप्रयत्नसाध्यो ऽपि यागः फलं प्रति करणं भविष्यति, ततः संबन्ध उपपत्स्यत इत्यत आह-यागादेश्च व्यापारान्तराऽदर्शनात् करणत्वाऽनुपपत्तेः । करणत्वं हि क्रियायोगेन व्याप्तं, स चाऽदर्शनाद् यागादेर्निवृत्तः करणत्वमपि निवर्तयतीत्यर्थः । ननु भूतिरेव भाव्यानां यागादीनां व्यापारः, ततश्च कारकत्वं करणत्वं चेत्यत आह-भूतेरव्यापारत्वात् । व्यापारो हि व्यापारवत्समवायिकारणकः, सिद्धं च समवायिकारणम्, असिद्धश्चेद्वाच्यो नाऽस्मिन् भूतिः समवेति । न खलु गगनकुसुमादयो व्यापारवन्तः । सिद्धो ऽपि भविता न भवितुमर्हति । न जातु विद्यद्भवति । तस्मान्न भूतिर्व्यापार इति । अपि च भाव्यत्वे स्वर्गस्य तत्र पुरुषो नियोज्यः । न च तेनाऽनै शक्य इत्याह-शक्ये च पुरुषनियोगात् स्वर्गं कुर्यादित्यनुपपत्तेः । अपि च इच्छातन्त्रत्वे स्वर्गा-

पत्तेः । अवश्यकर्तव्यताप्रसङ्गाच्च । फलस्य चाऽविधेयत्वो-
पगमात् । यागादेश्च विधेयत्वाश्रयणात् । प्रवृत्तिविषये-
हि विधिर्न साक्षाद्यागे फले वा । प्रवृत्तिश्च भावना । यद्वि-
षयायाश्च प्रवृत्तेर्हेतुः शब्दः स विधिरित्युच्यते । तत्रा-
ख्यातोपादाना भावना नास्त्येव, या विधीयेत । सत्या-
मपि भिन्नभावनायां न भावनाकर्मणोर्यागफलयोरसम-
वायः, न विधिसामर्थ्यात् अन्यदपि फलं, तस्याप्येवं सम-
वायात् । वैरूप्यात्साधनभावस्य दुरवबोधत्वात् ।

दीनाम् इच्छायाश्चाऽवश्यम्भावनियमाऽभावान्नाऽवश्यकर्तव्यताप्रस-
क्तिः । विधितन्त्रत्वे त्विच्छाया अतन्त्रत्वात्तस्य च नित्यविधाय-
कत्वात् अवश्यकर्तव्यता स्यादित्याह—अवश्यकर्तव्यताप्रसङ्गाच्च ।
फलस्य चाऽविधेयत्वोपगमात् । तस्य लिप्सा ऽर्थलङ्घनेति चेद्वैवासा-
ममैतत्कर्तव्यमिति । यागादेश्च विधेयत्वाऽश्रवणात् । यथाह उपायं
तु न वेद । अतस्तदाकाङ्क्षा इदमुपदिश्यते यागेनेति । युक्तं चैत-
दित्याह—प्रवृत्तिविषयो हि विधिः प्रवर्तनारूपत्वान्न साक्षाद् यागे फले
वा । प्रवृत्तिश्च भावना । यद्विषयायाश्च प्रवृत्तेर्हेतुः शब्दः अन्यनिमि-
तत्वादित्थानिमित्तत्वात्फले प्रवृत्तेरिति । अपि च विषयरूपा प्रवृत्तिर्विधा-
तव्या, न चाऽसावुपायविषयाया अन्या फलविषया ऽस्तीत्याह—द्विती-
या च भावना नास्त्येव, या फलविषया विधीयेत । भवतु वा, तथापि
प्रकृतं न सिध्यतीत्यत आह—सत्यामपि द्वितीयायां भावनायां न
भावनाकर्मणोर्यागफलयोरसमवायः । अथ मा भूद् भिन्नभावनाकर्मणो
भूतेन फलेन संबन्धो यागश्च विधिसामर्थ्यात्तु विश्वजिज्ञादिवत्क-
ल्पितेन फलान्तरेण संबन्धस्यतइत्यत आह—न विधिसामर्थ्यादन्य-
दपि फलम् । कुतः ? तस्याप्येवं श्रुतफलपदसमवायात् । कुतः ?
वैरूप्याद्वैतोः साधनभावस्य दुरवबोधत्वात् । न जातु सकृदेव-

नाऽर्थापत्तिः । चोदनालक्षणत्वहानेः । तस्याः साध्यत्वपर्यवसानात् । अफलस्य कर्मणो लोके साध्यत्वाऽदृष्टेः । साधनत्वस्य च साध्यत्वपुरःसरत्वादर्थान्तिदाक्षेपायोगात् । साध्यत्वस्य पुरोभाविनः साधनत्वाऽक्षेपाश्रुतो यागः साध्यं साधनं चेत्युपपद्यते, विरोधात् । तस्मात्साधनभावो दुरबोधः साध्यत्वेन श्रुतस्य यागस्येति ।

स्यादेतत् । चोदनातः साध्यत्वेन प्रतीतस्य यागादेरर्थापत्तिः फले साधनत्वं गम्यते, मा भूद्वैरूप्यम्, इत्यत आह— नार्थापत्तिः । कुतः ? चोदनालक्षणत्वहानेः । फलसाधनता चेदर्थपत्तिगम्या चोदनालक्षणत्वं न स्यात् । ततश्च चोदनैवेति प्रतिज्ञाव्याघातः । न चाऽर्थापत्तेश्चोदनामूलतया तद्विषयश्चोदनालक्षण इति साम्प्रतम् । चोदनाया यागादिसाध्यमात्रपर्यवसितायाः फलसाधनतामन्तरेणोपपत्तेरर्थापत्तिमूलत्वाऽभावादित्याह— साध्यत्वपर्यवसानात् । अथाऽफलस्य साध्यत्वं चोदनाप्रतीतमनुपपन्नमिति चोदनैव साध्यत्वप्रतिपादिका पर्यवस्यन्ती फलकल्पनाबीजमिति तत्राह— अफलस्य कर्मणो लोकसाध्यत्वेनाऽदृष्टेः । यत्किंल धर्मशास्त्रकारो निषेधति 'न कुर्वात वृथाचेष्टा'मिति । ननु यथा परेषां साधनत्वेन शब्दतः प्रतिपन्ना यागादयः साध्यतामाक्षिपन्त्यात्मनः तथा ऽस्मन्मते ऽपि साध्यत्वेन प्रतीताः साधनतामात्मन आक्षेप्यन्तीत्यत आह— साधनत्वस्य यागादेः साध्यत्वपुरःसरत्वात् । अकृतस्य तत्त्वाऽनुपपत्तेः ।

अथाऽयमाक्षेपयोगः शाब्दसाधनत्ववादिनो मते । शाब्दसाध्यत्ववादिनां तु मते साध्यत्वस्य पुरोभाविनः साधनताक्षेपाऽसामर्थ्यात् । सुगमम् । यदि मन्येत साध्यत्वमपि सिद्धिं प्रति कारकत्वमन्तरेण नोपपद्यतइति साधनत्वमाक्षेप्यतीति, तत्राह— आक्षे-

ऽसामर्थ्यात् । आक्षेपेपि सिद्ध्यर्थं कर्तृरूपस्य कारणत्वा-
ऽभावात् । कथं तर्हीदानीं विधिः ? किमत्र कथं ? प्रवर्त्तना-
मात्रं विधिर्न पुरुषार्थानर्थौ स्पृशति । कुतः ? प्रतीतेरव्य-
भिचाराच्च । तथा च लिङादिभ्यः प्रेरणाऽवगमः । यद्यपि
चेष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः, शब्दस्त्वनामृष्टतद्रूपः प्रवृत्ति-
हेतुमात्रमभिनिविशते । तदाकाराऽवबोधात्प्रैषादिषु च
तदभावात् । प्रवर्त्तनामात्रस्य चाऽव्यभिचारात् । अने-
पेपि सिद्ध्यर्थं कर्तृरूपस्य सेटुः कारणत्वाऽभावात् । उपपादितमेतत्
यथा न साध्यं कारकमिति ।

अभ्युपेत्योच्यते, भवतु कारकम्, अत एव चाऽऽक्षिपतु तस्य
तथापि सिद्धिं प्रति कर्तृत्वात् तदेवाक्षिपेन्न कारणत्वमित्यर्थः । यदि
यागादीनां साध्यत्वमेव न चाऽभिमतसाधनत्वं कथं तर्हीदानीं
विधिः ? पूर्वपक्षी ब्रूते—किमत्र कथम् ? प्रवर्त्तनामात्रं विधिः, नाऽभि-
मतसाधनत्वं, ततश्च न पुरुषार्थाऽनर्थौ संस्पृशति । कुतः ? उत्तरम्—
प्रतीतिः । नन्वभिमतसाधनतापि प्रतीयतइत्यत आह— अव्यभिचा-
राच्च प्रतीतेरिति । विवृणोति—तथा च लिङादिभ्यः प्रेरणाऽवगमः ।
नन्वस्तु, किं त्वसौ समीहितसाधनानिबन्धन इत्यत आह—यद्यपि
चेष्टसाधनत्वं प्रवृत्तिहेतुः, शब्दस्त्वनामृष्टतद्रूपः प्रवृत्तिहेतुमात्रमभि-
निविशते । कुतः ? तदाकाराऽवबोधात् । अव्यभिचारादिति व्यतिरे-
कमुखेन विवृणोति—प्रेषादिषु च तदभावात् । अभिमतसाधनत्वा-
ऽभावात् । प्रवर्त्तनामात्रस्य चाऽव्यभिचारात् । यद्युच्येत क्व चित्प्रेषणा
क्व चिदध्येषणा क्व चिदभिमतफलसाधनता लिङर्थौ भविष्यति,
तच्च तच्च प्रतीतेरित्यत आह—अनेकार्थत्वदोषात् । न खलु प्रवर्त्तना-
मात्रत्वे सम्भवत्यनेकार्थता युक्ता । अनेकशक्तिगौरवादित्यर्थः । ननु

कार्थत्वदोषात् । न च तद्रूपबोधादेव तद्दोषः । मोहादे-
रपि संभवात् ।

नन्वेवमपि प्रवर्त्तनायाः प्रवर्त्त्यविशेषविषयत्वात्त-
स्यैव पूर्वमपेक्षणात् स्वर्गकामादिपदानां च तत्समर्पण-
सामर्थ्यात् स एव तैः समर्प्यते न साधनविशेषः । किम-
तः ? कामिनो ऽधिकारः प्रतिपन्नो भवतीति । एवं नाम,
न तु प्रवृत्तिसिद्धिरसति फले । प्रवृत्त्यर्थश्चाऽधिकारः ।
नन्वानर्थक्यमुपदेशस्यैवं स्यात् । सत्यर्थे नाऽऽनर्थक्यमसति
नाऽभिमतसाधनता व्यभिचरति । अभिहितसाधनता सर्वत्र प्रेषादि-
षु साक्षात्पारम्पर्येण वा विद्यतइत्यत आह—न च तथाऽवबोधादेव
अभिमतसाधनता बोधहेतुरित्यर्थः ।

अचान्तरे मीमांसकैकदेशी प्राह—नन्वेवमपि प्रवर्त्तनायाः प्रव-
र्त्यविशेषविषयत्वात्तस्यैव पूर्वमपेक्षणात् करणाद्यपेक्षया पूर्वत्वम् । न
च स्वर्गकामादिपदमपेक्षां पूरयितुं न क्षममित्याह—स्वर्गकामादिप-
दानां च तत्समर्पणसामर्थ्यात् । स एव प्रवर्त्य एव तैः समर्थ्यते न साध-
नाकर्मविशेषः । कर्मणः पश्चात् कर्तृतया सम्भन्त्यतइति भावः ।

पूर्वपक्षी वक्ष्यमाणाऽभिसन्धिः पृच्छति—किमतः ? एकदेशिन
उत्तरम्—कामिनो ऽधिकारः प्रतिपन्नो भवति । ततश्च यजेत स्वर्ग-
काम इत्युपपन्ना संगतिरित्यर्थः । पूर्वपक्षी दूषयति—न ह्यफले ऽधि-
कार इत्युक्तम्, अभ्युपगम्याऽप्युच्यते—एवं नाम, न तु प्रवृत्तिसिद्धि-
रसति फले । ननु मा भूत्प्रवृत्तिः, अधिकारस्तु सिध्यतीत्यत आह—
प्रवृत्त्यर्थश्चाऽधिकारः । प्रवृत्तिश्चेन्नास्ति व्यर्थो ऽधिकार इति ।
नन्वानर्थक्यमुपदेशस्यैवं स्यात् । उत्तरम्—सत्यर्थे नाऽऽनर्थक्यम् ।
असति तु किमन्यदानर्थक्यं स्यात् । अथवैवमप्यानर्थक्यं नास्ती-
त्याह—आत्मविज्ञानाधिकारसिद्धिप्रयोजनत्वाद्वा नाऽऽनर्थक्यम् ।

तु किमन्यत् ? आत्मविज्ञानाधिकारसिद्धिप्रयोजनत्वाद्वा
नाऽऽनर्थक्यम् । एष खलु पुरुषः स्वभावतो रागाद्याविष्टो
दृढफलैरुपायैर्विषयोपार्जने प्रवर्त्तमानस्तदाक्षिप्तमनास्त-
त्पक्षपाती न विगलितविषयप्रपञ्चमात्मतत्त्वमुपदिष्टं प्र-
त्येतुं परिभावयितुं वा अलम् । कर्मोपदेशस्त्वनुशिष्टं
कृतकामनिवर्हणः स्वाभाविक्याः प्रवृत्तेर्निवृत्तः शास्त्री-
यायां कर्मप्रवृत्तौ व्यवस्थितो दान्तः कामैरबाधितमनाः
शक्नोति तादृशमप्यात्मतत्त्वमुपदिष्टं प्रत्येतुं परिभावयितुं
कथं पुनरेतत्प्रयोजनाः सर्वे विधयः ? इत्यत आह—एष खलु पुरुषः
क्षेत्रज्ञः स्वभावतो रागाद्याविष्टः । यथाह भगवानेकपादः ‘क्षीतराग-
जन्माऽदर्शना’दिति । अतो दृष्टफलैरुपायैः सेवादिभिः यद्विषयोपा-
र्जनस्तस्मिंस्तु प्रवर्त्तमानस्तदाक्षिप्तमनास्तत्पक्षपाती सदैव तत्प्रयुक्तः ।
अतो न विगलितविषयप्रपञ्चमात्मतत्त्वम् उपदिष्टमपि प्रत्येतुं
निश्चेतुं परिभावयितुं समनस्कानीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मन्येव बुद्धि-
धारा^१ विधातुमलं, किमङ्ग पुनः साक्षात्कर्तुम् ।

भवत्वेवं, तथापि किं कर्मोपदेशैरित्यत आह—कर्मोपदेशे-
स्त्वनुशिष्टस्त्वैवर्णिको ऽष्टवर्षादिब्राह्ममुहूर्तौपक्रमयायां प्रदोषपर्यवसा-
नायां प्रतिवासरं कर्मपट्टतौ स्थितोपि स्तेयद्यूतस्यमिसरणमृगया-
द्याहृतहृदय आत्मजयोनिजपरिजनचिन्तायास्तदनुशासनात् कृतक-
मनिवर्हणः ततः स्वाभाविक्याः प्रवृत्तेर्निवृत्तः परिजनचिन्तायामिव
शास्त्रीयायाम् अहरहर्ब्राह्ममुहूर्तौपक्रमप्रदोषपर्यवसानायां कर्मपट्ट-
तौ व्यवस्थितो दान्तः कामैरबाधितमनाः शक्नोति तादृशमपि विग-
लितविषयप्रपञ्चमपि आत्मतत्त्वं प्रत्येतुं परिभावयितुं च । ननु साध्यां
क्रिया यथा स्वर्गादिना साध्येन न सम्बध्यते तथा ऽऽत्मज्ञानाऽधि-
कारसिद्ध्या ऽपि, कः खल्वनयोर्विशेषः ? इत्यत आह—गवं दुष्टेनैव

च । दृष्टेनैव कर्मविधय आत्मज्ञानाधिकारप्रयोजनाः ।
 एवं च शास्त्रत्वं नियोज्याऽनुयोजनाद्वितोपदेशाद्वा । कामे
 तु साध्ये रागाद्यभिव्याप्तायां स्वाभाविक्यां प्रवृत्तावुपाय-
 दर्शनेन स्वहस्तदानाच्छब्दः शास्त्रतामतिवर्तते । न हि तदा
 पुरुषोऽनुशिष्टः स्यात् । स्वच्छन्दचेष्टायां त्वनुज्ञायेत । अ-
 थापि हितमुपदिशत् शास्त्रं तथापि प्रकृत्या दुःखाऽनुषक्तेषु
 काम्येषूपायदर्शनेन प्रवर्तयन्न हितोपदेशी शब्दः स्यात् ।

कर्मविधय आत्मज्ञानाऽधिकारप्रयोजनाः । सत्यं, न शाब्दः संबन्धः
 प्रमाणान्तरेण तूपनीयमानो न शब्देन प्रतिक्षिप्यते व्रीहीनवहन्ती-
 तिवदिति भावः । एवं च शास्त्रत्वं नियोज्याऽनुशासनात् प्रवृत्त्यन्त-
 रोपदेशेन परिणामतापसंस्कारदुःखरूपिताभ्यः प्रवृत्तिभ्योऽर्थान्निव-
 र्तनमनुशासनं तस्मादित्यर्थः ।

प्रकारान्तरमाह—हितोपदेशाद्वा । नित्यानन्दमयात्मज्ञा-
 नाऽधिकारसिद्धिप्रयोजनं कर्मज्ञानं तस्योपदेशादित्यर्थः । इतरथा
 तु न शास्त्रत्वमाम्नायस्य भवेदित्याह—कामे तु काम्यतइति स्वर्गा-
 दिः कामः तस्मिन्साध्ये रागाद्यादिप्रायां स्वाभाविक्यां प्रवृ-
 त्तावुपायदर्शनेन स्वहस्तदानाच्छब्दः शास्त्रतामतिवर्तते । इच्छन्नपि
 कथं चिदुपायाऽपरिज्ञानान्न प्रवर्तेत, उपायज्ञानादेव प्रवृत्तेः । अत-
 स्तादृशमपि चेच्छास्त्रं किमन्यदशास्त्रं भविष्यतीत्यर्थः । शास्त्रतां
 कस्मादतिवर्तत? इत्यत आह—न हि तदा पुरुषोऽनुशिष्टः स्यात् ।
 स्वच्छन्दचेष्टायां त्वनुज्ञायेत । एवं तावदहितनिवर्तनालक्षणं शास्त्र-
 त्वं न स्यादित्युक्तम् । अथापि हितमुपदिशच्छास्त्रं तथापि प्रवृत्त्या
 दुःखानुषक्तेषु काम्येषु स्वर्गादिषूपायदर्शनेन प्रवर्तयन्न हितोपदेशी
 शब्दः स्यात् ।

नन्वेवं ज्ञानविधिरप्यनुशासनमात्रमेव स्यात् । न ।
ज्ञानस्य दृष्टार्थत्वात्स्वभावतश्च गुणभूतत्वात्संमार्गादि-
वत् । इममेव चार्थभिप्रेत्य कर्त्तव्यश्च सुखवानकर्त्तव्यो
दुःखवानित्याद्युक्तम् । एषो ऽर्थः । स्वर्गादेः क्षणिकत्वादि-
दुःखानुषङ्गात्तदुपायो यागो दुःखतया न कर्त्तव्य एव
स्यात् । प्रलीनाऽशेषदुःखप्रपञ्चाऽवभासप्रयोजनस्तु सुख-
फलः कर्त्तव्यः ।

नन्वेवं वर्णयता ऽतिसृष्ट^१ एवाधिकारो भवति ।
सत्यम् । न्यायस्तु निरूप्यते, नाऽभ्युपगमः । न च यागं

चोदयति-नन्वेवं ज्ञानविधिरप्यनुशासनमेव स्यात् । न हि
तत्रापि स्वर्गदिवन्मोक्षः साध्यतया संबन्धुमर्हति । नापि मोक्षमात्रो
ऽधिकारीत्यर्थः । परिहरति-न, ज्ञानस्य दृष्टार्थत्वात् । तच्चोक्तं पुर-
स्तात्स्वभावतश्च गुणभूतत्वात्संमार्गादिवत् । यथा संमृज्यमानपदार्थ-
तन्त्रः संमार्गः तथा ज्ञेयतन्त्रं विज्ञानमित्येतदनुभवसिद्धमेतदित्य-
र्थः । इममेव चार्थभिप्रेत्य कर्त्तव्यश्च सुखवान् अकर्त्तव्यश्च दुःख-
वान् इत्याद्युक्तमत्रभवता । ननु स्वर्गादिनरकादिफलत्वे ऽपि कर्त्त-
व्यताकर्त्तव्यतयोर्वचनमेतद् भाष्यकारीयमुपपद्यतएवेत्यत आह-
रण्यर्थः । स्वर्गादेः क्षणिकत्वादिदुःखानुषङ्गात्तदुपायो यागो दुःखतया
न कर्त्तव्य एव स्यात् । प्रलीनाऽशेषदुःखप्रपञ्चाऽवभासप्रयोजनस्तु
सुखफलः कर्त्तव्यः ।

चोदयति-नन्वेवं पारम्पर्येण फलत्वात् कर्मणि नाऽधिका-
राऽभाव ऐकान्तिक इत्याह-नन्वेवं वर्णयता ऽतिसृष्ट एवाऽधिकारो
भवति । परिहरति-सत्यं, न्यायस्तु निरूप्यते नाऽभ्युपगमः । न
वयमभ्युपगममपेक्षाऽधिकाराऽभावं ब्रूमः, अपि तु न्यायतः । स तु
स्वतो निरधिकारत्वमापादयति कर्मविधीनां, नाधिकारान्तराऽनुप्र-

कुर्यादित्यर्थे यथा ऽधिकारस्तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

अत्रोच्यते-

विशेषा एव शब्दार्था दृष्टरूपान्वये ऽपि हि ।

न च प्रवर्तनाबोध इष्टशक्तेर्विना ऽर्थवान् ॥

न तावत्सामान्यं लिङाद्यर्थः । प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्य-
नुज्ञोपदेशानां तु विशेषणामेव लोके प्रतीतेः । मोहादि-
भेदान्तराऽवगतेश्च । न हि प्रवृत्तिहेतुमात्राऽवबोधः क-
वेशं वारयति, तेन तदनुसारिणां तद्दृष्टं एवाऽभ्युपगमो युज्यत-
इत्यर्थः ।

एवं पूर्वपक्षाऽऽभासमुपन्यस्य प्रथममेवाऽऽनर्थक्यं स्वाऽभि-
तमाह-न च यागं कुर्यादित्यत्राऽऽर्थे यथा ऽधिकारस्तथोपरिष्ठाद्व-
क्ष्यते । एवं पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तमाह-उच्यते ।

विशेषा एव शब्दार्था दृष्टरूपान्वये ऽपि हि ।

न च प्रवर्तनाबोध इष्टशक्तेर्विना ऽर्थवान् ॥

प्रवर्तनामात्रं शब्दार्थ इति हि मन्यमानेन स्वर्गादेः साध्यत्वं
निरासीति तदेव तावदुच्यते-न तावत्सामान्यं लिङाद्यर्थः ।
प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञोपदेशानां विशेषणामेव लोके प्रतीतेः । न
खलु लिङ उपदेशादिविशेषरहितं प्रवर्तनामात्रमवगच्छन्ति । न च
तथा न गोः पदा सप्तव्येति गोत्वमात्रमपि तु अर्थादिशब्दादिवा-
ऽभिध्येषु संदिश्यते । प्रतिपद्यमानास्तु तामुपदेशाऽनुरक्तामेव नाऽव-
गमयन्ति । न हि ज्वरितः पथ्यमश्नीयादित्युपदेशप्रवृत्ता प्रवर्तना-
मात्राऽवगतिः तत्पूर्वा चेऽपदेशे प्रतिपत्तिरिति । यदि च प्रवर्तनेव
लिङर्थः तदा ऽऽक्षेपेण तद्विशेषाः प्रतीयेरन्, तत उपदेशादि-
भेदवत्, क्व चिन्मोहस्यापि चैव्यधन्दनादौ प्रवृत्तिहेतुत्वप्रसङ्ग इत्या-
ह-मोहादिभेदान्तराऽवगतेश्च ।

ननु प्रतीयतां नाम विशेषाऽनुरक्ता प्रवर्तना, तथापि कस्मान्न

चिदस्ति । सामान्यशब्दाद्विशेषप्रमाणाऽभावे तन्मा-
त्राऽवगतिः । अतो न तावन्मात्रं शब्दार्थः । विशेषाऽनु-
षक्तमेव तु तृत्तादीनामिव कर्तृत्वं ताच्छील्येऽनुषक्तम् ।
अन्यथा कर्तृप्रयोगप्रतीतिप्रसङ्गात् । नाप्युपाधयो न
शब्दार्थाः । अप्रतीतानामभेदकत्वात् । अन्यस्य प्रत्ययहे-
तोरभावात् । तदन्तत्वात्तद्वाच्यः समानशब्दो ऽयम्
तन्मात्रमर्थः इत्यत आह-न हि प्रवृत्तिहेतुमात्राऽवबोधः क्व चिद-
स्ति । सामान्यशब्दत्वं हि विशेषप्रमाणाऽभावे गृहीतसम्बन्धस्य
सामान्यमात्राऽवबोधकत्वेन व्याप्तिं, तदिहोक्तेन क्रमेण सामान्यमा-
त्राऽवबोधकत्वं निवर्तमानं स्वव्याप्यं सामान्यशब्दतामपि लिङो नि-
वर्तयति । तदिदमाह-सामान्यशब्दाद्विशेषप्रमाणाऽभावे तन्मात्रा-
ऽवगतिः । क्व चिच्च सामान्याऽवगतिपुरःसरैव कस्य चित् विशेषस्य
बाधे सति विशेषाऽवगतिः । सर्वथा तन्मात्राऽवगतिस्तावदस्ति ।
उपसंहरति-अतो न तन्मात्रं शब्दार्थः । विशेषानुषक्तमेव तु
तृत्तादीनामिव कर्तृत्वं ताच्छील्येऽनुषक्तम् । न चायमसिद्धो दृष्टान्त
इत्यत आह-अन्यथा ताच्छील्यदयो भेदा यदि नाच्येन् कर्तृत्व-
मेवोच्चेत्, तथासति तृत्तादिवत् कर्तृमात्रे प्रयोगप्रसङ्गात् । यदपि
कैश्चिदुच्यते प्रेषादयो न शब्दार्था उपाधयस्ते, प्रवर्तकत्वं तु
शब्दार्थः सर्वत्राऽपरित्यागादिति, तत्राह-नाप्युपाधयो न शब्दार्था
उपदेशादयः । कुतः ? अप्रतीतानामभेदकत्वात् । उपाधित्वमेषा-
मभ्युपगच्छद्विरपि भेदकत्वमभ्युपगमनीयं, तदभावे उपाधित्वाऽनु-
पपत्तेः । न चाऽगृहीतं भेदकं भवितुमर्हति । न ह्यगृहीतविशेषणा
बुद्धिरुदीयते । ननूणहिताभिधानमुपाधिप्रतीतिमपेक्षते, न तु
स्वप्रतिपाद्यतामप्यस्येत्यत आह-अन्यस्य प्रत्ययहेतोरभावात् । उप-
हितवाचितैवाऽर्थात्प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । न केवलमुपपत्तिः स्मरण-

इति च स्मरणात् । गोत्वादीनामप्युपाधित्वात् । सदि-
त्येव शब्दार्थत्वप्रसङ्गात् ।

मपि कातीयमवास्तीत्याह—तदन्तत्वात्तद्वाच्यः समानशब्दोऽयम् ।
इति स्मरणात् । द्विविधोप्युपाधिरुपहितसमानाधिकरणस्तद्व्यधिक-
करणश्च । तद्यथा । दृतिहरिः पशुः, गार्गिकया श्लाघते इति
च । तत्र यः समानशब्दः स समानाधिकरणोपाधिः स तदन्त-
वाच्यः प्रत्ययान्तवाच्यो दृतिहरिपश्वादिः । न त्वसमानशब्दो ऽस-
मानाधिकरणो गार्गिकया श्लाघते इत्यादिः । न हि गार्गिकयेति
श्लाघादाधिकारविहिते वुनि तदन्तेनाऽसमानाधिकरणः, गार्गिकया
श्लाघा ऽभिधीयत इत्यर्थः ।

स्यादेतत् । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति स्थितिः । उपा-
धयश्चाऽन्यतो लभ्या न वाच्या भवितुमर्हन्ति । कुतः ? प्रयोगादेव
लौकिकात् । तथा हि । दृतिहरिशब्दं पशवेव प्रयुज्यते वृद्धाः
नान्यत्र । तत्प्रयोगनियम एव कुत ? इति चेत् । न । अनादित्वेन
लौकप्रयोगस्याऽपर्यनुयोज्यत्वात् । तस्मात्तटस्थ एवापाधयो न पुन-
रभिधाविनिवेशिन इत्यत आह— गोत्वादीनामप्युपाधिकत्वात् ।
सदित्येवं शब्दार्थत्वप्रसङ्गात् । यद्यपर्यनुयोज्यादेव लौकिकात्प्रयोग-
नियमादवगतेरशब्दार्थत्वं, हन्त गोत्वादीनामप्यशब्दार्थत्वं स्यात्,
सन्तेव गवादिशब्दानामर्थः प्रसज्येत । सत्तामात्रप्रवर्तिनामपि तेषां
प्रयोगनियमादेव गोत्वादिषूपपाधिसिद्धेः । तथा चाऽन्याय्यमनेकार्थत्वं
तत्र भविष्यति । न वा सत्तामप्यभिदध्युः, प्रयोगनियमादेव सापि
गंस्यते, ततश्च सर्वेषामेव शब्दानामवाचकत्वप्रसङ्गः । अनादिरपि
वृद्धप्रयोगो ऽर्थप्रत्ययनार्थत्वात् तत्प्रयुक्तस्तदप्रत्यायने पर्यनुयोज्यः ।
न हि प्रयोक्तव्यः शब्द इत्येव प्रयुज्यते वृद्धाः, अपि त्वर्थं प्रत्याय-
यितुम् । तद्गोत्वादिषु गवादिशब्दप्रयोगनियमस्तदभिधायकत्वादुप-

उपेत्यापि तूच्यते । सामान्यचोदनाया विशेषपर-
त्वाद्विशेष एव प्रतिपाद्यः । स च यः कश्चित्सर्वो वा
कश्चिदेव वा । सर्वथा तु विशेषप्रत्यस्तमयेन सामान्य-
बोधो ऽर्थवान् । तत्रेष्टतच्छक्त्यनपेक्षाणामभिप्रायमात्रा-
ऽनुविधायिनां तदपेक्षाणां च तदानुकूल्यमपेक्षमाणानां
प्रवृत्तिहेतवः प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञा अपुरुषबुद्धिप्रभ-
वाया न प्रतिपाद्याः । न मोहादयो, बोधविरोधात् । ते
पन्नो नाऽन्यथेति । तर्हि समानमेतत् उपाधिषु सर्वेष्वन्यथाऽभिनिवे-
शात् । न च लिङादिषु प्रयोगनियमो ऽप्यस्ति । एतेन पङ्कजादिषु
योगकृदिरुपपादिता । न चाऽसमानाधिकरणेषूपधाधिषु वाच्यत्वप्र-
सङ्गः । तत्र श्लाघादिवाचिनां शब्दान्तराणां सदैव प्रयोगप्रसङ्गात् ।
न हि गार्गिकयेत्येतावन्मात्रं प्रयुज्यते वृद्धाः, तन्मात्राद्वा श्लाघां प्रति-
पद्यन्ते । तस्मादुपदेशादयस्तच्छीलादयश्चोपाधयो वाच्याः । अन्य-
थातिप्रसङ्गादित्यभ्युपेत्यापि प्रवर्तनामात्राऽभिधानमुच्यते । सामान्य-
चोदनाया विशेषपरत्वाद्विशेष एव प्रतिपाद्यः । स च यः कश्चिद्यथा
स्थाल्यामोदनं पचेदिति काचित् स्थाली सर्वा वा, अविशेषात् ।
यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मणमात्रम् । कश्चिदेव यथा
पुरुषमानय, सुरा वोढव्येति शूद्रप्रतिपत्तिः । सर्वथा विशेषप्रत्यस्तम-
येन सामान्यबोधो ऽर्थवान् । निर्विशेषस्य सामान्यस्यानुपपत्तेः ।
तदेवं प्रसक्ताऽऽज्ञादिव्युदासेन अन्यत्र च मोहादप्रसक्तेरुपदेशस्यैव
शिष्यमाणस्य संप्रत्य इत्याह-तत्रेष्टतच्छक्त्यनपेक्षाणां प्रेषितुरध्येषितुर्वा
ऽभिप्रायमात्राऽनुविधायिनां प्रेष्याणाम् अध्येष्याणां वा ऽतदपेक्षाणां
च तदानुकूल्यमपेक्षमाणानामनुज्ञाभिप्रायज्ञानां प्रवृत्तिहेतवः प्रेषणा-
ध्येषणाऽभ्यनुज्ञा अपुरुषप्रभावायाश्चोदनाया न प्रतिपाद्याः । मोहा-
दोनामप्रसक्तिमाह-न मोहादयः प्रवृत्तिहेतवः । कुतः ? बोधविरो-

हि प्रतिपाद्यमाना अप्रवृत्तिहेतव इति प्रवर्तनाऽवबोधो
विहन्येत । विपर्यय एव स्यात् । नेष्टता कर्मणि, प्रत्यक्ष-
विरोधात् । इष्टसाधनतामपि चेन्न गमयेदप्रतिपादक-
तैव स्यात् । सामान्यबोधस्य विशेषप्रत्यस्तमये अनर्थक-
त्वान्मिथ्यात्वापातात् । तस्य च हेतुद्वयाभावे ऽयुक्त-
त्वात् । तदुक्तम् । 'असाधकं तु तादर्थ्या'दिति । भवेद-
साधकं कर्म साधयितारं नाऽधिगच्छेदनधिकारी स्यादि-
त्यर्थः । तादर्थ्यात्प्रवर्तनामात्रार्थत्वात् । शब्दस्य प्रीति-
साधनत्वाऽनवगमात् । प्रीत्यथत्वाच्च पुरुषप्रयत्नानाम् ।

धात् । विरोधमाह—ते हि प्रतिपाद्यमाना अप्रवृत्तिहेतव इति प्रव-
र्तनाबोधो मोहप्रतिपादनाद्विहन्येत, विपर्यय एव स्यात् । निवृत्ति-
रेव प्रसज्येत, न जातु प्रामाणिकाश्चेत्यवन्दनादे । मायामोहविनि-
र्माणे ऽवगते प्रवर्तन्ते प्रवृत्ता वा न निवर्तन्ते । अस्तु तर्ह्यष्टसाधनता
प्रवृत्तिहेतुरित्यत आह—नेष्टसाधनता कर्मणि प्रवृत्तिहेतुः । कुतः ?
प्रत्यक्षविरोधात् । इष्टसाधनतामपि चेन्न गमयेदप्रतिपादकतैव स्यात् ।
प्रत्यक्षविशेषप्रत्यस्तमये सामान्यस्याप्यभावादनर्थकत्वान्निर्विषयत्वा-
न्मिथ्यात्वाऽऽपातात् । भवतु मिथ्यात्वं, का विरोधः ? इत्यत आह—
तस्य च हेतुद्वयाऽभावे कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावे ऽयुक्तत्वात् ।
अत्र च पारमर्षं सूचं योजयति—असाधकं तु तादर्थ्यादिति । तद्व्या-
चष्टे—भवेदसाधकं कर्म साधयितारं नाधिगच्छेत् । अनधिकारि
स्यात् इत्यर्थः । अत्रैव हेतुमाह—तादर्थ्यात् । विवृणोति—प्रवर्तनामा-
त्रार्थत्वात् विधिशब्दस्य प्रीतिसाधनत्वाऽनवगमात् । भवत्वनवगमः,
तथापि किमित्यसाधकं कर्म ? त्यत आह—प्रीत्यर्थत्वाच्च पुरुषप्रय-
त्नानाम् । प्रीत्यभावादित्च्छाभावः सुखाऽनुशयित्वादित्च्छायास्तदभावे

अविशेषे तु प्रीतिसाधनत्वे सिद्धो ऽधिकारः । सर्वविशेष-
प्रत्यस्तसमये चाऽसाधकं वाक्यं स्यात् अबोधकम् । अवि-
शेषार्थत्वात्सामान्यचोदनायाः ।

ननूक्तं 'प्रज्ञायते लिङादीनां व्यञ्जनीया प्रवर्त्तना
प्रयोक्तृधर्मः' इति । सत्यम् । आज्ञादिको नोपदेशः । ननू-
पदेशो ऽप्यनुग्रहाऽभिप्रायात्मक इति न प्रयोक्तृधर्मता-
मतिवर्त्तते ।

नैतत्सारम् । उपदेशे प्रैषादिष्विव प्रवृत्तिहेतुत्वाभा-
वादभिप्रायस्य । तथा हि—

आज्ञादौ कर्मशक्तेर्हि नाऽभिप्रायानुरोधिता ।

उपदेशे कर्मशक्तिमवबुध्य प्रवर्त्तते ॥

प्रयत्नाऽभावः, वज्रभावइव धूमाभाव इति सामान्यवचनम् । अविशे-
षे तु प्रीतिसाधनत्वे सिद्धो ऽधिकारः, सर्वविशेषप्रत्यस्तमये ऽसाधकं
वाक्यं स्यादबोधकम्, अनबोधकम् । कुतः ? अविशेषार्थत्वात्
सामान्यचोदनाया निर्विशेषस्य च सामान्यस्याऽयोगान्निर्विषयत्वाऽऽ-
पत्तेः । अचान्तरे पूर्वोक्तमाक्षेपं स्मारयति—ननूक्तमिति । प्रज्ञायते
लिङादीनां व्यञ्जनीया प्रवर्त्तना । प्रयोक्तृधर्मो न णिचो यथानिय-
तकर्तृकेति । प्रयोक्तृश्चोदनायामसंभवाद्नास्ति प्रवर्त्तनेत्यर्थः । तत्रांशे
सिद्धसाधनतामाह— सत्य,माज्ञादिकः प्रयोक्तृधर्मो वेदे नास्त्येव, न
तूपदेशः । चोदयति—ननूपदेशो ऽप्यनुग्रहाऽभिप्रायात्मक इति न
प्रयोक्तृधर्मतामतिवर्त्तते । तथा हि । महर्षयः स्वार्थमनपेक्षमाणाः
परेषां हिताऽहितमाप्रिपरिहारलक्षणाऽनुग्रहाभिप्राया उपदेशं प्रणयन्ती-
त्युपदेशो ऽपि प्रयोक्तृधर्म एवेत्यर्थः । परिहरति—नैतत्सारम् । कुतः ?
उपदेशे प्रैषादिष्विव प्रवृत्तिहेतुत्वाऽभावात् अभिप्रायस्य । तथा हि ।

आज्ञादौ कर्मशक्तेर्हि नाऽभिप्रायाऽनुरोधिता ।

उपदेशे कर्मशक्तिमवबुध्य प्रवर्त्तते ॥

आज्ञाभ्यर्थेनयोर्हि कर्म स्वसमीहितसिद्धिं प्रति सामर्थ्यमनपे-

आज्ञाऽभ्यर्थनयोर्हि कर्मणः सामर्थ्यमनपेक्षमाण-
स्तद्विशेषमनाद्रियमाणस्तदभिप्रायाऽनुरोधादेव किं चित्स-
मीहमानो ऽभिप्रायानुरोधो प्रवर्तते । अनुज्ञाने तु यद्य-
पि क्रियाफलात्प्रवृत्तिस्तथाप्यभिप्रायाऽऽनुकूल्यमपेक्षते ।
उपदेशे तु सत्यप्यनुग्रहाऽभिप्राये कर्मणः समीहितश-
क्त्यभावे न प्रवर्तते । कर्मशक्तिं त्ववबुद्ध्याऽप्रतारकत्व-
मात्रेण विप्रलम्भकनिमित्ताऽभावेन सत्यार्थवचनादसत्य-
नुग्रहाऽभिप्राये वक्तुः प्रवर्तते । तस्मादुपदेशे तु सत्यप्य-
नुग्रहाऽभिप्रायः शब्दार्थो ऽनुमतसाधनता तु कर्मणः ।
तत्प्रतिपादनं नाऽनुग्रहाऽभिप्रायमन्तरेणेति चेत् । न ।
मध्यस्थस्यापि प्रश्नादिदर्शनात् । न चैवं तावता शब्दार्थ-
क्षमाणो ऽत एव तद्विशेषं तस्य कर्मणः प्रयोजनविषयं विशेषमना-
द्रियमाणः तदभिप्रायाऽनुरोधादेव किं चित्समीहमानस्तुष्टो ऽयमा-
ज्ञापयिता किं चिदभिमतं मे करिष्यतीति समीहमानो ऽभिप्रायानु-
रोधो प्रवर्तते । अनुज्ञाने ऽपि यद्यपि क्रियाफलात् प्रवृत्तिः तथाप्य-
भिप्रायाऽऽनुकूल्यमपेक्षते । उपदेशस्याज्ञादिभ्यो ऽभिप्रायानुरोधं
विशेषमाह—उपदेशे तु सत्यप्यनुग्रहाऽभिप्राये कर्मणः समीहितश-
क्त्याद्यभावे न प्रवर्तते । कर्मशक्तिं त्ववबुद्ध्योपदेष्टुरप्रतारकत्वमात्रेण
विप्रलम्भनिमित्ताऽभावमात्रेण हेतुना सत्यार्थाद्वचनादसत्यप्यनुग्रहा-
ऽभिप्राये वक्तुः प्रवर्तते । तस्मादुपदेशप्रवृत्तेः प्रवृत्तिविषयसमीहितसा-
धनत्वभावाऽभावानुविधानादभिप्रायाऽननुविधानाच्च नाऽनुग्रहाऽभि-
प्रायः शब्दार्थो ऽभिमतसाधनता तु कर्मणः शब्दार्थ इति साम्प्रतम् ।

शङ्कते—तत्प्रतिपादनमभिमतसाधनताप्रतिपादनं नाऽनुग्र-
हाऽभिप्रायमन्तरेण, तस्मादभिप्रायः शब्दार्थ इति चेत् । निराक-
रोति—न, मध्यस्थस्यापि प्रश्नादिदर्शनात् । प्रायेण खलु वरिवसितो-

त्वम् । सर्वशब्दानां ज्ञातार्थत्वप्रसङ्गात् ।

नन्वेवं प्रमेयैव स्याच्चोदना, प्रमाणं चेष्ट्यते, चोदना-
लक्षणोर्थो धर्म इत्यभिधानात् । तस्माच्छब्देन प्रमाणा-
त्मना ऽभिधेयः प्रवृत्तिप्रतिपत्तिकार्योन्नेयः क्रियाविषयः
प्रतिपत्तृस्थः स्वसंवेद्यः प्रवृत्तिहेतुरर्थश्चोदना ।

वार्त्तमेतत् । प्रवृत्तिहेतोर्वाक्यस्य चोदनात्वाभिधा-
पसन्नो जिज्ञासुः पृच्छन्ननुग्रहाऽभिप्रायेणाऽऽचार्येणोपदिश्यते । मध्य-
स्थेन तु जिज्ञासुना पृष्ठस्य मध्यस्थस्योपदेष्टुरूपदेशदर्शनाद्भूमिचार
इत्युपदेशो नाऽनुग्रहाऽभिप्रायः इति । मा भूद्भूमिचारः, तथापि ना-
ऽभिप्रायार्थता । न हि यं यं विनोपदेशो न भवति स सर्व उप-
देशार्थो, ऽपि त्वनन्यलभ्यः । अन्यथा सर्वेषामेव शब्दानामर्थज्ञा-
नाऽधीननिष्पत्तित्वात् ज्ञानार्थता स्यादित्याह—न चैवतावता शब्दा-
र्थत्वप्रसङ्गः ।

अत्र चोदयति—नन्वेवं सति समीहितसाधनतायाः प्रवर्त-
नात्वे प्रवर्तनेव चोदनेति तस्याः शब्दार्थत्वात्प्रमेयैव स्याच्चोदना,
प्रमाणं चेष्ट्यते, चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इत्यभिधानात् । उपसंहार-
व्याजिन पूर्वपक्षी स्वपक्षमाह—तस्माच्छब्देन प्रमाणात्मना ऽभिधेयः
प्रवृत्तिप्रतिपत्तिकार्योन्नेयः क्रियाविषयः प्रतिपत्तृस्थः स्वसंवेद्यः प्रवृत्ति-
हेतुरर्थश्चोदना प्रमाणात्मनेति न मम पक्षे प्रतिज्ञाव्याघातः । प्रमा-
णात्मनैव शब्देनाऽभिधानाच्चोदनायाः प्रवृत्तौ या प्रतिपत्तिः सैव कार्यं
तदुन्नेय इति संबन्धग्रहणसंभवः क्रियाविषय इति क्रियायामस्य प्रव-
र्तकत्वमुपपन्नम् । प्रतिपत्तृस्थ इति । प्रतिपत्तुस्तन्निमित्तगोचरप्रवृत्तिप्र-
त्ययाधारत्वात् । स्वसंवेद्य इति । शब्दप्रभवायास्तदालम्बनायाः
प्रतिपत्तेः स्वसंवेद्यत्वात्सा ऽपि तथेत्यर्थः । दूषयति—वार्त्तमेतत् ।
कुतः ? प्रवृत्तिहेतोर्वाक्यस्य चोदनात्वाऽभिधानात् । चोदनेति क्रि-

नाच्चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति । यत्र चाऽस्य प्रामाण्यं शब्दस्यैव तत्रास्तु किमनेनान्तर्गडुना ? न हि तत्र शब्दस्य कश्चिद्विरोधः । पदार्थान्तरवत् प्रामाण्यमस्तु, व्यर्थं विशेषणाऽभिधानम् । क्व चाऽस्य प्रामाण्यम् ? विषये चेत् । न, प्रमाणान्तरसिद्धेः । अपूर्वस्यापि च संसर्गस्य लोकवत्तदभावे ऽपि प्रतिपत्तेः । अदृष्टसाधनत्वे चेत् । शब्द-यायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति वचनाऽभिधेया चोदना वचनस्य चोदनात्वाभिधानं भाष्यकरीयं विरुध्यतइत्यर्थः । अपि च यत्र चास्य प्रामाण्यमभिधेयस्येष्यते शब्दस्यैव तत्रास्तु, किमन्तर्गडुना प्रमाणरहितेनाऽनेन ? शब्दस्यैव प्रमायां शक्तत्वात्^१ । तस्य तु स्वरूपेणाप्यप्रतीयमानत्वात् । न हि तत्र शब्दस्य कश्चिद्विरोधः । यदुच्येत प्रामाण्येन शब्दाऽभिहितस्य स्वाकाङ्क्षावशान्नियोज्या साधने^२ति कर्तव्यता संसर्गावगतिर्नान्यथेति प्रमाणात्मना सा त्वभिधेयं शेषितव्येत्यत आह—पदार्थान्तरवत् प्रामाण्यमस्तु, व्यर्थं विशेषाऽभिधानम् । यथैव हि क्रिया स्वपदेन प्रमाणात्वेनाऽनभिहिता ऽप्याकाङ्क्षावशात्कारकेण योग्येन संनिहितेनाऽऽत्मनः संबन्धमवगमयति एवं कारकमपि क्रियायाः स्थाल्यामोदनं पचति चेन्न इत्यादौ, तथा ऽयमपि गमयिष्यतीति व्यर्थं प्रमाणात्वविशेषाऽभिधानमित्यर्थः ।

एवं तावदविचारितसिद्धं विषयं कृत्वोक्तं, संप्रति विषयं विचारयति—क्व चास्य प्रामाण्यम् ? शङ्कते—विषये यागादौ चेत् । निराकरोति—न प्रमाणान्तरसिद्धेः । अथ पदार्थसंसर्गे प्रमाणान्तरादृष्टे, तत्राह—अपूर्वस्यापि संसर्गस्य तदभावे लोकवत्प्रतीतेः । लोके स्थाल्यामोदनं पचतीति क्रियाकारकसंसर्गस्य तदभावे ऽपि भवदभिमतचोदनार्थाभावे ऽपि प्रतिपत्तेः । अदृष्टसाधनत्वे^३ यागादीनां श्रेयःसाधनत्वे चेत् । निराकरोति—शब्दस्यैवास्तु । अपि चाऽर्थभेदः शब्देन

१ प्रतिपन्नशक्तत्वात् २ पु. पा. । ३ नियोगसाधन. २ पु. पा. ।

३ अदृष्टत्वे २ पु. पा. ।

स्यैवास्तु । शब्दकार्यत्वे चाऽव्युत्पन्नशब्दप्रवृत्तिः । शब्दज्ञाप्यत्वमन्य हेतुकस्याऽयुक्तमित्युक्तम् । अनुमानं च न स्वार्थप्रतिपत्त्या । तस्या अलिङ्गत्वात् । लिङ्गफलत्वात् । अनवस्थानात् । न च विषयप्रतिपत्त्या, विषयशब्देभ्यस्तत्सिद्धेः । प्रवृत्त्या ऽपि नात्मीयया । तदभावादितरेतराश्रयात् । क्रियते ज्ञाप्यते वा । शब्दकार्यत्वे अव्युत्पन्नशब्दप्रवृत्तिः । शब्दज्ञाप्यत्वमन्यहेतुकस्याऽन्यप्रमाणकस्याप्ययुक्तमित्युक्तम् । अदृष्टवत्त्वे यागादीनां संबन्धसंवेदनाऽसंभवात् । यद्युच्येत अनुमानचोदनाख्यमर्थभेदं गृहीत्वा तच्च शब्दस्य संबन्धो गृहीष्यत इति । तच्चाह—अनुमानं च न स्वाऽर्थप्रतिपत्त्या गृहीतसंबन्धम् । लिङ्गदर्शनजं खल्वनुमानं भवति, ततश्च न प्रतीतिर्भवितुमर्हति । तस्या अलिङ्गत्वात् । प्रमाणफलयोश्चैकत्वाऽनुपपत्तेः । अथ स्वप्रतिपत्त्येकया लिङ्गभूतया प्रतिपद्य प्रतिपत्त्यन्तरं चोदनाविषयं जनयिष्यति, ततो भेदाश्रये प्रमाणफलत्वे उपपत्त्येते इत्यत आह—अनवस्थानात् । लिङ्गभूतयाः प्रतिपत्तेरपि कारणान्तराऽभावात् स्वात्मप्रतिपत्त्यन्तरमेव कारणं वाच्यम् । एवं च तस्या अप्यात्मप्रतिपत्त्यन्तरमित्यनवस्थेत्यर्थः ।

यद्युच्येत भावार्थविषया प्रतिपत्तिर्लिङ्गमस्य भविष्यतीति, तच्चाह—न विषयप्रतिपत्त्या चोदनानुमानम् । कुतः ? विषयशब्देभ्यस्तत्सिद्धेः । भावार्थरूपविषयप्रतिपत्तिसिद्धेः । अयमभिसंधिः । न तावदृष्टस्वलक्षणमेतदनुमानम् । न हि विषयप्रतिपत्त्या क्व चिदपि चोदना दृष्टवरी । कस्मात् ? सामान्यतोदृष्टमनुमानमिन्द्रियादिवदूपाद्युपलब्धिलिङ्गकमेव तत्त्वं भवतु, तच्चाऽनुपपन्नम् । विषयशब्देभ्य एव विषयप्रतिपत्तिलक्षणस्य कार्यस्योपपत्तेरिति । प्रवृत्तेरिति चेत्, सा ऽप्यात्मीया परकीया वा स्यात्, तच्च प्रथमं कल्पमपाकरोति—प्रवृत्त्यानात्मीयया लिङ्गेन चोदनाऽनुमानम् । कुतः ? निमित्ताभावेन तद-

प्रवृत्तिमेये शब्दवैयर्थ्यम् । शब्दमेये वृथा ऽनुमानम् । पर-
 प्रवृत्त्या ऽनुमिताद्विदितशब्दसङ्गतेः स्वयंशब्दादवबुध्य प्रव-
 र्त्ततइति नोभयवैयर्थ्यमिति चेत् । न । परप्रवृत्त्या प्रवृ-
 त्तिहेतुमात्राऽवगमाद्विशेषाऽनिर्धारणात्तदभिधानप्रतीतेः ।
 तन्मात्रप्रतिपत्त्या प्रवृत्त्ययोगात् । न हि सर्वः सर्वस्य प्रवृ-
 त्तिहेतुः । अनन्यहेतुकस्वभावत्वाच्च । शब्दपूर्वैव प्रवृत्त्या
 भावात् । चोदनाऽवगमनिमित्तत्वे वा इतरेतराश्रयात् । अथ प्रवृत्त्य-
 निमित्तान्तरजन्मनैव सो ऽर्थो ऽनुमीयते, तथा च नेतरेतराश्रयं,
 तच्चाह—प्रवृत्तिमेये शब्दवैयर्थ्यं, शब्दमेये वृथा ऽनुमानम् । परप्रवृत्त्या
 ऽनुमिताद्विदितशब्दसङ्गतेः स्वयंशब्दादवबुध्य प्रवर्त्ततइति नोभयवै-
 यर्थ्यमिति चेत् । शब्दस्य च प्रवृत्तिलिङ्गस्य चाऽनुमानस्य च न
 वैयर्थ्यमिति चेत् । निराकरोति—न, परप्रवृत्त्या कार्येण प्रवृत्तिहेतु-
 मात्राऽवगमात् विशेषाऽनिर्धारणात् तन्मात्राभिधानप्रतीतेः । भवतु
 तन्मात्रप्रतीतिः, किं नश्छिन्नः? मित्यत आह—तन्मात्रप्रतीत्या प्रवृ-
 त्त्ययोगात् । यदि हि स्वात्मनि प्रवृत्तिहेतुविशेषः कश्चित्प्रतीतः
 स्यात् स एव प्रवृत्तिदर्शनात्परचाप्यनुमीयेत । न च विदितसङ्गते,
 शब्दान्तमवगम्य प्रवृत्तिरूपपद्येत, परप्रवृत्तिमात्रलिङ्गके तस्मिंस्तद्वेतु-
 त्वमात्रेणाऽनुमानात् । स्वरूपाऽनवगतेर्न प्रवृत्तिहेतुता शब्दाऽवगत-
 स्यापि भवितुमर्हतीत्यर्थः । अथ सामान्यमात्रेणाऽवगतः प्रवृत्तिहेतुः
 कस्मान्न भवती? त्यत आह—न हि सर्वस्य सर्वः प्रवृत्तिहेतुः ।
 न खल्वाच्चादयो विशेषाः सर्वे सर्वे प्रवर्त्तयन्ति, अपि तु कश्चिदेव तद्वि-
 शेषावसाय एव प्रवृत्तिहेतुर्न सामान्यमात्रम् । तस्य सर्वचाऽविशेषेण
 सर्वेषामाच्चादीनां सर्वान्प्रति प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अपि च सम्बन्ध-
 संवेदनाऽधोनप्रवृत्तित्वाच्छब्दस्य मानान्तरेण च सम्बन्धग्रहणमन्त-
 रेण तदनुपपत्तेः । अनन्यहेतुकस्वभावत्वाच्च ।

ऽनुमानहेतुकमिति चेत् । अनुमानपूर्वकमेव शब्दात्प्रतीतेः किं नाऽनुमानप्रमाणक एव ? ।

अपि च नाऽदृष्टाऽतिरिक्तः प्रवृत्तिहेतुरनुमीयते । तस्य पूर्वसिद्धापेक्षत्वात् प्रवृत्तेः दृष्टैरपि हेतुभिस्तदुपपत्तेः । प्रतिपन्नाश्रितैश्च यैः प्रत्ययविशेष आश्रितः तैरालम्बनं वा-

शङ्कते-शब्दपूर्वमेव प्रवृत्त्या ऽनुमानात् शब्दहेतुक इति चेत् । निराकरोति-अनुमानपूर्वमेव शब्दात् प्रतीतेः किं नानुमानप्रमाणक एव । अयमभिसंधिः । यथार्थं येन प्रतिपन्ना गृहीतसङ्गतिः शब्दस्तमेव प्रतिपत्तारं तमर्थमवगमयति । स च सम्बन्धाऽवधारणसमयप्रवृत्तं तदर्थविषयमान्मनः प्रमाणं पुरोधाय प्रतिपत्ता शब्दादर्थमवगच्छतीति स्मारकं मन्यते परम् । तदिह यदनुमानात् गृहीत्वा प्रवृत्तिहेतुं संबन्धिनं तच्च संबन्धं गृहीतवान् नूनमस्या अप्यर्थो ऽनुमानमेव पुरोधाय प्रतिपत्तव्यः स्यात् । तथा च तदनुवादता लिङः । न च लिङ्योऽवगतिनिमित्तप्रवृत्तिहेतुकमनुमानं निमित्तमवगमं पुरोधाय वर्ततइति साम्प्रतम् । प्रतिपत्तन्तरस्थं हि तत् । न च प्रवृत्त्यन्तरस्थबोधं तद्विषयमपि प्रतिपत्तन्तरप्रतिपत्तिं पुनरुक्तयति, अतिप्रसङ्गात् । अत एवाह । अनुमानप्रमाणक एवेति । नात्राऽऽगमाऽवगमगन्धो ऽप्यस्तीत्येवकारार्थः । प्रवृत्तिहेतुः प्रमाणा-न्तरदृष्टृणव स्वात्मनि परत्राऽनुमातव्यो न पुनः शब्दैकसमधिगम्यो ऽप्रतीतचर इत्याह-अपि च न शब्दाददृष्टाऽतिरिक्तः प्रवृत्तिहेतुरनुमीयते । तस्य तस्य पूर्वसिद्धापेक्षितत्वात्प्रवृत्तेः । तस्य शब्दनिबन्धनप्रवृत्तिलिङ्गकस्याऽनुमानस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । मम भूदनुमानं शब्दा-न्तरप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तु प्रवृत्तिहेतुरदृष्टपूर्वः कल्पयिष्यतइति चेत्, तत्राह-दृष्टैरपि हेतुभिस्तदुपपत्तेः । यच्चेत्तं, प्रतिपत्तृस्य इति । किमयं प्रत्ययो ऽभिमतो ऽर्थान्तरं वा तत् । य आहुः प्रत्यय इति,

च्यम् । अन्यप्रमाणकत्वं च समर्थनीयम् । अर्थान्तरोपगमे ऽपि नित्यत्वे सर्वः सर्वदा सर्वत्राऽधिकृतः स्यात् अप्रमाणकं च तत्, शब्दात्कस्य चित् क चिन्नियोगप्रतीतेः । अनित्यत्वेपि न शब्दः कार्य उक्तदोषत्वात् । निमित्तात्कामाद्वोत्पत्तौ कृतप्रयोगस्यापि प्रसङ्गः । यावन्निमित्तमनुवृत्तौ कृतप्रयोगस्यापि प्रागुपभोगात् प्रवृत्तिः स्यात् । तान् प्रत्याह—प्रतिपत्ताश्रितश्च येः प्रत्ययविशेषैः आश्रितः तैरालम्बनं वाच्यम् । निरालम्बनत्वाऽनुपपत्तेः । न च तदन्यदीहितोपायताया इति सिद्धं नः समीहितमिति ।

अनन्यप्रमाणकत्वं च समर्थनीयं, न च शक्यं स्वसंवेदनसिद्धत्वादनुमेयत्वाद्वा । कल्पान्तरं विकल्प्य दूषयति—अर्थान्तरोपगमे ऽपि नित्यत्वे तस्याविशेषेण सकलपुरुषाधारतया समर्थतया तद्विषयसाधारणतया सदातनतया च सर्वः सर्वदा सर्वत्राऽधिकृतः स्यात् । समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपाऽनुपपत्तेः । अप्रमाणकं च तत् । प्रमाणाऽभिमतच्छब्दादेव कस्य चित् क चिन्नियोगप्रतीतेः । अनित्यत्वे ऽपि तन्नान्तरीयकत्वात्कार्यत्वस्य शब्दकार्यो वा नियोगो भवेत्, कामनिमित्तकार्यो वा । तत्र न शब्दकार्यः, उक्तदोषत्वात् प्रमाणत्वादित्यादिना । निमित्तात्कामाद्वोत्पत्तौ निमित्तकारकाऽविनाशे ऽपि कार्याऽविनाशात् । कृतप्रयोगस्यापि तदस्तीति प्रसङ्गः ।

अथ न कामो निमित्तकारणम्, अपि तु कार्यैकार्थसमवायिकारणं, तद्विनाशाच्च कार्यं विनश्यति । तन्तुव्यतिषङ्गनाशादिव पटः, तथाह—यावन्निमित्तमनुवृत्तौ कृतप्रयोगस्यापि प्रागुपभोगात् प्रवृत्तिः स्यात् । इदमत्राकूतम् । आत्मविशेषगुणत्वादयं नियोग आत्मनः संयोगाऽसमवायिकारणको बुद्ध्यादिवत् । न तु कामाऽसमवायिकारणः । निमित्तं त्वस्य कामः । तथा हितसाधनतेव वि-

तस्मात्पूर्वं एव विधिः । तत्र

यागाऽनुरक्तो व्यापारो दृष्टहेतुर्न युज्यते ।

तत्परत्वेन शब्देन यदा स प्रतिपादितः ॥

यदि खलु यागाऽनुरक्ते व्यापारे यागः साध्यात्मना भावाऽनुरञ्जकत्वेन गृह्यते तदा सन्निकृष्टस्तत्परः शब्देनोक्त इति दृष्टहेतुतात्मा न तत्र विध्यर्थः समवेयात् । तस्याऽनिष्टत्वात् । तत्राऽविवक्षिते विधौ सफधिः । तथाप्यस्ति किं चिन्निमित्तकारणं यद्विनाशः कार्यविनाशहेतुः, अपेक्षाबुद्धिविनाश इव द्वित्वादिविनाशस्य । तच्चेदमुच्यते—यावन्निमित्तमनुवृत्तौ कृतप्रयोगस्यापि प्रागुपभोगात्प्रवृत्तिः स्यात् इति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मात्पूर्वं एव कर्तृसमीहितसाधनतैव विधिः । तच्च स्थिते तदनुगुणो दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादीनां वाक्यार्थो वर्णनीयः । परमते तु तद्विपरीतं स्यादित्याह—

यागाऽनुरक्तो व्यापारो दृष्टहेतुर्न युज्यते ।

तत्परत्वेन शब्देन यदा स प्रतिपादितः ॥

यदि हि व्यापारयोगपरतया प्रतिपाद्येत शब्देन कार्यादिसितं यथा प्रथमः पक्षः, तदेष्टसाधनताव्यापारस्य विधिप्रत्ययगम्यस्य व्याहन्येत । तदेतन्प्रपञ्चयति—यदि खलु यागाऽनुरक्ते व्यापारे यागः साध्यात्मना भावाऽनुरञ्जकत्वेन यागं कुर्यादित्यनेन रूपेण गृह्येत ततः स व्यापारस्तन्निष्ठः तत्परव्याख्येयाऽनुभाषणं शब्देन लिङोक्त इति हेतोरिष्टहेतुतात्मा न^१ तच्च व्यापारो विध्यर्थः समवेयात् । अथ यागे ऽपि साध्यात्मके को व्यापारस्येष्टहेतुताविरोधो ? ऽत आह—तस्य यागादेरनिष्टत्वात् दुःखं कर्म^२त्यनुभवे लोकस्य । नन्वसत्यामप्युपदेशविवक्षायामाह्लादौ यथा पुरुषप्रवृत्तिलोके तथा वेदे ऽपि विना ऽप्युपदेशविवक्षाया भविष्यतीत्यत आह—तत्राऽविवक्षिते

लस्य निष्फलस्य वा लोके कथं चित्प्रवृत्तिः स्यात् । तदुक्त-
 'मसाधकं तु तादर्थ्या'दिति । प्रीत्यर्थत्वात्पुरुषप्रयत्ना-
 नाम् । प्रीतिहेतुता तु 'विध्यर्थाऽसमवाये साधकं नाऽधि-
 गच्छेदिति । अथैवं विधिसामर्थ्यादिष्टनिष्ठस्तथा सति
 धात्वर्थः करणं, तन्नान्तरीयकताप्रितः । यदि तु विध्यवि-
 वक्षाहेत्वभावान्नार्थव्यापारस्तदा यागस्यानिष्टत्वात् तद-
 न्यपरे प्रधानात्मनोऽनवकाशो यागः । प्रकारान्तरेणापि
 विधौ सफलस्य निष्फलस्य वा लोके कथं चिदनुविधेयपुरुषाऽऽशय-
 वशात्प्रवृत्तिः स्यात् । अपौरुषये तु वेदे पुरुषाऽऽशयाऽभावात् ।
 तस्याऽप्रवर्तकत्वे ऽपि विध्यविवक्षायां न प्रवृत्तिः स्यादिति मन्तव्यम् ।
 विशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधहेतुत्वात् । यथा वामेनाऽङ्ग्या पश्यतीति
 दक्षिणाऽङ्घ्रिदर्शनप्रतिषेधो गम्यते । तथापि पारमर्षे सूचं योजयति-
 तदुक्तम् 'असाधकं तु तादर्थ्या'दिति । तद्विवृणोति-प्रीत्यर्थत्वा-
 त्पुरुषप्रयत्नानां प्रीतिहेतुता तु विध्यर्थाऽसमवाये साधयितारं नाऽ-
 धिगच्छेदिति । सुगमम् । यजेतेति समीहितसाधनतामात्रे विधिर-
 वगम्यते । तथा यागस्य साध्यत्वम् । तद्यदि विधिर्विवक्ष्येत
 साध्यत्वं यागस्य हीयेत । न च साध्यत्वपरित्यागेन न विधिर्वि-
 वक्षितव्य इति विनिगमनायां हेतुरस्ति । द्वयोः श्रुतत्वेनाऽविशेषा-
 दित्यत आह-अथैवं विधिसामर्थ्यादिष्टाऽनिष्टस्तथा सति धात्वर्थः
 करणं तच्च नान्तरीयकताप्रितः । विध्यविवक्षायामपि यागस्य साध्य-
 त्वप्रतिपत्तिरूपपद्यते । तस्य प्रागसिद्धेः साधितस्यैव साधनत्वेन
 साध्यत्वाच्चेपातद्वावस्य तन्नान्तरीयकत्वात् ।

कारिकां व्याचष्टे-यदि तु विध्यविवक्षाहेत्वभावात् साधका-
 ऽभावेनाऽर्थव्यापारः इष्टाऽनिष्टः तदा यागस्याऽनिष्टत्वात् यागा-
 दन्यदिष्टं तत्परे व्यापारे प्रधानात्मना यागो ऽनवकाशो न भवति ।

सावकाशतया विधेश्वानवकाशतया सामर्थ्यान्नान्तरीय-
कतया प्रतिपाद्यमानो विषयत्वं करणात्मना ऽन्वेति ।

न हीष्टपरो व्यापारस्तत्परो यागपरो वा इष्टपरः ।
एवं तावद्यजेतेति विधिवशात् फलाऽभिसंबन्धः । यतश्च-
भाषनाकर्मता पूर्वमिच्छारूपा ऽवगम्यते ।

स्वर्गः सिद्धोपि तद्योगादतो ऽन्वेति फलात्मना॥

नन्वनवकाशत्वादेव समीहितपरता^१मपोद्य यागः प्रधानतयेव^२
संभत्स्यते ऽन्यथा साध्यत्वाऽनुपत्तेरित्यत आह—प्रकारान्तरेणापि
यागस्य साध्यतायाः सावकाशतया विधेश्चाऽनवकाशतयेष्टपरतैव
व्यापारस्य युक्तेत्यर्थः । ननु भयथा ऽप्यनवकाशे विनिगमनायां को
हेतुः ? रित्यत आह—सामर्थ्यात् । अनवकाशविधिप्रतीतिसामर्थ्यात्
नान्तरीयकता वृत्त्या प्रतिपाद्यमानो विषयत्वं यागः करणात्मनाऽ-
न्वेति । यद्यपि पुरुषप्रयत्नः समीहितोद्देशेन प्रवृत्तः तथापि यागा-
दिकमगोचरयत्न समीहिताय कल्पत इति नान्तरीयकतया समीहि-
तार्थप्रवृत्तप्रयत्नव्याप्यतालक्षणं साध्यत्वमतत्परे व्यापारे यागादेः
सिद्धमित्यर्थः । ननु समीहितपरे ऽपि व्यापारे यागपरत्वं कस्मान्न^३
भवती ? त्याह—न हीष्टपरो व्यापारः तत्परो यागपरः । यागपरो वा
इष्टपरः । सकृच्छ्रुतस्योभयपरत्वाऽदर्शनाल्लोके तन्मूलत्वाच्छब्दार्थसंब-
न्धप्रतीतेरिति उपसंहरति—एवं तावद्यजेतेति विधिवशात् फलाऽभि-
संबन्धः । न केवलं विधिवशात्कमिसंबन्धादपि स्वर्गादेर्भाव्यतेत्याह—
यतश्च ।

भाषनाकर्मता पूर्वमिच्छारूपा ऽवगम्यते ।

स्वर्गः सिद्धो ऽपि तद्योगादतो ऽन्वेति फलात्मना ॥

१ समीहितसाधनताम् ३ पु. पा. ।

२ प्रधानपरतयेव २ पु. पा. ।

३ नेति नास्ति २ पु. ।

यो हि यदिच्छति स तत् करोतीति भावनायाः प्रारम्भ इच्छा । तथा च तद्भावनासाध्यमिति सिद्धो ऽपि स्वर्गादिस्तत्कर्मतया कमिसंबन्धादिवौदनादिस्तत्साध्यात्मनैव भावनायामन्वेति नान्यथा । तदुक्तम् । प्रत्यर्थं चाभिसंबन्धादिति । अर्थ्यमानं प्रति पुरुषव्यापार आभिमुख्येन संबध्यते । अतो ऽर्थनायोगात्स्वर्गादेस्तत्कर्मतया ऽभिसंबन्धः । अन्यथा ऽनन्वयात् । अतः केवलं यजेतेति फलापेक्षत्वात्स्वर्गादेरन्यथासमवायात् । तथा च संबन्धात्कर्म स्वर्गं प्रति साधनत्वेन गम्यते । कथं पुनः स्वर्गस्याऽन्यविशेषणस्य भावनाऽभिसंबन्धः, तत्संबन्धे वा ऽन्यविशेषणत्वं कथं समासो वा ? न हि तदभिसंबन्ध-

भावनाकर्मतायाः पूर्वरूपत्वमिच्छायां दर्शयति-यो यदिच्छति स तत्करोतीति भावनायाः प्रारम्भ इच्छा, तथा भावनाप्रयत्न आरभ्यते, इच्छापूर्वकत्वात्प्रयत्नस्य तत्कर्म इच्छाकर्म भावनासाध्यमिति सिद्धो ऽपि स्वर्गादिस्तत्कर्मतया इच्छाकर्मतया कमिसंबन्धादद्वितीयासंबन्धादिव औदनादिस्तत्साध्यात्मनैव भावनायामन्वेति नाऽन्यथा ऽधिकृतविशेषणतया । अत्रैवपारमर्षं सूचं योजयति-तदुक्तं 'प्रत्यर्थं चाऽभिसंबन्धादिति । तद्विपृणोति-अर्थ्यमानं प्रति पुरुषव्यापार आभिमुख्येन संबध्यते, ऽतोर्यनायोगात्स्वर्गादेस्तत्कर्मतयेवाऽभिसंबन्धः । अन्यथासिद्धत्वे ऽनन्वयात् । उपसंहरति-अतो न केवलं यजेतेति फलापेक्षत्वाद्विध्युपहिताया भावनाया अपि तु स्वर्गादेः कमियोगापादितसाध्यभावस्याऽन्यथासमवायात् । उपसंहरति-तथा च साध्यत्वेन संबन्धात्कर्मव्यापारः । स्वर्गकाम इति हि विशेषणशब्दात्स्वर्गो ऽवगम्यते, स कथं भावनायां प्राधान्येन संबध्यते ? तत्संबन्धे वा भावनाया अन्यविशेषणत्वं कथं समासो वा ? सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात् । असामर्थ्यमेवाह-न हि तत्संबन्धरहितस्य

रहितस्याऽन्यसंबन्धसव्यपेक्षस्य वा भावनासंबन्धः ।
गुणभूतस्य न हि समासो युज्यते ।

नैष दोषः ।

अर्थाद्विशेषणपरं संबन्धं याति दण्डवत् ।
तद्योगाच्चाऽन्यसंबन्धे न समासः प्रदुष्यति ॥

न खलु स्वर्गकामाऽन्वयनिरपेक्षः स्वर्गो भावना-
ऽभिसंबन्धी, किन्तु स एव विशेषणप्रधानः संबन्धमुपा-
श्रुते । यथा दण्डी प्रेषानन्वाहेति दण्ड प्रधानो दण्डी ।
पुरुषसंबन्धरहितस्याऽन्यसंबन्धसव्यपेक्षस्य वा भावनासंबन्धः ।
प्रधानस्य त्वन्यसंबन्धसापेक्षस्यापि समासो दृष्ट एव, यथा राजपु-
रुषः शोभन इत्यत आह—गुणभूतस्य न हि समासो युज्यते । परि-
हरति—नैष दोषः ।

अर्थाद्विशेषणपरः संबन्धं याति दण्डवत् ।

तद्योगाच्चाऽन्यसंबन्धे न समासः प्रदुष्यति ॥

यदि हि पुरुषसंबन्धनिरपेक्ष एव स्वर्गो भावनया संबध्येत
ततः शाब्दी पुरुषान्वयप्रतीतिर्विरुध्येत । यदि वा पुरुषपरमेव स्वर्ग-
कामपदं स्यात् ततो भावनया न स्वर्गः संबध्येत । न च तदुभ-
यमस्तीत्याह—न खलु स्वर्गकामाऽन्वयनिरपेक्षः स्वर्गो भावनासं-
बन्धी, येन शाब्दी पुरुषविशेषणप्रतीतिर्व्याहन्येत । किन्तु स एव
विशेषणप्रधानः संबन्धमुपाश्रुते भावनायाम् । विशेष्यप्रधाने हि
स्वर्गकामपदे स्वर्गः पुरुषवशेन भावनायां संबध्यते, विशेषणपरे
त्वस्मिन्नाऽयं दोषः । क्व विशेषणपरत्वं दृष्टमित्यत आह—यथा
दण्डी प्रेषानन्वाहेति दण्डप्रधानो दण्डी । यथा मेघावरुणः
प्रेषानन्वाहेति प्रेषाऽनुवचने मेघावरुणस्य प्राप्ते दण्डी प्रेषानन्वा-

तदभिसंबन्धीतु तत्परस्वात्माना अविवक्षित एव । एवं च समासो ऽप्युपपन्नः । स्वतन्त्रस्य ह्यन्यसंबन्धे तदसंभवात् सापेक्षत्वात्समासो न स्यात् । तदभिसंबन्धेन तु तद्द्वारा अन्यसंबन्धे नैकार्थ्यभावोपरोध इति युक्तः समासः । अन्यथा सर्वमेव विशेषणमसमासं स्यात् । तस्य कार्यमहेति मैवावरुणलक्षणविशेष्यविधानाऽनुपपत्तेर्विशेषणस्य दण्डस्य चाऽप्राप्रेर्विधेयत्वात् तत्परो दण्डशब्दः, तथेह यजेतेति भावनाक्षेपादेव भावयितुः प्राप्रेरविधेयत्वात् भाव्यविशेषापेक्षत्वाच्च भावनायाः स्वर्गस्य च पुरुषविशेषणस्याऽप्राप्ररूपतया कमिकर्मतया च भाव्यत्वाहंत्वादन्यतश्चाऽप्राप्रेस्तत्परा स्वर्गकामश्रुतिरिति रमणीयम् ।

ननु यदि विशेषणपरा स्वर्गकामश्रुतिः ततो विशेष्यसंबन्धः स्वर्गस्य शब्दतो न प्रयेत चेत् नाऽस्य भावनासंबन्धः, तत्परत्वादित्यत आह—तदभिसंबन्धी तु तत्परो भावनासंबन्धपरः, स्वात्मना विवक्षित एव, स्वपरतया विवक्षित एव । संबन्धो ह्यसंबन्धविरोधी न पुनरन्यपरताविरोधीत्यर्थः । असमासप्रसङ्गं परिहरति—एवं च समासो ऽप्युपपन्नः । एवं चेति । तदेव व्यतिरेकाऽन्वयाभ्यां विवृणोति—स्वतन्त्रस्य हि पुरुषसंबन्धनिरपेक्षस्याऽन्यसंबन्धे तदसंभवात् पुरुषसंबन्धाऽसंभवात् समासो न स्यात् । समाससमये वाऽन्यसंबन्धरहितो ऽपि भावनासंबन्धसापेक्षः स्वर्गः तथापि साऽपेक्षत्वात्समासो न स्यात् । न त्वेतदुभयमस्तीति । अन्वयमाह—तदभिसंबन्धेन तु पुरुषसंबन्धेन तद्द्वारा ऽन्यसंबन्धे सति नैकार्थ्यभावोपरोधो न विग्रहवाक्यार्थाऽभिधानसामर्थ्योपरोध इति । तस्माद्युक्तः समासः । यदि तु विशेष्याऽभिसंबन्धद्वारेणापि क्रियामनुप्रविशद्विषेणं सापेक्षमसमर्थमिति न समस्येत तत्सर्वमेव विशेषणं नाऽस्मिन्समासे संभवेदित्याह—अन्यथा सर्वमेव विशेषणमसमासं

संस्पृशतो वैयर्थ्यात् । संस्पर्शे वा सापेक्षत्वात्समासो भवेत् ।

यत्त्वाख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तराऽसमवाय इति । भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः । तस्य भाव्यप्रधानरूपत्वात् । धात्वर्थे ऽपि यदि तात्पर्येण भावनायाः साध्यत्वं तद्विधिना ऽपास्तम् । अथ भावनाविषयत्वमात्रं स्यात् । ननु किमित्यसमासं ? भविष्यति हि किं चिद्विशेषणं यद्विशेष्यमात्रपरं, तद्यथा नीलोत्पलमानयेत्यत आह—तस्य विशेषणस्य नीलादेः कार्यमानयनादिकमसंस्पृशतो वैयर्थ्यात् । एवं हि यावदुक्तं भवति उत्पलमानयेति तथा चाऽविशेषकरत्वात् कार्यवैयर्थ्यं विशेषणपरस्येति उत्पलस्य प्रसज्येत्यर्थः । कार्यसंस्पर्शे वा विशेषणस्य सापेक्षत्वात्समासो भवन्मते भवेदिति ।

यच्च परिचोदितम्, आख्यातार्थे साध्ये साध्यान्तरस्य स्वर्गादेरसमवाय इति । तत्रेदं विकल्पनीयं, किं भावनायां साध्यायां साध्यान्तरस्याऽसमवाय उच्यते, आहो स्वित् धात्वर्थे साध्ये यागादौ ? तत्र भावनायां तावद्रूपादेव तत्समवायः साध्यसंबन्धः । कुतः ? तस्या भाव्यप्रधानरूपत्वात् । भावना हि साध्यरूपापि भवितारं भाव्यमन्तरेणाऽनुपपत्तेः स्वभावादेव भाव्याऽपेक्षा । न ह्यस्ति संभवो यदुत्पादना च न चाऽन्यदुत्पादयमस्तीति । तस्मात्साध्याऽपेक्षायां न साध्यसंबन्धो घटते । अथ धात्वर्थे साध्ये न साध्यान्तरसमवायः तस्यापि साध्यत्वं भावनायां तत्परत्वाद्वा फलार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वाद्वा । न तावद्भावना तात्पर्यरूपेण विधिबोधविरोधादित्याह—धात्वर्थे यदि तात्पर्येण भावनायाः धात्वर्थस्य साध्यत्वं तद्विधिना ऽपास्तम् । अथाऽन्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयत्वमात्रं तत्कारणान्तरेष्वपि परश्वादिषु समानम् । भवन्ति हि ते ऽपि द्वेधीभावोद्देशप्रवृत्तोद्यमननिपातनलक्षणव्यापारविषयाः । ते च

तत्कारणान्तरेष्वपि समानम् । उक्तं हि 'करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर'मिति । द्रव्यगुणशब्दार्थस्वरूपतो ऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात् । सिद्धस्योपादानाऽभावात् । श्रुत्यैव भावनामनुरञ्जयतो यागादेस्तद्विशेषणस्य प्रतीतेः । द्विविधत्वं त्वपूर्वभावाऽभावकृतम् । पुरु-
करणम् । एवं यागादयो ऽन्यार्थप्रवृत्तभावनाविषयतया साध्या अपि करणतया साध्यान्तरैः सम्भन्त्यन्ते ब्रह्मनादय इव द्विधाभवाद्भिः काष्ठादिभिः । एतच्च न साधितमिहाऽन्यत्र सिद्धत्वादित्याह-करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर इति भावनाविवेके ।

यच्च परिचोदयांबभूवुः, आख्यातस्य करणार्थत्वे द्रव्यगुण-
शब्दाभ्यामविशेषः, सिद्धार्थत्वादिति, तथाह-द्रव्यगुणशब्दार्थविशे-
षस्तु धात्वर्थस्य रूपतो ऽपि निष्पाद्यस्य साधनत्वात्प्रागसिद्धेः
सिद्धस्योपादानाऽभावात् गोदोहनादीनां त्वन्यतः सिद्धार्थानां सता-
मुपादानादिति । न केवलं वस्तुतः शब्दतो ऽप्यस्य साध्यत्वेना-
ऽवगतिः प्रकृत्यर्थतया नियतपूर्वप्रतीतत्वेन स्वरूपविनिवेशेन साध्य-
रूपभावनानुरञ्जकतया तद्विशेषणत्वात्, शाबलेयादय इव गोत्ववि-
शेषणत्वेन गाव इत्याह-श्रुत्यैव भावनां साध्यरूपामनुरञ्जयतो
यागादेस्तद्विशेषणस्य भावनाया विशेषणस्य प्रतीतेः साध्यत्वाऽव-
गमः । न त्वेवं द्रव्यादौ भिन्नपदोपादाने तद्विशेषणत्वं तद्विनिवेशेन
तदवच्छेदकतया न पुनर्भावनात्वसामान्याश्रयेणेति मन्तव्यम् । एवं
च व्यापारावेशात् साध्यरूपप्रतीतेः साक्षात्पच्यर्थे करणभावः काष्ठा-
देरुपपन्नः काष्ठैः पचतीत्यादाविति सूचितं भवति ।

यदपि चोदितं, सर्वाऽभिमतसाधनत्वेन कर्मणो गुणभावाद्गु-
णप्रधानभावेन द्वैविध्यं हीयेतेति, तत्परिहरति-द्विविधत्वं त्वपूर्व-

षप्रयत्नस्य यागाविषयत्वं स्वर्गे ऽपि अविरुद्धम्, वृक्षइव
च्छेद्ये परशुविषयत्वम् । न च यागादेरव्यापारत्वम् । शब्दा-
भावाऽभावकृतम् । सत्यप्यपेक्षितपरत्वे यथापूर्वाऽभावस्तस्य प्राधा-
न्यमाग्नेयादेः समिदादेश्च । यच्च तदभावस्तस्य गुणकर्मता ऽवधा-
तादेः प्रेक्षणादेश्च । नियमाऽपूर्वं तु नियमादेव न कर्मण इत्युक्तं
वार्तिककृता ।

यच्चेतत् वस्तुतो न भाव्यता स्वर्गादेः पुरुषप्रयत्नस्य यागा-
दिधात्वर्थविषयत्वादिति, तत्परिहरति-पुरुषप्रयत्नस्य यागादिवि-
षयत्वं स्वर्गे ऽपि साध्ये ऽविरुद्धं, वृक्षे इव च्छेद्ये परशुविषय-
त्वम् । यदि हि साक्षात्पुरुषव्यापारगोचरतया भाव्यं नेदानीं लोक-
प्रसिद्धभाष्यत्वानां द्वैधीभावादीनामपि भाष्यत्वं भवेत् । न हि ते
ऽपि साक्षात्पुरुषव्यापारविषयाः । अपि तूद्यम्यमाननिपात्यमानाः
परश्वादय एव । न च ते भाष्याः, अपि तु तत्साधनम् । परशु-
विषयस्यापि पुरुषव्यापारस्य फलांशद्वैधीभावोद्वेष्टेन प्रवृत्तेस्तस्य भा-
ष्यत्वं स्वर्गादीनामपि समानम् । तच्चापि स्वर्गाद्युद्वेष्टेन पुरुषव्या-
पारस्य यागादिविषयःस्यापि प्रवृत्तेः ।

यच्चेतन्मव्यापारा यागादयो न करणं, न च भूतिरेषां व्यापार
इति, तच्चाह-न च यागादेरव्यापारत्वम् । कुतः ? शब्दादेः साध-
नतया प्रतीतेः । अन्यथा ऽन्यथाऽनुपपत्त्या तन्निर्वाहायाऽर्थापत्त्या
ऽपूर्वाभिधानावान्तरव्यापारपरिकल्पनात् । कथं तदनश्रितउपर-
तेपि कर्मणि तस्य व्यापार इति चेत्, तर्हि किमिदानीमाग्नेयाद्यु-
त्पत्त्यपूर्वाग्न्याग्नेयादिभिः करणैरधिकाराऽपूर्वं जनयितव्ये न तेषा-
मवान्तरव्यापाराः ? न हि तान्याग्नेयादिसमानकालानि, उपरतेष्वेव
तेषु तेभ्यः परमाऽपूर्वात्पत्तेः, दर्शपूर्णमासयोश्च सहभुवोः स्वरूपतो
दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यवगतसाधनभावनिर्वाहाय तदभिधानकल्पनायां

देव तत्प्रतीतेः । ज्ञानप्रदीपानां चोत्पत्तेरपि व्यापारत्वा-
ऽभ्युपगमात् । न च स्वर्गो नित्यो, ऽत्यन्तमसत्त्वात्, येना-
तादर्थ्यात्तदसमवायितदाश्रिततया तदवान्तरव्यापारतया चाऽसिद्धु-
मव्यापारत्वं यागादीनामपि । प्रपञ्चितं चैतज्यायपरीक्षायाम् ।

न च भूतिर्न व्यापारो ज्ञानप्रदीपादिषु दर्शनादित्याह-ज्ञान-
प्रदीपादीनां चोत्पत्तेरपि व्यापारत्वाऽभ्युपगमात् 'तेन जन्मैव
विषये बुद्धेर्व्यापार इष्यते' इत्यादिना । नन्वसिद्धस्य कथं भवन-
कर्तृत्वम् ? नाऽसिद्धम् । उपादानरूपेण सिद्धत्वात् । तन्तव एव
पटोत्पादनप्रवृत्ताः पूर्वाऽपरीभूतसंयोगविशेषप्रचयशालिनस्तादर्थ्या-
दुपचारात् पट इत्युच्यन्ते । तेषां च तदुद्देशप्रवृत्तानां पटीभवन-
व्यापारस्य भवनमिति नाऽसिद्धस्य व्यापारः । द्विविधं च भवनां-
शाय (?) । किं चिद्भावमात्राऽधीनजन्म यथा विज्ञानस्य ज्ञेयाऽभि-
व्याप्तिः । किं चिच्चेत्पन्नानां सतां पश्चात्सहकारियामसवधानोत्पा-
दनं, यथा चक्षुरादीनां रूपादिज्ञानम् । न ह्युत्पन्नमित्येव चक्षू-
रूपमीक्षते किं त्वर्थाल्लोकादिसहकारिप्रत्ययसमवधानात् । न हि
निर्व्यापाराणां साधनतोऽपलब्धा । तत्र यत्कार्यं येषां नैयत्याधीनं
तस्मिन्जनयितव्ये कश्चिदुत्पत्तिमान्प्रत्यक्षः परोक्षव्यापारो ऽभ्युपे-
तव्य इति तद्योगात्तेषां साधनता । यत्पुनः स्वभावमात्राऽऽयतप्र-
भवं कार्यं न तत्र व्यापारान्तरं समस्ति । न च निर्व्यापारस्य
साधनतेति जन्मैव तत्र व्यापारो ऽभ्युपेयते । तत्र चाऽस्य कर्तृत्व-
मुपपादितम् । न चोत्पत्त्यनन्तरमेव व्यापाराः फलं जनयन्ति ।
उत्पन्ने व्यापारे पूर्वसंयोगे विभागेन विनाशिते सत्युत्तरसंयोगोत्प-
रिति सर्वमवदातम् ।

यच्चेत्तं स्वर्गं कुर्यादित्यशब्दोपदेश इति । तदनुपपन्नम् ।
द्विधा हि भवति क्रियाऽनर्हता ऽत्यन्तसत्त्वाद्गगनवदत्यन्ताऽस-

ऽशक्यः । उपायाऽज्ञानादिति चेत् ? अत एव स ज्ञाप्यते । न चावश्यकर्तव्यताप्रसङ्गः । फलांशे ऽनुवादात्करणांशोप-
संहाराच्च विधेः । दध्ना जुहोतीति यथा । फलविषयाया
एव च प्रवृत्तैर्यागविषयत्वेन शब्दे हेतुरिति यागो विधी-
यते । न ह्यन्या पुरुषस्य कर्मणि प्रवृत्तिरन्या करणे । करणएव
त्वाद्वा तत्पुष्पवत् । न चेतदुभयमपि स्वर्गादौ समस्तीत्याह-न च
स्वर्गो नित्यः अत्यन्तमसत्त्वाद्येनाऽशक्यः स्यात् । ननु मा भूदस्य
स्वरूपाऽयोभ्यता उपायाऽज्ञानात्वकरणीयो भविष्यतीति चोदयति-
उपायाऽज्ञानादिति चेत् । परिहरति-अत एव स ज्ञाप्यते विधिना
अतश्च ज्ञातोपायः शक्यो भविष्यतीति ।

यच्चेत्कमवश्यकर्तव्यताप्रसङ्गो विध्यधीनत्वात्पुरुषस्येति, तच्चा-
ह-न चाऽवश्यकर्तव्यताप्रसङ्गः । स्वर्गादेः फलांशे ऽनुवादात्करणां-
शोपसंहाराच्च विधेः । अप्राप्तापणस्वरसे हि विधिः सत्यपि भाव-
नाविषयत्वे तत्संबन्धेन तमंशमस्या विधते यो न प्राप्नोति । प्राप्नोति
फलांशः । तस्मात्तदनुवादेनाऽप्राप्ते साधनांशे वर्तते । अत्रैव दृष्टा-
न्तमाह-दध्ना जुहोतीति । यथा होमभावनाविषयो ऽपि विधिस्तस्या
होमंशमग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यसमधिगतमनूद्योपपदपरो भव-
त तथा ऽयमपीत्यर्थः ।

यच्चेत्कं प्रवृत्तिविषयो विधिः फलविषया चेत्यवृत्तिः फलं वि-
धीयेत न यागो, यागविषया चेन्न फलमिति, अत्राह-न वयमाच-
क्ष्महे न फलविषयेति, किन्तु तदुद्देश्यत्वात्फलविषयाया एव प्रवृत्तेः
फलपरतया व्याप्यत्वेन यागविषयत्वमप्राप्तत्वाच्छब्दो हेतुः प्रमाण-
मिति यागो विधीयते । नन्वेवं यागप्रवृत्तौ विधीयमानायां कुतः
फलसंगतिः ? रित्यत्राह-न ह्यन्या पुरुषस्य कर्मणि फले प्रवृत्तिरन्या
करणे । करणप्रवृत्त्या फलप्रवृत्तौ भवति, तदेवाऽनेन फलं साधितं

प्रवृत्तः फलप्रवृत्तो भवति । कर्मण्येव प्रवर्त्तमानः करणे प्रवर्त्तते । तदेवमर्थाऽवगमान्न वैयर्थ्यम् । नाप्यन्यत् प्रयोजनम् । स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति । यागनिष्ठे शब्दे तत्समवायादप्रमाणत्वाच्छ्रुतहानादश्रुतकल्पनाच्च । न च दृष्टमेव प्रयोजनमात्मप्रतिपत्तिः कर्मभिः कृतकामनिवर्हणेन दान्तेन कामैरनागर्हितमनसा ऽऽत्मतत्त्वस्य सुप्रत्ययत्वात् । यदि खलु कामनिवर्हणानि कर्माणि तैश्च कृती न प्रयोजनान्तरमपेक्षते कामी । तथा च तत्पर एव कर्मविधिरिति नान्यपरत्वे प्रमाणम् । न चाऽशास्त्रत्वम् । भवति । कर्मण्येव फले प्रवर्त्तमानस्तस्याऽन्यथासिद्धसंभवान्नान्तरीयकतया करणे प्रवर्त्तते । तस्मात्फलसंबन्धादाधिक्याऽभावाद्यदानार्थक्यमापादितं पूर्वपक्षिण तत्फलसंबन्धोपपादनेनाऽपास्तमित्युसंहरति—तदेवमर्थावगमान्न वैयर्थ्यम् । पूर्वपक्षैकदेशिनो मतमनुपपन्नमित्याह—नाप्यन्यदात्मज्ञानाऽधिकाराऽनुप्रवेशः प्रयोजनम् । कुतः ? भवन्मते स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति यागकर्तव्यतानिष्ठे शब्दे तत्रैव तात्पर्यसमवायादप्रमाणत्वादात्मज्ञानाऽधिकाराऽनुप्रवेशस्य । तत्परत्वे वा श्रुतयागकर्तव्यताहानादश्रुतात्मज्ञानाऽनुप्रवेशकल्पनाच्च । ननु शब्दसमधिगम्यत्वे भवेदयं दोषः, दृष्ट्वा त्वात्मप्रतिपत्तिः कर्मणां प्रयोजनमित्यत आह—न च दृष्टमेव प्रयोजनमात्मप्रतिपत्तिः, कर्मभिः कृतकामनिवर्हणेन दान्तेन कामैरनागर्हितमनसा ऽऽत्मतत्त्वस्य सुप्रत्ययत्वात् । कृतव्याख्यानमेतत्पूर्वपक्षे । तत्र कथं कर्मविधयः कामं निवर्हयन्ति, किं तत्कामोपहारेण तदुपभोजकतया, आहो स्वित्रवृत्त्यन्तरोपदेशेन स्वाभाविकीभ्यः प्रवृत्तिभ्यो निवर्त्तनेन ? न तावदाद्यः कल्प इत्याह—यदि खलु कामनिवर्हणानि तदुपभोजकतया तैरेव कर्मभिः कृतकामैः कृती पुरुष इति न प्रयोजनान्तरमपेक्षते । अना-

श्रेयोऽभिधायकत्वात् । श्रेयसः प्रीतिरूपत्वात्, प्रीतेश्च कामेषु प्रत्यात्मसंवेद्यत्वात् । न च भोगो निवर्हणम् । न हि कामानां तृप्तिरस्ति । अथ प्रवृत्त्यन्तरनिवृत्त्या, तत्रापि यदि कामी यागेन कुर्यान्नाऽन्येनोपायेन कामं को विशेषः कामपक्षे चेतसः कामनिवृत्तायां प्रवृत्तौ कथं च पक्षेऽप्यप्राप्तविधावन्यनिवृत्तिः ?^१ । अथ कामी यागं काङ्क्षितं च न विधिना स्वीक्रियत इति । तथा च तत्पर एव स्ववाक्योपातकर्मपर एव कर्मविधिरिति अन्यपरत्वे प्रमाणं कामनाऽनपेक्षित्वात् । अस्य च तद्वैपरीत्यात् ।

यदुक्तं कामनापरत्वे शास्त्रव्यापतिरिति, तच्चाह—न चाऽशास्त्रत्वम् । कुतः ? श्रेयोऽभिधायकः पदसमूहः शास्त्रमिति वृद्धाः । कामविधयश्च तथेत्याह—श्रेयोऽभिधायकत्वात् । नन्वापातत एव कमनीयानामनर्शपरिणामानां केन श्रेयःस्वभावेत? त्यत आह—श्रेयसः प्रीतिरूपत्वात् । श्रेयो हि पुरुषप्रीतिरिति लौकिकी प्रतीतिस्तदुपदेशः शास्त्रमिति लौकिकमेव । न चेते पर्यनुयोगिनः, येन न कामलोभमाद्वियेरन् । कामास्तु पशुस्वर्गादयो न प्रीत्यात्मान इत्याह—प्रीतेश्च कामेषु प्रत्यात्मसंवेद्यत्वात् । न च भोगो निवर्हणं संभवति । न हि कामानां स्वर्गादीनां तृप्तिरस्ति पुरुषस्य । कामानामिति सुहितार्थयोगे षष्ठी । तदुक्तं 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यती'ति । 'भोगाऽभ्यासमनुविवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणा'मिति च । द्वितीयं कल्पमनुभाषते—अथ प्रवृत्त्यन्तरनिवृत्त्या । दूषयति—तत्रापि यदि कामी यागेन कुर्यान्नाऽन्येनोपायेन कामं को विशेषः कामाक्षेपे चेतसः कामनिवृत्तायां प्रवृत्तौ ? कथं च पक्षेण प्राप्तिविधावन्यनिवृत्तिः ? न तावत्कामिनो विधेः पूर्वं कामोपायान्यागादिभेदानङ्गभेदप्रचयसा-

कुर्यान्न कामं ? दुर्लभमर्थद्वयमविशेषतः श्रौतलाक्षणि-
कादिकम् । यागविधिपरत्वे न कामनिषेधः । कामनिषेध-
परत्वे न यागविधिः । अर्थात्कामनिवृत्तिः, रुभयस्यापि
असमवायात् । सर्वदृष्टार्थप्रवृत्तिविरोधे च कर्मविधिकृते
ऽप्यपार्थकाः स्युः । दृष्टोपायसाध्यत्वात्तदर्थस्य । स्वाभा-
धनोपरागानधिगन्तुमीशते लौकिकानिव तुर्षविमोकादिहेतूनवधाता-
दीन्, येन तेषां लौकिकैः कामोपायैर्विकल्पे सत्यवधातादिवत्पक्षे
प्राप्तिः स्यात् । अभ्युपेत्य पक्षे प्राप्तिमेतदुक्तमिति मन्तव्यम् । अथ
तु न कामसाधनतया यागो विधीयते ऽपि तु कामेभ्यो निवर्तयितुं
कामिनं यागं कुर्यादित्येतावन्मात्रमित्याह—अथ कामी यागं कुर्यान्न
कामम् । उत्तरम्—दुर्लभमर्थद्वयं विशेषतः श्रौतलाक्षणिकादिकम् । यागं
कुर्यादिति श्रौते संभवति, न कामनिवृत्तिर्लाक्षणीकी युक्ता ऽऽश्रयितु-
मित्यर्थः । अथ शक्यतामेव दर्शयति—यागविधिपरत्वे न कामनि-
षेधः, कामनिषेधपरत्वे न यागविधिः । पीनो दिवा न भुङ्क्ते इति
भोजननिषेधपरे वाक्ये ऽर्थादस्य भोजनं दोषा विहितं भवति तथे-
हाप्यर्थात्कामनिवृत्तिः । कुतः ? इह द्वयस्याप्यसमवायात् । पीनस्य
दिवा भोजननिषेधो रात्रावभोजने दिवा भोजननिषेधो रात्रावभोज-
नेन सह न सम्भवतीत्यर्थादोषा भुङ्क्ते इत्यवगम्यते । न पुनर्यागा-
दयः कामनिवृत्तायां प्रवृत्तौ न संभवन्तीत्यर्थः । भवतु बोधयपरत्वं
तथापि यागादिविधिभिः सर्वा एव दृष्टार्थाः प्रवृत्तय उपरुद्धाः इति
तत्साध्यानां ब्रीह्यादीनामसंभवाद्यागादयो ऽपि न निवर्तेरन्साधना-
भावादित्याह—सर्वदृष्टार्थप्रवृत्तिनिरोधे च कर्मविधिकृते ऽप्यपार्थकाः
स्युर्दृष्टोपायसाध्यत्वात्तदर्थस्य यागादेः । अपि च यागादीनामफल-
साधनत्वे सेवादेश्च व्यभिचारहेतुः सुखदुःखादिवैव स्वाभाविकलौ-

विकत्वाच्चफलोपभोगस्य स्वभाववाद एवाऽऽन्नायार्थरु-
द्धना^१ ऽऽश्रितः स्यात् । तस्मान्महदृण्डपदमिदं दृष्टेनैव
कर्मविधय आत्मज्ञानाधिकारमारोहन्तीति । नियोज्या-
ऽनुशासनं शास्त्रस्येति ज्ञाननियोगो ऽपि नियोज्याऽनुशा-
सनमात्रमिति न तत आत्मप्रतिपत्तिः । ज्ञानस्वभावा-
दिति चेत् ? । विधिवैयर्थ्यात् । अवहन्त्यादिवदिति चेत् ?
न, नियमार्थत्वात् । न ज्ञानविशेषनियमः । पक्षेप्यप्राप्तेः ।
समारोपेण च संभवात् न तत्त्वपरिच्छेदः । तस्मान्ना-
कायतिकाऽभ्युपगताम्नायार्थ इति वचनव्यत्यन्तरेणाऽभ्युपगतं भव-
तीत्याह-स्वाभाविकत्वाच्च फलभोगस्य स्वभाववाद एवाऽर्थोदान्ना-
यार्थच्छ्रद्धना ऽऽश्रितः स्यात् । उपसंहरति-तस्मान्महदृण्डपदमिदं
दृष्टेनैव कर्मविधय आत्मज्ञानाऽधिकारमधिरोहन्तीति । अपि चाऽधि-
काराऽनभ्युपगमे नियोज्याऽनुशासनं शास्त्रत्वं शास्त्रस्य यागादिवि-
धेरिति तेनैव न्ययेन ज्ञाननियोगो ऽपि नियोज्याऽनुशासनमात्म-
ज्ञानं कर्तव्यमित्येतावन्मात्रविधानपरमिति । तस्मात्फलं नाऽऽत्म-
प्रतिपत्तिरभिव्याप्तिः स्यात् ।

शङ्कते-ज्ञानस्वभावादिति चेत् । निराकरोति-विधिवैयर्थ्यात् ।
पुनः शङ्कते-अवहन्त्यादिवदिति चेत् । निराचष्टे-न, नियमार्थत्वा-
दवहन्त्यादिविधेः । यद्युच्येत इहाप्यात्माऽवगतावात्मज्ञानं नियम्य-
तइति, तच्चाह-न ज्ञानविशेषनियमः । कुतः ? पक्षेप्यप्राप्तेर्ज्ञानानन्तरं
न खल्वात्मज्ञानादात्मप्रतीतिसंभवः । आत्मज्ञाने च विधेये
विपरीतस्याप्यात्मज्ञानत्वानस्यापि विधेयत्वसंभवान्न तत्त्वपरिच्छेदः
स्यादित्याह-समारोपेण संभवान्न तत्त्वपरिच्छेदः । उपसंहरति-तस्मा-

ऽसाधने धात्वर्थे ऽधिकारसिद्धिः । साधनत्वं चास्य विधिरित्युक्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायमण्डनमिश्रविरचितो
विधिविवेकः समाप्तः ॥

ननु ऽसाधने धात्वर्थे ऽधिकारसिद्धिः^१ । भवतु फलसाधनं धात्वर्थः,
सिध्य तु चाऽधिकारः, स्तथापि किमायातं विधा? वित्यत आह—
साधनत्वं चाऽस्य विधिरित्युक्तम् ॥

इत्याचार्यवाचस्पतिमिश्रविरचिता विधिविवेकटीका
न्यायकणिका समाप्ता ॥

